

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 51

Анатоль Камінський

НА ПЕРЕХІДНОМУ ЕТАПІ
„Гласність”, „перебудова” і
„демократизація” на Україні

З передмовою Мирослава Прокопа

Мюнхен 1990

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 51

Анатоль Камінський
НА ПЕРЕХІДНОМУ ЕТАПІ
„Гласність”, „перебудова” і „демократизація”
на Україні

З передмовою Мирослава Прокопа

Мюнхен 1990

Анатоль Камінський
НА ПЕРЕХІДНОМУ ЕТАПІ

**Ця праця появляється завдяки частинній
допомозі Peter Kaiser Stiftung-Vaduz/Liechtenstein**

ПЕРЕДМОВА

Немає сумніву, що революція згори, яку у 1985 р. ініціював Михайл Горбачов, відіграла історичну роль в житті народів Радянського Союзу і Східної Європи. Під гаслами перебудови і гласности, які Горбачов поклав в основу своїх реформ, в чималій мірі відродилася громадська думка в імперії, постали сотні неформальних організацій, майже вільною стала також офіційна преса, конституційно легалізовано політичний плюралізм. В результаті тих реформ родилася приватна ініціатива громадян імперії в різних ділянках життя, союзні республіки проголосили свій державний суверенітет, а східно-європейські революції покінчили в себе дома з режимами комуністичної диктатури, вперше за десятиліття влада знайшлася в Східній Європі в руках демократичних сил. Справді, перебудова і гласність знаменували нову епоху на просторах від Ельби до Камчатки.

Я кажу „знаменували”, бо ці рядки я пишу в декілька днів після „кривавої неділі”, коли 13 січня 1991 р., під танками і скорострілами спецчастин радянської армії згинули 14 литовських патріотів, а міжнародна преса інформує, що подібну долю готує Горбачов і його союзники з кол КГБ і генералітету також іншим народам СРСР. А погром цей проходить в акомпаньяменті широкої хвилі шовіністичних атак партійно-бюрократичного апарату, який був частково контрольований в умовах перебудови і гласности, а тепер шукає реваншу. Треба думати, що у своїй відомій „гнучкості” Горбачов може знову пробувати робити нові зигзаки у своїй політиці, бо він вже має за собою інші „криваві неділі” на Кавказі і в центральній Азії, і це не перешкодило йому одержати мирову нагороду Нобля, проте ясно, що цим разом він і його співробітники повертаються на традиційні імперські рейки правління.

Бо суть справи в тому, що не можна розглядати перебудову і гласність як виключно особистий винахід Горбачова. Він, безперечно є непересічною людиною і, що важливіше, як казав Андрей Громико під час вибору Горбачова на пост Генерального секретаря ЦК КПРС, він має „залізні зуби”. Інакше важко уявити собі як він міг продертися на вершки кремлівської тоталітарної твердині. Проте, його поява на такому пості чи не в найбільшій мірі є результатом свідомого рішення керівних кол імперії які зрозуміли, що після довгих років застою, далі правити державою не можуть склеротики типу Брежнєва, Черненка чи навіть кагебістського ветерана Андропова, що імперія далі загниватиме і що тому невідкладно konieczні реформи і що для цього потрібна нова молодша людина. І, як згадано, Горбачовська перебудова принесла чимало нового. Тільки що, як показало життя, вона імперії з кризи не вивела і вивести не могла. Постійні

хитання Горбачова між демократичними чи тільки реформістськими силами і силами реакції, успіху дати не могли. В кінцевому результаті в керівних колах імперії переміг імперський інстинкт — повертатися до нагайки і нагана.

Найяскравіше це виявилось в галузі національної політики, значить у ставленні до неросійських народів Радянського Союзу. Немає сумніву, що питомої ваги національного питання Горбачов спочатку взагалі не розумів. Тому в своїх перших публічних виступах, він як новий керівник, безпомічно повторяв давно скомпромітовані фрази про вікову дружбу народів СРСР, про постійне їх зближення, про т. зв. один радянський народ і под. Клясичним показником його неграмотності чи імперської аrogанції була його начебто принагідна заввага, яку він зробив на вулицях Києва в чевні 1985 р., коли говорив про Радянський Союз як „Росію”, значить одну державу. Пізніше, коли розгорнувся глибокий процес пробудження народів СРСР, коли вимоги неросіян ставали щораз голосніші, коли почали народжуватися організовані структури тих рухів, режим Горбачова відповів на них частковим реформізмом, значить уступками — з виразною метою втримати ті рухи в загальносоюзному руслі. А коли це не виходило, прийшли відверті атаки, провокації і репресії. Остаточо це привело до погромів як в Прибалтиці, які — що дуже важливе — мають бути рівночасно пересторогою для інших республік.

Чи в такий спосіб задушуть громадську думку і дію в Радянському Союзі, чи це приведе до реставрації сталінщини? Навряд, бо за минулі роки відродження запустило надто глибокі коріння. Вождям імперії важко буде знову загнати людей в давні касарні. Труднощі для влади може створити також сама Росія, якщо народжені там демократичні сили встояться під тиском тоталітарної машини Кремля.

За роки перебудови і гласности сталися великі події також в Україні і про них мова в цій книжці, а її автор добре кваліфікований про них розповісти. Анатоль Камінський має за собою декілька друкованих праць, в яких багато місця присвячено питанням національної політики Москви і різним формам політичної і громадської дії в Україні, останніх десятиліть, розвитку української політичної думки. Крім того, у 1980-их рр. він був керівником українського відділу Радіо Свобода в Мюнхені і таким чином мав тривалий доступ до першоджерельних документів, отже до офіційних радянських публікацій, значить, періодичної преси, записів радієвих передач, до видань десятків неформальних організацій, які в останніх роках постали в Україні; він мав змогу особисто зустрічатися з туристами з України, розмовляти зі слухачами передач Радіо

Свобода в Україні і под. На базі цих матеріалів і спостережень автор зумів створити документальну працю про процеси та етапи розвитку українського суспільства останніх років, про національно-політичне і духове відродження українського народу, про розвиток його політичної думки, а зокрема, про його організовані структури політичного, громадського, культурного, наукового, релігійного життя. Таким чином читач одержує доволі детальні інформації про окремі етапи боротьби українського народу, зокрема його діячів культури за державний статус української мови, за усунення білих плям і фальсифікацій з історії України, її культури, за реабілітацію невинно знищених жертв КГБ, за свободу релігії, преси, проти русифікаційної політики та, що особливо важливе, про генезу і діяльність кільканадцять неформальних організацій, передусім таких провідних політичних формацій як Українська Гельсінкська Спілка, перетворена в квітні 1990 р. в Українську Республіканську Партію та Народний Рух України. В такому пляні книжка Камінського — це цінний матеріал для майбутнього історика сучасної України, а на сьогодні це необхідний довідник для людей, які хочуть зберегти живий зв'язок з процесами в Україні, для всіх хто хоче знати що є що в українському русі оновлення останніх років, що собою уявляють окремі формації нашого організованого життя, яка їхня біографія, програма і діяльність, та хто є ті що їх очолюють.

І ще одне. Автор веде свою розповідь про українську активність на тлі боротьби українського народу проти панівної в Україні системи тоталітарної контролі партії, дарма, що частково пом'якшаної. Таким чином він дає змогу читачеві побачити і оцінити ту величезну силу реакції, шовінізму, тупого обскурантизму, а то й ненависти, яку наші брати в Україні мусять перемагати в боротьбі за елементарні права української мови, за вільне друковане слово, за право на публічні збори, за реєстрацію неформальних організацій, за дозволи на відзначування історичних роковин українського народу, за вільні вибори справжніх репрезентантів народу до рад різних ступнів і под.

Праця Камінського дає можливість робити деякі висновки для оцінки українських сил і слабостей та перспектив українського руху відродження другої половини 1980-их і початку 1990-их рр.

Насамперед, те, що вражає — це велика стихійна та організована сила, розмах і динаміка того руху. Імпозантним є велике зрушення народних мас, що виявилось у формі живого ланцюха сотень тисяч українців, які в січні 1990 р. взяли себе за руки між Києвом і Львовом та іншими містами і селами України щоб документувати єдність українського народу в роковини проголошення самостійності і соборності Української Народної

Республіки. Тільки завдяки величезним зусиллям народу і його провідників українська демократія могла здобути перемогу у виборах до рад союзу, республіки, областей та міст весною 1990 р. Для тієї перемоги треба було нашвидкоруч мобілізувати мільйони людей, переконати часто пасивних, зневірених і заляканих та протиставитися махінаціям, фальшивкам і наклепам партійного апарату. Документацією нашої сили були також народні здвиги для відзначення роковин Запорізької Січі, для перепоховання тлінних останків отамана Сірка, маніфестації з участю десятків тисяч людей в столиці, у Львові, в інших містах України і под. Треба було перемогти пасивність і страх мабуть також в провідних колах української інтелігенції, щоб щоденним явищем стала національна символіка, синьо-жовті прапори на будинках деяких офіційних установ.

Немає сумніву, що таке народне зрушення мало вплив також на партійну частину депутатів Верховної Ради УРСР коли вони віддали свій голос за декларацію про державний суверенітет України, хоч правда, що вирішальним для них могло бути й те, що раніше таку позицію підтримав вже ЦК партії. Історичне значення в пляні розвитку української політичної думки і громадської активності має установчий з'їзд Народного руху України у вересні 1989 р., також другий його з'їзд у 1990 р. та схвалена там програма Руху, створення Української республіканської Партії та інших політичних і громадських формацій, які в основу своєї програми поклали боротьбу за демократичні права і державну незалежність України.

В умовах перебудови і гласности на сцену українського політичного життя вийшли провідники нового типу. При тому, в керівництві руху відродження щасливо поєдналися з одного боку колишні репресовані владою учасники руху опору типу Вячеслава Чорновола, братів Михайла і Богдана Горинів, Левка Лук'яненка та інших з діячами культури таких офіційних організацій як Спілка письменників України чи інших спілок, яких типовим репрезентантом є Іван Драч, який очолив Народний рух України. А в парі з тим — що має особливе значення — в процес відродження включилися і по суті його творили діячі культури різних профілів, учені в галузі стислих наук, також люди, які завдяки своїм знанням і професесіям, можуть ставити основи того що називається будуванням держави, напр. академік Ігор Юхновський, Володимир Черняк, завідуючий відділом Інституту економіки Академії Наук УРСР і депутат СРСР, депутат СРСР і УРСР Сергій Конев, або юрист Сергій Головатий. А таких людей є доволі багато.

Щасливе поєднання в керівництві народного руху людей різних біографій і професій знайшло свого відповідника також

в його програмі, в якій поєднано національне зі соціальним, ідею державної незалежності України з ідеєю політичної і соціальної демократії та, що не менше важливе, з гуманною програмою ставлення у відношенні до національних меншостей України, які сьогодні творять 25% населення.

Названі елементи сили сучасного національного відродження не дають очевидно ще повної його картини. Існують також його слабості. Чи не найважливіше — це асиметрія між натугою національного відродження між західними і східними областями України, що є результатом різних їхніх історичних шляхів впродовж століть. Вирівнювання тих різниць вимагатиме ще чимало часу, багато взаємо-відділювання і зрозуміння. Рани, які завдали Наддніпрянщині століття русифікації і колонізації прийдеться лікувати доволі довго. Тут потрібна плянова, продумана праця на довшу мету. Це питання — як залучити в процес національного відродження мільйони людей, зокрема індустріального півдня, як довести до того щоб зрусифіковані і національно байдужі люди побачили в самостійній Україні також свій особистий інтерес, щоб вони могли протиставитися диверсійним намаганням відлучити їх і їхні області від українського материка.

А втім, це важке завдання повинно бути влегше не тим, що хоч багато ініціатив і організованості виявляють передусім західні області, зокрема Галичина і тому часто називають її Піємонт, то інтелектуальне наснаження всього процесу відродження має свої коріння таки на Східній Україні. Про це говорять хоча б імена Чорновола, Лук'яненка, Драча, Євгена Сверстюка, про це чимало говорить також значення, яке в русі відродження відіграла праця Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?\".

Слабістю теперішнього руху відродження в Україні видається також своєрідна парадність, багатослівність, еuforia, надмірні сповідання, інколи легковаження ворожих сил, мовляв, „переможемо шаблями\". Як сказано, масові демонстрації, національні прапори, загалом національна символіка і под. є великим надбанням, вони мобілізують маси, вона їх перевиховують. Але вони залишаються тривало в пам'яті народу тільки тоді коли вслід за ними йде політична діяльність, якої метою є будувати конкретні структури організованої сили на місцях. Це є питання організованості мас, точніше організації, як єдиної успішної передумови тривалих політичних успіхів. В існуючих умовах очевидно йдеться про організації які діють в рамках обов'язуючих законів.

В кінцевій частині своєї праці автор говорить про 280 тисяч членів Народного Руху України під час першого його з'їзду у 1989

р. Рік пізніше членів того Руху і його прихильників мало б бути понад п'ять мільйонів. Якщо це так, — то це колосальна сила, бо відомо, що в умовах загальної неорганізованості мас, навіть зовсім нечисленна організована група з виразною програмою дії, яка промовляє до людей, може стати вирішальним фактором в порівнанні з тисячами неорганізованих мас. Це добре розуміли учасники Другого з'їзду Народного Руху України коли, як виходить з документів, вони відверто говорили про потребу оперативнішого керівництва, більшої діловості і конкретизації завдань, про творення організованих структур на місцях.

Вкінці треба ще сказати таке. Умови гласності і перебудови дуже чітко вказали на тісну пов'язаність перспектив боротьби українського народу з боротьбою інших народів СРСР, також Східної Європи і в найбільшій мірі з тим, що проходить в центрі імперії, в самій Росії. Сьогодні ясно, що без зрушення, що сталося в центрі імперії і яке спричинила горбачовська політика перебудови і гласності, в Східній Європі досі сиділи б місцеві комуністичні сатрапи, а в самому СРСР, отже і в Україні, не було б півсвобідних виборів, не було б вибраних народом депутатів, не було б преси, яка може критикувати уряд і под., словом не було б в Україні тих організованих структур, про які читаємо в книжці Камінського, отже і перспективи нашого народу в його боротьбі за самостійність були б менші. Мирна революція в центрі і ріст російських демократичних сил уможливили такі досягнення також у нас. Навіть коли б цю революцію тепер реакційні сили загальмували, чи придушили, вона все таки залишить тривалий слід в житті всіх народів СРСР, отже і українського, який за останні роки таки зробив великий крок вперед на шляху до своєї дуржавної самостійності.

Мирослав Прокоп

20 січня 1991

„ГЛАСНІСТЬ” І „ПЕРЕБУДОВА” НА УКРАЇНІ

Питання горбачовської „гласності” й „перебудови” слід розглядати передусім у аспекті двох політичних факторів, які діють сьогодні на Україні. А саме: офіційного, режимного, і нережимного, чи антирежимного, що його можна також означити національним. До режимного політикуму, самозрозуміло, належить урядова номенклатура, тобто партія і керівний адміністративний апарат, з їхніми офіційними установами і організаціями. Іншими словами, сюди зараховуємо не тільки КП України з її апаратом і ВР УРСР, Раду міністрів УРСР та їхні апарати, а й наукові, культурно-освітні, профспілкові й інші установи, що їх контролювала і ними керувала партійна номенклатура. Сюди слід включати також такі організації як Спілка письменників України (СПУ) та інші творчі спілки й об'єднання, навіть, якщо вони чи їхні провідні кола заступали ту, чи ту політику, протилежну до офіційної політики партії й уряду. Саме СПУ є тією установою, яка в питанні національної політики заступала і вела зовсім відмінний курс від того, що його ще й далі продовжував ЦК КПУ всамперед на чолі з Володимиром Щербицьким а потім з Володимиром Івашком. Якщо Щербицький, Івашко і їхні команди намагалися „зберегти” Україну як підпору й фортецю попередніх сталінсько-брежнєвських настанов і розвитків, зокрема в національному питанні, то саме СПУ разом з іншими поступовими елементами патріотичної творчої інтелігенції і народних мас заступали справді перебудовну політику, зовсім протилежну до офіційної.

Тому питання „гласності” і „перебудови” треба, власне, розглядати у двох площинах, якщо йдеться про офіційний політикум: в аспекті правлячої, керівної партійної і урядової номенклатури, точніше В. Щербицького, В. Івашка і їхнього апарату, і в спекті тих кіл, які як члени партії, державних установ чи офіційних організацій заступали в національній політиці відмінний і протилежний курс від русифікаційного курсу Щербицького й опісля Івашка.

Про це зовсім виразно говорив Дмитро Павличко, голова Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка на Київській установчій конференції Народного Руху України за перебудову, яка відбулася 1 липня 1989 року в Києві. Серед іншого він сказав: „З'ясувалося, що існує начебто дві концепції перебудови. Одна — справді партійна, глибинна, з певним застереженням можна б сказати, московська, яка дає можливість народам відродитися, підняти з-під ніг суверенітет, мову, культуру, перейти на республіканський госпрозрахунок і на справжнє народне самоврядування. Друга концепція — наша офіційно-

республіканська, що у різний спосіб намагається рятувати командно-адміністративну систему, підживляти невдоволення перебудовчими змінами, лякати народ вигаданим розгулом націоналізму серед творчої інтелігенції, малювати ініціаторів Руху, безперечно, чесних і сміливих громадян республіки, як авантюристів, що рвуться до влади.

Ми стоїми за партійну концепцію перебудови. За рішучий злам сталінських традицій. Не переставляти меблі в тісному й підгнилому від грибка лицемірства домі, а мурувати новий будинок на фундаментах жовтневих ідеалів — цього ми прагнемо.

Негласна друга концепція полягає в тому, що, як каже сіцилійська приповідка, треба змінити все так ґрунтовно, щоб нічого не змінилось.”¹

Ці розбіжності й конфлікти виявилися дуже виразно, вже від самого початку горбачовської політики „гласності” й „перебудови” не тільки у різному розумінні й інтерпретації цієї нової кремлівської політики, але й практичному підході до низки актуальних питань національної політики, головно питання мови, шкільництва, культури, республіканської суверенності, економічного самоврядування, національної ідентичності й самосвідомості, економічних проблем тощо. Ясно, що Щербицький і його команда сприйняли „гласність” і „перебудову” в основному як продовження дотеперішнього курсу Москви, скерованого на якнайшвидшу асиміляцію і русифікацію України, із певними половинчастими змінами в соціально-економічній царині, які мали виправити наглядні кризові недоліки режимної системи і зробити її ефективнішою і організаційно-адміністративно дієздатнішою. Сприяв такому розумінню нової політики Щербицьким також невиразний і половинчастий в національній політиці курс самого Горбачова: з одного боку, відсутність будь-яких конкретних програмових заяв і напрямних щодо нового курсу, а з другого, — деякі випадкові вислови Горбачова, які вказували на його вичікувальне, пасивне, якщо не негативне наставлення до актуальних питань національної політики. Нагадаємо, що під час своїх відвідин у Києві в червні 1985 р. він допустився навіть такого „фо па” як порівняння, чи точніше ототожнення СРСР з Росією. Ось його слова „. . . нам провіщали таку долю, що після війни Росія вже не підведеться. Підвелася! І людям всім, хто прямує до доброго — Росія — Радянський Союз — я маю на увазі, як це в нас прийнято тепер і як це є насправді . . .”² Цього роду „сплутання” Росії з СРСР, очевидно, не міг не зінтерпретувати на свою користь Щербицький . . . А виступаючи на врочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції у 1987-ому Горбачов сказав, між іншим, таке: „Відмічаючи сьогодні визначні осяги ленінської

національної політики, народи нашої країни віддають данину глибокої пошани і визнання великому російському народові за його безкорисний інтернаціоналізм, неоціненний вклад у створення, розвиток і закріплення соціалістичного союзу вільних і рівноправних республік, в економічний, соціальний і культурний прогрес народів радянської країни''.³ На січневому пленумі ЦК КПРС (27-29 січня 1987 року) Горбачов сказав, що, дійсно, „немає ні одного принципового питання, яке не могли б ми як у минулому, так і тепер розв'язати без урахування того, що живемо в багатонаціональній державі . . . Сьогодні, коли розширюються демократія й самоврядування, коли йде швидке зростання національної самосвідомості усіх націй і народностей, поглиблюються процеси інтернаціоналізації, особливої ваги набуває своєчасне і справедливе розв'язання питань, що виникають, на єдино можливій основі — в інтересах розквіту кожної нації і народности . . . І в цьому зв'язку не можна не сказати, що негативні явища і деформації, з якими ми повели боротьбу, виявились і в сфері національних взаємин. Час від часу даються взнаки прояви місництва, тенденції до національної замкнутості, настрої національного чванства й навіть інциденти, подібні то тих, що зовсім недавно мали місце в Алма Аті . . .” І далі: „Особливо важно оберегти від розкладницького впливу націоналізму покоління, що підрастає.”⁴ Визначаючи, що дотепер в національній політиці було багато помилок і що ці „помилки” призвели до негативних наслідків, з якими тепер доводиться мати справу, Горбачов не вказав, однак, на конкретні заходи для їхнього усунення і впровадження на їх місце правильних настанов, а знову ж таки, обмежившись загальниками про поворот до справжньої лєнінської політики, водночас не поминув згадати про те, що „у традиціях більшовизму (є) принципова боротьба проти будь-яких проявів національної обмеженості і чванливості, націоналізму й шовінізму, місництва, сіонізму й антисемітизму, хочби і в яких формах вони виступали. Нам треба постійно пам'ятати, що націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм це дві протилежні політики, два протилежні світогляди. Виходячи із цих позицій, ми будемо тверді і принципові. Національні почуття людей заслуговують на повагу, їх не можна ігнорувати, але з ними й не можна загравати. Нехай ті, хто хотів би пограти на націоналістичних, або шовіністичних передсудах, не тішать себе щодо цього жодними емоціями і не чекають послаблень.”⁵

Ясно: якщо комусь сьогодні в Радянському Союзі можна закинути націоналізм і зокрема шовінізм та чванливість, то це в першу чергу росіянам, тим росіянам, які представляли і представляють собою „великодержавний шовінізм”, який і ліг

в основу радянської імперії. Але повертаючися кілька разів до „ленінської національної політики” та її автора, який саме засуджував „російський великодержавний шовінізм”, Горбачов про нього й не заікнувся . . . Натомість він не забув в цій же промові підкреслити, що, згідно з Леніним, „націоналістичним віянням успішно можна протиставляти тільки послідовний, витриманий інтернаціоналізм”. В цій же промові він також нагадав, що „соціалістична демократія не має нічого спільного з всездозволеністю, безвідповідальністю, анархією . . .”⁶

Не принесли були якихось конкретних, позитивних елементів і постанови самого січневого (1987 р.) пленуму, які, зрештою, як звичайно, включили передовсім головніші положення з доповіді Горбачова. Так, у цьому пункті „Резолюцій січневого пленуму ЦК КПРС” сказано: „Пленум ЦК звертає увагу на необхідність суворого й послідовного здійснення в роботі з кадрами вимог ленінської національної політики, всебічного врахування процесів поглиблення інтернаціоналізації господарського й суспільного життя країни; у всьому, що стосується розвитку національних взаємин, слід виявляти особливу чутливість і обережність, партійну принциповість, турботу про зміцнення дружби й братерства нашої країни, рішуче переборювати негативні явища в цій сфері, давати безкомпромісну відсіч будь-яким проявам націоналізму й шовінізму, сіонізму й антисемітизму, місництва, утриманським настроям, національній обмеженості й чванливості, протиставляти їм послідовний, витриманий інтернаціоналізм . . . З метою посилення інтернаціонального гарту кадрів, збагачення їх досвідом партійної і державної роботи необхідно активізувати обмін кадрами між республіками і регіонами, між місцевими і центральними органами”⁷. На переломі 1987/88 років, коли національне питання набирало щораз більшої гостроти й потужності, все, на що спромігся був Горбачов, обмежилось „соціалістичним демократизмом”, що про нього генсек говорив на пленімі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. Між іншим він сказав: „Соціалістичний демократизм — це розмаїття форм соціального, політичного життя на базі, самозрозуміло, наших соціалістичних принципів і цінностей, і ця ідея повинна лягти в основу рішень, які, на наш погляд, покликана випрацювати партійна конференція. Це стосується й питань національних взаємин національно-державного будівництва. Ми говоримо сьогодні про зростання національної самосвідомості усіх націй і народностей країни, про прояви національних почувань, що часом проявляється у деформованому вигляді. Все це живі питання, і їх слід вирішувати. Належить подумати й про форми дальшого розвитку зв’язків між республіками, закріплення їх прав, в тому числі

і про представництво в центральних державних органах”.⁸

І це все, хоч перед тим, у цій же доповіді Горбачов заявив, що „Одне слово, національною політикою на теперішньому етапі нам треба зайнятися дуже ґрунтовно. По всіх лініях — і в теорії, і на практиці, це — найпринциповіше, життєве питання нашого суспільства. Думаю, що нам слід присвятити один із пленумів Центрального комітету проблемам національної політики”.⁹

По якій лінії мала б проходити розв’язка національного питання, про це Горбачов, знову ж таки, тільки загальниково сказав у пасусі про „радянський патріотизм”: „радянський патріотизм — величезна наша цінність. З ним неспівмісні будь-які прояви націоналізму й шовінізму. Націоналізм — у будь-якій формі сліпий. Прагнення до самоізоляції ведуть тільки до духовного глухого кута. Знання й розуміння масштабів, величності і людської конкретики соціалістичної революції, повної правди і героїки боротьби партії й народу за соціалізм, оборони соціалістичної батьківщини живлять корінну систему радянського патріотизму. Тут ми підходимо до дуже важливого питання про поєднання через революцію й радянську владу національної гордості й національної гідності кожного народу з інтернаціоналізмом соціалістичного суспільства”.¹⁰

І хоч Горбачов водночас і заявляв про те, що „унікальною прикметою нашої культури (є) багатонаціональність” і що „джерело нашої сили — у вільному розвитку національних культур, збагачених духовним досвідом братніх народів і всього людства”, та про потребу поширення прав і компетенцій республік, то за відсутності конкретних вказівок чи бодай декларацій та визначення правно-політичних параметрів і рішень на користь неросійських народів, його концепція національної політики — зокрема в інтерпретації Щербицьких — і далі перегукувалася, властиво, з дотеперішнім „ленінським положенням про т. зв. дві тенденції в розвитку соціалістичних націй і в міжнаціональних відносинах”.

Як писала З. Х. Арифханова, одна з радянських фахівців з національного питання ще в 1979 р., згідно з цим положенням, на якому, до речі, і базувалась суслівська національна політика Брежнєва-Щербицького, „особливість їх дії за соціалізму полягає в тому, що розвиток і розквіт націй відбувається на основі зближення, які знову ж, в свою чергу, є наслідком розвитку націй і зумовляє дальший розквіт у всіх сферах їхнього життя. Керівна роль у гармонійній взаємодії цих тенденцій належить тенденції до зближення”.¹¹

Консервативній інтерпретації горбачовської політики гласності, перебудови, прискорення і демократизації Щербицьким і Ко сприяла також „непевна” ситуація самого Горбачова в

керівному ешелоні Кремля, на форумі Політбюро і ЦК КПРС. Від самого початку перебрання влади Горбачов мусів постійно маневрувати між консерваторами типу Лигачова і реформістами типу Єльцина чи й Яковлева, рахуючись також з досить сильним опором його політиці в усьому партійному апараті обласного і районного рівня. Вже навіть після максимального сконцентрування влади в руках Горбачова, після з'їзду народніх депутатів, у червні 1989 року Борис Єльцин у своєму інтерв'ю італійській газеті „Корієре делла сера” відкрив був, що Єгор Лигачов втішався підтримкою Медведєва, Никонова й Воротникова, а також Розумовського й Солом'єнчева, що його вже на той час позбавили були посади Голови Комітету партійної контролю. До речі, Єльцин заперечив в своєму інтерв'ю, що Лигачов втішався підтримкою Чебрикова, якого вважали на Заході найбільшим приятелем Лигачова. Згідно з Єльциним, Чебриков займав супроти Лигачова радше неутральну позицію: він ніколи не підтримував консервативних поглядів Лигачова, але й водночас ніколи й не перечив йому.¹²

Кожний пам'ятав також як партійний апарат „з'їв” Хрущова в жовтні 1984 року, і треба припускати, що Щербицький і Ко не виключали аж ніяк горбачовської розв'язки а ля Хрущов, а навпаки якраз її сподівались і на неї розраховували. Це означало б, скоріше чи пізніше повернення всього до статусу кво анте, до старих добрих часів застійного мертвоводдя, командно-адміністративної казенщини і фанфаронства, а передусім суслівської геноцидної русифікації. Тож нічого дивного, що ще в квітні 1989 року, як писав у журналі „Україна” Віталій Карпенко, редактор „Вечірнього Києва”, „причини уповільнення ходу перебудови в республіці (доцільно) шукати не стільки в пресі, скільки в консервативній позиції наших керівних органів різного рангу . . . Це таки реальність, і вона має свою логіку. Адже всі ми вийшли з часів застою. А багато хто його творив або, принаймні, йому сприяв. От скоротили, приміром, партійний апарат — хто ж залишився? Більшість тих, що працювали тут і в період застою. Дехто з них, звісно, перебудувався, дехто робить спроби перебудуватися, а дехто й не думає. Мені бачиться наш апаратний працівник таким: одна нога в застої, друга — в перебудові. Якщо вдасться центр ваги перемістити вперед, тоді можна буде витягти другу ногу з застою”.¹³ Для цього, звісно була потрібна належна перебудова самого Щербицького і його команди, а тим часом саме він належав до тих, які й не думали перебудовуватись. І нічого дивного, що у своїй доповіді на пленумі ЦК Компартії України 16 травня 1989 р. він якраз дуже гостро накинувся на тих, що перебудовуються. Між іншим він сказав: „Окремої розмови заслуговує позиція деяких членів

КПРС. Будемо відвертими: не всі вони показали себе у виборчій кампанії справжніми бійцями партії. Були такі, хто по-примиренському безпринципно ставився до антирадянських і націоналістичних проявів. А деякі й самі дозволяли собі політично незрілі, недостойні члена партії заяви та демологічні випадки, як наприклад, секретар Подільського райкому партії м. Києва І. Салій. Ясно, що це не повинно залишатися без оцінки і висновків".¹⁴

Нічого дивного, що в народі теж існували сумніви щодо стабільності позиції Горбачова. Як писав в травні 1989 р. Юрій Пригорницький в „Літературній Україні", „Але ввічу і знаки минулого . . . Страх, виплеканий протягом попередніх десятиріч, зробився майже генетичним, часом, і досі виконує соціально-регулятивні функції, шкодить суспільному оздоровленню. Чи здатна боротися за свої права людина, над якою тяжіє оте „поки сонце зійде, роса очі виїсть?" Пишу це, міркуючи над листом із славного міста Харкова . . . Ось що, зокрема, пише харків'янин Коваленко: „Я боюсь, що повернеться те, що вже було: і „чорні ворони", і арешти без санкцій, і катівні, і трибунали. Хіба щось змінилось!.. На якісь радикальні рішення після 25 травня не сподіваюсь, адже, щоб їх не було, був прийнятий новий закон про вибори. Та й було б протиприродно, щоб за нинішньої десятиріччями складеної структури влади відбулись якісь зрушення (маю на увазі істотні) в бік демократизації."'¹⁵

Сам Пригорницький не погоджувався з харків'янином Коваленком і писав: „Мають рацію інші читачі, які вважають, що коли суспільство зараз змовчить, не скаже „ні" всьому антидемократичному, — то втратить свій шанс".¹⁶ З цим останнім не можна не погодитися, але, власне, йдеться про те, чи і наскільки суспільство знайде в собі сили й стійкості сказати оце „ні" — всьому антидемократичному" . . .

Так, чи інакше, половинчаста, уцімлена і неконсеквентна гласність, перебудова й демократизація сприяла весь час неперебудові самого Щербицького і його команди та скріпляла антиперебудовні настрої у цілому партійному й адміністративному апараті. І це незалежно від того, у чому містилося коріння такої половинчастої політики Горбачова — в його концепційній переконаності, що для рятунку імперії вистачає якраз лише така часткова половинчаста „нова" „революційна" політика, чи в його неспроможності піти далі силою накинених йому обмежень партійним апаратом, чи й, може, — якраз в національному питанні — у страхі перед потенційною вибуховістю національного питання, зокрема на Україні. Маємо на увазі тут специфіку українського питання, що про неї свого часу говорив українському поетові Андрієві

Малишкові Микита Хрущов. В травні 1989 р. писав про це Олександр Підсуха, письменник і громадський діяч, саме у своїй статті, в „Літературній Україні” присвяченій Пленумові ЦК КПРС з міжнародних питань. Підсуха переповідає одну з відкритих, приятельських зустрічей Малишка з Хрущовим: „Якось під час чергових одвідин столиці України Микита Сергійович (Хрущов) запросив Малишка до себе. В цьому не було нічого дивного. Керівник Радянської держави, у недавньому минулому перший секретар ЦК Компартії України, ставився до поета з особливою прихильністю, високо цінував його талант. Та й вдачею той імпував йому — відвертий, сміливий, запальний. Мало значення, очевидно, й те, Малишко присвятив Хрущову зворушливий вірш, який з піднесенням читав, бувало, на літературних вечорах. Після дружньої розмови, що спонукала до одвертості, Андрій Малишко візьми тай поспитай: — Микито Сергійовичу, ви нині перша людина в державі. Розвінчали культ особи, зажили світового авторитету, то невже ж нічого не можна зробити, щоб полегшити долю українській мові? Витісняють її звідусюди — з дитячих садків, шкіл, інститутів. Куди ми йдемо? І Микита Сергійович з не меншою одвертістю відповів: — Е, голубе, на цьому питанні не один уже собі шию звернув. Хочеш, щоб і зі мною це сталося?” Підсуха коментує від себе: „Такі були часи: навіть перший секретар ЦК боявся. Не боявся, можливо, тільки Суслов. Його турбувало, не давало спокою не те, як нагодувати й одягти народ, підвищити його матеріальний і духовний рівень, а те, як якомога швидше злити соціалістичні нації. Саме сюди були спрямовані його зусилля”.¹⁷ Не згадав, однак, Підсуха про те, що якраз не хто інший, як саме Щербицький не шкодував ні труду, ні зусиль, ні себе, ні інших, щоб помагати Суслову в цих зусиллях на Україні.

Вслід цих зусиль загально відомий: духовна й матеріальна руїна України: період Щербицького — одна з найжорстокіших фаз в історії нашого народу. Це не тільки матеріальний, а й духовний Чорнобиль для нашої нації, що його „осягнув” Щербицький своєю безоглядною політикою всебічної русифікації на Україні. Це, як висловився Михайло Осадчий на Львівській Установчій конференції історико-просвітительського товариства „Меморіал” 27-ого травня 1989 р. „моторошні часи брежнєвського духовного геноциду, коли місце народження українця, коли українець уже в ембріоні, був затаврований білою познакою політичної дискримінації та недовір’я або довірочним покаранням. Чи як сказав письменник і народний депутат А. Яворівський на мітингу 18 травня 1989 р. на площі біля Республіканського стадіону в Києві, „Ми забули вже, що українці живуть на Україні”.¹⁸

Повертаючись до одвертої розмови Малишка з Хрущовим, нагадаємо, що вона відбулася назадовго до усунення Хрущова від влади, отже не врятувало Хрущова те, що він побоявся „українського питання” . . . Звернули йому шию його ж найближчі співробітники і без того, щоб він пробував полегшити бодай українській мові долю, не кажучи вже про інші справи. І в цьому, мабуть, не було нічого випадкового і незакономірного, бо всяка половинчаста, часткова й до кінця непродумана реформістська політика, як правило, так й кінчається невдачою — політичною або особистою, або й тим і другим, як у випадку Хрущова. І якщо усунення Хрущова мало б послужити Горбачову „педагогічним прикладом”, то він мав би собі якнайскоріше усвідомити й осмислити цей факт, що Хрущова могли втримати при владі не половинчасті півзаходи і півзасоби, а докорінні, глибокі реформи як в суспільно-економічній царині, так і в національному питанні. І це саме зовсім добре прикладається і до Горбачова: або він піде на дійсно радикальні зміни, або його очікує політична поразка, а то, бува, ще й особиста. Економічні реформи неможливі без політичних, а в центрі політичних стоїть саме національне питання. Це — так у „вертикальному сенсі”, а в „горизонтальному”: і економічні, і політичні реформи мусять бути дійсними, справжніми, докорінними й перспективними, бо інакше вони нічого, зокрема на далеку мету, не зможуть врятувати.

До речі, якщо йдеться про механізми русифікації, що до них вдавався на Україні Щербицький, здійснюючи зокрема Хрущовську шкільну реформу з 1958/59 рр., то їх дуже образно й опукло змалював Олександр Підсуха. У вищезгаданій статті в „Літературній Україні” він писав: „Сусловці добре знали, з чого починати. З дітей, з масового зречення рідної мови, національних традицій, народних звичаїв. З нехтування історії рідного краю, одне слово з манкуртівщини. З цієї метою був придуманий четвертий пункт Статуту середньої загальноосвітньої школи, згідно з яким не держава, а батьки вибирають, у школу з якою мовою навчання віддати своїх дітей. На перший погляд цілком демократично! А як узяти до уваги, що в більшості промислових міст республіки, де переважає українське населення, українських шкіл майже не лишилося, то спробуй тут вибирати! Ніхто не заікнувся й про те (маю на увазі тих, хто приймав цей пункт), що дисципліни у вищих і спеціальних середніх закладах, за винятком лише українських філологічних факультетів, викладається нерідною мовою. Більше того, навіть медичних сестер для сільських районів України теж готують російською. А коли так, навіщо тоді в українських містах дитячі садки з українською мовою навчання? За досить

короткий час вони були зведені до мінімуму. Тобто машина запрограмована на швидкісне злиття націй, запрацювала на повний хід. І результат не забарився: за статистичними даними Всесоюзного перепису 1979 року, російську мову назвали рідною 16.3 мільйона людей інших національностей. Отже суслоське злиття націй скінчилося асиміляцією, одна мова поглинула інші. Чого ж можна тоді чекати, якщо й далі так піде, скажімо, через сто років? Не стане, мабуть, ні мов національних, ні національних культур? Отже, на неосяжному радянському материку запанують бездуховність та одноликість, од якої вернутимуть носи навіть прямі нащадки волонтаристів? Але відповідати за вчинений злочин буде вже нікому.”¹⁹

Серед іншого Підсуха, „між іншим”, згадує про це, що проти Четвертого пункту протестували і Павло Тичина, який склав з себе повноваження Голови Верховної Ради, аби тільки не голосувати за нього, і Максим Рильський, і Микола Бажан, і Олесь Гончар, і Андрій Малишко. Два останні вислали Верховній Раді УРСР листа, в якому висловлювали протест проти цього, як його називає Підсуха, „несправедливого пункту”, але „у розпалі волонтаризму голос громадськості нічого не важив”.

Культурні і громадські діячі, разом з широкою громадськістю, протестували проти політики „волонтариста” Щербицького і вимагали виправлення дотеперішніх „деформацій” в національній політиці. Вони інтерпретували горбачовську концепцію гласності й перебудови та демократизації як справжню — і в такому сенсі пробували їх здійснювати. Їхні вимоги щодо скріплення суверенності республіки, поширення функціонування української мови, українізації шкільництва, утвердження національної самосвідомості, розвитку української культури, економічної автономії (республіканського і місцевого госпрозрахунку) тощо — ставили їх в один ряд радше з нережимним, а то й антирежимним політикумом. Незалежно від того, що подекуди дехто із них не хотів себе ідентифікувати взагалі з тими, чи тими антирежимними елементами. При тому багато з них сподівалися на усунення Щербицького, як головну передумову для справжньої перебудови в національній політиці на Україні. Дехто сподівався на переорієнтацію в середині самого партійного керівництва. І знову ж: усунення Щербицького, на їхню думку, мало прискіпити процес переорієнтації. На жаль, прихід В. Івашка не приніс суттєвих змін, хоч, без сумніву відхід Щербицького був певним зрушенням у застійній атмосфері на Україні.

Одне, однак, було певне: так довго як триватиме половинчата політика горбачовської обскубаной гласності й

псевдо-перебудови, так довго з цього користатимуться Щербицький та його наслідники і їхні соратники. Цю горбачовську політику дуже влучно окреслив В'ячеслав Чорновіл у своєму зверненні до Паризької конференції з людського виміру з 7-ого червня 1989 р. Він писав: „Насправді ж, ситуація тут складна й суперечлива. Встановилося свого роду двоєвладдя. З одного боку, реформаторська групка Горбачова, підтримувана демократичними силами знизу. З другого, величезний, реакційний партійно-бюрократичний апарат, що повністю контролює й використовує репресивні органи — КГБ, міліцію, суд, прокуратуру, а при потребі й армію. Мертве дихання цієї контр-сили світ міг відчутися на 3'їзді народніх депутатів СРСР, коли реакційна більшість 3'їзду влаштувала овацію катові Тбілісі, російському генералові Родіонову. Сам Горбачов, не займає чіткої позиції, хитаючися між лібералізмом і реакцією, про що свідчать хоча б схвалені, або й підписані ним реакційні укази, що торкаються саме основних прав людини „Про мітинги і демонстрації”, „Про виборчу систему” та про т. зв. „державні злочини”.²⁰

У всякому разі, у вчому не була б причина такого половинчастого і по суті негативного наставлення Горбачова до національних проблем, зокрема до українського питання, вона не походила від браку знань і поінформованості про ситуацію в УРСР. Крім офіційних, партійних і КГБівських інформацій, до нього зверталось немало людей із громадського і культурного життя, з різних кіл та організацій і на брак поінформованості він не міг нарікати. Серед тих, які звертались до Горбачова в цій справі був і Олесь Гончар. Про це згадав і Борис Олійник у своєму виступі на звітно-виборних партзборах Київської організації Спілки письменників України в листопаді 1988 р. Між іншим, він сказав: „Тепер я маю вже право обнародувати, що ще на першопочатках перебудови, цілком усвідомлюючи, який гнів накличе на свою сиву голову з боку деяких чільних можновладців, Олесь Терентійович надіслав особисто Генеральному секретареві М. С. Горбачову розгорнутого, чесного й мужнього листа і про критичний стан української мови, і про не менш критичну екологічну обстановку в республіці. Він розвінчав енергетичну політику на Україні, де й після Чорнобильської трагедії центральні відомства безконтрольно, до вже існуючих, всупереч глуздові і елементарній безпеці, вперто нав'язують будівництво нових АЕС. На лист було zareagовано. Не одному з нас, певно, доводилося зустрічатися з кількома комісіями ЦК КПРС, які пильно цікавились і мовою, і екологічними проблемами. Їхній приїзд був зумовлений, зокрема, і листом Олесь Гончара”.²¹

Отож Борис Олійник твердив, що на лист Гончара (і інші

звернення) було zareаговано. Але як? Яких висновників дійшли всі ці високопоставлені комісії ЦК КПРС, які відвідували Україну, які рекомендації вони висунули і що зробив в цій справі Горбачов та його Політбюро? У високопоставлених емісарів з Москви не могло бути сумніву щодо того, в якому жалюгідному стані перебуває українська мова, культура, шкільництво, екологія, економіка тощо і хто за цей стан в першу чергу відповідає. Не могло бути жодного сумніву також і в тих, кому вони звітували, тобто Горбачову і його команді. І перше, що вони повинні були зробити, це звільнити Щербицького і його підручних з командних посад. Але вони цього не зробили. Та навіть, немає жодних ознак, що вони осудили і винесли догани київським можновладцям за їхні неподобства й провини, змусивши їх змінити дотеперішній злочинний курс. А це означає: їм не залежало на тому, щоб поставити Україну на рейки справжньої перебудови, чи бодай такої, як у Москві, а навпаки: вирішено залишити її й надалі у застійно-брежнєвському болоті. Таким чином, не тільки Щербицький і його команда, але й Горбачов зі своїми соратниками відповідав за сучасне критичне становище на Україні.

Як приклад „колективного листа” до керівних кіл в Москві варто згадати листа 144-ох київських науковців, інженерів, лікарів (серед них було й кілька письменників) з травня 1988 року. Докладніше про це згадує Сергій Плачинда в журналі „Україна”, в червні 1989 року: „Це ж було ще в травні 1988-го: всі ми — в схвильованому очікуванні ХІХ Всесоюзної партконференції. Після публікації в газеті „Советская Россия” листа лєнінградської викладачки Ніни Андрєєвої, яка виступила, по суті, за відновлення сталінізму, ми збагнули: ще є в країні сили, які хочуть повернути наше суспільство назад, до брежнєвщини, до казарми . . . У Спільці письменників України саме відбувалися велелюдні „круглі столи” публіцистів з екологічних та культурологічних питань . . . Сходяться представники творчої та технічної інтелігенції Києва. Дискутують. Але ще не відомо, кого з письменників делегуватимуть до Москви на партійний форум. Тому вирішено надіслати листа на ХІХ партконференцію. Його тези: жодного нового атомного енергоблока в республіці. Розкрити, нарешті, тему голоду 1933 року на Україні, дозволити писати про нього всю правду. Видавати твори Винниченка і Грушевського. Засудити великодержавний шовінізм, який є причиною виникнення націоналізму. Надати українській мові статус державної . . .

Підписують листа 144 особи — київські науковці, інженери, лікарі (письменницьких підписів усього кілька — бояться!). Доручають мені везти листа до ЦК КПРС (ні в якому разі не

відсилати поштою, бо . . . „не дійде”). Беру квиток на Москву. Поїзд прибуває до столиці вранці. Розшукую приймальню ЦК. Хвилююсь: приймуть мене з листом чи ні? Черговий працівник, з'ясувавши за хвилину, що я приїхав „з національного питання”, вручає мені візитну картку, де зазначено, хто і коли прийме мене. За десять хвилин я вже в потрібному кабінеті. „Скільки даєте часу?” — запитую. „Скільки потрібно . . .” Десь за годину викладаю наші національні біди: економічні, екологічні, культурологічні. Вручаю колективного листа. „Все це ми уважно вивчатимемо” — кажуть мені. І на підтвердження цього, після мого повернення додому — телефонний дзвінок з ЦК КПРС: уточнюють факти й деякі положення. Стало зрозуміло: ЦК КПРС готується до партконференції ґрунтовно, глибоко вивчаючи настрої і судження людей.”²²

Даючи критичну оцінку всій політиці Горбачова на початку червня 1989 року, під час З'їзду народніх депутатів в Москві, Єльцин заявив кореспондентові „Нью Йорк Таймсу”, що тільки надмірна обережність стримує Горбачова вжити радикальних заходів, включно з усуненням тих членів Політбюро, які засиділися.²³ У всякому разі, якщо Єльцин закидав Горбачову надмірну обережність, попри те, що Горбачов, — на думку Єльцина, — „ніколи не стояв перед небезпекою втратити владу” і як наслідок цієї „надмірної обережності” подав неусунення до того часу з Політбюро Володимира Щербицького (разом з Єгором Лигачовим, Віктором Чебриковим, Вадимом Медведєвим, Віталієм Воротниковим і Левом Зайковим), то у випадку Щербицького принаймі, до його усунення, діяла не стільки „надмірна обережність”, а й певний цілеспрямований політичний розрахунок. А він був також наслідком робочих поїздок і аналіз вищезгаданих комісій, які, слід припускати, дійшли висновку, разом з Горбачовим, що на даному етапі внутрішнього розвитку в СРСР, на Україні їм ще й далі потрібний Щербицький чи хтось інший а ля Щербицький.

Справа в тому, що коли у певних ділянках перебудовної політики, головнo щодо партії, економіки, гласності між Горбачовим і Щербицьким були різниці, то саме в ділянці національної політики у них залишалось багато спільного . . . При тому, з тактичних міркувань Горбачов не поспішав в цьому питанні відкривати всі карти й ставити крапки над „і”, а навпаки — постійно ховався за загальникові заяви й ствердження. Навіть перед обличчям кризової ситуації в Нагорному Карабасі та на Закавказзі у цілому, все, на що здобувся Горбачов у своєму драматично заповідженому виступі про міжнаціональні взаємини 1 липня 1989 р., — це були знову ж таки „косметичні” загальники, без будь-яких конкретних, ділових розв'язок чи

заходів.

З одного боку, він говорив про необхідність вже тепер „провести глибокі зміни в радянській федерації”, і про них, мовляв, буде мова на пленумі ЦК КПРС, присвяченому цьому питанні. З іншого боку, Горбачов не вказав на жоден практичний крок чи захід, який мав би довести до цих „глибоких змін”. Інші його загальники і висловлювання вказували радше на те, що жодних справді глибоких, а не тільки косметичних змін, не плянувалось, і їх просто не буде. Бо ж тільки так, а не інакше можна було зрозуміти його вислови про те, що „сьогодні кожна республіка зокрема, і вся наша країна, вся наша федерація демонструє визначні досягнення. В рамках Союзу міцно переплелись соціальні інтереси всіх республік, склався єдиний народногосподарський комплекс . . . (Як дуже любив вживати цей термін Брежнев! — примітка А. К.) . . . всі республіки, райони пов’язані один з одним у якнайтісніший спосіб. Розривати ці зв’язки, означає різати по живому. Не можна ж в пошуках кращого ставати на шлях руйнування побудованого, відмовлятися від того, що вже дала федерація, що може бути помножене в її рамках. Тому заклики до економічної автаркії і духовної ізоляції треба визнати глибоко чужими для корінних інтересів будь-якого народу . . . (і тому тільки) рішуче протидіючи будь-яким проявам націоналізму, важливо є бути чуйним і відгукуватися на всі законні вимоги і сподівання національного характеру”.²⁴ І знову нічого конкретного, ні тим більше вагомого ні про самі „вимоги й сподівання національного характеру” та їхні „законні” параметри, ні про практичні заходи і засоби для того, щоб „на основі дружби й співпраці вирішувати нагромаджені проблеми в міжнаціональних взаєминах і вивести радянську федерацію на широку дорогу розвитку в наших спільних інтересах . . .”²⁵

Нічого конкретного не сказав Горбачов і 9 вересня 1989 р. у зв’язку з загальною загостреною ситуацією в Радянському Союзі. Заповівши, що національне питання вже напевно буде обговорюватись на спеціальному пленумі, він знову повторив збиту фразу про те, що „треба схвалити принципи рішення про перетворення радянської федерації . . .” А перед тим ще згадав, що „велике політичне значення будуть мати закони про республіканський і регіональний госпрозрахунок і про місцеве господарство та самоуправління, (бо) це буде важливим кроком реального скріплення суверенітету республік і поширення прав місцевих рад . . .”²⁶

Дуже влучно оцінив виступ Горбачова представник естонської спільноти у Литві Гену Кармаа, який сказав: „З одного боку, обіцянки надати більші права націям, а з другої — все та ж таки

сталінська національна політика''.²⁷ До речі, виступ Горбачова „Про поточний момент” 9 вересня був лише послідовним продовженням „курсу”, визначеного дуже гострою заявою ЦК КПРС про становище в республіках радянської Прибалтики з 26 серпня 1989 р. Шоправда, деякі кола в Прибалтиці і подекуди на Заході спочатку припускали, що цю заяву склали консервативні члени Політбюро ЦК КПРС, головно Чебриков, без порозуміння, ба навіть проти волі Горбачова. І що його, мовляв, опісля вже тільки „дописали”. Для таких спекуляцій послужив був, без сумніву, також факт відсутності Горбачова в Москві, який перебував тоді у відпустці. Сприяла цьому також вимога Єгора Лигачова на центральному телебаченні 2 вересня 1989 р. вжити „політичних заходів” проти „націоналістів”, які використовують для своїх „деструктивних” цілей перебудовні реформи. Між іншим, день перед ним, 1 вересня, Віктор Чебриков, колишній шеф КГБ, а тоді голова правної комісії висунув був подібну вимогу й гостро осудив балтійських „екстремістів”. Однак, дуже скоро виявилось, що Горбачов був причасний до заяви з 26 серпня 1989 р., і 27 серпня 1989р. особисто телефонував до Першого секретаря ЦК Компартії Литви, щоб йому сказати, що Литва була, і має бути в Радянському Союзі, і що про її вихід з Радянського Союзу не можна й думати.

Заява ЦК КПРС про становище в прибалтійських республіках була справді безпрецедентно гострою, як на умови перебудови й гласності. В тому сенсі вона була погрозою і пересторогою не лише для Прибалтики, а „посередньо” і для всіх інших неросійських республік. Нагадаємо, як, нав’язуючи до постанови Комісії Верховної Ради Литовської РСР з 22 серпня 1989 р. про унедійснення анексії Литви Радянським Союзом в 1940 році, у своїй заяві ЦК КПРС твердо й різко наголосив, що в цій справі „останнє слово належить тільки З’їздові народних депутатів СРСР”, тобто є виключно в компетенції Москви. Сама ж постанова Комісії Верховної Ради Литовської РСР розцінювалася як безпосереднє пов’язання „з сепаратистською лінією, що її протягом останніх місяців із зростаючою впертістю й агресією проводять певні сили в Литві, Латвії та Естонії. Її апофеозом стало проведення Народними Фронтами і близькими до них організаціями масової акції 23 серпня (1989 р.), політичний сенс якої — настроїти народи прибалтійських республік на відділення від Радянського Союзу . . .”²⁸

ЦК КПРС, з обуренням і погрозами, осудив такі намагання в Прибалтиці, носіями яких є, мовляв, „націоналістичні, екстремістські угруповання . . . які, присвоївши собі роль дійсних виразників національних інтересів, поступово повели справи на

відокремлення прибалтійських республік від решти країни, на розрив давно складених органічних пов'язань з нашими народами . . . Подекуди з'явилися організації, які нагадували політичні формації буржуазного періоду і часів фашистської окупації. Почалося фактичне творення паралельних органів влади. Ввійшли в практику застрашування, прямий обман та дезінформація, а то й прямо моральний терор, дискримінація всіх, хто не погоджується; кожного, хто залишався вірний інтернаціоналізмові й ідеям цілісності Радянського Союзу . . . Діяльність деструктивних, антирадянських і по суті антинаціональних сил, атмосфера націоналізму призвела до того, що й на рівні державної влади республік були схвалені антиконституційні акти, що протирічать федеративним принципам нашої держави й які передбачають дискримінацію частини населення цих республік . . .”²⁹

(Йшлося тут передусім про Виборчий закон, ухвалений Верховною Радою Естонської РСР 8 серпня 1989 р., який вимагав 2-річного проживання в даній місцевості і 5-річного проживання в республіці для виборців віком від 18 років; та 5-річного перебування в даній місцевості і 10-річного перебування в республіці для тих, що висувують свої кандидатури на виборах. На початку жовтня 1989 р. вимогу для виборців скасовано, як звичайно, під тиском Москви і місцевих російських кіл.)

Масові демонстрації 23 серпня 1989 р. мусили викликати в Москві поважні занепокоєння. Людський ланцюг від Талліну, через Ригу, до Вільніюса, довжиною понад 600 км., охоплював близько 2-ох мільйонів людей. Піднесені настрої, загальне захоплення, співи патріотичних пісень, національні прапори і відчуття власної сили та самозадоволення й радості були справжньою маніфестацією того масового руху, що ввійшов вже в історію під іменем „співучої революції”.

Про самі демонстрації 23 серпня 1989 р., що на них виразно ставилось питання про повну суверенність і незалежність балтійських народів, у заяві ЦК КПРС було сказано, що „23 серпня організатори цих подій постарались накрутити настрої до справжньої націоналістичної істерії. Гасла, які нав'язано тисячам людей, (були) повні ворожості до радянського ладу, до росіян, до КПРС, до радянської армії . . .” З огляду на таку ситуацію в Прибалтиці ЦК КПРС заявляв, що все це пішло задалеко і він не збирається толерувати дальший розвиток такого „нездорового” стану. І тому закликав народні маси, робітництво, інтелігенцію і партії цих республік чим скоріше повернути назад із цього хибного шляху, бо інакше — буде зле . . . Бо ж, мовляв, нашим спільним обов'язком є „зберегти єдину місію радянських народів, єдність лав Комуністичної Партії

Радянського Союзу”.

Маніфестації 23 серпня 1989 р. мали політичне й психологічне значення для всіх народів Радянського Союзу, і їхнє відлуння виходило далеко поза межі самої Прибалтики. Як писало „Вільне слово” н. 4, орган НРУ за перебудову у вересні 1989 р., про демонстрацію у Вільнюсі (такі ж самі демонстрації відбулися в Талліні і Ризі) „Сотні тисяч громадян Литви з’єднали руки і серця з громадянами Латвії та Естонії. Початок акції під назвою „Балтійський шлях” було призначено на 19.00 год. Народи Литви, Латвії, Естонії мали продемонструвати своїм виходом на шлях від Вільнюса через Ригу до Талліна своє ставлення до пакту Молотова-Рібентропа та секретних протоколів.

З Вільнюса на спеціально призначені місця на трасі Вільнюс-Рига люди почали йти пішки, їхати машинами ще о 16 годині. З центра міста від Кафедрального собору, де відбувся велелюдний мітинг, на якому, між іншим, серед різноманітних знамен можна було побачити і синьо-жовті, люди з гаслами і прапорами виходили на шлях. Машини і люди рухалися шістьма потоками в одному напрямку — до кордону з Латвією. Кожному заводу, інституту, установі було призначено своє місце. Майже всі люди мали при собі свічки і транзисторні приймачі. Над усім багатотисячним натовпом лунала литовська народна музика, національні гімни. Вздовж всього шляху від міста до кордону з Латвією над людською рікою пролетів літак, який скинув на трасу безліч квітів, як повідомляла місцева преса — 1.5 тонни квітів. Люди стояли пліч о пліч у декілька рядів вздовж усієї дороги. Горіли свічки в пам’ять тих, хто загинув через злочинну змову — пакт Молотова-Рібентропа та секретні протоколи. Над лавами майоріли національні прапори: естонські, латвійські, литовські, молдавські, білоруські, українські синьо-жовті і навіть єврейський та старо-російський. Ніякого ворожого ставлення до людей інших національностей не висловлювалося. Через двадцять хвилин, як і було передбачено, рух по дорозі відновився.

Живий ланцюжок, що простягався на сотні кілометрів, з’єднав у братерському рукостисканні людей, що прагнуть відродити державність, суверенітет, самостійно будувати оновлене життя”.

Загально розчарувала й пригнобила також партійна платформа про національне питання, схвалена довгоочікуваним пленумом ЦК КПРС 20 вересня 1989 р., під гучною назвою „Національна політика партії в сучасних умовах”.

У ній знову повно загальників про необхідність радикальних і глибоких змін та перетворень у радянській федерації та про потребу точного окреслення компетенцій і взаємних обов’язків

Союзу та республік, але без відповідних конкретних вказівок на користь республік, натомість з виразною тенденцією скріпити і наголосити на владних компетенціях Союзу, тобто Москви. Повторено відомі фрази про перехід республік на госпрозрахунок і самофінансування, але й збереження єдиного народногосподарського комплексу, надання національним мовам статусу державних, але водночас із закріпленням за російською мовою статусу загальнодержавної мови та забезпечення умов для національно-російського і російсько-національного спілкування, створення гарантій для розвитку національних мов і культур, та для навчання рідною мовою, але водночас із збереженням положення про „добровільний вибір” мови навчання і наприкінці: окреслення законом умов, за яких повинні заборонятися і розпускатися націоналістичні та шовіністичні об'єднання та групи. Одне слово: всі „глибокі зміни у радянській федерації” зведено до „оновленої федерації”, в якій за Союзом, тобто центром в Москві, „мають бути закріплені законодавні повноваження, необхідні для визначення основ і розвитку політичного та економічного ладу, забезпечення оборони і безпеки країни, ведення зовнішньої політики, координації і вирішування спільних завдань в ділянці економіки, науки й культури, забезпечення і охорони прав особи, ефективного використання інтеграційних процесів і організації взаємодопомоги . . . Союз також повинен мати повноваження, необхідні для забезпечення динамічного і тривалого розвитку народногосподарського комплексу країни . . .”³⁰

Перед тим сказано у платформі, що „головна ідея, яка лежить в основі радянської федерації, визначається формулою: без сильного Союзу немає сильних республік, без сильних республік немає сильного Союзу.” Ясно, що з огляду на вище перераховані повноваження й компетенції Союзу, сильним міг бути тільки Союз, тобто Центр і ніколи республіки. Додатковим гарантом цього, зрештою, залишалася партія, яка тоді ще й надалі мала залишатися єдиною та централізованою, і в якій виключались будь-які федеративні принципи.

Тим часом саме перебудова КПРС на федеративних засадах, чого, наприклад, завзято домагалися балтійські комуністи, могла б була стати одним із перших кроків та заходів для обмеження імперіального центру і уможливлення еволюційного розвитку республік в напрямі поширення і закріплення їхніх прав. Засадничим залишалося тут, і за таких умов, кардинальне питання „керівної ролі КПРС”, зафіксоване у 6-ій статті Конституції СРСР, яке гарантувало партії, як виразникові великодержавного, російського політикуму, монопольну владу в усьому СРСР. На початку листопада 1989 р. Горбачов навіть

не допустив до того, щоб 6-ту статтю Конституції СРСР поставити на обговорення на Верховній Раді СРСР, і змінив своє становище в цій справі щойно на початку 1990 р. За такої настанови будь-яка „демократизація” КПРС і постійні заяви самого Горбачова про „повну і беззастережну демократію” були звичайнісімким порожнім звуком, бо за таких умов навіть поширений вплив неформальних організацій і об'єднань ще не міняв би засадничо фактичного стану, за якого сама партія, концентруючи в своїх руках владу, здійснює його при допомозі величезного номенклатурно-кадрового, адміністративного, поліційного і військового апаратів, які є у її розпорядженні. Тільки за умови, що партія не буде виконувати цю узурповану нею владу, внаслідок певних далекосяжних процесів і змін всередині самої партії і в суспільстві в цілому, може настати фактичне унедійснення „керівної ролі” КПРС, а тоді це означало б перебудову і перехід на демократизацію і децентралізацію — не згори, а знизу, чи точніше під тиском низів. І за таких умов мусіло б прийти не тільки до формального, а й фактичного визнання опозиційних партій, (зав'язком яких сьогодні є різні неформальні організації і об'єднання і яких буде ще набагато більше в майбутньому), із створенням для них таких самих політичних і організаційно-матеріальних шансів, що їх матиме КПРС. Як довго, однак, цього не сталося, то навіть саме формальне усунення 6-ої статті з Конституції СРСР, що його нагло (під тиском подій) в лютому і березні 1990 р. таксамо завзято Горбачов обстоював як в листопаді 1989 р. виступав проти нього — в засаді не багато міняє. Зокрема — в національній політиці.

Бо тим часом, як подавало пресове агенство Ройтер, своєю платформою в справі національної політики Кремль цілковито розводнив домагання якоїсь більшої автономії для 15 радянських республік, а „остаточний варіант платформи схвалений (Центральним) Комітетом у середу, вилучає декілька прав первісно обіцяних республіканським парламентам, і засуджує заходи, спрямовані на те, щоб створити окремі комуністичні партії в Естонії, Латвії і Литві . . .”³¹

Подібно оцінив тодішню ситуацію також академік Андрей Сахаров, який перебував тоді в Ліоні, Франція. В інтерв'ю, що його він дав місцевій газеті „Ле Прогрє” він заявив, що радянське керівництво виразно відступає від перебудови, головню в національному питанні.³² На думку Сахарова, промова Горбачова з 9 вересня 1989 р. „Про поточний момент” і платформа „Національна політика партії в сучасних умовах” є виразним кроком назад, бо обидва ці документи відкидають принцип рівності народів і право народів на самовизначення.

Підтвердженням і продовженням такого курсу Горбачова в національній політиці на Україні і зокрема виразником його ставлення до Щербицького, був також сам спосіб усунення його з посади Першого секретаря ЦК КПУ та заміна його дотеперішнім Другим секретарем Володимиром Івашком. Немає сумніву, що непопулярність Щербицького в народі, програні партії у виборах в березні і травні 1989 р., страйки шахтарів на Донбасі і в Західній Україні, і головне тиск громадськості, зокрема творчої інтелігенції, нещодавно продемонстрований на 3'їзді НРУ за перебудову, — відіграли чи малу роль у його поваленні. Але це не означало, що для Горбачова відхід Щербицького означав повний відхід і відступ його політичної лінії в такому сенсі, як цього, наприклад, домагався НРУ за перебудову, інші неформали і громадкість у цілому.

Формально саме усунення Щербицького відбулося в досить гідному й спокійному вигляді, що теж промовляє за себе. Формально Щербицького не усунули, а він сам відмовився з огляду на свій вік і поганий стан здоров'я. Деякі агенства подали були, що він вже довгий час був серйозно хворий. Під час вибору Івашка на пленумі ЦК КПУ 29 вересня 1989 р., на який приїхав особисто Горбачов, генсек тільки посередньо натякнув на те, що „якщо дехто сьогодні думає, що теперішню ситуацію можна опанувати силовими методами, то він помиляється”,³³ що могло стосуватися і Щербицького, і ще багатьох інших; крім того Горбачов трактував Щербицького як заслуженого колегу — партійця, який відходив на заслужений відпочинок, якому він щиро дякував за багато років відданої праці, заслуги тощо.

Єдиним „дисонансом” при відході Щербицького було повідомлення кореспондента АПН Ігоря Заседи день перед пленумом ЦК КПУ, тобто 27 вересня 1989 р., про „Перебудову і національне питання” на Україні, в якому було сказано: „І саме за Володимира Щербицького, який виголошував свої промови виключно по-російському, щезла національна мова із ділової і державної переписки, загрозливо скоротилося число шкіл з українською мовою навчання, впали тиражі книжок. А ярлик „націоналіст” легко приклеювався будькому, хто насмілювався підняти голос на захист рідної мови. Не стану, однак, звальювати все це лише на голову нещодавнього члена Політбюро КПРС, бо хоч і як відхрещуватися і прикриватися прозорим серпанком „колективного керівництва”, особистість залишається рішальною ланкою у будь-якій справі”.³⁴

У своєму виступі на пленумі ЦК КПУ 28 вересня 1989 р. у Києві, Горбачов обмежився знову до загальників, якщо йшлося про визначення дальшого курсу національної політики на Україні. Це лише підтверджувало, що він не збирався тут проводити

якихось поважніших, докорінних перемін, які були і є конче потрібні. Так, а не інакше можна було інтерпретувати його ствердження на подобу, наприклад, того, що „розпочинає вимальовуватися нове обличчя нашої радянської федерації, яка гармонійно враховує інтереси національного суверенітету й розвитку з загальними інтересами Союзу народів нашої країни. В її рамках міжнаціональні взаємини повинні будуватися на засадах демократії і рівноправності, взаємоповаги й вільного розвитку народів.” Коротко: фрази, фрази і ще раз фрази. І водночас не бракувало дуже виразних „натяків”, які й визначали загалом актуальні параметри перебудовної політики на Україні, на зразок таких заяв, як те, що „нам підкидають ідею повного усунення партії від політичного керівництва, зняття її з державних, практично із будь-яких суспільних справ. Подибуємо навіть такі погляди, що рішення і постанови партійних органів, включно із ЦК і З’їзду, можуть мати тільки чисто внутрішньопартійний характер і жодним способом не мають впливати на життя країни, суспільства. Це найбільш крайній варіант протиставлення партії. Думаю, для вас не залишилися непомітними спроби окремих „теоретиків”, груп і рухів вбити клин між робітниками і КПРС. Є сили, які не приховують свого антисоціалістичного спрямування. У своєму стремлінні до влади вони шукають підтримки в робітничому класі, вони намагаються стати ревними виразниками й захисниками його інтересів на протигагу до партії, ставлять питання про її самоліквідацію. Є носії таких ідей і в вас, на Україні . . . Ми за союзну державу, за федерацію народів і разом із тим за єдність партії, яка виступає як важливий фактор консолідації суспільства . . . Ми кажемо, що перебудова — це оновлення соціалізму, але не його демонтаж . . . не реставрація капіталізму . . .”³⁵

Щоправда, Горбачов вказав був також на те, що „перебудова включає налагодження постійного, плідного діалогу з суспільними організаціями, самодіяльними рухами . . . Багатьох партійних працівників бентежить ідея співпраці з новопосталими суспільними силами, бентежить насамперед тому, що деякі з цих сил не приховують своїх деструктивних і честолюбних стремлінь. Але треба враховувати, що поруч з неприйнятними для нас поглядами і настановленнями та діяльністю тих чи інших суспільних рухів є немало такого, що треба підтримувати, включати в загальне річище перебудови . . .”

Було б, однак, помилковим переоцінювати і „розширено” інтерпретувати ці так часто повторювані Горбачовим ствердження при різних нагодах, бо в них не лише виразно проведено розподіл між позитивними і „деструктивними” суспільними рухами та течіями, а й залишено за партійним

керівництвом виключне право ідентифікувати, уточнювати і класифікувати їх відповідно до інтересів і настанов самих партійних можновладців. І це вже за дуже короткий час зробив, наприклад, сам Івашко 18 жовтня 1989 на пленумі ЦК КПУ заявляючи, що „що стосується самодіяльних об'єднань, в тому числі й „Руху”, то наша принципова позиція у цьому питанні відома. Вона полягає в тому, що ми будемо співробітничати з усіма силами, які стоять на засадах соціалізму, перебудови і дружби народів СРСР. Водночас будемо і надалі рішуче викривати тих, хто не приймає соціалістичний вибір, прагне дискредитувати партію, пропагує сепаратизм та національну відокремленість. Це, зокрема, стосується так званих Української Гельсінкської спілки, Української народно-демократичної ліги та інших угруповань цього ж гатунку, з якими нам не по дорозі, під чийм би „дахом” вони не маскувались”.³⁶ Ба більше, як він далі сказав у своїй доповіді, „Ми повністю підтримуємо висновок Пленуму ЦК КПРС про те, що настав час ясно, вагомою мовою закону сказати про умови, за яких можуть і повинні ставитися під заборону і розпускатися націоналістичні, шовіністичні та інші екстремістські організації. Безкарність порушників закону підштовхує їх до нових провокацій. Тут своє слово мають сказати і правоохоронні органи республіки”.

До речі, це було дещо детальніше „уточнення” того, що Івашко подав був кореспондентові АПН 10 жовтня 1989 р., яке це агенство передало промовистим заголовком: „Україна — курс на оновлення”. Серед іншого, Івашко заявив, що „ми ладні взаємодіяти з будь-якими суспільними силами й формаціями, які стоять на позиціях соціалізму, на позиціях Союзу РСР; з тими ж, хто виступає з сепаратистськими, націоналістичними ідеями, я співпрацювати не можу. Це справа принципу”.³⁷ На тлі таких заяв, інші ствердження Івашка на пленумі 18 жовтня і раніше після його вибору 28 вересня, про те, що національне питання має на Україні гострий характер, що треба говорити з самодіяльними об'єднаннями, але знову ж таки тільки з тими, які „за соціалізм, дружбу народів і перебудову”, що українська мова опинилася в небезпеці тощо, аж ніяк не вказували на те, що новий Перший секретар ЦК КПУ справді повністю усвідомлював гостроту національного питання на Україні і ладен був провести необхідні реформи.

Зрештою, згідно з заявами самого Івашка чужинецьким кореспондентам, він не далеко відбіг від Щербицького, принаймі на початках свого панування. 4 жовтня 1989 р. в Києві під час зустрічі з закордонними кореспондентами, Івашко заявив, що „треба радше говорити про подібності, а не різниці” між ним і Щербицьким. „Обидва ми — Щербицький і я — переконані

комуністи, і щодо цього не повинно бути жодних ілюзій, ми завжди могли знайти спільну точку зору”.³⁸ А щодо НРУ, то він тільки повторив відому формулу про те, що „якщо члени Руху матимуть деструктивний чи дестабілізаційний характер, він їх підтримувати не буде”. Водночас Івашко згадав про те, що він вже зустрічався з головою Руху Іваном Драчем і вважає його „розумною людиною . . .”

Нічого дивного, що, як писав тоді кореспондент „Вашінгтон пост”, Івашко є дуже подібний до Володимира Щербицького”, і Івашко „показав виразно, що він буде інструментом Москви та не робитиме нічого, щоб заохочувати до поширення свободолобства . . .”³⁹ За традиційною практикою, Івашко оминав також незручні для нього питання і в справі легалізації Української католицької церкви (УКЦ) заявив, що це „справа, яку мають розв’язати самі вірні, а не комуністичні урядовці”. Оминав він і прямої відповіді в справі страйків. У загальному, кореспондент „Вашінгтон пост” Дейвід Ремнік дійшов висновку, що Кремль „був ладний толерувати незвичайний ступінь націоналістичного ферменту в менших, периферійних районах, зокрема у трьох балтійських державах, а номінацією Івашка він просто показав, що не збирається робити того самого на Україні. . .”

Дещо іншим, „ліберальнішим” і „дипломатичнішим” було інтерв’ю Івашка, що його він дав газеті „Нью-Йорк Таймс” 8 жовтня 1989 р. Цього разу Івашко заявив, що він ладний співпрацювати з будь-якою неформальною організацією, якщо вона не обстоюватиме виходу України з Радянського Союзу та що він не перешкоджатиме діяльності НРУ за перебудову, а навіть сприятиме тому, щоб Рух був офіційно зареєстрований і видавав власну газету. На питання про легалізацію УКЦ Івашко відповів, що ця справа „є в процесі перегляду”.⁴⁰ Також щодо виборів Івашко заявив, що він за прямі вибори всіх депутатів і не має нічого проти того, щоб партію і інші „громадські” організації позбавити зарезервованої в офіційному проекті депутатської квоти.

Цього разу Івашко навіть підтвердив, що „під Щербицьким Україна мала репутацію форпосту політичного і економічного консерватизму, чи, як він висловився, була королівством стагнації”. Кореспондентові „Нью-Йорк Таймсу” Біл Келлерові Івашко сказав що „вдома він говорить переважно по-російському . . .

При згадці про НРУ за перебудову кореспондент „Нью-Йорк Таймсу” згадав також про одного з лідерів Руху, письменника і народного депутата СРСР Володимира Яворівського, який після зустрічі з Івашком мав сказати „ми залишили зустріч з

почуванням, що він (Івашко) є розумним чоловіком, з яким можна працювати . . .”

Формально гідний і пристойний відхід Щербицького дехто схильний пояснювати також тим, що, хоча Щербицький й загальмовував перебудову на Україні, особисто він ніколи відверто не виступав проти Горбачова. А цього не можна було сказати про інших членів Політбюро ЦК КПРС. Нагадаємо, що, наприклад, ще на пленумі ЦК КПРС 18 липня 1989р. із п'яти членів Політбюро, які займали слово до виступу Горбачова, чотири — Єгор Лигачов, Ніколай Рижков, Лев Зайков і Віталій Воротніков, були, властиво, дуже критичні у своїх заявах супроти нього. У них помічалось навіть певне намагання дистансувати себе від Горбачова; у всякому разі вони виступали впевнено й суверенно, не боячись можливого „гніву чи помсти” Горбачова. Звісно, в цьому відіграла роль також тодішня загальна атмосфера в залі, повна нарікань, претенсій і критики на адресу Горбачова з боку представників партійного апарату, який закидав йому, що його політика викликає серед народу недовір'я до партії, створює загальне замішання і хаос; взагалі підмінює й послаблює позиції партії. Те, що Горбачов обезсилив Секретаріат ЦК КПРС, намагаючися перемістити центр влади з партії до Верховної Ради, не знаходило схвалення в партійному апараті, точніше у переважній частині партійної номенклатури. Такі наміри Горбачова відповідні партійні кола розцінювали як впровадження своєрідного двоєвладдя, що означало, у всякому разі, обмеження дотеперішнього силового монополію партії. Так, чи інакше, атаки проти Горбачова в цей час привели були до серйозних спекуляцій в Радянському Союзі і зокрема на Заході, що позиція Горбачова настільки послабла, що можна всього сподіватися, включно з його усуненням, чи й цілковитою його „переорієнтацією”.

Тим часом дехто твердив про цілеспрямоване, ледве чи не по-макіявелівському плановане й здійснюване намагання Горбачова перетворити 3'їзд народніх депутатів, Верховну Раду і Ради взагалі на його власну, особисту базу влади, що на неї він мав щораз більше опиратись, протиставляти її партійному апаратові. Мовляв, Горбачов навчився дечого на помилках Хрущова, який не зумів розбудувати жодної власної альтернативної бази до партії, яка не погоджувалася з його „реформістською політикою” і яка його вкінці „з'їла”.

Виглядало, що за відповідних умов, в майбутньому, Ради зможуть дійсно перетворитися на такий альтернативний політичний фактор, хоч дехто твердив, що до цього ще досить далеко. Так, наприклад, радянський політолог Юрій Левада у своєму інтерв'ю західнонімецькій газеті „Зюддойче Цайтунг” у

вересні 1989 р. заявив, що „парламент був добрий досі для того, щоб говорити, але жодне рішення, що його вніс хтось інший, а не (партійне) керівництво, не було прийняте. Ба більше, над ним звичайно й не дискутували, а не то, щоб за нього голосували. Тому ще дуже передчасно казати, що влада перейшла до парламенту”.⁴¹ Але й він визнав, що „парламент набрав певної ваги”. Натомість, на початку 1990-го року Горбачов дефінітивно переніс центр фактичної влади з Політбюро і секретаріату ЦК до Президентської дорадчої Ради, в якій, між іншим, „наш земляк” Григорій Ревенко, колишній перший секретар Київського обкому, „займався” національною політикою.

Водночас було б недоречним не добачувати цього, що починаючи приблизно з вересня 1989 р. в самого Горбачова був помітним зворот „праворуч” в бік саме певних консервативних сил партії. Дехто пояснював це стремлінням Горбачова втримати, за всяку ціну, за собою центрову позицію між лівим і правим крилом в Політбюро і в партії взагалі. До цього мав призвести передусім тиск партійного, ще й далі консервативного апарату на Горбачова, невдачі перебудови, головню в національній та економічній політиці й загальне погіршення внутрішньої ситуації. Дехто знову хотів добачатися в цьому навіть певну внутрішню психологічну переорієнтацію самого Горбачова. Такі оцінки утвердилися головню після нагінки Горбачова на редакторів деяких поступових видань 13-го жовтня 1989 р., коли він гостро накинувся на Владислава Старкова, редактора „Аргументів і фактів”, Віталія Коротича, редактора „Огонька” та інших за те, що вони, мовляв, у своїй „критикоманії і сприянні панікерським настроям”, виступають проти партії, загрожують самій перебудові. Як інформував Віталій Коротич, до цього часу, тобто до двогодинної зустрічі Горбачова із редакторами за зачиненими дверима 13 жовтня, він ще ніколи не бачив Горбачова таким злим і лютим. . . ” Звичайно — казав Коротич — Горбачов був завжди лагідний, привітний, завжди дуже, дуже чемний. Цього разу він був жорстокий, брутальний. . . він був зовсім іншою людиною”.⁴² Погрожуючи редакторам, він сказав: „Ми стоїмо по коліна в океані бензини, а ви граєтесь сірниками. . . ”⁴³ Перепало тут також історикові Юрієві Афанасьєву та економістам Гавриїлу Попову й Ніколаєві Шмельову. Усіх трьох Горбачов обвинувачив зокрема в тому, що вони разом з Борисом Єльциним „сформували фашистську кліку, яка бореться за владу”. Йшлося тут, очевидно, про Міжрегіональну депутатську групу, яку обвинувачити у фашизмі є повною нісенітницею. У випадку Старкова, завдяки якому „Аргументи і факти” досягли 26 мільйонів накладу, Горбачов вимагав навіть його відставки.

Такий „поворот” Горбачова у його політиці гласності викликав загальне здивування, а подекуди навіть „шок”. Як писав Старков, це була, властиво, „війна Горбачова проти себе самого”.⁴⁴ 3 листопада 1989 р. Борис Єльцин публічно заявив на мітингу в Москві, що його організувала була Міжрегіональна депутатська група (МДГ): „якщо дотепер головою „правиці” був Єгор Лигачов, то зараз ним став Горбачов”. Це дещо перебільшене, „гіперболічне” ствердження, можливо, було викликане у Єльцина й тим фактом, що Горбачов заборонив МДГ видавати свою газету. Однак, у ньому міститься велика частка правди, якщо йшлося про певний поворот у самого Горбачова „праворуч”.

Вибір Івашка на місце Щербицького виявив у всій повноті виразний політичний профіль керівної номенклатури на Україні, яка сформувавшись в застійно-консервативній „лабораторії” Щербицького, залишалася в основі ж й надалі. Маємо на увазі список кандидатів на посаду Першого секретаря ЦК КПУ: конкурент Івашка — Станіслав Гуренко, кандидат в члени Політбюро й секретар ЦК КПУ; Юрій Єльченко, в жовтні 1989 р. обраний головою Комісії ЦК КПУ з питань міжнаціональних взаємин; Анатолій Корнієнко, перший секретар Київського міськкому; Віталій Масол, голова Ради Міністрів УРСР, і Олександр Капто, голова ідеологічного відділу ЦК КПРС. Згідно з інформаціями, розглядали ще додатково кандидатури Григорія Ревенка, Першого секретаря Київського обкому й Івана Скиби, голови сільськогосподарського відділу ЦК КПРС. Список остаточно зведено до двох кандидатів: Івашка й Гуценка. Перший одержав 136, а другий 43 голоси. Згідно з наявними інформаціями, важко знайти серед них поступовців, „лібералів” націонал-комуністів чи бодай „шелестівців”.

Симптоматично, хоч, можливо, й випадково це склалося, але прихід Івашка на посаду 1-ого секретаря ЦК КПУ позначився якраз жакливим і страхітливим відлунням у Львові. 1 жовтня 1989 р. спецзагони міліції жорстоко побили невинних людей під час відзначення Дня Львова. Цей день увійшов в історію міста Львова і всього українського народу як „Кривава неділя”, після „Кривавого четверга” (4 серпня 1988 р.). Як подавала Щотижнева хроніка Пресової служби УГС, „каральні органи Львова перетворили святкове дійство, присвячене традиційному Дню міста, на криваве побоїще над абсолютно безвинними і безборонними людьми. Після подій 4 серпня 1988 р., 12 березня 1989 р. з народом утретє повелися, як із безправними рабами”.⁴⁵

Згідно з даними Громадської комісії у справі розслідування побоїща, вчиненого загонами міліції особливого призначення, 40 львів'ян одержали серйозні травми. Троє з них опинилися в

лікарнях — це Роман Оприськ, Галина Мартинова та Ігор Гарбар. Серед травмованих було багато людей похилого віку, а також школярів. На знак протесту проти злочинної поведінки міліції і властей протестував відразу колектив заводу ім. 50-річчя Жовтня, а 3 жовтня вже понад 40 підприємств, установ і навчальних закладів Львова провели двогодинний попереджувальний страйк.

4 жовтня створено міський страйковий комітет, до якого ввійшли представники понад 50 заводських страйкомів і страйкомів закладів та установ, а також представники громадських організацій. Головою комітету обрано Віктора Фурманова, його заступником Степана Хмару.

7 жовтня 1989 р. відбулося засідання Громадської комісії у справі побоїща у Львові 1 жовтня. Всі члени комісії — Нестор Гнатів, Орест Влох, Євген Гринів, Пенсіон Козлик, Віктор Фурманов, Богдан Горинь, Ярослав Кендзьор, Борис Козловський, разом з народними депутатами СРСР Юрієм Сорочиком, Іваном Вакарчуком, Віктором Ноздрою із Севастополя і Валентином Карасновим із Краматорська заслухали багато свідків та потерпілих, які одностайно підтвердили, що колона мирних демонстрантів не давала підстав для нападу на неї озброєних відділів ЗМОП-у (Загонів міліції особливого призначення), тому твердження прокурора області Ізосімова про якісь злочинні дії демонстрантів є відвертою брехнею. Перед присутніми виступив працівник львівського телебачення Борис Козловський, який розповів, що 4-го жовтня він закінчив фільм про побоїще для показу його в одній із інформаційних телепрограм. Проте, наступного дня керівництво телестудії було викликане до обкому партії, і перший секретар обкому, Яків Погребняк, у брутальній формі заборонив демонструвати фільм. Ярослав Кендзьор повідомив, що міліція та прокуратура перешкоджають представникам комісії вести розслідування і не дають можливості зустрітися з міліціонерами, яких, за словами прокурора Ізосімова, буцімто було травмовано під час побоїща . . . Одне слово: стара випробувана метода: „лови злодія” . . .

Побоїще 1-ого жовтня розслідувала також окрема депутатська комісія, на доручення членів Верховної Ради СРСР. До її складу входили: В. К. Фотєєв, І. О. Вакарчук, Я. Я. Гіль, А. А. Ринка. 31 жовтня 1989 р. депутатська комісія подала до відомої свої остаточні висновки, в яких мовилось, серед іншого, виразно, що „загін міліції особливого призначення перевищив межі необхідної оборони, став переслідувати громадян, наносячи багатьом з них удари гумовими кийками. У результаті серед потерпілих виявилось немало людей літнього віку, жінок і навіть дітей. За станом на 15 жовтня 65 чоловік звернулися в органи

охорони здоров'я міста за медичною допомогою у зв'язку з травмами, отриманими в результаті зіткнення з міліцією''.⁴⁶

Водночас депутатська комісія ствердила, що „обстановку можна було стабілізувати мирним шляхом, враховуючи те, що, як свідчать деякі представники органів МВС, спочатку ніяких агресивних намірів люди, що зібралися, не виявляли і не було потреби застосовувати так звані засоби активної оборони. Народні депутати СРСР рішуче засуджують побиття громадян, яке послідувало за тим'', і вимагають об'єктивного ствердження причин, які привели до побоїща, Міністерствами внутрішніх справ СРСР і УРСР, управлінням внутрішніх справ Львівської області у найкоротші строки, та притягнення до „суворої відповідальності тих працівників міліції, хто не вжив достатніх заходів для їх відвернення'' . . .⁴⁷

„Між тим — сказано у висновках, — як встановлено народними депутатами СРСР, радянські і правоохоронні органи м. Львова намагалися поставитися до інциденту 1 жовтня як до рядової події, не вжили вичерпних заходів для ліквідації його негативних наслідків, для правдивого інформування всього населення міста про те, що трапилось''.⁴⁸ Але, чому, власне, так, а не інакше, вчинили „радянські й правоохоронні органи'' м. Львова 1-ого жовтня? Чи, бува, не думали вони, знаючи більше, ніж „звичайні смертні'', що прихід Івашка дає їм „зелене світло'' для попису ОМОНівців?

Так, чи інакше, ця подія відбилася широкою луною по всьому СРСР, і, якщо „Красная звезда'' ще й у лютому 1990 року нарікала в зв'язку з подіями 1-ого жовтня, що „мітінгуючі нерідко не рахуються не тільки із здоровим глуздом, а і з існуючим законодавством''⁴⁹ та в тому, мовляв, вся біда, то „Огонек''⁵⁰ вже раніше подав був в основному об'єктивний образ того, що діялося у Львові під час побоїща та про його наслідки.

Лютневий пленум ЦК КПРС, що тривав від 5 до 7 лютого 1990 р., і схвалений ним проект Платформи ЦК КПРС до 28-ого З'їзду партії - також не визначили конкретно змісту і параметрів горбачовської „оновленої федерації''. Зрештою, тут нема нічого дивного, коли зважити, що в самому проекті платформи виразно сказано, що „наш підхід до питань розвитку націй і міжнаціональних взаємин викладені в платформі КПРС „Національна політика партії в сучасних умовах''.⁵¹

У проекті Платформи до 28-ого З'їзду партії мовилося з одного боку, про те, що „партія підтверджує свою відданість лєнінському принципіві права націй на самовизначення, включно до відокремлення, і виступає за прийняття закону про механізм реалізації цього права''. А з другого боку, як сказано далі, „водночас ми переконані, що послаблення і тим більше розрив

взаємних різноманітних і взаємопроникних зв'язків привели б до . . . негативних наслідків для всіх народів, не кажучи вже про долю людей. Тому му рішуче проти сепаратистських гасел і рухів, які ведуть до знищення великої „багатонаціональної демократичної держави”.

Нічого конкретного не говорили також заяви про те, що „перетворення радянської федерації повинно орієнтуватися на гармонізацію міжнаціональних взаємин, встановлення оптимального пов'язання між союзними республіками і Союзом, як їхнім спільним твором . . .” Тим більше, коли, сказавши, що „реальний суверенітет республік не можливий без їхньої економічної самостійності”, за одним духом тут же додали, що „сучасна економіка, однак, не може обійтись без центру, який діє на макро — поземі . . .”⁵²

А щодо „механізму реалізації права на вихід з Союзу”, то закон з 3 квітня 1990 р. був звичайною фікцією, щоб не назвати його чимось ще гіршим . . .

Цей закон про вихід з СРСР передбачає низку передумов, які ведуть радше до „невиходу”, ніж виходу з СРСР. До речі, естонська депутатка Мар'ю Лаурістін так і назвала його „законом про не-вихід”.

Згідно з стосовним законом, який має аж 20 статей і мав би творити практичний механізм для здійснення 72-ої статті Конституції СРСР, рішення про вихід із Союзу приймається на основі референдуму. За вихід повинно проголосувати не менше 2/3 громадян союзної республіки. Сам референдум проводиться на рішення республіканської Верховної Ради, або на вимогу 1/10 населення. В разі неприйняття рішення про вихід союзної республіки з СРСР, новий референдум може бути проведений не раніше ніж через 10 років (!) з моменту проведення попереднього референдуму.

У випадку прийняття рішення про вихід референдумом, Верховна Рада СРСР мусить ствердити, що референдум був проведений згідно з законом і преджити висліди референдуму 3'їздові народних депутатів СРСР, якщо він був згідний з законом, або визначити новий референдум протягом трьох місяців, якщо він був незаконний (стаття 7). Згідно з статтею 8-ою, протягом одного місяця Верховна Рада СРСР має преджити висліди референдуму всім іншим союзним республікам і автономним одиницям для їхнього обговорення і коментування. В неозначеному часі ці коментарі, разом з вислідами референдуму, розглядаються 3'їздом народних депутатів СРСР, після чого настає період не довший 5-и років, протягом якого — згідно з статтями 11-18, — республіка, яка рішила вийти з Союзу, має поладнати фінансові, територіальні та інші справи

з СРСР і рештою республік. А тих справ — немало: це питання кордонів, спірних територій, військових баз, союзних підприємств та інших союзних об'єктів на території республіки, зобов'язання республіки, які впливають із міжнародних договорів, що їх підписав СРСР; відшкодування для громадян, які вирішили покинути республіку, зберігаючи радянське громадянство (стаття 15) і т. д., і т. п.

До речі, автономні формації і „згущені” меншостеві енклави мають право рішати про свою долю окремо і зокрема їм забезпечено право залишатися в складі СРСР. Іншими словами, в деяких випадках це означало б зменшення території стосовної республіки і оставлення чи створення всякого рода менших і більших „Ульстерів” на її території.

Після поладнання всіх цих питань, наприкінці 5-річного періоду, 3-їзд народних депутатів СРСР схвалює вихід республіки з Союзу. Одне слово: закон про вихід є виразним віддзеркаленням національної політики Горбачова і ко, яка спрямована на дальше збереження імперії під маскою „оновленої федерації”. Адже у випадку багатьох республік, які мають великі національні меншості, саме проведення референдуму створює поважні труднощі. Нагадаймо, що, наприклад, у Латвії 48% населення творять нелатиші, в Естонії — 40% неестонців, Казахстан має 70% неказахів, Азербайджан — понад 30% неазербайджанців, Кіргізія — 60% некіргізів. Навіть Грузія має 35% негрузинів (йдеться тут про Абхазьку АРСР і Південно-Осетинську автономну область).

Деякі точки закону про вихід залишилися амбівалентними. Так, наприклад, ніде не сказано чи у референдумі голосують теж військові частини, розташовані в даний час на території республіки. Якщо так, то їх зовсім добре можна вжити для відповідного рішення референдуму, подібно, як наприклад, військові маневри підрозділів Київського військового округу в низці населених пунктів Київщини в березні 1990 р. допомогли Івашкові у виборах до Верховної Ради УРСР. А взагалі, як писав один із радянологів, „проект закону . . . робив вихід важким, довгим і коштовним процесом для республіки, яка забажала б вийти⁵³ з СРСР. Тож і не дивина, що як заявили ще в січні 1990 р. лідер „Саюдіса” Витаутас Ляндсбергіс та його колеги, пропозиція Горбачова перевести референдум про схвалення нового закону про механізм виходу з Союзу була „звичайною пропагандивною засідкою і порожньою обіцянкою, щоб виграти час . . .”⁵³

1. „Про що говорили письменники на Київській Установчій Конференції Народного Руху України за перебудову”, „З доповідей та виступів”, „Літературна Україна”, 13.7.1989, стор. 7.

2. Radio Liberty, Russian Monitoring (RL/RM)
ЦТВ — 26.6.1985, „Беседа Горбачова с народом”

3. Radio Liberty, Russian Monitoring (RL/RM) 2.11.1987

4. „Про перебудову і кадрову політику партії” — Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на пленумі ЦК КПРС 27 січня 1987 р., „Радянська Україна”, 28.1.1987, стор. 3.

5. Там же, стор. 3.

6. Там же, стор. 3.

7. L/R Mon. 29.1.1987 — „Резолюция январьского 1987 года Пленума ЦК КПСС”, стор. 6.

8. RL/R Mon. 18.2.1988, „Доклад М. С. Горбачева на пленуме ЦК КПСС — Революционной перестройке — идеологию обновления”, стор. 31.

9. Там же, стор. 17.

10. Там же, стор. 17.

11. Национальные отношения в СССР на современном этапе. Редколлегия: В. Ш. Шерстобитов, Р. Х. Аминова, А. Л. Нарочницкий, М. Асимов, К. Каракеев, Ш. Ташлиев, Б. Тулепбаев, М. Ахунова, К. А. Гафурова; Издательство „Наука”, Москва 1979, стор. 9.

12. “Corriere della Sera”, 16.6.1989

13. „Гострі кути перебудови”, „Діалог Віталія Карпенка, редактора газети „Вечірній Київ” та Івана Салія, першого секретаря Подільського райкому партії міста Києва”, „Україна”, ч. 15 квітень 1989, стор. 3.

14. „Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах”, Доповідь В. В.

Щербицького на пленумі ЦК Компартії України 16 травня 1989 р., „Радянська Україна”, 17.5.1989, стор. 3.

15. Юрій Пригорницький „До самодержавства народу”, „Літературна Україна”, 18.5.1989, стор. 6.

16. Там же, стор. 6.

17. Олександр Підсуха „То в чому ж вона, суть братерства?”, „Літературна Україна”, 18.5.1989, стор. 2.

18. Виступ Михайла Осадчого на Установчій конференції Товариства „Меморіал” 27 травня 1989 р., Матеріали УГС, Архів Радіо Свобода.

19. Олександр Підсуха, „То в чому ж вона, суть братерства?”, „Літературна Україна”, 18.5.1989, стор. 2.

20. В. Чорновіл, „Звернення до Паризької конференції з людського виміру” з 7 червня 1989 р., Матеріали УГС, Архів автора.

21. „На звітно-виборних партзборах Київської організації СПУ”, „Літературна Україна”, 10.11.1988.

22. С. Плачинда „Додалося нам сміливості”, „Україна” ч. 26 червень 1989.

23. “Yeltsin Relishes his Role as Official Soviet Troublemaker”, by Bill Keller, “The New York Times”, 9.6.1989.

24. Виступлення Михайла Горбачева по телевиденню, ТАСС, 1.7.89

25. Там же

26. М. С. Горбачев, „О текущем моменте”, 9.9.89, ЦТВ 21:00, Радіо Москва — 22:00

27. Михаил Бомбин, ” Перестройка (по пленуму)”, „Атмо-да”, 2.10.89

28. „Заявление ЦК КПСС о положении в республиках советской Прибалтики”, ТАСС, 26.8.89

29. Там же

30. Национальная политика партии в современных условиях — Платформа КПСС, принята пленумом ЦК КПСС 20 сентября 1989 года, ТАСС, 23.9.89, 15:22:12

31. Kremlin Waters Down Autonomy Plan for Soviet Republics, Reuter, Moscow, 24.9.89.

32. Sakharov Says Soviet Leadership Withdrawing from Perestroika, AFP/CND, Lyon, 26.9.89.

33. Выступление М. Горбачева в Киеве, ТАСС, Киев, 28.9.89, 20:29:31

34. Игорь Заседа, „Перестройка и национальгый вопрос — На пороге перемен”, Киев, АПН, 27.9.89

35. Выступление М. Горбачева в Киеве, ТАСС, Киев, 28.9.89, 20:29:31

36. Доповідь першого секретаря ЦК Компартії України В. А. Івашка на пленумі ЦК Компартії України, „Завдання партійних організацій республіки по виконанню рішень вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КППС”, „Радянська Україна”, 19.10.89, стор. 2.

37. Украина и курс на обновление, Первый секретарь ЦК Компартии Украины беседует с обозревателем АПН, АПН, 10.10.89

38. David Remnick, “New Party Boss in Ukraine is Clearly No Liberal”, “The Washington Post”, 5.10.89

39. Там же

40. Bill Keller, “Party Chief in Ukraine Offers Lighter Touch”, “The New York Times”, 8.10.89.

41. “Lenin hilft nicht, das kapieren sogar Konservative — Elfie Siegel interviewte den Sovietischen Sozialwissenschaftler Jurij Lewada ueber die Krise des gegenwaertigen Sozialismus”, “Sueddeutsche Zeitung”, 29.9.89.

42. Soviet Magazine Editor Says Glasnost Won't Be Stifled, AP, New York, 8.11.89.

Michael Dobbs, "Gorbachev Criticizes Irresponsible Editors", "The Washington Post", 17.10.89.

Scott Shane, "Journalists Say Gorbachev Blasted Reform Leader, Editors", "Baltimore Sun", 17.10.89.

43. Там же

44. Scott Shane, "Radical Parliamentarian Says Gorbachev Can't Silence Him", 1.11.89.

45. Інформатор н. 45, Щотижнева хроніка Пресової служби УГС, Львів, 10.10.89

46. „До подій 1 жовтня у Львові, Остаточні висновки Депутатської комісії”, „Ленінська молодь”, 5.11.89, стор. 4.

47. Там же

48. Там же

49. Полк. В. Богдановський, „Знакомые методы”, „Красная звезда”, 17.2.90, стор. 6.

50. Георгий Рожнов, „В потемках”, „Огонек” н. 51/89, 16-23 грудня 89, стор. 5-6.

51. Платформа ЦК КПСС к 28 съезду партии, „К гуманному, демократическому социализму”, Проект, одобренный февральским (1990 р.) Пленумом ЦК КПСС, „Правда”, 13.2.90

52. Там же

53. Ann Sheehy, "Harsh Terms of Draft Law on Secession", RFE/RL Daily Report N. 37, February 21, 1990, p. 3-4.

54. Reuter, TASS in English, AP, UPI, NCA, RL, CN 014, 13.1.90.

РЕЖИМ ЩЕБРИЦЬКОГО-ІВАШКА І „РЕСПУБЛІКАНСЬКА СУВЕРЕННІСТЬ”

У питанні республіканської суверенності, так, як і у інших справах, київський режим Щербицького не вийшов поза параметри старого брежнєвсько-застійного розуміння „суверенітету” „соціалістичних радянських націй”. На практиці, як знаємо, це означало відсутність будь-якого фактичного суверенітету, яке ставило Україну в становище звичайної імперіальної провінції та зосередження всієї влади в центрі, в Москві. Саме в цьому питанні виявились у всій гостроті розбіжності між керівною київською номенклатурою та її супротивниками серед творчої інтелігенції і патріотичної громадськості взагалі. В тезах ЦК КПРС до 19-ої Всесоюзної партконференції, на яку так часто тепер всі покликаються, сказано було, між іншим, таке: „В рамках перебудови політичної системи слід розглянути і прийняти назрілі заходи для дальшого розвитку радянської федерації . . . Децентралізація й максимальна передача на місця багатьох функцій правління в повній мірі відноситься до всіх форм нашої національної державності і автономії. Тут потрібне неухильне виконання положень конституції СРСР і радянських законів, що гарантують права союзних і автономних республік, автономних областей і округів . . .”¹ Як на ділі виглядала на Україні „децентралізація й передача на місцях функцій управління”, свідчить той факт, що в УРСР ліквідовано 14 міністерств і відомств, функцію яких переважно перебрали на себе загальносоюзні і центральні установи в Москві. Як подали „Известия” з 5.10.1988 р., „в республіці вже скасовано 9 союзно-республіканських і республіканських міністерств і відомств . . .”² Серед перетворених на всесоюзні міністерства були такі як міністерство вугільної промисловості, геології і важкої металургії.³

Отож, так виглядало „практичне” поширення „прав і компетенцій УРСР” за Горбачова. Чи заперечували проти цього уряд УРСР, ЦК КП України і Верховна Рада УРСР? Ані одним словечком. Навпаки. Як писала „Правда України”, все це відбулося в контексті перебудови „для вдосконалення організаційних структур управління . . .”⁴

Подібне становище зайняв київський режим також під час дискусії над зміною Конституції СРСР. 22-го жовтня 1988 р. опубліковано Проект законів про зміни й доповнення до Конституції СРСР і про вибори народніх депутатів. Цей проект викликав велике обурення й протести не лише в Народніх Фронтах країн Прибалтики, але й серед керівних державних і партійних кіл відповідних республік. Зокрема до сильних протестів і практичних заходів проти нього вдалася Естонія. На

16-е листопада 1988 р. скликано було надзвичайну сесію Верховної Ради Естонської РСР для обговорення цього питання. Йшлося про те, щоб виготовити відповідні поправки зі свого боку на сесію ВР СРСР, яка мала розглядати ці справи 29-го листопада 1988р. Балтійці мали низку застережень проти проекту: По-перше, на їхню думку, як писала Анн Шірі⁵ пропонувані поправки до конституції усували формальне право союзних республік на вихід з Радянського Союзу. По-друге: вони посилювали контроль Москви над республіками замість поширювати їхні компетенції, як було обіцяно на 19-ій Всесоюзній партконференції в середині 1988 р., унеможливлючи, наприклад, здійснення принципів республіканського госпрозрахунку. По-третє: розподіл голосів в новій, меншій Раді національностей, в одній з двох Верховних Рад СРСР, пересував владу в бік Російської республіки. Були також нарікання, що з республіками не консультувались і не дали досить часу для обговорення. Найсильніше обурення викликала стаття 108, пункт 2-ий, який цілковито залишив у руках з'їзду народніх депутатів „ухвалення рішень в питаннях національно-державного будівництва”. Бо хоч у Конституції ще й далі залишалась дотеперішня 72 стаття про право на вихід з Союзу, однак, балтійці правильно інтерпретували 2-ий пункт 108-ої статті, як такий, що насправді неутралізує 72-у статтю. До речі, балтійцям вдалося частково змінити 2-ий пункт 108-ої статті, а саме на поширену формулу про прийняття рішень в питаннях національно-державного будівництва, які віднесено до ведення Союзу РСР. Як писали „Известия” 20-го листопада 1988 р., „Значну кількість поправок у цьому розділі скеровано на те, щоб створити необхідні умови для забезпечення самостійності республік”.⁶

Балтійці заперечували також проти пункту 9-ого 113-ої статті, яка надає Верховній Раді СРСР право „встановлювати загальні принципи й визначати головні напрямні діяльності республіканських і місцевих органів . . .”, включно із „визначати правовий статус суспільних організацій”. Цей останній пасус балтійці інтерпретували як особливо небезпечний для їхніх Народніх Фронтів та інших неформальних організацій, про правовий статус яких мала б, власне, вирішувати Верховна Рада СРСР яка, еwentуально, могла б також забороняти ту чи іншу організацію або інституцію.

Спiрним був також 13-ий пункт 119-ої статті, яка давала Президії Верховної Ради СРСР право проголошувати воєнний стан і надзвичайний стан в будь-якій місцевості чи й у всій країні та запроваджувати необхідні особливі форми адміністрації. На думку проф. Ігоря Грязіна, естонського експерта з питань права, цей пункт насправді надає Президії Верховної Ради СРСР

повну, нічим не обмежену владу в республіках. Нічого дивного, що саме цей пункт, викликав був особливе обурення й занепокоєння.

Зовсім слушні були також застереження й протести балтійців проти перебільшеної репрезентації РРФСР у новій Раді національностей. За старою конституцією, кожна союзна республіка мала 32 місця, кожна автономна республіка — 11, кожна автономна область — 5 і кожний національний округ — 1. Натомість за новою конституцією — союзна республіка має тільки 7 місць, автономна республіка — 4, автономна область — 2, і автономний округ — 1. Якщо взяти до уваги, що 16 з 20 автономних республік, 5 із 8 автономних областей і всі 10 національні округи належать РРФСР, то це збільшує репрезентацію Російської Федерації з 32 на 43%

16-ого листопада 1988 р. спеціальна сесія Верховної Ради Естонської РСР майже одностайно (лише 6 голосувало проти) відкинула заплановані Москвою зміни конституції СРСР. Водночас у „Декларації ВР ЕРСР про суверенітет Естонської РСР” було сказано, що Верховна Рада Естонської РСР бачить лише один вихід із „нинішнього складного становища, а саме, дальший розвиток Естонії повинен проходити в умовах суверенітету. Суверенітет Естонської РСР означає, що їй в особі її верховних органів влади належить верховна влада на її території. Суверенітет Естонської РСР єдиний і неподільний. Згідно з цим дальший статус республіки в складі СРСР повинен бути визначений Союзним договором”.⁷ І далі: „Зміни й доповнення Конституції СРСР на території Естонської РСР вступають надалі в силу після схвалення їх Верховною Радою Естонської РСР і внесення відповідних змін і доповнень в Конституцію Естонської РСР”.⁸

Крім „Декларації” Верховна Рада Естонської РСР ухвалила ще „Резолюцію ВР ЕРСР про Союзний договір”, „Закон ЕРСР про внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Естонської РСР” і „Постанову про пропозиції до проектів Закону СРСР про зміни й доповнення Конституції СРСР і Закону СРСР про вибори народніх депутатів в СРСР”. Всі ці документи виразно стверджували суверенність Естонської республіки, Верховна Рада одержала право відхиляти всесоюзні закони у всіх сферах державного життя, за винятком військово-оборонних справ і питань зовнішньої політики.

Так, уперше в новітній історії Радянського Союзу Верховна Рада республіки Союзу не лише декларувала суверенність своєї республіки, але й схвалила відповідні рішення для здійснення суверенітету. Самозрозуміло, що Москві не подобалося така розв'язка. Постанови ВР Естонської РСР потрактовано як удар по

74-й статті дотеперішньої Конституції Естонської РСР, в якій мовилося про те, що „Закони СРСР зобов'язують на території Естонської РСР”.

Яке ж становище до цього зайняли Президія ВР УРСР, Рада міністрів (уряд), Верховна Рада УРСР, ЦК КПУ? Як повідомило Київське радіо 24-го листопада, попереднього дня (23-го листопада 1988 р.) „відбулося чергове засідання Президії ВР УРСР. Розглянуто питання про обговорення в республіці проектів закону СРСР про зміни і доповнення до Конституції — Основного Закону СРСР і Закону СРСР про вибори” . . . „Усі пропозиції й зауваження, що надходять до президії ВР республіки, своєчасно узагальнюються і надсилаються до Президії ВР СРСР.”⁹ Про саму настанову і „лінію”, що її зайняла, до речі, не тільки Президія ВР, але й інші керівні чинники республіки, мовиться в одному пасусі рішення цього ж засідання Президії ВР УРСР. Він звучить: „Президія ВР УРСР вважає, що прийняті на сесії ВР Естонської РСР поправки до статті 74 Конституції цієї республіки про те, що найвищі органи державної влади Естонської РСР можуть у певних випадках зупинити або встановити межі застосування законодавчих та інших актів СРСР, суперечать положенням діючої Конституції СРСР, завдають значної школи вищим інтересам СРСР як соціалістичній федерації, не сприяють зміцненню єдності та згуртованості радянських народів, дальшому розгортанню процесу перебудови в нашому суспільстві”.¹⁰

Проти такого становища Верховної Ради Української РСР, точніше її Президії, гостро виступила в листопаді 1988 р. Українська Гельсінкська Спілка. Її Виконавчий Комітет звернувся до народу Естонії і Депутатів Верховної Ради Естонської РСР, в якому було сказано: „Виконавчий Комітет Української Гельсінкської Спілки висловлює солідарність із рішеннями, схваленими останньою Сесією Верховної Ради Естонської РСР 16-го листопада 88, які стали справжнім виявом волі народу Естонії. Водночас ми засуджуємо позицію Президії Верховної Ради Української РСР, яка допустила випадки проти рішень найвищого державного форуму Вашої республіки.

Показовим є те, що на засіданні Президії Верховної Ради Української РСР 23-го листопада головним диригентом виступив вірний поплічник Брежньєва Щербицький. Негідна поведінка членів Президії Верховної Ради УРСР ще раз засвідчує, як конвульсійно намагаються втримати свої позиції брежньєвці, ті, хто допровадив Україну до прірви катастрофи.

На відміну від Верховної Ради Естонської РСР позиція Верховної Ради Української РСР є антинародна. В цей відповідальний час національно-демократичні сили України повністю на Вашім боці.”¹¹

Звернення підписали В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Степан Хмара.

Слід нагадати, що від самого початку дискусії над проектом поправок до Конституції СРСР естонці, разом з іншими балтійцями, робили заходи для того, щоб в справі республіканського суверенітету і пропонуваніх змін Конституції СРСР домогтися підтримки також збоку інших неросійських республік. Так, наприклад, 9-го листопада 1988 р. Естонська делегація на зустрічі з комісією ВР СРСР, яка розглядала внески і пропозиції у справі конституційних змін, намагалася заручитися підтримкою своїх вимог і постулатів з боку Голів Верховних Рад Білоруської, Вірменської, Грузинської і Узбецької республік, які брали участь у відповідному засіданні в Москві. Та марно: голови усіх чотирьох Верховних Рад не підтримали вимог і пропозицій Естонської делегації і пішли по лінії Москви. Не важко відгадати, яке було б також становище Голови ВР Української РСР . . .

І хоч як це дивно, але своїм осудженням естонських поправок до Конституції СРСР Президія ВР Української РСР „випередила” навіть Президію ВР СРСР, що її Указ в цій справі з'явився щойно 27-го листопада 1988 р. В Указі Президії ВР СРСР мовиться, між іншим, таке:

„1) Стаття 5 Закону Естонської РСР передбачає реєстрацію Президією Верховної Ради Естонської РСР законів СРСР як передумову для їхньої дії на території республіки . . . Згідно зі статтю 74 Конституції СРСР, закони СРСР мають однакову силу на територіях всіх союзних республік . . .

2) Стаття 4 Закону Естонської РСР проголошує виключну власність Естонської РСР на землю, її надра, води, ліси й інші природні ресурси, а також власність республіки на основні засоби виробництва в промисловості, будівництві й сільському господарстві, середники транспорту і зв'язку, державні банки . . . Це положення протиречить статті 11 Конституції СРСР, яка передбачає, що цього роду об'єкти є власністю всього радянського народу . . .

3) Стаття 3 Закону Естонської РСР встановляє, що в економічну систему Республіки входить приватна власність. Це положення не відповідає статтям 10 і 13 Конституції СРСР, які серед форм власності в СРСР не передбачають приватної власності . . .

4) Декларація Верховної Ради Естонської РСР про суверенітет Естонської РСР встановляє, що зміни й доповнення Конституції СРСР вступають в силу на території Республіки тільки після схвалення їх Верховною Радою Естонської РСР і внесення відповідних змін і доповнень у Конституцію Естонської РСР. Це положення не відповідає статті 174 Конституції СРСР, згідно з

якою порядок зміни Конституції СРСР не передбачає схвалення органами Союзних республік вношених до неї змін.”¹² До речі, єдині балтійці внесли справді далекосяжні й мериторичні пропозиції по лінії зміцнення суверенітету республік, навіть, якщо, в деяких випадках латвійці чи литовці вживали більш „помірковану” термінологію. Так у постанові Президії Верховної Ради Латвійської РСР з 17-го листопада 1988 р., мовиться про те, що „Низка пропонованих (Москвою) змін в Конституції СРСР не відповідає повністю принципів рівноправності союзних республік, їхньому суверенітету і накресленому ХІХ Всесоюзна конференцією КПРС курсові на дальший розвиток й закріплення Радянської Федерації на базі демократичних принципів . . . Завданню посилення самостійності союзних республік не відповідає надмірна централізація в сфері законодавчого регулювання відносин власності, управління народнім господарством і соціально-культурним будівництвом, діяльності місцевих органів влади і багатьох інших життєвих питань республік.”¹³ А тому в доповнюючих Пропозиціях Президії ВР Латвійської РСР, разом з керівними спеціалістами юридичних наук республіки, мовиться про те, що „Ради народних депутатів на своїй території здійснюють всю повноту державної влади” і що „будь-яка господарська й соціально-культурна діяльність на відповідній території здійснюється тільки за згодою Рад народних депутатів” (республіки). Серед багатьох інших пропозицій там була й вимога (17-а), щоб в пункті з 121-ої статті „Комітет конституційного нагляду СРСР” змінити на „Конституційний суд СРСР”.¹⁴

Подібні вимоги висунули також керівні органи Литовської РСР. На цьому тлі становище київського режиму виглядає просто таки скандально. Тим більше, коли зважати, що за цей час балтійці домоглися навіть повернення їхньої національної символіки — національних прапорів і гербів, та проголосили державний статус їхніх мов. До речі, не лише законодавчі, а й партійні органи офіційно займали в цих питаннях становище. Так, наприклад, Пленум ЦК Компартії Литви в січні 1989 р. подав свої пропозиції Пленуму ЦК КПРС у справі „вдосконалення міжнаціональних взаємин в СРСР”, в яких сказано, між іншим: „. . . В Конституції СРСР доцільно чітко визначати саме поняття Союзу РСР, принципи його створення і функціонування, відокремити статус союзних республік як суверенних соціалістичних держав, які добровільно і на договірних основах об’єдналися в союзну державу . . . ЦК Компартії Литви вважає за потрібне юридично гарантувати, що питання, які заторкують інтереси республіки, не можуть вирішатися без її згоди. Вдосконалення діяльності Ради національностей повинно бути скероване на шлях

забезпечення реалізації конституційного принципу рівноправності союзних республік. Із цього принципу витікає вимога рівного представництва в Раді Національностей всіх рівноправних суб'єктів федерації . . . Необхідно визначити, що уряд союзної республіки несе юридичну, а нація, яка дала назву республіці, — моральну відповідальність за розвиток культури й збереження самобутності національних груп . . . Національна самосвідомість повинна стати одним із вирішальних факторів соціальних і духовних перемін в процесі перебудови й демократизації як у цілому, в країні, так і в кожній союзній республіці . . . Було б доцільно надати право республіканським академіям наук і вищим науковим закладам остаточно присуджувати вчені ступені й наукові знання. . . . Перехід республік на самоуправління й самофінансування вимагає принципово нових підходів до формування і використання бюджетів республік . . . Ми пропонуємо простий принцип — акумулювати всі доходи в республіці, а республіка з союзним бюджетом повинна розраховуватися, як одне ціле, по усталеному нормативі . . . Потрібно реорганізувати банкову систему. Доцільно передати всі спеціалізовані банки (Агропромбанк, Промбудбанк, Житсоцбанк і Зовекономбанк СРСР) із союзного в республіканське підпорядкування, дати право Раді міністрів встановлювати розміри процентних ставок . . . координувати діяльність всіх банків на території республіки, здійснювати контроль за проведенням підприємствами банка єдиної політики в грошовому обороті, валюті, кредитуванні та інших питаннях банкової роботи . . . З метою прискорення перебудови господарської діяльності підприємств і організацій, рішення соціальних проблем в республіках необхідно чітко визначити строки переходу республік на принципи самоуправління. ЦК Компартії Литви вважає, що такий перехід слід почати з 1990 року . . .”¹⁵

Наприкінці липня 1989 р. балтійці домоглися самоуправління й самофінансування для їхніх народних господарств. Верховна Рада СРСР схвалила рішення про перехід Литви, Латвії й Естонії на республіканський госпрозрахунок від 1-го січня 1990 року.¹⁶ Правні формальності, необхідні для узгодження між всесоюзним законодавством і законодавством відповідних республік мали бути визначні в жовтні 1989 р. Балтійські республіки одержали економічну автономію, названу, до речі, „економічною самостійністю”, що її вони весь час домагалися. В проєкті „Закону СРСР про економічну самостійність Литовської і Естонської РСР” мовилося, що в республіках, які переходять на економічну самостійність, до ведення вищих органів їх державної влади і управління відносяться: 1) прийняття законотатних актів,

які забезпечують перебудову і функціонування соціально-економічні системи республіки; 2) володіння, використання і розпорядження державною власністю республіки. Виключною власністю народу республіки являються земля, надра, ліси, води й інші природні ресурси, які входять у їхню територію на основі загальноприйнятих принципів міжнародного права і на які республіка поширює свою юрисдикцію як у своїх власних інтересах, так і Радянського Союзу. При тому народні депутати балтійських республік наполягали, щоб з конституцій усунути ці статті, які суперечили б економічній самостійності їхніх республік, і домоглися в 6-й статті проекту закону усунення таких пунктів, як 3 — 7, 10, 11, 12, статті 73-ої і статті 74-ої конституції СРСР. Відбулося все це, очевидно, не без труднощів. Голосування у Верховній Раді відбувалося на тлі страйків росіян і їхніх прихильників в Талліні, які були виразно спрямовані проти будь-яких концесій національним стремлінням балтійців. Взагалі, обстановка, у якій вирішувалось питання економічної суверенності для балтійських республік, була досить критичною: ще не затихло було відлуння страйків в Кузбасі, на Донбасі, в Західній Україні, у Воркуті; економічна ситуація ставала чим далі незадовільнішою; невдоволення населення з приводу браку товарів ширивжитку зростало; на обрії з'явилася була загроза страйку залізничників . . . У самій Верховній Раді опозиція проти надання балтійським республікам економічної автономії була досить сильною. Як відомо, треба було безпосередньої й наглої інтервенції самого Горбачова, щоб припинити дискусію, яка починала унаправлюватись по лінії — а що скажуть інші республіки і що буде, коли вони теж захочуть економічної автономії; що буде тоді з єдиним гародногосподарським комплексом . . . Горбачов заявив, що це експеримент і майбутнє покаже куди нам йти далі. Так, чи інакше, надання економічної автономії балтійцям — це величезний успіх їхньої боротьби, до речі, боротьби еволюційної, яка довела до змін революційного порядку. При цьому важливо відзначити той факт, що це все сталося завдяки солідарному послідовному й потужному тискові народних мас разом із їхнім політичним керівництвом, в партіях і поза партіями, тобто в Компартіях і Народних фронтах та інших неформальних організаціях. Важливим фактом було також і те, що Горбачов цим разом став постороні балтійців, всупереч супротивним сильним тенденціям в Кремлі і в Верховній Раді. Так, чи інакше, економічна автономія для балтійських республік, це — вагоме зміцнення загальної бази для досягнення подальших політичних концесій від Москви, що про них вище й була розмова. Водночас: це створення важливого прецеденту для інших республік, незалежно від того, що цей експеримент з

економічною автономією обмежено було покищо лише до 8-и мільйонів населення.

Як подало Московське радіо (Радіо Москва) 3-го серпня 1989 р., і в Грузії вже винесено на всенародне обговорення проект подібної концепції про економічний суверенітет Грузії. З цього приводу радіо Москва інформувало про коментар заступника директора по науковій частині інституту економіки для планування при Держплані Грузинської РСР Моуравідзе: На його думку, „економічна самостійність республіки сприяє виявленню, утвердженню, розширенню ініціативи на місцях, повнішому використанню місцевих, природних, людських, економічних ресурсів. Цій меті — служить концепція економічної самостійності Грузинської РСР. Головне в цій концепції міститься в тому, що розвиток економіки, соціальної сфери республіки повинен бути забезпечений за рахунок внутрішніх засобів, за рахунок власних нагромаджень . . . Після остаточного тексту концепції буде випрацьований закон про економічну самостійність Грузії, який буде прийнятий верховними органами республіки або Союзу. Думаю, що реалізація концепції економічної самостійності Грузинської РСР буде означати новий поворот у розвитку її економіки”.¹⁷ Ба більше: про економічну самостійність заговорили навіть росіяни у своїй Федерації. Так, наприклад, академік Анатолій Логунов писав в серпні 1989 р., що Рада міністрів Росії повинна зайняти активнішу, принциповішу й дієвішу позицію в питанні економічного суверенітету для РРФСР.¹⁸

Сподіватися, однак, що з цих прецедентів міг скористатися Щербицький і його команда, було важко. Незалежно від того, що економічна автономія України автоматично зміцнила б позицію партійного керівництва, за умови, що воно, справді, переставилося би на перебудову. Можна собі тільки уявити, що, наприклад, на місці Щербицького зробив би за таких умов Петро Шелест . . . Навіть, якби Горбачов і не був зараз готовий надати, чи пак погодитися, на надання 50 мільйонів республіці економічної суверенності. Справа тут, однак, також у різній „перебудовній” ментальності, ба навіть психології, Горбачова й Щербицького, що й позначається на різному розумінні й осмисленні політики перебудови й демократизації. І це незалежно від цієї половинчастості та осторожності щодо цих справ самого Горбачова. Ця різниця виявилася, зрештою, навіть у випадку страйків шахтарів. 22-го липня 1989 р. на пленумі Київського міськкому партії Щербицький заявив, що „при постановці здебільшого справедливих вимог шахтарі обрали неприйнятний шлях їх досягнення . . . Не вдаючись у подробиці конфлікту, є цілком очевидним, що розв’язання економічних проблем треба починати не з категоричних вимог, а з підвищення дисципліни,

продуктивності праці та якості роботи''.¹⁹

Це застійно-консервативне, наскрізь холуйське, думання Щербицького та його поплентачів проявило себе разюче також у питанні національної символіки, значення і вага якої, як атрибута державності, суверенності, національної ідентичності й історичної традиції, завжди виходило далеко поза межі самої символічності чи фахової геральдики. І це не випадково, що наприклад, у Прибалтиці національні прапори і герби стали відразу маніфестаційним стрижнем усіх діючих політичних сил.

Питання національної символіки на Україні стало актуальним і гостро-проблемним в 1989 р. Якщо рік поперед тим жовто-блакитні прапори й тризуби тільки вряди-годи з'явилися на різних мітингах, політичних зборах, демонстраціях, святкуваннях то-що, і то переважно на Західній Україні, вже в 1989 році вони стали досить частим і майже повсюдним явищем на публічних зібраннях і в Києві; і в Харкові, і в Житомирі, та в інших містах України, ба навіть у Москві, як, наприклад, в червні 1989 р. під час демонстрації українських католиків і православних на оборону Української католицької і Української автокефальної православної церков.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує відзначення на початку 1989 року Дня Соборності й Державності у Львові та Києві, яке припадає на 22-го січня. 22 січня 1918 року в Києві, своїм Четвертим універсалом, Центральна Рада Української Народної Республіки (УНР) остаточно проголосила повну незалежність Української Народної Республіки, а через рік, 22-го січня 1919 року, теж у Києві, офіційно проголошено соборність обох тодішніх українських держав — воз'єднання Західно-української Народної Республіки з Українською Народною Республікою. Так 22-ге січня, як День Української Незалежності і Соборності, стало не тільки актом і символом завершення української національної революції, а й історичного вивершення всіх дотеперішніх стремлінь, зусиль та революційної й еволюційної боротьби нашого народу.

З цими актами й пов'язана національна символіка — жовто-блакитний прапор і тризуб, назалежно від того, як протягом всієї попередньої історії нашого народу мінялися кольори чи емблеми. 12-го січня 1989 року Виконавчий комітет Української Гельсінкської Спілки видав окреме звернення про „Історичний акт воз'єднання”, в якому мовилося: „Впродовж віків наш народ, розділений територіально між могутніми сусідами, прагнув свободи й змагав до воз'єднання своєї батьківщини в єдиний соборний організм. Віковічна мрія народу здійснилася щойно на початку 20-го сторіччя. Ініціатором воз'єднання — актом злуки виступила Західно-Українська Народна Республіка, чие 70-річчя

відзначили львів'яни 1-го листопада 1988 року, поклавши квіти й відправивши панахиду на могилах стрільців УГА на Янівському цвинтарі . . . Проголошений 70 років тому акт злуки мусить стати нашим загальнонародним святом, а закладені в ньому федеративні основи — основами нашої демократії й суверенності. Українська Гельсінкська Спілка закликає відзначити Великий акт воз'єднання українських земель різними заходами по всій Україні. Зокрема підтримує Ініціативну групу Марійського товариства „Милосердя”, яке організовує молебень 22-го січня 1989 року на площі собору св. Юра у Львові о 13-ій годині, після служби божої”.²¹ Молебень відбувся з участю кількох тисяч людей. Згідно з деякими даними, у певний час на подвір'ї Собору св. Юра і біля нього зібралося було до 10 тисяч людей. Молебень відправляв священник Української католицької церкви о. Волошин. Цей молебень влада дозволила і міліція назагал поводитися пристойно під час відправи, хоч і не бракувало гучномовців, які мали перешкоджати у відправі. Але після її закінчення, коли люди розходилися, група молодиків у цивільному почали провокувати інциденти, напавши, наприклад, на члена Преслужби УГС Ярослава Кендзьора, якому намагалися вирвати відеокамеру. Два „молодики” виявилися лейтенантами міліції — Юрій Капуніс та Степан Мужила. До речі, молебень був присвячений „70-річчю воз'єднання українських земель, а також жетрвам нещодавніх трагедій — Чорнобильської та Вірменської”.

У Києві, на жаль, відзначення цього Історичного акту мусіло відбутися у приватному приміщенні, хоч Київська філія Української Гельсінкської Спілки своєчасно подала була до Шевченківського райвідділу міста Києва прохання про дозвіл на мітинг на Софійському майдані, де 22-го січня 1919 року проголошено Універсал соборності українських земель. Відповідь властей була негативна, бо, мовляв, УГС не є зареєстрованою організацією . . . Зареагувала й офіційна преса. Невдовзі після відмови, 19-го січня 1989 р. газета „Вечірній Київ” вмістила велику статтю В. Чередниченка про УНР і ЗУНР, зупиняючись докладно на 4-ому Універсалі та проголошенні воз'єднання. Все це було подане в старому застійно-брежневському викладі й стилі. В статті зокрема підкреслено як особливо негативний факт те, що, мовляв, на відміну від перших трьох універсалів Центральної Ради, Директорія УНР в 4-ому Універсалі заявляє про суверенність України.

21-го січня 1989 р. голову Київської філії УГС Олесь Шевченка викликали до міліції, де йому погрожували розправою за спробу провести мітинг без дозволу. Попередження одержали також і інші члени УГС в Києві.

Але так, чи інакше, відзначення цього Історичного акту таки

відбулося достойно і врочисто — хоча й у приватному помешканні. Доповідь на цьому „приватному” мітингу киян виголосив Віталій Шевченко. В лютому 1989 р. газета „Радянська Україна” вмістила довшу статтю В. Ткаченка, кандидата історичних наук про національну символіку. Серед іншого, автор твердить, що: „Запізніла спроба української буржуазії вийти на авансцену політичної боротьби на початку ХХ століття — у цей час на авангардні позиції революційних перетворень у Росії вже виходив пролетаріат — викликала чергову спробу воскресіння стародавніх символів, драпірування буржуазних ідеалів у старовинні художні форми, позичені з героїчного історичного минулого. Центральна рада Української народної республіки (УНР) запропонувала народу в січні 1918 року символічний знак у вигляді тризуба, виконаного в графіці художником В. Кричевським. Тризуб задовольнив і естетичні смаки гетьмана П. Скоропадського, який залишив його гербом. Ставши символом політичних банкрутів, тризуб був згодом остаточно дискредитований тим, що фігурував на нашивках бандерівських бойовників. Тієї ж сумної слави зажив і блакитно-жовтий прапор, про порядок кольорів якого серед ідеологів УНР дискусії точилися аж до 1920 року. Дискусії ці, власне, не мали вже сенсу — над Країною Рад було піднято прапор пролетарської революції.

Було б великою натяжкою в конкретних умовах громадянської війни, коли нація була розколота на два табори, що протиборствували, вважати тризуб і жовто-блакитний прапор приналежністю етнічної культури. Як символ давньої ідеології, він відійшов у минуле разом з епохою. І будь-які спроби оживити їх в сучасний період були б на користь тим, хто хотів би відродити конфронтацію, психологічну обстановку громадянської війни.”²²

На окреме зауваження заслуговує справа Нагірняка, члена КПРС, який на одному з партійних зібрань в Києві в січні 1989 р. порушив питання української національної символіки, як офіційної для УРСР. У висліді, в лютому 1989 р. його виключено з партії. Це потвердив, між іншим, сам Щербицький у своєму інтерв'ю, що його він дав кореспондентові американського агенства „Ассошіейтед пресс” у травні 1989 р. На запит кореспондента, чому на Україні виключено з партії заступника голови однієї із Гельсінських груп в той час, коли в Естонії керівником партії є член Народного Фронту, а лідери Народного Фронту входять до партії й уряду, Щербицький відповів, що „як виглядає, мова йде тут про Нагірняка, співробітника одного із проектних інститутів. Дійсно, в лютому цього року відбулися відкриті партійні збори, учасники яких вирішили виключити Нагірняка з членів КПРС за позицію, яка не відповідала Про-

грамі й Статутіві КПРС і спрямована була на шкоду інтересів суспільства й інтернаціональної згуртованості народів СРСР. Голоси присутніх 96 членів партії поділилися так: 94 проголосували за виключення, а 2 стрималися”.²³ До речі, такий вислід „не дивний”, якщо взяти до уваги, що згідно з Щербицьким, „ініціатива розгляду цього питання повністю і цілком виходила від комуністів інституту” . . .²⁴, а Інститут був під контролею команди Щербицького, Єльченка й Ко. Тоді й два голоси, що утримались, багато за що промовляють. (При цій нагоді нагадаймо й про іншу справу, коли Щербицький хотів „на наказ” в травні 1989 р. усунути 1-го секретаря Подільського райкому Івана Салія, і йому це не вдалося, бо члени райкому проголосували за подальше перебування Салія на своїй посаді.)

Маніфестація пов’язання національних, державних, суверенних актів нашої історії із національною символікою досить швидко викликала офіційну реакцію з боку режиму. 23-го червня 1989 р. відбулося засідання Комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних взаємин, на якому розглянено питання національної символіки. Головував сам голова Комісії, він же завідуючий ідеологічним відділом ЦК КП України Леонід Кравчук. Після заслухання й обговорення повідомлень і звітів істориків, суспільствознавців та інших експертів з різних регіонів республіки, „відзначалося, що Державний прапор УРСР складається з червоного і лазурового кольорів. Вони символізують перемогу Великого Жовтня . . . Жовто-блакитні кольори в новітній історії України означали протистояння соціалістичному суспільному ладові, уособлювали буржуазну державність, — підкреслювалося на засіданні. Під ними в роки Великої Вітчизняної чинились криваві злочини проти народу. Проте зараз певні групи та окремі особи, використовуючи процеси демократизації і гласності, хотіли б нав’язати символіку, скомпрометовану буржуазними націоналістами. Депутати говорили про неприпустимість використання під час громадянсько-політичних заходів прапорів та символів, під якими антинародні сили вели боротьбу проти трудящих.”²⁵

На початку липня 1989 р. „Літературна Україна” подала деякі фрагменти із засідання Комісії ВР УРСР, яка розглядала питання національної символіки. Згідно з повідомленням РАТАУ, „останнім часом розпочалися дискусії з приводу давніх традицій у національній символіці. Їх аналіз свідчить про те, що частина людей недостатньо обізнана з цією проблемою, не знає її історичних коренів, змісту, характеру й політичної ваги. І в той же час деякі громадяни прагнуть спекулювати на цьому незнанні, вдаються до перекручень історичних фактів, займаються їх

підтасовкою для того, щоб заявити про неправомірність нашої державної символіки. Вони прагнуть повернути недобре минуле й відчувуючи ностальгію за буржуазною Українською Народною Республікою, хочуть підняти жовто-блакитне знамено та тризуб. Тобто за цими бажаннями стоять певні політичні цілі, що не відповідають інтересам трудящих. Це засвідчують й численні листи, які останнім часом надходять у партійні радянські та громадські організації, в редакції, запити з приводу дискусії.”²⁶

Отже для цього й відбулося засідання Комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин, щоб „з’ясувати якою є справжня національна символіка трудящих Радянської України. При тому, очевидно, не могло бути жодних сумнівів, що аранжерам засідання Комісії йшлося про протиставлення радянської символіки не тільки тим „певним політичним цілям, які пов’язані з ностальгією за буржуазною Українською Народною Республікою”, але про суцільне заперечення суверенного національного політикуму й історії нашого народу. Тим часом саме 22-е січня і є найбільш світлим моментом модерного українського політикуму і новітньої історії України взагалі. Нічого дивного, що пройде пів року і 22 січня стане одним з найпотужніших двигунів національного відродження і серцевиною національної свідомості українського сьогодення. „Живий ланцюг”, зорганізований НРУ при співучасті УГС й інших неформальних організацій, стане виявом небувалої дотепер мобілізації здорових сил народу у своєму черговому національному ставанні.

Як подавало „Українське пресове агенство”, „21 січня Україна святкувала так, як ще ніколи до того не святкувала жодне свято. І знаменно те, що так врочисто, так масово і дійсно небувало Україна святкувала свято, офіційно не визнане; відзначала день, до якого офіційна уєсесерівська „наука” ставиться відверто негативно, якщо не сказати ворожо. І зійшлися на це свято люди по всій нашій Батьківщині та за її межами у Москві, Балтії, Європі, Америці та Австралії.

На Україні сотні й сотні, якщо не тисячі блакитно-жовтих прапорів майоріли, сонце сіяло — на Україні у січні прийшла весна . . .”²⁷

600-кілометровий „живий ланцюг” проведено ще додатково зі Львова до Івано-Франківська. Також і в Одесі активісти „Південної громади”, УГС та УНДЛ зуміли відстояти прапор під час мітингу на соборній площі.

Як заявив був Іван Драч „Радіо Свобода”, він сумнівався чи навіть під час проголошення соборності у 1919 році, Київ бачив так багато блакитно-жовтих прапорів як 21 січня 1990 р.²⁸

Подібно писала газета „Культура і життя”, що її кореспондент почав свій репортаж словами: „Київ, певно, ще не бачив стільки синьо-жовтих пропорів за всю свою історію . . .”²⁹

На мітингу у Києві, який вів Д. Павличко і в якому взяло участь понад 30 тисяч осіб, прийнято резолюцію, щоб 22 січня проголосити національним святом. Як сказав Дмитро Павличко, „це був великий день нашої історії, великий день для України, для українського народу, української культури, української суверенності . . . це був день, який буде назавжди жити в нашій національній самосвідомості”.³⁰ У своєму виступі на мітингу в Києві Олесь Гончар наголосив, що „жива ота сув’язь людей різних поколінь, оті сини й дочки народу, що численно вийшли сьогодні на українські шляхи, вони переконливо засвідчують силу національного відродження. Ставши поруч на сотні кілометрів через українські далечі, вони навіть маловірам і відступникам здатні довести, що патріотична взаємотяга, духовна спільність народу росте, міцніє, і нікому її не порушити.

Єднаються сьогодні не просто землі, міста, ландшафти, це ж єднається нація, єднається її колись розтерзана, зранена, але не вбита, знову воскресаюча душа!”³¹

Бурхливими оплесками мітинг зустрів також промову Левка Лук’яненка, який наголосив на необхідності іти до суверенності й незалежності мирним шляхом. Вказавши на наслідки російської окупації на Україні, Лук’яненко сказав, що імперія валиться і на її руїнах постане незалежна українська держава. Серед більше як тридцяти промовців, що серед них були також представники УАПЦ і УКЦ, слід зокрема згадати ще виступи Ю. Бадзя, М. Гориня, В. Жданкіна, В. Яворівського, С. Головатого, С. Конєва, академіка В. Шинкарука, П. Мовчана та інших. Найяскравішими були промови Левка Лук’яненка та голови Львівської організації СНУМ Олега Вітовича. Голова Львівської СНУМ висловив надію, що в разі потреби у бій за незалежну Україну поведуть нас нові Петлюри й Шухевичі. Закінчив свій виступ Вітович переконанням у скорі святкування величного свята — свята виходу України зі складу радянської імперії і закликав підтримати гасло Львівської СНУМ — через ради без комуністів — до вільної України.

Масовість і динамізм „Живого ланцюга” перейшли всі сподівання його організаторів. А тому, тим більше, вони були важким і гореносним „сюрпризом” для правлячої партійної номенклатури. Так, чи інакше, 9 лютого 1990 року Рада міністрів УРСР зареєструвала офіційно НРУ за перебудову . . . Згідно з обрахунком Д. Павличка, у „Живому ланцюзі” взяло участь понад з мільйони осіб.

„Живий ланцюг” став водночас яскравою маніфестацією

швидкості, з якою, на наших очах, проходили національні і соціальні процеси сьогодення, попри і всупереч всім намаганням партійного керівництва їх гамувати і їм перешкоджати. Нагадаймо ж, що тільки рік тому, відзначення Дня соборності у Києві відбулося у приватній приміщенні, у вузькому колі людей.

Швидкі події в другій половині 1989 р. випередили також дискусію про національну символіку в пресі і в інших медіях та й сам „указ” Президії Верховної Ради УРСР про офіційну геральдику з 23 червня 1989 р. Повсюдна наявність синьо-жовтих прапорів і тризубів на мітингах, зборах і демонстраціях в Києві, Львові й інших містах України фактично зафіксувала визнання національної символіки громадкістю, попри опір влади. Своєрідним завершуючим виразом цього стану була маніфестація національної символіки на Установчому З'їзді Народного Руху України за перебудову 8-10 вересня 1989 р. в Києві і „Живий ланцюг” 21 січня 1990 р. на всій Україні. Якщо ще на Київській Регіональній конференції НРУ майже відсутніми були в залі синьо-жовті прапори й тризуби, ба більше — це питання було навіть об'єктом деяких дискусій серед самих організаторів конференції, то 8-10 вересня в актовому залі Політехнічного Інституту, де відбувався Установчий З'їзд НРУ, — майоріли національні прапори. Ніхто також вже не дискутував про „доцільність” чи „недоцільність” маніфестувати національну символіку, а сам З'їзд розпочався відспіванням національного гімну.

Установчий З'їзд схвалив також окрему постанову в справі національної символіки, в якій сказано:

„Резолюція про національну символіку”:

Історична пам'ять є запорукою ствердження кожної нації і самосвідомості людини, осягнення і пошани загальнолюдських вартостей, і в цьому контексті особливо вагомим є питання національної символіки, що для кожного народу є втіленням ідеї національної єдності й суверенності, своєрідним кодом історичної пам'яті народу.

Рух вважає необхідним здійснення демократичних заходів для відродження і поновлення в правах давньої української національної символіки — синьо-жовтого прапора та герба — тризуба, що створювались протягом століть самим народом.

Українська синьо-жовта сполука є однією з найдревніших серед сучасних прапорних кольорів, бере свій початок від перших київських князів, виступає в гербі Галицько-Волинського Князівства 13-го століття, що зображував золотого лева на синьому тлі. Синьо-жовті барви мали, серед інших, і прапори запорізьких козаків, що бачимо на знаменитій картині Рєпіна.

В роки європейських революційних рухів середини дев'ятого сторіччя синьо-жовті прапори були символами боротьби українців за національні й соціальні права. Синьо-жовтий прапор став символом відродження української держави під час революційних подій 17-го — 18-го років, коли законодавче затвердження Західно-Українською Народною Республікою та Українською Народною Республікою української національної символіки, яка базувалася на багатовікових історичних традиціях, були формальною констатацією об'єктивної реальності. Національний герб — тризуб, затверджений у 1918-му році, був розроблений на основі княжого знаку Володимира Великого. Під час громадянської війни та в перші роки радянської влади і національна, і революційна символіка використовувалася поряд різними угрупованнями, зокрема, радянськими. У двадцяті роки з встановленням в СРСР антинародного тоталітарного режиму, запровадженням системи державного терору, знищенням національної свідомості та історичних традицій, українська національна символіка — синьо-жовтий прапор, герб-тризуб і національний гімн „Ще не вмерла Україна” безпідставно і науково не аргументовано почала трактуватись, як націоналістична, зазнала всіляких шельмувань і була несправедливо вилучена з історико-культурної спадщини українського народу.

Враховуючи історію виникнення, глибокі народні традиції та гуманістичний зміст української національної символіки, а також, принципи розвитку символіки інших народів, З'їзд ухвалює:

1. Синьо-жовтий прапор й герб тризуб протягом багатовікового історичного розвитку нації, утвердилися, як національні символи українського народу.

2. Широко пропагувати історичну національну символіку.

3. Підтримувати відродження національних символів інших народів, що проживають на території України. Домагатися від уряду України вжити необхідних заходів проти переслідування за використання національних символів”.³²

У самій дискусії про національну символіку, яка ще далі продовжувалася у медіях, на окреме відзначення заслуговувала простора стаття Богдана Якимовича „До питання про українську національну символіку” в журналі „Пам'ятки України” н. 3 за 1989 рік, якій попереджував передрук статті. В. Модзалевського і Г. Нарбута „До питання про державний герб України” з журналу „Наше минуле” н. 1 з 1918 р. А серед критичних, а то й ворожо-негативних голосів не бракувало й таких, які шукали компромісних роз'язок. І коли одні пропонували залишити синьо-червоний прапор державним прапором УРСР, а синьо-жовтий народнім, чи етнічним, то інші висували комбіновані форми, на

подобу червоно-жовто-блакитного. Так, наприклад, писав кандидат історичних наук Василь Ткаченко, ще в серпні 1989 р., що „сприймаючи наше майбутнє як синтез усіх кращих здобутків минулого, відштовхуючись од усіх основних віх історії українського народу впродовж різних суспільних формацій, обіймаючи мислю всі регіони України — вважаємо найбільш виправданою гамою барвів українського етнічного прапора червоно-жовто-блакитну”.³³

У вересні 1989 р. преса опублікувала сьому редакцію „Загальних принципів економічної самостійної Української РСР”,³⁴ що їх розпрацювала група вчених і експертів під керівництвом академіка І. І. Лукінова. Варіант цей ще й надалі був міцно закорінений в застійно-консервативному ґрунті і був дуже далекий від реалізації економічної самостійності, прийнятих тим часом в балтійських країнах, Азербайджані й Грузії.

У „Загальних принципах” мовилося, з одного боку, про „економічну самостійність і самоуправління”, а з іншого — в той самий час говорилося про те, що ці ж „економічна самостійність і самоуправління . . . базуються на порівняно автономному функціонуванні народного господарства УРСР . . .” і мають служити „інтернаціоналізмові й ідеям цілісності Союзу РСР”. Ба більше: „Основою економічної самостійності республіки являється і господарство народу Української РСР, які функціонують у федеративній системі Союзу РСР і єдиному народногосподарському комплексі . . .” Ясно одне: як довго існує централізований „єдиний народногосподарський комплекс”, в якому повністю інтегрована і підпорядкована центрові в Москві практично вся українська економіка (Москва володіє 95% господарської діяльності на Україні, залишаючи Києву ледве 5%,) отож, про будь-яку економічну самостійність взагалі не можна говорити. Не допоможуть тут і такі заходи як республіканський госпрозрахунок, орендна система й кооперація. Тут потрібні докорінні структуральні зміни всього економічного комплексу, які, до речі, вимагають передусім відповідних політичних перебудов і реформ. Аджеж централізований єдиний народногосподарський комплекс це тільки „логічна” власницька форма економіки, яка відповідає монопольній централізованій владі партійної номенклатури, що її „керівну роль в суспільстві” зафіксовано було навіть в Конституції СРСР у 6-й статті. І ніде не була так тісно пов’язана економіка, точніше власність на неї з політичною владою, як саме в СРСР. Тому шлях до економічної самостійності республік міг йти тільки через політичну перебудову СРСР, яка позбавила б партію монопольної власності на економіку. Як писав Юрій Бадзьо на початку 1989 р., „Виробнича автономність підприємств, регіонів і Республік,

економічна ефективність оренди й кооперації неможливі у рамках сучасної політичної системи партійного самодержавства, яке насправді є і власником засобів виробництва і продукту праці. Промислові підприємства, радгоспи, колгоспи, трудові колективи взагалі ставатимуть господарями власності настільки, наскільки вони позбаватимуться владної опіки з боку компартії і ставатимуть реальними суб'єктами економічної діяльності, залежачи тільки від споживачів свого продукту і будучи підзвітними лише демократичному закону. Взаємини між підприємствами, між виробниками і споживачами, між підприємством і державою будуються на основі товарно-грошових відносин — на основі купівлі-продажу, а не постачання та розподілу. Лише таким чином можна створити ринок (соціалістичний ринок) — єдиний спосіб подолати економічну кризу і вивести суспільство на шлях матеріального добробуту. Теперішній госпрозрахунок підприємств, оренда та кооперація — лише послаблення партійних феодальних пут, а не створення незалежних економічних суб'єктів, реальних агентів ринку. Свою керівну роль у суспільстві КПРС не зможе реалізувати, не маючи економічної влади над ним. З другого боку, підприємство не може стати економічно незалежним, якщо ділитиме свою владу, образно кажучи, не з ринком, а з „райкомом партії”. Сьогоднішня КПРС охоче дає свободу дій новітнім кооператорам та орендарям, ніж державним підприємствам і своїй старій, „рідній” кооперації — колгоспам. Причина тут глибока — у сфері відносин власності: оренда (в теперішньому вигляді і в теперішній системі власності) посягає на трудову енергію працівника (інтенсифікація праці), кооперативний рух — на кишеню покупця; економічна незалежність промислових підприємств і радгоспів-колгоспів посягнула б на політичну владу КПРС”.³⁵

На потребу і невідкладність політичних перебудов і реформ, як передумови для створення здорової ефективної економіки, мовилось і в постанові Установчого З'їзду Народного Руху України за перебудову з 10 вересня 1989 р., в якій виразно сказано: „Ми проти зволікань із здійсненням радикальної реформи політичної системи й демократизації республіки: створення здорової, ефективної економіки, підпорядкованої інтересам народу, потребує справжньої демократичної України. Так само справжня, стабільна й прогресивна демократія потребує опори в ефективній ринково-плановій економіці”. А взагалі, постанова НРУ кардинально відрізняється від „Загальних принципів” і заслуговує на те, щоб подати її повний текст: „Про економічну самостійність Української РСР: Відомчо-монополістичний сепаратизм, безгосподарність та безвідповідальність, утеча від

надбань світового економічного досвіду, зневажливе ставлення до грошей, цін, визнаних передовими націями інструментів господарювання, — такі прикметні ознаки економічної діяльності, здійснюваної за приписами поборників адміністративно-бюрократичного „єдиного народногосподарського комплексу”. Ми не можемо потурати такій діяльності, бо розкручений маховик адміністративно-бюрократичного комплексу щоденно поглинає багатства природи, виснажує її, перетворює людей на заложників виробництва заради самого виробництва.

Застійне господарювання принесло нашій республіці чи не найщедріший урожай різних лих і небезпек: Україна на цілому ряді напрямів досягла тої межі, за якою — невідворотна загроза фізичному та генетичному існуванню її народу.

Економічна криза всією своєю вагою впала на нас, жителів України. Зростає відставання Української РСР від багатьох республік і народів СРСР, від зарубіжних передових країн за показниками добробуту, освіти, тривалості життя. За сукупними показниками алкоголізму та наркоманії ситуація у нас — найгірша.

З'їзд Народного руху України вважає, що порятунок — у переході республіки на господарську самостійність. Усі національні багатства України повинні належати всім суцям на її землі. Союзні міністерства-монополії повинні сприяти економічній незалежності республіки. Економічна система України має ґрунтуватися на республіканській власності з її складниками: державною, муніципальною, колективно-кооперативною, особистою, приватною та іншими.

Українська РСР повинна бути відкритою для співробітництва й партнерства на товарно-грошових взаємовигідних умовах з усіма республіками Союзу та союзними установами й органами, для чесних і вигідних економічних стосунків з усіма країнами світу.

Економічна самостійність України в складі СРСР — це протиположна адміністративно-бюрократичному господарюванню.

Економічна самостійність України — це послідовний і неупинний рух до регульованого конкурентного ринку, це сили ринку і виваженість економічних методів державного регулювання. Економічна самостійність України — це підпорядкування сильної економіки вищим загальнолюдським та національним цілям.

З'їзд відкидає спроби застійно-бюрократичних сил відродити український раднагосп зі збереженням у ньому цілих територій і сфер командно-натискної безгосподарності. Нам не потрібні союзні марнотратні відомства, як і їхня заміна на власні,

українські, адміністративно-бюрократичні корпорації . . .

Економічна самостійність України — це порятунок для її народу, це вихід з економічного занепаду: дедалі тісніший товарообмін, обґрунтовані науко-технічні зв'язки, інтеграція, господарливість, повноцінні гроші, здорові фінанси — крок за кроком виведуть нашу республіку на шлях економічного розвитку.

Україна вступає на цей шлях, знесилена відомчою сваволею, чорнобильським лихом, іншими негараздами й загрозами. У цій скруті вона не повинна самотужки гоїти страхітливі рани Чорнобиля. Волонтаристські, економічно необґрунтовані ціни на продукти республіканського ввозу і вивозу, несправедливі відрахування в союзний бюджет, неконтрольовані народом різні „вилучення” з національного доходу республіки можуть небезпечно розхитати човен господарської самостійності Української РСР.

Рух робитиме все для того, щоб справедливість і мудрість взяли гору на нинішніх і подальших шляхах економічної самостійності.

Економічна самостійність України — це основа державного суверенітету Української РСР. З нею український народ стане справжнім господарем на своїй землі. З небувалою енергією й натхненням запрацюють його розум і руки, в одну дружну трудову сім'ю згуртуються проти економічної напасті і невдач усі національності України. І віримо, — бо час працює на нас, — що на обох берегах Дніпра — від Прикарпаття до Донбасу, від Полісся до Чорномор'я — розвіються сутінки економічного застою й занепаду; безпека, добробут, розквіт прийдуть на нашу Україну.”³⁶

До речі, термін „економічна самостійність” вимагає деякого уточнення. Справа в тому, що під сучасну пору маємо в Радянському Союзі дещо zdeформоване, „інфляційне” поняття таких понять як самостійність і суверенність. Всупереч класичному розумінню цих термінів сьогодні їх дуже часто вживають в неповному, спотвореному й половинчастому сенсі їхнього значення. Мабуть, це й виходило із половинчастості і ушімленості та „недоробленості” самої горбачовської перебудови . . . Так, наприклад, в сучасній радянській термінології слово автономність чи автономія часто заступає слово самостійність. При цьому, причина цього лежить не стільки у загальній переоцінці, чи переосмисленні і переформулюванні цих понять внаслідок міжнародних інтеграційних й інших глобальних процесів, які обтинають і обмежують „національну” самостійність і суверенність; бо ж фактично ці поняття залишаються й надалі в повній силі, і то навіть у тісно

інтегрованих наддержавних і міжнародних формаціях. Отже, у випадку Кремля і його термінології йшлося радше про цільове застосування і вживання цих термінів як „замінників” справжніх понять, щоб цим робом неутралізувати справжні прагнення народів до їхньої незалежності й суверенності. Але, якщо Кремль розумів ці терміни „на свій лад”, то неросійські народи розуміли і розуміють їх теж „по-своєму” і зі стратегічних чи тактичних мотивів приймали і приймають їх, тільки тепер, без властивої „остаточної інтерпретації”. Точніше, якщо Москва трактувала ці словесні формули як політичні вентиля, то поневолені народи сприймали їх як політичні формули, що їх вони скоріше чи пізніше зможуть виповняти своїм власним справжнім змістом. І це дуже важливий елемент у цілісному процесі визволення поневолених народів, оскільки це означає, що Москва формально вже визнала право цих народів на самостійність та суверенність, і цього не можна було аж ніяк недооцінювати. Тим більше, на тлі загальних дезінтеграційних, антиімперіальних процесів в усьому т. зв. соціалістичному блоці, керованому Москвою. І тим більше, коли під тиском згаданих народів і тих же загальних дезінтеграційних процесів, „ерзаци” й замітники виповнялись щораз більше конкретним змістом. Це стосувалося передусім балтійських республік. 28 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР схвалила більшістю 296 голосів проти 67, при 37, що утрималися, Закон про економічну самостійність балтійських республік, що його Альгірдас Бразаускас, 1-ий Секретар Компартії Литви назвав „дуже великим кроком не тільки для Прибалтики, а й для всього Радянського Союзу”.³⁷ Подібно висловився в цій справі проф. Леонід Абалкін, який заявив, що цей закон сприятиме поширенню економічної самостійності на всі республіки. А що в даному випадку все ж таки йшлося в основному про поширення економічної автономії, а не самостійності, в стислому розумінні цього слова, то про це заговорив напередодні візиту Горбачова до Риму, 28 листопада, Вадим Загладін, відкидаючи будь-які порівняння балтійських республік, наприклад, з ЧССР. Ясно, що намагаючись зберегти за всяку ціну імперію, Москва мусіла ставити знак різниці між союзними республіками і сателітами. А зрештою, було б дуже наївно не враховувати того, що будь-яка „республіканська самостійність” і „республіканська суверенність” такі ж половинчасті і обтяті, як і вся політика перебудови Горбачова; причому більший чи менший ступінь автономності в них залежить також від поведінки окремих партій і від тиску народних мас даних народів.

Наприкінці листопада 1989 р. ТАРС повідомило про нещодавно створений в ЦК КПРС відділ національних відносин, що його очолив Андрей Гіренко. Згідно з заявою Гіренка,

завданням цього відділу стало практичне здійснення платформи КПРС про національне питання в сучасних умовах. Відділ поділяється на три підвідділи. Перший із них займається справами союзних республік із врахуванням специфіки різних регіонів. Другий підвідділ займається Російською Федерацією, яка має 31 автономних формацій. До завдань третього підвідділу належить вивчення й наукове розпрацювання загальних проблем національної політики, прогнозування розвитку та тенденцій, координування праці відділу із академіями, інститутами та іншими науковими установами.

30 листопада 1989 р. Гіренко заявив кореспондентові ТАРС-у, що „гармонізація національних та інтернаціональних цінностей й інтересів можлива тільки на шляху демократизації суспільства і утвердження самоуправління народу . . . Для цього необхідно вдосконалити радянську федерацію, розширити права всіх родів автономії, забезпечити права кожному народові, створити умови для вільного розвитку національних мов і культур . . .” І водночас попередив, що „заклики до врегулювання міжнаціональних протиріч шляхом перекроєння кордонів, виходу з Союзу — це спроби відвести народ від вирішення головних проблем . . .”³⁸ Отже, якщо „перекроєння кордонів” стосувалося конкретно передусім Нагірного Карабаху і Закавказького комплексу в цілому, а „вихід з Союзу” — насамперед Прибалтики, Грузії й Азербайджану, то загалом це було чергове, повторне визначення практичних параметрів Горбачовської перебудови в національній питанні для усіх неросійських народів. Ці параметри мали заздалегідь виключати здійснення 72-ої статті Конституції СРСР про право республік на вихід а Радянського Союзу.

Про це недвозначно говорив також на початку грудня 1989 р. Вадим Медведєв, ідеологічний шеф Політбюро під час його візиту до Вільніюсу, де він намагався переконати керівників КП Литви не творити окремої Литовської КП, тобто не відокремлювати її від КПРС, і зупинити подальші правні та практичні заходи в напрямі досягнення повної незалежності Литви. 2 грудня 1989 р. Медведєв черговий раз повторив офіційне становище Москви, а саме, що існують певні межі для незалежності радянських республік, і тим більше для самих компартій. Зокрема він наголосив, що самовизначення народів не є однозначне з їхньою незалежністю, а навпаки, це дві різні речі, тим більше, що багато засадничих проблем можна розв'язати тільки на шляху співпраці й спільних зусиль всіх республік.

Все це однак не зупинило литовців та інших балтійців від консеквентного, хоч і поступового прямування до власної

суверенності, згідно з їхнім власним розумінням її змісту. У відповідь на всілякі перестороги, ба навіть погрози Москви, Литва, зі свого боку, наприклад, послідовно і непохитно ставили Кремль перед доконаними фактами. 20 грудня 1989 р. Литовська компартія постановила більшістю голосів відокремитися від КПРС і діяти як окрема партія. Це викликало обурення й переполох в Політбюро ЦК КПРС і в самого Горбачова, який заявив, що вихід Компартії Литви з КПРС став „новим поворотом у сепаратистичних тенденціях в країні, величезною новою небезпекою для КПРС і радянської багатонаціональної держави”.³⁹

Але це зовсім не зворушило, ні тим більше не залякало, литовських комуністів і їхнього лідера Альгірдаса Бразаускаса. Не змінив настанови литовців також візит Горбачова до Вільніюса 11-14 січня 1990 р. Всі його погрози з закликами до терплячості і вичікування та обіцянки скорого випрацювання „механізму для здійснення права на вихід республік з Союзу” — не спрацювали. Литовці наполягали на своєму. Тим часом литовська та латвійська і естонська Верховні Ради схвалили низку постанов політичного й економічного характеру, які виходили навіть далеко за їхні вимоги з 1988 року під час дискусії над зміною і поправками до Конституції СРСР. Перед у всьому знову ж вела Литва.

12 лютого 1990 року, день після прибуття Горбачова до Вільніюса, Верховна Рада Латвійської РСР схвалила резолюцію, в якій підтримувала стремління литовців до незалежності. Цього ж дня, Казімеж Мотіцька, один із лідерів „Саюдіса”, заявив, що Горбачов грубо перерахувався, бо „ні економічна блокада, ні погрози, ні чорні передбачування не зупинять литовського народу”.⁴⁰

У відповідь на тиск Горбачова, Бразаускас представив йому свій графік, за яким Литва мала йти до повної незалежності. В цей час, коли на 1 січня 1990 р. три чверті підприємств були вже в рамках литовського республіканського госпрозрахунку, поза ним залишалися ще банківництво, повітряний флот, морфлот і оборона. Бразаускас запропонував про це говорити і зокрема „почати негайно переговори про виведення 30-тисячної Радянської армії з Литви.”⁴¹ До речі, 15 січня, безпосередньо після від’їзду Горбачова з Вільніюса, Бразаускаса обрано президентом Литви.

Не залякали литовців осудження і „критика” їхнього відмежування себе від КПРС на лютневому (1990 р.) пленумі ЦК КПРС. Немов би у відповідь на них Верховна Рада Литовської РСР схвалила 9-ого лютого 1990 р. закон про усунення цензури і право осіб та організацій на закладання видавництв та

публікацій; 12 лютого схвалила закон про приватну власність, а 13 лютого про створення республіканського банку із правом видавати власні гроші.

Перемога „Саюдіса” у виборах до Верховної Ради Литовської РСР 25 лютого 1990 р. (72 на 90 обраних депутатів) була ще одним, милевим кроком до незалежності й самостійності литовського народу. Населення Литви висловилося недвозначно за „Саюдіс” і Компартію Бразаускаса і тим самим за повну незалежність Литви. Водночас воно виразно висловилося проти нових російських квіслінгів з-під стягу М. Бурок’явічюса, який очолив „тимчасовий” ЦК КП Литви, що став по боці Москви. Його партія одержала лише 7 місць в парламенті. Точний розподіл обраних депутатів був такий: „Саюдіс” висунув був 142 кандидати в 136 виборчих округах, з яких 72 виграли вибори. Більшість із обраних — 46 — були безпартійними, 13 належали до компартії Бразаускаса, а 13 були кандидатами менших політичних партій.

Тільки 18 кандидатів не підтримали „Саюдіс”, які виграли вибори. З них 9 належали до партії Бразаускаса, 7 — до партії Бурок’явічюса і 2-є були безпартійними. Прикінцеві наслідки: серед усіх обраних — 48 безпартійних, 22 з партії Бразаускаса, 9 — з Литовської соціал-демократичної партії, 7 — з партії Бурок’явічюса, 2 — від литовських „зелених” і 2 від Литовської християнсько-демократичної партії. Варто також зазначити, що серед них 79 було литовців, 7 поляків, 3 росіяни, 1 латвієць і 1 єврей.

Безпосередньо після виборів лідер „Саюдіса” Ляндсбергіс заявив, що він сподівається, що ще в 1990 році Литві вдасться домогтися мирним шляхом — шляхом переговорів з Москвою — повної незалежності. Два дні пізніше (27 лютого) Бразаускас сказав одній із італійських газет, що відхід Компартії Литви від КПРС був позитивним фактом, що й підтвердили висліди виборів.

А загалом — дуалізм і паралелізм, які виникли вже раніше, продовжувалися: з одного боку, Литва й інші балтійські держави з їхнім поступовим, але послідовним прямуванням до щораз більшої незалежності та самостійності, і з другого, — Москва з її постійними пересторогами і погрозами на випадок виходу з СРСР та запевненнями, що відповідна розв’язка для суверенності й незалежності республік знайдеться у новій „оновленій” радянській федерації та в законі про вихід з Союзу. При тому цей паралелізм був такий „відносний” і часово обмеженим, бо наявний дуалізм ішов не прямолінійними, а радше по двох кривих, які неухильно вели до перетинання і остаточного зудару. До зудару живої ідеї національного визволення і мертвої

концепції збереження струхлявілої імперії.

8 березня 1990 р. литовські кола повідомили, що Горбачов вимагає 33 мільярди доларів як компенсацію за евентуальний вихід Литви з СРСР. Кожному було ясно, що ця абсурдна вимога — не що інше, як ще один інструмент тиску на литовців, щоб зупинити їх перед заповідженим остаточним проголошенням незалежності. Про цей замір Литви всім було добре відомо, зокрема про те, що литовський парламент хотів проголосити самостійність ще перед ухваленням в Москві закону про президента СРСР та його права і про вихід із Союзу.

Час наглив, і 11 березня 1990 р. литовський парламент проголосив незалежність Литви й обрав голову „Саюдіса“, музиколога Витаутаса Ляндсбергіса, президентом литовської держави.

Наступного дня Горбачов заявив на З'їзді народних депутатів СРСР, що „інформація, яка надходить (із Литви), досить тривожна . . . рішення, які ухвалюють, заторкують корінні інтереси і долю самої республіки, народу й усієї нашої держави”.⁴²

Два дні пізніше, 13 березня, Горбачов заявив, що про переговори з Литвою в справі врегулювання справи незалежності, не може бути й мови, бо, мовляв, Москва веде переговори тільки з зарубіжними країнами. 15 березня З'їзд народних депутатів СРСР схвалив постанову, яка унедійснювала незалежність Литви. За постанову голосувало 1,463, — проти — 94, утрималося — 128. Наступного дня, 16 березня, Горбачов передав Ляндсбергісові ультиматум, в якому вимагав протягом 3-ох днів вжити необхідних заходів для здійснення постанови З'їзду народних депутатів СРСР про скасування постанов литовського парламенту про незалежність Литви. На думку Москви, „ці постанови не мають юридичної сили” і порушують Конституцію СРСР та Литовської РСР.

17 березня Українська Гельсінкська Спілка зайняла становище до подій на Литві. Конференція УГС, яка відбувалася того ж дня в актовому залі Київського політехнічного інституту і в якій взяло участь біля 300 активістів Спілки з усієї України, схвалила „звернення до народу Литви”. В ньому УГС вітала „відокремлення Литви від московської імперської структури” та запевняла, що „оновлена Литва може завжди розраховувати на гарячу підтримку українського народу в її зусиллях стати на твердий ґрунт державного життя після десятиліть колоніального визиску й прямого терору”. Водночас, члени Конференції УГС заявляли, що вони „глибоко обурені постановою Третього надзвичайного з'їзду народних депутатів СРСР, яка трактує акт волевиявлення Литви як незаконний”.⁴³

Конференція вислала також протестну телеграму Горбачову, в якій сказано: „На 2-му з'їзді народних депутатів ССРСР, Ви, Михайле Сергєєвич, до останньої хвилини зволікали із засудженням кривавої різни організованої комуністами Чаушеску, з яким, за свідченнями радянської преси, у Вас були теплі і щирі стосунки. Ви пояснювали це небажанням втручатися у внутрішні справи суверенної республіки. Логічним виглядало б і Ваше невтручання у внутрішні справи Литви, яка задекларована також як суверенна республіка”.⁴⁴

18 березня Ляндсбергис відповів Горбачову, що литовський парламент не відступається від свого рішення про незалежність Литви і запропонував почати нарешті розмови між Вільніюсом і Москвою. Цього ж дня, до Москви виїхала литовська делегація на чолі з депутатом Саюдиса Егідіюсом Бічкаукасом, щоб potwierдити невідкличність рішення литовського парламенту і зустрітися з Горбачовим, щоб обговорити цю справу. Ще цього самого дня, радянські війська розпочали „маневри” в південній Литві, які дуже швидко поширилися на всю литовську територію, точніше — на важливіші міста і стратегічні пункти. Зросла летунська активність, а вертольоти посилили скидання летючок над Вільніюсом. Війна нервів набирала нових, щораз гостріших форм; внаслідок посиленого тиску з боку Москви. Поволі, але послідовно, брутально й безоглядно Москва продовжувала прикручувати гайки, заявляючи водночас, що вона не збирається застосовувати сили . . . Не тільки сам Горбачов і Шеварднадзе, але навіть Лігачов заявляв, що „тут потрібні не танки, а політична розв'язка”. Захід вдавав, що він радо слухає ці запевнення про незастосування сили і зі свого боку перестерігав, проти застосування насилля; запевняв, що морально підтримує литовців, але дипломатично визнати Литву не збирався . . . А Горбачов далі закручував гайки.

19 березня, на доручення Горбачова, Рижков дав наказ відповідним міністерствам СРСР і КГБ вжити негайно необхідних заходів для того, щоб втримати радянські підприємства та установи в Литві під контролем центральних відомств у Москві. При цьому посилено їхню безпеку й охорону, зокрема що стосується Ігналінської АЕС; обсаджено кордонні пункти тощо. Два дні пізніше Горбачов наказав вжити заходів „для захисту прав радянських громадян” (читай передовсім промосковської російської меншості) та „радянського суверенітету” в Литві. Зокрема Горбачов вимагав, щоб литовці здали негайно всю зброю, а литовським „дезертирам” з Радянської армії дав 4 дні, щоб вони повернулися до своїх частин. Інакше, як погрозив Горбачов, їх повернуть силою.

Цього ж дня, 21 березня у Львові відбулася масова

демонстрація на підтримку Литви. У демонстрації взяло участь 10 тисяч осіб. Протестуючи проти тиску Москви на Литву, демонстранти схвалили низку резолюцій, в яких осудили імперіальну політику Москви і заявили про солідарність українського народу з литовським. Висунено також пропозицію організувати всесоюзний політичний страйк, якщо Москва не припинить свого тиску на Литву. Крім того, окремо схвалено заклик до населення України йти слідами литовців на шляху до власної незалежності.

23 березня Москва прислала до Литви групу із 11-ти працівників прокуратури, щоб домогтися виконання наказів Горбачова, а наступного дня наказала американським та іншим дипломатам (опісля й чужинцям взагалі) покинути Литву. Цієї ж ночі радянські танки пройшли центром Вільнюса повз литовський парламент . . .

Зашморг затягувався. 25 березня радянські парашутисти окупували інститут марксизму-ленінізму й вищу партійну школу. 27 березня радянські парашутисти вдерлися до психіатричного шпиталю у Вільнюсі та насильно забрали литовських „дезертирів“, багатьох побили й розгромили приміщення.

24-25 березня 1990 р. відбувалася Конференція НРУ за перебудову в Хусті, на якій обговорювано також питання Литви. Вже першого дня нарад, 24 березня, Конференція осудила постанову Третього надзвичайного з'їзду народних депутатів СРСР і самого Горбачова в справі Литви і висловила повну підтримку незалежності литовського народу. Цього ж дня секретаріат ЦК КПУ заатакував таке становище Руху, звинувачуючи його керівництво у намаганнях відділити Україну від СРСР та погрозив, що члени партії, які заступають такі погляди, фактично виключають самі себе з партії.

25 березня два народні депутати СРСР Ростислав Братунь й Іван Вакарчук звернулися до новообраної Верховної Ради УРСР, щоб вона визнала незалежність Литви. Їх підтримали всі 24 новообрані депутати Верховної Ради УРСР з Львівської області.

Ще перед конференцією Руху в Хусті, 20 березня керівництво Руху звернулося до міських властей Києва в справі дозволу на мітинг для підтримки відновлення самостійності Литви, який плановано на 31 березня. 27 березня прийшла негативна відповідь. Цього ж дня оголошено „звернення ЦК КП України до комуністів, усіх трудящих республіки“, в якому серед іншого, сказано: „керівництво НРУ вирішило організувати 31 березня цього року по республіці мітинги на підтримку недавно прийнятих рішень ВР Литовської РСР „Про відновлення незалежності Литовської держави“, відміну дії конституції Литовської РСР і конституції СРСР на території республіки, що

фактично означає вихід цієї республіки із складу СРСР . . .

Треба чітко усвідомити, що мета мітингів, до яких закликає керівництво Руху, не допомогти нормалізувати обстановку в Литовській РСР, а створити враження, що нібито народ України підтримує сепаратистські плани ВР Литви . . .

Слід зважувати й на те, що рішення ВР Литовської РСР схвалюють далеко не всі жителі цієї республіки.

Керівники Руху підштовхують трудящих України до того, щоб вони, підтримавши одну частину населення Литви, виявили неповагу до іншої частини . . .

ЦК КП України підкреслює, що наміри керівництва Руху є також прямим проявом неповаги до постанови позачергового III-го з'їзду народних депутатів СРСР, указів президента СРСР, рішень ВР СРСР і радянського уряду.

Не можна не бачити, що рішення керівництва Руху про проведення мітингів на підтримку постанов ВР Литовської РСР є безвідповідальними, авантюристичними й провокаційними. Вони мають далекосяжні цілі і можуть завдати серйозної шкоди стосункам між союзними республіками, призвести до зогострення політичної ситуації на Україні, підігріти націоналістичні настрої . . .⁴⁵

Цього ж дня Рада міністрів УРСР доручила виконкомам місцевих рад і правоохоронним органам вжити заходів у справі недопущення проведення мітингів на підтримку незалежності Литви. Проти цього заперечували 28 новообраних депутатів Верховної Ради УРСР. Наступного дня, 28 березня Володимир Івашко дав інтерв'ю кореспондентові Московського радіо, в якому він заявив, що його дуже турбує литовське питання. Він думає, що „литовські керівники виявили нічим не виправданий — ні економічно, ні політично — поспіх”. Мовляв, сам Івашко не відкидає їхнього права на самовизначення і „навіть на відділення; але все повинно робитись, виходячи із існуючих політичних, економічних, соціальних, національних й інших реальностей”. А тому він ще й засмучений тим, що „подібного роду дії — ніяк не допомагають ні перебудові, ні оновленню нашого суспільства, ні побудові нової економіки, ні побудові нового суспільства, того, що більш або менш правильно називають демократичним соціалізмом”.⁴⁶

Однак попри перестороги ЦК КП України й заборони уряду УРСР, демонстрації на підтримку Литви відбулися 31 березня по всій Україні. В Києві взяло участь у демонстрації понад 30 тисяч осіб. Так само в Івано-Франківську. У Львові на демонстрації було понад 100 тисяч осіб, у Тернополі — 50 тисяч (це єдине місто, де власті санкціонували мітинг). Масові демонстрації пройшли також у Донецьку, Кривому Розі,

Запоріжжі, Вінниці, Житомирі. Згідно з повідомленням АФП, в Донецьку міліція брутально пробувала розігнати мітинг, перешкоджала вона також у Вінниці і в Чернівцях, де затримала трьох демонстрантів. Усюди в демонстраціях брали участь поруч з українцями євреї, поляки, росіяни й інші. Знаменно, що того самого дня в Москві відбувся нечисленний мітинг, який протестував проти незалежності Литви. Слід також згадати, що до Руху надійшли тисячі телеграм на підтримку Литви не тільки з України, а й з Білорусії та Москви.

Участь євреїв, поляків, росіян, вірменів та інших національностей в демонстраціях, разом з українцями, мала свою міжнаціональну, політичну вагу і вимову. Це був вияв міжнаціональної солідарності і водночас чергове заперечення того, що протягом багатьох місяців намагалася накинати населенню режимна пропаганда, нібито мовляв, Рух сприяв міжнаціональній ворожнечі. До речі, варто при цій нагоді нагадати, що ще 11 лютого 1990 р. на установчій конференції створено в Києві Раду націй Руху, що стала складовою частиною Великої Ради НРУ поряд з іншими Радами. Це, як підкреслив тоді Д. Павличко, „означало захист інтересів та прав на самовиявлення всіх націй, народностей та етнічних груп України і засвідчувало інтернаціональний характер Руху”.⁴⁷ В повідомленні про установчу конференцію Ради націй Руху мовилось, що „в роботі установчої конференції взяли участь делегати, що представляли 13 національностей: українці, росіяни, греки, євреї, німці, поляки та інші. Делегати кожної національності обрали по три своїх представників до Ради націй.

Установча конференція прийняла Декларацію принципів Ради націй, Відозву до всіх народів України, Відозву з приводу чуток на Україні та Заяву делегацій установчої конференції”.⁴⁸

1. Тезиси ЦК КПСС к 19-ой Всесоюзной партийной конференции, Радио Москва — 1, 26.5.88, 19:00 ст. 17,18RL — RMon. ст. 17, 18

2. „В правительствах республик — сокращения ради дела”, „Известия”, 5.10.88, ст. 1.

3. „Время”, 7.9.88

4. „В Совете Министров УССР”, „Правда Украины”, ст. 1.

5. Ann Sheehy, Republican Rights and the Proposed Amendments to

the Constitution,RLR/F 385/ 89, p. 1

6. „Обсуждаем проекты законов об изменениях и дополнениях к Конституции СССР и о выборах народных депутатов”, „Известия”, 20.11.88

7. „Декларация Верховного Совета ЭССР о суверенитете Эстонской ССР”, „Советская Эстония, 18.11.88, ст. 1.

8. Там же

9. Радіо Київ — 1, 24.11.88, 6:30

10. Там же

11. Архів автора і Архів Радіо Свобода

12. ТАСС, „Указ Президиума Верховного Совета СССР о несоответствии закона Эстонской ССР Конституции СССР и законам СССР”, Радіо Москва — 1, 27.11.88

13. „Постановление Президиума Верховного Совета Латвийской ССР”, „Советская молодеж”, 18.11.88

14. Там же

15. „Предложения Центрального Комитета Компартии Литвы Пленуму ЦК КПСС „О совершенствовании межнациональных отношений в СССР”, „Советская Литва” н. 16, 19.1.89, ст. 1-2

16. ТАСС, Радіо Москва — 1. 27.7.89, 12:00

17. „Опубликованная концепция экономического суверенитета Грузии”, Радіо Москва — 2, 3.8.89, 7:30

18. А. Логунов „Пора России пробуждаться”, „Правда”, 7.8.89

19. РАТАУ „Не упустити політичної ініціативи, оволодівати новими методами роботи. Пленум Київського міськкому партії”, „Радянська Україна”, 23.7.89, ст. 1-2

20. „Історичний акт воз'єднання”, Звернення ВК УГС, 12.1.89, Архів автора

21. „Інформатор” н. 8, Щотижнева хроніка обласної Ради УГС, Львів, 23.1.89

22. В. Ткаченко „Національна символіка — минуле і сучасне”, „Радянська Україна”, 26.2.89, ст.2

23. „Перестройка охоплює все сфери життя — Ответы В. В. Щербицького агенству Ассошиейтед пресс”, „Правда Украины”, 21.5.89, ст. 1-2

24. Там же

25. Радіо Київ — 2, 23.6.89, 20:45

26. „Національна символіка України”, „Літературна Україна”, 6.7.89, ст.2-3

27. Повідомлення УПАгенства н.10, 21.1.90

28. Повідомлення Пресового Бюро Руху з 22.1.90, Архів автора

29. О. Заєць, „Нотатки журналіста — Єднання рук і сердець”, „Культура і життя” н. 4, 28.1.90, стор. 8

30. Передача Радіо Свобода, 22.1.90, Архів Радіо Свобода

31. Виступ Олеся Гончара, „Літературна Україна”, н. 4, 25.1.90, стор. 1

32. Установчий з'їзд НРУ за перебудову, Архів Радіо Свобода

33. Василь Ткаченко, „Українська національна символіка — Точка зору”, „Молодь України”, 3.8.89, стор. 2

34. Общие принципы экономической самостоятельности Украинской ССР, (Седьмая редакция), „Правда Украины”, 7.9.89

35. Юрій Бадзьо, „Спроба політичної ініціативи: Проект програми української партії демократичного соціалізму і державної незалежності”, Архів автора

36. Матеріали Установчого з'їзду НРУ за перебудову, Архів автора

37. TASS, 29.89

38. Секретарь ЦК КПСС о проблеме межнациональных отношений, ТАСС, 30.11.89

39. Esther B. Fein, "Gorbachev Voices Alarm on Lithuanian Party Split", "The New York Times", 22.12.89, p. A 12

40. Gorbachev Having Difficulty Getting His Message Across, AP, 12.1.90 (FF 146)

41. Steve Goldstein, "Lithuanian Leaders Reject Gorbachev's Plan", The Knight-Ridder Newspapers, 13.1.90

42. ЦТВ Москва — 1, 12.3.90, 10:00, „Внеочередной Съезд народных депутатов.

43. А. Доценко, Повідомлення Прес-служби УГС, Москва, 18.3.90, Архів радіо Свобода

44. Там же

45. Радіо Київ — 2, 27.3.90. 21:45

46. Радіо Москва — 1, 28.3.90, 09:00, „Александр Рувимский беседует с первым секретарем ЦК КП Украины”

47. Віктор Кузьменко, „Політична панорама, Створено Радунцій Руху”, „Вечірній Київ”, 13.2.90

48. Там же

МОВНА ПОЛІТИКА ЩЕРБИЦЬКОГО — ІВАШКА

Питання української мови під час панування Щербицького стало на Україні не тільки загально гостропроблемним, а й наскрізь політичним. Далекосяжна і суцільна русифікація, що її він домігся за 20 років свого режиму, була в першу чергу наслідком усунення української мови не тільки з партійного і адміністративного та господарського діловодства, але й зі шкільництва, науки, культури і з суспільного обігу взагалі. Обмеження функціонування української мови робило її „безперспективною” і „зайвою”, а через „безперспективність” мови й саме українство стало „безперспективним” і „зайвим”. Бо ж, як сказав у свій час російський педагог Ушинський, „Поки живе народна мова в устах народу, до тих пір живе й народ”.

Українська мова була і є виразником національної свідомості й гідності, і в цьому сенсі вона була вирішальним, національно-політичним фактором. То ж нічого дивного, що саме в питанні мови, з якою в'язались всі інші ділянки народного життя, виявився якнайвиразніше і проходив якнайгостріше конфлікт між Щербицьким та його командою і супротивниками такої політики в письменницьких та інших колах творчої інтелігенції.

Ця суперечність проявилася дуже виразно на IX-ому З'їзді письменників України в червні 1986 року. Промова Щербицького на IX З'їзді була повністю витримана в дусі дотеперішнього застійного курсу і звучала дивним дисонансом на тлі тодішніх вимог, зрушень та розвитку серед української творчої інтелігенції. Вона гостро розминалася також із тодішніми новими повіями в Москві й Ленінграді. Голівне, однак, те, що Щербицький цілковито поминув питання критичного стану української мови, літератури, шкільництва, науки і культури, обмежившись збитими фразами про те, як „українська література розвивається і творчо збагачується як невід'ємна складова частина всієї багатонаціональної радянської культури” . . .¹ Він зокрема не забув згадати про те, як „плідно працюють в республіці письменники, що пишуть російською й іншими мовами країни. Як велику суспільно-корисну роботу веде численний загін перекладачів. Як міцні ідейно-художні взаємозв'язки з братніми літературами, передусім з культурою великого російського народу . . .”² Згідно зі Щербицьким, „для плідотворної роботи письменницького з'їзду є всі підстави, хороша основа. В республіці, як і по всій країні, здорова ділова обстановка. З початку року всі галузі народного господарства України працюють стабільно. Обсяг і темпи зростання значно збільшилися. В усіх сферах нашого суспільного організму розпочалась перебудова, хоча слід відверто сказати, що вона не

легко собі ще пробиває дорогу'' . . .³ Це й була „данина” новому курсові перебудові, що її Щербицький розумів по-своєму. Щодо планів на майбутнє, то „в нашій республіці, зокрема зазначив В. Щербицький, в нинішній п'ятирічці буде споруджено 40 районних будинків культури, понад 540 клубів, 50 кінотеатрів, буде створено культурно-спортивні комплекси у районах, містах, селищах міського типу і великих селах. Планується будівництво концертних і філармонічних залів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Жданові, Херсоні, Вінниці, Чернігові, звершення кінофікації населених пунктів республіки”. Але при тому не було ні словечка про те, якою ж мовою мають працювати всі ці будинки культури, культурно-спортивні комплекси, концертні залі тощо, ані тим більше ні згадки про відсутність у них української мови під сучасну пору. Натомість Щербицький не забув нагадати письменникам про потребу й надалі керуватись у своїй творчій праці „ленінськими принципами партійності й народності” й зокрема, що „не можна забувати ще про один бік справи — про те, що людство переживає нині вкрай відповідальний етап своєї історії, коли з вини імперіалістичних кіл, насамперед США, ускладнюється і загострюється міжнародна обстановка”, а це, мовляв, „зобов'язує кожного літератора, кожного митця усвідомити свою відповідальність у боротьбі за ідеали миру і суспільного прогресу, за виховання у наших людей високої громадянської позиції, глибоких почуттів радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму”.⁵ Мабуть, вистачає цих двох останніх пасусів з промови Щербицького для ілюстрації його наскрізь застійно-реакційної, брежньовсько-консервативної настанови.

Неприємно-пригноблююче вирізняється вона зокрема на тлі того, що на тому ж з'їзді говорили письменники. Почав був Олесь Гончар, який у центрі свого виступу поставив якраз гостротрепетне питання української мови на Україні. Він сказав: „Серед питань, яких торкатиметься з'їзд, очевидно, буде й таке: наше мовне середовище, тобто природне довколишнє середовище, в якому живе й твориться література. Мова — душа кожної національної культури, наснажливе й нічим незамінне джерело її розвитку, і кому вже, як не нам, письменникам, — та й хіба тільки нам, — вболівати за це?”⁶ Віддавши належну ще в тому часі „данину” російській мові, як мові „великої російської культури, що єднала нас на фронтах і яка нас братає сьогодні”, він водночас підкреслив, що українці „не можуть дозволити собі зневажливо ставитись до своєї мови, материнської. Українська літературна мова, це варто підкреслити, саме в умовах соціалізму досягла найвищого рівня розвитку, постала в усьому блиску лінгвістичної культури, і ніяких нема підстав цієї мови соро-

митись. Як і кожна повноцінна мова, вона годиться і для школи, і для студентської аудиторії, годиться як для будня, так і для свята. А між тим декому доводиться пояснювати, що зневажати мову свого народу — (це стосувалось передовсім самого Щербицького — примітка А. К.) — це означає, крім усього іншого, виказувати свою власну обмеженість; декотрим наша мова здається „неперспективною”, як здавались „неперспективними” оті вікові полтавські та інші села, що їх були спроби вигубити і які лише сьогодні, в кліматі розуму й синівської любові, виявились цілком перспективними і годують нас хлібом. Такою ж перспективною, наперекір усім недбальцям, була й буде наша прекрасна мова . . .”⁷ Цими словами Олесь Гончар не лише намітив центральну найважливішу проблематику самого з’їзду, але й поставив перед всіми, народом, письменниками, партією і самим Щербицьким гостре невідкладне питання катастрофічного стану української мови, шкільництва, науки, культури, що за нього несе відповідальність в першу чергу сам Щербицький.

У такому дусі говорили й інші письменники. Тодішній перший секретар правління Спілки письменників України Павло Загребельний порушив, серед іншого, дуже актуальне на наші часи, питання національної гідності, пов’язавши його безпосередньо з мовою і національною самосвідомістю. Він запитав: „У чому ж найперше виявляється національна гідність? З погляду письменницького — в національному характері, змальованому художнім словом. Тому ми не можемо лишитися байдужими до того, як ведеться ділове листування, якою мовою видається технічна, наукова, суспільно-політична література, яка мова в дошкільних дитячих закладах, у школах, у вузах, в піонерських, комсомольських організаціях, скільки театрів уже стали двомовними . . . Особливо тривожимося ми з того приводу, що видання української книжки українською мовою на душу населення не сягає навіть двох примірників . . . Щоб нас поважали, треба навчитися поважати себе самим . . .”⁸

Подібні голоси чулись і в дискусії. Дмитро Павличко говорив про „тривогу за долю української мови, а значить, і літератури . . .”⁹ П. Перебийніс — про „безбатченків”, які цураються власної мови тощо. В самій же резолюції IX-го З’їзду письменників України мовилось про те, що „З’їзд висловлює глибоку стурбованість з приводу негативного факту недооцінки й недостатнього використання багатого арсеналу української класичної і радянської літератури з боку Держкомвидаву УРСР, Міносвіти і Мінвузу, Держкомпрофосвіти республіки, які мало дбають про поширення, належне вивчення в школах, училищах, інститутах і університетах української літератури, Мінкультури

і Держкіно УРСР, які допускають зменшення питомої ваги української драматургії та кінодраматургії при формуванні репертуару театрів і створенні художніх фільмів . . . ”¹⁰

І хоча в резолюції не говорилось окремо про проблеми мови, викладання її в школах, вживання її в дитячих садках, в державному і партійному діловодстві тощо, однак ці питання таки порушувались як на республіканському, так і на всесоюзному письменницькому з’їздах, і, зокрема на українських форумах, вони не сходили весь час із порядку нарад.

На VIII З’їзді письменників СРСР Борис Олійник говорив про „питання міжнаціональних відносин”. Між іншим, він сказав: „Порушувались на з’їзді (IX письменників України) і питання мови. І це природно, бо проблема розвитку рідного слова завжди тривожила і тривожитиме письменника вже з цієї причини, що слово — це його будівельний матеріал. Але ось проблеми рідної мови в школі, в театрі, в дитячих садках, — це вже питання нашої ленінської національної політики, порушення принципів якої ранило гостро. Тут треба бути особливо обережними, а враховуючи те, що на найменшому збої в цій делікатній сфері спекують наші вороги, і особливо пильними”.¹¹ З притаманним Олійникові опортунізмом і „перестраховкою” він поспішив додати, що мовляв, „як правило, ідеологічні диверсанти всі наші домашні недоліки в цих питаннях намагаються списати „на руку Москви”. Головна небезпека тут ось у чому: вороги це прекрасно знають, що Москва, росіяни, як правило, ні сном ні духом не знають про те, що десь зменшилася кількість, скажімо, шкіл з викладами рідною мовою. Але їм вигідно списати на Москву перекося, вчинені переважно місцевими, рідними, доморощеними ревнителами нашої політичної дівочості, які успадкували, очевидно, лакейську психологію від тих, хто за перекручену російську одержував від царя наділи своєї ж рідної землі . . . ”¹²

Немає сумніву, що за нинішній трагічний стан української мови на Україні винні також „місцеві, рідні, доморощені ревнителі” політичного лакейства (першим серед них є якраз Шербицький), але було б вже не лише опортуністично, а й вельми наївно списувати всі ці „перекося” в національній політиці і зокрема в царині мови на „доморощених” . . . Адже така, а не інша лінія, чи курс національної політики визначається таки в Москві, а не у Києві, і в цих питаннях вирішальне слово мали і мають ті чи інші суслови . . . Зрештою, навіть сам Борис Олійник здобувся на відвагу згадати про те, що „на республіканських з’їздах, які нещодавно відбулися і зокрема на з’їзді письменників України, звучала гостра критика на адресу деяких союзних видань, теле- і радіо, які часто під гаслом публікацій і передач

про радянську літературу оперували в основному столичними іменами. Спробуйте, наприклад, знайти в центральній пресі, включно з „Правдою”, хоча б інформацію про щорічне Всесоюзне Шевченківське свято літератури й мистецтва, на яке з’їжджаються не тільки представники братніх літератур, з країн соціалістичної співдружності, а й письменники з Індії, Китаю, Канади . . .”¹³ В тому ж сенсі звучало й прохання Бориса Олійника до „російських побратимів”, а саме: „м’яко перевірити повноваження тих, хто в національних республіках до самозабуття діє від імені російського народу. Хоча б для того, щоб ще раз переконатись у геніальності лєнінського визначення про те, що найзапеклішими шовіністами завжди були іногородці”.

А взагалі період після IX З’їзду письменників України, тобто після червня 1986 року, позначається дедалі інтенсивнішою кристалізацією потреб і зростом вимог з боку письменників і творчої інтелігенції, скерованих на перебудову в царинах мови, шкільництва, науки, культурної політики тощо. Цей процес проходить, з одного боку, в площині критики дотеперішньої мовної, освітньої й культурної політики, а з другого — в площині щораз виразніших вимог і дедалі далекоюсяжніших заходів і засобів для виправлення існуючого, жалюгідного стану. Все це знаходить відповідне відлуння в пресі, точніше в органах, які є в розпорядженні письменників і поступової творчої інтелігенції, таких передусім як „Літературна Україна” і „Радянська освіта”. Зокрема на пленумах правління СПУ відбуваються гарячі дискусії, в ході яких і проходить кристалізація мовної, освітньої та культурної політики, яка виразно розминається з політикою Щербицького і його команди. В той час, коли, наприклад, „Літературна Україна” про всі ці тенденції широко інформує і їх схвалює, „Радянська Україна”, і „Правда України”, як правило, їх або промовчує, або займає радше вичікувальне, пасивно-неприхильне, або просто вороже становище. Тим часом в колах письменників та іншої творчої інтелігенції виразно формулюються постулати про потребу державних заходів для виправлення існуючого становища і зокрема про необхідність визнати українську мову державною мовою УРСР. Так, наприклад, на листопадовому пленумі 1986 року правління Спілки письменників України Володимир Дрозд говорив виразно про те, що „самими закликами поважати українську мову тут не обійтись. Тут потрібні державні рішення. Українська мова має стати елементарно необхідною у повсякчасному житті, у театрі, в науці, у вузах, тоді не потрібно буде й закликів, навіть обиватель зробить відповідні висновки. Є над чим помислити й тим сферам, на яких рівняються багато в чім інші прошарки населення і які врешті-решт несуть відповідальність за

збереження культури українського народу перед історією. Інакше наша мова невдовзі стане справді лише письменницькою.”¹⁴

Подібно на цьому ж пленумі Правління СПУ говорив і В. Бойченко, відповідальний секретар Миколаївської організації СПУ. Він сказав: „знаємо, що болючим питанням останніх років залишається питання розвитку нашої рідної мови, розвитку української національної культури, розвитку школи з рідною мовою викладання. Про це говорилося на наших з’їздах, але що ж далі? Потрібне, напевне, передусім рішуче поліпшення викладання української мови й літератури в школі . . . Йдеться про рішучу, а не „реформоподібну” перебудову школи й педвузу. Потрібні нові підручники, конкурси на підручники й посібники... вкрай потрібні популярні книжки про шедеври української поезії, про найвидатніші твори нашої літератури, видатні явища культури, історії, особливо дореволюційної. Така ж література — як повітря необхідна передусім молоді, школярам!”¹⁵ Але в той час ще не було поставлено всі крапки над „і”, і багато чого залишалося недомовленим і половинчастим. Так, „Літературна Україна” з 12-го березня 1987 року, звітуючи про недавно перед тим відбуте засідання Президії Правління СПУ, цитує на першому місці із виступу Івана Драча таке: „Отож, наш час — це час прекрасного зростання національної свідомості й поглиблення процесів інтернаціоналізації. Увага до того, що відбувається в деяких наших школах, де українська мова і література стала таким собі предметом для глузувань і кпинів, коли розпаношисте міщанство з шовіністичним ухилом, ховаючись за щитом псевдоінтернаціоналізму, глузиться часто над тим коренем, звідки воно пішло. А звідси й все похідне. Чому всі гострі проблеми доби перебудови наші колеги в Москві чи Мінську, ставлять відвертіше, сміливіше, принциповіше?”¹⁶

Немає сумніву, що причина цього була не лише в самих письменниках і інших колах творчої інтелігенції, а передусім у намаганнях партії в той час перешкоджати їм у процесі викристалізування нової перебудовної політики. Не бракувало серед культурних діячів також і таких, які по інерції, ще далі оглядались на те, що скаже партія, або чекали на партію взагалі, яка аж ніяк не поспішала братись за справжню перебудову, особливо в національній політиці.

Дуже важливим практичним кроком було створення Комісії зв’язків СПУ з навчальними закладами. Як повідомила „Літературна Україна” з 9-го квітня 1987 року, „секретаріат правління Спілки письменників України прийняв рішення про створення Комісії . . . , яку очолив секретар правління Спілки письменників СРСР Д. Павличко.”¹⁷ Потребу створення такої Комісії, яка стежила б за станом і розвитком навчання

української мови і літератури в школах і вузах України, порушив був Іван Драч на засіданні президії правління СПУ ще в грудні 1986 року. Саме ж рішення про створення Комісії ухвалене на засіданні президії правління СПУ в лютому 1987 року. Коротко після створення Комісії відбулося засідання, на якому був присутній також міністр освіти УРСР М. Ф. Фоменко і начальник управління наросвіти Київського міськвиконкому А. І. Тимчик. При цій нагоді обидва вони подали докладні дані про стан вивчення української і російської мов в середніх школах на Україні. Згідно з Фоменком, „на сьогодні в нас 15 тисяч шкіл з українською мовою навчання, що складає 75,5 процентів їх загальної кількості. Крім того, в республіці працює 2,5 процента шкіл з паралельними та українськими класами. Шкіл з російською мовою навчання — 4,5 тисячі, або 21,7 процента . . . Школи з українською мовою навчання відвідують 50,5 процента усіх учнів. До шкіл з російською мовою навчання ходять 48,7 процента учнів нашої республіки.”¹⁸

Згідно з тими статистичними даними, що їх подав Фоменко за минулих відтоді 15 років, кількість учнів, які навчалися в школах з українською мовою навчання, зменшилася на якихось 10 процентів. Фоменко визнав також при цій нагоді, що в дитячих садках і яслах вживається російська мова, заявляючи, що „безумовно, — у мікрорайонах українських шкіл виховання в дитячих садках та яслах повинно здійснюватись теж українською мовою.”¹⁹

Зі свого боку, Тимчик подав дані про школи у Києві. „Нині у Києві українською мовою навчається майже 70 тисяч учнів (загальна кількість київського учнівства 301 тисяча). В місті діють 274 школи, з них — 34 з українською мовою навчання та 88 українсько-російські”.²⁰ Решта, тобто 152 школи є, очевидно, російськомовні. Він також додав, що в порівнанні з минулим роком кількість учнів, які навчаються українською мовою, зросла на 2,5 тисячі, а також, що біля 13,000 учнів, тобто 4,2 процента, які відвідують школи з російською мовою навчання, не вивчають взагалі української мови й літератури. Це є наслідок того, що, як він підкреслив, „частина батьків учнів з російською мовою навчання на підставі деяких законодавчих положень домагається увільнення своїх дітей од вивчення української мови й літератури.”²¹

На засіданні порушували також проблеми викладання української мови у вузах і вказували на потребу „піднесення загальної гуманітарної культури, духовності молодого покоління, боротьби проти космополітизму, що його приносить буржуазна „масова культура”.

„З огляду на це, певно, слід подбати про прийняття

конституційного положення про інтернаціональний обов'язок радянської людини, закону про повагу до мови республіки, на території якої живеш''.²² Обговорено було також пропозиції до проекту Статуту середньої загальноосвітньої школи, „де тезу про обов'язкову компютерну грамотність, певно, слід поставити на другу позицію, віддавши перевагу грамотності душі, політичній і духовній освіченості Країни Рад, оволодінню як вітчизняною, так і національною культурою республіки, на території якої знаходиться школа.». „Відтак було висловлено пропозицію перетворити міністерство, яке представляє М. Ф. Фоменко, на міністерство освіти і виховання''.²³

Одним із перших практичних заходів Комісії зв'язку СПУ з навчальними закладами був лист до президії Верховної Ради УРСР, в якому порушено низку актуальних, важливих питань, які стосувалися головно шкільної політики на Україні. Йшлося про обговорення проекту Статуту середньої загальноосвітньої школи, точніше про статтю 26 Закону УРСР про народну освіту, де залишено четвертий параграф проекту Статуту, де записано: „Батьки, чи особи, що їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання''. Це, як сказано в листі, за словами Павличка на червневому (1987 р.) пленумі СПУ, на перший погляд демократичне положення, по суті узаконює ігнорування в школах республіки української мови. „Це правило, що існує вже 27 років і на практиці призвело до занедбання вивчення національної мови у середній та вищій школах нашої республіки. . . Застосування процитованих пунктів з проекту Статуту і Закону призвело до шкідливого протиставлення української та російської мов, до виникнення явищ, принципово чужих інтернаціоналістському духові радянського життя. В результаті різко зменшилася кількість шкіл з українською мовою навчання, є ряд обласних центрів, де майже нема українських шкіл, склалася ненормальна ситуація, за якої мережа навчальних закладів рідною мовою і віддалено не відповідає національному складові населення. Вважаємо — пишеться в листі, — що згаданий параграф у проекті Статуту та стаття Закону, яка служить йому юридичною підставою, не тільки не враховують потреби державної відповідальності за розвиток мов, а й спрямовують розв'язання мовних питань у річище стихійності. Не бажанням батьків, а державним підходом, в основі якого лежить турбота про всебічний розвиток культури всіх націй і народностей, має визначатися кількість навчальних закладів а тією чи тією мовою викладання, в залежності від національного складу населення даної території. Ось чому замість положення, процитованого в четвертому параграфі проекту Статуту, пропонуємо записати: „Мову навчання визначає

Міністерство освіти союзної республіки відповідно до національного складу населення того чи іншого регіону в республіці". Пропонуємо у встановленому порядку внести відповідні зміни і до Закону Української РСР про народну освіту."²⁴

„Суперечить ленінській національній політиці і дивна практика, яка набула поширення на Україні, — звільняти учнів від вивчення української мови та літератури в школах з російською мовою викладання. Абсурдність таких звільнень тим очевидніша, що правом звільнитися від вивчення української мови часто користуються самі ж українці. Отже, учень не може бути звільненим від вивчення математики чи іноземної мови, але може бути звільнений від мови корінного населення республіки, і дуже часто від своєї рідної мови. Такого національного нігілізму не може допустити жоден цивілізований народ.”

Далі в листі сказано, що на уроках української мови сидять „звільнені” від вивчення цього предмета, і „незвільнені”. Між ними виникає розмежування на національній основі, і це знову ж веде до протиставлення української і російської мов, розвалює трудову дисципліну в класі, завдає непоправної шкоди інтернаціональному вихованню підростаючого покоління.

„Вважаємо, що на Україні, як і в Білорусії, порушення питання про можливість звільнень від вивчення національної мови особливо недоречне ще й тому, що воно суперечить духові спільного походження та вікової дружби трьох народів — російського, українського та білоруського: йдеться про вивчення мов, які разом з російською розвинулися з одного історичного кореня.

Тому до восьмого параграфу проекту Статуту пропонуємо додати новий (сьомий) абзац: „3 метою патріотичного та інтернаціонального виховання учнів у школах з російською мовою викладання в союзних та автономних республіках як обов’язкові предмети вивчаються мова, література та історія даної республіки”.”²⁶

Ми переконані, — пишеться в листі, — що „запропоновані вище зміни до проекту Статуту середньої загально-освітньої школи відповідають настановам XXVII з’їзду КПРС та січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, взагалі завданням ідеологічної роботи на сучасному етапі. Наше занепокоєння обумовлене насамперед турботою про дальший розвиток і збагачення національної культури, про політичний авторитет російської мови як мови міжнаціональної, про зміцнення ленінського братерства народів нашої Батьківщини”.”²⁷

Як зазначив був Дмитро Павличко, за дорученням президії правління СПУ листа підписали Ю. Мушкетик, Б. Олійник і він

сам. При тому він наголосив, що „цей документ знайшов підтримку в тих, до кого адресований, хоч письмової відповіді ще й немає”.²⁸ Невідомо, кого конкретно мав на думці Павличко в даному випадку: Голову Президії ВР УРСР Валентину Шевченко чи когось іншого, в усякому разі становище „партії й уряду” виявилось дуже швидко зовсім протилежним, і докази підтримки не з’явились.

Так чи інакше, створення Комісії зв’язків СПУ з навчальними закладами відкривало нові практичні можливості активно впливати на дальше формування шкільної політики, яке виходило за межі самого лише ствердження фактичного жалюгідного стану українського шкільництва на Україні. Звісно, результати праці Комісії залежали й залежать не лише від її ініціативності, дієздатності й активності, а й від співпраці з боку офіційних адміністративних і партійних чинників, які, на жаль, не завжди відгукувалися на прохання й вимоги Комісії і потреби часу.

Про це говорив, до речі, й Леонід Новиченко у своїй доповіді на червневому (1987 р.) пленумі Президії правління СПУ, вказуючи на те, що, наприклад, в квітні 1987 р. Міністерство освіти УРСР, що його очолює той же Фоменко, „відмінило в педучилищах частину екзаменів з української мови, в тому числі й випускні”, що означає, що „фактично завтрішнім педагогам підказується: можете оволодівати цим предметом, а можете й ні, ми заплющуємо на це очі . . .” Він же подав ще й інший свіжий випадок, а саме „недавнє розпорядження Мінвузу СРСР, видане, зважте, на підставі прохання Мінвузу УРСР, про переведення в факультатив (тобто необов’язкове вивчення) для студентів російської, романо-германської та ряду інших спеціальностей тих дисциплін, які зв’язані з „місцевими особливостями республіки”. Мова йде, звичайно, про такі предмети, як українська мова, українська література, історія України — і це для студентів — гуманітаріїв . . .”²⁹

Дальшим вагомим кроком у процесі формування нової, справді перебудовної, громадської думки, яка охоплювала не тільки питання шкільництва, був уже згаданий червневий пленум (1987 року) правління Спілки письменників України. На цьому пленумі, 16-го червня 1987 р. обговорено питання „Українська радянська література в інтернаціональному й патріотичному вихованні трудящих”. У роботі пленуму взяли участь також член Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко, завідуючий відділом культури ЦК Компартії України Б. В. Іваненко, міністр освіти та культури УРСР М. В. Фоменко і перший секретар правління Спілки письменників СРСР В. Карпов.

Пленум відкрив був перший секретар правління СПУ Ю.

Мушкетик, а програмову доповідь виголосив академік АН УРСР Леонід Новиченко. За минулий рік (пленум відбувся рік після IX З'їзду письменників України), зазначив на самому вступі Новиченко, „Письменники, органи Спілки стали виявляти більше активності й наполегливості в боротьбі за позитивне розв'язання болючих питань культури, народної освіти, мови, книжкової торгівлі, охорони пам'яток минулого, захисту природного середовища — хоча, на жаль, далеко не завжди їхні зусилля виявляються достатньо ефективними”.³⁰ Але, до речі, якщо йшлося про саму доповідь Новиченка, вона теж з концепційного погляду не була „достатньо ефективною”. Забігаючи наперед, слід сказати, що виступи деяких інших письменників, особливо, наприклад, Дмитра Павличка, більш яскраво і „рельєфно” визначали тодішню катастрофічну мовну ситуацію на Україні і йшли куди далі в програмних вимогах і постулатах. А що головне, сама Постанова пленуму правління, якщо йдеться про конкретизацію висновників, висунула низку питань і вимог, які вийшли поза параметри програмової доповіді Новиченка. Нагадаємо, що якраз в 2-ому пункті цієї Постанови офіційно, виразно і конкретно сказано було: „Доручити президії правління СПУ звернутися до Президії Верховної Ради УРСР з проханням внести до Конституції УРСР статтю про державний статус української мови на території УРСР”.³¹

В основу свого розуміння розв'язки мовного питання на Україні Новиченко поставив тезу про рівноправність і рівноправне співробітництво української і російської мов. Він засудив і відкинув сталінську концепцію про швидке встановлення однієї загальної мови, що про неї дехто ще й далі сьогодні мріє, підкреслив, що повинна бути визнана особлива цінність кожної національної мови і ствердив, що „в ході розвитку національних мов і процесів міжмовних взаємин у нашій країні вироблено глибоко життєву систему рівноправного функціонування і співробітництва рідної мови кожного народу з мовою міжнаціонального спілкування — мовою російською, яка є найважливішим культурно-комунікативним мостом між усіма націями і народностями великої багатонаціональної держави”.³² Водночас він подав разучі приклади русифікації на Україні, які повністю заперечують цю „життєву систему рівноправного функціонування і співробітництва рідної мови кожного народу з мовою міжнаціонального спілкування — мовою російською”. Ці — за його визначенням — „ненормальні, часом болючі явища”, — виключають, на нашу думку, взагалі будь-яке „рівноправне співробітництво обох цих мов” і, дійсно, як довго їх не усунено, не може бути й мови про те, щоб „зміцнювати прекрасне сестринство і дружнє співробітництво наших мов”.

А серед тих ненормальних, болючих і загально відомих явищ Новиченко поставив на перше місце саме вивчення рідної мови. Зокрема він сказав: „Викликає тривогу, передусім, різке зменшення числа шкіл з українською мовою викладання в більших містах республіки, починаючи з обласних. Особливого прискорення цей процес набув, між іншим, два десятиріччя, тобто саме в роки застою, які були позначені, я б сказав, бюрократично-уніфікаторськими тенденціями, що знайшли свій відбиток у різних галузях суспільного життя, зокрема в мовних справах . . . кількість шкіл з українською мовою викладання в такому великому місті, як Харків, зменшилася до двох, у Ворошиловграді, в Чернігові й Донецьку, кажуть, до нуля, на пальцях однієї-двох рук їх можна перерахувати — в Дніпропетровську, Миколаєві, Запоріжжі, Одесі тощо . . . Українська мова перестає бути в багатьох випадках мовою наукових видань . . . незначне місце на сьогоднішніх сценах республіки посідає український репертуар. 15-20 відсотків за назвами п'єс, що виставляються, а за кількістю спектаклів — ще менше і набагато менше . . .” „Всім добре відома антипедагогічна, по суті, практика широкого звільнення учнів від вивчення національної, в даному разі української мови, що ґрунтується на одному з положень всесоюзного шкільного Статуту . . . Чим би не мотивувалось таке установа, воно, як цілком ясно, на ділі протиставляє дві мови — російську і мову корінного населення, а якщо говорити точніше — веде до моральної і практичної дискримінації національної мови, яку, мовляв, можна вивчати, а можна й ні. Не говорю вже про дивовижність згаданого статутного формулювання, за яким, від вивчення „однієї з мов народів СРСР” може відмовитись на власний вибір . . . сам учень . . .”³³ Новиченко вказує на повну нелогічність, ба більше тотальну безглуздість таких умов, за яких „можливо, незабаром будемо таким демократичним голосуванням четвертокласників вирішувати, вивчати чи не вивчати їм математику, історію, хімію та й саму російську мову?”

Підсумковий висновок Леоніда Новиченка такий: „в школах Радянської України повинні з однаковою уважністю і дбайливістю вивчатись як обов'язкові обидві мови — українська і російська — без усіх тих безпардонних „звільнень” і „винятків” щодо першої, які нині так широко практикуються”.³⁴

Особливу увагу привернув до себе виступ Дмитра Павличка, який змалював широку картину незavidного стану українського шкільництва на Україні. Почавши із загальних з'ясуваннях про роди шкіл на Україні щодо їхнього мовного профілю, він перейшов до статистичних даних, що їх зібрала була вже вищезгадана Комісія зв'язку СПУ з навчальними закладами. Як застерігся

Павличко:

„Ці статистичні дані, можливо, розбігаються з відповідними цифрами Міністерства освіти УРСР, але та розбіжність не може бути причиною” і суті справи не змінить. Візьмемо лише обласні центри й столицю, хоч у великих, але не обласних містах України, становище так само катастрофічне. У Вінниці — українських шкіл 10, російських 21, змішаних немає; у Донецьку — українських шкіл немає, російських 146, змішаних немає; у Ворошиловграді українських шкіл немає, російських 60, змішана — 1; у Дніпропетровську — українських шкіл 9, російських 125, змішаних 6; у Житомирі — українських шкіл 14, російських 16, змішана 1; в Ужгороді — українських шкіл 12, російських 5, змішаних 2; в Запоріжжі — українських шкіл 1, російських 95, змішаних 5; в Івано-Франківську — українських шкіл 18, російських 6, змішаних 2; в Кіровограді — українських шкіл 4, російських 17, змішаних 11; у Сімферополі — українських шкіл немає, російських 33, змішаних немає; у Львові — українських шкіл 66, російських 26, змішаних 11; у Миколаєві — українських шкіл немає, російських 51, змішаних 5; в Одесі — українських шкіл 3, російських 90, змішаних 7; у Полтаві — українських шкіл 19, російських — 16, змішаних немає; у Ровно — українських шкіл 15, російських — 9, змішаних немає; в Сумах — українських шкіл 3, російських 20, змішаних немає; в Тернополі — українських шкіл 20, російських 3, змішаних немає; в Харкові — українських шкіл 2, російських — 156, змішаних — 3; у Херсоні — українських шкіл 5, російських 49, змішана 1; у Хмельницькому — українських шкіл 9, російських — 17, змішані 2; у Черкасах — українських шкіл 5, російських 19, змішаних 7; у Чернівцях — українських шкіл 15, російських 23, змішаних немає; у Чернігові — українських шкіл немає (за іншими даними — 2), російських 24, змішаних 6; у Києві — українських шкіл 34, російських 152, змішаних 88.

Тут насамперед потрібно зауважити, що одна-дві-три українські школи, якими сьогодні ще можуть похвалитися Суми, Одеса, Чернігів, Запоріжжя і т. д., — це переважно школи далеких околиць сільських місцевостей, які включені в межу міста, але мають свій власний ще хліборобський клімат.

Найпростіший арифметичний аналіз цих даних показує, що в обласних центрах і столиці України разом українських і змішаних українсько-російських шкіл 28, а російських — 72 проценти. Якщо ж реально взяти й дорахувати змішані школи до російських, бо такими вони є на практиці, а офіційно такими стануть завтра, то виходить, що українських шкіл у головних містах республіки 16, а російських — 84 проценти”.³⁵

Дмитро Павличко висунув також у дуже категоричній формі питання державного статуту української мови в УРСР і її

функціонування в усіх сферах державного й народного життя, що виходить поза рамки самого державного статусу. Зокрема він сказав: „Українській мові потрібен конституційний захист. Вона повинна набути, як грузинська, вірменська та азербайджанська, статусу державної мови в УРСР. Та цього буде, безперечно, замало. Кажучи словами Леніна, „треба запровадити найсуворіші правила щодо вживання” української мови в нашій республіці, і, знов кажучи словами Леніна, „тут потрібен буде детальний кодекс”, який має визначати конкретно сфери життя, де користування українською мовою стало б обов’язковим. Можуть сказати, що статтями такого кодексу будуть порушені права людини, тепер модно говорити про ці права. Та я вважаю, що нема вищого права на світі, як право народу на життя”.

Павличко заперечив також „аргумент” режиму, мовляв, русифікацію українських вищих навчальних закладів — вузів і університетів, — проведено задля чужинецьких студентів, головню з Третього світу . . . Він зокрема підкреслив:

„Не знаю точно, скільки, але думаю, кілька тисяч студентів з Африки й арабського світу вчать у вищих навчальних закладах України. І замість того, щоб якнайчастіше показувати їм наукові й педагогічні досягнення української мови, щоб пропагувати ленінську національну політику на практиці, в дії, ми задля них перевели на російську мову десятки факультетів і вузів, цілком звільнили наших гостей від природнього потягу виробляти в собі почуття прихильності й симпатії до землі, на якій проходить їхня молодість. Не менше іноземців, ніж у нас, вчиться, скажімо, в Болгарії чи в Чехословаччині, але всюди вони здобувають освіту мовою народу, серед якого живуть, їм і на думку не спадає відмовлятися, від вивчення словацької мови на тій підставі, що нею розмовляє всього чотири мільйони, бо ж самі вони — представники чисельно невеликих народів і вже в силу тільки цього факту прагнуть національної рівноправності.

А чи не могли б ми створити на Україні спеціальний університет для іноземних студентів, у якому вони здобували б освіту і російською і українською мовами, спеціальний заклад, який звільнив би наші вузи від запровадження в них російської мови на тій підставі, що нам треба готувати спеціалістів для закордону?”³⁷

Зі свого боку, Іван Драч вказав на рафіновано-підступну цілеспрямовану махінацію режиму із четвертим параграфом проекту шкільного статуту про право батьків вибирати для дітей школу. Він сказав: „Звичайно треба боротися проти отого четвертого пункту . . .” Але, „питається, яку школу можуть вибирати батьки в Чернігові чи Донецьку, в Запоріжжі чи Ворошиловграді, де кількість українських шкіл доведена до

символічної одиниці або до інтернаціонального нуля?"³⁸

На окрему увагу заслуговує виступ Драча ще тим, що саме він дуже виразно поставив був мовну політику в контекст національної, загальної, вказуючи на російський великодержавний шовінізм та явище українського бюрократичинювника, „прізвище якому ще Шевченком дано і зветься він Кирпогнучкошиєнков”, який і став символом політичного лакейства і колабораціонізму з тим же великодержавним шовінізмом. Щодо останнього Драч так і запитав: „ми боремося тільки з націоналізмом. А великодержавний шовінізм, що, нехай процвітає?”³⁹

Крім вимоги державного статусу для української мови, що її зафіксовано у 2-ому пункті Постанови пленуму правління СПУ, в цьому важливому документі висунено теж ряд інших постулатів, а зокрема мовилось про те, що „Пленум вважає, що справа інтернаціонального, патріотичного виховання вимагає докорінної зміни у функціонуванні української мови в державних установах, науково-освітніх закладах, виробничих колективах республіки. . . впровадити в практику вивчення в кожній школі республіки української мови та літератури, як обов'язкових предметів для всіх учнів, і в зв'язку з цим пропонується внести відповідні зміни до четвертого та восьмого параграфів проекту Статуту середньої загальноосвітньої школи”.⁴⁰ Нагадаємо, що 4-ий параграф надавав учням право вибору вивчення тієї, чи іншої мови, тобто практично давав їм можливість у російськомовних школах звільняти себе від вивчення української мови та літератури. Далі у „постанові” мовилось про те, щоб „рекомендувати відповідним міністерствам і відомствам звернути увагу на потребу роз'язки таких назрілих питань: — збільшення в республіці кількості передач на телебаченні й радіо українською мовою; — обов'язковий випуск кіностудіями республіки україномовних варіантів фільмів та їх масове тиражування; — широке використання української мови в діловодстві і в роботі державних та громадських установ; — поліпшення мовної підготовки творчих працівників театру й кіно та всіх інших фахівців, які готуються до роботи в сфері культури; — створення в системі Академії наук УРСР республіканського комітету розвитку і збереження чистоти української мови на зразок того, що існує в РРФСР . . .

Спілці письменників України разом з Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, видавництвам „Дніпро”, „Радянський письменник” і „Наукова думка” послідовно займатися охороною і популяризацією пам'яток вітчизняної літератури і культури, перевидавати древньоруські історико-літературні твори, козацькі літописи, книжки незаслужено

забутих письменників і вчених, керуючись марксистсько-ленінськими принципами в оцінці й трактуванні історичних осіб та діячів культури.

Звернутися до Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР та Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР з проханням скоординувати з Мінвузом УРСР та Міносвіти УРСР перспективні плани створення підручників з української літератури та літератур народів СРСР для вузів і середніх шкіл, навчальних посібників з національних мов і словників, створення Бібліографічного покажчика літературних взаємозв'язків. Залучити до цієї роботи провідних письменників.

Правлінню СПУ разом з Міністерством освіти УРСР і видавництвом „Веселка” підготувати й провести республіканську нараду з питання розвитку літератури для дітей та юнацтва, на якій, зокрема, розробити конкретні заходи, спрямовані на поліпшення видань дитячих книжок українською мовою, а також забезпечення педагогічними кадрами із знанням української мови дошкільних установ народної освіти.”

Яке ж було ставлення партійної номенклатури до цих справ? Вже на самому пленумі правління СПУ, присутній тут член Політбюро ЦК Компартії України й секретар ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко недвозначно заявив, що „по-перше, (якщо йдеться) про функціонування і дальший розвиток української мови, (то) справді в останні роки спостерігається певне звуження сфери її вживання, зокрема у навчальних закладах, дошкільних установах. Справедливі нарікання викликає рівень мовної культури в театрах, на кіностудіях, в теле — і радіопередачах, пресі, книжкових виданнях. Найбільш гострим у виступах окремих літераторів стало питання добровільного вибору батьками мови викладання для дітей у школі. Це право визначене законом. Воно за суттю своєю демократичне, подобається це комусь, чи ні. І розширення сфери функціонування української мови слід шукати не в звуженні законних прав громадян, а в розвитку природного потягу до рідної мови.”⁴²

Далі Ю. Н. Єльченко наголошує, що передбачається здійснити комплекс заходів по поліпшенню викладання української мови насамперед у школі, підвищити якість професійної підготовки вчителів української мови і літератури, вдосконалити навчальні програми і підручники, довідкові посібники. Буде розширено мережу шкіл і класів з поглибленим вивченням української мови та літератури. Заплановано також розширити видання творів українських радянських письменників для школярів. Розробляються додаткові заходи по дублюванню фільмів, випуску комплексів платівок і магнітних записів з уроками української мови. Буде підвищено контроль з боку державних

органів культури за дотриманням мовного статусу театральних концертних колективів. Наступного року планується провести науково-практичну конференцію з питань викладання української та російської мов і літератур у школах республіки.

„Але без найактивнішої участі письменницької громадськості розв'язання цих та інших подібних питань просто неможливе. Потрібні конкретні дії Спілки, дії сплановані, із залученням широкого кола письменників. Очолити цю роботу покликана ваша партійна організація, її партком.

Ми не можемо і не будемо відходити від ленінської принципу цілеспрямованого формування національно-російської двомовності, що було і залишається ключовою ланкою роботи в галузі національних відносин. Питання національної політики, міжнаціональних взаємин ми зобов'язані вирішувати тільки з інтернаціоналістських позицій, в дусі партійної Програми.

Традиція нашої партії, яка йде від Леніна, — підкреслювалося в Політичній доповіді XXVII з'їздові КПРС — особлива чуйність і обачність в усьому, що стосується національної політики, зачіпає інтереси кожної нації і народності, національні почуття людей, і водночас — принципова боротьба проти проявів національної обмеженості і чванливості, націоналізму і шовінізму, хоч би в яке вбрання вони виряджалися”.⁴³

Отож, сказано ясно й недвозначно: четвертий і восьмий параграфи Статуту середньої загальноосвітньої школи залишаються в силі й без змін, „чи це комусь подобається, чи ні”. Незалежно від того, що це означало закріплення й продовження дотеперішньої русифікації українського шкільництва й України взагалі. При тому було очевидним, що Єльченко говорив це не тільки від свого імені, а передусім від імені ЦК КП України й Щербицького. А якщо йдеться про державний статус української мови, то це питання він просто поминув.

Бездискусійною для правлячої номенклатури залишалася українсько-російська двомовність, яка практично означає російську одномовність. Про це, між іншим, говорив Дмитро Павличко на спільному засіданні Президії СПУ та правління Київської письменницької організації в червні 1988 р. До речі, це засідання було, властиво, зустріччю з делегатами XIX Всесоюзної партійної конференції, які саме повернулися з Москви. Серед іншого Павличко сказав: „Важко погодитися з тим, що закон про довільний вибір батьками для дітей шкіл з тою чи тою мовою навчання може діяти демократично в умовах нашої республіки. Можливо, в інших республіках він має демократичний характер. Але ми знову й знову ставимо закономірне питання: як можна вибрати для своїх дітей українську школу в Запоріжжі чи Донецьку, в Чернігові чи Мико-

лаєві, де українських шкіл нема?’’⁴⁴ Подібно писав письменник і громадський діяч Олександр Підсуха в „Літературній Україні” в травні 1989 р. Полемізуючи із рупором Володимира Щербицького „Радянською Україною” з 15-го березня 1989 р., Підсуха наголошував: „Читаю рідну газету і очам своїм не вірю. Ніби й не було чотирьох років перебудови та широких багатообіцяючих дискусій на згадану тему. Знову прахом летять домагання громадськості про нормалізацію становища на ниві рідної освіти, про відміну волюнтаристського пункту. Одне лишається незрозумілим: чому волюнтаризм, як явище несумісне з нашою ідеологією, розвінчано й засуджено, а закони, прийняті в пору його зеніту, ще й досі в силі? Далі йдеться в газеті („Радянська Україна”) про те, що перехід на викладання в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах УРСР українською мовою суперечить принципам національно-російської двомовності, Конституціям СРСР і УРСР. Ось так! Але стривайте, шановні автори і редактори: як можна суперечити тому, чого немає? Де ж вона, та національно-російська двомовність, в яких інститутах, академіях, спеціальних середніх училищах вона панує? Зайдіть до будь-якого названого закладу і першої ж хвилини ви переконаєтесь у протилежному, а саме — в російській одномовності’’.⁴⁵ Тому, на думку, Підсухи, „для того, щоб врятувати національні мови від загибелі, доконче потрібно прийняти новий шкільний пункт про обов’язковість навчання дітей корінного населення рідною мовою. І розцінювати це не як примус, а як священний обов’язок, все одно що військова служба чи загальна освіта’’.⁴⁶

У квітні 1987 р. з’явилася в „Радянській освіті” стаття „Немає скарбу ціннішого” чотирьох авторів: Л. Новиченка, М. Жулинського, В. Дончика і В. Брюховецького. В ній говорилось про те, що проект нового Статуту середньої загальноосвітньої школи включає в собі ще далі „помилкове, на наш погляд, положення, яке, по суті, узаконює ігнорування в школах республіки української мови, надає цьому ігноруванню „законного” характеру. Йдеться про пункт 4-ий Статуту, де визначається: „Крім мови, якою ведеться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР’’ . . . ми знаємо до чого подібне визначення „за бажанням” привело на практиці: значна частина учнів російських шкіл республіки звільняється від вивчення української мови . . . Зважимо при цьому, що чи не більша частина учнів російських шкіл у республіці за національністю українці’’ . . .⁴⁷ Тому автори статті пропонують, щоб замінити 4-ий пункт Статуту на новий з таким звучанням: „В союзних республіках, крім мови, якою ведеться викладання, учні вивчають російську мову й літературу, а в

школах з російською мовою викладання в союзних республіках вивчають мову й літературу корінного населення республіки”.⁴⁸

Стаття чотирьох авторів знайшла широкий відгомін серед громадськості й головно серед педагогів. Розпочата в пресі дискусія виразно показала занепокоєння широких кіл громадськості жалюгідним станом української мови в школі (і в загальному) та висунула вимоги направити цей стан, передусім в шкільництві, через зміну проекту Статуту середньої школи, згідно з пропозицією чотирьох авторів. Крім цієї статті слід згадати низку статей цього часу на мовні, літературні, історичні та актуально-політичні теми, які не тільки знайшли широке відлуння серед громадськості, але й були вагомим вкладом у розвиток громадської й національної думки. До них треба зарахувати передусім статтю Миколи Рябчука „Ходіння на руках, чи перебудова без . . . перебудови” в „Літературній Україні” з 26-го березня 1987 р., Івана Дзюби „Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність” в „Культурі і життя” з 24-го січня 1988 р., запорізького журналіста Олександра Михайлюти „Про рідну мову” в „Дніпрі” н. 12 за грудень 1987 р., на яку надійшли численні відгуки читачів у цьому ж журналі за травень 1988 р., покійного вже тоді Бориса Харчука „Слово і народ” в „Прапорі” н. 10 за жовтень 1988 р., та багато інших.

Ще на спільному засіданні, чи пак зустрічі Президії правління СПУ та правління Київської письменницької організації з делегатами XIX Всесоюзної партконференції 12 липня 1988 р. ухвалено резолюцію, в якій, між іншим, мовилось й таке: „Радянські й партійні органи республіки несуть відповідальність за збереження й розвиток української мови в нашій республіці. Мова — фундамент загальнонаціонального культурного розвитку. Вона повинна користуватися державним, конституційним захистом, як найдорожча цінність націй. Українській мові в УРСР має належати провідна роль у партійних і державних органах, наукових і навчальних закладах, трудових колективах. Стоячи за розвиток національно-російської двомовності, яка передбачає, що кожний громадянин УРСР мав би володіти українською та російською мовами, вважаємо, що пріоритет на території УРСР повинна мати мова українського народу. Конституція республіки повинна надати українській мові державного статусу, визначити сфери, де вона має бути обов’язковою. Українська мова на території УРСР поруч з російською має стати мовою міжнаціонального спілкування . . .”⁴⁹

Протягом 1987/1988 років посилюється кампанія за усунення 4-го і 8-го пунктів Статуту середньої школи в контексті загального національного піднесення й ініціативності

формальних і неформальних організацій та активності громадськості взагалі. Впарі зі зміною Статуту середньої загальноосвітньої школи висувається домагання переглянути 20-у статтю Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту. Йдеться, зокрема, про положення, що закріплює за учнями право за бажанням вивчати мову іншого народу СРСР, яке й привело до звільнення учнів в російськомовних школах на Україні від вивчення української мови. 21-го квітня 1989 р. „Радянська освіта” надрукувала два листи: „Змінити 20-у статтю!” вчительки Могилів-Подільської десятирічки н. 3. Вінницької області М. Чорної та „Я проти крайнощів” директора Макіївської середньої школи Н. 53 на Донеччині З. Бовкун.

З огляду на те, що довкола цих двох статей, чи пак листів до редакції, розгорнулася широка й важлива дискусія, яка привела також до анкетної кампанії, що її розпочала „Радянська освіта”, подаємо повні тексти обох листів:

„Змінити 20-у статтю!

Багато нині невирішених проблем стоїть перед загальноосвітньою школою. Частину з них після Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти ми вирішуємо, так би мовити, на марші. Але не все, на жаль, нам, педагогам, громадськості, під силу — є такі питання, що без втручання законодавчих органів важко зрушити з мертвої точки. Ідеться насамперед про функціонування української мови в республіці — тобто, про культуру, освіту, інтелектуальний рівень нашого народу.

Для кожного українця, грузина чи білоруса його рідна мова — це мова його матері. Можна чудово володіти і українською і російською, й іноземною. Недарма ж кажуть: „Ти стільки разів людина, скільки мов знаєш”.

Добре, що нині готується проект Закону про зміни й доповнення Конституції УРСР щодо надання українській мові статусу державної, повного забезпечення при цьому принципу національно-російської двомовності, функціонування і розвитку мов національних меншостей, що проживають на території республіки. Проте настав час переглянути й змінити редакцію 20-ї статті Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту. В ній говориться, що крім мови, якою проводиться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР. До чого це призвело — відомо всім. Спочатку батьки-не-українці звільнили від уроків української мови своїх дітей. Їхній приклад одразу ж почали наслідувати й українські сім'ї, діти яких навчаються у російських школах. Мовляв, чим гірші мої син чи дочка — нехай у них теж менше предметів буде, здоров'я збережеться!

Отже, в 20-й статті Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту необхідно змінити це положення, зазначивши, зокрема, що вивчення національної мови у школах з російською мовою викладання, а також порядок і умови звільнення від її вивчення встановлюються законодавством союзних республік.

М. ЧОРНА,
вчителька Могилів-Подільської
десятирічки Но 3, Вінницька область."

"Я проти крайнощів . . .

Останнім часом у пресі, по радіо й телебаченню багато пишеться й говориться про проблеми, пов'язані з вивченням української мови в загальноосвітніх школах. Одні пропонують запровадити обов'язкове викладання цієї дисципліни в навчальних закладах з російською мовою навчання. Другі — категорично виступають проти такого шляху. І посилаються до речі, на 20-у статтю Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту. А в ній чітко сказано, що учні вирішують: вивчати чи ні національну мову іншого народу — все залежить від їхнього бажання.

Батькам чи опікунам теж надано право обирати для своїх дітей заклад з відповідною мовою навчання. Що ж — цілком демократично. А хто ж шестирічному малюкові вибиратиме школу? Я особисто проти крайнощів у цьому надзвичайно важливому питанні.

Я сама росіянка. Сім'я переїхала на Україну, коли вчилась у дев'ятому класі. І одразу ж почала вивчати мову і літературу. Своїх двох дітей від уроків української мови й літератури не звільнила — хоч могла б при бажанні зробити це — я ж директор. Син і донька люблять ці предмети, чудово володіють словом великого Кобзаря. Володя нині курсант військового училища, Наталка — восьмикласниця.

Школа, де працюю, — російська. Але це не завадило кільком недавнім випусникам-медалістам блискуче написати твір з української літератури при вступі до вузу і таким чином бути зарахованими. Одне слово, дуже багато залежить від того, хто і як викладає предмет, доносить до дитини красу українського слова. А починати це робити треба з початкової школи. Тому є така думка: уроки української мови в молодших класах доцільно вести фахівцям. А їх на жаль, поки що не вистачає. Ми в своїй школі плануємо створити кімнату української народної творчо-

сті. Це теж допоможе прищепити повагу до історії, культури республіки.

З. БОВКУН,
директор Макіївської десятирічки
Но 53, Донецька область."

Автори обох статей порушили наболіле й актуальне питання, що стосується вивчення української мови в середніх школах. Запропоновано також переглянути 20-у статтю Основ законодавства СРСР і союзних республік. Вимога переглянути 20-у статтю знайшла широке схвалення в листах до „Радянської освіти”. Про це свідчать численні відповіді читачів на розіслану тимчасом „Радянською освітою” анкету в цій справі. Як писала „Радянська освіта” з 5-го травня 1989 р., „педагоги, батьки учнів активно відреагували на нашу анкету „Новий варіант 20-ої статті”, і „на сьогодні 965 чоловік уже відповіли на нашу анкету”. Згідно з „Радянською освітою” з 16-го травня 1989 р., „на сьогодні 10.727 читачів відповіли на нашу анкету”, а „Радянська освіта” з 26-го травня 1989 р. подала: „Змінити 20-у статтю! На сьогодні 22.432 читачі відповіли на нашу анкету”.

В анкеті було прохання: „Обґрунтуйте, будь ласка, свою думку, запропонуйте, якщо хочете, власний варіант”. Ось деякі відповіді. І. Захарченко, вчитель, за дорученням 22-ох членів підколективу Бобриківської десятирічки писав: „Абсолютно згодні: 20-у статтю треба змінити. І чим швидше, тим краще. Одночасно хотіли б звернутися до працівників Міністерства народної освіти УРСР з проханням переглянути мережу шкіл південної частини Ворошиловградщини, де проживає україномовне населення. Хіба це порядок, коли в Антрацитівському районі лише дві школи з українською мовою викладання, у Свердловському — одна, а в Краснодарському та Лутугинському — немає жодної?”⁵⁰ І. Ткач, працівник Ленінського райметодкабінету в м. Чернівці: „Обома руками, як кажуть, голосую за зміну 20-ої статті. Тільки запропонований М. Чорною варіант її викладу мене не зовсім влаштовує. Я сформулював би положення так: „Вивчення національної мови у школах з російською мовою навчання в союзних республіках є обов’язковим; порядок і умови тимчасового (на час адаптації) звільнення від вивчення національної мови учнів із сімей приїжджих у республіку громадян встановлюється законодавством союзних республік”.”⁵¹

Як писала ця ж „Радянська освіта” (з 5-го травня 1989 р.):

„Усі, хто відповів на нашу анкету, одностайні: 20-а стаття Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про народну освіту потребує змін. 144 жителі села Ярушичі Стрийського району на Львівщині, приміром, вважають, що її слід викласти так, як запропонувала М. Чорна. А вчителька з Вінниці Г. Романенко наводить у своєму листі слова працівника ЦІУВ Литви Станіслава Урбонаса, які він сказав в інтерв'ю, вміщеному в „Радянській освіті” від 25-го квітня: „Адже це загальнолюдський закон: якщо поважаєш націю, на землі якої оселився, — опануй її мову. Це найперша ознака культури, освіченості”. Сказано правильно, так воно є й насправді. Відгукнулися на нашу анкету й учні разом зі своїм класним керівником Г. М. Гнатюк. Їхня школа знаходиться у виправно-трудовій колонії в місті Ковель на Волині. Вони теж висловилися за зміни в законодавстві про народну освіту. Деякі читачі вийшли, так би мовити, за рамки анкети і розглядають проблему значно ширше. Їх, зокрема, хвилює те, що в нас замало дитячих дошкільних закладів, де виховний процес здійснюється українською мовою, дефіцит пластівок із записами народних пісень, відсутність фільмів українською мовою та інші питання. Нас радує географія листів, що надійшли до редакції газети. Поштові штемплі засвідчують: наші кореспонденти живуть на Донбасі і в Криму, в західних і східних областях, у центральному регіоні республіки. Добре й те, що на анкету відповідають не тільки педагоги, а й робітники, працівники сільського господарства, культури, медицини”.

У своєму номері з 16-го травня 1989 р. „Радянська освіта” повідомляла, що „велику соціальну активність виявили вчителі міста Конотопа Сумської області. Вони ознайомили з анкетною своїх учнів та їхніх батьків . . . На адресу редакції з Конотопа надійшло понад 5 тисяч відповідей. Переважна більшість вихованців середніх шкіл нн. 1,3,4,5,7,9,11,12,13,14 та батьків хлопчиків і дівчаток одностайні в своєму рішенні: 20-у статтю треба викласти в іншій редакції. А саме: вивчення національної мови у школах з російською мовою викладання, а також порядок і умови звільнення від її вивчення встановлюються законодавством союзних республік . . . „І тільки „частина наших кореспондентів з Конотопа не поділяє думки про необхідність змінювати існуюче положення”.⁵² При тому треба пам'ятати, що паралельно з кампанією за новий варіант 20-ої статті, який проходив спонтанно серед громадскості, „партія і уряд” не спали і робили немалі зусилля, принаймні в пресі, аби захистити свою позицію, яка й далі за збереження дотеперішнього стану.

В цьому ж номері „Радянської освіти” мовиться й про те, що „усі 110 учнів та 20 учителів Сильненської десятирічки Ківер-

цівського району на Волині обговорили на загальношкільних зборах обидва листи (в справі 20-ої статті) . . . Вони повністю поділяють позицію першої авторки (М. Чорної) і підтримують її пропозицію . . .” Вчителька із Горностаївки, Херсонської області Світлана Павлівна Литвиненко „повідомляє, що в їхньому степовому селі, крім українців, живуть білоруси й росіяни, кримські татари й молдавани, вірмени і азербайджанці. Але жоден з батьків неукраїнської національності ніколи й словом не обмовився, щоб його дитину звільнити від вивчення української мови. Мене хвилює ось яка думка, — ділиться міркування С. П. Литвиненко, — чому в містах нашої республіки така велика кількість російських шкіл? Гадаю, не батьки винні в цьому. Я знаю наш обласний центр уже 35 років. За цей час він став більшим разів у п’ять. Туди переселилися, в основному, жителі навколишніх сіл. І ось для дітей учорашніх селян відкрили російські школи. Навіщо? І ще: хто б ти не був за національністю, але якщо живеш на Україні, опануй мову її народу — вона знадобиться в житті . . .”⁵³

Як подала „Радянська освіта” з 26-го травня 1989 р., „дуже багатьох схвилювала доля 20-ої статті Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про народну освіту. Лише окремі голоси учасників читацького референдуму лунають на захист існуючого положення про вивчення за бажанням мови іншого народу в загальноосвітній школі. Переважна більшість наших кореспондентів рішуче підтримує думку про необхідність змінити 20-у статтю. Вчителі, учні Іллічівської десятирічки н. 4 на Одещині, а також батьки дітей одностайно висловилися за нову редакцію 20-ї статті. А їхня школа, до речі, з російською мовою викладання. В своєму листі автори підкреслюють, що вивчення української мови на території республіки має бути обов’язковим для всіх. А вчитель математики Вошилихівської восьмирічки Роменського району Сумської області Є. Карпенко пропонує узаконити таке положення: „Вивчення національної мови в школах республіки незалежно від мови викладання є обов’язковим для всіх учнів”. „У педагогічному колективі 11-ої десятирічки міста Черкаси 53 вчителі . . . вони разом з учнями та їхніми батьками обговорили 20-у статтю, а потім провели анкетування. Його підсумки такі: за новий варіант — 10,003, проти 36. Серед тих, хто підтримав діюче законодавство, батьки — військовослужбовці, які прибули з інших союзних республік . . . 280 педагогів та їхніх вихованців із 279-ї середньої школи столиці України теж відповіли на анкету „Радянської освіти” й одностайно підтримують пропоновані зміни в законодавстві”.⁵⁴

Тут слід наголосити, що значення „анкетної кампанії” „Радянської освіти” виходить поза рамки самого шкільництва.

Обговорення 20-ої статті батьками й учнями є важливим вкладом у процес національного самоусвідомлення та серйозним заходом для активізації громадськості в питаннях національної політики взагалі. І це незалежно від того, що, мабуть, редакція „Радянської освіти“, такого „відгалуження“ і відлуння їхньої кампанії не сподівалася. Її впливу й значення не можна не дооцінювати, і вона має своє заслужене місце серед інших заходів, індивідуальних і колективних, що до них треба зарахувати передусім свята української мови, що їх започаткувала Полтавщина в травні 1988 р., наслідувала Кіровоградщина в жовтні 1988 р. і Житомирщина в травні 1988 р. На окрему увагу заслуговує Республіканське свято рідної, української мови в Кіровограді, яке знайшло широкий відгомін у пресі.

З індивідуальних починів, крім численних статей на теми мови й інших актуальних питань національної політики, слід окремо згадати заклик Івана Дзюби в 1988 р. проголосити 1989-ий рік Роком рідної мови у зв'язку з 175-річчям з дня народження Тараса Шевченка. На цей заклик zareагувала „Україна“ і, „як свій внесок у здійснення цього благородного заклику, започаткувала публікацію добірок, в яких звучатимуть голоси поетів різних — близьких (духом) і далеких (географічно) — народів . . . Під рубрикою „Плекаймо рідне слово“ „Україна“ друкуватиме поетичні добірки. Їх нам упорядковує відомий перекладач і літературознавець Ростислав Доценко”.⁵⁵

Вертаючись до реакції режиму на вимоги громадськості змінити Статут середньої школи і 20-у статтю Основ законодавства СРСР про народну освіту, слід підкреслити, що вона в основному була такою, як її визначив був Єльченко на червневому пленумі правління СПУ в 1987 р. 15-го березня 1988 р. на зборах активу Київської міської партійної організації Щербицький заявив, що не можна забувати про те, що „унікальна риса нашої культури, та усього нашого життя — його багатонаціональний характер . . . Минулого року ЦК Компартії України затвердив широкий комплекс заходів щодо вдосконалення національних взаємин, зокрема посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення . . . Однак, зроблено ще далеко не все, що намічено . . . Зокрема, не скрізь продумано підходять до забезпечення на практиці принципу національно-російської двомовності. Водночас не можна не бачити й того, що останнім часом почастишали висловлювання, в тому числі і в пресі, які явно грішать національною обмеженістю. На жаль, їм не завжди дається правильна політична оцінка . . .”⁵⁶

10-го жовтня 1988 р. розпочався Пленум Центрального комітету Компартії України, на якому Щербицький заявив, що:

„Ми будемо створювати всі умови для гармонійного, природного розвитку національно-російської двомовності і активного функціонування української мови в різних сферах державного, громадського та культурного життя. Буде також всіляко заохочуватись вивчення української мови представниками всіх націй і народностей, які проживають у республіці . . . І надалі належна увага приділятиметься вивченню російської мови, випробуваного засобу міжнаціонального спілкування. Як підкреслюється в резолюції партконференції „про міжнаціональні відносини”, турботу про розвиток рідної мови не можна протиставляти демократичним принципам вільного вибору мови навчання. Будь-які спроби адміністрування в цій надзвичайно делікатній сфері людських взаємовідносин можуть викликати тільки зворотну реакцію — прояв націоналістичних, шовіністичних почуттів”.⁵⁷ При тому Щербицький гостро заатакував липневе (1988 р.) засідання президії правління Спілки письменників України. Він заявив: „дискусії навколо сфери застосування української мови не припиняються. Біда лише в тому, що здорова, ділова полеміка часто підмінюється, м’яко кажучи, демагогічними розглагольствуваннями, як це сталося, зокрема, в ряді виступів на липневому засіданні президії правління Спілки письменників України. Складається враження, що деякі товариші, в тому числі з літературного й навкололітературного середовища, прикриваючись гаслами перебудови, більше дбають про особисті амбіції, ніж про конструктивне розв’язання проблеми”.⁵⁸

У цьому контексті дуже цікавим є інтерв’ю Голови Президії Верховної Ради УРСР і члена Політбюро Компартії України Валентини Шевченко, що його вона дала „Радянській освіті” в грудні 1988 р. З нього виходить, що в 1988 р. уряд УРСР, чи точніше певні кола в ньому, були за зміну 20-ої статті, але Москва з цим не погодилася. Шевченко так з’ясувала це питання: „Коли 1985 р. розроблялася нова редакція Основ, ми заперечували проти включення цього положення. З нами не погодилися. Цього року (1988 р.) я звернулася з листом до Президії Верховної Ради СРСР, де пропонувала в статті 20 Основ записати: „Вивчення національної мови у школах з російською мовою навчання, а також порядок і умови звільнення від її вивчення визначаються законодавством союзних республік”. Листа передали на висновок Міністерству юстиції СРСР і Державному комітетові СРСР по народній освіті. Ось які відповіді надійшли: „Державний комітет СРСР по народній освіті не вважає необхідним змінити демократичний принцип вільного вибору мови навчання . . .” Міністерство юстиції СРСР: „На нашу думку, необхідно зберегти діючі демократичні принципи: свободу вибору мови

навчання, право батьків або осіб, які їх замінюють, обирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання . . .''⁵⁹

„Відповіді ці свідчать про те, що люди, які їх готували, навіть не вникли в суть питання. Йдеться ж не про вибір мови навчання — проти цього конституційного права ніхто не заперечує. Мова, як зрозуміло з нашого проекту, зовсім про інше''.⁶⁰ Тому Валентина Шевченко погодилася з кореспондентом „Радянської освіти'', що треба міняти 20-у статтю, але водночас, впадаючи у визначений партійною номенклатурою в Києві і в Москві тон, заявила, що вона також проти „адміністративних заходів''. На її думку, „Усі, хто говорить про необхідність розширити сферу вживання української мови, покладаються саме на адміністративні заходи: зобов'язати всіх вивчати мову, ввести додаткові екзамени для вступників у вузи . . . Безперечно, надання в республіці українській мові статусу державної сприятиме зростанню її престижності, справить свій вплив і на розвиток національної свідомості батьків, нині збайдужілих до рідної мови. Та чи можна декретом людину примусити говорити тією чи іншою мовою? Користується вона чи не користується рідною мовою — це залежить, передусім, від загального рівня її культури. Отже, треба піднімати культурний рівень населення, вести роз'яснювальну роботу серед батьків, щоб вони знали історію України, її ще як слід неоцінене духовне багатство, створене впродовж століть . . .''⁶¹

У всякому разі, інтерв'ю Валентини Шевченко тільки підтвердило відому правду про фіктивну суверенність Києва та про те, що все вирішує Москва. Включно із „демократичним вільним вибором мови навчання'' і „національно-російською двомовністю''. Щодо останньої, то навіть за доби Горбачова тут не бракує часом несерйозної, анекдотичної „аргументації'' на подобу, наприклад, повідомлення РАТАУ про врочистий вечір в Москві, присвячений 175-річчю а дня народження Т. Г. Шевченка, в якому дослівно сказано: „Один із творців сучасної української мови, нової української літератури, (Тарас) Шевченко не раз звертався до мови російського народу. І справедливо буде, говорячи по-сучасному, вбачати в цьому визнання поетом національно-російської двомовності як об'єктивної реальності для народів нашої багатонаціональної сім'ї . . .''⁶² Коментарі, як то кажуть, зайві.

На початку серпня 1989 р. газета „Радянська освіта'' опублікувала підсумки тримісячного референдуму своїх читачів, в ході якого 42.733 осіб висловилися за зміни в статті 20 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту. Результати цього референдуму газета вислала голові Комітету з питань науки, народної освіти, культури та виховання

Верховної Ради СРСР Ю. Ю. Рижову і Голові Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко.

Це дало змогу Шевченко порушити цю справу знову перед компетентними колами в Москві, в першу чергу перед самим Рижовим. У своєму листі до Рижова, Голова Президії ВР УРСР нав'язала до підсумків референдуму „Радянської освіти” та її попередніх звернень у справі усунення 20-ї статті Основного закону, нагадуючи про те, що судячи з негативних відповідей, які надійшли були свого часу від Мінюсту СРСР і Держкомітету з питань народної освіти, „можна думати, що в зазначених відомствах навіть не читали наших документів . . .” А тим часом, „таке ставлення викликає серйозну стривоженість не лише у Президії Верховної Ради УРСР, але й у широкій громадськості України, про що й свідчить референдум, проведений редакцією газети „Радянська освіта”. Питання підвищення престижу української мови зараз в республіці перебуває в центрі уваги і творчих спілок, і трудових колективів, і навчальних закладів . . . У нашій республіці немало робиться для створення умов щодо розширення функціонування української мови. Зокрема, готується проект доповнень Конституції УРСР про надання українській мові статусу державної . . . Однак, робота певною мірою ускладнюється положеннями частини I статті 20 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік, де зазначається, що учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР. Вважаємо, що вирішення даного питання можна передати на розсуд союзних республік. Якнайшвидше законодавче врегулювання мовної проблеми, на нашу думку, сприятиме зміцненню суверенітету республік, вдосконаленню міжнаціональних відносин, послабленню соціальної напруженості . . .”⁶³

Справа однак у тому, що таке законодавче врегулювання мовної проблеми, яке схвалила Верховна Рада УРСР 28-го жовтня 1989 р., залишивши в ньому й надалі положення про право батьків на вибір мови навчання для їхніх дітей, — не тільки не гарантувало належних умов для розширення функціонування української мови, а й не сприяло подостатком „зміцненню суверенітету республіки та вдосконаленню міжнаціональних відносин”. Тим паче, що більшість партійних і радянських чиновників самі не додержувалися прийнятого Закону про мови й виразно інтерпретували його на користь російської одномовності під плащиком „українсько-російської двомовності”. Один із найразючіших прикладів: „перебудова” партійної преси в 1990 р., що про неї повідомив прес-центр ЦК Компартії України невдовзі після схвалення „Закону про мови”. У відповідному повідомленні мовилось про те, що, починаючи

з другого кварталу 1990 р., газети „Радянська Україна” і „Правда України” планують видавати українською і російською мовами, тобто зробити їх двомовними. Так само планують видавати російською мовою велику частину обласних українських газет.

16 листопада 1989 р. на спільному засіданні президії Спілки письменників України та парткому Київської організації СПУ гостро осуджено такі проекти та вислано протестного листа до Секретаріату ЦК Компартії України, що його підписали Ю. Мушкетик, перший секретар правління СПУ і О. Мусієнко, перший заступник секретаря парткому Київської організації. В листі сказано виразно, що „впровадження двомовності головних газет республіки просто неприпустиме вже хоча б тому, що це явно заважало б втіленню в життя щойно прийнятого Верховною Радою УРСР Закону „Про мови в Українській РСР”, який, зокрема, покладає обов’язок на державні, партійні, громадські організації та засоби масової інформації виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної приналежності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР. Допущена тут двомовність дуже загальмувала б повернення українській мові грубо потоптаних брежнєвсько-сусловськими нівеляторами прав, блокувала б природне її функціонування в усіх сферах життя”.⁶⁴

Автори листа запитували також, в ім’я чого заплановано дублювати російською мовою ще й велику частину обласних українських газет. Вони пояснювали, що „це стосується тих областей, де досі було по дві партійні газети. Надалі — після реорганізації — там залишатиметься одна, двомовна. Разом із тими областями, де газети вже зараз перекладаються російською мовою (причому частина російськомовного тиражу нерідко в кілька разів перевищує україномовну його частину), не буде ні багато ні мало — аж десять таких областей. Навіщо це? Щоб і далі українська мова була наймичкою у своїй хаті?”⁶⁵

Притому, в листі сказано, що на сьогодні із 44 міських газет (великоформатних і малоформатних) переважна більшість видаються російською мовою, в той час, коли мільйони українців в Російській Федерації не мають ні однієї газети, ні інших засобів масової інформації. А що, до речі, означає перехід українськомовної газети на російськомовну, то про це міг посвідчити приклад „Вечірнього Києва”. Перевидання його на двомовну газету привело тільки до падіння тиражу українського видання.

Автори листа порушили також питання того, що В. Шевченко означила як „зміцнення суверенітету республіки і вдосконалення міжнаціональних відносин та послаблення соціальної

напруженості''. Щодо пропонованої „перебудови’’ партійної преси в листі сказано: „Неважко передбачити, як сприйнялася б така акція серед широких верств населення. Для малосвідомої з національного погляду його частини це був би наче сигнал про те, що українська мова й далі залишається таким собі етнографічним декором та й тільки. Із ще більшою активністю плодилися б у нас шовіністичні настрої, національний нігілізм, бездуховність, що так тривожать нині широку громадкість. З другого ж боку, ту частину населення, яка широко вболіває за долю української мови, а, отже, і за долю рідного народу, такий крок спонукав би до озлобленості й опору, що в цілому призвело б до ще більшої і, певна річ, небезпечної поляризації в суспільстві''.⁶⁶

Автори листа наголосили на тому, що така „двомовна’’ перебудова партійної преси означала б не що інше, як тільки „недалекоглядність партійних керівників’’ та свідчила б про те, що „перебудова на Україні не тільки буксує, а й котиться назад’’. Підбиваючи підсумки, вони підкреслили: „Одне слово, за такого стану речей найважливіші положення нового Закону „Про мови в Українській РСР’’ залишилися б чистою фікцією’’.⁶⁷

На жаль, цей стан речей, що його автори листа до Секретаріату ЦК Компартії поставили в умовній формі — недалекоглядність партійних керівників, буксування і скочування перебудови назад — не „кон’юнктиви’’, а реальності теперішнього часу.

1. IX З’їзд письменників України, Промова товариша Володимира В. Щербицького, „Літературна Україна’’, н. 24, 12.6.86

2. Там же

3. Там же

4. Там же

5. Там же

6. IX З’їзд письменників України, „Літературна Україна’’, н. 24, 12.6.86, „Вступне слово Олеса Гончара’’

7. Там же

8. IX З’їзд письменників України, „Досконалому суспільству

— досконале слово'', Доповідь першого секретаря Правління Спілки письменників України Павла Загребельного, „Літературна Україна'', н. 24, 12.6.86

9. IX З'їзд письменників України, Правдиво і яскраво відображати життя, Обговорення звітної доповіді Правління Спілки письменників України і звіту Ревізійної Комісії СПУ, „Літературна Україна'', 12.6.86

10. Резолюція IX З'їзду письменників України, „Літературна Україна'', 12.6.86

11. УІІ З'їзд письменників СРСР, Виступ делегата Б. Олійника, „Літературна Україна'' н. 27, 3 липня 1986

12. Там же

13. Там же

14. „Мислити перспективно, працювати по-новому'', Із пленуму Правління письменників України, „Літературна Україна'', н. 48, 27.11.86

15. Там же

16. „Духовна місія слова'', Із засідання Правління Спілки письменників України, „Літературна Україна'', н. 11, 12.3.87

17. „Керуючись чуттям єдиної родини'', „Літературна Україна'', н. 15, 9.4.87

18. Там же

19. Там же

20. Там же

21. Там же

22. Там же

23. Там же

24. „Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих'', З пленуму правління

Спілки письменників України, „Літературна Україна”, н. 28, 9.7.87

25. Там же

26. Там же

27. Там же

28. Там же

29. Леонід Новиченко, „Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих”, Доповідь на червневому Пленумі правління Спілки письменників України, „Літературна Україна”, н. 26, 25 червня 1987 р., стор.2.

30. Там же, стор. 1.

31. Постанова пленуму правління Спілки письменників України, „Літературна Україна”, н. 28, 9 липня 1987 р.

32. Леонід Новиченко, „Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих”, Доповідь на червневому Пленумі правління Спілки письменників України, „Літературна Україна”, н. 26, 25.6.87

33. Там же

34. Там же

35. „Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих”, 3 Пленуму правління Спілки письменників України, „Літературна Україна”, н. 28, 9.7.87

36. Там же

37. Там же

38. Там же

39. Там же

40. Постанова Пленуму правління Спілки письменників України, „Літературна Україна”, н. 28, 9.7.87

41. Там же

42. „Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих”, 3 пленуму правління Спілки письменників України, „Літературна Україна”, н. 28, 9.7.87

43. Там же

44. „Справі перебудови — творчу ініціативу, Із спільного засідання президії правління СПУ та правління київської письменницької організації”, „Літературна Україна”, 21.7.88

45. Олександр Підсуха, „То в чому ж вона, суть братерства? До пленуму ЦК КПРС, „Літературна Україна”, 18.5.89, стор. 2-3

46. Там же

47. Л. Новиченко, М. Жулинський, В. Дончик, В. Брюховецький „Немає скарбу ціннішого”, „Радянська освіта”, 3.4.87

48. Там же

49. „Справі перебудови — творчу ініціативу”, Резолюція президії правління СПУ та правління київської організації СПУ, „Літературна Україна”, 28.7.88

50. „Змінити 20-у статтю?”, Резонанс, „Радянська освіта”, 5.5.89, стор 1.

51. Там же

52. „Експрес — аналіз: Змінити 20-у статтю!”, „Радянська освіта”, 16.5.89

53. Там же

54. „Експрес — аналіз: Змінити 20-у статтю!”, „Радянська освіта”, 26.5.89

55. „Україна”, н. 1, 1989, стор. 12

56. „Наполегливо, енергійно розв’язувати ключеві завдання перебудови, Із зборів активу Київської міської партійної

організації'', „Радянська Україна'', 17.3.88, стор.2

57. „Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної Конференції КПРС липневого і вересневого (1988 р.) пленумів ЦК КПРС'', Доповідь В. В. Щербицького, „Літературна Україна'', н. 41, 13.10.88, стор. 1-2-3

58. Там же

59. „Щоб добре жилося усім у нашому спільному домі'', „Радянська освіта'', н. 98, 9.12.88

60. Там же

61. Там же

62. „Великому сину України'', РАТАУ, „Радянська Україна'', 28.5.89

63. В. Шевченко, „Змінити 20-у статтю!'', „Радянська освіта'', 1.8.89, стор. 1.

64. Ю. Мушкетик, О. Мусієнко, „Секретаріату Центрального Комітету Компартії України'', „Літературна Україна'', н. 47, 23.11.89, стор. 1

65. Там же

66. Там же

67. Там же

ДЕРЖАВНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Від самого початку мовної дискусії, в її центрі, паралельно з мовою викладання в школах, стояло питання державного статусу української мови і її функціонування в державних, партійних, культурних і господарських царинах. Під тиском Спілки письменників України та інших кіл громадськості 7-го лютого 1988 р. постійні комісії Верховної Ради Української РСР створили робочу групу для підготування проекту доповнень до Конституції України про надання українській мові статусу державної. Робочу групу очолив В. І. Шинкарук, академік АН УРСР, секретар Комісії Верховної Ради УРСР для питань патріотичного й інтернаціонального виховання та міжнаціональних взаємин, директор інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР. Його заступниками стали: А. В. М'яловицький, головний редактор журналу „Комуніст України”, і В. С. Бурлай, директор РАТАУ. Група нараховувала 24 особи, серед них був також Г. М. Мушкетик, перший секретар правління Спілки письменників України, П. Т. Тронько, член Комісії Верховної Ради УРСР для освіти і культури, І. М. Дзюба, письменник, Д. В. Павличко, секретар правління Спілки письменників України, В. М. Русанівський, директор Інституту мовознавства ім. А. А. Потебні АН УРСР, Г. В. Березовський, начальник управління кіномистецтва в мінкультури УРСР та інші. Не бракувало й Ю. М. Шрамка, начальника управління КГБ УРСР для міста Києва і Київської області, та В. В. Колейчікова, професора кафедри теорії держави і права Київської вищої школи міліції МВС. Взагалі в Робочій групі переважали люди з „немовних” ділянок, переважно правники, режисери, чиновники „по культурі”, працівники транспорту, голови колгоспів і один учитель — директор середньої школи н. 22 м. Вінниці М. С. Кичмаренко.

Рішення створити Робочу групу ухвалили 27-го січня 1988 р. на засіданні Верховної Ради УРСР, на якому обговорено працю постійних комісій Верховної Ради республіки щодо „надання українській мові статусу державної при забезпеченні національно-російської двомовності”.¹ „З повідомленням виступили голова Комісії з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин Л. М. Кравчук та голова Комісії з питань освіти й культури Б. І. Олійник. Президія Верховної Ради Української РСР визнала клопотання комісій своєчасним і таким, що відповідає резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС „Про міжнаціональні відносини” та доручила Комісії законодавчих передбачень Верховної Ради УРСР, спільно з комісіями з питань патріотичного та інтернаціонального виховання

й міжнаціональних відносин, по освіті та культурі підготувати пропозиції про внесення відповідних доповнень до Конституції Української РСР, підготовку проекту закону про мову”.²

Дискусії в пресі і на інших форумах виразно показали, що більшість громадськості є за надання українській мові державного статусу. Як писала „Літературна Україна” (з 17.11.88 р.), звітуючи про одне із засідань двох постійно діючих комісій Верховної Ради УРСР, які займаються цим питанням, нині стало ясным, що вимогу надання державного статусу українській мові підтримують не тільки письменники й творча інтелігенція, а й представники всіх верств, аж до робітників індустріальних центрів. Про це, між іншим, говорив Дмитро Павличко, якого було запрошено на засідання комісій зі ще кількома відомими літераторами. Тоді він і наголосив у своєму виступі, що „становище української мови достеменно нагадує становище Аральського моря: якщо нині не вжити радикальних заходів, через двоє-троє поколінь може бути пізно . . .”³

Потверджуючи слова Павличка про підтримку широких мас населення вимоги надання українській мові державного статусу, кореспондент „ЛУ” Юрій Пригорницький писав: „Справді, ось і в повідомленні депутата А. Зоненка, який очолював підготовчу групу обох комісій, було, зокрема, наведено листи, що надійшли до Верховної Ради республіки від представників робітничого класу — з Донбасу, а півдня України. Приміром, у листі Кременчуцького автомобільного заводу сказано, що його автори вкрай занепокоєні критичним станом української мови на Україні. Українська мова витіснена з вузів, середніх спеціальних навчальних закладів, системи профтехосвіти, з багатьох шкіл, дитячих закладів, з матеріального виробництва, зі сфер духовного та суспільного життя . . . У більшості звернень громадян (а саме 71,2 відсотка), продовжував тов. Зоненко, висловлюється стурбованість станом української мови і висловлюється прохання надати їй державного статусу з внесенням відповідних змін до Конституції УРСР. Надзвичайно зворушив присутніх виступ робітника-шліфувальника з Івано-Франківська, депутата В. Синцова. Сам росіянин, він мовив схвилювані, щирі слова любові до української землі, українського народу, і його мови, яка повинна стати державною. Адже на заводах, за його словами, крім двомовних табличок, українська геть зовсім відсутня. Ось лише люди говорять між собою рідною мовою, а застосування в заводському діловодстві, технічній документації вона не знаходить . . .”⁴

Сам голова Робочої групи академік Шинкарук також „зауважив, що нині, мабуть, немає іншого способу протидіяти асиміляції мов, крім державного їх захисту”.⁵ Перед ним говорив

Борис Олійник, який „висловив переконаність у природності державного захисту національної мови на території республіки — адже Україна є Радянською соціалістичною державою, що має свій уряд, національний гімн”.⁶

Згідно з Пригорницьким, „Учасники засідання одноголосно проголосували за те, щоб увійти до Президії Верховної Ради УРСР з клопотанням про вдосконалення законодавства з питань міжнаціональних відносин, внесення змін до Конституції республіки щодо надання українській мові статусу державної, сприяння російсько-національній двомовності, а також вільному розвитку мов усіх національних меншостей на території України.”⁷ Варто додати, що це засідання вів голова комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання, завідуючий ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л. М. Кравчук.

В ході дискусії з’ясувалось, що надання державного статусу українській мові дехто пропонував доповнити наданням державного статусу також російській мові, виходячи із принципу і практики „національно-російської двомовності”. До таких, між іншим, належав С. Плачинда. Інші відкидали взагалі потребу надання українській мові державного статусу і пропонували залишити все по-старому. Такі „пропозиції” виходили передусім з кіл певних консервативних партійних і наукових номенклатурників, типу В. Ю. Мельниченка, Б. Бабія, чи Ф. М. Рудича, директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, М. М. Пилинського, завідуючого кафедрою російської мови Київського педагогічного інституту.

Ще в листопадовому (1987 р.) номері „Комуніста України” Мельниченко писав, що не можна „забувати одне програмне положення: оволодіння поряд з мовою своєї національності російською мовою, добровільно прийнятою радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування, розширює доступ до досягнень науки, техніки, вітчизняної і світової літератури . . . В окремих газетах, на пленумі Спілки письменників України, деяких виступах на з’їздах вчителів, театральних діячів республіки висувалися вимоги оголосити українську мову державною і відмовитися в школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання. Ненаукове тлумачення російсько-української двомовності нерідко межувало з посиланням на резолюції Восьмої Всеросійської конференції РКП/б/ „Про радянську владу на Україні” (грудень 1919 р.), зокрема на те її місце, де говориться про обов’язок членів партії на території України „на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську

мову на другий план''. Безперечно, партійна резолюція і сьогодні зберігає своє принципове значення. Однак, не можна висмикувати лєнінську думку з конкретно-історичного контексту . . . Добре відомо, що В. І. Ленін виступав проти будь-якого насильства у мовних питаннях і тому заперечував проти декларування загальнодержавної мови. Відповідаючи в 1914 році тим, хто звинувачував більшовиків-правдистів у запереченні навчання, викладання рідною мовою, він писав: „Правдисти перші в Росії, приєднавшись до наради марксистів, яка проголосила відсутність обов'язкової державної мови, визнала повністю права рідної мови''. Питання про мову, прийняту для більшості, В. І. Ленін незмінно ставив у залежність від потреб економічного розвитку. Саме об'єктивні потреби розвитку радянського суспільства зумовили в нашій країні практику національно-російської двомовності . . .”⁸ Тобто на практиці російської одномовності, яка з одного боку, є суспільним результатом єдиного централізованого народногосподарського комплексу, а з другого, — функціональним фактором, необхідним для його дальшого існування, (незалежно від усіх родів госпрозрахунку, самофінансування тощо).

Що ж до посилянь Мельниченка й інших на Леніна, то, до речі, на нього всі посиляються, чи, як писав Михайло Косів в „Жовтні” за червень 1989 р., „усі чіпляються за Леніна. Ті хто обстоює право націй на самовизначення аж до відокремлення, знаходять у Леніна підтвердження своїх вимог, і ті, хто вважає це право всього лиш гаслом моменту, засобом тактики, також знаходять. Ті, хто відстоює державність національних мов у республіках, цитують Леніна, і ті, хто заперечує це право, теж цитують. Виходить, Леніна можна цитувати по-різному? І якщо позбавити його висловлювання конкретного історичного контексту, коли не брати під увагу: у який час, з якого приводу, в яких умовах, навіщо була висунена та чи та теза, яке політичне навантаження вона мала, висловлювання перетворюються у мертву догму.”⁹ Власне, якраз саме М. Косів виразно довів, що Ленін був не проти якоїсь державної мови, а саме проти російської державної мови, як за царату, так й тим більше за радянської дійсності. Косів писав:

„Ще далеко до Великої Жовтневої Соціалістичної революції, формуючи програмні завдання РСДРП, В. І. Ленін у „Тезах по національному питанню” як одну з передумов її діяльності ставив вимогу: ”... Соціал-демократія відкидає „державну мову” (Повне зібр. тв. — Т. 23 С. 302). Що означала ця вимога, тоді, у 1913 році, коли писалася ця вимога, гадаю, зрозуміло. Державною мовою російської держави була російська мова, яка притісняла мови пригноблених народів, саме цю обставину В.

І. Ленін вважав за необхідне усунути.

Після лютневої революції у половині червня 1917 року Ленін готує „Матеріали до перегляду партійної програми”. Одним із пунктів цих матеріалів записано: „Скасування обов’язкової державної мови”. (Повн. збір. тв. — Т. 32, — С. 151). Так, Ленін був послідовний у підтримці національних мов, у створенні якнайсприятливіших умов для їхнього розвитку.

Нового змісту набуло це питання після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Готуючи резолюцію ЦК РКП/б/ „Про Радянську владу на Україні”, яка була прийнята в грудні 1919 року VIII Всеросійською партійною конференцією, Володимир Ілліч писав: „Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов’язок усім членам партії усіма засобами сприяти усуненню усіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури. Оскільки на ґрунті багатовікового гноблення серед відсталोї частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставляючи їм слово товариського розв’язання тотожності інтересів трудящих мас України і Росії...”

На основі цих ленінських вимог на Україні була вироблена програма українізації республіки, затверджена Першою Всеукраїнською нарадою КП (б) У (1921 р.). В резолюції наради говорилося: „У питанні про ставлення до національної української культури і мови наша партія на грудневій конференції 1919 р. накреслила ясну, певну лінію, яку повинні проводити всі товариші, що працюють на Україні”. Далі йде текст уже наведеної ленінської резолюції і робиться висновок: „Ця резолюція, що лишається у силі й понині, не скасована ні одним з’їздом, ні партійною нарадою, не потребує ніяких коментарів і повинна проводитися партією з усією рішучістю в життя”. (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів і конференцій. — К. 1958. — С. 125-126).

Чи є потреба когось переконувати, що ленінська резолюція „Про Радянську владу на Україні” „залишається у силі і понині”? Цього здається, ніхто й не заперечує. Та сьогодні важливо рішуче підкреслити: вона залишається у силі, на жаль, тому, що жодна з вимог В. І. Леніна свого часу не була виконана: державний, господарський, партійний апарат на Україні не став поголовно українськомовним, українська мова далеко не скрізь стала знаряддям освіти. Навпаки, з’явилися найрізноманітніші контртеорії, з яких виходило, що їх, ці ленінські вимоги, і не треба виконувати. Українська мова саме „штучними засобами” була

витіснена „на другий план”, а нас переконують, що це процес об’єктивний і неминучий, що навпаки — робити щось, аби принаймні зупинити цей процес або повернути його навпаки — оце є штучні заходи. Тобто все перевернене з ніг на голову.¹⁰

14-го лютого 1989 р. відбулося засідання — конференція „Круглого столу” на тему „XIX Всесоюзна конференція КПРС і вдосконалення міжнаціональних відносин”. Конференцію організувала Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Київська вища партійна школа, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з редакцією „Українського історичного журналу”.

На конференції виступив М. М. Пилинський, як палкий противник надання державного статусу національним мовам. На його думку, „оголошуючи будь-яку мову державною, — означає заходити у суперечність з кінцевою метою, що передбачає поступове відмирання держави. А сьогодні і найближчим часом це суперечитиме нашому прагненню до максимальної демократизації життя в країні . . . Дехто, наприклад, П. Загребельний в „Літературній Україні”, пропонує замість поняття „державна мова” використовувати інші терміни. Але на доповненні Конституції УРСР в цьому плані таки наполягає. А от, скажімо, С. Плачинда і багато інших говорять про те, щоб оголосити державними в республіці українську і російську мови. Таке розв’язання цього питання здається нам дуже складним і навіть неможливим з юридичної точки зору. І справді, зафіксують, наприклад, усі радянські республіки одну, чи дві державні мови у своїх конституціях. А що ми запишемо в Основному законі СРСР? . . . Ще менше підстав, на наш погляд, є для того, щоб проголошувати в нашій країні державними дві мови — національну і російську... Таким чином, не про статус „державної” для національних мов, очевидно, треба говорити, а про піднесення їх престижу. Цього, власне, і бажають прихильники „державних мов”. Фактично відбувається своєрідна відміна понять у зв’язку з тим, що державність справді здебільшого супроводиться престижністю. Але остання може бути й без „державності”... А престижність може й повинна бути закріплена юридично. Не варто залучати у примусовому порядку все населення республіки до оволодіння українською мовою — це антидемократично. Можна і треба, юридично це оформивши, прилучити до вивчення націоних мов державно-партійний апарат, керівників промислових підприємств, а згодом і всіх працюючих. Так, як було проголошено ще у Литовському статуті 1529 р., котрий вимагав від кожного „писаря” держави знання „руської і литовської” . . . Повертаючись до мовних проблем республіки, висловимо таке міркування. Не оголошуючи

українську мову „державною” (тобто примусовою), вважати знання її „примусовим” для працівників державно-партійного і господарського апарату. Тим більше не може бути й розмови про звільнення учнів російських, польських, болгарських, молдавських та інших шкіл Української РСР від її вивчення . . .”¹¹

Покликаючись на класиків марксизму-ленінізму, зокрема на Енгельса в „Анти-Дюрингу” про те, що знання мов розширяє світогляд людини, Пилинський зазначав, що „з цієї точки зору просто злочинно не використовувати на Україні соціально-історичні можливості для паралельного вивчення російської та української мов у будь-якій школі”.¹² А далі: „для засвоєння рідної мови, усвідомлення її особливостей необхідно вивчати живі, близькоспоріднені мови . . . І не треба, на наш погляд, штучно збільшувати кількість шкіл „за етнічним складом населення”. Батьки, а не учні, (і про це вже пишуть, але що може вирішувати першокласник?) в умовах демократії повинні вибирати той заклад, де вчитиметься їхня дитина. І якщо мельничуки, харченки, ліферуки віддали дітей до російської школи, не треба їх за це засуджувати. Вони керувалися престижністю російської мови як засобу міжнаціонального єднання наших народів. А от якщо вони забажають звільнити своїх нащадків від вивчення української мови (дітей, які й не знають іншої мови в сім’ї) — це вже „злочин” і проти марксистської думки, і проти здорового глузду . . .”¹³ І прикінцеві висновки Пилинського звучать так: „Не треба в СРСР жодну з мов оголошувати державною. Це суперечить марксизму і демократії взагалі. Але потрібно у будь-якій республіці (союзній чи автономній) забезпечити обов’язкове вивчення у школі мови корінного населення”.¹⁴

На самому початку свого виступу Пилинський зазначив, що він підійде до питання державного статусу мови з погляду марксистсько-ленінської теорії. І справді, він „блиснув” небувалою діалектикою, яка однак, у своєму кінцевому висновку не відрізняється по суті від горезвісного вислову Микити Хрущова на сходах Білоруського державного університету: „Чим скоріше всі ми будемо говорити по-російськи, тим швидше побудуємо комунізм . . .”¹⁵

Проти надання українській мові статусу державної просторо „аргументував” також Ф. Рудич, директор Інституту історії партії при ЦК КП України. В травні 1989 р. в „Правді України” він вмістив окрему статтю в серії „До пленуму ЦК КПКР”, в якій, з одного боку, визнав, що „Слід окремо підкреслити, що існує не просто об’єктивна потреба, але гостра необхідність в тому, щоб підняти престиж української мови, в багатьох випадках відродити його. Виділяється декілька підходів для розв’язання

цього питання. Один з них — йому сьогодні надається перевагу — надання українській мові статусу державної на відповідній конституційній основі. Другий, — введення в республіці двох державних мов: української як національної і російської як мови міжнаціонального спілкування . . . На мій погляд, має право на постановку питання про закріплення законодавчим порядком таких нових наявних категорій: по відношенні до рідної мови — „національної мови республіки”; по відношенні до російської мови — „міжнаціонального спілкування”. На підтримку такого підходу можна було б навести лєнінське неприйняття поняття „обов’язкова державна мова” . . . „Скільки б ви не сказали гарних фраз про „культуру”, обов’язкова державна мова зв’язана з примусом, з накидуванням”, — писав він (Лєнін) . . . Виходячи з цих методологічних установок, мені виглядає доцільним зазначити в конституціях союзних республік, що робочими мовами вищих органів державної влади й управління республік являється національна мова і мова міжнаціонального спілкування. В такому випадку в законодавстві відпадає необхідність закріплювати термін „державна мова”.¹⁶

У травні 1989 р. Лєонід Новиченко помістив довшу статтю в „Прапорі”, аргументуючи за визнання за українською мовою статусу державної і проти проголошення двох державних мов. Він писав: „Одне з найважливіших питань, поставлених сьогодні на порядок дня широкою громадськістю республіки . . . — це питання про присвоєння українській мові статусу державної мови Української Радянської Соціалістичної Республіки. Питання, яке нині хвилює людей не тільки на Україні чи, скажімо, в Прибалтиці: для прикладу можна вказати на ухвалу, прийняту пленумом правління Спілки письменників СРСР 18-го січня ц. р. (1989 р.), в якій підтримується необхідність надання державного статусу всім мовам, що дали свою назву союзним і автономним республікам СРСР . . . Дехто каже, що державними мовами на Україні треба дві — українську і російську. Насправді таке вирішення нічого не змінило б у нинішньому становищі української мови, а швидше, ще більш погіршило б його — спритність своїх бюрократів ми добре знаємо. Російську мову сьогодні на Україні ні від кого і ні від чого захищати, сфера її вжитку надзвичайно широка, — тоді як основна національна мова республіки в наслідок викривлень і відступів від лєнінських настанов опинилася у такому стані, що її права треба захищати вже законодавчим шляхом. Надавши державного статусу українській мові, ми створимо юридичне забезпечення давній і застережно ясній директиві В. І. Лєніна, що стала партійною ухвалою 1919 року, — протидіяти всяким спробам „відтіснити українську мову на другий план” . . .¹⁷

Прихильники державного статусу української мови розцінюють його як вихідний інструмент передусім для самого збереження української мови, здобуття для неї престижності і її функціонального поширення в різних царинах державного, партійного, господарського, культурного й суспільного життя. Як писав Юрій Мушкетик в „Літературній Україні” в травні 1989 р., „відсутність єдності державної, звинувачення українця в націоналізмі за те, що він розмовляв рідною мовою, — тяжка спадщина минулих літ. Чимало державних та інших інституцій відлучували українця від рідної мови. Можливо, задуманий й демократично, закон про вибір батьками навчання дітей, яким скористалося немало прагматичних „земляків”, у наших умовах поставив її на небезпечний рубіж. Так, вибір навчання мови не можна заперечувати, але спочатку треба повернути забрані умови для вибору . . .”¹⁸

Бо ж все, що робиться дотепер, абсолютно невиважене і самі половинчасті постанови ЦК КП України та Міністерств, чи й створення за останні два роки понад 200 шкіл та 130 дитячих садків з українською мовою навчання і виховання, проблеми української мови не розв’язують і нічого суттєвого не міняють. Як писав М. Холодний, вчитель, про свою Чернігівщину в липні 1988 р., „адже навіть у тутешніх школах ніхто не дотримується інструкції Міністерства освіти УРСР про єдиний мовний режим, бо інша інструкція цього ж міністерства — про вимоги що до усного та писемного мовлення учнів — навпаки заохочує „зближення” української мови з російською (а чому б і не з братньою білоруською?), методом засмічування рідної лексики „общепонятною”. Цю тенденцію я помітив у самому міністерстві . . . Певен, що мовна ситуація в республіці радикально не зміниться, поки статусу української мови не буде чітко сформульовано в додатку до Конституції УРСР. Найкрасивіші постанови про пошану до мови корінного населення залишаються мильною бульбашкою . . .”¹⁹

А цих мильних бульбашок і так є досить. „У Києві є три педагогічних училища . . . Викладання в них ведеться як українською, так і російською мовами. Причому, це залежить від кожного окремого викладача. Бо державного документа, який би зобов’язував провадити навчання саме тією мовою, не існує. Потроху, хоч і набагато повільнішими темпами, ніж хотілося б, збільшується мережа шкіл з українською мовою навчання. Нині в українськомовному режимі працюють 40 київських шкіл, в яких навчаються 28,5 тисячі дітей, що становить 20,6% від загальної кількості школярів міста. А в українських класах 90 російсько-українських шкіл — 39,5 тисячі дітей. Цього року (1988 р.), наприклад, із 9 шкіл-новобудов лише 3 офіційно є українськи-

ми : . . . Фактично лише в одній цьогорічній школі-новобудові столиці України викладання ведеться виключно українською мовою . . . ''²⁰

Все це не значить, що прихильники державного статусу української мови вважають його панацеєю, яка має розв'язати повністю мовне питання. Так воно не є, і цього є свідомі і найгарячіші „болільники” „адміністративно-законодавчих заходів”. Тут потрібні, очевидно, і всі інші виховно-суспільні засоби, що про них й сказав Іван Дзюба у „Вечірньому Києві”, підсумовуючи аналіз листів читачів у цій справі. Він писав: „Одні читачі вважають головним напрямом — виховну та культурну роботу. Інші більше покладаються на політичні та адміністративні заходи. Потрібне, мабуть, і те, й те в певних розумних, продуманих пропорціях і комбінаціях” . . . ²¹ Але так чи інакше, від державного статусу української мови треба було відразу починати, а не тягнути в безконечність з цією справою. Бо як заявив був сам Леонід Кравчук, завідувачий ідеологічним відділом ЦК КП України 8-го лютого 1989 р. по Київському радіо, „це загальна наша думка, що українська мова мусить стати державною і що це означатиме, що держава візьме її під свій захист, що українська мова стане атрибутом нашої державності, що наша держава буде робити все для того, щоб забезпечити її розвиток, її майбутнє, що це буде мова нації української і буде державною”.²²

„Закиди” з боку російських шовіністичних кіл і консервативних застійно-брежнєвських бюрократів, що надання статусу державності українській мові означає надання якихось привілеїв, є цілковитим нонсенсом зокрема на тлі катастрофічного становища української мови на Україні. Як писав академік В. Русанівський, директор інституту мовознавства імені О. Потебні АН УРСР в квітні 1989 р., „Статус державності не дає національній мові ніяких привілеїв, як це декому здається, а лише створює передумови для її вільного, безперешкодного функціонування в усіх сферах життя: культурі, науці, діловодстві, на виробництві тощо . . . Чи ж однакові правові гарантії мають нині українська, російська, інші мови, якими спілкується населення нашої республіки? Неупереджена людина, звичайно, відповість на це питання негативно. Якою мовою користується переважна більшість городян? Російською. Якою мовою ведеться викладання у вузах? Здебільшого російською. Яку мову ми найчастіше чуємо в ефірі? Російську. Спробуймо уявити, що в Португалії домінує не португальська мова, а іспанська, у Франції — не французька, а англійська . . . Важко в таке повірити. То ж чому дехто й досі не може зрозуміти, що заміна української мови в устах корінного населення нашої республіки

близькою, але все ж іншою, — теж парадокс. Мені заперечать: наша країна багатонаціональна, російська мова виконує в ній роль засобу міжнаціонального спілкування, тому швидко поширюється за межами свого природного вживання. Це ні в кого не викликає осуду. Тривога виникає тоді, коли російська мова виступає не поряд з національними, а замість них. Якщо вона основна у вузі, то поступово витісняє місцеві мови із школи. Якщо насичує ефір, у ньому менше звучать мови інших народів СРСР. І це не на користь культурному розвитку всього населення нашої країни”.²³ А тим більше, що Щербицький і компанія протягом багатьох років докладали всіх зусиль, щоб перетворити Україну, як писав, у свій час, О. Довженко, на країну „безбатченків, без роду, без племені”, яка стала „єдиною країною в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим і ворожим, — це Україна. Другої такої країни на земній кулі — нема”.²⁴

22 травня 1989 р. відбулося чергове засідання робочої групи у справі підготування проекту доповнень до Конституції УРСР щодо надання українській мові статусу державної і „вільного розвитку та рівноправного використання української та інших мов народів СРСР”. Ухвалено було рішення допрацювати проект закону із врахуванням зауважень і пропозицій, висловлених під час нарад і з боку громадськості. В обговоренні взяли участь заступники голови робочої групи — директор РАТАУ В. С. Бурлай і головний редактор журналу „Комуніст України” А. В. Мяловицький, члени робочої групи — завідувачий юридичним відділом Президії Верховної Ради УРСР Ф. Г. Бурчак, професор Київського держуніверситету В. А. Василенко, заступник начальника управління кодифікації і систематизації законодавства Міністерства юстиції УРСР М. О. Голодний, письменник І. М. Дзюба, професор Київської вищої школи міліції МВС СРСР В. В. Копейчиков, перший секретар правління Спілки письменників України Ю. М. Мушкетик, секретар правління Спілки письменників України Д. В. Павличко, академік АН УРСР В. М. Русанівський, старший науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР І. А. Тимченко, академік АН УРСР П. Т. Тронько.

Наприкінці червня 1989 р. робоча група знову обговорювала проект про мови, цього разу його остаточні тексти, які мали бути передані на розгляд постійних комісій Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання й міжнаціональних взаємин; з питань освіти й культури, та законодавчих передбачень. Після цього їх розглядала Президія Верховної Ради УРСР, яка й ухвалила остаточне рішення на винесення їх на народне обговорення. 5 вересня 1989 р.

опубліковано проект, що його й прийняла Верховна Рада УРСР 28 жовтня 1989 р. з деякими незначними змінами. Тут слід наголосити на тому, що до передачі проекту Закону Президії Верховної Ради УРСР, у ньому виразно стояв пункт про те, що мовою міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська мова. Однак, Президія Верховної Ради зняла цей пункт і залишила тим самим російську мову як мову міжнаціонального спілкування. Це сталося попри те, що під час підготовки проекту положення про українську мову як мову міжнаціонального спілкування в УРСР трактувалося як самозрозуміле на всіх рівнях нарад. Тому відкинення його призвело до гострих дискусій як на Президії Верховної Ради УРСР, так й на самій 10-ій сесії Верховної Ради УРСР 11-ого скликання 25-28 жовтня 1989 р., на якій і ухвалено остаточний текст закону без положення про те, що українська мова мала бути мовою міжнаціонального спілкування. На негативні наслідки такої постановки вказувала низка депутатів на 10-ій сесії Верховної Ради УРСР. Як говорив, наприклад, Юрій Мушкетик 26 жовтня 1989 р., він вповні поділяв „тривогу тих, хто каже, що якщо українська мова не буде мовою міжнаціонального спілкування на території УРСР, то ми не діб'ємося ніколи, щоб цілі регіони в офіційних сферах обмінювались між собою документами чи спілкувалися нею . . .” А взагалі, як говорив Мушкетик, в законопроекті „багато щілин, просто лазівок, які дають змогу його обійти, не скрізь ставлять українську мову на чільне місце”, і це в той час, коли „ми стоїмо на краю національної прірви і змушені рятувати мову через закон, бодай утримати на останньому рубежі”. Мушкетик вказував також на той факт, що „за останнім вже переписом (населення), 7 мільйонів українців відмовилися від рідної мови” і що сфера української мови не то, що звузилася, але що „провалилися цілі сфери: наука й техніка, спорт, робітництво, національна самосвідомість українця”.²⁵

Разом з деякими іншими дискусіантами Мушкетик слушно наголосив на тому, що в справі проблеми української мови на Україні „центральною є тут питання сув'язі і співвідношення двох мов, двох культур — української і російської.” Закон не врахував, однак, на жаль, фактичного різного становища першої і другої. Визнавши формально за українською мовою статус державної, Закон водночас фактично утвердив українсько-російську двомовність, яка з огляду на фактичний стан обох мов, й далі сприяла перевазі російської мови, і тим самим російській одномовності.

Серед інших на це вказував, наприклад, Роман Федорів, відомий письменник зі Львова, аргументуючи проти деяких проектів, в яких висувалось домагання визнати державними мовами обидві

мови — українську й російську. Така вимога була у проекті, розпрацьованому „Дніпропетровською групою” і її дуже агресивно боронив на сесії Верховної Ради УРСР народний депутат Храповський з Запоріжжя. До речі, крім „Дніпропетровського проекту” були ще два інші, альтернативні проекти — „Закон про мови в Українській РСР”, опрацьований Львівською обласною Радою Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка і Координаційною радою цього ж Товариства з Львівського університету, який виразно заступав не тільки державний статус української мови, а й її статус, як мови міжнаціонального спілкування і був більш радикальний і далекосягний щодо запровадження української мови в усі сфери народного і державного життя. Крім цього був ще проект, який висунула „Київська група”, теж досить далекосяжний.

Роман Федорів говорив на сесії Верховної Ради УРСР 27 жовтня 1989 р., що „двомовність на Україні приведе до того, що практично українська мова буде зведена до мови попелюшкової, домашньої; буде становище ще гірше, ніж є сьогодні, тому, що кожний бюрократ, який не хоче вивчати, не хоче знати української мови, буде покликатися на Закон. Ось до чого доведе двомовність на Україні”.²⁶ Закон про мови не визнав формально за російською мовою статусу державної, але її теперішнє поширення і „щілини та лазівки” в ухваленому Законі, що про них говорив Мушкетик, гарантують й надалі двомовність, з перевагою російської.

Про ці й інші недоліки Закону була мова ще й раніше, перед сесією Верховної Ради в жовтні 1989 р. на „народному обговоренні” в пресі. Але аргументів проти них не взято до уваги, і вони залишилися в остаточному тексті Закону про мови, що його все ж таки дехто вважав поважним здобутком, попри всі „щілини й лазівки”. Дехто, чомусь вважав, що більш „радикальний” Закон не мав шансів з огляду на незavidну мовну ситуацію на Україні й брак належної підтримки з боку „народних мас”. А дехто бачив головне в тому складному комплексі, у створенні все ж таки певного правного трампліну для практичного поширення української мови, за умов, очевидно, що офіційні чинники зуміють „заткати” всякого рода „щілини і лазівки” практичною дієвою поведінкою і роботою та застосують закон на користь української мови. Як писала „Літературна Україна” на початку листопада 1989 р., „можливо, документ цей не такою мірою радикальний, як багатьом мріялось . . . Проте, — на ще одну сходинку духовного, національного відродження ми таки піднялись, і головне тепер привести Закон у дію, допомагати йому виконувати все те добре, на що він здатний . . .”²⁷

Ще у серпні 1989 р. Олександр Підсуха писав, що „Заговори

сьогодні українські керівники зі своїм народом рідною мовою, і цього ж дня почнеться „ланцюгова” реакція: заговорить так само керівництво обласне й районне, голови сільських Рад і колгоспів, директори шкіл і дитячих садків; приберіть зі шкільного статуту горезвісний четвертий пункт (про „свободу” вибору мов навчання), який прийнятий, до речі, в часи волюнтаризму і який завдав так багато шкоди . . . — і дуже скоро все стане на своє місце . . .”²⁸ Не можна не погодитись з А. Підсухою, проблема лише в тому, чи дійсно „заговорять керівники з своїм народом рідною мовою” і чи докладуть, наприклад, своїх рук до того, щоб усунути пункт про право батьків вибирати школи навчання для дітей, який, як говорив Мушкетик на 10-ій сесії Верховної Ради УРСР, „залишився й надалі в новому Законі, лише у дещо завуальованій формі”. Тут йшлося, до речі, не тільки про принципово фальшивий і несправедливий розгляд згаданої справи з боку режиму, а й про практичне самозаперечення закону про вибір мови, що про нього й писав у вересні 1989 р. Леонід Новиченко. Крім всього іншого, він запитував: „як громадянин УРСР може реалізувати своє право на вибір української мови для власної дитини, коли, скажімо, у Миколаєві немає (принаймні, не було досі) жодної такої (української) школи, а в величезному Харкові їх лише дві? Очевидно, тут треба шукати вирішень, які враховували б деякі інші фактори і передусім — фактор національно-демографічного місцевого „ареалу” . . . Простіше кажучи: негарно, „некоректно” і, зрештою, неприпустимо, маючи в даному „ареалі” 80-90% українського населення, давати йому школу російськомовну, і це вже питання, що вимагає державних рішень . . .”²⁹ І ясно, що ці вирішення мав визначити Закон про мови.

А якщо йшлося про „щілини і лазівки”, то від них аж ряснів весь Закон.

Взяти б хоча II-ий розділ про „мову державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій”. Як писав доктор філологічних наук А. Бурячок, лауреат Державної премії СРСР у „Культурі і житті”, про формулу „в разі необхідності”, яка передбачала інтерпретацію на користь російської мови замість української і яка залишилася в прийнятому Законі, „У більшості статей другого розділу — „Мова державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій” — виразно відчувається сумнозвісна антинаукова „теорія двомовності”, що в застійні часи призвела до російської одномовності. В проєкті неодноразово повторюється формула „в разі необхідності . . . іншою мовою”. У комANDO-бюрократичній машині все можна зробити необхідним, і тоді ніякі вимоги оформлювати технічну

документацію, інші документи українською мовою не діятимуть, залишаться тільки на папері . . .” По такій самій „лінії” йде й друга частина 5-ої статті Загальних положень, в якій сказано, що „громадянин має право звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін”. Подібно стоїть справа з 13-ою статтею, в якій сказано, що „технічна й проектна документація в Українській РСР виготовляється українською або російською мовою”. Це саме передбачає 30 стаття: „В Українській РСР результати науково-дослідних робіт оформлюються українською або російською мовою. Виконавці науково-дослідних робіт можуть вибирати мову публікацій наукових результатів”.³⁰

Не краще стоїть справа і з тими статтями, які, наприклад, стосуються мови виховання та одержання освіти (стаття 25). Як писав ще С. Ванчицький щодо проекту, що його так і не прийнято, „основного не добачили: дошкільнята й школярі компактних місцевостей і надалі не знатимуть рідної мови. Статті . . . гарантують „кожній дитині невід’ємне право на виховання і одержання освіти національною мовою”, (друга частина 25-ої статті). Окрім, звичайно, української в більшості міст. Чию ж бо мову передусім повинен захистити цей Закон? Знову ж видимість демократії, мовляв, уболіваємо за кожне дитинча, коли ж насправді цілі покоління в обласних і багатьох районних центрах не знали рідної мови, не знають і тепер, і визначається їм Законом не знати її і в майбутньому! . . .

Статті юридично дозволяють залишити становище виховання дітей в дошкільних і освітніх установах без змін”.³¹

Не можна також не погодитися з Ванчицьким щодо статті 34, яка визначає мову роботи пошти і телеграфу як українську або російську. Як він писав: „Мовою пошт і телеграфу, приміром, приймається українська або російська — звісно, що лишиться російська за такої дозволеності”.³²

Така сама постановка залишилася в ділянці інформатики і компютеризації (стаття 31). Ванчицький назвав це „справжнім розгардіяшем . . . у мові офіційних засобів масової інформації та компютеризації . . .” Справа, однак, не лише в „розгардіяші”, а в важливості згаданих ділянок в цілій НТР (науково-технічній революції) в сучасному після-індустріальному суспільстві.

А вже з цілковитою нісенітницею, якщо не саботажем, маємо до діла з „порядком введення в дію Закону Української РСР „Про мови в Українській РСР”. Хоч Закон формально входить в дію з 1 січня 1990 року, згідно з пунктом 2. „для поступового впровадження у всі сфери суспільного життя окремих положень Закону встановити такі строки: протягом трьох-п’яти років з

моменту надання Закону чинності вводяться в дію стаття 6, частина друга і третя статті 10, частина перша статті 11, частина перша статті 15, частина перша, третя і четверта статті 18, частина перша і третя статті 19, статті 20, 21, 22, 31, 36 і частина четверта статті 38; протягом п'яти-десяти років з моменту надання Закону чинності вводяться в дію частина перша статті 13, статті 25, 26, 27, 28, і 29".³³

Що ж це за такі „важкі” постанови і положення, що вимагають аж таких довгих строків для свого виконання й здійснення? Ось, вони ті, що потребують 3-5 років: Стаття 6 загальних положень: „Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і іншою національною мовою в обсязі, необхідною для виконання службових обов'язків. Незнання громадянином української або російської мови не є підставою відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи, органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків”.

Частина перша і третя статті 10: „Акти республіканських міністерств і відомств, місцевих органів державної влади та управління Української РСР приймаються і публікуються українською мовою, а в разі необхідності — публікуються і іншою національною мовою.

Написи на печатках, штампах, штемпелях, офіційних бланках державних, партійних громадських органів, підприємств, установ і організацій в Українській РСР виконуються українською мовою або українською і російською мовами.”

Частина перша статті 11: „В Українській РСР мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова.”

Частина перша статті 15: „Мовою з'їздів, сесій, конференцій, пленумів, засідань, зборів, нарад, інших зібрань державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій в Українській РСР є українська мова.”

Частина перша, третя і четверта статті 18: „Судочинство в Українській РСР здійснюється українською мовою.

При розгляді в судах кримінальних і цивільних справ особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача, право виступати в суді рідною мовою.

Слідчі і судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, на їхню вимогу, в перекладі рідною мовою або

іншою мовою, якою вони володіють.”

Частина перша і третя статті 19: „Провадження у справах про адміністративні правопорушення в Українській РСР здійснюється українською мовою.

Якщо особа, що притягається до адміністративної відповідальності, не володіє мовою, якою здійснюється провадження, вона може виступати рідною мовою і користуватись допомогою перекладача.”

Стаття 20: „Нотаріальне діловодство в державних нотаріальних конторах і виконавчих комітетах міських, селищних і сільських Рад народних депутатів ведеться тією мовою, якою в даній місцевості здійснюється судочинство.

Коли особа, що звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться діловодство, тексти оформлюваних документів мають бути складені також в перекладі (переклад здійснюється в установленому законом порядку) російською чи іншою мовою . . .”

Стаття 21: „Арбітражне провадження у справах з участю сторін, які знаходяться на території Української РСР, здійснюється українською мовою.

Арбітражне провадження у справах, в яких бере участь сторона, що знаходиться на території іншої союзної республіки, здійснюється російською мовою.

Матеріали справи, оформлені українською мовою, Державний арбітраж СРСР або державний арбітраж іншої союзної республіки надсилаються в перекладі російською мовою.”

Стаття 22: „Акти прокурорського нагляду Української РСР складаються українською мовою. Цією ж мовою у зв'язку із здійсненням прокурорського нагляду ведеться листування з державними, кооперативними та громадськими підприємствами, установами і організаціями, розташованими на території Української РСР.

Мовою органів Прокуратури Української РСР з Прокуратурою СРСР та іншими союзними органами, з органами прокурорського нагляду інших союзних республік є російська мова.”

Стаття 31: „В Українській РСР інформатика здійснюється на основі української та російської мов.

Комп'ютери, які використовуються в роботі державних, партійних, громадських органів, науково-дослідних, конструкторських установ, засобів зв'язку, у сфері торгівлі, обліку, постачання, в закладах освіти й культури, повинні забезпечувати можливість працювати з українськими і російськомовними текстами.”

Стаття 36: „Маркування товарів, етикетки на товарах, інструкції щодо користування товарами, виробленими в Українській РСР, виконуються українською мовою.

Маркування товарів для вивозу за межі Української РСР здійснюється українською або російською мовою.

Назви у товарних знаках подаються українською мовою і іншими мовами не перекладаються.”

Частина четверта статті 38: „Картографічні видання, призначені для використання в Українській РСР, готуються і публікуються українською мовою.”

На черзі особливо важкі положення, що вимагають аж 5-10 років для їхнього виконання:

Частина перша статті 13: „Технічна і проектна документація в Українській РСР виготовляється українською або російською мовою.”

Стаття 25: „Вільний вибір мови навчання дітей є невід’ємним правом громадян Української РСР.

Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою.

Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами.”

Стаття 26: „В Українській РСР виховання в дитячих дошкільних установах, в тому числі в дитячих будинках, проводиться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись дитячі дошкільні установи, де виховання дітей проводиться їхньою національною або іншою мовою.

В дитячих дошкільних установах в разі необхідності можуть створюватись окремі групи, в яких виховання проводиться іншою мовою, ніж в установах в цілому.”

Стаття 27: „В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах проводиться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких проводиться їхньою національною або іншою мовою.

У випадках, передбачених в частині третій статті 3 цього Закону, можуть створюватись загальноосвітні школи, в яких навчальна і виховна робота проводиться мовою, спільно визначеною батьками школярів.

У загальноосвітніх школах можуть створюватись окремі класи, в яких навчальна і виховна робота проводиться відповідно українською мовою або мовою населення іншої національності.

Вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є обов'язковим.

Порядок вивчення української мови особами, які прибули з інших союзних республік, або їх звільнення від її вивчення визначається Міністерством народної освіти Української РСР."

Стаття 28: „В Українській РСР вивчальна і виховна робота в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах провадиться українською мовою, а у випадках, передбачених частинами другою і третьою статті 3 цього Закону, поряд з українською — і національною мовою більшості населення.

Для підготовки національних кадрів в цих закладах можуть створюватись групи з навчанням в них відповідною національною мовою.

В цих навчальних закладах можуть створюватись групи і з російською мовою навчання для громадян Української РСР, які поряд з українською і російською мовами вивчали в загальноосвітніх школах і національну мову, для громадян з інших союзних республік та іноземних громадян, а також у випадках, визначених відповідними органами державного управління. Цими ж органами визначаються й навчальні заклади з російською мовою вивчення.

В усіх групах з російською мовою навчання та неукраїномовних навчальних закладах, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, забезпечується вивчення української мови."

Стаття 29: „Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, складають конкурсний вступний екзамєн з української мови.

Абітурієнти — громадяни Української РСР, які поряд з українською і російською мовами вивчали в загальноосвітніх школах і національну мову, а також абітурієнти з інших союзних республік при вступі до навчальних закладів в групи з українською мовою навчання складають заліковий вступний екзамєн з української мови, а з групи з російською мовою навчання — конкурсний вступний екзамєн з російської мови . . ."

Як і можна було сподіватись, ці довжелезні, нічим не виправдані і нелогічні строки викликали обурення і протести ще під час „народного обговорення" в пресі і поза пресою. Вчитель М. Лещенко писав у вересні 1989 р. в „Радянській освіті", що „Окремі положення проекту Закону про мови викликають серйозне занепокоєння щодо майбутнього функціонування самого Закону. Найбільш спірним і незрозумілим видаються строки введення в дію Закону — 5 і 10 років. Їх треба замінити на 2 і 5 років.

Що ж виходить? Для того, аби підготувати іноземного студента до навчання у вузі нашої країни, насамперед для оволодіння російською мовою, потрібно від одного до трьох місяців, а щоб переучити українців, які засіли в апараті, потрібно п'ять років! То що ж вони, управлінці, гірші від іноземних студентів? Як стверджують наші спортсмени (О. Блохін, О. Заваров та інші), прибувши за кордон, вони вже через три місяці більш-менш задовільно володіли іноземною мовою, спілкувалися нею. Та розроблювачі проекту Закону виходили, очевидно, з того, що перевести апарат на державну мову — це не в футбол грати”.³⁴

Олександр Підсуха звернувся був навіть з проханням до Верховної Ради УРСР на сторінках „Літературної України”: „Воно стосується порядку введення в дію „Закону про мови в Українській РСР”. Маю на увазі надто віддалені строки виконання поодиноких статей. Чому вони вводитимуться в дію аж протягом десяти років з моменту надання Законом чинності? Який сенс у такому зволіканні? Чим викликано воно? Якщо, скажімо, причиною цього є брак учителів, вихователів, а також підручників, то питається: скільки ж років потрібно, щоб їх підготувати? В жодному разі не десять, як передбачає це проект Постанови Верховної Ради УРСР про введення в дію Закону про мови.”³⁵

Гостро і принципово поставила це питання Зіновія Франко у своєму листі до „Літературної України”: „Серйозні не просто застереження, а й заперечення викликають строки введення в дію Закону: п'ять років для майже сімнадцяти статей і десять років для шести статей, в тому числі статті про мову вищої школи. Десять років для вивчення мови учнями й викладачами та для створення посібників і курсів, бо словники все ж є, це фактично тривала консервація існуючого стану, тобто гальмування процесу входження в дію Закону про державність української мови в Українській республіці, це зумисне уповільнювання процесу відродження української нації як одного з вирішальних чинників перебудови”.³⁶

Михайло Потупейко, доцент Вінницького педінституту писав, що „Найбільше неприйнятного, на мій погляд, міститься в Постанові Верховної Ради УРСР „Про порядок введення в дію Закону...”, зокрема, темпи введення. Дуже вже вони розтягуються! Лише 15 статей із тридцяти шести набувають чинності з початку наступного року. Та й то це, переважно, статті загальнодекларативного характеру.

Чому для переведення на державну мову виховання в дошкільних установах і дитячих будинках, навчання в загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах,

технікумах і вузах потрібно аж десять років? До двадцять першого століття! Це необхідно й можливо зробити значно швидше. Адже ж у період дерусифікації України в 20-их роках, коли, до речі, було багато перешкод, яких тепер уже немає, всього за тричотири роки в цій галузі досягнуто значних успіхів. Наприклад, станом на 1927 рік у республіці вже було переведено на українську 14 вузів, на двомовність — 23 і тільки два залишалися російськомовними.

Думається, неправомірно розтягувати перехід на державну мову передусім педагогічних інститутів, бо це гальмуватиме мовну перебудову загальноосвітніх і професійно-технічних шкіл.

І ще постає запитання: для чого треба аж п'ять років, щоб перейти на державну мову судочинства, нотаріальному діловодству, проведенню зборів, нарад, сесій, з'їздів, діловодства? Складається враження, ніби все це має робитись, як кажуть, на голому місці. Але ж у нас у багатьох містах ще в недавні роки і суди, й нотаріальні контори працювали головним чином на україномовній основі. Так само наради, збори, засідання, сесії, діловодство в установах більшості областей велися по-українськи.

Дані про темпи дерусифікації на Україні в 20-х роках ще раз переконують у неправомірному розтягуванні проектованої в нас мовної перебудови. Приклад. Коли 1925 року в республіці лише 20 відсотків діловодства велось по-українськи, то вже наступного року цей показник досягнув цифри 65. При цьому треба враховувати, що, на відміну від сьогодення, дуже мало хто з тодішніх канцелярських працівників і керівників установ вивчав українську мову в школі.

Є підстави для побоювання: довгі терміни переходу на державну мову будуть розхолоджувати, породжувати у функціонерів спокусу викроювати час на роздуми, прикидку, розкачування і, нарешті, призведуть до альтернативи — переходити на державну чи, може вже й так обійдеться''.³⁷

Закон про мови мав, однак, ще інші, основні недоліки й хиби. Головною слабкістю його було також і те, що він не мав фінансової бази, необхідної для свого здійснення та необхідних окреслених процедурних заходів та засобів, які хоронилися б законом. Зокрема закон не передбачав, наприклад, жодних правних, законодавчих і адміністративних заходів та санкцій у випадку опору проти його здійснення чи й взагалі нездійснення.

З точки зору адміністративного права він був не тільки амбівалентним, а й однобічно декларативним і обмежено оперативним. Ба більше: прийнятий Верховною Радою СРСР у квітні 1990-го року „закон про мови СРСР” припечатав остаточно не тільки „двомовність”, а й надав російській мові

статус офіційної мови СРСР, тобто запевнив її пріоритет у всесоюзному масштабі.

1. „Засідання Президії Верховної Ради Української РСР”, „Радянська Україна”, 26.1.89

2. Там же

3. Юрій Пригорницький, „Державний статус української мови, розширення сфери її функціонування...”, „Літературна Україна” н. 47, 17.11.88, стор. 7.

4. Там же

5. Там же

6. Там же

7. Там же

8. Володимир Ю. Мельниченко, „Ленінські уроки інтернаціоналізму”, „Комуніст України” н. 11/1987

9. Михайло Косів, „Борги перед народом”, „Жовтень” н. 6, червень 1989, стор. 105

10. Там же, стор. 110, 111, 112

11. „Курсом оновлення соціалізму, XIX Всесоюзна конференція КПРС і міжнаціональні відносини”, „Український історичний журнал” н. 5/1989, стор. 21, 22, 23

12. Там же

13. Там же

14. Там же

15. „СССР — наш общий дом — поговорим на равных языках”, „Правда”, 6.3.89

16. Ф. Рудич, „Межнациональные отношения: тенденции развития, пути нормализации”, „Правда Украины”, 6.5.89, стор. 2

17. Леонід Новиченко, „Торуючи шляхи істині”, „Прапор” н. 5/1989, стор. 156, 177

18. Юрій Мушкетик, „До пленуму ЦК КПРС, Народе мій”, „Літературна Україна”, 25.5.89, стор. 7

19. М. Холодний, „Постановили, а як виконали?”, „Культура і життя”, 24.7.88

20. Володимир Татаренко, „Хотілось би більшого — кілька слів про мовні проблеми столиці України”, „Літературна Україна” н. 45, 10.11.88 стор. 5

21. Іван Дзюба, „Дискутувати про мову чи розвивати її?”, „Вечірній Київ”, 19.7.88

22. Радіо Київ — 3, 8.2.89, 23:00

23. В. Русанівський, „Мова — душа народу, Рівність — так рівність”, „Культура і життя” н. 16, 16.4.89

24. Юрій Мушкетик, „Народе мій”, „Літературна Україна”, 25.5.89, стор. 8

25. Виступ Ю. Мушкетика, Радіо Київ — 2, 26.10.89, 19:00

26. Виступ Р. Федоріва, Радіо Київ — 1, 27.10.89

27. „Про новоприйнятий закон про мови в УРСР”, „Літературна Україна”, 2.11.89, стор. 1

28. Олександр Підсуха, „Обличчям до правди — на трибуну пленуму ЦК КПРС — недільні бесіди”, „Молодь України”, 27.8.89, стор. 2

29. Леонід Новиченко, „Ще до питання про „ще одну мову””, „Літературна Україна”, 7.9.89, стор. 5

30. А. Бурячок, „Вдуматись, удосконалити”, „Культура і життя” н. 42, 15.10.89, стор. 4.

31. Обговорюємо проект закону УРСР „Про мови в Українській РСР”, С. Ванчицький — Рядки з листів, „Літературна Україна”, 28.9.89, стор. 3

32. Там же

33. Постанова Верховної Ради Української РСР — Про порядок введення в дію Закону Української РСР „Про мови в Українській РСР”, „Радянська Україна”, 3.11.89, стор 1

34. М. Лещенко, „Строки за великі, Обговорюємо проект закону про мови в Українській РСР”, „Радянська освіта”, 22.9.89, стор. 1

35. Олександр Підсуха, „Звернімо увагу — Обговорюємо проект Закону УРСР „про мови в Українській РСР”, „Літературна Україна”, 21.9.89, стор. 3.

36. Зіновія Франко, „Рядки з листів”, „Літературна Україна”, 21.9.89, стор 3

37. Михайло Потупейко, „Не відкладати надовго”, „Літературна Україна”, 21.9.89

ВІД „НАРОДНОГО ФРОНТУ” ДО „НАРОДНОГО РУХУ ЗА ПЕРЕБУДОВУ”

„Народний рух за перебудову на Україні” став тим широким полем, на якому і довкола якого, відбулося одне із головних зіткнень та велася затяжна і важлива боротьба між керуючою номенклатурою Щербицького — з одного боку, і письменниками та творчою інтелігенцією і патріотичною громадськістю — з другого. Водночас „Народний рух” став лакмусовим папірцем перебудови на Україні, що її Щербицький і його команда весь час розуміли і здійснювали по-своєму. Всі знаки на небі й на землі вказують на те, що ставлення Щербицького до концепції „Народних фронтів” було вороже, а в найкращому випадку негативне. Тому щойно в 1988 році, коли виникла реальна небезпека, що „Народний фронт” на Україні таки, однак постане, бо щораз більшу роль Народних фронтів в Прибалтиці Москва мусила толерувати, режим Щербицького вирішив теж „виявити ініціативу” у випадку „Народного фронту” на Україні. Йшлося тут про те, що режимні чинники хотіли перехопити і перебрати ініціативу, за „старим добрим звичаєм”, щоб врешті решт і цю установу від самого початку мати під своїм контролем і нею керувати.

Так, у червні 1988 р. у Києві створено „Народний союз содействия перестройке” на зборах російськомовної громади у залі „Філармонії” у присутності голови Київської міськради Згурського. Серед учасників зборів були також київські російськомовні демократи, точніше росіяни, які втішаються певною підтримкою офіційних чинників. На 3-є липня 1988 р., на третю годину заповіджено мітинг біля „Філармонії”, на який прийшло кілька десятків людей. Транспаранти й гасла були витримані в „офіційному тоні” і нікого, як кажуть, не приваблювали. За якийсь час мітинг перейшов до „Зеленого театру”, де й дійшло до конфронтації з членами Українського культурологічного клубу, від імені якого виступали Віталій і Олесь Шевченки та Леонід Мілявський. На цьому ж мітингу мав місце інцидент з крішнейтами, які прилучились були до учасників зборів, але по дорозі кількох із них міліція затримала, нібито, за не дозволене виконання якогось релігійного обряду на вулиці. Одне слово: мітинг, як й вся та витівка не були вдалими.

Невдалим був також мітинг „Народного союзу” присвячений гласності, який відбувся в Києві 23-го вересня 1988 р. Зборами керували офіційні особи з притаманними їм „замашками”, які тримали все „під контролею” в рамках офіційних настанов. Тож нічого дивного, що навіть режимна преса критично оцінила цей мітинг. Як писала „Радянська освіта”, мітинг лише „загострив

багато нових проблем. Не вміємо ще спілкуватись, не вміємо поважати чужу думку . . . І не так трактуємо ще поняття права. Бо два юристи, що прийшли на зустріч, щоб внести ясність у стихійні пристрасті, тільки підсилили сумніви й протиріччя . . . Володимир Вікторович Русанов: — На запитання, чому саме за десять днів потрібно заявляти про бажання провести мітинг, скажу — це традиційний строк походження паперів у нашому адміністративному апараті. Іван Артемович Тимченко: — Не бачу підстав для обговорення Указу (з 8-го квітня 1988 р.) хоча б тому, що коли підготовлено законодавчий акт з десятків статей, а вам у ньому п'ять не імponує — це ж не дає права голосувати проти такої роботи в цілому. „Гра в одні ворота” — ішли на сцену записки. — „Дайте слово нарешті залу”. Та пенальті обидва форварди пробили мимо воріт. І залишилося знову відкритим питання: все ж таки — то де ж ми і як нам вчитись демократії, всім разом?”¹

Подібну критичну оцінку цього мітингу дала й „Робітнича газета” з 4-го жовтня 1988 р.

Тож нема нічого дивного, що за якийсь час „Народний союз содействия перестройке” зовсім затих . . .

Тим часом, на початку липня 1988 р. у Львові виникла ініціатива створити „Демократичний рух сприяння перебудові”. Оформлення його відбулося на мітингу біля пам'ятника Івана Франка 7-го липня 1988 р., в якому взяло участь близько 20,000 осіб. Ініціаторами „Демократичного руху сприяння перебудові” були активісти Української Гельсінкської спілки, Товариства Лева, Товариства Рідної мови, Групи „Довіря” та інших діючих неформальних організацій у Львові. Про їхній задум було відомо офіційним чинникам, які намагалися, за всяку ціну, перешкодити створенню „Демократичного фронту”. Замість цього, вони хотіли перетворити мітинг на збори для вирішення місця пам'ятників у Львові, головно пам'ятника Тарасові Шевченкові. Представники влади вже довго наперед готувалися до цього мітингу, відбували наради і збори, а на різних заводах і підприємствах та установах виділяли секретарів парторганізацій та активістів, які проходили інструктаж в райкомах партії та в інших урядових інстанціях, де їх вишколювали, як вони мають діяти на мітингу. Йшлося головно про те, як „перехоплювати ініціативу” від представників громадськості, як перешкоджати виступам представників демократичних сил, як найефективніше вживати крик, шум і свист для цієї мети. Вироблено було також „стратегічний план”, за яким представники режиму мали від самого початку перебрати мітинг у свої руки, розпочинаючи його не о 7-й годині, як було заповіджено, а 6:30. Згідно з цим планом, офіційні активісти вже одразу після 6-ої години позаймали мі-

сця біля пам'ятника Іванові Франкові, щоб не допустити туди представників громадськості.

О 6:30 кореспондентка „Ленінської молоді” Вікторія Андреєва розпочала мітинг. Присутні люди спершу не надто уважно прислухалися до офіційних виступів і чекали когось іншого. Біля 7:00 год. з'явився на мітингу інженер-конструктор Іван Макар, який заявив, що Вікторія Андреєва не мала права починати мітинг скоріше, ніж у призначений час, тобто о 7:00 год., і тому він тепер відкриває справжній мітинг. Власти далі намагалися всю тематику зборів звести до питання пам'ятників у Львові. Коли хтось із тих, що виступали, відхилявся від цієї теми, счинявся крик, шум і свист. За якийсь час люди зорієнтувалися, що тут є спеціальні крикуни, які мають завдання не допустити і перешкоджати виступам неофіційних представників. І вони почали реагувати в такий же спосіб на виступи офіційних представників. Коли до мікрофона приступив проф. Здоровега, Іван Макар нагадав, що це той самий, який брав участь як експерт, коли в 1970-их роках судили Калинців, Чорновола, Горинів. Присутні заглушили тоді Здоровегу криком „Ганьба! Ганьба!” і не дали йому взагалі взяти слово. Мітинг перетворився на грандіозну демонстрацію демократичної громадськості проти сил бюрократизму й партійної мафії.

Подібно як Здоровегу присутні зустрічали секретаря Ленінського райкому комсомолу, який, як повідомив Іван Макар, на одному із вечорів дискусійного політичного клубу, вкрав список з підписами під заявою Українського комітету захисту політв'язнів до Верховної Ради СРСР з вимогою звільнити всіх політв'язнів. Три такі заяви подав був Михайло Горинь з проханням підписати їх на цьому вечорі. Коли одна із них дійшла до секретаря райкому комсомолу, він її склав вчетверо і поклав до кишені. Тепер за цей вчинок йому кричали „Ганьба!”. Офіційні представники мітингу не одержали жодної підтримки з боку присутніх, які повністю підтримували представників громадськості. Як мовилось у повідомленні „Української пресової служби” в Парижі, „Офіційні чинники найбільше були тим занепокоєні, аби на мітингу не обговорювалася не лише справа місця пам'ятника Тарасові Шевченкові, а й створення Демократичного фронту сприяння перебудові.”² Вони намагалися всіляко домогтися того, щоб це питання відкрито не дискутувалось і щоб офіційні представники опанували Демократичний фронт. Однак 7-го липня 1988 р. бюрократія зазнала повного провалу. Це був мітинг, на якому відбулася повна компромітація місцевої влади, яка втратила будь-який авторитет, і ніхто її більше слухати не хоче. І в питанні про місце, де має стояти пам'ятник, і в справі Демократичного фронту

перебудови — виграла громадськість. Вже 21-го червня 1988 р. було надруковано в газеті „Вільна Україна”, що місце пам’ятника вирішено і він стоятиме на Галицькій площі. Громадськість була цим не задоволена, бо ця площа розташована далеко від головної духовної артерії міста Львова між Оперним театром та театром М. Заньковецької. Люди вирішили, що пам’ятник повинен стояти саме між Оперним театром та пам’ятником А. Міцкевича, щоб всі бачили, що Шевченко є символом міста, духовним символом народу. Всі одногolosно домагалися зміни офіційної постанови, і таку резолюцію одногolosно ухвалили.

Питання створення Демократичного фронту сприяння перебудові порушили Вячеслав Чорновіл із Михайлом та Богданом Горинями. На початку офіційні „крикуни” намагалися їх заглушити, вживаючи для цього не тільки галас і свист своїх „професійних” помічників, а й тимчасом привезені спортивні мегафони. Але люди підтримали ініціаторів Демократичного фронту, й Іван Макар повідомив офіційно про створення такого фронту. Його ядро творять всі неформальні об’єднання міста Львова як колективні члени, які дали на це свою згоду. Представники цих об’єднань склали т. зв. Організаційний комітет Демократичного Фронту, і таким чином він почав діяти. Наступний мітинг призначили на перший четвер у серпні, тобто на 4-е серпня, на якому буде також публічно прочитана низка документів.

Як пояснили ініціатори Демократичного фронту, кожне неформальне об’єднання, яке входить до нього, має свою відмінність і специфіку завдань, але на базі своїх декларацій вони шукатимуть зближення й співпраці в рамках Демократичного фронту, зберігаючи при цьому свою автономію. Тому Демократичний фронт був подуманий як своєрідна федерація, яка гарантуватиме кожному неформальному об’єднанню його власне обличчя.

На цьому ж мітингу повідомлено, що до Демократичного фронту сприяння перебудові ввійшли: Міський політичний дискусійний клуб, (який тимчасом розколовся на марксистське крило та соціалістичних демократів), Група „Довір’я”, Громадський комітет Української католицької церкви, Українська Гельсінкська спілка, Товариство Лева, Товариство рідної мови, Товариство єврейської культури та інші.

Проголошено також Головні принципи Демократичного фронту сприяння перебудові у місті Львові:

„1. Основною метою Демократичного Фронту повинно стати сприяння перебудові, громадський контроль за демократичними перетвореннями в радянських державних, громадських і

партійних органах, а також виховання у громадськості демократичної свідомості і пропаганда ідей перебудови.

2. Головним напрямком діяльності Демократичного Фронту повинна стати участь у виборах і контроль за затримання демократичних процедур при їхньому проведенні.

3. Членство в Демократичному Фронті повинно бути відкритим для всіх, хто згоден з принципами Фронту. Колективні члени Фронту можуть керуватися власними програмами, висувати політичні, соціальні, національні та інші вимоги, що не суперечать загальнодемократичним принципам. Представники офіційних органів, прямим обов'язком яких є здійснення ідей перебудови на практиці чи в керівництві, не можуть входити в Демократичний Фронт, тому що не можуть самі собі сприяти.

4. Демократичний Фронт не має органів, наділених керівними функціями; організаційно він є коаліцією, якої всі органи мають тільки дорадчі права або виконавчі обов'язки.

5. Фронт проводить свою роботу через колективних членів і групи підтримки на підприємствах і установах, а також через групи за місцем проживання.

6. Демократичний Фронт повинен впливати на процес перебудови за допомогою громадських комісій, преси та інших демократичних засобів.

7. У своїй діяльності Демократичний Фронт Сприяння перебудові керується Статутом, який ґрунтується на викладених принципах.”³

Реакція режимних чинників була дуже ворожою і брутальною. Вони вирішили задушити „Демократичний Фронт сприяння перебудові” у зародку і, побачивши, що їм не вдається взяти його в свої руки, почали вдаватися до заходів примусу, заборон, погромів тощо. В першу чергу їм ішлося про ліквідацію четвергових зборів, які вже стали рутиною: кожного четверга люди збиралися біля пам'ятника Івана Франка і „мітингували”. Не чекаючи до 4-го серпня, коли мав відбутися заповіджений мітинг, присвячений Демократичному Фронтові, влада заборонила будь-які збори біля пам'ятника Івана Франка вже за довго перед цією датою. По радіо і в пресі проголошено заборону мітингів. Парк, де відбувалися мітинги біля пам'ятника, перерито каналами і ровами, чотирикутник площі загородили високим парканом, сам пам'ятник взяли у риштування, мовляв, площу ремонтують, і вона замкнена.

Незалежно від всіх цих „профілактичних” заходів, 28-го липня 1988 р. біля пам'ятника зібралося понад тисячу осіб. Люди хотіли обговорити питання, пов'язані із постановою Демократичного Фронту і заборонаю мітингу. Громада людей, яка тулилася до паркана, дуже швидко росла, незважаючи на дуже велику

кількість міліції, вівчарок на повідках у собаководів-міліціонерів та кількох десятків машин, напівавтобусів і „воронків”. За якийсь час міліція щільно оточила людей. Начальник міського відділення МВС (Міністерства внутрішніх справ) оголосив, що сьогодні читання біля пам’ятника не відбудеться, бо воно не дозволене і протизаконне. А тому він вимагає, щоб громада розійшлася. Його вимогу відразу ж продублювали гучномовці, які водночас напали на „екстремістів”, які, мовляв, організували мітинг. Це викликало сильне обурення громадян, і розпочався словесний двобій. Люди відстоювали своє право на свободу слова, критикували й картали мінливу гласність, що обернулася новими заборонами й погрозами репресій. Тоді можновладці застосували силу. Вони викручували жертвам руки і силоміць тягнули до машин. Серед затриманих були Ігор та Ірина Калинці, Іван Макар, Ярослав Путько, Максим Полотнюк (син письменниці Ірени Вільде) та багато інших. Їх тримали у районних відділеннях міліції до пізньої ночі, а потім розвозили по судах, які визначали покарання: попередження, штраф, примусова робота до двох місяців з вирахуванням 20% платні, арешт 15 діб.

На знак протесту проти терористичної поведінки влади учасники мітингу написали заяву, протестуючи проти заборони мітингів львівською владою, і переслали її на ім’я М. Горбачова й генерального прокурора СРСР Сухарева. Заяву встигли підписати кілька сотень осіб. Кілька десятків людей вислали ще окремо індивідуальні телеграми протесту М. Горбачову. Відповіді ніхто не одержав. А через два дні газета „Ленінська молодь” офіційно повідомила про скасування організаційних зборів Ініціативного комітету Демократичного Фронту сприяння перебудові, які мали відбутись 4-го серпня, і як одну з головних причин названо заворушення на мітингу 28 липня, що їх влада сама ж влаштувала. Як було сказано у Преслистуку н. 7 Української Гельсінської Спілки з 2-ого серпня 1988 р., „Таким чином львівська влада виявила своє справжнє нутро й цілковиту неспроможність вести з народом демократичний діалог.”⁴

Помимо погрому 28-го липня 1988 р. і кількаразового повідомлення в пресі про заборону оголошеного громадським Ініціативним комітетом мітингу, 4-го серпня 1988 р. о 19:00 год. біля Львівського Державного університету ім. Івана Франка зібралося кілька тисяч людей. На них чекав черговий погром і жорстока розправа з боку влади. Докладніше про це подано у Листку н. 8 пресслужби УРС,⁵ в якому читаємо:

У вечорі 4-го серпня головну вулицю перед університетом зайняли міліція і військові частини, всі вулиці, які вели до університету, були відгороджені від людей кордонами міліції. Люди, не зважаючи на заборону, прийшли, деякі навіть святко-

во вбрані. Вони зосередилися на тротуарах вулиць Словацького, 17-го вересня та Міцкевича, а середина вулиць залишилася порожньою. Ще день перед цим запланованим мітингом до КГБ викликано кількох громадських активістів, де їх попередили, що проти них порушать кримінальну справу, якщо вони братимуть участь в мітингу. Так, 3-го на таке попередження був повезений до КГБ машиною Голова комітету захисту УКЦІ Іван Гель. 4-го попереджали братів Горинів, а також 4-го був затриманий Іван Макар, якого не випустили навіть до 7-го серпня на волю.

На цей раз людей не пустили навіть до щільної огорожі, завбачливо збудованої навколо пам'ятника Франкові. Всю університетську вулицю захопила міліція, а людей відтіснили на тротуари вздовж вулиці 17-го вересня та Міцкевича. Розправа почалася о 19:00-ій годині. Вимуштровані бойовики із 6-ої роти спеціального призначення кидалися на людей, вихоплювали заплановану жертву й тягли до машин.

Молоду жінку, що відчайдушно опиралася, схопили за голову і товкли об край кузова. Ще одну жінку тягли до „воронка” за коси. Іншу так штовхли до машини, що вона впала, розбивши коліна. Якогось юнака несли за ноги і волосся. Підлітка, що клацнув фотоапаратом, потягли під розпачливий плач матері. Нацьковані собаки рвали на спинах сорочки й суконки. Щільний ряд міліції і військових почав відтісняти львів'ян у напрямку вулиці 17-го вересня. Там скупчилося кілька тисяч людей.

„ — Чому не розходитеся? Що вам потрібно?” владно запитав полковник міліції. „ — Мітинг! Мітинг! Звільніть Макара!” (Голова ініціативного комітету Іван Макар був затриманий того ж дня о 9-ій год. ранку.)

„ — Не бути мітингу!” рішуче відчеканив полковник. Хтось крикнув:

„ — Волю Україні!” І кількатисячна громада почала скандувати:

„Волю. Во-лю!”

Раптом на людей накинулася рота спеціального призначення, зустрінута багатотисячним: „Ганьба! Ганьба!” Витісняючи людей з тротуарів, щільний шерег міліції збив їх у монолітну колону і люди, взявшись за руки, вирушили в протилежний бік до Оперного театру та пам'ятника Леніна, співаючи козацької пісні „Ой, там на горі та жінці жнуть”. Народ сконцентрувався на бульварі напроти Оперного театру. Хтось знову заспівав, і всі підхопили. Залунали „Рече та стогне Дніпр широкий”, „На високому замку старий дуб стоїть”, та інші пісні. Та щойно демонстранти заспівали „Інтернаціонал”, як на них накинулися треновані штурмовики у сірих уніформах — шоста рота

спеціального призначення. Бойовики вправно завдавали ударів у печінку та нирки, били кулаками та ногами. Стрункий чоловік з буйним сивим волоссям після кількох таких ударів знепритомнів, і його тягнули за ноги з обвислою головою. Якусь жінку, що чинила опір, кілька разів били головою об лавку . . . і все це творилося на очах тисяч людей. Безборонний народ у відчаї кричав: „Фашисти” — і розбігався на всі боки від оскаженілого нападу роти спеціального призначення. Гавкіт собак, голосіння дітей, відчайдушні зойки жінок доповнили останніми штрихами картину „Демократія і перебудова по-українському”. Злочинці змітали сліди. Викручуючи руки, тягли до машини дівчину з фотоапаратом. Помітивши юнака, що фотографував побоїще, накинулися і на нього. Безцеремонно вихоплювали фотоапарати, засвітлювали плівки. Серед тих, що фотографували, був член Ініціативного комітету мітингу, комуніст Ярослав Путько. Коли він повертався додому, на нього накинулося троє, затягнули в під'їзд і відібрали фотоапарат. Отже, 4-го серпня 1988 р. на львівський брук впали перші за багато років краплі крові і разом з ними розвіялися останні ілюзії людей, з якими влада повелася, як з ворогами. Все стало на своє місце. Народ вимагав своїх законних прав, влада відповіла на це кривавим четвергом. Розправа над учасниками мітингу, що переріс у демонстрацію, підбила підсумки першого етапу перебудови на Україні. Яким буде другий етап, передбачити не важко. „Кривавий четвер” — справді став символом „перебудови” на Україні. У зв'язку з цими сумними подіями у Львові Виконавчий комітет УГС вислав 6-го серпня 1988 р. протестну телеграму М. Горбачову, в якій мовилось:

„У четвер 4-го серпня 1988 органи міліції КГБ, шоста рота спеціального призначення жорстоким і цинічним способом розігнали мітинг біля Львівського Університету. На людей нацьковували собак, їх тягнули до машин за волосся й ноги. Багатьох били, в тому числі жінок і підлітків. Таке придушення волевиявлення громадян, що потягнулися до громадського життя після 60-річного мовчання, нагадує методи розправ над народом найреакційніших режимів. Ми протестуємо проти порушення прав людини. Вимагаємо притягнення до відповідальності винуватців антидемократичного погрому.

За дорученням виконавчого комітету Української Гельсінкської Спілки: Василь Барладяну, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Олесь Шевченко, Вячеслав Чорновіл.”

Так само влада поставилася до ініціативи створення Народного фронту сприяння перебудові і у інших місцевостях, наприклад, у Вінниці. Становище Щербицького і його команди всюди було однакове: якщо ініціатива для створення Народного

фронту не виходила від них самих, так як це було в Києві з „Союзом содействія”, тоді всі ці спроби треба поборювати відразу, ще в зародку, всіма можливими способами й заходами, включно з заборонами, примусами, грошовими покараннями, маніпуляціями всякого рода тощо. А головне, якщо ініціатива виходила від колишніх дисидентів і правозахисників чи кіл, близьких до них.

Про те, як влада душила Народний фронт у Вінниці, повідомляла Пресова служба УГС у своєму окремому Листку, ⁶ де сказано:

16-го листопада 1988 р. у Вінниці на засіданні дискусійного клубу „Істина” було вирішено створити Народний фронт підтримки перебудови. Члени клубу обрали Ініціативну групу, яку очолив доцент кафедри філософії Вінницького Пед. Інституту Володимир Мулява. Перші установчі збори Народного фронту відбулися наступного дня, 17-го листопада 1988 р. у туристському клубі „Меркурій”. На цих зборах створено комісію для розробки програми та статуту Народного фронту, а також затверджено назву новоствореної організації: „Народний фронт України сприяння перебудові”. В цей день до Ініціативної групи записалося багато нових членів, і в їх числі перший секретар міськкомсомолу Домбровський.

Через тиждень, 24-го листопада Ініціативна група провела засідання Народного фронту у філармонії. Заля була переповнена, люди стояли навіть у проходах. Серед присутніх були представники партійних органів, були й гості з інших міст — Хмельницького, Львова, Івано-Франківська, які представляли різні неформальні організації. Засідання проходило бурхливо із гострими суперечками, партійні функціонери всіляко намагалися перешкодити нормальному обговоренню програми й статуту фронту. Врешті всі документи були поставлені на голосування й затверджені абсолютною більшістю голосів. Серед пунктів програми Народного фронту був, зокрема, такий, де говорилося про необхідність „запровадження у республіці повного госпозрахунку й справедливого розподілу її національного доходу, урегулювання наддержавних взаємин у складі СРСР і реалізації державного суверенітету республіки”, а також „надання державного статусу українській мові й запровадження її у всі сфери суспільного життя”. На цьому ж засіданні було вирішено провести 10-го грудня мітинг, присвячений пам’яті жертв сталінізму, і утворено мітинговий комітет, який 20-го листопада подав у міськвиконком заяву на проведення мітингу.

Після таких подій вінницька влада, очолювана першим секретарем обкому Ніхаєвським, „отямилася” й негайно кинулася душили перебудовну активність своїх громадян. У газеті

„Вінницька Правда” за 3-го грудня з’явилася стаття В. Шевчука з нападками на Народний фронт і його активістів, такими як В. Черній, О. Нижник, С. Бурлеєв, викладачів Політехнічного та Педагогічного Інститутів. У кінці тут же розповзалися і завирували найрізноманітніші чутки, іноді зовсім дикі, про Народний фронт. У зв’язку з тим 8 викладачів Педінституту, членів Народного фронту, звернулися до адміністрації свого вузу із заявою на дозвіл зустрітися із викладачами й студентами, щоб докладно роз’яснити про фронт і розвіяти плітки та наклепи на нього. Адміністрація дала згоду. 5-го грудня у одну з аудиторій почались сходити люди. Проте тої зустрічі не відбулося, бо втрутилися вінницькі партійні боси, для яких публічне висвітлення правди про Народний фронт було аж ніяк не на руку. Отож, перелякана адміністрація інституту потай скасувала своє попереднє рішення, нікому нічого не повідомивши. Запрошено тільки завідуючих кафедр та деканів факультетів, а від викладачів, членів Народного фронту лише В. Муляву. Під час цієї бесіди, яка скидалася більше на допит, В. Мулява відповів на численні запитання адміністрації інституту. Студенти та викладачі, що зібралися в аудиторії на обіцяну зустріч з членами Народного фронту, вкрай обурилися таким негідним вчинком керівництва свого вузу і вирішили самостійно зібратися наступного дня, запросивши когось із членів Народного фронту. Було запрошено старшого викладача кафедри наукового комунізму, члена Народного фронту С. Бурлеєва та асистента С. Маслинського. Увечорі другого дня усі знову зібралися в одній із аудиторій. На ці збори прийшли й непрошені гості: проректор по навчальній роботі А. Томусяк, перший секретар парткому Білорус, які заздалегідь повідомили про „антирадянське збіговисько” вінницьке КГБ та міліцію. Не встиг відповісти Бурлеєв на два чи три запитання, як до аудиторії вдерлося десятеро кагебістів разом із міліціонерами Замостянського райвідділу міліції, серед яких було аж три майори й підполковник. Покликаючись на безправний „указ про мітинги від 28-го липня 1988 р.”, вони наказали „прекратить незаконное збирище”. Бурлеєва вивели негайно до іншої кімнати, де його, наче злочинця, обшукали й вилучили деякі документи. Потім він написав пояснювальну записку й через дві години був відпущений. А через кілька днів суд оштрафував Бурлеєва та Маслинського відповідно. Першого на 300, а другого на 200 карбованців за проведення незаконних зборів. Вінницька влада ніяких там фронтів у себе не хотіла й звісно, мітинг, запланований на 10-те грудня, міськвиконком заборонив. Всіх членів мітингового комітету про це повідомили й недвозначно погрозили покаранням за спробу його провести без дозволу. І все ж, очевидно для постраху, 10-го грудня мілі-

ція в Вінниці була приведена у бойову готовність, забезпечена гумовими кийками та іншим подібним причандалям. Мітинг, присвячений жертвам сталінізму, у місті не відбувся. Тим часом у газеті „Вінницька Правда” за 10-го грудня з’явилася стаття, витримана у гідних традиціях брежньовщини, де автор І. Левчук, завідувач кафедри політекономії Вінницького Педінституту, поливав брудом своїх же колег, організаторів Народного фронту — доцента В. Муляву, старшого викладача С. Бурлеєва, доцента А. Сім’ячка, асистента А. Мислинського. Цькування членів Народного фронту тривало. Вінницькі владоможці заборонили надавати їм приміщення для зборів, розгорнули проти них кампанію на підприємствах, в установах і навчальних закладах, всіляко перешкоджали активістам Народного фронту розповсюджувати інформацію з роз’ясненням своїх позицій. Проте „Вінницький Народний фронт України сприяння перебудові”, не зважаючи ні на що, продовжував існувати й боротися.

Вже вище було сказано, що ставлення Щербицького і його команди до ідеї „Народних фронтів” було лакмусовим папірцем „перебудовної політики”. Зокрема, при порівнанні Щербицького з його ж партійними колегами, наприклад, у Прибалтиці, супроти яких він виглядає, як продовжувач застійно-брежньовського і нео-сталінського рецидивізму. Тож нема нічого дивного, що в Москві любили в цей час говорити, мовляв, якщо хочеш відпочати від „перебудови”, їдь на Україну . . . Нагадаймо, що в той час, коли Щербицький громив будь-які спроби творити справжні народні фронти за перебудову, в Прибалтиці їх повністю підтримували партійні кола й брали в них участь. Для прикладу можна згадати, хоча б, Ілмара Бішера, народного депутата Латвії, заступника голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, професора адміністративного права Латвійського державного університету, який був одним із організаторів Народного Фронту Латвії, брав участь у випрацюванні програми й статуту НРЛ, а також був в комісії, яка виготовляла поправки й додатки до Союзної і Республіканської конституцій.

1-2 жовтня 1988 р. відбувся Установчий з’їзд Естонського народного руху, який тоді налічував понад 60,000 осіб. З’їзд привітав від себе і Горбачова перший секретар Компартії Естонії Вайло В’ялас, побажав учасникам успіхів у їхній праці. На з’їзді, між іншим, говорилось і про національний прапор, і державний статус естонської мови, і навіть незалежність.

8-9 жовтня 1988 р. відбувся Установчий з’їзд Латишського народного фронту, в якому взяли участь 2 тисячі делегатів від близько 130 тисяч його членів. На з’їзді виступив Яніс Вагріс, перший секретар Компартії Латвії, разом з головою Верховної

Ради Латвійської РСР Анатолієм Гурбановим.

Не бракувало високих партійних достойників також на Установчому з'їзді Литовського народного фронту, який відбувся 22-23-го жовтня 1988 р.

До речі, тимчасом 7-го жовтня 1988 р. Президія Верховної Ради Литовської РСР ухвалила була резолюцію про державний статус литовської мови в Литві. В той час вже досить активно діяли в Естонії і Литві „Інтерфронти” (Інтернаціональні фронти), що їх зорганізував російський елемент на противагу до „Народних фронтів”, але підтримку з боку партійних кіл одержали саме ці останні, а не „інтерфронтівці”. Зовсім інакше виглядало на Україні: тут команда Щербицького помагала організувати „Інтерфронт” у формі „Народного союзу содействия перестройке” . . .

Майже до кінця 1988 р. ініціативи для творення „Народних фронтів” виходили в першу чергу від Української Гельсінкської Співки та кіл, близьких до неї. У листопаді 1988 р. обговорювалось в Києві, в колишніх „дисидентських” колах, за співучасті громадських активістів та культурних діячів, питання заснування „Народного фронту” у Києві. На приватному мешканні Тараса Антонюка відбулася також зустріч представників неформальних груп, які бажали увійти в Народний Фронт Перебудови. У зустрічі брало участь 23 представники.

Водночас було відомо, що питання створення Народного фронту за перебудову дискутується також у колах письменників. Конкретну ініціативну для реалізації намічених планів виявила група безпартійних письменників, що їх „очолив” Павло Мовчан і Віктор Терен. 30-го жовтня 1988 р. відбулися в конференційному залі СПУ у Києві збори, на яких покликано до життя Ініціативну групу для створення Народного фронту за перебудову. Голоували на зборах Віктор Терен і Павло Мовчан. Всього присутніх було близько 150 осіб, що їх запрошено було по телефону. Присутні були також Борис Олійник, Іван Драч і Дмитро Павличко, причому Олійник мусів невдовзі відійти через інші зобов'язання. Присутніми були також представники Інституту літератури, які запропонували своїх кандидатів до Ініціативної групи, а саме: Жулинського, Брюховецького і Дончика. Збори були неформальними, але узгіднені з парткомітетом Київської письменницької організації.

31-го жовтня 1988 р. з'явилася вже перша реакція з боку керівних партійних чинників. Секретарі правління СПУ Драч та Павличко і секретар партійної організації Борис Олійник були покликані до ЦК КП України, де з ними розмовляв секретар ЦК Сльченко. Безпартійних учасників Ініціативної групи на розмову до ЦК не запросили. Їх, однак, повідомили після розмови з

Єльченком, що парткомітет створить власну Ініціативну групу, яка складатиметься з членів парткомітету Київської письменницької організації. Так воно й сталося 1-го листопада 1988 р. на загальних звітно-виборних партійних зборах в Києві. Як писала „Атмода”, на цих зборах „вирішено було організувати ініціативну групу для створення нового руху. Членами створеної Іваном Драчем групи стали голова правління республіканської Спілки письменників Юрій Мушкетик, секретар партійної організації Борис Олійник та інші авторитетні люди. Пленум правління СПУ вирішив, що ця група повинна розпрацювати проєкт програми руху, а обласні письменницькі організації повинні стати ініціативними групами”.⁷

Проти такого рішення заперечували Терен, Мовчан та інші безпартійні письменники, які вказували, що чисто партійна Ініціативна група означає дискримінацію супроти безпартійних і заперечує саму ідею фронту, як народного.

Цей розвиток подій Борис Олійник подав у дещо іншій версії на початку 1989 р.: „1 листопада 1988 року загальні звітно-виборні партійні збори київських літераторів доручили новообраному парткомові (який я маю честь очолювати) створити „Ініціативну групу Спілки письменників сприяння перебудові”. Така група незабаром була створена. Однак на одному з пленумів СПУ (а не на партійних зборах) пропонується група була вже виведена на іншу якісну основу уже в ранзі „Народного руху України за перебудову”. Саме ця нова модель була запропонована на розгляд парткому.

Ознайомившись з поданим документом, вислухавши членів парткому (а не всі з них були за публікацію — прізвищ їх не називаю, на відміну від декого, без їхньої згоди — вони самі обізвуться, коли захочуть), — так от ознайомившись уже всуціль, а не уривками з проєктом програми, я сказав, що в такому варіанті партком не може її прийняти, оскільки нам було доручено згаданими зборами вивчити пропозицію комуністів і створити „Ініціативну групу Спілки письменників України сприяння перебудові”, себто спочатку у самій Спілці. Та навіть і в разі, коли б, припустимо, ми апелювали до громадськості в такому варіанті, як передбачає опублікований проєкт, то мені не зрозуміло, як, хто і завдяки якому механізмові реалізуватиме цю глобальну програму, котра охоплює всі сторони життя суспільства, — від політичних, економічних, правових, морально-етичних, філософських, екологічних, демографічних, народознавчих тощо. Якщо прийняти цю модель, то доведеться створювати якийсь надапарат, що кількісно перевершить нинішній партійний і урядовий в сукупності. Хоч розділи, де йдеться, зокрема, про екологію, мову, культуру, історію, гарантії

народовладдя, які унеможливляють будь-які прояви культивських деформацій, — як на мене, і справедливі, і конче необхідні.

Насторожило мене й те, що НРУ мислиться як новоутворення, котре матиме право контролювати всі без винятку структури суспільства, сам же не буде підзвітний нікому. З цього приводу я запитав, на якій підставі і з якого б це дива „рух” збирається привласнити роль своєрідного „погонича” всіх і вся? На жаль, мої сумніви з неймовірною оперативністю potwierдив цілий хор „порадників” з-за горба, яким не Чорнобиль чи, скажімо, Чигирин, а саме наглядацькі функції руху видалися найважливішими з усього проекту програми.

Одне слово, проект на парткомі не приймався уже хоча б з тієї причини, що він не голосувався.”⁸

У цій ситуації ініціативу у свої руки взяв І. Драч, який вів переговори в справі Народного фронту як з партійними, так і безпартійними та культурними діячами, „консультуючися” також із деким у ЦК. „Камнем спотикання” було не лише формальне питання, чи має творитись Ініціативна група, чи сам Рух, а передусім проект програми. За деякий час партійна Ініціативна група, очолювана І. Драчем, погодилася на те, щоб до неї долучилася первісна „непартійна” Ініціативна група. На практиці це означало злиття обох Ініціативних груп, що вийшло на користь Народному фронтові, чи пак Рухові, як такому. З одного боку, партія перебрала ініціативу безпартійних, згідно нібито з визначальною лінією партійного керівництва, а з другого, це гарантувало існування Народного фронту чи пак Руху взагалі. Тобто: без „перебрання” парткомітетом письменницької організації Ініціативної групи, вона, напевно, мала б дуже поважні труднощі із своїм організаційним оформленням. Згідно з Мовчаном,⁹ Леонід Кравчук після створення партійної Ініціативної групи, був в принципі за, чи точніше не був проти Народного руху. Мовляв, він щойно на зборах Київської письменницької організації 31-го січня 1989 р. виступив проти нього. Справа, однак, у тому, що саме він не був проти „у принципі”. Розмови між ним і Єльченком — з одного боку, і Драчем, Павличком та іншими, з другого — не були завжди гармонійні і однодушні ще й перед тим. До речі, згідно з Мовчаном, Драч на початку зовсім не був горячим прихильником Народного руху і став ним щойно після створення партійної Ініціативної групи.¹⁰

Між іншим, ідею створення РУХУ (а не лише Фронту) висловив поет Дмитро Павличко на пресконференції, присвяченій екологічному мітингу 12-го листопада 1988 року. А 13-го листопада 1988 р. на екологічному мітингу в Києві, що переріс значною мірою у політичний, ідею Руху проголосили Дмитро Павличко

та поетеса з Черкас Людмила Тараненко. 8 тисяч учасників мітингу їх гаряче підтримали. Зрештою, як воно хоч і було, 23-го листопада 1988 р. СПУ вирішила створити Ініціативну групу Народного Руху за перебудову, що її очолив Драч. До такого вирішення дійшло не легко. В „консультаціях” з партійними чинниками, точніше з апаратниками з ЦК, постійно поставали якісь труднощі і відчувалось, що для цих людей було б найкраще і найвигідніше, якби Народного фронту взагалі ніхто не творив . . . Чомусь від самого початку вони вважали, що Народний фронт є подуманий як альтернатива до партії.

Про всі ці труднощі й перипетії у „переговорах” з ЦК КПУ говорив 1 липня 1989 р. Іван Драч на Київській Установчій конференції Народного руху України за перебудову. Серед іншого він подав, що „Київська координаційна рада Руху за перебудову завжди намагалася вив’язуватись із конфронтаційних ситуацій і прагнула до діалогу з ідеологічними відділами ЦК і міськкому партії. Не завжди і не в усьому вистачало кмітливості, вміння й такту і в нас, і в наших опонентів. Нам було важче зберігати спокій і рівновагу: ми ж бо були атаковані не лише нашими колегами журналістами за допомогою організованих і неорганізованих листів трудящих — недвозначно проти створення Руху висловилося керівництво республіки.”¹¹

24-го листопада 1988 р. з Іваном Драчем і його колегами велася „профілактична бесіда” на цю тему в ЦК КП України. Наступного дня (25-го листопада 1988 р.) газета „Молода гвардія” подала вістку про створення Народного фронту з ініціативи ЦК КП України, опісля треба було спростувати, бо він постав не з ініціативи партії, а Спілки письменників України. 1-ого грудня 1988 р. про це повідомив „Вечірній Київ”, причому було зазначено, що до Ініціативної групи ввійшли представники від всіх обласних організацій СПУ.¹²

Як вже згадано вище, на листопадовому (1988 р.) республіканському пленумі письменників було вирішено, що голови обласних організацій СПУ автоматично входять до Ініціативної групи Народного руху. Йшлося про те, щоб від самого початку Рух набрав форми широкої, розгалуженої організації, яка охопить територію всієї України. Незабаром після цього відбулися збори в Інституті літератури ім. Тараса Шевченка при АН УРСР, де всі члени підтримали створення Народного фронту за перебудову і для його реалізації вирішили створити Групу сприяння фронтові перебудови.

31 січня 1989 р. в Києві, в приміщенні будинку „Кіно” відбулися збори Київської письменницької організації, на яких ухвалено проект програми Народного Руху України за перебудову, скорочено НРУ. Збори відбулися під головуванням

керівника Київської організації СПУ Івана Драча та під загальною егідою парторганізації Спілки. На зборах прийшло до чергового удару між речниками СПУ, передусім Іваном Драчем, і представниками ЦК партії, головно Леонідом Кравчуком, завідуючим ідеологічним відділом ЦК Компартії України. Кравчук гостро критикував проект програми, кажучи, що „запропонована програма (НРУ) — це маніфест політичних вимог. Таким чином рух постає вже не як громадська організація, а як альтернативна до КПРС політична структура . . . !”¹³ Тому програму треба змінити. А, якщо, наприклад, Драчеві не подобаються зміни, що їх пропонує партія, то тоді він може вийти з партії. На це дуже гостро zareагував Драч, який заявив, що, якщо ЦК буде наполягати на своєму, тоді доведеться не йому одному, а всім письменникам вийти з партії . . . Так, чи інакше, перемогли письменники, хоч в остаточному тексті програми вставлено пункт про визнання керівної ролі партії в перебудові, довкола якого дотепер велися суперечки. Попри тиск з боку Кравчука, Загальні збори одноголосно ухвалили проект, але із запропонованим Драчем застереженням, що 3-го лютого 1989 р. Ініціативна група НРУ збереться у Спілці письменників і допрацює текст, що його опісля оприлюднять у пресі.

Як подав І. Драч кореспондентові „Вечірнього Києва”, „Проект програми Народного руху України за перебудову був прийнятий на загальних зборах київських письменників і загальних зборах інституту літератури. До складу ініціативної групи, окрім мене, як голови входила більшість членів парткому Київської письменницької організації, а саме: Б. Олійник, Ю. Мушкетик, О. Мусієнко, П. Осадчук, Д. Павличко, Б. Рогоза, В. Маняк, С. Тельнюк, В. Терен, С. Гречанюк, М. Слабошпицький, А. Дімаров. Активно допомагали нам М. Шевченко, П. Мовчан та інші письменники . . .”¹⁴

До головних ініціаторів Народного руху за перебудову на Україні Мовчан зараховує із СПУ Івана Драча, Дмитра Павличка, (який водночас очолює Т-во української мови ім. Т. Г. Шевченка), Станіслава Тельнюка, Сергія Гриченюка, Михайла Слабошпицького, Олександра Божи́ка, а з Інституту літератури: В. Дончика, В. Брюховецького, Ю. Коваліва, Юрія Цякова.

Про те, як народжувався Народний рух на Україні докладно говорив Віталій Дончик на Київській установчій конференції НРУ 1 липня 1989 р. Згідно з Дончиком, „наприкінці 1988 року київські письменники, а за тим і науковці Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, зазначаючи, що в республіці доволі відчутною є дія гальмівних сил, майже не зачеплені бастиони адміністративно-командної системи, що широкі маси недостатньо залучаються до контролю за діяльністю радянських

і господарських органів, виступили з Ініціативою Народного руху. Треба сказати, до речі, що в даному разі первинні партійні організації виявилися далекоглядними: і партком Київської організації СПУ, і партбюро Інституту літератури підтримали цю ідею.

У січні цього року вже було створено проект Програми Народного руху України за перебудову і відозву до всіх громадян УРСР. Назвемо сьогодні авторів цих документів: це письменники С. Тельнюк, В. Брюховецький, В. Терен, В. Дончик, П. Осадчук, це І. Дзюба й В. Яременко, це кандидат медичних наук В. Чмир і доктор економічних наук В. Сікора; допомагали доктор економічних наук, нині народний депутат СРСР В. Черняк, а ще письменники — професор Київського університету А. Погрібний і заступник секретаря парткому письменницької організації О. Мусієнко. На всіх етапах, а особливо на завершальному, брали активну участь у створенні проекту та відозви Д. Павличко, І. Драч, а також Ю. Мушкетик і Б. Олійник. Допомагав, консультував і ряд фахівців, зокрема, юристів; над російськими перекладами працювала доктор філологічних наук Н. Мазепа . . .

30 січня цього року відбулися збори Інституту літератури (близько 100 чоловік), а 31-го — загальні збори київських письменників (до 400 чоловік), які ухвалили: після врахування зауважень, редагування, скорочення опублікувати документи в „Літературній Україні”, а також просити всі інші газети дати для широкого обговорення.

18 березня цього року утворилася Київська координаційна Рада Народного руху України за перебудову, до складу якої входило лише кілька літераторів, а сорок чоловік — то вчені, робітники, вчителі, студенти, представники різних соціальних верств. Серед них і кандидати в депутати. Треба сказати, що передвиборна кампанія відбувалася, коли Рух ще тільки-но організовувався, набирав сили, тому, на мій погляд, не стільки він дав виборам, як передвиборна політична боротьба, програми кандидатів у депутати активізували і збагатили його. Характерно, що чимало народних депутатів, які здобули підтримку виборців Києва, — Яворівський, Черняк, Гришук, Амосов, Щербак, Таланчук та інші, — висловились за Рух. Узагалі досвід передвиборної діяльності кандидатів, груп підтримки — це досвід самого Руху знизу, він має бути використаний і розвинутий нами.

Київська координаційна Рада Руху на чолі з доктором філософії М. В. Поповичем уміло провела нас крізь різні рифи квітня-травня.¹⁵

Ще перед оприлюдненням програми НРУ, режимна преса гостро zareагувала проти проекту програми і Народного руху взагалі, даючи зрозуміти, що все те, що відбувалося 31 січня 1989

р. в будинку „Кіно” не подобається Щербицькому і його команді. Як писав Е. Логвин у „Робітничій газеті”, тиждень після зборів, в програмовому відношені Народний Рух хоче стати „альтернативною до КПРС політичною силою . . . ”¹⁶ Якщо йдеться про окремі виступи на зборах, то Е. Логвину, тобто Щербицькому і його команді, не подобалася зокрема вимога Дмитра Павличка, щоб українська мова стала мовою міжнародного спілкування на Україні і щоб батьки не мали права позбавляти своїх дітей навчання української мови в школах на Україні. Це суперечить, мовляв, демократичному принципові про вільний вибір . . . У Сергія Плачинди Логвину не подобалася концепція республіканської власності, яка має бути економічною основою суверенітету республіки. Логвин цитує, що за Плачиндою „земля — селянам — це ленінізм, а якщо земля належить державі — це по Сталіну. І що землю треба передати фермерам з правом успадкування”.¹⁷

Логвин закидає В. Яворівському, що він (Яворівський) вважає, що тільки від позиції НРУ залежатиме, чи Україна вийде з глухого кута і тим самим, мовляв, він відкидає той факт, що саме партія розпочала перебудову. В О. Черногуза не подобалася Логвину те, що він порадив „присутнім вигнати з своєї душі закодований ген рабства, той псевдоінтернаціоналізм, котрий ми сіяли і вчили любити чужу матір, а своєї не поважати”.¹⁸

Особливо не подобалася Логвину теза Ф. Бурлачука, що „тільки Народний фронт здатний зламати бюрократичну машину. І взагалі народ здатний і Конституцію замінити, і міністерський наказ скасувати — це в його руках”.¹⁹

Підсумковий висновок Логвина: „нарешті питання ставиться так, що саме Народний рух України повинен стати виразником єдиної волі українського народу, а не КПРС. У зверненні просто пропонується зламати існуючу систему” . . . І далі: „Автори звернення намагаються протиставити трудящих керівним органам”, „в документах НРУ обминається керівна роль партії, про що записано в Конституціях СРСР і УРСР” і що „суперечить Конституції й положенню про республіканську власність!”.²⁰ До речі, цей термін пізніше замінено на „народну власність”.

Єдиний, що про нього Логвин висловився більш-менш позитивно, був Юрій Шербак, який хоч „повністю й підтримав представлений проект програми, — його він назвав серйозним політичним документом, — однак попередив присутніх, що читатимуть його різними очима і по-різному будуть тлумачити. І зазначив два основні недоліки: він надто деталізований . . . А, по-друге, в його складанні повинні брати участь і юристи, наприклад, з інституту держави і права АН УРСР. До того ж у документі є категоричність . . . , (а) ми не повинні закладати

в документ конфронтацію . . . Так ось, Ю. Щербак був єдиним (!) учасником зборів, котрий, якоюсь мірою, подивився на представлений документ критичним поглядом. Решта промовців приймала проект схвально-беззастережно, що було дуже дивно в наш вельми критичний час''.²¹

Між іншим, проект програми зачитували Петро Осадчук і Михайло Шевченко, секретарі Київської письменницької організації. А щодо участі привників й інших спеціалістів у виробленні програми, то як подав Мовчан, серед них був юрист Головатий, економіст Вен'ямін Сікора, та інші, як, наприклад, Сергій Плачинда від екологічних питань.

16 лютого 1989 р. „Літературна Україна” опублікувала допрацьований остаточно проект. Ще на Зборах 31 січня 1989 р. була мова про те, що коли орган СПУ не надрукує повного тексту, тоді письменники „приватно” постараються, на власні кошти, видати цей документ. До речі, крім „Літературної України”, жоден інший офіціоз не надрукував програми НРУ.

Текст програми несе на собі всі позначки компромісного „допрацювання”. Передусім у ньому дуже міцно підкреслена позиція партії: „Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єднальну ланку між перебудовними ідеями партії та ініціативою найширших народних мас . . . Основна мета Руху — сприяння Комуністичній партії у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який служив би розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економіці . . . Рух спільно з КПРС та громадськими об'єднаннями Української РСР докладе всіх зусиль до демонтажу адміністративно-бюрократичної системи, що склалася у періоди сталінізму і застою . . .”²² Це — з одного боку, а з іншого: „Рух виступає проти будь-яких порушень соціальних, політичних, національних та екологічних прав людини . . . Рух прагнучим піднесення рівня свідомості, політичної культури, громадянської активності українського народу . . . відродження і утвердження національної самосвідомості . . . Рух ставить перед собою ціль (в) сприяти перетворенню Української РСР у правову державу . . . (г) створювати умови для переходу від народовладдя на словах до реального повновладдя народу; домагатися справжнього суверенітету України, як і інших республік СРСР; всі землі, води, повітря, корисні копалини, енергоресурси, підприємства, шляхи комунікації республіки є народною власністю, і користуватися ними загальносоюзні чи республіканські відомства можуть тільки з дозволу Верховної Ради та уряду УРСР. (д) НРУ має стати справжнім виразником життєвих і суспільних інтересів українського народу, людей інших національностей, що

проживають на Україні, а також здійснюватиме зв'язки з українцями в інших братніх республіках та за кордоном . . .''²³

У царині „Демократизації суспільства, прав людини, прав народу”, „Рух виступає за перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів на основі ленінської програми федералізму . . . Рух братиме активну участь у виборчих кампаніях і вибиратиме власних кандидатів. Рух організуватиме кампанії по відкликанню депутатів, що скомпромітували себе бездіяльністю або діями, які завдають шкоди народові . . . Рух вважає, що Загальна декларація прав людини ООН (9.12.1948), Заключний акт Гельсінкської наради 1975 р. та інші міжнародні угоди, ратифіковані СРСР, мають визнаватися повною мірою в нашому житті . . . Рух стверджує, що держава повинна юридично й практично гарантувати недоторканість особи, її житла, таємницю листування, телеграфного, телефонного та інших видів зв'язку. Переслідування за політичними, соціальними, расовими, національними чи релігійними мотивами, будь-яке обмеження громадянських і юридичних прав людини неприпустимі. Рух обстоює право кожної людини сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, виконувати релігійні обряди або вести атеїстичну пропаганду . . . Рух наполягає, щоб злочини сталінізму були визнані злочинами проти людства і людяності, а отже, не підлягали строковій давності. Щоб були названі поіменно організатори й безпосередні винуватці злочинів, а також опубліковані списки жертв сталінізму, увічнена їхня пам'ять, відшкодовані моральні, фізичні й матеріальні збитки потерпілим. У цій справі Рух співпрацює з Товариством „Меморіал”. Рух не уявляє перебудови правової системи без публічного перегляду справ громадян УРСР, несправедливо засуджених у період застою за сфабрикованими політичними чи релігійними звинуваченнями, без притягнення до судової відповідальності організаторів цих справ.”²⁴

У ділянці „Соціальної справедливості”, серед іншого, „Рух виступає за скасування самої категорії номенклатурних працівників та їхніх привілеїв . . . Рух вважає за необхідне перебудувати систему соціального забезпечення, опіки й благодійності та розробити новий пенсійний механізм; створити громадський фонд на допомогу інвалідам, самотнім та людям похилого віку. Рух підтримує товариство „Милосердя, співпрацюватиме з ним. Рух домагається збільшення житлового будівництва у різних його формах (державне, кооперативне, індивідуальне) з поступовим переведенням житла в індивідуальну власність громадян. Рух обстоюватиме повну гласність при розподілі соціально-побутових благ, забезпечуючи насамперед контроль громадкості за розподілом квартир . . . Рух вимага-

тиме докорінної перебудови системи охорони здоров'я. Поряд з державними повинні існувати медичні заклади кооперативного, індивідуально-трудоного, страхового типу, фінансовані різними громадськими рухами (різні фонди)''.²⁵

У царині економіки: „(3) Рух вважає, що економічною основою суверенітету республіки має бути республіканський господарський розрахунок. Економічний суверенітет республіки створює та підтримує умови для вільного розвитку українського етносу, корінного населення, для якого республіка — єдина територія його національного буття та історичної тривалості. Для цього урядові УРСР має бути надане право підпорядковувати економічні рішення соціальним та національно-культурним завданням . . . (1) Рух вважає необхідним перетворення економіки Української РСР у справді соціалістичну, позбавлену деформацій та спотворень людяну, здорову з екологічного погляду й ресурсобалансовану економіку . . . (2) Рух виступає за усунення та демонтаж усіх наслідків бюрократичновідомчої сваволі в управлінні економікою УРСР, що привели по суті до усунення трудящих республіки від участі у визначенні своєї економічної долі, звели майже нанівець економічний суверенітет Української РСР, надали їй економіці витратного характеру . . . (4) Рух домагається раціональної перебудови структури народного господарства, зміни пріоритетів у розповіді капіталовкладів. Від економіки, в якій непомірно велику частку посідають добувні та енергомісткі галузі й підприємства, треба перейти до економіки, в якій переважатимуть точне та складне машинобудування, екологічно безпечні й чисті виробництва, галузі, що забезпечують зростання добробуту. Тим самим структура економіки Української РСР буде модернізована, звільниться від домінування галузей та підприємств, що породженні ранніми стадіями індустріалізації, і вийде на рівень вимог сучасного етапу науково-технічної революції. (5) Рух вважає, що примусова колективізація, проведена Сталіним та його поплічниками, призвела до жорстокого насильства над селянами, зневажила почуття господаря й любові до землі. Для відновлення ефективного сільського господарювання необхідно враховувати національні хліборобські традиції та сучасний світовий досвід. Рух виступає за гнучке поєднання дрібних, середніх і великих підприємств, за впровадження орендних форм, що забезпечувало б продуктивно сільськогосподарське виробництво, у згоді з особливостями цієї галузі. Земля може надаватися селянам у довічне користування з правом спадкоємності.”²⁶

У ділянці всесоюдної економіки, програма НРУ виразно пішла по лінії скасування суперцентралізованого „єдиного народногосподарського комплексу”, який осягнув свого вершко-

вого насичення за часів Брежньєва. Наслідуючи балтійців, НРУ висунув наперед економічний суверенітет республік: (11),,: Відновлення економічного суверенітету республік, їхня співпраця на засадах вільного розвитку всіх народів . . . (6) еквівалентний обмін між республіками, за розвиток між ними безпосередніх кооперативних зв'язків, здійснення спільних економічних програм на товарно-грошовій основі, самостійний вихід на світовий ринок . . . (10) перехід на систему кредитних відносин між республіками та союзними установами, пряма та зрозуміла залежність між працею народу Української РСР і рівнем його добробуту . . .''²⁷

У царині екології: „(1) Домагатися ухвалення законів про суверенітет республіки у здійсненні всіх економічних, правових та адміністративних заходів з охорони навколишнього середовища. (3) Рух наполягає на докорінному перегляді енергетичної політики і передусім програми розвитку атомної енергетики на Україні, вимагає припинити будівництво Чигиринської та Кримської АЕС, спорудження нових енергоблоків на існуючих атомних станціях у республіці. (5) Рух домагається припинення будівництва особливо екологічно небезпечних підприємств, передусім хімічних та металургійних, у зонах високої концентрації населення і промислового перенасичення . . . (6) Рух вимагає від Мінатоменерго повної юридичної та моральної відповідальності перед населенням за втрати, завдані радіаційним зараженням земель, від Мінводгоспу — за заводнені і заболочені землі та землі, піддані ерозії й засолюванню від Агропрому — за забруднення рік і земель гігантськими тваринницькими комплексами . . . (10) Необхідно запровадити реальну кримінальну відповідальність за порушення екологічного законодавства, прирівнюючи найбільші з них до злочинів проти людства.''²⁸

У національному питанні, мови й культури РУХ змагає до досягнення „рівноправності (українського народу) серед інших націй СРСР, державного суверенітету . . . (2) радикальних державних заходів, спрямованих на реальне утвердження національної справедливості, відродження духовних багатств народу, забезпечення широкого функціонування та всебічного розвитку української мови — визначального чинника існування народу як етносу . . . (3) надання українській мові статусу державної мови в УРСР . . . законодавчо забезпечити на практиці відновлення і утвердження української мови у сферах партійної, державної, громадської діяльності, науки і культури, виробництва й діловодства, середньої й вищої школи, дошкільних закладів . . . (4) українська мова і література повинні бути обов'язковими предметами для вивчення у всіх школах, училищах і технікумах на території Української РСР . . . українське кіно,

театри, радіо і телебачення, інші засоби масової інформації, естрада тощо мають розвиватися з урахуванням пріоритету української мови на території республіки . . . всіляко сприяти діяльності Товариства української мови імені Тараса Шевченка, інших національно-культурних товариств республіки. (5) Рух розцінює виховання національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення любові до рідної мови, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини, оборону пам'яток, широке та об'єктивне висвітлення та вивчення всіх сторінок історії українського народу як одне з головних завдань відповідних державних установ, закладів культури, творчих і молодіжних організацій . . . ''²⁹

Свою діяльність і опіку Рух поширює також на українців, які живуть поза межами республіки — на Кубані, в Сибірі, Казахстані, на Далекому Сході, в Москві, Ленінграді та в інших містах і регіонах СРСР, а також „Рух висловлюється за найтісніші контакти з українцями, які живуть поза межами Радянського Союзу, співробітничатиме у цьому напрямку з товариством „Україна”, сприяючи нерозривності українського народу та його культури.”³⁰

Цей проект підписали Ініціативна група Київської організації Спілки письменників України та Ініціативна група Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Остаточне вироблення й затвердження організаційно-структурних принципів Руху залишалося за Установчим З'їздом. Загально було прийнято, що на тодішній час первинною організаційною одиницею є Ініціативна група, чи просто група. Такі групи існували або формувались вже тоді по різних установах і в різних середовищах.

Сама зміна назви „фронту” на „рух”, до речі, не була випадковою. Як опісля пояснював Іван Драч та інші діячі Руху, йшлося тут про визначення широкого і глибшого явища ніж сам „фронт”. Не виключено, що декому термін „рух” відповідав тому краще, що в ньому він бачив менше гостро-конфронтаційного змісту, ніж у слові „фронт”. Певну роль міг тут відіграти також „тактичний момент”, головню для тих, які вважали за доцільніше не ставити Рух автоматично у категорію „прибалтійських фронтів”, що й так закидали ініціаторам Руху. Так, чи інакше, справа тут не в назві, а у програмі, змісті роботи, активності і масштабності та динамічності діяльності Руху.

1. Ольга Коноваленко, „Вияви себе як особистість”, „Радянська освіта”, 30.9.89, стор. 2

2. „У Львові створився Демократичний фронт сприяння перебудові”, Українська пресо́ва служба, Париж, 15.7.88, Архів автора

3. Там же

4. „Справжнє нутро Львівської влади”, Листок пресо́в служби УГС н. 7, 2.8.88

5. „Жорстока розправа”, Листок пресо́в служби УГС н. 8, 5.8.88

6. „Душать Народний фронт у Вінниці”, Листок пресо́в служби УГС н.49, 29.12.88

7. Рихард Трейс, „Что такое Рух?”, „Атмода” н.21, 29.5.89, стор. 6

8. Борис Олійник, „Лист до редакції: Емоції і факти”, „Радянська Україна”, 8.3.89

9. Roman Solchanyk, "The Beginnings of the Ukrainian Popular Front: an Interview with Pavlo Movchan" (Part II), RL PRD, July 18, 1989

10. Там же

11. „Робітнича газета”, 8.7.89

12. „Довкола створення Народного фронту перебудови в Києві”, Матеріали Пресо́в служби УГС, 13.12.88

13. Е. Логвин, „Нетерпіння і нетерпимість” нотатки із зборів Київських літераторів”, „Робітнича газета”, 8.2.89, стор. 3

14. Борис Олійник, „Емоції і факти”, „Радянська Україна”, 8.3.89

15. „Про що говорили письменники на Київській Установчій конференції НРУ за перебудову — 3 доповідей і виступів”, „Літературна Україна” н. 28, 13.7.89, стор. 6-7

16. Е. Логвин, „Нетерпіння і нетерпимість — нотатки із зборів Київських літераторів”, „Робітнича газета”, 8.2.89, стор. 3

17. Там же

18. Там же

19. Там же

20. Там же

21. Там же

22. „Проект — Програма Народного Руху України за перебудову”, „Літературна Україна”, 16.2.89

23. Там же

24. Там же

25. Там же

26. Там же

27. Там же

28. Там же

29. Там же

30. Там же

ПОЛЕМІКА НАВКОЛО НАРОДНОГО РУХУ

Ще перед опублікуванням проекту програми Народного руху України за перебудову в „Літературній Україні” 16-го лютого 1989 р. „Радянська Україна” статтею свого кореспондента В. Десятникова зареагувала подібно, як „Робітнича газета” на збори письменників 31-го січня 1989 р. в будунку Кіно в Києві, на якому було прийнято цей проект. Визнаючи на початку статті, що хоча „обстановка у залі республіканського будинку кіно в цей день була електризованою . . . , тут всетаки були . . . люди, знані в народі, мудрі майстри слова. Прозаїки, поети, публіцисти, критики, їхня творчість активно працює на перебудову. Тут були, зрештою, чесні й принципові люди, яким ми звикли вірити, які викликають щиру повагу”.¹ Отак „помастивши” учасникам зборів, Десятников перейшов до „суті справи”. Бо, як він пише далі, „все ж обстановка у залі пробуджувала у мене часом недобрі спогади”, які він мав із нещодавніх засідань клубу „Спадщина”, де, мовляв, лише панували емоції, де був „шум, свист, тупіт . . . і благовійна тиша, коли виступив „свій””. Йдеться йому про сам проект програми Руху, який є не тільки „деталізований і недопрацьований”, але в якому „чимало аматорства, дилетанства” і протиріч. На це вказав, мовляв, завідуючий ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л. Кравчук, який гостро скритикував низку положень Програми. Серед них, наприклад, те, що „Програма” містить ряд положень, які не узгоджуються з постулатом „про організування діяльності Руху у відповідності з Конституціями Української РСР і СРСР”. „Всупереч ст. 2 Конституції СРСР і ст. 2. Конституції УРСР, яка встановлює, що всі державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів, тобто представницьким органам державної влади, програма НРУ ставить перед собою мету добитися взаємоконтролю законодавчої, виконавчої і судової влади. На думку авторів проекту, саме Народний Рух України, а не КПРС, не обрані на основі вільних і демократичних виборів Ради народних депутатів усіх ступенів, „має стати справжнім (на відміну від несправжніх? — В.Д.) виразником єдиної волі українського народу, людей інших націй, що проживають на Україні, та інтересів українців поза нашою республікою”. Конституційний принцип загальнодержавної власності на землю, повітря, воду, природні ресурси й засоби виробництва автори проекту Програми називають „антигуманним і антисоціалістичним по суті”. Чому? На якій підставі? На зборах йшлося про необхідність заміни загальнонародної власності республіканською. Чому? На якій підставі? Взагалі, щодо держави, то вона, на думку творців проекту, повинна бути тільки

„Радом уповноважених управителів народною власністю”. Чи не чуваєте ви, шановні читачі, у цих словесних туманностях щось від Руссо, від інших давніх домарксових мислителів-гуманістів?”²

Десятников обурюється також з приводу того, що „проект Програми НРУ виступає проти існуючого нині права вільно обирати мову навчання дітей у школах. Це демократично? Справедливо? Виходить, що всупереч здоровому глузду ми повинні прилучати до української мови примусово, не рахуючись з реаліями і побажаннями людей?”³ (Автор статті не подав, однак, пункту з Програми, в якому говорилося би про „примусове прилучення”, бо такого, самозрозуміло, й не було.)

Не подобалась Десятникову також економічна частина Програми: „Автори проекту Відозви та й Програми, відштовхуючись від певних реальних економічних проблем, раз у раз збочують на шлях підбурювань, звинувачують „Центр”, Москву, в нібито навмисному отруєнні води, ґрунтів, повітря України, та радіаційному забрудненні території республіки.”⁴

Стаття Десятникова з’явилася 7-го лютого в „Радянській Україні”, тобто на день перед статтею Е. Логвина в „Робітничій газеті”. Виглядає, що за цей один день наступила певна „тональна” зміна в оцінці і зборів письменників 31-го січня, і самої Програми УНР. Бо коли Десятников ще не шкодує компліментів учасникам дискусії з письменницького середовища, і критикує Програму УНР „принципово”, хоч і помилково, то Е. Логвин розправляє вже з поодинокими виступами на всю міць.

Незнати, чи це залежало від темпераменту різних авторів, чи від того факту, що „Радянська Україна” більш „офіційна” . . . Хоч, з другого боку, прийде час, і „Радянська Україна” у кампанії проти НРУ щодо „тону” зовсім не пастиме задніх у порівнанні з „Робітничою газетою”, а радше навпаки.

Звісно, постава Логвина і Десятникова це не тільки їхня особиста чи „професійна” переконаність, а насамперед це постава ЦК і самого Щербицького. Тож нічого дивного, що проти Програми НРУ змобілізовано в першу чергу „гармати” з наукового світу, щоб, так би мовити, побити Рух з допомогою найвищих авторитетів-академіків. Мовляв, не хтось там, а самі науковці перші вдарили по НРУ!

Таких „гармат” знайшлося аж шість: В. Кухар, віцепрезидент Академії наук УРСР, академік АН УРСР; І. Лукинов, віцепрезидент Академії наук УРСР, академік; В. Скок, віцепрезидент Академії наук УРСР, академік; Б. Стогній, головний вчений секретар президії Академії наук УРСР, член-кореспондент АН УРСР; Ф. Рудич, директор інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктор філософських наук; А. Гордієнко,

заступник директора Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук. Два дні після появи проекту програми НРУ в „Літературній Україні” з'явилася вже їхня стаття в „Радянській Україні”, в якій вони гостро розкритикували і Народний Рух, і його Програму.

Розмалювавши широку картину, як багато ЦК КПРС і, зокрема, ЦК КП України, Верховна Рада УРСР та Уряд республіки роблять у „революційній перебудові всіх сторін життя радянського суспільства, (яка) привертає сьогодні увагу всієї світової спільності народів”,⁵ включно з розробленням і здійсненням „ряду дієвих заходів”, спрямованих на подолання деформацій і недоліків застійних часів у всіх галузях економіки, соціально-політичних відносин, національно-культурного розвитку, розширення сфери вживання української мови, надання їй державного, конституційного захисту, докорінного поліпшення умов життя й прав людини, розв'язання невідкладних екологічних проблем (адже ухвалено рішення про припинення перекриття Дніпро-Бузького Лиману, будівництва Чигиринської та Кримської АЕС) тощо, академіки приступили до суті справи, вдавшись при тому до трохи зневажливого, почасти іронічного, менторського тону.

Бо ж, мовляв, на тлі всіх цих перерахованих колосальних зрушень, змін та досягнень що ж являє собою НРУ і його програма? Вони так і пишуть: „І ось перед нами новий маніфест. Його підготували ініціативні групи Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка. Назва документа — „Програма Народного руху України за перебудову”. Зізнаємось, одразу ж виникають асоціації з народними фронтами в Прибалтиці — рухами надто суперечливими, які на сьогодні аж ніяк не привели до консолідації в згаданих республіках. Незаперечно й те, що їх організатори не можуть похвалитися реальним внеском у практичні здобутки перебудови. Зате фактом є досить глибоке розмежування за національними ознаками, взаємні підозри і недовір'я”.⁶

А далі йде „аргумент” навіть із закидом вживання формули „блоку комуністів і безпартійних” із сталінських і застійних часів. Тобто, говорячи відкритим текстом: „лови злодія” . . . Так вони й пишуть: „загальне піднесення політичної активності мас — прикметна риса сучасної громадської атмосфери на Україні. У цьому зв'язку виглядає дивним анахронізмом, не сумісним з реаліями сьогодення, положення проекту про те, що народний рух України за перебудову — „це нова форма блоку комуністів і безпартійних”. Якщо навіть не звертати уваги на те, що формула щодо „блоку” з'явилася під час виборів 1937 року і бездумно вживалася в застійні часи, то необхідно відзначити

головне: вона далеко не відповідає реальному змістові якісно нового стану єднання партії і народу, народженого революційною перебудовою".⁷ Це, до речі, класичний приклад „перебудовної діалектики” тих застійно-консервативних елементів, які, начебивши на себе налічку перебудови, залишилися тим, чим були доти, і підступно закидають іншим те, на що самі слабують.

Академікам не подобалося зокрема те, що Рух „являє собою єднальну ланку між перебудовними ідеями партії та ініціативою найширших народних мас”, бо, мовляв, це означає, що „роль партії обмежується таким чином тільки до висунення ідей” і „партія розглядається у відриві від народу й нібито потребує додаткового механізму для зв'язку з ним”. Взагалі „уважне прочитання проекту дозволяє дійти ще одного висновку: в ньому немає конструктивних пропозицій щодо виходу зі справді складної соціально-економічної ситуації”.⁸ Ба більше: „проекту бракує справжнього розуміння інтернаціоналізму та шляхів послідовної реалізації цього невід'ємного принципу радянського способу життя; . . . вимоги нагального переведення середніх спеціальних і вищих учбових закладів республіки на українську мову навчання, без достатнього урахування можливостей і суспільних потреб йдуть врозріз з елементарним демократизмом. Це питання надто серйозне . . . Адже йдеться про майже два десятки мільйонів російськомовного населення республіки”⁹ (про кілька десятків мільйонів україномовного населення академікам байдуже, і для них це не надто серйозне питання! — примітка А. К.) „Щодо вибору батьками мови навчання своїх дітей. Безумовно, всі учні на території республіки повинні вивчати й знати українську мову. А от щодо вибору школи з українською, російською або іншими мовами навчання, то, як відомо, це конституційне право батьків”. І кінцевий підсумок: „багато з того, що в проекті програми руху є правильним, не є новим, оригінальним. Воно вже давно реалізується на практиці”.¹⁰ Тобто партія давно вже це робить, що Рух щойно має намір робити . . . А все інше у програмі — контроверсійне або нічого не варте. Посутню гостру відповідь дав академікам Михайло Косів, один із активістів НРУ у своїй доповіді на Установчій конференції Регіональної організації Руху 7-го травня 1989 року у Львові. У нарадах взяло участь біля двохсот представників різних груп підтримки НРУ від творчих спілок, наукових установ, шкіл і вузів, виробничих колективів, самодіяльних організацій міста Львова та області.

Головну доповідь „Про проект програми Народного Руху України за перебудову” виголосив саме Косів, який, серед іншого, сказав: „Візьмим . . . заперечення самої ідеї створення

Руху, спочатку п'ятьма академіками, (див. „Літературну Україну” за 23.02.89), а потім і всією Президією АН УРСР. Непотрібність Руху вони пояснюють тим, що ідеї репобудови і так, мовляв, міцно ввійшли у свідомість народних мас, і це знайшло своє виявлення. „У демократичній перебудовній кампанії по виборах нар. депутатів СРСР, яка охопила всю країну”: „саме сьогодні діє найдемократичніший механізм”, який проявив себе „в ході передвиборної кампанії”. Ну що тут скажеш? Дію цього „найдемократичнішого механізму” ми на Україні відчули аж надто добре, особливо тут, у Львові . . .

Звідки, з якої темної застійної берлоги повилізали на світ Божий ці вчені мужі, що їм аж так сліпить очі? Ми мали б право крикнути наше постійне нинішнє „Ганьба!” таким академікам і такій науці, та, на щастя, серед академіків є і чесні, порядні люди. Вони є і тут, у цьому залі. І все ж не втримаюся, щоб не навести ще кілька міркувань київських академіків: „Часи мітингування минули і спроби відновити їх приречені”. (Приїхали б вони до Львова). „Український народ в результаті перемоги Великого Жовтня створив власну соціалістичну державу”, а тому ідеї Руху „йдуть врозріз з елементарним демократизмом”. Ось вам достойні взірці брежнєвсько-сусловсько-маланчуківської демагогії. Бо хай би академіки пояснили, що це за такий особливий тип держави, яка не має права розпоряджатися власною землею, багатством її надр, водами й повітрям, не може захистити від асиміляції власних мову і культуру, тобто вберегти від духовної загибелі власний народ. Що це за держава, люди якої не є її громадянами?..

І, нарешті, останнє. Хоча й найважливіше за суттю. З одного боку Рух критикують за те, що в його Програмі немає нічого нового, такого, чого не було б в програмних документах КПРС, з другого — за те, що він є мовбито альтернативною до КПРС організацією. Чим пояснити цю „неув'язочку”? І ще кажуть: ініціатором перебудови виступила Комуністична партія, вона є і гарантом здійснення перебудови. Так виглядає, мовбито керівництво партії придумало й подарувало народові перебудову як милостиню. Тим часом, перебудову ми називаємо процесом глибоко революційним, а революційні ситуації, як відомо з марксизму-ленінізму, не виникають у суспільстві з чиеїсь доброї чи злої волі, а утворюються за умови, коли народ не хоче жити по-старому, у накинутах йому соціальних моделях, а верхи вже не можуть керувати народом по-старому. Отже, необхідність перебудови виникла саме тому, що народ не хоче жити і працювати в таких соціальних умовах, у які поставило його все попереднє керівництво держави. Тому найактивнішою силою перебудови є не партія, а все-таки народ, незалежно від того, чи

він заявляє про свою активність у голос, чи прикладається і вдає з себе слухняного та покірного — він врешті-решт творець історії, і саме від нього залежить: відбудеться перебудова чи ні. Саме тому і потрібний Народний Рух за перебудову, який стане зв'язуючою ланкою між партією та народом, який буде новою формою єднання між комуністами й безпартійними...''¹¹

Якщо ж йдеться про засудження ідеї створення Народного Руху України за перебудову Президією Академії наук УРСР, то закулісний процес ганебного рішення наслідив у своєму виступі на Київській Установчій конференції Павло Кислий, член-кореспондент АН УРСР, заступник директора Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР, який заявив:

„Насамперед як представник АН УРСР хочу заявити нашому зібранню, що переважна більшість учених академії підтримує Рух. Ясна річ, про це ніхто й ніде не може почути.

На той момент, коли вийшла стаття (негативна щодо Руху) за підписом кількох наших віце-президентів, я перебував у лікарні. Маючи багато часу, теж підготував матеріал і надіслав його до „Літературної України”. Я висловлював не тільки свою думку, обстоюючи необхідність створення Руху. Заздалегідь статтю було обговорено в Інституті теоретичної фізики. Її підтримали. Окрім мене, такі статті написали ще кілька вчених. Однак ніхто ніде нічого не друкував.

Ви знаєте, що Президія АН УРСР ухвалила ганебну — я ще раз наголошую — ганебну постанову, де йдеться про неприйняття Руху. Це зроблено під тиском. І от я думаю: як собі уявити таку ситуацію, коли державна установа осуджує громадську організацію?..’’¹²

Слідом за академіками посипались „думки читачів з приводу проекту Програми Народного Руху України за перебудову” в „Радянській Україні”, „Правді України”, „Робітничій газеті” та у всій пресі. Партійні і урядові офіціози та їхні підголоски вдарили на сполох, критикуючи на усі боки Рух та проект його програми. Судячи з розмаху й інтенсивності зааранжованої партійною номенклатурою кампанії, Щербицький і ко дуже серйозно поставилися до Руху та його можливостей. А тому увімкнули всі механізми, а головне пресу, для того, щоб неутралізувати Рух, придушивши його у зародку.

З'явилися листи із заголовками і змістом на кшталт: Рух „Сприятиме не згуртуванню народів, а їх роз'єднанню”, „Не хочуть бачити позитивних результатів”, (звісно, партії в контексті перебудови — примітка А. К.) „Спитати в народу”, „Не деклараціями, а ділами”, „Мало проголосити . . .” „Перебудові потрібне діло” і т. д. і т. п.

В. Гнєтов з Дніпропетровська писав: „Я член КПРС уже 47

років. Ознайомившись з програмою київських літераторів, був прикро вражений. Як це ми, комуністи, недогледіли такої політичної безграмотності, та ще й у такому середовищі . . . Письменники, мовляв, дозріли для управління Україною. Якщо Компартія України не приєднається до їхньої програми, то це буде помилкою . . . Порівнюється двомовність з наркоманією. Треба вигнати з душі ген рабства — то псевдоінтернаціоналізм . . . Круто так. А по суті — вдуматися треба . . . Нам пропонують важку індустрію прикрити, усе перевести на легку промисловість тощо. А з людьми як бути? Та й забувати не можна, що є серйозні потреби країни, що існує ще блок НАТО. Йому пальця в рот не клади. Чим же будемо захищатися — ганчірками? . . .¹³

В. Шкаранда з Вінниці писав про „диктат, натиск групи письменників, нав'язування своєї волі українському народу. Хто їм дав право так робити? Як вони розуміють гласність, демократію? Деж їх особиста культура, інтелігентність? Я ніколи не думав, що письменники можуть так безкультурно поводитись. У них відсутні культура дискусії, політична культура”.¹⁴

Л. Глазов, професор кафедри історії КПРС Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування, назвав Програму Руху „документом певного кола Співки письменників та працівників Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР”, яка „обмежується інтересами лише цих верств, а не всього населення республіки”. Програма Руху „зведена по суті лише до мовного фактора. При цьому виходить із того, що мова — визначальний чинник існування нації . . . Але це суперечить науковим уявленням . . .” А при тому: в програмі „навіть не згадується національно-російська двомовність . . .”.¹⁵

А. Усіков, заступник секретаря парткому, учасник обговорення Програми Руху на виробничому об'єднанні „Ворошиловградтепловоз” на Лугані: „Цей документ явно перегукується з програмами Народних Фронтів прибалтійських республік . . .”.¹⁶

О. Єрошенко, робітник фасонно-сталеварного цеху „Ворошиловградтепловозу”: „Я українець . . .” Але: „мене дуже бентежать розділи проекту Програми щодо примусового впровадження в школах, вузах, середніх спеціальних закладах викладання на українській мові, про обов'язкове складання вступних екзаменів з цієї мови при вступі в інститут. Адже це позбавило б представників інших національностей рівних можливостей навчатися у вузах республіки. Яка ж це демократія? Я не підтримую цей Рух”.¹⁷

Р. Щербаков, заступник головного конструктора того ж об'єднання: в Програмі „існують положення, під якими явно

закладені „міни”. Мені не зовсім зрозумілі методи діяльності Руху. Дещо нагадує перший етап польської „Солідарності”. . .”¹⁸

І. Хижняк, робітник, пенсіонер із Сумів: „Справді, рух постає вже не як громадська організація, а як альтернативна КПРС політична структура . . .”¹⁹

А. Алферов з Горлівки Донецької області: виступи письменників під час обговорювання проекту програми Руху 31 січня 1989 р. включали „вимоги, здійснення яких загрожує ліквідацією завоювань Жовтня, розпалюванням міжнаціональних чвар. По суті їх гасло зводиться до слів — „самостійна Україна”. Звичайно, я далекий від думки, що всі промовці затяті націоналісти, але виступ деяких, перекреслюють рішення ХХУІІ з’їзду КПРС і ХІХ партійної конференції . . .” „Дехто, мабуть, не припускає, що події можуть набути такого обороту, як у Прибалтиці . . .”²⁰

М. Шевчик з Тернополя: „Якщо говорити прямо, то Рух — явище і позитивне, і негативне. В усі часи прогресивні товариства за своєю суттю були інтернаціональними. А тут, що б там не говорили, а факт залишається фактом: діяльність Руху сприятиме не згуртуванню народів, а їх роз’єднанню. Щодо мовних питань. Треба подбати не тільки про тих, хто шанує українську мову, а й інші — російську, білоруську . . . І щоб панував принцип добровільності”.²¹

К. Ярошук, ветеран війни і праці, з с. Прислuch Хмельницької області: „Мене вразило те, що письменники України чинять не по-письменницьки. Вони хочуть повернути Україну в незрозумілому напрямі, дати їй якусь анархію.”²²

І. Федоренко з с. Насташка Київської області: „Біль усередині, що витерпіть не можна . . . Товариші письменники, поети, всі, хто брав участь у виготовленні проекту, опам’ятайтесь.”²³

Юрій Ячейкін, письменник з Києва: „Типово кабінетним породженням є спілчанський „рух”. Адже не було жодного попереднього обговорення документів „руху” ні на зборах редакцій спілчанської періодики, ні в видавництві СПУ „Радянський письменник”, ні в літературних об’єднаннях і творчих комісіях Київської організації . . . Письменницька громада, ім’ям якої усе те діялося, ніякої участі у цій метушні не брала, бо толком навіть не знала, про що, власне, йдеться . . . Прикро, що й новообраний партком став на хибну стежину келійних рішень . . . Програма не має чітко окресленої, виразної мети . . . Коли ж нема мети, або вона формулюється розпливчасто, невиразно, аморфно, тоді зникає її підґрунтя — конструктивна конкретика. Інша справа, якби це неформальне новоутворення було, приміром, названо

„Рух за екологічне відродження України”. У цьому випадку мету було б прямо вказано в самій назві, а документ одразу набрав би тієї стислості і виразності, на брак якої звернув увагу письменник Юрій Щербак . . . Доводиться з сумом констатувати: за чотири роки перебудови в стилі діянь апаратників СПУ нічого не змінилося. Як була, так і лишилася в дії осоружна „лінія” на затискування неприємної для начальства критики. Газета „Літературна Україна”, порушуючи елементарну журналістську етику, на кожний критичний допис читачів неодмінно і одразу ж „реагує” голобельною редакційною реплікою, не соромлячись навіть перекручувати факти і зміст читацьких дописів”.²⁴

Алла Колесник з Ворошиловграда: „Не зараз треба голосно говорити про проблеми української мови, а набагато раніше, коли пішла „мода” на звільнення дітей від вивчення української мови та літератури в школах . . . Де ж були нинішні „дбайливі”, „добродійники” української мови тоді? Треба було тоді кричати на повний голос, що не можна цього робити, а не зараз збиратися, вносити розбрат, хорошого від цих зборищ не доводиться чекати . . . Люди всіх національностей . . . читають цією мовою, яка їм рідніша, якою їм зручніше спілкуватися, якщо можна так висловитися, і не треба „тиснути”. А для того, щоб нам легше жилося, працювалося, та й розуміли один одного, має бути одна мова „головною”, офіційною — російська.”²⁵

Нестеренко з Миколаїва: „Хочу нагадати інженерам людських душ, що перебудову почала Комуністична партія, вона повинна й надалі її очолювати, а не купка самозванців . . .”²⁶

Проф. Александр Лопухов, голова правління Співки художників України проаналізував редакційну пошту „Правди України” в справі програми Руху і подав підсумки своїх і інших дописувачів, серед яких є і ветерани праці та війни, і Герой Радянського Союзу, і електромонтер: „Документ сирий, недоварений, недожарений, недодуманий. Виник він з під пера кількох кабінетних інтелектуалів, а на люди пущений немов би — ледве чи не від всього народу.”²⁷ Всі автори листів протестують проти не „вільного вибору мови навчання для дітей у школах” і вступних іспитів з української мови і літератури при вступі до вузів, бо це „диктат, примусівка”. Не важливо, на якій мові люди розмовляють, важливе що приноситься людям . . . Лопухов робить закид українським письменникам, що їхні твори залежуються на полицях, бо нічого доброго вони не пишуть . . . „Де, питаються вони (автори листів), українські „Плахи” і „Біла одіж”? „Отож нехай „творці красного письменства” переходять від усної творчості на мітингах і зібраннях до основної праці — пером . . .”²⁸

В. Шевченко, кандидат філософських наук, доцент

Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка: „Рух швидше амбіційний, ніж конструктивний, скерований швидше в минуле, ніж у майбутнє. Погоджуюсь з робітниками, селянами, інтелігентами, які в своїх листах говорять, що від такого народного руху віє скоріше національною відокремленістю, ніж всебічним розвитком українців та інших народів, що населяють нашу республіку . . . Загалом, економічні міркування укладачів „проекту“, особливо з приводу „справжнього суверенітету України“, хибують явним запозиченням думок деяких вельми „самостійно-національних“ інтелігентів з республік Прибалтики . . .”²⁹

Президія Спілки журналістів України зайняла також нагативне становище в справі програми Руху. Як писала газета „Радянська Україна“, „Відбулось засідання президії . . ., на якому за дорученням пленуму правління, що відбувся 7-го березня цього року (1989 р.), було розглянуто і обговорено проект програми Народного руху України за перебудову. Учасники засідання одноголосно прийняли постанову про своє ставлення до цього документа . . . документ містить немало вірних формулювань, взятих з відомих партійних документів перебудовного періоду, але його не можна розглядати як такий, що вносить щось суттєво нове у здійснювані в країні процеси оновлення суспільства . . . У проекті чимало суперечливих положень, зокрема, тісно переплелися запевнення в інтернаціоналістських почуттях і прагненнях та заклики до встановлення „повного суверенітету республіки“, декларації „проти ігнорування національних інтересів росіян та представників інших національностей і виступ проти вільного вибору мови навчання тощо.” А головне: „Не можна зважати на те, що вже зараз навколо ініціативної групи Народного руху за перебудову гуртуються угруповання неконструктивного, антисуспільного, націоналістичного спрямування, які ведуть курс на дестабілізацію і підриг здійснюваного партією і народом перебудовного процесу.”³⁰

Є. Панченко, завідувачий кафедрою економіки СРСР Київської вищої партійної школи, д-р економічних наук, професор, на засіданні „Круглого стола” на тему „XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин”, 15-го лютого 1989 р.: „Інколи виникають відцентрові підходи до розв’язання проблем комплексного соціально-економічного розвитку союзних республік, що ігнорують загальносоюзний розподіл праці і значний додатковий ефект від функціонування єдиного народногосподарського комплексу як цілого. Вони, зокрема, знайшли своє відображення в проекті „Програми Народного Руху України за Перебудову”, в

економічному розділі якого говориться п. 4: „Від економіки, в якій непомірно велику частку посідають добувні та енергомісткі галузі й підприємства, треба перейти до економіки, в якій переважатимуть точні та складні машиновудування, екологічно безпечні й чисті виробництва, галузі, що забезпечують зростання добробуту”. . . Звичайно, ніхто не заперечує проти модернізації і прогресивних зрушень, які відбуватимуться в ній. Але їх здійсненню повинна передувати теоретична розробка питання про те, яка саме структура є оптимальною . . . Необхідне комплексне дослідження економічних питань гармонізації міжнародних відносин, унаслідок чого має бути створений механізм регулювання взаємин не лише між союзними республіками, а й усіма регіонами.”³¹

На допомогу Панченкові пішов С. Кульчицький, завідуючий відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР, д-р історичних наук, професор, який, критикуючи прибалтійських речників „економічного суверенітету республік”, що їх заступають Народні фронти в балтійських країнах, посередньо вдарив й по економічній програмі НРУ. У своїй бесіді „Місце національних економік у рамках народногосподарського комплексу СРСР” він протиставив термінові „національна економіка” регіональну економіку, як реально існуючу в СРСР, і „створення економічного механізму, який забезпечує заінтересованість республік і регіонів в господарській діяльності на їх території”, і є одним з важливих напрямів перебудови виробничих відносин. Цей механізм має встановити залежність між кінцевим результатом господарської діяльності, тобто ефективністю виробництва, і рівнем матеріального та культурного рівня життя трудящих. Однак, формування такого механізму не пов’язане з ліквідацією єдиного народногосподарського комплексу і створенням на його уламках замкнутих регіональних економік. „В економічній відрубності, у перетворенні федерації радянських республік на конфедерацію розв’язання назрілих проблем не знайти. Якщо розділити загальносоюзний комплекс на п’ятнадцять республіканських, то кожний з них буде економічно ослабленою, але точною його копією, аналогічним комплексом нерозв’язаних проблем. Проте саме до цього схиляються деякі економісти й соціологи, особливо у прибалтійських республіках. Деякі з них не можуть собі уявити регіонального госпрозрахунку без цілковитого відділення республіки від союзної економіки. Так, В. Терляцкас і В. Більдініс у статті „Кому небезпечні республіканські гроші?”, опублікованій вільнюською газетою „Вечерниє новости” 16 грудня 1988 р., стверджують, що без запровадження республіканських грошей неможлива самостійна економіка,

грошова і кредитна політика, не можна уникнути вивезення виділених республіці товарів та інших матеріальних цінностей, перерозподілу національного доходу на користь регіонів з низькою продуктивністю праці. Все це справедливо, якщо розглядати республіку як цілком самостійну державу . . . Розв'язання проблем, пов'язаних з функціонуванням загальносоюзного народного господарства, слід шукати не у відособленні республік, а на шляхах накресленої партією концепції перебудови. В галузі політичній це означає відмову від сталінської „автономізації”, до якої призвела командно-адміністративна система управління, і повернення до ленінської концепції побудови Радянського Союзу на засадах федералізму. В галузі економічній це означає радикальну перебудову виробничих відносин. Лише за допомогою централізованого державного керівництва ми зможемо здійснити масштабну технічну реконструкцію, добитися прогресивних структурних зрушень в народному господарстві, розвинути інфраструктуру, зміцнити фінансово-кредитну систему і грошовий обіг, вдосконалити міжреспубліканську і міжрегіональну інтеграцію виробництва. Посилення централізованого керівництва необхідне для проведення єдиної технічної політики раціонального розміщення продуктивних сил, зміцнення обороноздатності країни, розвитку загальносоюзних транспортних та інформаційних систем, освоєння слабо заселених територій. Проте централізовані почати повинні мати під собою об'єктивну основу, а не перетворюватися в диктат міністерств і відомств. Врешті-решт цей диктат приводить до своєї протилежності — втрати контролю над становищем в регіонах внаслідок неспроможності навіть за допомогою найдосконаліших ЕОМ здійснювати пряме управління з єдиного центру мільярдами господарських зв'язків. У розвитку соціалістичної економіки треба відмовитися від деформаций, пов'язаних з воєнно-комуністичною практикою та ідеологією, спиратися на товарно-грошові відносини, регулюючи роль ринку. Дириктивне планування в натуральних показниках повинне поступитися місцем методам управління, що базуються на контрольних цифрах — орієнтирах в розвитку галузей, регіонів, підприємств, а також — обмеженою мірою — на державних замовленнях на поставки промислової і сільськогосподарської продукції в загальносоюзний фонд. Основні важелі такого управління — економічні нормативи, ціноутворення, податкова політика, рентні платежі”.³²

Наприкінці лютого 1989 р. „Робітнича газета” писала, що „до редакції продовжують надходити листи читачів, які відгукнулися на проект програми „Народного руху України”, на наші публікації, присвячені питанням, що виникли у зв'язку із

зборами київських літераторів. Одержано вже 158 листів. Серед них на підтримку „руху” буквально одиниці. . .”³³ Принаймі таке враження хотіла викликати не тільки „Робітнича газета”, а й „Радянська Україна”, „Правда України” та решта режимної преси, що була по боці керівної партійної номенклатури. Що насправді воно було зовсім інакше, свідчать не лише листи до „Літературної України”, „Вечірнього Києва”, який друкував і позитивні відгуки, а й передусім той факт, що безпосередньо після проголошення програми „Народного руху України” в багатьох місцях почали творитись ініціативні групи, і як ствердив Мовчан в червні 1989 р., на самій тільки Київщині їх постало 240 . . . Підтвердженням досить широкого розгорнення Руху і що раз більшої підтримки його серед народніх мас, була зрештою, тривала інтенсивна кампанія режимної преси і виступи самого Щербицького, Єльченка та інших чільних номенклатурників.

У Жовтих Водах Дніпропетровської області 2-го березня 1989 р. відбулася зустріч виборців з кандидатом у народні депутати СРСР В. Щербицьким. Серед іншого він сказав у своєму виступі: „цілком неприйнятні спроби окремих осіб і груп використати демократизацію і гласність на шкоду дружбі народів, а значить — і на шкоду перебудові. Це, зокрема, стосується опублікованого нещодавно в газеті „Літературна Україна” проекту програми так званого народного руху України за перебудову, підготовленого ініціативною групою київських літераторів. І не випадково тепер робітники, колгоспники, представники інтелігенції у пресі, теле- і радіопередачах, у трудових колективах аргументовано розвінчують ті його положення, які суперечать політичній платформі перебудови, Конституціям СРСР і УРСР, ведуть не до об’єднання людей всіх національностей, які живуть на Україні, а до їх роз’єднання”.³⁴

У березні 1989 р. відбулися зустрічі Ю. Єльченка із своїми виборцями в Канівському територіальному виборчому окрузі н. 537, де його у кандидати висунув партком Канівського заводу „Магніт”. У своєму виступі він сказав: „останнім часом республіканська і місцева преса подала чимало матеріалів про опублікований в газеті „Літературна Україна” проект програми „Народного руху України за перебудову”. Ми в Центральному Комітеті Компартії України підтримуємо точку зору тих трудівників, (а їх абсолютна більшість), які відверто висловлюються, що їм не по дорозі з демологами й політиканами, котрі особисті амбіції ставлять вище за інтереси нашого багатонаціонального суспільства. Звичайно, є й такі люди, які не зуміли побачити за гучними псевдореволюційними фразами справжні цілі ініціаторів „руху”. Значить таким людям треба допомогти розібратися . . . Навіть первинний аналіз

підтверджує політичну хибність ряду положень проекту згаданої програми. Незважаючи на те, що в його преамбулі визнається керівна роль нашої партії, багато інших тверджень фактично перекреслюють цю її роль. „Рух” прагне стати над партійними і державними органами. Деякі постулати проекту програми суперечать Конституціям СРСР і УРСР. Зокрема, про суверенітет України, як у суто правовому, так і в економічному відношеннях. Фарисейським бачаться тлумачення мовного питання. Які можливості, наприклад, залишають автори проекту представникам інших національностей, коли все зводять до застосування в усіх сферах життя виключно української мови? . . „Рух” закликає до національної обмеженості, національної замкнутості, ізоляції”.³⁵

І ще один голос в справі проекту програми Руху із верхів київської номенклатури, цього разу з інтерв'ю „Радянської України” з консультантом ідеологічного відділу ЦК Компартії України Є. Лук'яненком: „Бо взагалі рух за перебудову у буквальному розумінні цього слова нам конче потрібний, більше того — без цього ми просто обійтися не можемо. Та він вже й відбувається майже чотири роки. Започаткований і керований партією . . . Нова ж організація політичного спрямування (рух), якщо навіть частина її ініціаторів про це й не помишляє, потрібна декому для розпорошення суспільних сил і створення політичної опозиції, для розколу суспільства під прикриттям гасел консолідації і декларування керівної ролі КПРС. П. Осадчук називає аналізом кваліфікацію НРУ як структури, альтернативної до партії, оскільки, мовляв, самі критики руху визнають, що проект його програми повторює партійні цілі. Але ж це повторення, очевидно, бачать й „угасісти” (прибічники т. зв. УГС). Однак, виступаючи проти політики КПРС, вони виходять на „мітинги” з транспарантами, які проголошують, що УГС разом з іншими неформалами це саме і є Народний Рух. Усвідомлюють, виходить, різницю. З партією їм не по дорозі, а в НРУ вони б не проти стати серцевиною . . . Хіба допустимо . . . об'єднуватися з екстремістами? Саме об'єднуватись, бо боротьба, бо спроба перевиховання „угасістів” та інших, з усього, очевидно, не передбачаються. Тут або-або . . .”³⁶

Підсумки цієї кампанії зробив В. Дончик на вже згаданій Київській установчій конференції НРУ: „Йшлося про проект, який мали вільно обговорити, висловити критичні зауваження люди, громадськість, народ. У відозві говорилося, чому виникла така ініціатива, що зумовило її, якими цілями й мотивами керуються ініціатори, — це було лише звернення до народу, своєрідне пояснення до проекту програми.

Але обговорення одразу ж стало „обговоренням” у лапках.

Почати з того, що десять днів гостро засуджувалося те, чого ніхто не читав і в очі не бачив, проводилися збори, йшли телеграми аж від шахтарів Донбасу, і все це на основі всього лиш уміло скомпонованої радіо- і особливо телепередачі, більшу частину якої займав дуже далекий від об'єктивності коментар.

А потім тривало те ж саме, і після опублікування його 16 лютого 1989 року (тільки в єдиній „Літературній Україні” і без відозви до народу), щоб тут же звинуватити: хто дав вам право говорити від імені народу?

Нешадна критика Руху, умови його утвердження, будьмо відверті, частину людей налякало: дехто повірив у ті звинувачення, в ярлик „націоналістів”, які „хочуть вигнати з України всіх неукраїнців”. Проте більшість людей не повірила всім отим закидам: проект передрукувався, читався — і, зрештою, заговорив народ — надходили тисячі й тисячі листів: до Спілки письменників України, „Літературної України”, в інші газети й журнали. В тих листах і телеграмах підтримка, побажання й зауваження, і це було справжнє обговорення. І якби проект програми був надрукований у всіх газетах і з відозвою — обговорення стало б справді всенародним. Утворювалися ініціативні групи, осередки підтримки Руху — і там де рекомендувалося засудити його, як в Академії наук чи Київському університеті, вони виникали щонайактивніше.”³⁷

Про цю справу згадав також Дмитро Павличко у своєму виступі на цій же Установчій конференції: відповідальні ідеологічні працівники повели наступ на нього, організували проти Руху всі ешелони адміністративного апарату, всю могутність засобів масової інформації. Десятки тисяч листів на підтримку Руху залишилися поза увагою преси, радіо й телебачення. Зате нечисленні, як правило, організовані газетами негативні відгуки на проект Програми Руху широко подавалися іронічно усміхненому народові. „Рух звинувачували чи не найбільше за те, що він повторює рішення XXVII з'їзду КПРС і резолюції XIX партконференції. Чи не парадокс? Ідеї партії в устах ініціаторів Руху, таких же, зрештою, комуністів, як і працівники партійних установ, дивна річ, викликали в останніх осуд і протест.

Монополія на політичне мислення, на будь-яку суспільну ініціативу — головна прикмета лідерів партії сталінського типу — хай не так, як за давніх добрих часів, та все ж таки знайшла вияв у силовій, антирухівській, антидемократичній поведінці деяких сучасних діячів України.”

Згадав він і академіків — Кухара, Лукінова та інших, які першими виступили проти НРУ:

„Та страшніше горе було в іншому. В інертному, слухняному,

принизливому для людини способі думання, яке виявили наші академіки, що першими напали на проект Програми Руху, мабуть, і не прочитавши його. Воно ж як інакше пояснити, що в їхній статті говориться про насильницькі методи Руху щодо впровадження української мови в школах, тим часом як у документі, який вони критикують, написано: „практика вільного вибору батьками мови навчання, яка в умовах, що склалися в нашій республіці, веде до національного нігілізму, поширення обивательських поглядів, виховання безбаченків, потребує перегляду з боку правових і моральних норм”.

Перегляду! А хіба не потребує? Переглядати ж старі норми не означає обов'язково й тотально замінювати їх новими. Проект Програми Руху жодної примусовості в жодному пункті не декларує.”³⁸

У той сам час „Літературна Україна” продовжувала містити відгуки на проект Програми НРУ, які були майже без винятку позитивними.

Робітнича сім'я О. Туман з Дніпропетровська: „Потрібне всебічне запровадження в життя української мови. Тому ми схвалюємо і підтримуємо статут Товариства ім. Т. Г. Шевченка і проект програми Народного Руху України за перебудову. Дуже вдячні товаришам, що займаються відродженням української мови і культури. Особливо письменникам Олесю Гончару, Івану Драчу, Борису Олійнику, Дмитру Павличку та іншим.”³⁹

В. Жукинський, керівник лабораторії інституту гідробіології АН УРСР, з Києва: „Із зацікавленістю ознайомився з проектом програми Руху. Загалом схвалюю його. Не бачу тут розбіжностей з Конституцією УРСР і Статутом КПРС. Маю такі зауваження:

1. Як гідроеколог вважаю, що пункт 7 у розділі „Екологія” повинен бути доповнений твердженням про необхідності завершення не лише кадастру земель України, а й складання сучасного водного кадастру з урахуванням екологічного стану водойм і водотоків особливо малих річок, що є дуже несприятливим. Треба також наголосити на необхідності розширення мережі та загальної площі заповідних територій і акваторій, яких на Україні ще мало. 2) Як шанувальник української мови вважаю, що найперший приклад у відновленні і утвердженні української мови в усіх сферах життя республіки повинна подати Академія наук УРСР у повному складі її установ (не лише інституту літератури імені Т. Г. Шевченка).”⁴⁰

І. Мельник з Херсона, уповноважений Українського республіканського відділення ВААП:

„Проект програми Руху не відступає від рішень XXVII з'їзду КПРС та XIX Всесоюзної партійної конференції, повністю

відображає ідеї перебудови в нашій країні, нове мислення, вимоги часу.

Однак вважаю за потрібне висловити деякі зауваження до нього.

У розділі „Демократизація суспільства. Права людини. Права народу”, наприкінці 8-го абзацу, де йдеться про відкликання депутатів, „що скомпрометували себе бездіяльністю або діями, які завдають шкоди народові”, слід дописати слова „і державі”.

У розділі „Економіка”, пункт 5, де йдеться про землю, в останньому реченні замість слова „може” слід записати „земля повинна надаватися у довічне користування селянам . . .”⁴¹

Ю. Вологжанінов, Є. Гаєв і 4 інші працівники Інституту гідромеханіки АН УРСР: „Ми поділюємо практично всі положення проекту програми Народного Руху України за перебудову. І впевнені в тому, що він відіграє важливу роль у вихованні демократичної самосвідомості народу. Виділимо положення проекту про те, що Народний Рух виступає проти корупції, протекціонізму, про те, що „державна існує для людини, а не навпаки”, про право вільно висувати кандидатів у депутати без штучної селекції — про право, відсутністю якого вміло користуються противники перебудови в ході нинішньої виборчої кампанії.”⁴²

Студенти історичного факультету КДПІ імені О. М. Горького В. Павлюк, Т. Чухліб, В. Стафійчук, В. Петриченко та інші (усього 30 підписів): „В обговоренні проекту Програми Народного Руху України за перебудову взяли участь і студенти історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького, яким не байдужа доля перебудови. Переважна більшість підтримала ініціативу створення Народного Руху України за перебудову. На нашу думку, він прискорить розпочату КПРС перебудову нашого суспільства . . . Широкі маси трудящих зможуть виконати свою революційну функцію тільки тоді, якщо їхній рух матиме певну організаційну форму. Ось чому, вважаємо, потрібен НРУ за перебудову.

Пропонуємо деякі доповнення до проекту.

До розділу 1 (пункт 4): „НРУ видає періодичний друкований орган”.

До розділу 5 (пункт 3) додати: „Рух пропонує передати АЕС під ефективний, постійний міжнародний контроль МАГАТЕ”.

Щодо розділу 7 (пункт 6), то вважаємо, що посада голови Руху є зайвою. Цей пункт мав би звучати так: Члени правління обираються з'їздом не більш як на два строки підряд”.⁴³

Співробітники Інституту фізики Академії наук УРСР — 72 підписи: „Підтримуємо проект Програми Народного Руху України за перебудову. Вважаємо, що він може бути основою

для розробки Програми Руху, консолідації всіх соціально активних і шануючих ідеали демократії громадян України, незалежно від їх національності, партійності чи релігійних переконань. Жодне революційно-демократичне перетворення суспільства ніколи не вдалось здійснити лише в рамках, успадкованих від минулого суспільно-політичних структур. Світовий демократичний досвід свідчить — розвиток демократії неможливий без розвитку і множення її політичних форм. Народний Рух України повинен стати школою правової культури і плюралізму, засобом залучення широких верств народу до організованих форм політичної діяльності, альтернативою політичній монополії бюрократії (а не КПРС), гарантією справді демократичних виборів, що несумісні з ситуаціями, коли на один мандат претендує лише один кандидат.

Право на створення такої організації гарантується 49 ст. Конституції УРСР, ст. 51 Конституції СРСР та ст. 22 Міжнародного пакту про громадські та політичні права, ратифікованого СРСР 18 вересня 1973 року.

Правова держава, до якої ми прагнемо, передбачає рівність не лише громадських, а й політичних прав, що можливо тільки при реальному визнанні права на свободу суспільно-політичних об'єднань."⁴⁴

Б. Ф. Нагорний з м. Донецька: „Пункт шостий розділу „Екологія” пропонує подати в такій редакції: „Рух вимагає повної юридичної, матеріальної та моральної відповідальності перед населенням республіки за втрати: від Мінатоменерго — за радіаційне зараження земель, тварин і птахів; від Мінводгоспу — за заводнені і заболочені землі та землі, піддані ерозії та засолюванню; від Агропрому — за розорювання берегів річок та схилів ярів, забруднення рік і земель гігантськими тваринними комплексами та хімікатами”.”⁴⁵

Павло Силка, будівельник з Харкова: „Як робітник і комуніст вважаю: треба підтримувати кожен вияв боротьби народу за перебудову. Адже лише нашими зусиллями, всією громадою можна її здійснити, бо не секрет, що перебудова поки що йде мляво. Її гальмують ті хто пригрівся на теплих місцях і не хоче ніяких перемін у житті. А от Народний Рух, я впевнений, допоможе подолати бюрократизм, навести лад у нашому суспільстві — боротиметься з неробами, крадіями-розбазарювальниками народного добра для власної наживи. Проект Програми Народного Руху України за перебудову винесений на масове обговорення, і кожен може запропонувати свої доповнення.

Письменники України взяли за добру справу перебудови, і це тільки на користь нашому народові, на користь нам — робітникам та інтелігенції. Не випадково М. С. Горбачов

підкреслював, що перебудова повинна здійснюватись не тільки зверху, а й знизу, тому я, в основному, схвалюю проект Програми Народного Руху України за перебудову.”⁴⁶

В. І. Кметик з Києва: „До розділу „Організаційна структура та форми діяльності” пропоную додати ще один пункт: Кошти Руху складаються з добровільних пожертвувань окремих громадян, трудових колективів і організацій, від прибутків друкованих органів Руху, влаштування виставок, доброчинних концертів, організації аукціонів . . .”⁴⁷

Б. А. Котлик зі Львова: „Моя російсько-єврейська сім’я підтримує ідею створення в республіці Народного Руху України за перебудову, який насправді реалізує формулу „Народ і партія — єдині”. Проект Програми пропоную затвердити строком на 1-2 роки для його осмислення і вдосконалення.”⁴⁸

В. М. Гнатюк, Ф. С. Володарський, М. І. Жам, С. С. Дембіцький з м. Переяслав-Хмельницький Київської області: „У розділі „Демократизація суспільства, Права людини, Права народу” в кінці третього абзацу після слів: „. . . Верховної Ради СРСР” пропонуємо додати: „. . . а також партійних органів Радянської влади на всіх рівнях”.

У кінці тринадцятого абзацу цього ж розділу після слів „. . . затверджені законодавчо та опубліковані” додати слова: „Рух виступає за встановлення законодавчим шляхом строку давності для архівних документів, по закінченні якого з ними можуть ознайомитися всі бажаючі”.⁴⁹

М. А. Голубець, голова наукової секції Львівського відділення Асоціації „Зелений світ”, член-кореспондент АН УРСР, проф., доктор біологічних наук: „У розділі „Соціальна справедливість”, в абзаці, де йдеться про емансипацію жінки, слід додати слова про вивільнення її від важкої ручної праці, робіт у шкідливих умовах, від вічних змін.

У пункті 9 розділу „Екологія” після слів „промислові об’єкти пропоную записати: „які спричиняють погіршення навколишнього середовища і загрожують здоров’ю людини”.”⁵⁰

Євген Ольховський з Івано-Франківська: „П’ятнадцятий абзац розділу „Демократизація суспільства, Права людини, Права народу” сформулювати так: „Рух наполягає, щоб злочини сталінізму були кваліфіковані як державний бандитизм і геноцид проти власного народу, визнані злочинами проти людства і не підлягали строку давності. Рух вимагає, щоб були названі поіменно і притягнуті до судової відповідальності організатори і безпосередні винуватці злочинів, виконавці масових чи поодиноких убивств, як це має місце з фашистськими злочинцями, а також опубліковані списки жертв сталінізму”. І далі за текстом.”⁵¹

І. В. Палій із смт. Варва Чернігівської області: „Останнє речення пункту 5 розділу „Економіка” пропоную подати в такій редакції „Земля може надаватися селянам у довгострокове користування з правом спадкоємності у межах договірного строку””.⁵²

А взагалі, як писала, наприклад, „Атмода”, „переважна хвиля позитивних відгуків не допускалася до преси. Тільки до кінця березня (1989 р.) до правління Спілки письменників України надійшло більше сто тисяч листів із зібраними підписами на підтримку Руху. На зборах, які проходили в різних за соціальним складом аудиторіях у лютому — березні (1989 р.), крім резолюцій про схвалення, в основному, проекту Програми, ухвалювали також рішення про створення ініціативних відділів-осередків Руху, інколи ще з побоюванням і обережністю найменованих ініціативними групами для вивчення проекту Програми. Першими осередками Руху на Західній Україні в час бурхливої передвиборчої кампанії стали: міські відділення мм. Борислава, Самбора, Дрогобича, Стрия, Червонограда, Бродів, Трускавця. У Львові: об'єднана група керамічно-скульптурної фабрики, мистецько-виробничого комбінату і Львівської організації Спілки художників України, а потім величезна група виробничого об'єднання Львівського теплокоменерго, Інституту прикладного й декоративного мистецтва, Інституту прикладних проблем механіки й математики АН УРСР та Інституту суспільних наук.”⁵²

Як писала далі „Атмода”, „маніпуляція властей на výroбах 26 березня 1989 р., десятки, ба навіть сотні затриманих на мітингах, обурення народу з приводу фальсифікації результатів виборів викликали нову хвилю громадської активності — у Львові повторно висувається кандидатом в народні депутати СРСР поет Ростислав Братунь; низці більших трудових колективів дає свою згоду на висунення його кандидатури поет Іван Драч . . . Наприклад, Драча висунули більше, ніж сімдесят тисяч працівників 32-ох більших підприємств Львова, тоді як 9-ох його конкурентів на окружних зборах висунули, в основному, то ДОСААФ, то Об'єднання мисливців, то торговельні й суспільні підприємства та психіатричні лікарні”.⁵³

Справа в тому, що саме на виборчих мітингах і зборах наголошувалося на потребі створення Ініціативних осередків і груп Народного Руху, а при висуванні кандидатури Драча в народні депутати СРСР підкреслювалось, що він очолює Ініціативну групу за створення Народного Руху України за перебудову. І хоч його не пропустили крізь своє сито окружні передвиборчі збори, завдяки добре аранжованому властями „єдиному сценарію від Сахаліна до Ужгороду”, на мітингах

протесту проти виборчих махінацій все сильніше звучали заклики до організаційного створення Народного Руху України за перебудову. В останні дні квітня 1989 р. у Львові нараховували понад 50 осередків, виникли й більші групи підтримки Руху на в/о „Електробутприбор”, в/о „Іскра”, в/о ім. Леніна, заводі фрезерних верстатів. За скликання установчої конференції висловились народний депутат СРСР проф. І. Вакарчук, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, об'єднання Український Меморіал, Українська Асоціація „Зелений світ”, вірменське об'єднання „Ахпюр”, Рух російськомовних друзів української культури, Товариство Лева, обласні організації низки творчих спілок та інших неформальних об'єднань. Представники груп Руху багатьох підприємств і організацій ухвалили рішення скликати установчу конференцію до повторних виборів 14 травня (1989 р.).

Установча конференція відбулася 7 травня 1989 року. На пропозицію делегатів Івано-Франківська схвалено рішення вважати установчу конференцію регіональною. 188 делегатів конференції працювали майже вісім годин без перерви, вони схвалили резолюцію „Про створення Львівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову”, „Декларацію принципів”, вибрали Раду й Президію.

„До складу Ради (60 осіб), серед інших, ввійшли також: академік АН УРСР І. Юхновський; член кореспондент АН УРСР А. Романів, професор Львівського державного університету Б. Білінський, письменники Ірина Калинець, Р. Іваничук, М. Петренко, Р. Лубківський; митці Леся Крип'якевич, О. Микита; професор Інституту прикладного й декоративного мистецтва, голова Львівського відділення Фонду культури Е. Мисько; голова регіонального відділення СТД, актор С. Максимчук; археолог, доктор історичних наук Лариса Крушельницька; етнограф, доктор історичних наук С. Павлюк; представники національних об'єднань — вірменського „Ахпюр” і єврейського ім. Шолома Алейхема. До Президії Ради обрано 9-х осіб”.⁵⁴

Знаменним є те, що як і в інших подібних випадках, представники „немилих” режимові неформальних організацій — УГС та інших — не лише брали активну участь у нарадах і зборах, а й ввійшли до складу керівних органів відповідних організацій. І це попри те, що саме режимні чинники весь час перестерігали перед „екстремістами” і „націоналістами”.

Слід також згадати деякі із постанов і декларацій Установчої конференції Львівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову, на яких видно вплив більш радикальних патріотичних елементів. Як писала „Атмода”, „Одноголосно декларовано вимогу визнати в межах республіки державний статус української мови і відродження національних символів —

жовто-блакитного прапора і древнього герба — тризуба”.⁵⁵

Делегати конференції висловилися також проти будь-яких форм монополії на політичну владу і тим самим відкинули концепцію виключної політичної влади комуністичної партії. В постановах вимагалось також забезпечення повної свободи для творення суспільних організацій, створення відповідного суспільно-політичного механізму для охорони проти бюрократичної сваволі, скасування будь-якої цензури. Конференція вимагала скріплення республіканської суверенності і перетворення СРСР на справжню федерацію, шляхом підписання нового союзного договору на базі децентралізації. Взагалі, як у культурній, так і в економічних царинах вирішено домагатися послідовної, справжньої децентралізації.

Народний Рух України за перебудову був також предметом розмов під час зустрічі І. Драча та Д. Павличка з Горбачовим у бюро Щербицького 24 лютого 1989 р., під час других відвідин Горбачова у Києві. З пресових і інших повідомлень виходить, що Драчові і Павличкові довелося вияснювати Горбачову, що таке НРУ, що про нього перед тим мав поінформувати його Щербицький, чи, як Горбачов висловився, „керівні товариші”.

Горбачов мав запитати письменників, чи це правда, що вони хочуть творити нову партію. „Я не читав проекту Програми Руху, але мені сказали, що ви хочете організувати нову партію”. На це йому відповіли, що ніхто не збирається творити нової партії, бо немає потреби для цього. „Ні, ми не потребуємо нової партії, ми потребуємо перебудови. Але тому, що перебудову дуже часто гальмують в республіці, до речі, люди на високих державних і партійних постах, то ми є змушені, під тиском народу, творити Рух за перебудову”. Горбачов сприйняв це вияснення позитивно, нічого не опротестувавши. Як заявив після зустрічі Павличко, „він (Горбачов) повністю підтримує всі наші національні, економічні й екологічні погляди” та взагалі виявив величезне розуміння для їхньої справи, цитуючи при тому слова Шевченка „Думи мої, думи, лихо мені з вами”. До речі, Горбачов взагалі нібито дуже часто цитував Кобзаря, і з цього скористався Павличко при розмові про перебудову. Коли Горбачов нарікав на труднощі з перебудовою, Павличко зацитував йому Шевченка: „Борітеся — поборете, вам Бог помагає”.

Горбачов мав заявити письменникам, що він все зробить, щоб допомогти „розвинути українську мову і культуру” і водночас просив їх „бути терплячими і мати розуміння для складної сучасної ситуації”. Зокрема, він наголосив на потребі зберегти єдність трьох слов’янських народів в СРСР, бо мовляв, без єдності росіян, українців і білорусів не можна буде зберегти єдність радянських народів взагалі.⁵⁶

До речі, під час зустрічі в бюро Щербицького, Драч відкрито домагався усунення Щербицького з посади Першого секретаря КП України. І хоч Горбачов не критикував Щербицького при письменниках, вони пішли з таким враженням, що Горбачов був абсолютно по їхньому боці.

Виглядає, однак, що ці дещо евфоричні настрої після зустрічі з Горбачовим були не зовсім виправдані: Щербицький не лише й надалі залишався на своїй посаді, а й продовжував свій дотеперішній курс далі, головню, якщо йдеться про його настанову до НРУ. Є деякі ознаки й того, що Горбачов інакше розмовляв із Щербицьким без письменників і що він його й критикував, але не за його ставлення до НРУ. Таке ж було враження з відвідин Горбачова на верхах партійної номенклатури, про що мало бути відомо також Б. Олійникові.

На початку березня 1989 р. Борис Олійник виступив у газеті „Радянська Україна” проти НРУ і його програми. Як причину такої його поведінки він подав передусім те, що, мовляв, партія хотіла творити лише Ініціативну групу сприяння перебудові, а Іван Драч заходився відразу творити Народний рух України за перебудову. Далі Олійник вважав, що проект програми надто широкий і, як він писав, „якщо прийняти цю модель (програми), то доведеться створювати якийсь надапарат, що кількістю перевершить нинішній партійний і урядовий в сукупності”.⁵⁷ Що ж до його участі, чи пак допомоги у редагуванні програми, то він писав: „Так і я допомагав у редагуванні проекту Програми, оскільки, коли вже було раптово дано „добро” на її публікацію, не міг як письменник допустити, щоб вона з’явилася у світ у тому „первісному” вигляді, де, окрім інших, рясніли й суто стилістичні неоковирності. Проте, згодьмося, що існує така різниця між поняттями „виробляти”, „редагувати”, тим паче „доредаговувати”.

Коли якась частина з названих товаришів працювала над виробленням проекту програми, запропонованої пленумом СПУ, то це їхня особиста справа, але партком має виконувати передусім рішення загальних зборів київських письменників-комуністів, на чому я наполягав і наполягатиму. І звітуватимемо ми перед загальними партійними зборами тільки спілчанської парторганізації, а не, скажімо, Інституту літератури чи ще якоїсь третьої організації. Себто діятимемо згідно Статуту КПРС”.⁵⁸

Не подобалося Олійникові також й те, що, за його словами, НРУ „збирається привласнити собі роль своєрідного „погонича” всіх і вся”, ставлячи себе в позицію того, що має над всім наглядати і контролювати, але сам, мовляв, перед ніким не буде відповідати . . .

При цій нагоді Олійник висунув також пропозицію „створити

Координаційну Раду (чи Центр), який би об'єднав усі конструктивні самодіяльні осередки, котрі вже давно і реально працюють на перебудову. Такі, як, зокрібна, „Зелений світ”, „Товариство української мови імені Тараса Шевченка”, „Спадщина”, „Громада”, товариства ветеранів, „Милосердя”, „Меморіал”, Український фонд культури, Дитячий фонд, — одне слово, всіх, хто прагне конкретно, ділом, а не деклараціями, сприяти нашому суспільству в докорінному оновленні”.⁵⁹

Публічний відхід Олійника від НРУ і зокрема його атака на Івана Драча були для багатьох своєрідною несподіванкою. Це сталося раптово і викликало загальне здивування, а подекуди й спантеличення. Адже ж дотепер дехто вважав його одним з ініціаторів Руху, у всякому разі він мав репутацію активного поборника НРУ. Олійник брав участь у багатьох нарадах і зборах, на яких обговорювали справи НРУ, і був весь час поінформований про перебіг справ. Щодо причин такої наглої зміни Олійника існують різні погляди й оцінки. Дехто вважає, що він змінив свою настанову під тиском людей з ЦК Компартії, а інші твердять, що він це зробив з власної ініціативи, „добровільно”, достосовуючись до лінії ЦК, тобто Щербицького, Єльченка, Кравчука. Лише в дисидентських колах „нова” поведінка Олійника не була несподіванкою. Як заявив був один із чільних активістів УГС, Олійник завжди був опортуністом і завжди пильно стежив за тим „куда вітер віє” на верхах.

Дехто вважає, що тут відіграли певну роль також особисті елементи: Олійник мав бути невдоволений з того, що Іван Драч, як голова Ініціативної групи НРУ, щораз сильніше висувався на політичного і культурно-громадського лідера України, і тим самим ставив у тінь Олійника. А цей, мовляв, вважав, що ця роль належить йому, а не Драчеві. Так, чи інакше, „дезертирство” Олійника вплинуло негативно на частину цієї творчої інтелігенції, яка „хиталася” і яка, якоюсь мірою, орієнтувалася на Олійника та йому подібних. Не треба також виключати, що відхід Олійника від НРУ входив у плани КПУ, скеровані на неутралізацію НРУ в контексті „цілісної теоретичної концепції української національної культури”, що її в березні 1989 р. висунув Леонід Кравчук.

24 березня 1989 р. відбулася зустріч за „круглим столом” представників усіх творчих спілок і товариств республіки, яку організував ідеологічний відділ ЦК Компартії України, тобто Леонід Кравчук. На цій зустрічі він представив план „Комплексної програми розвитку української національної культури на період 2000 року”. Серед іншого Кравчук сказав, що „необхідно, перш за все, виробити цілісну теоретичну концепцію

української національної культури. Це принципове питання. І якщо ми не почнемо саме з теоретичних засад, саме з концептуальних проблем, не засвоїмо теоретичних, методологічних основ майбутньої великої роботи в сфері духовного життя, у сфері культури, нам буде дуже важко приступити до практичних справ. Вироблення концепції української національної культури, глибокий аналіз сучасного етапу її розвитку, формулювання цілей, перспективних завдань має основоположне значення для створення і здійснення Комплексної програми . . .” І далі: „Зміст такої програми повинні встановити всебічні практичні заходи, які забезпечували б розвиток і розширення сфери вживання української та інших національних мов республіки; розвиток художньої літератури, всіх галузей мистецтва, народної творчості, видавничої справи, засобів масової інформації, розширення наукових досліджень у сфері духовного життя; поліпшення справи охорони пам’яток історії та культури, пропаганди художніх цінностей; сприяння розвитку української національної культури за межами республіки; поглиблення інтернаціонального культурного співробітництва; вдосконалення системи управління сферою культури та координації діяльності творчих сил . . . Ми мислимо майбутню програму не як документ чисто пропагандистського характеру, наголосив Л. М. Кравчук, а як документ, під який повинні бути підведені організаційні, матеріальні, кадрові й правові основи. Документ, реалізацію якого можна буде контролювати. Рубежі, визначені цим документом, повинні бути складовою частиною 13-ої, а потім і 14-ої п’ятирічок. Мислиться, що за своїм значенням це буде державно-політична програма і за об’єднаними силами її реалізації — державно-громадська. Мається на увазі передбачити в ній конкретні зобов’язання і плани міністерств, відомств, творчих спілок, інших громадських організацій та об’єднань”.⁶⁰

Програма Кравчука на перший погляд справила імпозантне враження, хоч автор її обмежився лише накресленням загальних грандіозних цілей і завдань, без конкретних проектів і заходів для її здійснення. Та попри це, її масштабність, розмах, всеохопність, всебічність та державний характер всі сприйняли позитивно; вона ж виповнювала одну із найважливіших прогалин в національному питанні, а саме визначала зміст і напрямок національно-культурної політики на Україні. На цьому тлі виглядало, що така організація як Рух, чи інші об’єднання, поставлено в таке становище, що їм або не було, властиво, що робити, або треба було включатись в „Комплексну програму”, займаючи у ній одне з таких чи інших місць.

До речі, про це й йшлося. Йшлося передусім про Рух, що його

мала неутралізувати, тобто зробити непотрібним і зайвим, або в найліпшому разі „поглинути” Комплексна програма”. Бо саме для цього й був вигаданий „грандіозний” план Кравчука, яким він навіть зумів захопити учасників зустрічі „за круглим столом”. Це дуже виразно помітно з другої частини виступу Кравчука, яку він присвятив Народному рухові України за перебудову. Як писала газета „Культура і життя”, Л. М. Кравчук відзначив, що нині до Центрального Комітету Компартії України, творчих спілок, засобів масової інформації, інших інстанцій та установ надходить велика кількість листів, пропозицій трудящих з приводу Руху. Це листи різні за змістом. „Вони свідчать про те, що всенародної підтримки проект програми не одержав. Навпаки, позиції розділяються. Більшість відгуків спрямована проти створення ще однієї організації. Але все ж іде дискусія, яка штучно відвертає людей від практичних справ. В чому полягає основна критика руху та проекту його програми? Люди пишуть у своїх листах, що все в ньому зводиться до трьох слів: „диктувати”, „вимагати” і „контролювати”. Жодних же планів конкретної роботи проект програми не несе. Відзначається, що ініціатори не вказують на якісь конкретні організаційні, кадрові, матеріальні основи Руху. Пропонується невизначена, аморфна структура. До неї можуть увійти люди і цілі об’єднання з будь-якими поглядами, настроями, позиціями і платформами. Не випадково вже зараз так звана Українська гельсінкська спілка та інші подібні угруповання претендують на те, що саме вони можуть скласти політичну і кадрову базу руху. Для організації підтримки ідеї Народного руху нині використовуються недемократичні форми, різні підтасовки. Це вже неприємна реальність. Люди стривожено ставлять питання, що це буде за організація? Нова структура, що діятиме паралельно до партії, чи альтернатива до неї?”⁶¹

Кравчук не каже, хто ці люди, „стривожені” Рухом, але ясно, що йдеться тут про керівну партійну номенклатуру, яка боїться, щоб Рух не діяв ані „паралельно”, ані як „альтернатива”. На тлі загального занепаду престижу і впливів партії, що зокрема довели вибори народніх депутатів, такі серйозні побоювання партійних апаратників були більш, ніж виправдані.

Так, чи інакше, „у зв’язку з пропозицією ідеологічного відділу ЦК Компартії України . . . учасники зустрічі у жвавій дискусійній формі обмінялись також думками щодо ідеї Народного руху України за перебудову та проекту його програми . . .”⁶²

Найбільш твердо і принципово обороняв Рух і його програму Іван Драч. Як писала преса, „промовець зайняв відмінну від інших учасників позицію, яка, на жаль, не відзначалась

конструктивністю''. „Справа створеного Народного руху'', — сказав він, — „рухається''. Відкидаючи будь-які критичні зауваження з приводу проекту програми Народного руху України, Драч водночас поставив під сумнів прояви націоналістичного характеру в нашій та інших республіках. Противники Народного руху, за твердженням виступаючого, всіма засобами і силами захищають командно-адміністративну систему. Та ініціатори руху не відступлять. „Коли ми доб'ємося цього всього на рівні республіканських наших органів, я думаю, що ми спільними силами, тобто українськими, білоруськими, московськими і ленінградськими, доб'ємося свого. Це моя така позиція'', — закінчив І. Ф. Драч. Така позиція викликала подив у присутніх''.⁶³

М'якшу позицію зайняв був Павличко, який „говорячи про проект програми Народного руху, зазначив, що програма ця визнає лідерство партії, повторює партійні документи і нічого нового в багатьох моментах не містить. Там немає нічого того, що нам приписують деякі критики. Я вважаю, що ми не повинні займатися огульним засудженням цього документа. Можливо, його слід покласти в основу якогось нового, більш конкретного документа, який міг би нас посунути вперед . . .''⁶⁴

Становище інших учасників було або критичне до Народного руху, або пасивно-невтральне. Щодо цього Кравчук міг тріумфувати, бодай на короткий час, що він здобув поважну перемогу, тим більше, що всі прийняли позитивно його „Комплексну програму розвитку української національної культури'', і ніхто, включно з Драчем, не розкрив відразу її „побічного скерування'' проти Народного руху. Навпаки, серед учасників були виразні голоси, які заперечували потребу Народного руху або „вказували'' на потребу включення його до „Комплексної програми'' Кравчука. Так, наприклад, А. Чебикін, ректор Київського державного художнього інституту наголосив на тому, що „на його думку, Народний рух треба спрямувати у напрямі розвитку нашої національної культури, мистецтва, вивчення їхніх першоджерел, які повинні стати основою нашої школи''.⁶⁵ Д. Гнатюк, голова правління Музичного товариства УРСР сказав, що „всім гуртом треба підключатися до державної програми відродження нашої культури, і нехай Народний рух піде з нами у нашій спільній праці''.⁶⁶

О. Глушко, секретар правління Спілки письменників України, головний редактор журналу „Вітчизна'' зауважив, що представники інтелігенції не мають ілюзій з приводу того, що ситуація, яка склалася навколо програми Народного руху за перебудову, потребує уважного вивчення й аналізу . . . (А) до тієї програми розвитку культури, яку пропонується виробити

спільними зусиллями творчих спілок і яку я цілком підтримую, треба включити все конструктивне з проекту Народного руху. Використати все, щоб ми могли пліч-о-пліч робити ту велику справу, яку почала партія''.⁶⁷

Критично поставився до Руху П. Толочко, голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: „Я багато разів вчитувався в проект програми Народного руху і скажу чесно, що так і не зрозумів, що хочуть ініціатори руху створити? Чи це політична партія? Чи не зводите ви нас на манівці? Якщо це громадська організація, то тоді в якому відношенні вона до всіх інших громадських організацій — Фонду культури, Товариства української мови, тощо? Зацікавленість у перебудові, у розвитку національної культури, мови — це наша спільна зацікавленість. І ніхто не може собі узурпувати права бути совістю народу. Ініціатори Народного руху мусять визначити своє ставлення до всіх інших організацій. В тому варіанті проекту, який запропонований, я не побачив конструктивності, не побачив власної ділянки роботи. Це якась надструктура, яка буде дивитися, як бог з неба, і давати всім вказівки, але не брати на себе жодної відповідальності. У нас мусить бути відповідальність перед народом, бо сьогодні Народний рух України, завтра інтеррух, а після завтра розкол. Цього допустити не можна.''”⁶⁸

Інакшу зайняв позицію Ю. Щербак, що її можна б окреслити як „умовно вичікувальну” та компромісну: „В нас виникло дуже серйозне питання про Народний рух України, воно вже перейшло в політичну площину. Коли у мене питають про моє ставлення до НРУ, я кажу: „Я був серед тих письменників, які підняли руку за проект програми руху, і я несу моральну відповідальність за цей проект і за рух”. Але я виступив із застереженням і вважаю, що вони були конструктивні. Певна частина їх була прийнята. Що я думав про рух? Він народився, як реакція на недостатню перебудовну роботу, недостатню ініціативу. Якщо Народний рух буде за розбрат, за відокремлення людей, за національну ворожнечу, я сам перший виступлю проти такого Народного руху. Хоч я безпартійний, скажу прямо: всяка претензія на двопартійність чи багатопартійність — не в нашій політичній традиції. Вона може дестабілізувати ситуацію, загальмувати перебудову. Я хочу, щоб наша країна залишилася, щоб вона не розвалювалася в той час, коли Європа об'єднується.

Взагалі всі політичні питання вирішуються політичним компромісом. Давайте обговорювати, давайте думати, як знайти розумний компроміс. Нам зараз не треба загострення і національних проблем. Багато людей бояться всяких цих проблем, нам справді потрібна єдність’’.”⁶⁹

Так, чи інакше, як заявив А. М. Гіренко, перший секретар Кримського обкому партії на травневому (1989 р.) пленумі ЦК Компартії України, „заслугує поваги і підтримки, я хочу це особливо підкреслити, позиція ідеологічного відділу ЦК Компартії України, чітко і своєчасно заявлена щодо „народного руху України за перебудову”. Це дало змогу сформувати цілком ясне ставлення до цього руху широких мас”.⁷⁰

Ба більше: ідеологічний відділ ЦК Компартії України не лише „чітко і своєчасно” зайняв негативне становище в справі Руху, а й вжив практичних заходів для його усунення і неутралізації. При тому, висувачи проект Комплексної програми розвитку української культури, він намагався вбити за одним махом двох заяців: висунути перед народом візію грандіозної і вагомої національно-культурної політики і в цей спосіб неутралізувати закиди, що партія нічого позитивного на цьому відтинку не робить, а водночас створити передумови для ліквідації Народного руху України за перебудову. Щодо цього останнього, то вже невдовзі події довели, що Кравчук і компанія прорахувались. Ані „Комплексна програма розвитку української культури”, ні посилені кампанія в пресі й на інших форумах, ні атаки самого В. Щербицького не зупинили подальшого розвитку й розгортання діяльності НРУ.

16 травня 1989 р. відбувся пленум Центрального Комітету Компартії України, який розглянув питання про „Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах”. Головну, програмову доповідь виголосив Щербицький. Серед іншого, він накинувся дуже гостро на НРУ, вказуючи, що: „Усім і насамперед комуністам-керівникам, треба глибоко усвідомити всю гостроту ситуації. Вичікувальність, а в ряді випадків політична безтурботність можуть обернутись непередбачуваними наслідками. Як відомо, активізувалися спроби створення в республіці нової політичної структури, яку іменують її ініціатори „народним рухом України за перебудову” (НРУ). У проекті його програми проглядається, що, за задумом ініціаторів, це має бути масова, широко розгалужена організація, яка б стояла над органами радянської влади і, по суті, була опозиційною КПРС. Не випадково, про входження до НРУ поспішили заявити вже згадана „Українська гельсінкська спілка” та їй подібні формування”.⁷¹ Згідно зі Щербицьким, „зрозуміло, що проти спроб створення НРУ виступили великі робітничі колективи, президія Академії наук, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМ України, правління товариства „Знання”, Республіканська рада ветеранів війни і праці, багато партійних організацій, Ради народних депутатів. Трудящі не приймають ідей національної відокремленості, по суті

сепаратистських цілей, якими пройнятий проект програми НРУ, розуміючи, що вони йдуть врозріз з вимогами перебудови і за своїм характером є деструктивними. Наші люди вкрай стурбовані, стривожені всім цим і побоюються, що розвиток подій може призвести до обстановки, яка склалась у Прибалтиці і Закавказзі. Звичайно, не можна не бачити, що про свою підтримку НРУ заявили й особи, які не зуміли до кінця усвідомити його сумнівну політичну спрямованість, небезпеку змикання з націоналістичними, екстремістськими елементами.

З урахуванням цього ЦК Компартії України, партійні комітети на місцях проводять цілеспрямовану роботу по викриттю справжніх цілей, які ставлять організатори різних формувань, що стоять на неприйнятих для нас ідейних позиціях. Треба сказати, що серед ініціаторів НРУ знайшлися розсудливі люди, які заявили про необхідність політичного відмежування від спроб екстремістів підпорядкувати НРУ своїм небезпечним планам. Ця позиція, безсумнівно, відображає реальний розвиток подій. Зрозуміло, лише час і дії покажуть, наскільки ці заяви щирі і наскільки політично зрілими і відданими лінії перебудови є члени партії, обрані до так званої „координаційної ради” цього руху”.⁷²

Якщо ж йдеться про „розсудливих людей серед ініціаторів НРУ”, то Щербицький, очевидно, мав на увазі не Драча та його колег, а насамперед Б. Олійника та інших, які радше були схильні прислухатися до того, що скаже „тверде ядро” в ЦК, точніше його ідеологічний відділ.

Газета „Радянська Україна”, звітуючи про виступи учасників пленуму, згадала ще двох промовців, які „по імені” заатакували Народний рух за перебудову: вже на іншому місці згаданого першого секретаря Кримського обкому партії А. М. Гіренка і директора інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф. М. Рудича. Перший „зацепив” НРУ в контексті закиду, що партійна критика на сьогодні уникає, за окремими винятками, критики антипартійних і антисоціалістичних позицій, а це, мовляв, ставить у дуже складне становище низовий партійний актив. „Як може первинна партійна організація проводити лінію партії, не знаючи чіткої позиції свого вищестоячого органу і керуючись лише тим, що публікує наша преса?”⁷³ — питав він. При цій нагоді, він і висловив свою подяку ідеологічному відділові ЦК КП України за визначення точної і своєчасної позиції щодо НРУ.

Дещо обширніше зупинився на НРУ Рудич. На його думку, „Робляться спроби створити на противагу партійним комітетам альтернативні організаційні структури. Хоч би що говорили ініціатори проекту програми так званого народного руху України за перебудову, але мова тут іде практично про створення

політичної організації, яка протистоїть Компартії України. І найнебезпечніше тут те, що в цей рух, який ще не створився, готові включитись екстремістські угруповання антисоціалістичного і націоналістичного напрямку, про що заявили лідери цих угруповань. При цьому виникає асоціація з народними фронтами в прибалтійських республіках — рухами досить суперечливими, дії яких не тільки не привели до консолідації, а викликали різке загострення міжнаціональних відносин у згаданому регіоні.

Настав час дати рішучу відсіч у політичному теоретичному плані нападам на партію, сказати тверде „ні” демагогам, провocatorам, кон'юктурникам, і ми готові взяти в цьому найактивнішу участь”.⁷⁴

Помимо пресової кампанії і всебічного тиску „твердої” партійної номенклатури, НРУ продовжував розвиватися і на липень заплановано було здійснити дальші організаційні заходи. Першим із них було проведення регіональної установчої конференції НРУ у Києві 1 липня 1989 р. Коротко перед тим відбулося засідання Ідеологічної Комісії ЦК Компартії України, на якому, як виглядає, й визначено подальшу лінію партії супроти НРУ. Як писала „Правда України”, „характеризуючи діяльність деяких політизованих груп, Л. М. Кравчук відмітив їхні спроби консолідувати свої сили, використовуючи Народний рух України за перебудову. Не можна не бачити тверезо, реально мислячих людей серед ініціаторів НРУ. Вони поступово усвідомлюють необхідність шукати компромісних рішень, піддержують ідею творення координаційної ради громадських організацій. Однак, небезпека того, що лідерство в структурах НРУ можуть захопити особи, настроєні антисоціалістично, антирадянськи, існують. Тому партійним комітетам треба не відгороджуватися китайською стіною від самодіяльних об'єднань, а розширити з ними роботу, бачити їхні цілі, вміти переконувати, скеровувати ініціативу народу на користь перебудові . . .”⁷⁵ Там же вирішено, що „партійні комітети повинні оперативно й переконливо розкривати небезпеку консолідації різних екстремістських груп під „дахом Народного руху України” за перебудову, можливості його трансформації в організацію націоналістичного толку, опозиційну КПРС структуру”.⁷⁶

Одне слово: побачивши, що Народного руху України за перебудову не зупинити, партія вирішила „бути при ньому” і „оберігати його від екстремістських небезпек і загроз”. І тому нема нічого дивного, що в установчій регіональній конференції НРУ в Києві взяв участь сам Леонід Кравчук.

Регіональна установча конференція Київського відділення НРУ відбулася в республіканському Будинку кіно. В ній взяли

участь 442 делегати, які представляли понад двісті груп підтримки Руху, що утворилися тим часом на підприємствах, в установах, організаціях. Всього присутніх на конференції було понад 1000 осіб (за даними А. Доценка, представника УГС в Москві — 1.500). Серед них запрошені представники областей, громадських і творчих організацій, неформальних об'єднань, представники Московського Народного фронту, представники балтійських Народних фронтів, українських товариств „Київська Русь” з Сахаліну і „Дніпра” з Риги. Е. Логвин у „Робітничій газеті” подав, що на конференції було 442 делегати і 188 запрошених, які представляли 23 області.⁷⁷

Конференцію відкрив голова Тимчасової Координаційної Ради Мирослав Попович. Головну доповідь „Про завдання Київського відділення Народного руху України за перебудову” виголосив секретар правління СПУ І. Драч. Співдоповідь „Про підсумки обговорення проекту програми Народного Руху України за перебудову” виголосив В. Дончик. Серед тих, що виступали, були також новообрані народні депутати письменник Володимир Яворівський і викладач Київського державного університету Валерій Гришук. Вони належали до тих, які вимагали змін в проекті програми, а саме усунути пасус про керівну роль Компартії. Яворівський, разом з іншими, вимагав також повернення УРСР справжньої української державності.

Обрано новий склад Координаційної Ради Київського відділення НРУ, яка того ж дня відбула нараду, на якій обрано організаційний комітет для підготовки та проведення Всеукраїнського установчого з'їзду Народного руху, який мав би відбутися за кілька тижнів. Координаційна Рада складається з 76 членів. До неї, ввійшло теж двох членів Української Гельсінкської Спілки — Микола Горбаль і Юрій Бадзьо. Головою Київської організації НРУ став народний депутат Володимир Яворівський. Як ствердив був В. Дончик, на цей час Київська організація НРУ налічувала майже 200 ініціативних місцевих груп, які охоплювали не менше, ніж 200.000 осіб.

2 липня 1989 р., в неділю, з ініціативи Руху відбулася в Києві велична маніфестація, в якій взяло участь близько 10.000 осіб. Після мітингу, біля 2.000 осіб, багато із них з синьо-жовтими національними прапорами і тризубами, пішли до пам'ятника Т. Г. Шевченка перед Київським університетом, де студенти співали національний гімн України та патріотичних пісень.

Повідомляючи про маніфестацію 2 липня, „Літературна Україна” обмежилася тоді до абзацу про „багатолюдний мітинг під гаслом „Вся влада Радам” . . . Учасники мітингу висловили глибоку стурбованість з приводу процесів і явищ, які гальмують течію перебудови в республіці”.⁷⁸

1. В. Десятников, „Ще раз замислитися? Нотатки із зборів Київської письменницької організації”, „Радянська Україна”, 7.2.89, стор. 2

2. Там же

3. Там же

4. Там же

5. В. Кухар, І. Лукінов, В. Скок, Б. Стогній, Ф. Рудич, А. Гордієнко, „Революційна перебудова — кровна справа народу”, „Радянська Україна”, 18.2.89, стор. 3

6. Там же

7. Там же

8. Там же

9. Там же

10. Там же

11. Михайло Косів, „НРУ: проблеми становлення”, „Віче” (видання Львівської регіональної організації НРУ за перебудову), н. 2, липень 1989, стор. 1-2-3

12. Павло Кислий, Виступ на конференції Народного Руху України за перебудову 1 липня 1989 р. в Києві, „Вільне слово” н. 3, липень 1989, Київ, стор. 1-2

13. „Резонанс — „Нетерпіння і нетерпимість””, „Робітничка газета”, 23.2.89, стор. 3

14. Там же

15. Л. Глазов, „Спитати народу — Думки читачів з приводу проекту НРУ за перебудову”, „Радянська Україна”, 21.2.89, стор.3

16. А. Усіков, „Не деклараціями, а ділами”, „Радянська Україна”, 23.2.89, стор. 3

17. О. Єрошенко, там же

18. Р. Щербаков, там же
19. „Резонанс — „Нетерпіння — нетерпимість””, „Робітничка газета”, 21.2.89, стор. 3
20. Там же
21. М. Шевченко, „Сприятиме не згуртуванню народів, а їх роз’єднанню”, Думки читачів з приводу проекту Програми Народного Руху України за перебудову”, „Радянська Україна”, 21.2.89, стор. 3
22. К. Ярощук, „Згуртовувати, а не роз’єднувати! Хто нас питає, товариші літератори?”, „Сільські вісті”, 22.2.89, стор. 3
23. І. Федоренко, „Дивіться і побачите”, „Сільські вісті”, 22.2.89, стор. 3
24. Юрій Ячейків, „Метушня — письменницькі роздуми”, „Робітничка газета”, 26.2.89, стор. 3
25. „Резонанс — нетерпіння і нетерпимість”, „Робітничка газета”, 28.2.89, стор. 3
26. Там же
27. „Черний хлеб истины — на злобу дня”, „Правда України”, 2.3.89, стор. 3
28. Там же
29. В. Шевченко, „Куди нам пропонують рухатись”, „Радянська Україна”, 3.3.89, стор. 3
30. „Єдність і труд — на благо народу — Спілка журналістів УРСР про проект Програми Народного Руху України за перебудову”, „Радянська Україна”, 18.3.89, стор. 2
31. „Курсом оновлення соціалізму”, „Український історичний журнал”, н. 6, червень 1989
32. Там же
33. „Резонанс — Нетерпіння і нетерпимість”, „Робітничка газета”, 23.2.89, стор. 3

34. „Енергійніше рухати перебудову, добиватися практичних результатів”, „Радянська Україна”, 4.3.89, стор. 1-2
35. П. Жук, „Перебудову творити спільно”, „Радянська Україна”, 12.3.89, стор. 1-3
36. В. Краснодемський, „Актуальний діалог — Нам нічого ділити на спільнім полі”, „Радянська Україна”, 25.3.89, стор. 3
37. „Про що говорили письменники на Київській Установчій конференції НРУ за перебудову — 3 доповідей і виступів”, „Літературна Україна”, н. 28, 13.7.89, стор. 6-7
38. Там же
39. „Рядки з листів”, „Літературна Україна”, н. 8, 23.2.89, стор. 7
40. Там же
41. Там же
42. Там же
43. „Рядки з листів — Доповнення, пропозиції”, „Літературна Україна” н.12, 23.3.89, стор. 7
44. Там же
45. Там же
46. Там же
47. Там же
48. Там же
49. Там же
50. Там же
51. Там же
52. Микола Яковина, „Народное движение на Украине”, „Атмода”, 17.7.89

53. Там же
54. Там же
55. Там же
56. "Gorbachev Meets Ukrainian Writers, Detentions in Kiev", AP, 24.2.89,
57. Б. Олійник, „Емоції і факти”, „Радянська Україна, 8.3.89
58. Там же
59. Там же
60. „До конструктивної спільної роботи”, РАТАУ, „Культура і життя”, 2.4.89, стор. 1-2
61. Там же
62. Там же
63. Там же
64. Там же
65. Там же
66. Там же
67. Там же
68. Там же
69. Там же
70. „Рішуче перебудовувати партійно-політичну роботу, оновлювати її форми і методи — 3 пленуму ЦК Компартії України, Виступ М. М. Гіренка”, „Радянська Україна”, 18.5.89
71. „Завдання партійних організації республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах — Доповідь В. В. Щербицького на пленумі ЦК Компартії України 16 травня 1989 року, „Радянська Україна”, 17.5.89

72. Там же

73. „Рішуче перебудовувати партійно-політичну роботу, оновлювати її форми і методи — 3 пленуму ЦК Компартії України”, „Радянська Україна”, 18.5.89

74. Там же

75. „Самодеятельным формированием — конкретные, полезные обществу дела — Заседание Идеологической комиссии ЦК Компартии Украины”, „Правда Украины”, 5.7.89, стор. 3

76. Там же

77. Е. Логвин, „Рушили, але куди? І з ким? Нотатки з установчої конференції Київської регіональної організації Народного Руху України за перебудову”, „Робітнича газета”, 8.7.89, стор. 3

78. „3 потреби взаємодії — Регіональна Установча Конференція Народного Руху України за перебудову”, „Літературна Україна”, 6.7.89, стор. 1

НАВКОЛО ОБЛАСНИХ УСТАНОВЧИХ КОНФЕРЕНЦІЙ НРУ

На особливу увагу заслуговує Київська установча конференція Народного руху України за перебудову, яка відбулася в будинку Кіно в Києві 1 липня 1989 р. Вона становить собою своєрідний милевий крок на шляху до остаточного оформлення і утвердження Руху, як з програмового, так і силово-організаційного погляду. Зокрема, вона означала закріплення перемоги ініціаторів Руху над партійними керівними органами, які весь час намагалися не допустити до створення і розвитку Руху. Щоправда, це сталося ціною певних поступок — з обох сторін, — але, однак, ініціатори і організатори оборонили свої позиції, попри дуже сильний тиск з боку партійної та урядової номенклатури та їхніх апаратів, які всіляк намагалися придушити Рух і не дозволити йому розвинутись.

Важливість Київської конференції передусім у тому, що вона поставила на порядок денний перед всією громадкістю низку актуальних національно-політичних, мовних, культурних, екологічних, суспільно-економічних та інших питань, що їх НРУ включив у свою програму практичної дії.

Головну програмову доповідь виголосив Іван Драч, в якій подав генезу і сучасний стан народного Руху України за перебудову. Його виступ так й називався „Рух сьогодні”. Драч розглядає НРУ на тлі історичних випробувань нашого народу в радянський період сталінських і застійних часів, вказавши на його потребу і завдання під сучасну пору. Крім того І. Драч наголосив зокрема на konieczності відродження й зміцнення національної свідомості й гідності, відновлення і плекання справжньої історії, національне відродження загалом, надання українській мові державного статусу тощо.

Зокрема І. Драч підкреслив, що: „Національна гордість і самоповага передусім необхідна в ситуаціях, які виникають щоденно. А де її взяти, де її придбати, цю національну гідність, абсолютно притаманну більшості народів світу — росіянам і французам, євреям і німцям, коли нашу самосвідомість винищували століттями царату — десятиліттями сталінського терору?! Відновлювати справжню історію, здобуватись на справжню самосвідомість, відшукувати свою спадщину і обстоювати її, здобувати свою Душу, ставати Людиною через свою національну приналежність — ось одна з прямівних нашого Руху. Для мене це не заперечно”.¹ Саме питання формування нації і її сучасного й минулого „проекування” в цілісному історичному процесі народу було стрижнем його доповіді. При цій нагоді він нав’язав до щоденника Олександра Довженка, в

якому той писав: „... В чомусь найдорожчому і найважливішому ми, українці, безумовно, є народ другорядний . . . ми народ безцвітний, наша, немов один до одного непошана, наша відсутність солідарності і взаємопідтримки, наше наплювательства на свою долю і долю всієї культури абсолютно різночуді і об'єктивно абсолютно не викликаючи до себе ні в кого добрих почуттів, бо ми їх не заслуговуємо . . .

У нас абсолютно нема правильного проектування себе в оточенні дійсності й історії.

У нас не державна, не національна і не народна психіка.

У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує у нас, як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і отаманство), а не як народнодержавне розуміння (марксівське) свободи, як усвідомлення необхідності. Ми вічні парубки, а Україна наша вічна вдова. Ми удовині діти.”² Власне, головним завданням НРУ Драч бачив встановлення повноцінності й національної гідності та самоповаги українського народу, усунення отої другорядності, що про неї писав Довженко та перетворення „вдовиних дітей” на самовпевнених і гідних своєї нації вірних синів батьківщини. Драч так й сказав: „Як тяжко лунають ці Довженкові слова?”, і, вказуючи на нещастя і трагедії минулого та шанси сьогодення, наголошував: „В нашій долі 20-30 роки означені як „розстріляне відродження”. В нашій історії роки стагнації і застою означені як „задушене відродження”. Всіма фібрами свого буття, всією нездійсненністю попередніх періодів нашої культури, які не збулися або збулися лише частково, ми надіємось, ми прагнемо, ми трудимось і сподіваємось, що наше відродження нарешті здійсниться і до нього не варто буде долучити жодних чорних епітетів. Здавалося, і чого там шукати тих означень, і чого там визбирувати ті епітети, коли вже сама Доля три роки тому позначила нас такою позначкою, якої не одчураємось і за тисячоліття. Чорнобильська ознака нашого часового, а ще більше психічноприцвяхованого буття, багато в чому визначає і нашу рішучість, і нашу виваженість, і нашу зумовленість бути самими собою всупереч всіляким кон'юнктурам, на які багаті всілякі часи і всілякі вітри. Перебудова для нас — це не черговий дивертисмент командно-адміністративної системи, а єдина надія збутись, здійснитись, вийняти всі кулі з грудей „розстріляного відродження”, зняти всі зашморги з солов'инного горла „задушеного відродження”, знову все почати спочатку під благовісним вітром надії.”³

В контекст національної гідності і самоповаги Драч поставив також нещодавній інцидент у Полтаві, де шовіністична російська організація „Россия молодая”, деякі елементи „Пам'яті”, під

офіційним „покровом” ЦК Комсомолу збиралися відзначити перемогу Петра І-ого під Полтавою: ”Але ось святкування 280-річчя Полтавської битви патріотичною молодіжною організацією „Россия молодая” примушує задумуватись над живучістю великодержавного шовінізму.

. . . Россия молодая

В бореньях силы напрягая

Мужала с геннием Петра. Це пушкінська думка. Але нам ближче шевченківська, принаймі, мені:

Це той Перший, що розпинав нашу Україну,

А Вторая доконала

Вдову — сиротину.

Кати, кати, людоїди,

Накрались обоє,

Наїлися, а що взяли

На той світ з собою?

Адже відомо, що Петро І і Меншиков знищили тисячі українців за так звану зраду Мазепи й на цілі століття ліквідували рештки української автономії, вибореної Богданом Хмельницьким і козацтвом його доби. Така національна нетактовність загрозлива. Що було б, коли б ми для нарощування українського патріотизму організували похід української молоді слідами гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, який 1618 року, разом з поляками, ходив на Москву?! Нам абсолютно справедливо перебили б ноги в першій великоруській області. А чому зрощена на полтавських галушках малоруська наша покірливість дозволяє збиткуватись над нашою душею, нашою долею?”⁴

Драч порушив також питання національної символіки, засуджуючи становище партійно-адміністративної керівної номенклатури та її поплентачів: ”Особливої розмови потребують питання національної символіки. Абсолютну непідготовленість щодо дослідження цієї складної проблеми засвідчило засідання Комісії Верховної Ради України, звіт про яке опублікувала „Радянська Україна” . . .

Чи можуть бути доказовими, неспростовними аргументами подібні твердження проти використання певних прапорів та символів: „Що ж до жовто-блакитного прапора, то Директорія і Петлюра до кінця зганьбили ці символи своєю жорстокістю. Як, до речі, й їхні послідовники — бандерівці, оунівці та інші поплічники гітлерівських фашистів, катів українського народу . . .” Що ж до жовто-блакитного прапора, то невже не розуміють ті, хто прагне його реанімувати, як це ображає гідність народу, пам’ять про жертви, принесені в боротьбі за нашу свободу і незалежність . . .”

Опісля таких сумнівно-доказових тверджень не забарилось і

узагальнене обговорення, яке газетою подається так: „Неприпустиме використання під час громадсько-політичних заходів прапорів та символів, під якими антинародні сили вели боротьбу проти трудящих, проти їх прагнення до соціального визволення . . .”.

Йдучи за такою логікою, можна неспростовно довести: під нашими червоними знаменами, коли їх тримали в руках Сталін і Берія, було знищено стільки мільйонів українців, скільки їх не знищено за цілі століття і десятиліття під усіма прапорами, які були на Україні, — від княжих часів аж до сьогодні.

Але ж ми не зрікаємось червоного прапора — прапора революції, прапора Леніна.”⁵

Гостро скритикував Драч і становище партійних та державних керівників у Києві щодо надання українській мові державного статусу, закидаючи їм глузливо-бюрократичний підхід до цієї, такої важливої і доленосної справи:

„На жовтень запланована сесія Верховної Ради УРСР, де очікуване давно і століттями вистраждане питання про державність української мови має такий глузливо-бюрократичний запис у порядку денному нашого парламенту: „Про проект закону про вільний розвиток і рівноправне використання української та інших мов УРСР . . .”

Колись М. Ю. Лермонтов, характеризуючи свою знайому українку Щербатову та її плем'я, так нас означив:

Как племя родное
И чужьих опоры не просит,
И в гордом покое
Насмешку и зло переносит.

Де віднайти того лермонтовського спокою, щоб витримати глузування доморослих чиновників, які твердять щось несусвітенно лихе: нехай не чекають вони (тобто письменники — І. Д.), що українська мова стане мовою інтернаціонального спілкування на Україні? Питання про державність української мови — одна з найболючіших точок нашого сучасного буття, і легковажити ним неприпустимо.”⁶

Звітуючи про дотеперішні успіхи і невдачі НРУ, Драч заявив: „Мало вдалось зробити? Мало. Але в стані облоги (а цей стан для мене безперечний) робиться найнеобхідніше. Якби на позитивному балансі Руху в Києві було лише виявлення трагічної ситуації в Народичах чи відкриття архіпелагу Биківня, активна участь у виборах і виведення на орбіту справді народних депутатів чи активізація громадськості навколо голоду 1933 року — і того вже досить було б для розуміння того, що київський Рух живе, що він необхідний.”⁷

На окрему увагу заслуговує доповідь Дмитра Павличка, яку

він почав із розповіді про зустріч письменників із Горбачовим, що про неї ми вже вище згадували (23 лютого 1989 р.) Павличко сказав: „Михайло Горбачов на зустрічі з українськими письменниками спитав: „Це правда, що ви хочете створити нову партію? Я не читав проекту програми вашого Руху, але мені сказали, що ви хочете створити нову партію!” Відповідь була: „Ні, нам не треба нової партії. Нам потрібна перебудова. А оскільки на Україні перебудова нишком гальмується, і то нерідко людьми з високими державними й партійними посадами, ми змушені на заклик народу творити Рух за перебудову”.”⁸ Після такого вступу, Дмитро Павличко перейшов у пряму й гостру атаку проти „людей з високими партійними і державними посадами”, закидаючи їм саботаж, неграмотне, ліниве, бездарне спрямування перебудови. Український поет сказав: „Сьогодні скажу те ж саме. Народний рух України за перебудову народився з пекучої необхідності пробуджених до активного громадсько-політичного життя всіх соціальних верств, усіх національних груп населення втручатися в процес оновлення, вивільняти його від саботажу, від зумисно неграмотного або просто лінивого й бездарного спрямування.”⁹

Для обґрунтування своїх аргументів Павличко навів низку прикладів, починаючи з екології: „Екологічні тривоги українського народу показують, що керівництво республіки не вміє чи не хоче робити висновків із чорнобильської, найстрашнішої в світі „мирної” атомної катастрофи. Будівництво нових, крім Чигиринської, і розширення старих АЕС у республіці не припинено, незважаючи на рекомендації вчених і на бурхливі антиядерні мітинги”.”¹⁰

Далі на чергу прийшли спроби київської номенклатури приховати справу Биківні: „Історія кладовища жертв сталінського терору в Биківні показала, що офіційні чиновники кілька років (перебудовчих років!) намагались дезинформувати громадськість, приписати фашистам-зайдам злочини фашистів ежовського й беріївського вишколу”.”¹¹

Після Биківні Павличко піддав критиці поведінку партійних і урядових керівників під час виборів народних депутатів СРСР: „Висування й вибори народних депутатів СРСР у республіці засвідчили, як адміністративний апарат чіплявся до рудиментів сталінщини у виборчому законі, як топталися принципи альтернативності, як деякі лідери тягнули нас не вперед до демократії, а назад, у ті часи, коли виборча кампанія була насмішкою над народом і над соціалізмом.”¹²

Дісталось і більшій частині українських народних депутатів, що їх критикували й інші доповідачі. Д. Павличко сказав: „Тепер, коли більшість „українських” виступів на 3’їзді народних

депутатів у Москві явили рівень заскорузлого, примітивного, застійного мислення, вже не тільки нам, а всім громадянам СРСР стало ясно, чому в таких муках народжується Рух за перебудову і чому він так потрібний кожному чесному трудівникові на українській землі.”¹³

Нав’язуючи до травневого (1989 р.) пленуму ЦК КПУ, Павличко порушив питання державного статусу української мови, даючи водночас відповідь Рудичові та йому подібним. І хоча Павличко нікого крім директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України не назвав поіменно, ясно, що він мав на увазі й інших керівних учасників пленуму, включно з самим Щербицьким. Павличко виразно заявив: „Вчитайтесь в деякі промови на останньому Пленумі ЦК Компартії України, вчитайтесь в дискусії, які ведуться газетами навколо питання, чи надати, зрештою, українській мові статус державної, хоч за надання висловилося вже дві комісії Верховної Ради УРСР і проект Закону про удержавлення нашої мови написаний. Як член державної комісії, яка мала завдання створити проект закону про мову, заявляю: він створений і, коли в тому вигляді, в якому я — один із співавторів знаю його, він потрапить до друку — це вже буде перемога справедливості й демократії. Навіщо ж така гарячка до опублікування закону?! Торжествувати хоче друга концепція перебудови, їй же досить поміняти шпалери в кімнатах, та й то обов’язково так, щоб видно було всюди старі трафарети й малювидла.

Уявляється доцільним відобразити в Конституції нашої республіки, — говорить на Пленумі (і йому ніхто не заперечує) директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, — положення про те, що робочими мовами найвищих органів державної влади і управління республіки є національна мова і мова міжнаціонального спілкування. Звичайно, в цьому разі немовби зникає необхідність закріплення в законодавчому порядку терміну „державна мова”, але й точніше відображається реальний стан справ”.

„Уявляється доцільним” — кому? чому? — щоб зникла необхідність назвати українську мову державною, відобразити в законі, а значить на довго закріпити „реальний стан справ”. А навіщо перебудова? Навіщо городити закони? Лише для того, щоб назвати українську мову національною? В нас і тепер державні та управлінські органи сповідають на словах двомовність, а фактично є одномовними. Зберегти „реальний стан справ” — ось мета перебудови. А ми думали, що перебудова дасть можливість припинити тривале й болісне вмирання нашої мови, а з нею й нашого народу. А ми вважали і вважаємо, що українській мові на території УРСР держава повинна забезпечити

не тільки право, а й практику пріоритетного функціонування в усіх сферах виробничого, духовного й адміністративного життя. Дві державні мови в нашій ситуації — це два обличчя народу, одне з яких мертва маска з гримасою фальшивої радості, друге — виголене царями й новими диктаторами брутальне лице великодержавного шовінізму”.¹⁴

Перегукуючись з Драчем, Павличко в конкретній і яскравій формі представив програму і завдання НРУ: „Ми стоїмо за економічну, політичну, культурну суверенність України в рамках СРСР. За суверенність істинну, яка була потоптана сталінським режимом і яка повинна відродитися як основа основ усього нашого життя. Одним з головних прав на неї є наша національна мова. Допоки вона жива, нам потрібні республіканські органи. Коли вона помре, ми станемо обласними регіонами Росії. Цього прагнули царські й суловські ідеологи . . .”¹⁵

Володимир Яворівський, народний депутат СРСР, вказав на брак національної самосвідомості й гідності серед українців: „Що ж ми за такий дивовижний народ, — сказав він, — який навіть приниження гідності — чи то закриття національних шкіл, чи то святкування роковин якоїсь там битви (йшлося про Полтавську битву — примітка А. К.) — сприймає мовби власну вину?”¹⁶ Дісталось від цього не мало його колегам у Верховній Раді СРСР. Нав’язуючи до Чорнобильської трагедії, яка „нас згуртувала і об’єднала”, Яворівський водночас заявив: „Саме чорнобильська біда стала справжньою перевіркою на вірність ідеалам революції для місцевих Рад народних депутатів . . . Але спитаймо себе, чи скрізь цю перевірку Ради витримали? Ні, далеко не скрізь. Тому й навряд чи слід було сподіватися від депутатського корпусу України вагової участі у роботі першого З’їзду народних депутатів, навряд чи могли ми гідно відстоювати і свій погляд на шляхи перебудови. Передовсім, ми були надто мало підготовлені до прийняття важливих рішень. І лишень громадянська відвага таких з-поміж нас, як ливарник Сергій Конєв з Дніпродзержинська („батьківщини застою” — за його словами) допомогла нашій групі, бодай якоюсь мірою, встояти на середньому рівні.

Таким чином, найперше завдання сьогодні для нас — консолідація депутатського корпусу Києва, та й інших регіонів України. Вельми прислужиться цій справі діяльність клубу депутатів, що функціонуватиме відтепер. Гадаю, вкрай необхідно, щоб до наступної сесії Верховної Ради ми прийшли у всеозброєнні.

Водночас лягає на нас і неабиякий тягар відповідальності за наступні вибори до місцевих Рад народних депутатів. Це буде іспит на громадянську зрілість для всього нашого народу — та-

кого дивовижно терплячого . . .”¹⁷

Петро Осадчук порушив питання „екстремізму” й „екстремістів” в контексті сьогодення, коли щораз частіше чується з боку партійної і урядової номенклатури нападки на „неформалів” і патріотичну громадськість як на „екстремістів” і „радикалів”. Осадчук зокрема сказав: „Останнім часом на сторінках газет, по радіо й телебаченню, крім таких приємних слів, як „перебудова”, „демократизація”, „гласність” часто металево звучать слова „екстремізм”, „екстремісти”. Навіть у тих випадках коли ті, кого звуть екстремістами, падають закривавлені або й мертві на розгойдану танками площу, все одно вони, а не ті, хто підняв на них дубинки й саперні лопатки зветься екстремістами.

Що воно за процеси, що воно за слова?”¹⁸

Після отого „нав’язання” до кривавих подій в Тбілісі 9 квітня 1989 р. та цитати з дефініцією екстремізму зі словника іншомовних слів і УРЕ, Осадчук сказав: „Життя міняється і пояснення слів міняються. Не міняються лише (принаймні, поки що) деякі методи, глибоко закорінені в практиці за часів сталінських і утверджені в плоть системи в той „мертвий сезон”, що нині називаємо застоєм. Пригадайте, товариші, що і як писали й говорили наші українські газети, радіо й телебачення в лютому, березні, квітні про ініціативу київських письменників і вчених Інституту літератури АН УРСР на підтримку перебудови, то й знову відчуєте культивський мороз поза шкірою, мимоволі подумаєте, що „мертвий сезон” триває.”¹⁹

Володимир Маняк поінформував у своєму виступі, що він, разом з журналісткою Лідією Коваленко завершили роботу над рукописом Книги-Меморіалу „33-ий — голод” та що рукопис подано до видавництва „Радянський письменник”. При цій нагоді він заявив: „На підставі свідчень тисяч очевидців, аналізу документальних матеріалів з „розсекречених архівів” стверджую: в 1933 році була старанно спланована заздалегідь, добре розроблена акція щодо умиротворення українського народу, що увійшла в історію під назвою „голод”. Головний стратег, розробник операції — Сталін, виконавці — представники партійно-радянського апарату на місцях. Треба уважно, об’єктивно дослідити всю вертикаль — від аскетично обставленого кремлівського кабінету вождя до прокуреного приміщення сільради, щоб відповісти на запитання, чому і як провадився сталінський голодомор.”²⁰

Маняк гостро скритикував стан історичної науки в УРСР і зокрема однобічне і недостатнє виповнювання „білих плям”, чи радше, як він їх називає, „чорних плям” нашої історії. На його погляд, „за доби гласності історична думка на Україні ще квола,

боязко пульсує, коли переступає межу колись суворо засекреченої зони. Нині охоче висвітлюються забуті біографії діячів, так чи так пов'язаних із Україною, що немало прислужилися Сталінові, стверджували адміністративно-командну систему в республіці, а потім самі зазнали його караючої десниці. А справжня історія українського народу так і рясніє „білими”, точніше — „чорними” плямами. От і довкола голоду тридцять третього точиться політична метушня, замість історичної правди — патетика, ідеологічно безпечні високопарності. А коли ж ми почнемо відтворювати справжню історію українського народу, відстоїмо його честь, очистимо від сталінських наклепів? На верхніх поверхах суспільства кипіла апаратна колотнеча, війна за крісла примушувала поступатись і відступати, маневрувати, зраджувати себе, вчорашнього, і своїх нинішніх спільників. Тільки народ нікого не зраджував, ні від чого не відступався, не помилявся і не каюся. А ми сьогодні знову хочемо відволікати увагу від нього, багатостраждального селянина, щоб звести наше історичне минуле до ворохобні у верхах, до зіткнення непогамованих честолюбств більших чи менших вождів.”²¹

В зв'язку з цим Маняк висунув дві пропозиції: „Перша моя пропозиція — створити Народну комісію по розслідуванню злочинів сталінізму та його наслідків у дні нинішньому.

І друга моя пропозиція — створити при Радах усіх рівнів, від сільради до Верховної Ради УРСР, постійно діючий референдум виборців, якому були б підзвітні депутати тої чи тої Ради. Як показала минула передвиборна кампанія, самі вибори і робота З'їзду народних депутатів, у цьому — неабияка потреба. Депутати повинні постійно відчувати свою підзвітність організованому, постійно діючому органу виборців, який здатен контролювати, наскільки дії, вчинки депутата відповідають його передвиборчим запевненням, його програмі. Через цей постійно діючий орган виборців може спрацьовувати механізм відкликання депутата, якщо він не виправдав довір'я виборців. Народний рух України за перебудову покликаний вдосконалити цю систему, об'єднати людей.”²²

Віталій Дончик, як ми вже вище згадували, обмежився в основному до звітування про силову-організаційний стан НРУ та кампанію, яка велася проти НРУ під час дискусій над його проектом Програми. При тому він подав, що Координаційні Ради НРУ постали тимчасом у Львові, Харкові, Житомирі, Вінниці, Тернополі та інших містах України.

Присутність Леоніда Кравчука на Установчій конференції відзеркалювала й символізувала „компроміс”, який тимчасом став чинний між Координаційною Радою НРУ і партією. У своєму виступі він передусім зауважив, що і він сам, і Драч

взаємно визнали свої помилки, „яких припустилися у запалі полеміки, яка мала місце після зборів київських літераторів (31 січня 1989 р.), і знайшли спільну мову”.²³ Судячи з доповідей Драча, Павличка та інших, не легко зауважити, що вони, справді, найшли „спільну мову” . . . У всякому разі, не багато було цієї спільної мови як на Конференції, так і після неї. Все ж таки, як заявив завідуючий ідеологічним відділом ЦК Компартії України, „Ми надавали і надаємо великого значення Народному Руху України за перебудову, але ми виходили і виходимо з того, що партія — гарант перебудови. І проти Руху я не виступав — я виступав проти певних організаційних норм НРУ . . . Саме тому ми прагнули добитися чіткого визначення політичних положень у платформі НРУ. А тим організаціям, що мають нечіткі установки, НРУ має протистояти, недвозначно від них відокремитися”.²⁴ (Йшлося очевидно, передусім про Українську Гельсінкську Спілку та інші неформальні організації українських патріотів.)

У зв'язку з цим Кравчук зачитав чотири положення, які обов'язково мають бути відображені у платформі НРУ. „По-перше, треба чітко сказати, що НРУ визнає керівну роль партії і працює під її керівництвом. По-друге, НРУ має знайти себе у практичній роботі спільно з Радами. По-третє, НРУ повинен працювати у контакті і з відомствами, виховувати повагу до закону, співробітничати з органами правопорядку. І, нарешті, НРУ має протистояти будь-яким спробам розпалювання міжнаціональної ворожнечі.”²⁵

На закінчення свого виступу Л. Кравчук підкреслив, що „йти шляхом литовського „Саюдіса” (Литовського Народного Фронту) в нашій багатонаціональній республіці — це йти у безвихідь”.²⁶

Дуже влучно відповів на це Кравчукові Сергій Конєв, народний депутат СРСР, ординатор кафедри інфекційних хворіб Дніпропетровського медичного інституту, заявляючи, що „після виступу завідуючого ідеологічним відділом, всім стало зрозуміле, що партапарат відвів народному Рухові місце молодшого помічника партії по дрібним господарським питанням”.²⁷ Тож нічого дивного, що зал привітав цю іронію гучними оплесками.

Виступ Кравчука вказав на три головні моменти: по-перше, партія остаточно визнала, що вона програла у своїх дотеперішніх намаганнях не допустити до постановня НРУ і тому вирішила зберегти за собою безпосередній доступ до Руху, щоб бодай якоюсь мірою впливати на нього; по-друге, з цього погляду партії йшлося передусім про те, щоб відгороджувати НРУ від впливів Української Гельсінкської Спілки та інших патріотичних неформальних організацій; і по-третє, партія робитиме все, щоб

не допустити до „балтійської ситуації” на Україні, в якій існує своєрідне солідарне двоєвладдя партій і Народних фронтів. Так чи інакше, партійне керівництво аж ніяк не було вповні задоволене з перебігу конференції, і його реакція була „мішано-компромісною”, щоб не сказати негативною. Це відобразила відразу офіційна преса; в першу чергу „Робітнича газета”, пером відомого свого кореспондента Е. Логвина.

У сенсі компромісу Логвин похвалив всамперед М. Поповича, „який відкрив засідання, закликав до мудрості, толерантності, благородства й поміркованості”.²⁸ Похвалив він і Драча за те, що той згадав „Магатму Ганді і Мартіна Лютера Кінга, які могли б бути учасниками Руху за перебудову”. Не замовчав і того, що Драч звинуватив республіканських партійних і радянських керівників в тому, що перебудова на Україні буксує. Але в тому, мовляв, Драч не був конкретний, а от, наприклад, Тамразов, доктор фізико-математичних наук, який говорив про економічні проблеми, таким був. Навіть Павличко удостоївся похвали за те, що підкреслив: „нам не треба іншої партії, нам потрібна перебудова” і „ми стоїмо за партійну концепцію, за будівництво на Жовтневому фундаменті . . . Рух — не партія, він не претендує на владу . . .” Одне слово: якщо вже компроміс і взаємне визнання помилок, то треба їх і показати . . . Але це тільки один бік медалі, той що його Логвин назвав конструктивним і відкритим. Інакше стоїть справа з другим боком медалі.

Нав’язуючи до слів Кравчука про „Саюдіс”, Логвин гостро скритикував сам „Саюдіс”, виступ його представника Алоїса Сакалаускаса, і головно оплески, що їх зібрав Сакалаускас після свого виступу. Логвин писав: „Що ж почув зал від послання „Саюдіса”? Алоїс Сакалаускас сказав ось що:

— Вам, що стали на шлях свободи, вирішувати тут самим, а не в далекому центрі. Після проголошення Горбачовим перебудови литовці три роки чекали і не дочекались її. Та коли ми створили „Саюдіс”, ми почали перебудову.

Комсомол Литви відокремився від ВЛКСМ. Пленум ЦК КП Литви ухвалив скликати у листопаді з’їзд, на якому буде прийнято рішення про відокремлення Компартії Литви від всесоюзної партії. Хай живе Україна! За вашу і нашу волю”.³⁰ Логвин підкреслює, що „Гість зірвав бурхливі оплески, більш того, всі підвелися з своїх місць. Дивно ще, що не заспівали якогось підходящого до такого випадку „гімну”. Втім, може, ця маніфестація і не така вже дивна, коли згадати, що І. Драч у своєму виступі нарікав на те, що ми не виростили свого Бразаускаса. І цей загальний настрій залу проявився також і на вельми доброзичливому відгуку на виступ представника Народного фронту Латвії. У майбутньому, сказав той, наша дорога спільна

— до справжньої демократії, до правової держави, до нашої незалежності. Ми бачимо, що приклад Угорщини, Польщі вказує нам, куди ми підемо. Іншого шляху немає. Інакше ми будемо піддані катастрофам, у які завели нас керівні сили. Єдина керівна сила — це народ. І у спільній боротьбі мирним парламентським шляхом ми досягнемо своїх цілей.”³¹ Все це дуже непокоїть Логвина та його хлібодавців, і він ставить питання: „чому саме аплодували учасники конференції? Що вони саме так розуміють мету НРУ? І чому президія не тільки не зважала за потрібне відмежуватися від ідеологічних „зозулячих яєць”, але, навпаки, демонструвала своє єднання із залом? Запитання, на жаль, без відповідей”.³²

Особливо вразила Логвина пропозиція В. Маняка створити при Радах усіх рівнів, від сільради до Верховної Ради УРСР, постійно діючий референдум виборців. Він писав: „як маємо розуміти виступ В. Маняка, котрий заявив, що НРУ — це основний механізм народовладдя на Україні? Іншої влади нема. І треба на всіх рівнях, починаючи з сільрад до самого верху, здійснювати цю саму владу НРУ. Постає питання, яким бачить В. Маняк це взяття влади — як радять гості „парламентським” шляхом обрання „своїх” депутатів? Або мається на увазі просто стара ідея контролю Народним рухом усіх рівнів влади? І, до речі, як співвідноситься все це з словами Д. Павличка, що НРУ — не партія і на владу аж ніяк не претендує.”³³

Е. Логвин є також проти надужиття „загальновизнаного плюралізму”, а тому НРУ не може бути „конгломератом різноманітних поглядів і груп різного гатунку. І це не значить, що Є. Сверстюк може дозволити собі брутально відзиватися про керівництво, що Д. Поєзд може говорити про владу в контексті боротьби з „партократією”, під якою він має на увазі владу однієї партії, яка „узурпувала” владу, а тому саме НРУ і повинен контролювати Ради. І як пов’язуються лагідні промови із словами О. Кислика „ми не можемо визнати керівну роль партії, бо тоді відразу дискредитуємо НРУ, визнавши й свою відповідальність за все негативне в нашому житті. Ми повинні співробітничати у системі? Але ж ми повинні її демонтувати!” І так далі, і тому подібне . . . Слід відверто сказати, що таке спрямування „дискусії” — явно і антипартійне, і антиконструктивне. І що найдивовижніше у цій ситуації — односторонній „плюралізм”. Атаки на партію чомусь не викликали виступів-відповідей учасників конференції, серед яких було цілком достатньо членів партії, не кажучи вже про організаторів усього заходу, які наче в рот води набрали.”³⁴

А вже вершком „нетакту”, погвалтуванням щойно досягненого компромісу і взагалі „апофеозом такого збочення

став виступ В. Чорновола, якого скандуванням вивели на трубу. На конференції було 442 делегати і 188 запрошених, які представляють 23 області. Постає законне запитання: хто ці делегати, ким вони обрані і хто визначав склад запрошених? Чому у них ось такі особисті симпатії? Ну, одне слово, для даного складу зборів виявилось вкрай бажаним почути думку відомого діяча Української гельсінкської спілки. Ну що ж, вони й почули заклики до націоналізму, сепаратизму, по суті, до виходу України з СРСР. А також дізналися, що дуже дратує Чорновола святкування наступного ювілею возз'єднання українських земель. Свято українського народу викликає у нього категоричне неприйняття. Що, звичайно ж, і не дивно, оскільки він переходить до своєї улюбленої теми про реабілітацію бандерівських бандитів. Чорновол порівнює їх із загонами польської Армії Крайової. От тільки чомусь випустив з уваги одну істотну відмінність між цими військовими формуваннями. Армія Крайова билася з німецько-фашистськими окупантами своєї батьківщини, а бандерівці спільно з гітлерівською армією воювали проти свого народу. І до того ж, намагаючись виправдати бандерівщину, Чорновол безсоромно перекручував історичні факти. Та знов-таки ніхто не зробив ані найменшої спроби закликати його до порядку. Більш того, і зал, і президія (!) дружно підвелися і влаштували йому овацію."³⁵

На тому, однак, не кінець, хоч Е. Логвину „здавалося б, більшого чекати немає чого. Але мітинг наступного дня показав, що деякі активісти НРУ не тільки не перешкоджали, але скоріше сприяли перетворенню мітингу під девізом „Уся влада Радам” в значній мірі на балаканину антипартійних, антиконституційних виступів. Розумні і слушні промови потонули у каламутному потоці лайки і наклепів, який знов-таки не зустрів жодної рішучої спроби відсічі. Якщо це плюралізм, то що таке демагогія і провокація? Адже у будь-якій конституційно-правовій державі існують поняття ображення державного ладу, державних установ, державної символіки, зрештою. А як інакше можна розцінити наявність жовто-блакитних прапорів? А все це було на площі біля стадіону.

І постає резонне запитання: а наскільки ширі у своїх заявах організатори Народного руху України за перебудову? І куди вони збираються рушати? І з ким в одній запряжці? Від правильного вирішення цього питання й залежатиме, чи послужить НРУ справі перебудови, справі згуртування і консолідації всіх перебудовних сил, чи то стане знаряддям у руках політичних демагогів та екстремістів, які ведуть до розколу і відокремлення. А чималий уже, на жаль, досвід „гарячих точок” у різних регіонах нашої країни наочно застерігає, що безвідповідально гра-

тися в політику просто небезпечно.”³⁶

Варто згадати, що коли йшлося про виступи поодиноких доповідачів і учасників дискусії, то вони дуже часто були куди гостріші і яскравіші, ніж про них звітувала, хоча б, „Літературна Україна”. Для прикладу подаємо повний текст виступу Володимира Яворівського, народного депутата СРСР:

„Шановні екстремісти!

Я думаю, що ж воно ми за народ такий, якого доля поселила у центрі Європи. Що ж воно за народ. І з чим ми прийшли під фінал цього двадцятого століття, коли інші народи досягли і високих цивілізацій, і високих демократій, і високих культур. І хто ж ми такі.

Що ж це ми за народ, які прийшли під кінець двадцятого століття глухоними, без своєї мови. І сьогодні вижебуємо право державності цієї мови у Леоніда Макаровича Кравчука, українця з Волині. Випрошуємо в нього, сина цього народу, аби він дозволив, щоб ця мова була державною.

Що ж ми за такий народ, якому доля послала такі ґрунти, що могли б сьогодні жити, дай Боже!! А ми, власне, без землі залишилися, отруїли її радіацією і засипали.

І що ж ми за народ такий, у якого, власне кажучи, і майбутнього не буде, якщо все буде так продовжуватись, як є сьогодні: і з Чорнобилем, і з Чернівцями.

Що з нами взагалі відбувається?? І що сталося?? Що ж ми за народ, який посилає своїх делегатів на перший з’їзд до Москви, і працює весь бюрократичний апарат для того, щоб майже ніхто з розумних людей не виступив, а щоб виступили ті, кому ми знову будемо нагадувати, що ми українці, майже поліцаї і цербери, які вічно накидаються не все те добре й світле, що є в інших народів. інших народів.

Для чого це робиться???

Я кажу про те дорогому Сверстюку, я відповім: Якщо Власов приходив о шостій годині, то, я, Гришук і Черняк приходили о четвертій ранку. Туди. Але вже з вечора було сказано про те, щоб слова нам не давати. Через те давайте ще раз будемо думати: Що ж ми за народ такий, коли ми, затверджуючи на комітеті по архітектурі й будівництву Коновалова — міністром Мінсредмаша, і я його допитував вже, як міг, тому що вся атомна енергетика перейде до нього, хто дав дозвіл будувати у зоні Чорнобильський завод по переробці ядерних відходів, куди будуть звозити з усього світу, як в останню кабальну державу, відходи, і там їх будуть переробляти, він притиснутий до стінки, зізнався, каже:

А что же вы за народ такой, когда сам Патон, ваш президент академии наук, предложил этот завод строить.

Що ж ми за народ такий, коли ми кидаємо стільки сил для того, щоб анулювати, по-моєму, найзлочинніший задум. який можна було б зробити для того, щоб одрізати весь південь України, умертвити його — це Канал-Дунай-Дніпро, я допитую Полад-заде, міністра, який на цю роль претендує, і він щиро каже: А це запропонував Володимир Васильович Щербицький!!! Товариші, я кажу це ось до чого. Ще раз повторюю, що ж ми за такий народ! А по-моєму абсолютно нормальний народ в усьому: і в психиці, і не ледачий ніби. А біда, мабуть, у тому, що ми вічно не мали своєї державності. Не маємо її і зараз.

А народ, який не мав своєї державності, він ніколи не мав свого справжнього уряду, не має він його і сьогодні.

І Рух необхідний тому, що якщо цей уряд цих керівників, яких ми маємо, якщо вони нам зроблять перебудову по „своєму и подобію”, вона нам не потрібна. Через те прийшов народ, який вирішив творити свою долю врешті-решт, в кінці-кінців на цій землі, і тому Рух необхідний.

Леоніде Макаровичу (Кравчук), я вас справді шаную, і вас, і Володимира Васильовича (Щербицького), і багатьох. Їй-Богу, для пропаганди Руху ніхто більше за Вас не зробив. І я переконаний, що якби не вся ця кампанія проти Руху, ми (що не кажіть, а правда-ліниві, ментальні українці), мабуть, і досі думали б створювати його, чи не створювати. Спасибі велике. Ви допомогли нам всім, чим могли.

Товариші, я закінчую. Я лише хотів сказати до нашого шановного литовця. Він говорив про те, що вони планують, щоб компартія Литви була автономною, була самостійною. Дорогий колего із Литви, я Вам хотів сказати, що наша Компартія України — це моя особиста думка, я за неї готовий відповідати як комуніст — вже давним-давнім самостійна. Тому що вона настільки відстала від перебудови, що вона справді самотня і горда позаду”.³⁷

Порівнюючи цей текст виступу Яворівського із текстом, чи точніше із змістом його виступу в газеті „Літературна Україна”, не важко помітити, що по ньому тим часом проїхались певні цензорські ножиці . . .

Між іншим, закид Яворівського проти академіка Патона, викликав досить швидку реакцію з боку В. Трефілова, віцепрезидента АН УРСР, В. Бар’яхтара, секретаря відділення фізики і астрономії, члена Президії АН УРСР, І. Вишневського, директора Інституту ядерних досліджень АН УРСР; М. Сєдова, генерального директора виробничого об’єднання „Комбінат” Міністерства атомної енергетики й промисловості СРСР; А. Чеканова, головного інженера виробничого об’єднання „Комбінат” Міністерства атомної енергетики й промисловості СРСР.

Як кажуть в народі, „викручуючись сіном”, академіки з обуренням заявили в газеті „Радянська Україна” вже на початку серпня 1989 р., що „ми встановили, що питання про будівництво заводу по переробці атомних відходів порушувалося не при обговоренні кандидатури В. Ф. Коновалова, а в ході розгляду кандидатури Ю. К. Семенова на посаду міністра енергетики й електрифікації СРСР. У відповіді на це запитання він розповів про пропозицію щодо спорудження спеціального підприємства по переробці тільки тих відходів, що нагромадились в ставку-охолоджувачі і в зоні Чорнобильської АЕС. Це теж засвідчено в стенограмі засідання. Вона не містить жодних посилань на те, що йшлося про будівництво заводу по переробці радіоактивних відходів з усієї нашої та інших країн. Це підкреслив у розмові з нами і сам Ю. К. Семенов.

Крім того, пропозиція про будівництво заводу по переробці лише місцевих відходів виходила не з АН УРСР, як помилково заявив Ю. К. Семенов, а від виробничого об'єднання „Комбінат”, що засвідчують й автори цього листа — працівники об'єднання”.³⁸

Закидаючи Яворівському, що він „ввів громадськість в обману” і що „таке перекручування фактів ніколи не сприяло розв'язанню будь-яких проблем”, академіки наголосили, що: „Однією з таких проблем є проблема знищення великої кількості радіонуклідів у зоні Чорнобильської АЕС. І цілком закономірно, що ВО „Комбінат” запропонувало як одну з можливостей вирішення цього питання — збудувати цех по їх переробці з тим, щоб потім відходи вивозити за межі республіки до стаціонарних сховищ у східних регіонах країни. Хочемо ще раз підкреслити, що йдеться про знищення тільки того радіоактивного забруднення, яке вже нагромадилося в зоні Чорнобильської АЕС”.³⁹

Ба більше: академіки поспішилися запевнити читачів і всю громадськість, що вони завжди були і є готові на відкритий обмін думками і співробітництво з письменниками, що вже було домовлено на зустрічі членів Президії АН УРСР з представниками СПУ в травні 1988 р., та що: „Академія наук УРСР послідовно відстоює принцип зведення до мінімуму кількості атомних станцій в УРСР, навіть якщо це потребує зміни структури народного господарства республіки. Більше того, при цьому, на нашу думку, конче потрібно неодмінно враховувати екологічні й демографічні особливості регіону і втілювати комплекс заходів, спрямованих на максимальну безпеку експлуатації станцій. До речі, така позиція Академії наук УРСР і уряду республіки щодо будівництва Одеської АТЕЦ і Чигиринської

АЕС кінець-кінцем призвела до відміни раніше прийнятих рішень.”⁴⁰

Так, чи інакше, завод по переробці атомних відходів, навіть якщо його назвати тільки „цехом по переробці радіонуклідів”, не може не викликати кошмарних спогадів про Киштим з 1957 року — аджеж там йшлося теж „тільки” про атомні відходи . . . Ба більше: поблизу Львова вже працює величезний завод по переробці атомних відходів, а в Сквирі під Білою Церквою знову виділено величезну територію для заховання атомних відходів. І вже тепер звозяться на Україну атомні відходи з зарубіжних країн і союзних республік. А вже саме перевезення атомних та хімічних відходів дуже небезпечне. Відомо також, що в Хмельницькій області будується великий завод для переробки шкідливих відходів хімічної промисловості, який має обслуговувати не лише європейську частину Радянського Союзу.

При тому, на території України, яка становить 2.7% території СРСР, знаходиться понад тисячу шкідливих хімічних підприємств, які отруюють все живе довкола них і продукцію яких Україна для своїх потреб використовує дуже мало, — менше ніж 7%. На території УРСР працюють нині 13 енергоблоків, що їх кількість планують піднести до 23-ох, і про це теж добре відомо „обуреним” науковцям — „любителям” фактажів. Взагалі ж екологічна ситуація на Україні просто катастрофічна, як про це писали, наприклад, також 303 виборці м. Києва народному депутатові В. Яворівському під час нарад 3’їзду народних депутатів в Москві: „56 відсотків плодючих земель України уже зіпсовано. Азовське море уже другий рік закрите для відпочивальників, число бактерій перевищує норму в 1 мільйон разів.

Чорне море вмирає, на початку ХХІ століття вчені передбачають його загибель.

В наших ріках немає більше води, придатної для пиття.

На Україні щорічно відпочиває й лікується 63 мільйони чоловік населення Радянського Союзу.

Україна виробляє 33% всіх овочів Радянського Союзу, а також 20% пшениці, 25% молока, 25% м’яса, 25% картоплі, 60% промислового буряка, 45% соняшника.

Наші овочі перенасичені і нітратами, і радіонуклідами в десятки разів. Ми труїмось самі й отруюємо весь Радянський Союз.

Онкологічна обстановка на Україні найгірша на планеті. Наприкінці цього століття наша земля — Україна може стати безлюдною.

Звертаємось до всіх народних депутатів Радянського Союзу: **ДОПОМОЖІТЬ НАМ**, поки ми ще спроможні благодіяти про допомогу!”⁴¹

Про деякі виступи на Київській Установчій конференції НРУ не писала ні „Літературна Україна”, ні тим більше застійно-консервативна режимна преса. Серед таких був теж виступ Сергія Конєва, народного депутата СРСР, який звернув на себе увагу ще на 3'їзді народних депутатів СРСР в Москві — це про нього лише коротко згадав був С. Набока в „Атмоді”.⁴² А його виступ не меншою мірою, як і Яворівського, відображував ті настрої і загальну атмосферу, яка панувала на Установчій конференції. У своєму виступі він сказав: „Я привіз в це свято в Київ шире привітання багатьох своїх виборців дніпродзержинців та мешканців двох сільських районів Серечанського і Магдолинівського. У своїй промові на з'їзді я визначив моє місто як батьківщину застою. Зараз я усвідомлюю, що був занадто лояльним. Обов'язково треба додати — екологічне пекло України і пологовий будинок корупції, догматизму всесоюзного масштабу.

Часи змінюються. Прокидається десятиріччями приспана жива громадська думка. Люди згадують, що мають національність, мову, власну культуру, мають право пишатися своєю історичною спадщиною, а не тільки поневірятися в болоті суслівських догм, як-то теорія „единой общности” Советского народа, або „Творение інтелектуальних інвалідів”, як-то Краткий курс історії ВКПб. Мета моєї промови акцентувати увагу на стратегічному напрямку нашої, сподіваюсь, спільної боротьби за відродження ідеалів демократії і свободи на власній землі. Найголовніше зараз готуватися до наступних виборів в республіканські та місцеві ради. Якщо ми не переможемо на цьому фронті над силами застою, не треба тоді вишукувати монстрів серед функціонерів партапарату. Рабу — рабська доля.

Пропоную негайну і конкретну справу: Випробування на міцність РУХУ. За допомогою створюваних зараз первинних осередків Народного Руху і взаємодії з іншими прогресивними й громадськими течіями створити сприятливі умови для вицнення прогресивних обранців народу і міцно зачинімо двері перед корумпованими партійно-господарськими діячами. Не повинно бути місця у Радах тим, хто дав наказ про проведення Першотравневої демонстрації в Києві 1986-го року.

Шлях у нас єдиний — іти в люди, в колективи за місцем проживання, готувати громадськість до наступних виборів, як до вирішального етапу в боротьбі проти тоталітаризму, консерватизму, національного нігілізму. Це конкретна і реальна справа. Тож давайте вже сьогодні принципово домовимось і почнемо діяти.

Пропоную створити прямо в цьому залі Республіканську раду за демократичні вибори для координації дій прогресивної громадськості на час виборів у республіці. Ну, а тепер, пользуясь присутствием гостей из Прибалтики и из Москвы, я продолжу по-русски. Надеюсь, вам стало понятно из выступления зав. идеологическим отделом, что партапарат отвел место народному движению, как младшему помощнику партии по мелким хозяйственным вопросам. Я считаю, что абсолютно излишне вообще в уставе и в программе отражать отношение РУХУ к КПСС. И тем более признавать его руководство. В таком случае нужно на том же основании выразить документальное отношение Руху к Комсомолу, к обществу трезвых, Досааф и вообще ко всем организациям. Партия-политическая организация — пусть занимается политикой. Народный Рух — общественно-политическая организация будет тоже проводить свои идеи в обществе, а судьей станет народ, который примет экзамен и у партии, и у Руху, и у профсоюзов через избирательные урны и представительство в верховном органе власти страны-советах народных депутатов.

Это единственный орган, которому должны быть в равной степени подотчетны и партия и Народный Рух. Здесь мы равны, и не может быть никаких предварительных условий со стороны КПУ.

И в заключении я хочу сказать, что я считаю нынешнюю редакцию устава и программы Народного Руху устаревшей, что она содержит ряд фарисейских элементов. Этим можно ублажить консервативных партийных аппаратчиков и добиться их признания, но народ этот реверанс не поймет. Лично я вряд ли смог бы в полной мере влиться в Рух до принятия соответствующих поправок. За основу изменения предлагаю принять Декларацию о власти Андрея Сахарова, международные пакты о правах человека, а по духу и гражданскому звучанию программные документы должны быть подобны знаменитому Солженицынскому манифесту Жить не по лжи⁴³.

Офіційна преса не інформувала також про виступ Дмитра В. Поїзда (Поезда), юриста, колишнього слідчого міліції м. Києва, голови правової секції НРУ при Київській організації СПУ. Слід згадати, що правова секція НРУ крім надання безплатних консультацій людям, які таких потребують, створила групу охорони громадського порядку, члени якої забезпечують його на мітингах й інших зібраннях, коли є для цього потреба. У своєму виступі Поїзд піддав критиці однопартійну систему в СРСР, роль міліції за сучасних обставин, брак республіканського суверенітету. Серед іншого він сказав: „Питання про владу на сьогоднішніх установчих зборах, звичайно, не ставилося, але я

не можу хоча б побіжно не зачепити його. Отож, практика і повсякденне життя, особливо передз'їздівська кампанія і сам з'їзд показали, що партократія залишається в дії. Партократія — це влада єдиної партії. Як вийшло, що я, працівник міліції, а виступаю як противник однопартійної системи в СРСР і, зокрема, на Україні. Справа в тому, що партія, узурпуючи, не дає реальної влади Радам, виборним органам від народу. Давайте подивимось, що залишається народові? Він безправний.

Органи примусу потрібні державі. За словами Леніна, держава без органів примусу є ніщо. Тому чи то міліція, чи поліція, чи то жандармерія — вони були, є і будуть. Але питання в тому, чиї інтереси вони захищають, ким вони фінансуються і ким контролюються. Отож, не тіште себе ілюзіями, нібито побудова правової держави можлива при наявності однопартійної системи. Вона гальмує демократизацію. Ви бачили, що було на з'їзді, адже сталася страшна концентрація влади у партії. Як сталося, що Михайло Сергійович Горбачов не захотів уступити владу генерального секретаря, а треба було сказати, що голова Президії Верховної Ради має більші повноваження, ніж генсек. І ось у перше я недавно почув, що по радіо оголошують спочатку як голову президії Верховної Ради, а потім генсек. Це має велике значення. І ми, як Народний Рух, маємо боротися за реальний суверенітет, не декларований, за справжню незалежність нашої республіки.

Суверенітет можливий лише за умов глибокої демократизації всього суспільства. Демократизація в свою чергу можлива за умов плюралізму політичних партій.

Побудова правової держави може відбутися лише за існування різних демократичних партій, при розподілі влади: законодавчої, виконавчої, органів примирення. Суверенітет передбачає регіональний госпрозрахунок, децентралізацію влади.

Товариші, я за децентралізацію міліції. Так, вона потрібна для охорони громадського порядку, для запобігання, припинення і розкриття кримінально-правових злочинів, але не політичних.

Товариші! Подивіться, скільки витрачається сил і коштів. Так, створено особливі частини (300 чоловік) у Києві нібито для охорони громадського порядку під час масових заходів. Але, товариші, ми можемо від нашого Руху встановити свою громадську безпеку. І ми можемо її продемонструвати під час мітингу. Хай міліція займається своєю справою, і не треба їм бути присутнім там. Я жодного разу не бачив, щоб хтось там когось побив, образив, або були п'яні, бешкетники, щось вкрали. А вони відволікають великі сили для „охорони” мітингу, тим часом десь у місті можуть статися насильства, крадіжки, убивства, міліція ж тим часом „зайнята” промовцями . . .

Децентралізація — це значить будь-яка рада від районної до Верховної має сама ухвалювати рішення, яку чисельність міліції мати, залежно від обстановки, як її озброювати, технічно й таке інше, які працівники там мають бути. Необхідно зробити конкурс. Чому досі не введено конкурс в міліцію, щоб туди не потрапляли хапуги, хабарники та випадкові особи. Конкурс дає можливість віднайти з надр народу таких вожаків, які знають як повести справу, таких працівників, які за один рік роблять крок в десять років.

Необхідно заборонити використання органів міліції республіки і внутрішніх військ за межами України для нейтралізації громадянських хвилювань, щоб не розпалювати національної ворожнечі. А якщо там виникли хвилювання, тоді необхідно виявити політичну і державну мудрість керівникам нашої держави і провести регіональний або всесоюзний референдум з того чи іншого питання, яке стало предметом хвилювань населення”.⁴⁴

Деякі цікаві деталі і зауваги про Установчу конференцію НРУ в Києві подав Сергій Набока в „Атмоді” на початку серпня 1989 р. Так, наприклад, Леоніда Кравчука, який „за звичкою” зайняв місце у першому ряді, зал зустрів був „оживленням, шумом в залі, сміхом, викриками, що оратора не чути” . . .⁴⁵ Це, очевидно, мало свою вимову, бо воно яскраво показувало, якою „репутацією” втішався і втішається заввідділом ідеології ЦК КПУ серед громадськості.

Набока згадує також про виступ доктора технічних наук Ю. Кочержинського, який говорив про „колоніальну політику транснаціональних монополій, якими являються всесоюзні відомства і міністерства”. Інт Цалітіс, представник Латвійського Народного Фронту все таки відчув був певну обережність у формулюванні певних постулатів та вказав на відсутність національної символіки в залі. Однак, попри це, Конференція у Києві переросла регіональні рамки і виразно показала, яким сильним в Рухові є „ліве крило”, яке вимагає радикальніших і далекосяжніших змін. Навіть, якщо його головний речник у залі — Вячеслав Чорновіл, — на запит про його враження з Установчої конференції відповів: „Скоріше воно негативне, ніж позитивне”. Але, мовляв, позитивне те, що нарешті створено структуру Руху”.⁴⁶ Згідно з Набокою, 2 липня 1989 р. відбувся масовий мітинг у Києві під знаком „Вся влада Радам”, в якому взяло участь близько 20 тисяч людей. Протягом чотирьох годин виступило 42 промовців. Тут були вже жовто-блакитні прапори, хоругви й тризуби. Виступали також ті, як пише Набока, що їх називали „екстремістами, антирадянщиками, націоналістами”.⁴⁹ Чулися протести проти відзначення 50-ліття окупації Західної

України радянськими військами, пропозиції залишити партії червоний прапор, намалювавши на ньому колоду з сокирами, вимоги самостійності і багатопартійності для України тощо. В певний момент з'явилися м'язисті „молодці” з червоними прапорами, яких зняли на телебачення, і за півтора години вони зникли . . . Після мітингу 3-4 тисячі людей рушили через центр столиці до пам'ятника Тараса Шевченка. По дорозі лунали гасла: „Воля Україні!” „Геть Щербицького!” „Хай живе Рух!”. Багато перехожих приєднувалося до демонстрантів. Згідно з телефонним опитуванням однієї з міських газет, біля третини мешканців не знали про „Рух”. Але більшість опитуваних вважали, що Рух потрібний, а 58.8% розглядають його як самостійну організацію, яка на паритетних правах співпрацює з партією.

Набока подав теж, що заступниками Яворівського, як Голови Координаційної Ради НРУ обрано: члена-кореспондента АН УРСР П. Кислого, кандидата філософських наук М. Поповича, кандидата юридичних наук С. Головатого і інженера С. Одарича. Створено також комісії: з прав людини, екологічну, з підготовки до виборів і інші.

Установча конференція Київської регіональної організації Народного руху України за перебудову схвалила резолюцію, в якій, між іншим, мовиться, що „Конференція вважає І з'їзд народних депутатів СРСР певним кроком у напрямку до демократизації суспільства. Як і весь Радянський Союз, Україна переживає винятково відповідальний момент своєї історії. Процес перебудови, покликаний вивести суспільство із стану серйозної кризи, здійснюється важко і суперечливо. Конференція вважає, що на Україні оновлення суспільного життя стикається з особливою живучістю старих структур і методів роботи, стереотипів мислення, опором консервативних сил. Керівництво, здійснюване командно-адміністративними методами періоду застою, викликає ускладнення і соціальну напруженість у суспільстві. Частині людей і сьогодні властива ностальгія по сталіністському минулому. Існують і гранично протилежні настрої серед людей, що остаточно втратили довіру до авторитету керівних органів, чималою мірою через відсутність у цих органів уміння чи бажання вести справжній діалог з народом. Як спроба розв'язувати питання бюрократично-командними методами, так і максималістські тенденції ведуть до дестабілізації суспільного життя, можуть мати важкі наслідки. Наявність масової громадської організації, що має чітку політичну платформу підтримки перебудовного курсу, започаткованого КПРС, сприятиме досягненню в суспільстві соціально-політичної рівноваги, уникненню конфліктів, які

загрожують активізацією сталіністської реакції”.⁴⁸

Щодо становища і ролі народних депутатів України у Москві на 1-ому З’їзді народних депутатів ВР СРСР, то „Конференція вважає, що виступи значної частини депутатів від республіки на I з’їзді народних депутатів СРСР витримані в дусі консервативного розуміння засад перебудови і не відображають справжньої громадської думки”.

А тому „Конференція вважає, що депутати від Києва і області, які підтримували ідею Народного руху України, повинні активніше працювати у найвищому органі влади, втілюючи в життя демократичні ідеї перебудови. Конференція висловлюється за активну участь Руху у виборах до республіканської та місцевих Рад народних депутатів. Рух підтримуватиме так кандидатів у депутати — як комуністів, так і безпартійних, — які своїми особистими якостями та громадськими позиціями є дійовими лідерами перебудови. Вибори повинні проводитись у строгій відповідності до закону, на засадах справжнього демократизму. При висуненні законодавчих ініціатив та обговоренні закону про вибори Рух виступає проти окружних передвиборних зборів, непрямих виборів до Верховної Ради, окремих виборів од громадських організацій.”⁴⁹

Що ж до питання ліквідації „білих плям”, „у контексті боротьби за правдивий підхід до історії України, Київське відділення спрямовує свої зусилля на ліквідацію „білих плям” у трагічних сторінках минулого України, за повернення суспільству і належний захист культурної спадщини Київщини, культурних надбань всіх національностей, що живуть поруч з українцями. Якомога швидше повинна бути розказана вся правда про Биківню та інші місця масових поховань, увічнена пам’ять тих, хто був розстріляний у підвалах нинішнього Жовтневого палацу культури.”⁵⁰

У резолюції мовиться також про намагання втілити в життя принципи соціальної справедливості й зокрема скасувати номенклатурні спецпривілеї.

Особливо багато місця присвячено екологічній кризі на Україні. Так, „враховуючи катастрофічну екологічну ситуацію, що склалася на Україні, у Київській області, зокрема у зв’язку з Чорнобильською трагедією, і розцінюючи її як реальну загрозу виживанню народу, Київське відділення Народного руху України за перебудову наполягає на негайному прийнятті термінових заходів, перелічених у додатку, який має силу резолюції, та продовжуватиме громадську експертизу. Терміновій експертизи та негайних заходів вимагає також небезпека нітратного отруєння, пов’язана з порушенням агрохімічних норм та гігантськими тваринницькими комплексами”.⁵¹

На доповнення до цих загальних стверджень ухвалено ще окремий додаток до резолюції з екологічних питань.

„1. З населених пунктів, в яких при вживанні продуктів харчування місцевого виробництва прогнозована доза за 70 років перевищує 35 Бр. забезпечити бажаним правом виїзду з наданням житла.

2. У цих населених пунктах забезпечити чистими продуктами харчування мешканців, що залишилися, прирівнявши їх до професіоналів, які працюють з джерелами іонізуючого випромінювання — надавши відповідні пільги, незалежно від віку і працездатності.

3. Провести загальну диспансеризацію в районі, що має подібні Народиським районом Житомирської області природні умови, але чистому в радіаційному відношенні. Шляхом аналізу результатів диспансеризації і динаміки захворювань у цих районах за останні 8-10 років виявити захворювання, загострення і збільшення частоти яких пов'язане з дією іонізуючого випромінювання. Подібні захворювання прирівняти до професійних для осіб, що проживають у районах радіаційного контролю, всіх переселених з цих районів і зони відчуження, а також для учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС.

4. Заборонити будівництво хімічного інституту зі шкідливими виробництвом в заповідно — ландшафтній зоні Феофанії.

5. Встановити для підприємств плату за шкідливі викиди і вносити її в бюджет міськради.

6. Розглянути питання автотранспорту, забруднення від якого становить близько 60% загальних шкідливих викидів у повітря.

7. Почати підготовку переліку екологічно найшкідливіших виробництв Києва та області і опрацювання варіантів їх скорочення, перепрофілювання, переведення на чисті технології. Шукати наукові організації і творчі колективи, які могли б виконати відповідні проектні розробки”³².

Крім цих постанов, Організаційний комітет по проведенню Установчого з'їзду Народного руху України ухвалив ще окреме звернення до народу УРСР:

ДОРОГІ СПІВВІТЧИЗНИКИ!

ОСКІЛЬКИ В РЕСПУБЛІЦІ ПОШИРЮЮТЬСЯ ЧУТКИ НАКЛЕПНИЦЬКІ ПРО РУХ, ЗВЕРТАЄМОСЯ ДО ВАС ІЗ СЛОВАМИ ПРАВДИ: ГОЛОВНІ ГАСЛА РУХУ — ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ, ГЛАСНІСТЬ, ЕКОНОМІЧНА, ПОЛІТИЧНА, КУЛЬТУРНА СУВЕРЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В СКЛАДІ СРСР, ЕКОЛОГІЧНЕ Й НАЦІОНАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ.

БОРЕМОСЯ НЕ ЗА ВЛАДУ, А ЗА ТЕ, ЩОБ БЛАДА

ПЕРЕЙШЛА ДО РУК ДЕМОКРАТИЧНО ОБРАНИХ РАД.

РУХ — ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКА ЗА ДУХОМ, БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ, ЯКА ВИСТУПАЄ ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ВСІХ МОВ І КУЛЬТУР У РЕСПУБЛІЦІ. РУХ — ЗА КОНСОЛІДАЦІЮ ВСІХ ПЕРЕДОВИХ СИЛ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕБУДОВИ. РУХ — ЗА СПРАВЖНЮ ДРУЖБУ НАРОДІВ, ГЛИБОКЕ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ МІЖ НИМИ.

У РУСІ ПРАЦЮЮТЬ РОБІТНИКИ І ПИСЬМЕННИКИ, КОМУНІСТИ І БЕЗПАРТІЙНІ, УКРАЇНЦІ І РОСІЯНИ, БІЛОРУСИ І ЄВРЕЇ, МОЛДАВАНИ І БОЛГАРИ, ПОЛЯКИ І УГОРЦІ, КРИМСЬКІ ТАТАРИ І ГРЕКИ, ПРЕДСТАВНИКИ ВСІХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ, ВІРУЮЧІ Й АТЕЇСТИ. У РУСІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ ДЕПУТАТИ СРСР.

ПІДТРИМУЙТЕ РУХ!

НЕ ВІРТЕ БРЕХЛИВИМ ПОГОЛОСКАМ ПРО НЬОГО!

РУХ — НАДІЯ, РУХ — ЄДНАННЯ НАРОДУ!

Від оргкомітету по

проведенню Установчого з'їзду

Народного руху України

ІВАН ДРАЧ, ДМИТРО ПАВЛИЧКО,

ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ, ВІТАЛІЙ

ДОНЧИК, ІВРІД САНДУЛЯК''⁵³

8 липня 1989 р. відбулася Установча конференція Народного Руху України за перебудову у Житомирі. Взяло у ній участь близько 300 осіб. Серед учасників конференції дуже активними виявили себе колишні репресовані, в першу чергу Василь Овсієнко, член Української Гельсінкської Спілки і представник Товариства репресованих в Житомирі. У своєму виступі він наголосив, що перебудову насправді започаткувала не Компартія, а правозахисники, „ті люди, яких десятиліттями називали „антирадянщиками і наклепниками”. Як приклад, він вказав на присутнього в залі Сергія Бабича, нагадавши, що „ця людина провела у в'язниці 27 років за те, щоб ми сьогодні мали можливість говорити. Він справжній герой перебудови”.⁵⁴ Після цього зворушливого виступу Овсієнка, під схвальні оплески залу один із членів президії зборів підніс Сергієві Бабичеві квіти. Під час своєї промови Овсієнко вказав, що повна реабілітація жертв сталінізму і брежнєвщини так довго не можлива, як довго у судах сидитимуть не слуги народу, а прислужники двічі героя застою Щербицького і його житомирської маріонетки, першого секретаря обкому Василя Кавуна. Овсієнко нагадав, що судді — Дубенко, Коваленко в Радомишлі та Білецький в Житомирі, —

й досі залишаються на своїх місцях, а ці люди засуджували Овсієнка до тюрми за правозахисну діяльність. Після виступу Овсієнка йому також вручено квіти.

На конференції виступало багато промовців, серед них один із керівників Народного Руху Яків Зайко, письменник із Радомишля Микола Ярмолук, представник Української Гельсінкської Спілки, колишній капітан Радянської армії Валерій Колосівський, журналіст Василь Врублевський й інші. У роботі конференції взяла участь також народний депутат СРСР А. Ярошинська.

Промовці заявили про негайну потребу передати владу Радам та надати їм реальні компетенції, провести всебічну демократизацію і ввести забезпечення проти сваволі партійних чиновників як обласних, так і вищих ешелонів. Чулися, зокрема, заклики про усунення Щербицького, Валентини Шевченко, першого секретаря Житомирського обкому Василя Кавуна та інших.

Багато уваги присвячено Чорнобильській трагедії та її наслідкам, які особливо болюче позначилися саме на Житомирі. Гостро критиковано поведінку київських і міських властей під час Чорнобильської катастрофи.

Микола Ярмолук засудив національний нігілізм, а Василь Врублевський звинуватив КГБ в переслідуванні правозахисників та інакодумців. Він навів приклади свавілля КГБ, коли органи безпеки періодично з'являлися до редакції житомирської газети „Комсомольська зірка” й нищили в листах читатів газети та вилучали „небезпечні” і „неблагонадійні” листи. Головного редактора „Комсомольської зірки” Врублевський назвав шпигуном КГБ.

Валерій Колосівський, як представник Української Гельсінкської Спілки, закликав присутніх до співпраці з усіма неформальними об'єднаннями Житомира, до консолідації всіх здорових патріотичних сил. Він коротко виклав історію постанови УГС, ознайомив присутніх із Програмою УГС і зокрема її „Декларацією принципів”, а також звернув увагу на суворі і екстремістські заходи, що їх вживає влада проти УГС — адміністративні арешти і покарання, каральні спецрооти, кампанію дезінформації в пресі тощо.

Виступав і представник Товариства Української мови ім. Т. Г. Шевченка, який висловив глибокий біль за стан української мови на Україні, гостро скритикував концепцію „двомовності” та ознайомив учасників конференції з основними принципами й завданнями Товариства.

Конференція схвалила звернення до громадян Житомирщини, яке було зачитане чотирма мовами: українською, російською, польською та єврейською, а також прийняла Програму, Статут

і обрала організаційні комітети, які мають підготувати участь Житомирщини у всеукраїнській установчій конференції НРУ.

Назагал відгук офіційної преси був вичікувально-обережний. Як писав Г. Мокрицький у „Радянській Житомирщині”, „читаць помилиться, якщо сподівається отримати чіткі відповіді на це . . . (що це за організація і на яких ідеологічних полях проходить його лінія) . . . Все на своє місце поставить лише час . . .”⁵⁵

Але попри це у автора статті відчувається не лише обережне, а й дещо підозріле ставлення до Руху, який тут проходив під назвою „Громадянського фронту сприяння перебудові” (ГФСР). З одного боку він писав, що „Представництво на конференції було досить солідним. Принаймні, зал Будинку культури об’єднання „Житомирдерев” був заповнений: близько 200 делегатів від 35 підприємств та організацій міста, а також з нещодавно створеного в Житомирі філософського клубу, Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка і навіть УХС (Української хельсінкської спілки) прибули на установчу конференцію. Були присутні тут і майже півсотні запрошених. У тому числі з організацій Народного руху України (НРУ) Вінниччини та Тернопільщини.”⁵⁶

Позитивно, чи то пак об’єктивно Г. Мокрицький висловився також про виступи члена ініціативної групи А. П. Мошковського, Я. Я. Зайко і народної депутатки А. О. Згерської (Ярошинської), яка в основу своєї доповіді поклала текст виступу, що вона не могла його виголосити на 1-ому З’їзді народних депутатів СРСР в Москві про соціально-економічну кризу.

За словами Мокрицького, найбільш характерні, часто полярні думки й висловлювання із установчої конференції, повинні б вже тепер уможливити читачеві зробити деякі, мовляв, не завжди позитивні висновки про неї і про Рух взагалі. Серед них Г. Мокрицький перерахував такі:

„Чому мають місце факти переслідування за політичні погляди?”

„За перебудову ми повинні бути зобов’язані М. С. Горбачову, який у квітні 1985-го розпочав її в оточенні брежнєвців. Корені там, у Москві”.

„Назад нас не повернути!”

„Головною метою нової організації є піднесення громадянської активності житомирян”.

„Владу потрібно передати народу”.

„Вибори до місцевих Рад залежать від партійних органів і від нас, безумовно! Апаратні ігри вже не пройдуть”.

„Пропоную перейменувати КПРС у соціал-демократичну партію”. (?!).

„Багато хто з житомирян-українців погано знає свою мову,

традиції, культуру, історію. Те ж стосується євреїв, поляків та інших національностей міста”.

„Я підтримую Ярошинську. Мені казали: хто за нею стоїть? . . . А я відповів: якщо за нею тільки не чорт, а люди — я за нею!”.

„Навіщо називатися громадянським фронтом? Навіщо в Житомирі автономія руху? Треба консолідуватися на національній основі”.

Чому від людей ховається керівництво області? Все одно переберемо!”.

„Ми організуємо вибори так, що люди будуть обрані достойні, такі, які забезпечать соціальну справедливість”.

„Коли дивився З’їзд по телевізору, хотілося його розбити: не було соціальної орієнтації. Для того, щоб набути її, ми й зібралися в цьому залі”.

„Демократизація партії відстає від демократизації суспільства”.

„На першому плані повинні бути громадянські, а не національні почуття. Але національні не можна скидати з рахунку”.

„Пропоную нашій організації називатися територіальною організацією НРУ”.

„В районах області демократія спить. Двері до спальні демократії утримують удільні вельможі”.

„У нас не рух, а конфронтація з місцевою бюрократією, тому в Житомирі — фронт!”

„З’їзд народних депутатів — то вищий орган влади, а не засідання Політбюро”.

„Ми повинні консолідувати здорові сили суспільства”.

„Ми повинні об’єднатись. Партія дала нам свободу”.

„Ми хочемо знищити цю ганебну систему. Ми за владу Рад, за свободу ідей, свободу праці”.

„Партія виявляє непослідовність”.

„ГФСП — це здорові сили Житомирщини!”.

„КПРС не хоче мати ніякої опозиції, оскільки таким чином можна втратити владу”.

„Апарат не зацікавлений у розвитку кооперативів, оскільки малітиме джерело, за рахунок якого утримуються чиновники в державному апараті”.

„Нам не потрібне мислення на рівні шлунку”.

„Наша шановна Компартія — незаконна, адже вона ніде не зареєстрована . . .” (?!).

„Я відсидів за антирадянську пропаганду і агітацію 13 з половиною років в ув’язненні. Мене звільнили. Ті, хто мене судив, — працюють. Суддів — на мило!”.⁵⁷

На думку Г. Мокрицького, на конференції було досить виявів агресивності і конфронтації, а це, мовляв, нічого доброго не віщувало. На цей елемент конфронтації вказав також у своєму інтерв'ю М. Я. Ярмолук кореспондентові „Радянської Житомирщини” Г. Грициву, який раніше залишив конференцію внаслідок того, що йому, мовляв, не дали удруге голос, коли він хотів зайняти критичне становище до конфронтаційних висловів деяких промовців.⁵⁸ А ще більше перенаголосив на „конфронтаційних нотках” другий секретар Житомирського міськкому партії Ю. І. Гуманков, якому зокрема не подобалось те, що „на конференції із вуст окремих промовців прозвучало звинувачення на адресу партійних комітетів у несправедливому приписуванні екстремізму ініціативникам. І тут же з трибуни конференції заявлено: „Жертви (в боротьбі за перебудову — І. Г.) неминучі, бо справа міцна, коли над нею тече кров . . .”, „громадянський фронт — це війна” і т. п.”⁵⁹

Якщо ж йшлося про становище міськкому Компартії, то його курс: „не звинувачувати огульно ініціативу, не шукати „ворогів”, а консолідуватись на партійній перебудовній платформі по всіх напрямках роботи.

— Про це йшлося і в окремих виступах на конференції фронту. Але ж прозвучали зовсім полярні думки: одні пропонували створити партгруппи в організації фронту, інші ж — членам КПРС вийти з лав партії, здати партквитки”.

Наприкінці він визнав, що „— Така строкатість і протилежність думок була характерна для зборів. Це, повторюю, реальність життя. Я вважаю, що комуністи можуть і повинні працювати в усіх громадських формуваннях, програма яких не розминається з програмою й стратегічним курсом партії. Ми не можемо сьогодні триматися за старі форми і методи роботи, треба віднаходити нові підходи, силою переконання, особистого прикладу, пошуку, політичною і організаторською роботою утверджувати громадянську самосвідомість людей і нове політичне мислення.”⁶⁰

Позитивно відгукнувся на Установчу конференцію Громадського Фронту сприяння перебудові делегат конференції, філолог за освітою, працівник обласного виробничого об'єднання „Житомиртурист” Ю. В. Колокольцев, який заявив М. Синьогубові, редакторові облтелерадіокомітету, „що в нас трохи викривлене уявлення про справжній розмах громадянського фронту на Житомирщині. Я назву такі факти: були присутні в залі представники багатьох неформальних об'єднань, і що найбільш цікаво — представники 35 підприємств нашого міста, де вже створені осередки народного руху всупереч великому адміністративному тиску. Щодо самого діалогу, самого

обговорення програмних положень громадянського фронту хочеться зазначити таке: сказати, що це був конструктивний діалог, я не можу. Плюралізм думок був настільки різноманітний, що звести їх до якогось загалу сьогодні дуже важко. Це той стан „дитячої хвороби” мітинговості, який зараз спостерігається в неформальних об'єднаннях нашої країни. І це треба сприймати цілком нормально, без усякої упередженості. Сам діалог на конференції виявив багато плюсів і мінусів . . .

Було багато думок, причому вони вирішувалися шляхом голосування. Переважна більшість делегатів прийняли і проект запропонований нової громадської організації, і програму, було прийнято і відозви на різних мовах: українській, польській, єврейській і російській. Це свідчить про те, що громадянський фронт прагне об'єднати різні верстви населення нашої області”.⁶¹

Характерно для редакторів „Радянської Житомирщини” те, що вони наголосили якраз на певному „негативному елементі в інтерв'ю Колокольцева, взявши у наголовок його ствердження про „дитячу хворобу мітинговості”.

Київську і Житомирську регіональні конференції НРУ за перебудову випередила Львівська регіональна конференція, яка відбулася ще в травні 1989 р. Як сказано в інформаційному повідомленні у „Вічі”,⁶² органі Львівської регіональної організації Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 р. відбулась установча конференція Львівської регіональної організації Народного Руху України за Перебудову, на яку прибули делегати від первинних осередків та груп підтримки Руху, утворених на львівських підприємствах та в організаціях, а також представники Товариства мови ім. Т. Шевченка, російськомовного руху „Друзі українського мистецтва і літератури”, Асоціації „Зелений світ”, Товариства Лева, Етнографічного товариства ім. І. Франка, Товариства „Меморіал”, Спілок письменників, художників, архітекторів, театральних діячів, Товариства ім. В. Кобільника в Самборі та ін.

Вступне слово виголосив поет Ростислав Братунь. Заслухано доповіді члена-кореспондента АН УРСР Михайла Голубця „Екологія і суспільство”; доцента Михайла Швайки „Республіканський госпрозрахунок: проблеми, шляхи реалізації”; літературознавця Михайла Косіва „Народний Рух України за перебудову”. В обговоренні взяли участь голова Товариства Лева Ігор Гринів, голова Львівської організації російськомовного руху „Друзі українського мистецтва і літератури” Микола Сергєєв, академік Ігор Юхновський, робітник Володимир Фурманов, психолог Михайло Горинь, голова Львівської асоціації молодих істориків Ярослав Грицак, доцент Володимир

Кузьменко, студент Петро Кагуй, голова Львівської обласної Ради Товариства української мови ім. Т. Шевченка письменник Роман Іваничук, робітник Валентин Стецюк, член Ради Всесоюзного товариства „Меморіал” Лариса Крушельницька, поетеса Ірина Калинець, голова Бродівського осередку Товариства української мови Сергій Орлюк, історик Микола Драк, правозахисник Іван Гель, інженер Володимир Гнилиця.

Керівними і робочими органами Львівської регіональної організації НРУ за перебудову обрано Президію Ради та Раду. Делегати ухвалили декларацію принципів своєї майбутньої діяльності та прийняли резолюцію.

До Президії Регіональної Ради ввійшли:

1. БРАТУНЬ Р. А., поет, голова Львівської філії Асоціації „Зелений світ”, народний депутат СРСР.

2. ВАКАРЧУК І. О., професор Львівського університету, народний депутат СРСР.

3. ВЛОХ О. Г., професор Львівського університету.

4. ГОЛУБЕЦЬ М. А., чл.-кор. АН УРСР, керівник Львівського відділення Інституту ботаніки.

5. ГОРИНЬ М. М., психолог.

6. КАГУЙ П. Б., працівник кооперативу „Знадоба”.

7. ПАТИК В. Й., заслужений художник УРСР.

8. ПИЛИПЧУК В. І., робітник з-ду „Електропобутприлад”.

9. СЕНИК Л. Т., канд. філологічних наук, ст. науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР.

Ціла ж Рада складається з 57-и членів.

Декларація Львівської Регіональної Організації НРУ має 5 частин: Загальні принципи, Політика, Економіка, Екологія і Культура. У „Загальних принципах” сказано, між іншим, у 4-ому пункті, що „Головний зміст діяльності Організації — активна підтримка перебудови шляхом найширшої участі трудящих у реалізації її програми, у всебічному управлінні країною, а також громадський контроль за всіма сферами суспільного життя, розробка та впровадження пропозицій, спрямованих на його оновлення. Організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки, за створення дійового механізму соціального захисту громадам від сваволі та зловживань чиновницько-бюрократичного апарату”.⁶³

В ділянці політики: Організація бореться за:

— демілітаризацію і гуманізацію громадського життя;

— перетворення СРСР у Союз суверенних республік на засадах федерації;

— укладення нового союзного договору на основі нової конституції СРСР та конституцій союзних республік;

— відновлення і створення нових політичних інститутів та

наповнення реальним змістом діючих;

- передачу всієї повноти влади Радам народних депутатів за умов прямих і рівних виборів Рад усіх рівнів;

- забезпечення пріоритету республіканських органів влади над загальносоюзними у питаннях внутрішнього законодавства;

- забезпечення повної свободи утворення та функціонування громадських організацій;

- створення незалежних профспілок і передачу трудовим колективам реальної участі в управлінні підприємствами;

- гарантію свободи зборів, мітингів та демонстрацій, засновану на принципі повідомлення, а не на принципі дозволу;

- повну гарантію свободи сумління, тобто забезпечення права на визнання будь-якої релігії та конфесій і обрядів, які не шкодять здоров'ю людини, на атеїстичні переконання, вільну діяльність усіх церков та їх інституцій;

- проходження військової служби та відбування покарання для громадян республіки на її території;

- запровадження інституту громадянства Української РСР і прийняття з цією метою окремого закону, здійснення ефективного регулювання міграції населення, а також гарантію права на вільну еміграцію із збереженням громадянства;

- утворення національного представництва за кордоном, а також закордонних представництва у республіці країн, з якими УРСР має дипломатичні зв'язки, в усіх сферах політики, економіки і культури;

- скасування всіх форм цензури і прийняття закону про поширення інформації, згідно з вимогами міжнародних угод;

- гарантію свободи слова і друку;

- гарантію повного мовно-культурного розвитку національно-культурних меншостей, які проживають на території України.

В ділянці економіки: 1. Організація виступає за впровадження республіканського та регіонального госпрозрахунку, бере участь у його розробці. Госпрозрахунок республіки як основа економічного суверенітету УРСР включає:

- республіканську власність на засоби виробництва, природні та матеріальні ресурси;

- еквівалентні економічні зв'язки між республіками та іноземними державами;

- вільний ринок засобів виробництва, капіталу і технологічних ідей.

2. Організація виступає за децентралізацію управління виробництвом, передачу керівних функцій низовій виробничій ланці, за реорганізацію міністерства та зміну їх функцій з наказово-директивних на консультативно-дорадчі, за перехід від

централізованого союзного планування до самопланування на виробничих підприємствах, координації економічної діяльності на рівні регіону республіки та міжреспубліканську інтеграцію їх на загальносоюзному рівні. Організація домагається зрівняння у правах, усіх видів власності, створення умов для конкуренції між ними.

3. Організація вважає за необхідне надати селянам право обирати форми володіння землею та господарювання і законодавчо закріплювати їх (індивідуальні господарства, кооперативи, оренда землі тощо).

4. Організація виступає за перебудову структури регіонального та республіканського виробництва і переорієнтацію його до потреб населення регіону й республіки, встановлення надійних бар'єрів для припливу обезцінених грошових мас та відпливу прибутків з України, для чого необхідно відродити Український національний банк.

5. Організація вважає за необхідне створити умови для різнобічного використання капіталу української діаспори з метою всебічного економічного розвитку республіки.

У сфері екології Організація домагається:

- повного припинення будівництва нових і поступового виведення з експлуатації діючих АЕС та переходу до альтернативних, екологічно безпечних джерел енергозабезпечення та економії енергоспоживання;

- припинення розвитку екологічно шкідливих, хімічних та видобувних, переробних і металургійних галузей промисловості, діяльність яких спричиняє забруднення атмосферного повітря, ґрунтів, ґрунтових і підземних вод, руйнування сільськогосподарських угідь і лісових масивів, забруднення рік і водойм:

- переорієнтації народного господарства на нові енерго та ресурсозберігаючі нешкідливі технології, розвиток гірського та прикарпатського лікувально-рекреаційного комплексу, регіональне природокористування та охорону унікальної природи і захисних функцій рослинного покриву Українських Карпат;

- повної юридичної і моральної відповідальності відомств та міністерств облкомунгоспів та інших служб і відомств за радіаційне зараження і хімічне забруднення землі, води, харчових продуктів і повітря, за розвиток ерозійних процесів, виснаження лісових ресурсів, зниження продуктивності земельних угідь, підрив ресурсної бази і руйнування здоров'я людей регіону;

- створення незалежної від урядових установ постійної регіональної експертної комісії для оцінки руйнівного впливу на природне середовище і здоров'я людей сучасних промислових, автотранспортних і сільськогосподарських підприємств, усіх

проектів і будівництва нових народногосподарських об'єктів, зв'язаних з експлуатацією природних ресурсів і можливим негативним впливом на навколишнє середовище;

— повної відкритості даних і поінформованості населення регіону про наявність радіонуклідів, нітратів, пестицидів, важких металів та інших отруйних речовин у продуктах, воді, ґрунтах та атмосферному повітрі, про рівень забруднення навколишнього середовища у порівнянні з гранично допустимими нормами, що відповідають міжнародним санітарно-гігієнічним стандартам.

В галузі культури Організація виступає

— за надання українській мові статусу державної на території Української РСР:

— за всебічний розвиток української культури, повну гарантію та розвиток культур національних меншостей.

Організація домагається:

— децентралізації та демонополізації всього культурного життя республіки;

— розширення українських художніх і наукових видань;

— повернення науці її національного характеру і розробки національної термінології;

— повноцінного відновлення етнології як одного з розділів українознавства;

— постійних контактів діячів науки і культури республік із закордонними вченими і митцями;

— створення єдиного координаційного центру дослідження українознавства;

— забезпечення функціонування радіомовлення, телебачення і кінематографу українською мовою та мовами національних меншостей у місцях їх компактного проживання;

— докорінної перебудови в системі середньої, середньої спеціальної і вищої освіти на демократичних засадах та національних традиціях;

— утворення республіканського Олімпійського комітету, встановлення прямих зв'язків з міжнародними спортивними організаціями, трактування спорту як складової частини національної культури;

— повернення культурних, історичних та художніх цінностей, вивезених з України, здійснення громадського контролю за збереженням матеріальної та духовної спадщини народу;

— утвердження історичної справедливості щодо Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков як духовної спадщини нації.

У резолюції Регіональної організації сказано, між іншим, що

(5.) Для здійснення практичної діяльності Львівської регіональної організації Руху утворити організаційний відділ і та-

кі робочі комісії:

- редакційну,
- інформаційно-видавничу,
- зовнішніх зв'язків,
- екологічну,
- соціальну,
- проблем села,
- науково-теоретичну,
- міжнаціональних стосунків,
- свободи совісті,
- правову

6. Заснувати періодичний друкований орган.

7. Конференція уповажила Раду, її Президію вийти з клопотанням до Львівської міської Ради народних депутатів про виділення приміщень для роботи структурних утворень Львівської регіональної організації Народного Руху України за Перебудову.

Однією з важливіших акцій Львівської Регіональної Організації було організування (разом з УГС, Т-вом Лева й іншими „неформалами”) масового мітингу громадян міста Львова 17 червня 1989 р., на якому ухвалено дві резолюції: „Про підсумки виборів народних депутатів СРСР” і „Про підсумки Першого З'їзду народних депутатів СРСР”.⁶⁴ У 1-ому документі сказано, що „Під час передвиборчої кампанії по виборчих округах Львова та області були виявлені численні порушення Закону про вибори народних депутатів СРСР стосовно порядку висунування кандидатів (ст. 37), проведення окружних передвиборчих зборів (ст. 38) і процесу голосування.

Учасники мітингу громадян Львова і області ухвалили:

1. Висловити сумнів з приводу результатів та виборів по Львівському національно-територіальному округу номер 50, Дрогобицькому і Червоноградському територіальних виборчих округах.

2. Доручити Львівській регіональній Раді Руху звернутися до мандатної комісії З'їзду народних депутатів СРСР з проханням перевірити на місцях усі зібрані громадськістю документи про порушення Закону про вибори та прийняти остаточне рішення про повноваження народних депутатів Львівщини.

3. За антидемократичні дії під час передвиборчої кампанії та окружних зборів, адміністративно-командний стиль роботи, зневажливе ставлення до громадськості міста та її думки — виявити недовір'я секретарю партії Адамові Мартинюку, домогтися усунення його з посади, яку він займає, та увільнення його від обов'язків секретаря окружної виборчої комісії.

4. Створити комісію за участю представників громадськості міста з метою розслідування перебігу подій 12 березня 1989 року у Львові та вимагати покарання осіб, винних у масових побиттях, та незаконних арештах громадян — учасників мітингу. Вимагати реабілітації та відшкодування у повному обсязі матеріальних та моральних збитків потерпілим.

5. Домагатись звільнення з посади начальника УВС області генерала Попова, який несе персональну відповідальність за незаконні дії правоохоронних органів, а також притягнення до відповідальності начальника міського управління внутрішніх справ полковника Шабаєва за провокаційні наклепи на мешканців Львова.

6. Мітинг висловлює підтримку діяльності Львівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову як нової форми суспільно-політичної самоорганізації трудящих у досягненні цілей перебудови.

7. Мітинг вимагає від партійних та державних органів міста та області надати приміщення і створити сприятливі умови для нормальної діяльності Львівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову.

8. Із дня мітингу 3 травня 1989 р. український національний синьо-жовтий прапор і український герб — тризуб розцінюються громадянством Львова як святини. Мітинг вважає, що національна символіка (до остаточного вирішення питання на державному рівні) повинна співіснувати паралельно із державною і в однаковій мірі захищатись органами влади.

У другій резолюції мовиться, що учасники мітингу вважають, що Перший з'їзд народних депутатів СРСР, хоч і став значною подією в процесі демократизації суспільства, проте свого основного завдання не виконав.

Консервативна більшість депутатів, що потрапила на з'їзд завдяки недосконалості виборчого закону та численним зловживанням безконтрольного апарату, змогла блокувати всі спроби законодавчо закріпити принципи народовладдя.

Зокрема, з'їзд створив перебудовний прецедент без альтернативних виборів президента, заступника та інших відповідальних керівників. По суті закулісно був сформований склад Верховної Ради СРСР.

Склад з'їзду, характер і наслідки його роботи довели, що існуюче виборче законодавство не спроможне забезпечити дійсно народне представництво у найвищому органі влади і тому повинно бути змінене.

Разом з тими зусиллями прогресивної меншості, з'їзд став трибуною, з якої вперше перед народом Союзу та світу було викрито імперську політику антиперебудовних сил, що поставили

десятки народів на грань фізичного знищення.

Учасники мітингу констатували: на відміну від делегацій Балтійських республік, Грузії, Молдавії, Казахстану, які порушували найболючіші питання існування своїх націй, делегація УРСР не зуміла окреслити тих проблем, що хвилюють український народ.

Учасники мітингу формулюють такий наказ депутатам СРСР:

1. Підтримати проект декрету про владу, запропонований на з'їзді депутатом А. Сахаровим і опублікованим в газеті „Известия” від 11 червня цього року.

2. Домагатися законодавчого встановлення політичного й економічного суверенітету республіки — пріоритету республіканських законів перед всесоюзними, права народів на землі, води, надра, підприємства на території своїх республік.

3. Ставити вимогу введення громадянства республік.

4. Добиватися ліквідації всесоюзних міністерств, введення республіканського госпрозрахунку і здійснення економічних стосунків через ринок.

5. Працювати над введенням законодавства, яке забороняло б використання репресивних заходів при вирішенні народами питання про політичний суверенітет республік.

6. Вимагання ліквідації комітету в справах релігії, — фактично міністерства культів — і забезпечення свободи вірувань, легалізації заборонених церков, зокрема УКЦ і УАПЦ.

7. Домагатися реабілітації всіх адміністративно покараних за участь у передвиборних та інших мирних масових заходах; відміни указу про мітинги і демонстрації.

8. Внести депутатський запит щодо підстави законності засудження і відповідно увільнення від покарання політв'язнів Баранова В., Кампова П., Климчака Б. Вести боротьбу з використанням психіатрії, з репресивною метою, зокрема, із запроторенням у 1989 р. до психлікарні українських правозахисників А. Ільченка та С. Гури.

9. Допоминатися повної ліквідації цензури і законодавчого забезпечення права неформальних організацій користуватися державними засобами масової інформації та мати доступ до поліграфічної бази.

10. Домагатися демократичного закону про вибори до місцевих Рад народних депутатів, в якому передбачити:

— прямі вибори голів Рад усіх рівнів, в т. ч. Голови Верховної Ради Української РСР;

— утворення окружних та дільничих виборчих комісій виключно Трудовими колективами, забезпечення повної гласності при їх формуванні;

- відміну окружних передвиборних зборів;
- скасування наперед назначеної квоти від громадських організацій.

Обласні установчі конференції Народного руху України за перебудову відображали не тільки перемогу НРУ над спробами і намаганнями партійної керівної номенклатури не допустити до розвитку „альтернативного” політичного організму, а й водночас були важливими і доленосними етапами у розвитку сьогоденішнього українського власнопідметного політикуму, як в програмовому, так і силовому відношеннях. Еволюція програмових постулатів НРУ, навіть за подальшої „компромісної данини” партії, наблизила його не тільки до подібних Рухів, чи Фронтів інших народів, головно прибалтійських, й тим самим утвердила його платформу в напрямі республіканської державності й суверенності, а й водночас за змістом і оперативністю, наблизила його до таких неформальних патріотичних об’єднань і організацій як, наприклад, Українська Гельсінкська Спілка. Тож, нічого дивного, що в той час усупереч пересторогам і погрожуванням Кравчуків і ко виразно говорилося про випрацювання ще одного варіанта Програми, в якому саме мала б бути вилучена чи принаймні применшена роль партії.

Вже на самому початку свого існування, з організаційно-політичного погляду, НРУ став своєрідним центром всеукраїнського політикуму. Займаючи центрову позицію, він сполучав у собі, з одного боку, партійний елемент, що його в сьогоденішніх умовах можна б назвати „правим”, і дисидентський, чи радше інакодумаючий, національно-патріотичний, що його знову ж умовно назвемо „лівим”. І водночас НРУ охоплював все, що є між цими двома полюсами з здорової народної субстанції.

Найкращим віддзеркаленням цього є тодішня діяльність НРУ, в контексті якого діяла кожноразно ціла низка різнородних організацій і установ, що у висліді давало потужний вияв національної суспільної динаміки. Про це досить детально звітував, наприклад, „Вісник Руху”,⁶⁵ подаючи інформації про поодинокі міста:

„ДНІПРОПЕТРОВСЬК. 26 березня 1989 р. на зборах 55 представників різних об’єднань утворено міську організацію РУХу. За приблизними оцінками число активних учасників РУХу складає близько 800 чол. Осередки існують у всіх крупних містах області. Близько 100 чол. налічує товариство „Меморіал”. Дніпропетровський РУХ підтримує народний депутат Конев.

ПОЛТАВА. Ініціативний комітет налічує 25 чол. Діють товариства „Меморіал” та „Рідне слово”. Проведено 19 мітингів. Вибори виграв представник „Екологічної ініціативи” з м. Кременчука, Куценко.

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ. Найвпливовішим є неформальне патріотичне об'єднання „Добра Воля”, яке налічує близько 3000 учасників. Має відділення в Ялті, Сімферополі, Алушті. Підтримує стосунки з татарським національним рухом. Очолює раду товариства колишній співробітник міліції Губенко.

ВОРОШИЛОВГРАД. На хвилі критики статті Ніни Андреевої на кафедрі Філософії педінституту виникла ініціативна група Співки Сприяння Перебудові. Діє ССП та Екологічний Рух.

ДОНЕЦЬК. РУХ налічує близько 1 тис. учасників. Створено товариство „Милосердя”. 23 червня 1989 р. відбувся мітинг „За демократизацію”. Його учасники засудили провокаційні звинувачення Руху в українському шовінізмі.

ЖИТОМИР. В боротьбі за обрання народним депутатом Алли Ярошинської виник „Громадянський Фронт”. За його створення висловився 20 тис. мітинг. Функціонує „Філософський клуб”, товариство „Милосердя”, УГС.

СУМИ. Діє Філософський клуб „Мисль”, Співка сприяння перебудові. 17 лютого 1989 р. на об'єднаному засіданні неформалів створено ініціативну групу Руху в складі 15 чол. Осередки РУХу є на 9 підприємствах. Народний депутат Козін, за якого віддали голоси 84% виборців, підтримує Рух.

16 червня 1-ий секретар обкому на пленумі засудив „так званий РУХ”.

ВІННИЦЯ. 16 листопада 1988 року на засіданні клубу „Істина” проголошено створення Народного фронту. Проведено 6 зборів, 3 санкціонованих та 3 несанкціонованих мітинги. Кількість активних прихильників — близько 5-7 тисяч чоловік. Існує координаційна рада, якою керують 7 співголів. НФ існує також у Тульчині, Хмиренському та Кам'янець-Подільському районах. Функціонує товариство „Меморіал”, Товариство української мови.

ТЕРНОПІЛЬ. 1 березня 1989 р. на звітно-виборчих письменницьких зборах одногolosно підтримано ідею створення РУХу. 24 березня проведено обговорення проекту програми (виступило близько 30 чоловік) і прийнято рішення про створення організації. „За” проголосувало 208, „проти” 3 представники обкому партії, 2 утрималось.

Голову тернопільської письменницької організації Петрука-Попика виключено з партії. Збори Руху відбуваються щотижня і збирають близько 1 тис. чол. Міські власті нібито роблять кроки в напрямку діалогу. Однак за участь в мітингу „Меморіалу”

поетесу Марію Кузенко оштрафовано на 1 тис. крб.

ЛУЦЬК. Існують окремі групи підтримки РУХу, міська ініціативна група налічує 7 осіб. Створено Товариство української мови, два товариства „Меморіал” (незалежне та „апаратне”), товариство „Україна”. Міцна група РУХу існує у ВО „Оснастка” міста Нововолинська. Кількість активістів оцінюється у 500 чоловік. Волиняни мають намір увійти до Львівської регіональної організації РУХу.

ЧЕРКАСИ. Активну протидію апарату викликає діяльність об'єднання „Екологія” та УГС. 26 квітня 1989 р. зірвано мітинг пам'яті Чорнобиля. Функціонує Товариство української мови, політклуб (близько 20 чол.), група легальних анархо-синдикалістів.

В УМАНІ користуються популярністю товариства „Берегиня”, української мови, „Меморіал”. Функціонує координативна рада РУХу. Приміщення влада забрала і люди змушені збиратись на цвинтарі або в садочку.

Зусилля РУХу висунути кандидатом в депутати Дмитра Павличка розтоптані апаратом. В зал поета не пустили, а збори припинили, вимкнувши світло.

ЛЬВІВ. Існує широка палітра неформальних організацій. Це товариство Лева, „Милосердя”, „Зелений світ”, „Меморіал”, „Російськомовних друзів української мови”, „Єврейської культури”, „Вірменської культури”, „Польської культури”, Асоціація молодих істориків, громадський комітет за легалізацію Української католицької церкви, Український Християнсько-демократичний союз, УГС та інші. Обласне Товариство української мови налічує понад 100 тис. членів.

Львівська організація РУХу на сьогодні найсильніша на Україні. Видається 2 масові незалежні газети — „Поступ” і „Вільна Україна”.

ЧЕРНІВЦІ. Діє Товариство української мови, товариство „Меморіал”, об'єднання „Січ”, комітет „За демократичні вибори”, культурологічне товариство „Оберіг”, Філія Української Гельсінської Спілки (УГС), „Зелений рух Буковини”, який очолив народний депутат Сандуляк. У різних організаціях існують групи підтримки РУХу.”⁶⁶

У висліді НРУ став стрижнем і серцевиною політичного сьогодення — і в програмовому, і в організаційному сенсі, що є величезним, важливим кроком у процесі національного становлення і розвитку нашого народу під сучасну пору. При тому викристалізувався тут органічний консолідаційний процес, який за подальших сприятливих умов зможе еволюційним шляхом дійти до сформування нового впливового політичного фактора всеукраїнських масштабів. Роль його щораз більше

зростатиме мірою того, як партія, після теперішньої здачі своїх морально-політичних позицій, буде змушена здавати й передавати також силові інструменти влади. При тому тут не грає ролі, чи вона їх позбавиться на користь Рад чи водночас Рад і Руху. Бо так чи інакше, при переході влади до Рад, роль НРУ ще більше зростатиме як вирішального чинника у формуванні Рад. Це може привести до подібної ситуації, яку ми мали в Прибалтиці, де партії мусіли діяти в порозумінні і разом з Народними Фронтами, що призвело було до своєрідного двоєвладдя на горизонтальному республіканському рівні. А після створення „горизонтального двоєвладдя” є всі шанси здійснити також „вертикальне”, тобто на базі скріплення і поширення державности і республіканської суверенності, домогтися своєрідного двоєвладдя Києва й Москви, з перевагою в бік першого, так, як це мало місце в Прибалтиці.

1. „Про що говорили письменники на Київській Установчій конференції Народного Руху України за перебудову — 3 доповідей і виступів”, „Літературна Україна”, н. 28, 13.7.89, стор. 6-7

2. Там же

3. Там же

4. Там же

5. Там же

6. Там же

7. Там же

8. Там же, виступ Дмитра Павличка

9. Там же

10. Там же

11. Там же

12. Там же

13. Там же

14. Там же
15. Там же
16. Там же, виступ Володимира Яворівського
17. Там же
18. Там же
19. Там же
20. Там же, виступ Володимира Маняка
21. Там же
22. Там же
23. Там же, виступ Леоніда Кравчука
24. Там же
25. Там же
26. Там же
27. Там же, із виступу Сергія Конєва

28. Е. Логвин, „Рушили, але куди? І з ким? — Нотатки з установчої конференції Київської регіональної організації НРУ за перебудову”, „Робітнича газета”, 8.7.89, стор. 3.

29. Там же
30. Там же
31. Там же
32. Там же
33. Там же
34. Там же
35. Там же

36. Там же

37. В. Яворівський, „Шановні екстремісти”, Виступ на Київській регіональній установчій конференції 1 липня 1989 р., „Вільне слово” н. 3, липень 89, ст. 1, також Архів Радіо Свобода

38. В. Трефілов, В. Бар'яхтар й інші, „Поставимо крапки над „і” — Серйозним питанням — відповідальний підхід”, „Радянська Україна”, 3.8.89, стор. 4

39. Там же

40. Там же

41. Звернення виборців Києва до народного депутата СРСР В. Яворівського, Архів „Прологу”

42. Сергей Набока, „„Рух” організується”, „Атмода”, 7.8.89

43. Виступ Сергія Конєва на Установчій конференції 1 липня 89 р., Архів автора

44. Дмитро Поєзд, „Віднайти з надр народу вожаків”, „Вільне Слово”, (газета груп НРУ), Київ, н. 2, липень 1989

45. Сергей Набока, „„Рух” організується”, „Атмода”, 7.8.89

46. Там же

47. Там же

48. „Резолюція Установчої конференції Київської регіональної організації Народного Руху „України за перебудову”, „Рух” н. 2-3, серпень 1989, стор. 5-6

49. Там же

50. Там же

51. Там же

52. Там же

53. Там же

54. „Матеріали Житомирської Установчої регіональної конференції НРУ” — Повідомлення А. Доценка, Архів автора

55. Г. Мокрицький, „Фронт . . . без фронту?”, „Радянська Житомирщина”, 26.7.89, стор. 3

56. Там же

57. Там же

58. Г. Гриців, „Думки учасників конференції — чому я залишив зал”, „Радянська Житомирщина”, 26.7.89

59. І. Голованова, „А люди розберуться”, „Радянська Житомирщина”, 26.7.89

60. Там же

61. М. Синьогуб, „„Дитяча хвороба” мітинговости”, „Радянська Житомирщина”, 26.7.89

62. „Інформаційне повідомлення”, „Віче” н. 1, червень 1989

63. „Декларація Львівської регіональної організації НРУ”, „Віче” н. 1, червень 1989, стор. 2

64. „Резолюція н. 1”, „Резолюція н. 2” мітингу львів’ян від 17 червня 1989 р., „Віче” н. 2, липень 1989, стор. 5

65. „Поступ Руху”, „Вісник Руху” н. 1, липень 1989, стор. 1-2

66. Там же

УСТАНОВЧИЙ З'ЇЗД НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ І ПІСЛЯ НЬОГО

Коли кореспондент австрійського телебачення запитав Адама Міхніка під час Установчого З'їзду НРУ, чому він, член польського сейму, зараз у Києві, а не в Варшаві, де відбуваються такі важливі події, Міхнік, дещо здивований таким запитанням, відповів, що аджеж відродження України, свідками якого ми тут є, має величезне значення не тільки для Центральної Європи, а для всієї Європи взагалі. І тому він є тут, у Києві.

Однак, політична вагомість Установчого З'їзду НРУ є справді історичною і важливою передусім для самої України. Вияв національної енергії, що її заманіфестував З'їзд Руху, зокрема у кризовій межовій ситуації, в якій опинився наш народ внаслідок дотеперішньої політики Москви, має виняткове значення як на сучасну пору, так й на майбутнє.

8 вересня 1989 р. у великій, актовій залі Політехнічного Інституту в Києві розпочався був Установчий З'їзд Народного Руху України за перебудову, який тривав до 10 вересня включно. Напередодні з'їзду відбулася пресконференція, на якій мали намір порушити питання про заборону національної символіки, але вирішили, що обговорювати не варто, оскільки вибір зроблено історією, і ніхто не може її заборонити. Член Координаційної Ради НРУ, кандидат юридичних наук Сергій Головатий зачитав на пресконференції закон, на який представники влади люблять посилалися, мотивуючи заборону української символіки, і констатував, що закон її не забороняє.

Під час відкриття з'їзду НРУ сцена була оформлена скомпонованим із трьох великих літер словом „РУХ”, від якого відходили два промені — жовтий і блакитний; на стрічках униз були вміщені три герби: запорізький герб із зображенням козака з рушницею, герб з Архангелом Михаїлом, внизу — герб Данила Галицького, а посередині, в обрамленні цих трьох гербів — великий тризуб. Оформлення сцени виконала Лариса Скорик.

В залі були десятки прапорів. Балкони й вестибюлі прикрашені історичними гербами різних регіонів України, включаючи Слобожанщину, Кубань, Холмщину.

Охорону здійснювала сама громадськість, організована в Рух. Для тих, кому забракло місця в залі, поставили на площі гучномовці, щоб усі бажаючі могли слухати.

З'їзд розпочався о 1-ій годині, оскільки багато часу зайняла процедура реєстрації (у залі було 1,200 делегатів і гостей). Із сусідньої Польщі приїхали депутат сейму В. Мокрий та один керівник „Солідарности” Адам Міхнік і багато інших гостей. Як повідомляли на пресконференції напередодні з'їзду, 20 мандатів

одержали керівники КПУ. У з'їзді брали участь 32 народних депутати. Присутніх було 30 іноземних кореспондентів.

Не було естонської делегації. Як писав австрійський журнал „Профіль” „естонці не хотіли, щоб їм закинули, що вони експортують революцію . . . ”¹ Принаймні так заявив один із естонських представників у Талліні.

Всіх делегатів було 1,109, які репрезентували 1,247 установчих первинних груп. За національним складом, серед них було 944 українців, 77 росіян, 9 євреїв, 6 поляків, 6 білорусів, 2 вірмени, 1 німець, 1 угорець, 1 кримський татарин, 1 грек, 1 болгарин, 1 кореєць. 224 — члени КПРС, 4 — кандидати в члени КПРС. Робітників — 109, колгоспників 16, інженерів 329, студентів — 5, науковців — 121, працівників культури — 104, журналістів — 42, медиків — 48, юристів — 25, партійно-радянських робітників — 6, священнослужителів — 3, працівників освіти — 130, архітекторів — 2, товаровознавців й бухгалтерів — 2, акторів — 5, домогосподарок — 1, безробітних — 2, прокурорів — 1.

Народний депутат Володимир Яворівський відкрив установчий з'їзд. Атмосфера в залі була напружена і зворушлива. Прозвучали козацькі пісні і гімн України. У багатьох присутніх видно було сльози на очах.

Вступним словом відкрив форум Олесь Гончар. Посилаючи делегатам і господарям слова привіту, він відзначив важливість того, що українці зуміли, змогли зібратися на свій Установчий з'їзд тут, у Києві, а не на еміграції, як це мусили зробити, скажімо, білоруси.

„Тут зібралися, — говорив Олесь Гончар, — не ті, кого привели амбіції, як намагаються стверджувати бюрократи. — 3 трибуни цього з'їзду промовлятиме Правда життя, вболівання за долю перебудови, долю України. І тільки традиція горликування може трактувати цілком природну діяльність Народного Руху по відродженню рідної мови українців і культури як спрямовану проти когось. Це старі пісні. Сіяти підозри, культивувати ненависть, нацьковувати один народ проти одного — прийом, відомий ще у древніх римлян „розділяй і владарюй”. Бюрократія і далі намагається побачити образ ворога там, де панує вселюдська єдність перед лицем майбутнього”.²

Олесь Гончар говорив про конструктивні шляхи до порозуміння, підкреслював, що, загострюючи ситуацію, влада нічого не доб'ється.

„Добре, говорив Гончар, що наші керівні товариші останнім часом вдарилися у культуру. Приміром, на дні української культури у Казахстані виїхала така кількість партійних керівників України, що за ними навіть артистів не видно. Добре було б, якби ці керманічі такі толерантні були вдома до своїх діячів культури,

а не цькували інтелігенцію, як ось народних депутатів СРСР”...³

З головною, програмною доповіддю виступив Володимир Яворівський. Його доповідь звучала „Про діяльність оргкомітету та завдання НРУ за перебудову”.⁴ Після нього виступив Володимир Черняк, теж народний депутат СРСР, доктор економічних наук з Києва. Свою доповідь він розпочав із визначення цілей НРУ в сфері економіки. Вони полягають у тому, щоб сприяти економічному відродженню України, створити те, що він назвав, цивілізованою економікою. Він зупинився не лише на огляді критичного стану народного господарства України, а й дав конкретні пропозиції для виправлення цього стану. На його думку, основні причини теперішнього стану економіки і суспільства, це — надмонополізація і надцентралізація усіх сфер життя і для цього, аби усунути теперішній хворобливий стан економіки і всього суспільства, треба лікувати не симптоми, а причини кризи. Черняк бачить вихід у роздержавленні засобів виробництва, науки, культури, усієї ідеології. У сфері економіки потрібна денаціоналізація засобів виробництва, передача їх трудовим колективам. Потрібна також децентралізація управління. Необхідно знищити монополію на власність, монополію на владу і монополію на істину, — підкреслив Черняк під загальні оплески залі.

„Так, плюралізм — шлях виходу з кризи, — провадив далі Черняк — йдеться про плюралізм економічний, політичний, ідеологічний. На передній край перебудови висунулися два питання — про власність і про владу”.⁵

„Особливість поточного моменту полягає у тому, — продовжував він — що дуже повільно здійснюється перехід від старої системи господарювання до нової. Потрібно тому змінити не тільки систему, а й модель суспільства”, — підсумував Володимир Черняк, — і знову накреслив конкретні шляхи досягнення цієї мети.

Що відбувається у нашій країні? — запитував В. Черняк. І відповідав: — Горбачов лібералізує авторитарну систему, а Рижков модернізує адміністративно-командний стиль управління. Міняють міністрів замість того, аби змінювати систему управління.

Існує єдиний спосіб перемогти бюрократичні центральні відомства — це знищити їх, — і знову оплески перервали слова В. Черняка. Його проект віддати „Землю — селянам”, як конструктивний шлях перебудови сільського господарства був сприйнятий, як гасло і підхоплене залом.

Свою доповідь Черняк закінчив словами „Від вільного ринку до вільної України”, що знову заля сприйняла овацією.

Після Черняка говорив Іван Драч, один із ініціаторів НРУ. Його виступ був побудований на цитатах з Олександра Довженка, Василя Стуса, Юрія Яновського, актуалізованих і приурочених до українського сьогодні. „Лютують шаблі, і коні бігли без вершників, і половці не пізнавали один одного . . . Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потім обличчя. І йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, закликаючись передсмертною тугою, і йому рубали по чім попало і топтали конем . . . Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру” . . .

„І досі лютують ідеологічні шаблі, і досі коні бігають без вершників, хай і називаються вони космічними ракетами, а їхній темпоритм визначають комп'ютери, і досі Половці, тобто ми з вами, не впізнаємо, або не хочемо впізнавати один одного. І доки не впізнаємо, доки будемо віддаватися на волю шабель, так вигідно буде всім, хто стоїть супроти нас, будемо посміхом в людях, посміховищем в народах, тяглом будемо в поїздах їх бистроїзних . . . глузуванням будемо аж до космічного потойбічного реготу . . .”

„А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова . . . тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду . . .”

„І досі лунає з другого: . . . „ненька Україна кривавими сльозами обливається, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою” . . .

І досі лунає з третього боку: Рід наш роботящий, та не всі з роду путящі . . . Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас і Карл Маркс” . . .⁶

Україна наших часів — це Україна перманентної внутрішньої війни, яка її руйнує і з якою мусимо скінчити. Такий лейтмотив проходив крізь відповідно підібрані й укладені цитати різних авторів, що їх пов'язав в одне ціле доповідач.

Після перерви з'їзду із доповіддю „Саперні лопатки чи понтони братерства” виступив Дмитро Павличко.

На черзі були привіти представників демократичних рухів Азербайджану й Вірменії. Обидва підкреслили, що міжнаціональні конфлікти у їхніх республіках є інспіровані владою з єдиною метою — не дати Закавказзю консолідуватися у боротьбі з партбюрократією.

Представник Вірменії, депутат Верховної Ради СРСР Ашот Манчурян, активіст вірменського загальнонаціонального руху закликав не вдаватися у виборах до бойкоту, бо це тільки на руку

владі, зокрема тепер, коли зростає активність народу; він зокрема зазначив, що, наприклад, у Вірменії загальнонаціональний рух досягнув такої сили, що сьогодні він встані провести будь-якого кандидата, — справді народного, — в депутати. Згадав також про один випадок у Вірменії, коли секретар райкому, аби підкупити виборців свого округу, завіз туди мило та пральний порошок, а для більшої впевненості, щоб зібрати більшу кількість голосів, організував із кримінальних злочинців спеціальні виборчі групи, які мали за нього голосувати.

Опісля виступив професор Львівського університету Орест Влох, він же член президії регіональної організації НРУ у Львові, який говорив про завдання Руху в справі відродження української науки, культури, освіти. Він вказав, зокрема, на потребу відновлення Науково-технічного Центру у Львові та створення Академії мистецтв. Україна також повинна мати свій національний спорт, національні олімпійські команди тощо.

На черзі з доповіддю виступив кандидат історичних наук Михайло Брайчевський про „Витоки, розвиток та перспективи української державності”.⁷

Він почав із того, що виникла буцімто наукова, а насправді псевдонаукова теза, що є народи, неспроможні на власну державність. До цих менше вартісних народів залічували й нас, українців.

Брайчевський показав, що Київська Русь, як держава, формувалася у 7-9 столітті. Вона створювалася у середній частині України. Білоруські землі, які входили до Київської Русі, формувалися значно пізніше, в 11 столітті, а сьогоднішні російські — на 5 століть пізніше від українських, лише в 12 столітті. Отже, наголосив Брайчевський, „старший брат” по-сталінському виявився нашим молодшим братом.

Українська державність почала зникати з 1774 року — року остаточної ліквідації Гетьманщини, з 1775 року — року ліквідації Запорізької січі — демократичної республіки, з надр якої вийшла перша республіканська конституція в світі.

Створений на фальшивих засадах Союз РСР наприкінці 20-ого століття, завершував свою доповідь Брайчевський, обернувся на нетривку реальність і потребує докорінної перебудови. Треба демонтувати сталінсько-брежнєвський СРСР і створити спілку політично, економічно й культурно незалежних Держав.

Академік АН УРСР, делегат XIX партконференції, член Президії Львівської регіональної організації НРУ Ігор Юхновський заявив у своєму слові, що він „вперше виступає на такому форумі на Україні, де всі говорять українською мовою”. І далі: „Вихід у нас один — децентралізація, побудова суверенної української республіки... Нам треба будувати конкретну державу,

отримати національний, політичний і економічний суверенітет.”⁸

Після півгодинної перерви з'їзд продовжував свою роботу. Виступив Сергій Головатий, кандидат юридичних наук, працівник Інституту економіки західних країн АН УРСР. Він зупинився в основному на правових аспектах створення суверенної України.

Після нього з привітальним словом виступив представник Товариства угорської культури, який заявив, що присутність представників різних національностей на З'їзді НРУ ще раз підтверджує, що намагання партбюрократії звинуватити НРУ у націонализмі, не має жодних підстав.

Голова російськомовного Товариства друзів української культури зі Львова М. Сергєєв, вітаючи З'їзд, сказав, що справжні російські інтелігенти вважають, що Україні не потрібний Інтерфронт. Українці мають самі вирішувати, під якою символікою будувати їм своє майбутнє. Державною мовою на Україні має бути українська мова. На його виступ присутні відгукнулися скандуванням „Єдність, єдність” . . .

Тривалими оплесками З'їзд зустрів появу біля мікрофона члена Президії Львівської регіональної організації НРУ і одного з керівників „УГС”, Михайла Гориня. Його доповідь не раз переривали оплески й вигуки „Слава”,

Михайло Горинь у своєму виступі вказав не те, що: „Народам світу треба було пережити штучно викликаний на Україні голод, найжорстокішу Другу світову війну, концтабори Біломорканалу, Воркути, Колими, Бухенвальда, Майданека, аби зрозуміти, що роками пропагована тоталітарними режимами філософія ненависти, знецінення народу, особи, перетворення їх у знаряддя для досягнення злочинних цілей можуть привести людство до катастрофи.

У пошуках виходу з моральної кризи, післявоєнна демократична думка звернулася до відродження гуманістичної теорії цінності особи, як вінця творіння, а її процвітання — як основної мети. Замість пропаганди міжрасової, міжнаціональної і міжкласової ненависті перманентної боротьби, на чільне місце стала ідея братства між людьми і народами.

Саме ці принципи лягли в основу „Загальної декларації прав людини ООН”, міжнародних пактів про економічні, культурні, громадянські і політичні права, конвенції про попередження злочинів геноциду і покарання за нього. „Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам”, які в 70-ті і 80-ті роки були підтверджені учасниками Гельсінкської і Віденської нарад з питань безпеки і співробітництва в Європі, в тому числі представництвом ССРСР. Вони проголошували найвищим досягненням людства створення такого світу, в якому люди

будуть вільні від страху і злиднів, цих двох найважливіших атрибутів рабства, матимуть свободу думки, слова, переконань, совісті, особисту недоторканість, тайну переписки, право на отримання і поширення інформації, незалежно від кордонів, право на утворення асоціацій, профспілок, приватних шкіл, право на зібрання, демонстрації, мітинги і страйки, право вибору місця проживання, виїзду з країни і повернення до неї.

Із цього далеко не повного переліку вимальовується постать вільної людини, у розпорядження якої даються всі блага соціального поступу. Різким контрастом виступає образ людини, який склався на основі 70-річної практики соціалістичного будівництва. В нас особа стала рабом. Від неї відібрали власність, право на вільний вибір місця проживання, підпорядковували жорсткій контролі за допомогою пашпортної системи, по-суті позбавили майже всіх перерахованих вище політичних прав. Масовий терор породив панічний страх. Саме він — один з найбільших злочинів тоталітаризму.

Жертви терору в могилі, нащадки живуть, але тінь убитих переслідує їх на кожному кроці. Цей страх наповнює важкими кайданами на ногах і душі, не даючи змоги йти в ногу з часом і піднятися вгору над сьогоденням, аби визначити подальші віхи нашого поступу.

Вороги демократизації й національного відродження вміло використовують інерцію страху, як знаряддя владарювання. Вони його підживлюють мікрорепресіями, але коли народна воля вимагає радикальних змін, тоді маємо Тбілісі.

Не робімо собі ілюзій щодо влаштування перебудови згори. Репресивна машина не демонтована. Сьогодні вона працює на чверть сили, але збагачена досвідом боротьби з народом завтра вона може бути пущена на повний хід. Вовки ніколи не стануть ягнятами . . . ”

Горинь порушив також низку актуальних питань, проаналізував минуле й сьогодення України, зокрема, знищення селянства, інтелігенції, масовий терор проти національно мислячих українців, поступову ліквідацію українських шкіл, ВУЗів, екологічну ситуацію, проблему всесоюзних міністерств.

Після зачитання привітальної телеграми від білоруського письменника й поета Василя Бикова, виступив Іван Дзюба.

„Національне відродження, чи маємо його на Україні? — запитав він і продовжував: Мені здається, що покищо — це наше бажання і наша надія. Якщо під національним відродженням розуміти здобуття політичного, економічного й культурного суверенітету, або всенародні зусилля до цього, то нам ще дуже й дуже далеко до нього. Проте деякі передумови можливого національного відродження з'явилися і нагромаджуються на

наших очах. Це — зростання національного самоусвідомлення, яке, насамперед, концентрується навколо проблеми мови, історії, культури. Це — збільшення творчої енергії і громадянської активності в цих сферах. Це — дедалі більше усвідомлення потреби політичної, економічної й культурної емансипації України. А особливо — гостре відчуття екологічних загроз. Усе це разом веде до народження нового відчуття, раніше, великою мірою, втраченого, спільності історичної долі українців і всіх громадян України різних національностей. Останнє теж є дуже важливим фактором, що може відіграти велику позитивну роль у майбутті України. Справа національного відродження має бути розрахована на роки й десятиліття конструктивної праці, а не на вибуховий момент. Потрібні витримка, діловитість, розсудливість. Потрібні раціональні стратегія й тактика просування вперед. У нас же в політику перенесено пристрасті футбольного стадіону і критерії футболу п'ятдесятих років: хто вище б'є — той краще грає. Це не тільки безплідно, а й дуже небезпечно, особливо за умов загострення міжнаціональних відносин, яке нині відбувається і яке являє одну з найбільших загроз для справи перебудови. Ми погано знаємо історію, забуваємо її уроки. Хочу звернути вашу увагу на один з таких уроків. Зі школи пам'ятаємо вирази: „чорна сотня”, „чорносотенство”, і думаємо, що то була просто така собі купка покидьків суспільства. Ні, товариші, це був могутній рух соціальних низів, майже народний, гостро патріотичний, вміло керований майстрами соціальної та національної демагогії. Його завданням було — врятувати від революції царську імперію, спрямовуючи протест і гнів народу не проти режиму, а проти „праздно болтающих”, тобто революційної інтелігенції, „жидо-масонів” та „угнетающих русский народ инородцев”. Чи не є ми сьогодні свідками народження нового „чорносотенства”? В усякому разі, всі три головні ідеї „чорносотенства” сьогодні знову плавають у повітрі. Чи не стоять за цим ті, хто позбавив народи найнеобхіднішого, а вину хоче звалити на перебудову та її ентузіазм. Що можемо ми протиставити роздмухуванню національної ворожнечі? Перш, ніж висловити свої міркування з цього приводу, хочу підкреслити, що політична ситуація та морально-психологічна атмосфера в кожній республіці, в кожному регіоні — свої, особливі. Якщо судити тверезо, — то сьогодні на Україні немає реальних міжнаціональних конфліктів, коли під ними розуміти протиставлення етнічних груп, а не окремих особистостей. Думку про них нам підкидають із зовні. І все таки, в перспективі загроза виникнення міжнаціональних конфліктів може бути й на Україні, якщо зростатиме дія негативних факторів, які виявляються вже тепер. Які це негативні фактори?

По-перше, вплив загальної обстановки в країні, в Союзі, міжнаціональні конфлікти в інших регіонах, особливо ті, що набирають кримінального характеру, спричиняють жертви, кидають тривожне світло на національну проблематику взагалі, створюють навколо неї зловісний ореол, ставлять у надзвичайне складне моральне становище людей, які на Україні виступають за мову, за культуру, за національне існування свого народу. Багато хто починає дивитися на них як на потенціальних призвідців ускладнень. Така маячлива містифікація реальних проблем і потреб не тільки образлива для конкретного українця, а й небезпечна для всього суспільства. Я вже не кажу про те, що політичне керівництво в центрі і в республіці, стривожене подіями в інших регіонах, виявляють специфічну пильність щодо України. Не з нечев'я прислів'я доби соціалістичного інтернаціоналізму: „Якщо у Москві стрижуть нігті, у Києві рубають пальці”. Другий негативний фактор це безвідповідальні дії нечисленних, але дуже разючих для ока елементів, які висуюють авантюристичні, позбавлені реального змісту, а то й провокаційні гасла типу: „Геть окупантів!”, оживляють забуту лексику „на кшталт москалів” і подібного, кричать про вихід із СОЮЗУ РСР, як нібито відому їм волю українського народу. Третій фактор, який працює на міжнаціональні ускладнення, — це національна деморалізованість, національне самозаперечення. Самоїдство частини українців та неприязнь, коли не до всього українського, то принаймні й особливо, до української мови з боку частини, хай незначної, росіян. А поряд із цією активною неприязню — маємо ширший спектр незацікавленості, зневаги й незнання. Четверте — це непродумані пропагандистські акції у засобах масової інформації, що не враховують ідеологічне і психологічне тло в республіці. Наше суспільство так довго воювало з націоналізмом, і під прикриттям цієї боротьби так уперто викорінювало національне самоусвідомлення, що сьогодні треба постійно пам'ятати про ці катастрофічні для національного існування народу перекося, як у масовій свідомості, так і у свідомості окремих людей. Це незаперечна реальність нашого життя, що в уявленні декого вже саме користування українською мовою (не в газеті, чи по радіо, а в повсякденному побуті), та ще й мовою літературною, — прикмета націоналіста або й бандерівця. То ж хіба важко зрозуміти, на який щедро зрошуваний ґрунт падають (і постійно) надто розширювані нагадування про бандерівців, і смачно запроваджуваний останніми днями термін „необандерівці”. Мабуть, пропагандистські акції проти націоналізму треба вести грамотніше й тактовніше, на конкретних, чітко схарактеризованих фактах, без необґрунтованих узагальнень, не плутаючи грішне з праведним,

не кидаючи тінь на всю націю, і не ображаючи національної гідності. Інакше антинаціоналістична пропаганда буде антиукраїнською пропагандою, якою вона, фактично, й була, значною мірою, протягом доброго півстоліття. Та головне джерело можливих національних ускладнень — це все-таки наявні й нерозв'язані об'єктивні політичні, соціально-економічні, екологічні, культурні й мовні проблеми; це — фіктивність національно-політичного суверенітету УРСР, як і економічного суверенітету; це нераціональне, несучасне і не відповідне до природних, геополітичних та інших умов України, а головне, позаволевиавлення її населення, сформоване економічно-господарськими структурами; це замаскованість, мистифікованість картини економічних і фінансових розрахунків республіки з центром та іншими республіками; це — занепад національної культурного життя багатьох етнічних груп, які віддавна жили на Україні, а потім ігнорування впродовж десятиліть їхніх специфічних інтересів.”¹⁰
на Україні, а потім ігнорування впродовж десятиліть їхніх специфічних інтересів.”

Навколо цих та низки інших об'єктивних явищ та проблем і розростаються оті поля ідеологічного збудження, де можливе виникнення міжнаціональних загострень, хоч зв'язання цих проблем саме й потребує не загострення стосунків, а консолідації сил, не роз'єднання, — а об'єднання. Навколо цих явищ і проблем, — підкреслив Іван Дзюба, — розростається поле ідеологічного збудження.

На закінчення першого дня 3'їзду виступив Євген Сверстюк. Попри те, що він майже вдвічі перетягнув час і всі вже були дуже втомлені, його виступ слухали винятково уважно. Виступ Сверстюка зосереджувався зокрема на осмисленні вищих вимірів людського життя, духовності й зубожіння, в якому опинилося суспільство внаслідок втрати духовних джерел. Такі зустрічі, — заявив Сверстюк, треба розпочинати з молитви. Сверстюк зупинився зокрема на духовних джерелах національного відродження. „Нашим дітям треба повернути азбуку моралі духовности. Якщо ми хочемо, щоб наші діти поважали нас і закони, мусимо їм відкрити джерело закону — Закон Божий. Нині ще ці слова викликають бездумну посмішку. Нині у нас є лише віз, який і досі там — у болоті застою”.

„На наших очах тихо проходить моральна зміна світу. Ідоли падуть так швидко, що носії їх тільки розгублено водять очима. Фальш і брехня йде потоком, але вже їх нікому слухати. А тим часом на нашому полігоні тривають старі ігри в рабів і погоничів. Погоничі не розуміють, що їхня мова не дійсна. Ми тільки починаємо прокидатися до духовного життя і згадувати азбуку

моралі. Фальшиві стереотипи ще ходять в обігу . . .

Але росте народний рух, народ прокидається, і він диктуватиме зміни . . .”¹¹

На пропозицію Михайла Гориня, з’їзд НРУ надіслав вітальну телеграму Іванові Світличному, який був у Львівській лікарні, з нагоди його 60-річчя.

Другий день — 9 вересня 1989 р. — був кульмінаційним у роботі Установчого З’їзду. Цього дня обговорювали й ухвалили Програму НРУ. День нарад почався з виступу єврейського письменника, члена Координаційної Ради НРУ Александра Бураковського, на тему: „Євреї і Народний Рух”. Доповідач наголошував на потребі об’єднувати зусилля для порятунку життя й культур всіх народностей України. Він також вказав на брак єврейських шкіл і газет та вимагав визнання Ізраїлю і вільної еміграції євреїв.

Все проходило під знаком єднання. Це зокрема чітко висловив представник литовського народу, речник Литовського Народного Фронту „Саюдіс”, Розовас Ромуальдіс, який сказав, що коли Україна стане економічно незалежною, така незалежність стане неминучою і для Прибалтики. Говорячи по-литовському через перекладача, Розовас Ромуальдіс заявив: „Балтійські країни і Литва вважають, що в сьогоднішній актовій залі київської політехніки відроджується Україна. Те, що сьогодні діється в Балтійських країнах, не загрожує жодному народові СРСР, хоча зараз Радянський Союз існує і веде себе, як імперія. Балтійські народи — Литва, Латвія і Естонія рішуче і безоглядно йдуть до незалежності. Литва без суверенітету — це Литва без майбутнього. Вважаю, що на з’їзді, що відбувається сьогодні, Україна перемагає. Тепер черга за Росією, — говорить литовець Ромуальдіс і закінчує: Попереду нас чекає царство волі. Замість подарунку я привіз з Литви три слова: „Ми любимо тебе, Україно!””¹²

Представник Молдавії Анатоль Шалару вказав на такий куріоз і політичний нонсенс, що вперше в історії людства колонізатор оголошує страйки в своїх колоніях. Він — мав на узбі, очевидно, Інтерфронт і „рускоязычное население”, яке не бажає вивчати мови інших народів. В таке скрутне становище поставлено колонізаторів імперії.

Патріотична атмосфера З’їзду змусила навіть завідуючого ідеологічним відділом УК КПУ Леоніда Кравчука виступити із запевненням, що він за мову Шевченка й Лесі України. Але в нього не бракувало вже відомих із його попередніх виступів ноток застережень і пересторог. Він сказав: „Я — селянин і комуніст, і я знаю, що не можна вітати завчасно, бо завтра ще буде

продовжуватися робота з'їзду. Я хочу сказати дуже багато гіркої правди. Правда завжди збирала під своїми знаменами волонтерів. Але бували випадки, коли волонтери ставали жертвами самообману. Правду можна використати і в неблагородних цілях. Правда, якої прагне РУХ, також можна використати таки в неблагородних цілях. Я хотів би застерегти вас, якщо ви хочете послухати людину, яка й прожила вже чимало, і бачила чимало: аби ви не поспішали, щоб реально оцінювали ситуацію. Тому, що в політиці арифметика важить мало. У політиці важать реальні політичні сили. І треба зважити, як на ці сили, так і на сили людей, які стоять з одного, чи з другого боку. Я хотів би порадити вам — виходити з правдою на конкретні справи".¹³

Після Кравчука виступав полк. Вілен Мартиросян, народний депутат, член Міжрегіональної Депутатської групи, який заявив, що він, як командир полку, не допустить до того, щоб його полк зробив бодай один крок проти українського народу. Він заявив, що корпус народних депутатів — це та сила, яка повинна стати на захист народу від КГБ, від ОММОНів, від міліції, якщо вони підуть проти народного руху. Чому ви говорите про брежневців, сусловців, а не говорите про щербицьких? — запитував депутат і вів далі: „Я хотів би взяти приклад бодай з одного комуніста в ЦК, — але з кого? Не бачу такої людини в ЦК партії".¹⁴

Йосип Зісельс говорив про проблеми єврейської культури на Україні, підкреслюючи, що її порятунок — тільки в спільній дорозі з Рухом.

За повну самостійність України виступав голова Тернопільської обласної організації Спільки письменників України Георгій Петрук-Попик. Після нього виступив єпископ Української Католицької Церкви Павло Василик. „Відступ і зрада панували над нашим народом довгі роки. Але Бог змилостивився над нами й не дав аби загинув такий великий народ. УКЦ протягом віків захищала свій народ від русифікації, польонізації, несла своєму народові просвіту, правду на довгій хресній дорозі".¹⁵

Єпископа Василика біля мікрофону змінив о. Михайло Низькогуз. „Від імени мільйонів віруючих Греко-Католицької Церкви заявляю, що ми існуємо"¹⁶ — сказав отець. „Слава Україні!" — такими словами закінчив він свій виступ і залунало дружнє — „Героям Слава!"

Письменник Павло Мовчан, що його промова була однією з гостріших, сказав: „Як нас, протягом кількох віків, перетворили із вільнолюбних, самодостатніх, гордих — в рабів, в додаткових, схолюйщених носіїв єдиної національної прикмети — українських прізвищ. Я не буду нагадувати про те, що 330 років нашого, так званого, з'єднання, а насправді неволі, не минулися марно. Але

ніколи не були такими катастрофічними наші національні втрати, які сталися за роки соціалістичного, державно-монополістичного капіталізму, за висловом заступника директора ІМЛІ Олександра Курилова. Ніколи так послідовно нас не грабували, не знищували, не упосліджували, як це сталося за останнє півстоліття. Ми мусимо оголосити нашу республіку реанімаційною зоною, для повернення життя якої та здоров'я потрібні колосальні зусилля, не менше, аніж ті, що були затрачені на убієння її. Протягом цього віку, — сказав Павло Мовчан, — ми, українці, втретє промовляємо слово „вродження”. Перше — розстріляне, друге — задушене, третє — ще безіменне. Хай же судиться йому ім'я — знищене і нехай над ним буде гасло „Українці усього світу, єднаймося в ім'я вільної суверенної України!”¹²

Поява Левка Лук'яненка біля мікрофона викликала загальні овації, всі встали, вітаючи його. Лук'яненко відповів:

„Сприймаю ці вітання не як співчуття моїй двадцятишестирічній тюрмі, а як схвалення лінії мого життя — боротьби за незалежність України. Фактично Україну все її історичне життя завойовували. Але якщо монголи, литовці й поляки брали у нашого народу данину, Росія забирає, окрім матеріальної данини, нашу національну душу. Ці наші найтрагічніші віки походять від часу приєднання до Росії, вона наш окупант. Навіть на сьогоднішньому з'їзді один Павло Мовчан розуміє суть гласності, він говорив розковано і вільно. Ми повинні витиснути з себе страх. Самому російському народові було б набагато легше, а жилося б заможніше, якби Росія відпустила від себе завойовані народи”.¹⁸

Левко Лук'яненко закликав з'їзд НРУ висловитися за вилучення з конституції СРСР статі шостої, яка утверджує в нашому суспільстві комуністичну диктатуру.

Від імені болгар та греків, які мешкають серед українців в Одеській області, з'їзд вітала Євгенія Голобородько, делегат від одеської обласної організації НРУ. Вона звернулася до матерів усіх народів, що населяють Україну: „Матері українські, грецькі, болгарські! Вплинемо на своїх дітей і чоловіків, не допустимо створення на Україні „інтерруху”, як це є в балтійських країнах і в Молдавії. Він, інтеррух, зарекомендував себе як реакційний рух, що бореться за збереження сталінізму і брежнєвізму”.¹⁹

Тема виступу Анатолія Артеменка — молодь. „Сьогодні ЛКСМ України не має права монополії на українську молодь. Молодь, — звертається Анатолій Артеменко до присутніх, — об'єднуйтеся в незалежну Спілку української молоді. Будемо переходити від однопартійної системи до багатопартійної, до плюралізму в усіх сферах суспільного життя України”.²⁰

Народний депутат СРСР Сергій Конєв пропонував вибори до керівних органів Української РСР знизу до гори проводити на альтернативній основі. На такий же основі вибирати й президента України. „Ми не маємо права програти виборів, — говорив народний депутат Конєв, — бо інакше уряд України ще на п'ять років буде заповідником динозаврів. Мета НРУ — досягнути політичної, економічної й культурної незалежності України”.²¹

Конєв висловив свою власну думку про заяву ЦК КПРС щодо ситуації в Прибалтиці: „Заява ця — чергова провокація. Її автори одні і ті ж особи, які криваво діяли в Карабасі, Фергані, Грузії. Ми проти інтернаціоналізму як єдиної цілості. Така ставка КПРС на людей безбаченків приречена на програв. Зараз не партія керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства, а саперні лопатки й танки. Словом, сила. А щоб мене не звинуватили в українському націоналізмі, назву свої анкетні дані, — зазначає Конєв. Мій батько росіянин, мати білоруська, дід латиш. Народився я, — іронічно зауважив Конєв, — у найнаціоналістичному місті — Дніпродзержинську, батьківщині застою Брежнєва”.²²

Сергій Конєв вносив пропозиції. По-перше: висловити недовір'я урядові України на чолі зі Щербицьким. По-друге: закликати прогресивну групу народних депутатів звернутися до Горбачова зробити все, і то якнайшвидше, аби манкурти України й злочинці Чорнобиля пішли геть від керівництва Україною.

Доцент Григорій Мусієнко мав тему „Соціальна справедливість”. „Переді мною, — говорив Мусієнко, — священна символіка України: синьо-жовтий прапор, герби, тризуб — емблема вічності українського народу. Що можна говорити про соціальну справедливість на Україні? — запитав Мусієнко. — Це фантазія! Іде вона від Маркса. Маркс сказав: „Примара комунізму бродить по Європі!” Сьогодні, через 150 років після цих марксових слів, можна сказати: Примара покидає наші вершини.”²³

Мусієнко пропонував провести зараз, найближчим часом, науково-практичну конференцію: „Ідеологія Народного руху України”. Науково виважений фундамент повинна виробити кожна політична організація, тим паче НРУ, яку так обливає поміями офіційна преса України. Мусієнко завершує свою співдоповідь такими словами: „Марксистська теорія про базу й надбудову суспільства збанкрутувала. Партія, як керівна сила суспільства, втратила кредит довір'я. Партія спирається не на народ, а на багнети. Україна — одна з найбагатших країн світу, і вона повинна стати незалежною”.²⁴

Голова Страйкового комітету однієї із шахт Донбасу, член парткому шахти, шахтар Петро Побережний заявив у своєму

виступі, що „Це неправда, що шахтарі Донбасу висували тільки економічні вимоги. Вже те, що ми вийшли з протестом на площу біля обкому партії, свідчить про політичне спрямування страйку. Ми хочемо вільно розпоряджатися своєю працею. Політична свідомість шахтарів зміцніла після страйку. Ми тепер розуміємо, що створення штучних дифіцитів — це намагання протиставити робітничий клас Горбачову і його політиці. Але ми не допустимо повторення жовтня 64-го року. Шахтарі бажали б мати про діяльність Народного Руху України, який вони гаряче підтримують, більше інформації. Шахтарі вимагають об'єктивної інформації, а не шельмування газетами Руху й національної символіки. Як комуніст я заявляю, що республіканська газета „Правда України” — це орган Володимира Васильовича Щербицького, а не комуністів республіки”.²⁵

Із захопленням сприйняла заля виступ Івана Салія, секретаря Подільського райкому Компартії. Почав він із того, що, мовляв, хотів би сказати слово про партію і владу. „Я — комуніст з чвертьвіковим стажем і не збираюся відхрещуватися від неї. Коли я скажу, що партія, яка страждала разом з народом і зараз сумує, схиляє свої голови перед жертвами культу особи та застою, відчуває відповідальність за цілу низку помилок.

Але вона водночас, як і народ, шукає дорогу до храму правди, волі й людської гідності. Партія знає, що вона повинна стати іншою. Проблем відносин між партією і громадськими організаціями, я вірю, не буде, і на сьогодні це — штучне питання. Разом з народом партія стурбована, схвильована і страждає з приводу фатальних помилок.

Сьогодні багато парткомів, окремих організацій виявляють так необхідну зараз відповідальність, не чекають вказівок, на повний голос стають за перебудову, за демократію, гласність. Тому партія обстоює гідність людини і загальнолюдські цінності”.

Але партія, що про неї говорив Салій, не має нічого спільного зі Щербицьким і його командою, і тому він закінчив свій виступ словами „Товаришеві Щербицькому пора відійти . . .”²⁶

Ентузіастично заля зустріла привітальне слово Адама Міхніка, члена польського Сейму, представника „Солідарності”, відповідального редактора „Газети виборчої”, який сказав:

„Ми разом переживаємо кінець тоталітарної системи, кінець сталінського комунізму. Я привіз вам привітання з Польщі від діячів „Солідарності”, від депутатів польського сейму. Слухаємо ваш з'їзд, і з радістю та із зворушенням спостерігаємо ваше національне відродження. Маємо за плечима великий відтинок спільної історії, доброї і поганої, але спільної. Запитуємо нині: що нам завжди псувало наше співжиття? І гадаємо, що настав

час назвати це зло своїм іменем — шовінізм. Ви — українці, і ми — поляки добре знаємо обличчя великоросійського шовінізму, який протягом століть душив нашу національну культуру. Знаємо, скільки він приніс шкоди й самим росіянам. Бо не може бути щасливим той народ, який зневажає й пригнічує інші народи. Шовінізм — це ім'я ненависті між народами. Розрізняймо шовінізм народів великих й могутніх та народів слабких й загарбаних. Але в обох випадках — це хвороба. Захищаймося від неї! Усуваймо ми, поляки, шовінізм із польських сердець. А ви українці — з українських сердець. Я діяч „Солідарності”, тієї, яка прагне побудувати демократію на традиціях розуміння й боротьби проти тоталітарних ідеологій. Виходьмо з християнських традицій, з вільнолюбних прагнень польської інтелігенції, з опору польського села проти колективізації. Але понад усе — зі страйкової боротьби польських робітників. І тому ми не є ні правими, ні лівими (як кажуть про нас у світі). Ми є поляки і солідарні. Церква навчила нас, що кожен із нас повинен відкинути тоталітарне насильство над сумлінням, і просити лише перед Богом. І саме завдяки цьому ми — вільні, й хочемо будувати стосунки з іншими народами, як вільні з вільними, як рівні з рівними. З увагою й надією спостерігаємо за змінами, які відбуваються у Москві. Процес десталінізації, процес демократичної перебудови. Бачимо у тому шанс для Центральної й Східної Європи. Бачимо в тому дорогу до нового європейського співжиття. Спільна європейська родина має бути збудована на рівних правах для всіх народів. Кожен народ повинен мати право на свою самобутність, на свою історію, на свою національну символіку. Кожна національна меншість повинна мати гарантовані їй людські права. Якщо такого ладу не збудуємо, на нас чатує міжнаціональна ворожнеча і військова комуністична або антикомуністична диктатура. Майбутнє має право й на міжнаціональну солідарність, і на повагу до інших. А це — відкриті кордони і спільна боротьба з екологічною загрозою. Західна Європа знайшла таку модель співжиття. Ми мусимо знайти власну модель. Ми щасливі, що нині, в цей історичний день, в урочисті хвилини для України і для всієї Європи, у цьому залі є й поляки. Ми щасливі, що в час національного відродження, за яке ви заплатили таборами, судовими процесами, терпінням, стражданням, смертю найкращих синів цієї землі, — з вами „Солідарність”, з вами Польща. Щастя вам! Хай Бог дає вам силу! Хай живе демократична, справедлива, вільна Україна!”²⁹

З організаційних справ варто згадати про звіт Мандатної комісії (голова Віктор Кулінич) і Фінансової (голова Галина Антонюк), і зокрема останньої. Як заявила була Антонюк, уряд

УРСР дослівно перерізав горло НРУ, аби НРУ не став фінансово діяльною силою. Численні перекази від людей з усіх верств населення на рахунок НРУ в банку, банк відправляв адресатам. Тоді НРУ мав у своєму розпорядженні близько 30 тисяч карбованців.

Коментуючи перебіг 9 вересня, А. Доценко голова корпункту УГС в Москві, повідомляв, що цей день, ці хвилини „увійдуть в історію України як час офіційного проголошення нової громадсько-політичної організації „Народний Рух України за перебудову”. Звершилося те, чого ми так довго чекали. Відбулася консолідація усіх прогресивних сил республіки, які солідаризуються у боротьбі проти спільного ворога — партійної бюрократії, з прогресивними рухами усіх націй і народностей світу. Делегати з'їзду, і ті, хто під зливою слухав трансляцію роботи форуму на вулиці перед Палацом культури Київського політехнічного інституту, — всі вітали один одного з подією величезної ваги. Співом „Заповіту” завершився другий день роботи з'їзду . . . Різні були виступи цього дня на з'їзді. Конструктивні, емоційні, стримані, можливо, придалося б більше аналітичних, можливо, необхідно спокійніше говорити про наболіле. Можливо. Але треба вчитися. Треба зростати й дорослішати нашій дитині, що народилася 9-го вересня 89-го року у Києві. Але в день народження емоції можна зрозуміти й пробачити, бо сльози радості були на очах не тільки у молодих, а й у тих людей, що не пустили сльози в сталінських катівнях. У тих, хто не звик показувати своїх почувань”.²⁸

Цього ж дня відбулося засідання Республіканського депутатського клубу, який окремою телеграмою звернувся до Президії Верховної Ради СРСР і М. С. Горбачова. У „Зверненні групи народних депутатів СРСР про політичне становище на Україні” мовилось:

„Ми, народні депутати СРСР, запрошені на Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову, провели паралельно друге засідання Республіканського депутатського клубу і, провівши обмін думок про становище на місцях, дійшли до глибокого переконання, що напруженість на Україні зростає і що головною причиною цього є негнучкість, а інколи й свідомо провокаційна діяльність республіканського партійно-державного апарату, що приводить не до консолідації усіх здорових сил, а до конфронтації. Апаратів вигідно нині настроювати групи людей одне проти одного, розповсюджуючи про ті або інші самодіяльні рухи свідому дезінформацію. Зокрема, у пресі Рух України за перебудову представили, і не без успіху, як бандерівську, націоналістичну організацію, в той час як до цього не давали приводу ні програма Руху, ні його формування з

українських, російських, білоруських, єврейських, угорських, болгарських, грецьких та багатьох інших національностей, ні його дії, ні з'їзд, який працює навколо осі багатонаціональної єдності. Ідея інтернаціональної єдності стала тут первиннооб'єднуючим фактором. Далеко не все в Русі за перебудову є нині однозначним і не з усіма виступами на з'їзді можна було погодитися, але брак спільності поглядів компенсувався доброю волею делегатів до єдності. Тим часом преса, якою монополює користується партійно-державний апарат, намагалася спотворити факти і залякати населення можливим міжнаціональним розбратом, тим самим провокуючи його. Нині загострення ситуації в республіці, політизації становища послужили публікації проєктів республіканських законів про вибори, окремі, напевно відомі Вам пункти яких були сприйняті виборцями як реакційні, як такі, що сприяють зіткненням різних прошарків суспільства, щоб дестабілізувати становище в республіці і звинуватити в дестабілізації демократичні перетворення, а часто голосно у пресі і Вас особисто, протиставляючи Вас іншим членам Політбюро. Ускладнюється також становище народних депутатів СРСР, яких, з одного боку, кличуть до колективів для того, щоб усунути напруженість та передстрайкові ситуації, а, з другого боку, їх звинувачують у виникненні цих ситуацій. Почастішали випадки свідомої компрометації народних депутатів СРСР у пресі. Але спроби відповісти через ту ж пресу наштовхуються на опір, а засоби масової інформації або замовчують діяльність народних депутатів, або застосовують практику регулярних образ тих депутатів, які проявляють активність. Авторитет вищих представників влади в республіці впав до нуля і далі продовжує падати. Підірвано віру не лише в окремих представників влади і в нинішній апарат, а й в оновлений соціалізм. Відчувши, що вибори можуть виявитися останнім випробуванням для республіканської застійної системи управління, власті ладні піти на будь-який крок, що може таким чином вплинути на зміни ситуації, наслідки яких важко передбачити, а може лише ускладнити становище. На численних зборах і мітингах трудових колективів схвалено резолюції, в яких міститься вимога відставки Володимира Щербицького й Валентини Шевченко. Турбуючись долею Української РСР у майбутньому і перебудови в усій країні, відчуваючи особисту відповідальність за те, що відбувається, ми наполягаємо на публікації цього звернення в центральних і республіканських газетах і розгляду цього звернення на усіх рівнях. Народні депутати СРСР — Челишев, Щербак, Куценко, Гришук, Яворівський, Братунь, Черняк, Вакарчук, Сандуляк, Сорочик, Таланчук, Захаров, Ярошинська,

10 вересня Установчий З'їзд продовжував свою працю. Серед низки доповідачів слід зокрема згадати Вячеслава Чорновола й Василя Барладяну, виступи яких де в чому різнилися від інших, бо містили й полемічні, але конструктивні, концепційно-принципові й практичні елементи. Ще на Київській регіональній конференції НРУ 1 липня 1989 р. Чорновіл перестерігав організаторів НРУ перед недооцінюванням і замовчуванням ролі УГС у творенні НРУ та деякими тенденціями в НРУ йти на певні поступки режимові у програмових питаннях. А також проти деяких спроб „відмежувати” НРУ від УГС та інших патріотичних об'єднань. Він згадав тоді про записку, що її він подав був Президії конференції після виступу Дончика і в якій було сказано: „Чому у виступі тов. Дончика, коли він називав передумови виникнення НРУ, різні неформальні організації називав, що несли цю ідею, не згадав і словом Українську Гельсінкську Спілку, яка ще 7 липня 1988 року оприлюднила свою декларацію принципів, аналогічну часом до буквальних збігів з програмами народних фронтів Латвії, Естонії, Саудісу, які з'явилися на місяць пізніше, щоб створити демократичний фронт сприяння перебудові у Львові, яка була оголошена на Львівських мітингах влітку 1988 року. Що якраз через те, а не через якийсь міф про пам'ятник Бандері жорстоко розганялись з застосуванням спецзагонів і собак наші мітинги. Чи можна починати благородну діяльність із напівправди? Чи можна відмежовуватись від інших патріотичних організацій, що зазнають офіційного гальмування? Чи не гадаєте Ви, шановні організатори НРУ, що і Вам трохи попустили тільки для того, щоб протиставити народний рух Спілці, всі, чи майже всі члени якої підтримують РУХ і входять до нього персонально, але не організаційно, бо деякі пункти програми вважаємо занадто компромісними, якщо не сказати більше. Прошу записку зачитати. РУХу цензура не личить”.³⁰

Крім Чорновола записку підписали ще Василь Барладяну і Роман Латиш як активісти УГС. У тодішній Програмі НРУ, чи пак її проєкті, Чорновіл і його колеги піддали сумніву положення про керівну роль партії. Чорновіл наголосив: „Вважаю недопустимим визнання керівної ролі партії. Якої партії? Тієї партії, яка 70 років гробила український народ? Підраховано, що за 70 років більше знищено українців, ніж їх зараз проживає в Україні. Нищив нас не Берія і не Сталін, нищила нас ідеологія, однопартійна система. Нищила нас та система, яка була започаткована розгоном установчих зборів в 1918 році і ліквідацією демократії. Більше 50 мільйонів українців знищено.

Яка керівна роль? Тільки багатопартійна система. Тільки широкий плюралізм думок. І тільки право постановки глобальних проблем. Ми не хочемо ховатися за проблеми мови, енергетики, все це зрозуміло. Але нам необхідно зрозуміти, що тільки тоді, коли український народ разом з іншими народами, що проживають на Україні стане повним господарем на своїй землі, всі проблеми будуть зняті. У програмі УГС з самого початку проголошено вимогу української державності. Ми, як федеративна правозахисна організація включаєм в свої ряди всіх, хто ставить питання державності починаючи від Федерації, дійсної федерації, а не тої фікції, яку ми маємо багато років, конфедерації — об'єднання з іншими народами Союзу, чи народами Європи, як нам пропонують поляки, наприклад, в перспективі, а також повної державної незалежності”.³¹

До речі тут слід згадати, що ухвалена 9 вересня Установчим З'їздом НРУ „Програма”, вже не містила положення про керівну роль партії. І взагалі вона робила враження добре опрацьованого, аналітично і юридично обґрунтованого документа, який стосується всіх ділянок суспільного життя на Україні та висуває конкретні заходи для виходу з суспільної кризи, що до неї довела Компартія.

У виступі Вячеслава Чорновола на Установчому З'їзді 10 вересня помітне продовження деяких думок із Київської регіональної конференції, але велику частину своєї промови він присв'ятив передусім полеміці з Іваном Дзюбою. Свій виступ почав привітанням:

„Панове! Від імені Української Гельсінкської Спілки, яка — смію думати — ввібрала в себе сьогодні значну частину авангарду борців за наше національне відродження і наш національний порятунок, вітаю всіх Вас і всіх нас із знаменною подією — створенням нашого Руху. Розуміючи важливість організаційного оформлення масового Народного Руху з широкою програмою національного порятунку, я водночас, не зовсім поділяю еuforia багатьох делегатів і ораторів. Ми запізнилися, точніше — нам допомогли запізнитися рівно на рік, який може виявитися фатальним для долі нашого народу. За цей час зріс громадський скептицизм щодо перебудовних гасел, а партійно-бюрократична кляса перебудувалася і опанувала перебудовну термінологію, яка ще недавно застрягала їй в горлі. Ми це прекрасно побачили, як легко оперував перебудовними словесами Леонід Кравчук, який, у незвично м'якій промові все ж таки зумів нас приховано полякати: „Подивимися, мовляв, куди Ви будете рухатися, а потім будемо вживати потрібних заходів”.

Отже, тепер від нас самих залежить, чи ми залишимося ті-

льки на рівні голосних декларацій, на рівні того пафосу, який панував тут вчора і позавчора, чи справді будемо рухатися до національного, а значить і соціального визволення.

Хочу нагадати трохи про історію нашого „Руху”, бо про це мало хто тут говорив. Хочу нагадати про ті героїчні спроби організуватися під назвою чи то „Фронту”, чи то „Руху” протягом більше, ніж року. Хочу нагадати про ті зуллілля, яких докладали активісти „Руху” із Вінниці, Одеси, Івано-Франківська, Харкова і, зокрема, зі Львова, який став справжньою лабораторією перебудови в Україні, за що треба Львову подякувати”. (Оплески.)

„Хочу нагадати, як понад тринадцять місяців тому, 4-го серпня 88-го року молодчики із спецназів із кийками і собаками, які рвали людське тіло, розігнали багатотисячне народне віче у Львові, на якому мало бути утверджене створення Демократичного Фронту сприяння перебудові, а потім кілька місяців тримали місто у стані напіввійськової облоги, силою не допускаючи жодного мітингу чи зборів, на яких могли заговорити про Народний Фронт.

Отож, від початку ідея Народного Руху була окроплена кров’ю. Ми про це ніколи не повинні забувати. І ми повинні пам’ятати, що в тій атмосфері тотального переслідування самої ідеї Народного Фронту чи „Руху” — цю ідею несла саме Українська Гельсінкська Спілка, яка виробила конструктивну програму, декларацію принципів, основні положення якої ми сьогодні зустрічаємо в програмі „Руху” (оплески). Я це говорю не для того, щоб підкреслити наші заслуги, а для того, щоб знейтралізувати спроби партійної бюрократії, реакційних шовіністичних сил, відокремити нас від національно-демократичного Руху України, протиставившись йому. Такі спроби, як Ви знаєте, частково реалізувалися на Установчій Конференції київської організації „Руху”. І я радий, що тверезий розум лідерів нашого „Руху” не допустив до такого протиставлення на теперішньому з’їзді (оплески). Лишилося воно тільки на сторінках одіозної газети „Правда України” (оплески).

„А тепер, хочу скористатися присутністю активу національно-демократичних сил всієї України, щоб кількома реченнями розповісти, що справді являє собою уздовж і впоперек оббріхана монополізованою пропагандою Українська Гельсінкська Спілка.

Почавши створювати навесні 1988-го року таку організацію, ми виходили з того, що однопартійність і відсутність організованої опозиції — це смерть для всякої демократичної перебудови. Тому, не зважаючи на свою правозахисну назву, яку, до речі, ми скоро поміняємо, ми відразу окреслилися, як

політична організація, яка запропонувала свою програму перебудови українського суспільства багатьма положеннями, альтернативну до політики КПРС, особливо в нашій застійній Україні (оплески).

Сьогодні, коли чотири роки перебудови не принесли Україні нічого, крім голосного батогування минулого, крім не зупиненої денационалізації, крім засилля імперського централізму, безконтрольного господарювання на нашій землі майже шестидесяти Міністерств і Комітетів, крім екологічних нещасть, крім черг і нових нестатків, ми вирішили відверто сказати українському народові й іншим народам, для яких Україна стала батьківщиною, що єдиним порятунком для всіх нас ми вважаємо повну державну незалежність України, здобуту мирними, демократичними, конституційними шляхами (оплески).

Вважаю, що прагнення державної незалежності — це не смертельний гріх, з яким треба сором'язливо ховатися від сусіда, а нормальне самоусвідомлення кожного повноцінного члена тієї найстійкішої людської спільноти, яка називається народом, або нацією. І називати людей, які так ставлять питання, „націоналістами” — це значить не розуміти, що таке націоналізм. В такому разі націоналістом треба назвати і „вождя всіх народів” Сталіна, який записав у своїй Конституції право націй на самовизначення, право на вихід із Радянського Союзу.

Націоналізм — це коли одна нація вивисує себе над іншими націями, називає себе „великим народом”, „старшим братом” і так далі. Ми знаємо, хто був носієм такого націоналізму. Націоналізм — це коли одна нація намагається якимсь чином ущемити іншу націю. Я маю тут на увазі навіть не саму російську націю, а партійних керівників. Я не маю претензій до російського народу, але я маю претензії до керівників КПРС, які зробили російський народ сліпою зброєю русифікації і приниження України (оплески).

Але водночас ми реалісти, ми не хочемо забігати наперед суспільного розвитку і розкидатися не сьогоднішніми закликами. Ми усвідомлюємо, що сьогоднішня Україна — це велика фізична й духовна руїна і треба докласти чимало праці, щоб піднести з дорожнього пороку розтоптану національну державницьку свідомість нашого народу. А ще ми — переконані демократи і твердо знаємо, що на ґрунті ненависті, як соціальної, так і національної, на ґрунті насильства й крові ніколи в історії нічого доброго не зростало, що революції, як правило, завершувалися махровою реакцією, а передреволюційні прекрасні ідеали доводилося потім відроджувати і утверджувати десятиліттями еволюційного розвитку.

Не був винятком і Жовтневий переворот в Росії, який ставив

за мету спорудити царство соціальної справедливості, а призвів до небаченого світом терору. І справа тут, звичайно, не в особі Сталіна, як це декому вигідно тлумачити, а в самій ідеології”.

У так званому „партійному самвидаві” і навіть у пресі, як ось 2-го вересня в статті партійного функціонера у „Вечірньому Києві”, нам закидають, що ми прагнемо влади. Чому б і ні, якщо під боротьбою за владу розуміти не збройне захоплення її, яке може початися холостим пострілом „Аврори” і перерости у розстріли мільйонів наших співгромадян, а демократичний парламентський шлях. У нас сьогодні перед очима приклад польської „Солідарності”, лідери якої для порятунку нації доходять до деякого порозуміння навіть із тією партією, і з тими її функціонерами, які вводили в Польщі надзвичайний стан і садили своїх сьогоднішніх парламентських партнерів у тюрми. Гадаю, досить із нас траншей, що їх рили по живому тілу нашого народу ті, хто взяв на озброєння давнє імперське правило: „розділяй і владарюй”. Ділили нас на „білих”, „червоних” і „жовто-блакитних”, на „куркулів” і „незаможників”, на „інтернаціоналістів” і „націоналістів”, на „слуг” і „ворогів” народу. А тепер ще хочуть поділити на „лояльних перебудовників” і „екстремістів”. Не даймося! (оплески).

Те, що Лук’яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч чи Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі покищо воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, ще не підстава для роз’єднання. Якраз Народний Рух і покликаний об’єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ (оплески).

У зв’язку з тим, що мене підганяє регламент і головуючий мій найкращий друг і одностудець Михайло Горинь (вигуки „Хай говорить!” „Продовжити”), я випускаю частину виступу про ті конкретні справи, які маємо робити ми всі, в тому числі і УГС в „Русі”, і хочу дещо понизити тонус свого виступу, вдавнившись до полеміки.

Наш з’їзд проходить у такому собі літературно-публіцистичному стилі, з високим пафосом. Мало ми, все таки, говоримо про конкретні справи. Хоча були дуже конструктивні виступи, зокрема, Черняка, Брайчевського, Конєва та інших. І ми зовсім не полемізуємо між собою. Ми реагуємо однаково на різні думки і ідеї. Виголошує, наприклад, оратор якусь ідею. Ми встаємо і аплодуємо. А інший виголошує протилежну, і ті ж самі люди встають і влаштовують овації. Зокрема я хотів би зупинитись на виступі шанованого мною ще з шестидесятих років Івана Дзюби. Гадаю, що Іван Дзюба не продумав концепції

свого виступу, і це вчора підтвердилося, коли ми побачили, як добре використала виступ Дзюби в телепередачі офіційна пропаганда, подавши ті фрази, які були якось спрямовані проти національної символіки або які принижували значення З'їзду, як відірваного від народу, і обірвавши запис, коли Іван Дзюба спробував трохи покритикувати партійну бюрократію. Я наводжу фразу із цього виступу:

„Надати нашому Рухові таке вузьке спрямування, такий злобний характер, сконцентрувати зусилля не навколо пекучих соціальних та національно-культурних проблем, а навколо блакитно-жовтого прапора і тризуба — це найпростіший і найефективніший спосіб скомпрометувати і угробити наш Рух, привести до поразки всякий поступ”.

Я вважаю, що на питанні нашої символіки сконцентрували увагу не ми, а партійно-бюрократичний апарат (оплески). Символіка потрібна кожному народові. Що не розуміємо ми її в Донбасі — це нічого. Пройде час — зрозуміємо. Сьогодні на наш герб, на наші прапори напускають спецроти. Вже багато людей пересуджено за них. Сьогодні хапають людей з нашими прапорами, рвуть їх. Цим наші зусилля і сконцентрували на символіці. Повірте, Леоніде Кравчук, що у нас назад шляху немає. Ми не відступимо (оплески). І зовсім не забуваємо ми інших наших проблем, коли під нашими прапорами проводимо мітинги, чи ось цей З'їзд. Під нашими прапорами і вчора, і позавчора піднято багато конструктивних проблем. Так само не згідний я і з такою фразою у виступі Івана Дзюби: „Безвідповідальні дії тих нечисленних, але разючих для ока елементів, які висувають авантюристичні, позбавлені абсолютно всякого реального змісту або й провокаційні гасла типу „Геть окупантів!”, оживляють забуту лексику на кшталт „москалів” і тому подібне, і кричать про негайний вихід із Союзу РСР, як про, нібито, відому їм волю українського народу. Де тут дитяча забава, де політична дурість, а де мудро скерована провокація?”

По-перше, не треба акцентувати увагу на дурницях. В усякому русі завжди бувають якісь попутники, люди не широкі, і не розумні, які можуть говорити про „москалів” і тому подібне. Що ж торкається гасла „Геть окупантів!”, то побачивши таке гасло на мітингу в Івано-Франківську, я пояснив людям, що я проти такого гасла без пояснень. Якщо під окупантами розуміти прес центральних міністрів, господарювання московського імперіалізму на нашій землі, то справді геть таких окупантів. Якщо під цим гаслом розуміти людей з партійно-бюрократичного апарату, яких нам в Україну наслали, ніби в нас бракує своїх бюрократів, то тоді теж „Геть окупантів!”. Але якщо розуміти під цим російського робітника, який, не усвідомлюючи своєї ролі,

потрапив до нас в результаті сталінсько-сусловської політики — перемішування народів, у якого тут вже виросли діти, які не мають іншої батьківщини, як Україна, то я проти гасла „Геть окупантів!” (оплески).

За браком часу, я випускаю критику ще деяких положень із виступу Івана Дзюби, з якими я принципово не погоджуюся. Але я цілком підтримую ту частину його промови, де говорилося про ставлення до інших національностей, які живуть в Україні. Більше того, УГС іде значно далі, ніж пропонує Іван Дзюба.

Щодо кримсько-татарської проблеми, то ми ставимо питання не просто про повернення кримських татар на Батьківщину, а про організоване повернення за допомогою тієї держави, яка їх виселила, і з компенсаціями, і з викупом їхніх колишніх жител, тобто, повернення в ті місця, де вони проживали, а не в степові резервації.

Оце буде історична справедливість. Інакше ми не матимемо права називатися демократичним народом, якщо ми саме так не поставимо питання (оплески).

Про справжній, а не якийсь там партійний інтернаціоналізм свідчать хоча б такі факти: Учора перед Вами виступав делегат з Івано-Франківська, росіянин Волков, і всім сподобався його виступ. Він — член Української Гельсінкської Спілки (оплески). Росіянина Фурманова, члена УГС, ми спробуємо висунути депутатом в кандидати Верховної Ради України (оплески).

Перед Вами вчора виступав з конструктивною промовою євреї Йосип Зісельс, член керівництва Спілки, її Всеукраїнської Координаційної Ради. Так хто нас після цього посміє звинуватити в націоналізмі? Оті писаки з „Правди України”, які називають нас націоналістичною екстремістською організацією і які посміли в сьогоднішньому номері обплювати навіть наших гостей, представників української еміграції? Дуже хочеться їм вбити клин між нами.”³²

Чорновіл мав на увазі Христину Фрідленд і Тараса Гунчака, гостей Установчого З'їзду НРУ, на яких напала була „Правда України”.³³ Анонімний власний кореспондент „Правди України” нагадав Христині Фрідленд її „пригоду” з березня 1989 року, коли митники в Бориспільському аеропорту вилучили були в неї закордонні видання й „інструкцію про збирання політичної інформації для закордонної ОУН.” Про це вже була згадка в одному з попередніх розділів. До „гостей із ОУН” кореспондент „Правди України” зарахував також проф. Тараса Гунчака, головного редактора журналу „Сучасність”. Виглядає, що „правдівського” кореспондента погано поінформували: згідно з засадою, яку видавництво ухвалило від самого початку появи журналу „Сучасність”, його головний редактор завжди

був безпартійний . . . Про сам журнал сказано, що його видає „зарубіжна оунівська організація ЗП УГВР (Закордонне Представництво Української Головної Визвольної Ради)”, а про проф. Гунчака, що він „автор надрукованих на Заході антирадянських книг „Російський імперіалізм”, „Переоцінка Симона Петлюри і українсько-єврейські стосунки”, „Літопис УПА”, а також опуса про дивізію СС Галичина”. Кореспондент не забув ще додати, що „Т. Гунчак прибув до Києва на запрошення І. Драча, який подбав і про те, щоб той одержав кімнати в готелі „Дніпро”.

Чорновіл продовжував свій виступ: „Дуже хочеться їм ділити наш народ, роз’єднати нас, та ще й розсварити з іншими національностями, які живуть на території України. Не вдасться. Ми їм цього ніколи не дозволимо (оплески).

Я закінчу виступ тією фразою, якою я закінчую останнім часом усі свої виступи, своїм „Карфаген повинен бути зруйнованим!”. Усі ми, в тому числі й новостворений Рух так вважатимемо виконаним свій великий громадянський обов’язок, свою історичну місію тільки тоді, коли ми всі, українці й інші народи, для яких Україна стала Батьківщиною, станемо повновладними, ні від кого незалежними, господарями на нашій українській землі. Слава Україні!”³⁴ (Тривалі оплески, вигуки: „Слава!”. Всі встають).

Полемічним і для деякого контрверсійним був виступ Василя Барладяну:

„Шановні Пані і Панове! Співвітчизники!

Мені постійно доводиться приїздити до Києва з Одеси. Але я — відрядник 700-тисячної галузки українського народу, що є частиною корінного населення Молдавії. Внаслідок національної політики КПРС нас по війні позбавили шкіл. 44 тисячі українців, що живуть у фашистській Румунії (бо націонал-комунізм — це теж фашизм) мають ліцеї, педагогічний коледж, відділення у Бухарестському університеті, кафедру в Інституті іноземних мов, газету, альманах. А 700 тисяч моїх земляків позбавлені голосу й права на рідне слово. І сьогодні вороги молдавського народу називають нас російськомовним населенням. Примушують селян щотижня віддавати одноденний заробіток у фонд страйкуючих колонізаторів.

Проте, тільки визнання молдавської державною й мовою міжнаціонального спілкування поверне моїм землякам голос і право на рідне слово.

Важким виявився шлях до цієї трибуни. Я записався на виступ 8-го, перед початком З’їзду. Усі чули, що головуючий запевнив: „Представникові молдавських українців надамо слово завтра”. 9-го я знову записався на виступ. І знову просив, аби мені дали

час для повноцінного виступу. Але вчора про моє бажання забули. Організатори З'їзду віддають перевагу киянам і львів'янам. Гадають, що в провінціях розумних голів немає. Проте доля України вирішиться не в Києві і не у Львові, а на Сході та Півдні. Нагадую: нашому народові шлях до незалежності в 1918-1919-го перетяли так звана Донбаська Радянська Республіка й причорноморські міста, які не дали Центральній Раді заволодіти військовим флотом. Флот було потоплено, а відтак було потоплено й нашу незалежність.

Мав намір виступити з аналізом „платформи” КПРС з національного питання. За чотири хвилини аналізу не зробиш. Якщо вдасться, то хібащо зупинюсь лише на деяких важливих моментах цієї ворожої народам „платформи”.

Критикувати КПРС — це не антирадянщина. В СРСР є тільки одна антирадянська організація, яка відібрала у Рад народних депутатів всю владу. Ім'я цієї антирадянської організації — КПРС.

Шановні Пані і Панове! Ми переживаємо дуже цікавий час. Називаю його бездержав'ям. Держава — це економіка й економічні зв'язки. Ні економіки, ні конкретних зв'язків не існує. І якби сьогодні навіть малесенька, але економічно сильна країна, скажімо, Південна Корея, побажала завоювати СРСР, то їй вистачило б свого економічного потенціалу, аби дійти до Москви й піднести там свого прапора.

Проте доба бездержав'я цікава ще й тим, що існує влада, в руках якої такі репресивні органи, як армія, КГБ й міліція. Але нинішнє бездержав'я передусім цікаве такою революційною прикметою, як двовладдя. З одного боку, влада КПРС, а з другого, — влада страйкомів, які вже існують в Кемеровській області й у нас в Донбасі. Не демонстрації, а страйки — єдиний мирний шлях до завоювання народом влади.

Для того, аби відродити державність, треба насамперед демонтувати все те, що нагородила КПРС за 72 роки свого панування. Усе, що ми сьогодні маємо — економічну катастрофу, духовний занепад — було запрограмовано КПРС. Саме вона знищила майже 109 мільйонів безневинних людей. Це правдива цифра. 10-го червня, коли З'їзд народних депутатів СРСР оголосив себе „найвищою державною владою в країні”, Михайло Горбачов, заявив, що „20 мільйонів комуністів спроможні й далі виконувати роль „носія програмних цілей”. „І саме тому завдання народу полягає в тому, щоб цих програмістів позбавити влади раз і назавжди. Але в складі СРСР Україна буде жити, як духовно, так і економічно. Сьогодні тільки економічно безграмотна людина може виступати проти самостійності України. У „Програмі” РУХ-у незалежність сором'язливо

називається суверенітетом. Останній зводиться до госпрозрахунку та самофінансування. Панове, „суверенітет” перекладається з німецької та французької на українську, як „незалежність”. І не треба цього соромитися.

Автори „Програми” не лише соромляться, але й не називають цілих історичних епох своїми іменами. А це вже гра. Панове, ми граємося, коли говоримо, що за часів Сталіна було порушено „ленінську національну політику”. Те, що ми сьогодні маємо, якраз і є ленінською національною політикою. Не був Ленін другом народів. Ось що він писав у „Тезах з національного питання”: „Визнання соціал-демократією права всіх націй на самовизначення аж ніяк не означає відмови соціал-демократії, — яка зараз називається КПРС, — від самостійної оцінки доцільності державного відокремлення тієї чи іншої нації в кожному окремому випадку”.

Ось уже другий рік 76 відсотків населення Нагірного Карабаху бажає воз’єднатися з Вірменією, а КПРС не бачить у цьому „доцільності”. Якби після того, як обласна Рада Нагірного Карабаху схвалила рішення про воз’єднання з Вірменією, партія не озиралася не Ленінову „доцільність”, не було б сумгаїтської різанини.

Закон, вірніше, проект закону УРСР про мови — теж провокація. Партія нав’язує нам в Україні російську, як мову міжнаціонального спілкування, КПРС обрала ще за часів Леніна російську, як жаргон, що об’єднує злодіїв у концтаборах, аби душити народи. І при цьому посилається на Леніна. Доки ми не скинемо з п’єдесталу цього боввана, нас дуритимуть різного роду теоріями.”³⁵ Головуючий Михайло Горинь: Прошу звільнити трибуну. Ви вичерпали свої чотири хвилини.

Барладяну: „Нам потрібна тільки незалежність. Якщо виходити з сьогоднішніх народних потреб, то незалежність — це мило, хліб, м’ясо. А для нас усіх — свобода особистості, розквіт культури й добробут. Хай живе незалежна Україна!”³⁶

Анатолій Доценко так висловлював свої враження з нарад З’їзду 10 вересня 1989 р.: „А 10-го вересня зранку знову почалася напружена робота. І хоч були вже ухвалені статут і програма, дебати й виступи продовжувалися, так само тепло, як приймали вчора слова полковника Мартиросяна, народного депутата СРСР, який сказав, що армія ніколи не піде проти народу, — сприйняли сьогодні привітання представників Народних Рухів Латвії і Литви. Полемічним і конструктивним був виступ відомого правозахисника Вячеслава Чорновола. Схвилювала поява представника Народного Руху з Житомира Василя Овсієнка. Щиро вітали делегати з’їзду послання Народного фронту з Москви Олександра Мельнікова і багатьох інших. Треба сказати,

що головним гаслом на з'їзді був заклик до єдності. Його проголошував росіянин, син військовослужбовця Волков, українець Чорновіл, представники Литви, Латвії, Грузії, поляки, угорці, кримські татари. Щось нове народжувалося у цьому залі в столиці України. Народжувалася якісно нова спільність, нова дружба між людьми, які не хочуть ворогувати, як би не намагалася партократія таку ворожнечу спровокувати. Отже, з'їзд продовжує роботу. Виступають священосужителі. Зокрема, отець Богдан Михайлечко (Українська Автокефальна Православна Церква). Виступає Танюк, Москаленко. Буде ще сьогодні чимало цікавих думок, пропозицій, будуть вибори керівних органів''.³⁷

Увечорі, 10 вересня 1989 р. відбулися вибори керівних органів Народного Руху України за перебудову. Перший з'їзд НРУ обрав своє керівництво:

ГОЛОВА — письменник, лауреат Державної премії Української РСР імені Тараса Шевченка Іван Драч.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВИ — народний депутат СРСР з міста Дніпродзержинська **СЕРГІЙ КОНЄВ**.

ГОЛОВА РАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ — письменник, народний депутат СРСР, лауреат державної премії Української РСР імені Тараса Шевченка Володимир Яворівський.

ГОЛОВА РАДИ КОЛЕГІЙ — народний депутат СРСР, кандидат економічних наук Володимир Черняк.

ГОЛОВА СЕКРЕТАРІАТУ — психолог Михайло Горинь.

Голову Ради Національностей вирішили не обирати, натомість обрати координаторів, які й будуть формувати цю Раду. Загальна еuforia і атмосфера добротворної єдності, які панували на залі З'їзді, не могли однак приховати того важливого факту, що на тлі доповідей і виступів провідних учасників нарад, виразно виокреслилися були принаймі дві групи, що їх умовно можна б назвати поміркованою і радикальною. Речником поміркованої групи, чи пак течії, — були передусім Іван Драч, Дмитро Павличко, Іван Дзюба та інші. Вони виразно заступали лінію максимального поширення і забезпечення республіканського суверенітету, але в рамках СРСР, який мав би перебудуватись на справжню федерацію, чи й конфедерацію.

Принаймі під сучасну пору вони проти виходу України з Союзу РСР.

Як сказав був І. Драч кореспондентові „Радянської України” ще перед Установчим З'їздом в окремому інтерв'ю, що тоді, коли, наприклад, Олесь Шевченко, керівник київської регіональної Гельсінкської групи „був за Україну суверенну, самостійну, незалежну, без нашого Союзу РСР... я — за Україну вільну, суверенну у складі оновленої Федерації на основі нового Союзного договору. Упевнений, він буде...”.³⁸ Відчувалося, що

їхня постановка випливала з такого, а не іншого осмислення політичного реалізму, тобто політичної реальності сьогодення, достосувати себе до якої вони вважали передумовою для досягнення максимальних успіхів і здобутків у відбудові культурного, суспільно-економічного і суцільного національного життя взагалі. Виходячи із бісмарківського положення про те, що „політика — це мистецтво можливого”, вони ставили в основному на це „можливе”, яке вони розуміли і осмислювали по-своєму. Звідси, наприклад, намагання забезпечитись відповідним модус ко-операнді з партійним керівництвом і силовим апаратом партії, аби досягти з їхнього боку бодай певної прихильності й толерантності супроти діяльності НРУ.

У дещо спрощеній гострій формі це висловив у своєму коментарі про Установчий З'їзд Василь Барладяну, пишучи:

„Хоча у Програмі Народного Руху України вже не фігурує „керівна роль партії”, рухівці хочуть з нею співпрацювати. Дмитро Павличко в останні хвилини довго допитував Леоніда Кравчука, чи буде партія співпрацювати з Народним Рухом України. Але ж РУХ проголосив себе „громадсько-політичною організацією”, тобто, партією. А це означає, що сьогодні в Україні існують дві партії — КПУ і НРУ. КПУ допомогла Москві зруйнувати українську економіку, знищити сільське господарство, занечистити землю, повітря, ріки, озера й моря. Саме КПУ провадила денационалізацію України, витісняла з ужитку українську мову та мови національних меншин. З нею можна полемізувати, аби врешті-решт позбавити її влади, а співпрацювати РУХ повинен з тими організаціями, які мають на меті незалежну Україну, а відтак — добробут народу й розквіт культури . . .”³⁹

Але водночас він ствердив, що „попри все, З'їзд відбувся. На ньому об'єдналися в одну громадсько-політичну організацію демократично-патріотичні сили. З'їзд розколов народ України на народ і партію. Остання залишається самотньою, але при владі. Її підпирають КГБ, міліція та армія. А це сила! . . .”⁴⁰

Друга течія, що її ми назвали радикальною, була представлена в основному провідними членами УГС — Левком Лук'яненком, Вячеславом Чорноволом, Михайлом Горинем, Василем Барладяну та Георгієм Петрик-Попиком й іншими. Виходячи із свого розуміння і осмислення реальних подій сьогодення, вони теж ставили на першому місці під сучасну пору необхідність максимального досягнення республіканського суверенітету шляхом перетворення СРСР на справжню федерацію і потім конфедерацію, як союз незалежних держав. Але, власне, їхньою метою на майбутнє є досягнення повної державної незалежності. І якщо, наприклад, для Драча було

самозрозумілим, що Україна мала б залишатись як суверенна республіка в рамках Союзу, то таксамо самозрозумілим було для Лук'яненка, що Україна має бути незалежною державою. Звідси й різниці в питаннях практичної щоденної політики вже тепер, зокрема в питанні стратегії й тактики. У випадку радикальної течії: більш далекосяжні вимоги й постуляти та радикальніші заходи для чим скорішого здійснення необхідних змін у теперішній системі на Україні.

При тому, в обох течіях не бракувало більших, чи менших, різноманітних програмних і методологічних відтінків і „згущень”, які творили досить строкату палітру всередині кожної з цих груп.

Григорій Мусієнко запропонував на 3'їзді відбутися найближчим часом науково-практичну, ідеологічну конференцію НРУ. Така конференція вимагала б не тільки солідної підготовки — теоретичної і практичної, — а й передусім немалою вміння, зручності, доброї волі і взаємовирозуміння та почуття відповідальності, щоб знайти „спільний знаменник” для обох течій в одному НРУ. За відповідного рівня політичної культури й застосування демократичних принципів, НРУ мав завжди шанси залишатися „даховою організацією” для різних течій, гарантуючи таким способом розподіл ролей у цілісному політикумі та запобігаючи зайвим конфліктам і конфронтаціям, які призвели б до розпорошення сил і поборювання один одного.

Перший Установчий 3'їзд НРУ за перебудову схвалив низку резолюцій: у справі виборів і виборчого закону, про національну символіку, про Українську католицьку й автокефальну православну церкви та інші. Резолюція в справі виборів і виборчого закону звучала так:

„Установчий 3'їзд Руху відзначає, що консервативні сили Республіки всіма доступними їм засобами намагаються увічнити своє владарювання і стагнацію на українській землі. Найсприятливішою обставиною для гальмування перебудовчих процесів є недосконалість і суперечливість нинішнього законодавства, зокрема — виборчого, хибами якого правляча номенклатура користується повною мірою. Недосконалість закону СРСР про вибори народних депутатів та тяжкий тягар політичної зневіри й байдужості обумовили той факт, що значна частина депутатів від України не відстоює її інтересів у складі 3'їзду народних депутатів СРСР та Верховної Ради СРСР. Нині ми стоїмо перед великою історичною дилемою: Чи піде Україна шляхом демократичних перетворень слідом за іншими державами у напрямку досягнення дійсного народовладдя, а чи буде віддана вірності ідеалам непорушності стагнації на наших

землях. Значною мірою відповідь на це питання буде дана в жовтні цього року, коли Сесією Верховної Ради СРСР буде ухвалено нові закони про вибори народних депутатів УРСР і депутатів місцевих Рад. Свій варіант відповіді на це питання нинішнє керівництво України вже дало. Він міститься у запропонованих ним законопроектах.

Установчий 3-їзд Руху зазначає, що запропоновані апаратом законопроекти містять положення, спрямовані на гальмування перебудови в Україні. Це зокрема: вибори від громадських організацій, що є порушенням принципів рівного виборчого права; надання окружним Комісіям права на добір кола кандидатів шляхом оцінки їхніх платформ, є порушенням принципів загального виборчого права. Двоступінчастість вищого законодавчого органу, що є порушенням принципу прямого виборчого права, позбавленням можливості балотуватися на повторних виборах для кандидатів, що не були обрані. Це є порушенням принципів загального виборчого права. Формування напівпрофесійної, з аматорським ухилом, Верховної Ради, що є не сумісним з реалізацією ідеї правової держави. Надання передбаченого проектом обсягу прав голові Верховної Ради УРСР, за умов обрання його Колегії виборців, є недоцільним. Обмеження права установ на висування кандидатів в залежності від їх кількісного складу, що обумовлює нерівність виборців на стадії висунення кандидатів. Обмеження форм агітації та їх фінансування за умов монополії на засоби масової інформації спрямоване на обмеження поінформованості кандидатів, які не відповідають вимогам номенклатури. Участь громадян інших Республік у виборах до Верховної Ради УРСР, що є порушенням суверенітету Української РСР. Заборона агітації за бойкот виборів, що є обмеженням права на самозахист народу України.

Враховуючи також наявність цілої низки інших антидемократичних положень у законопроектах адміністративно-командної системи України, а також, беззастережну політичну цілісність та юридичну невідповідність запропонованих документів, Рух висуває альтернативний проект закону про виборчу систему України, опрацьований спільно з Українським Депутатським Клубом, і закликає усіх громадян України підтримати платформу Руху в цьому питанні.⁴¹

Резолюція установчого 3-їзду Народного Руху України про Українську Католицьку Церкву:

„У Західних областях України давно здобула права громадянства Українська греко-католицька Церква. Останнім часом її називають Українською Католицькою Церквою. УКЦ — це твір Берестейської унії 1596-го року, за якою православні владики визнали своєю верховною Церквою Римську Церкву, з

умовою збереження власних, історично-сформованих обрядів і традицій. Завдяки збереженню мови, грецького обряду та традиційних форм церковної структури, унія стала чинником, який відрізняв Україну від її західних та східних сусідів, протидіяв спробам полонізації та русифікації. Унія надала можливість українському духовенству звертатися безпосередньо до Риму, оминаючи польську Церкву, зміцнювати зв'язки з культурою Заходу.

1946-го року, у Львові, було ліквідовано УКЦ і розпочалося нещадне переслідування її душпастирів та віруючих. УКЦ перейшла на нелегальне становище на Україні, легально продовжуючи існувати тільки в еміграції.

На сьогодні українське католицьке духовенство заявило про свій вихід а підпілля і разом з чотирма мільйонами віруючих, вимагає легалізації УКЦ.^{''42}

Резолюція Установчого З'їзду з питання Української Автокефальної Православної Церкви:

„Українська Православна Церква 1686-го року була підпорядкована московському патріархату. Це підпорядкування було частиною загального плану русифікації України. Від 1720-го року, а особливо після Валуєвського циркуляру 1863-го року було заборонене видання будь-яких богословських книг українською мовою. Таким чином, православна Церква на Україні увійшла в 20-те століття не як національна Церква українського народу, а як чужа йому організаційна структура.

Український національно-церковний рух, що зародився після революції 1917-го року, увінчався відродженням Української Автокефальної Церкви у 1920-му році, але ця Церква проіснувала тільки до 1930-го року, коли була фактично розгромлена органами ГПУ. Довгий час в УРСР була заборонена навіть згадка про УАПЦ, хоч вона існувала й існує в еміграції. Ця Церква є законною, канонічною Церквою українського народу. Її митрополит, як і давні Київські митрополити, має зв'язки з Царгородським патріархом.^{''43}

З'їзд схвалив також два звернення, одне до всіх неукраїнців на Україні і друге — проти антисемітизму.

Звернення до неукраїнців звучало так:

„Долею судилося всім нам — українцям, росіянам, білорусам, євреям, угорцям, полякам, молдаванам, румунам, грекам, кримським татарам, болгарам, німцям, гагаузам, циганам, караїмам, асирійцям та представникам багатьох інших національностей — жити на одній землі, під широким і прекрасним українським небом.

У кожного з нас — різної глибини історичні корені у цій землі, та свята вона і дорога для кожного. Разом нам випадає жити

на терені України та дбати про її благополуччя і в подальшому. Скільки ж маємо ми цих турбот сьогодні!

Україна, що, крім себе, могла б прогодувати пів Європи, що могла б сяяти самоцвітом у колі вільних народів світу, опинилася на межі життя й смерті. Чорнобиль атомний, Чорнобиль економічний і Чорнобиль духовний — суть нині синонімами матері нашої України.

Знищення української мови супроводжувалося знищенням мов і культур усіх національних меншостей України. Знівечені чорноземи, перетворені на брудні мочари й зовсім висушені ріки, дефіцитні не лише ті чи інші товари, а вже й саме повітря, — хіба залишиться байдужою до всіх цих та багатьох інших бід кожна свідома людина?

Сьогодні всі ми — свідки того, якими вкрай незадовільними темпами вибирається із застою наша Україна, який відчутний опір перебудові чинить у столиці й на місцях адміністративно-бюрократичний апарат. Ні, без найактивнішої участі трудящих в управлінні народногосподарським, політичним і культурним життям, без контролю, здійснюваного самим народом, перебудова в нас, як і в усьому Союзі, не піде.

Для поглиблення її і виник наш Рух, для цього й розгортає він по всій республіці свою діяльність.

Та на який, одначе, опір найреакційнішої верстви чиновницького апарату наштовхувався він із самого початку! Перебріхування мети, ярликування, брудні інсинуації... Одна з інсинуацій — нібито Рух базується на вузьконаціональній, виключно українській основі, має націоналістичну мету. Стверджуємо категорично: Рух — не національно замкнена організація. Кличемо до нього свідомих представників всіх національностей, які сповнені бажання, аби перебудова в республіці розгорталася налагодженими темпами. Виступаємо за повносьиле відродження української нації, витоптаній впродовж віків царським і сталінським чоботом. Обстоюємо високий державний престиж української мови. Та що одначе поспіль безчесним наклепам означають всі ці прагнення? Тільки те, що домагаємося ми реалізувати в республіці справедливую лєнінську модель національного співжиття, викорінити й найменші прояви сталінсько-брежньєвської, що принесли стільки лиха всім народам. Боремося, зокрема, й за українську мову — надто дорого дісталося та й дістається українцям обстоювання власної гідності й чести, щоб не видаватися просто сміховинними вигадкам, нібито „вони прагнуть усіх зукраїнізувати”. Кожному народові — своя мова, кожному народові — своя школа. Така позиція Народного Руху за перебудову.

Наші брати росіяни! Чи можемо допустити, аби ваша

прекрасна мова, крім благородної об'єднувальної місії, була й засобом відтиснення на другий план (Ленін) інших національних мов? Чи можемо миритися, аби її і надалі спотворював жалюгідний сюржик, що видається за російську мову? Стверджуємо переконано: нічим не скутий розвій українського слова, як і слова всіх інших народів — то є спасіння і для мови російської, неодмінна передумова її очищення і квітування.

Наші брати угорці, поляки, молдавани! І надалі непохитно стоятимемо за ваші національні права, за розвиток і на українській землі ваших чудових культур.

Наші брати євреї, білоруси, болгари, німці, кримські татари, греки, гагаузи, цигани, асирійці, інші народи! Національне відродження на Україні для вас зневажених у роки сталінщини, тільки починається. Тож повністю і безумовно ми солідарні з вами. Зичимо вам всілякого добра.

У корінного населення республіки в лавах Руху ви завжди знайдете цілковиту підтримку і опору.

Дорогі співвітчизники! Разом з багатонаціональною сім'єю республіки підтримуйте і розгортайте діяльність Руху України за перебудову! Давайте відсіч безчесним перекрученням завдань, мети Руху, що їх сплоджує вцілілий із застійних часів бюрократично-чиновницький апарат. Створюйте нові і нові осередки Руху.

Пам'ятайте — доля перебудови на Україні в руках народів, що її населяють, у наших з вами руках."⁴⁴

У зверненні проти антисемітизму сказано:

„З'їзд Руху, виступаючи проти будь-яких форм національного розбрату, прагне до активної співпраці з євреями. Народ, який багато сторіч живе на українській землі, народ, який уславився своїми талантами і працелюбністю, і досі не відчувається рівноправним. Роки сталінізму та брежнєвщини, фашистський геноцид часів Другої світової війни завдали йому непоправних втрат. Зараз євреї на Україні, як і в інших республіках СРСР, позбавлені своєї національної початкової, середньої та вищої освіти, своєї мови. Це сталося не з вини нашого народу. Антисемітизм на Україні тримається не в середовищі національно свідомих і громадсько активних людей, а в денаціоналізованій масі, яка мислить стереотипами і живиться міфами. Але характерно, що на Україні антисемітське об'єднання не приживається в час нашого національного і громадського пробудження.

З'їзд закликає всіх свідомих громадян України, представників усіх націй та народностей, що живуть на її території, піднести свій голос проти будь-яких форм антисемітизму, стати на захист гідності єврейського народу, його культури, науки, релігії, права

на представництво в будь-яких виборних органах, його невід'ємного права говорити, творити, навчати дітей мовою іврит і мовою ідиш.

На Україні повинні діяти єврейські культурні та просвітницькі центри, заклади, науково-дослідні інститути єврейської культури, державні театри, ансамблі, видавництва, синагоги. Кожен свідомий громадянин України повинен допомогти в цьому єврейському народові.

Геть антисемітизм! Хай живе відродження єврейського народу! Хай живе братерство і взаємодопомога!"⁴⁵

Установчий З'їзд НРУ за перебудову не змінив засадничо генеральної настанови керівної партійної номенклатури до Руху. Він лише поширив і спотужнив дотеперішні виміри цієї подвійної настанови і подвійної гри з боку режиму. Так З'їзд остаточно довів і переконав керівництво КПУ, що Рух справді поважний суспільно-політичний фактор, якого не можна легковажити і до якого треба серйозно ставитися. Але серйозно ставитися в даному випадку означало б робити всі заходи, щоб обмежити в ньому впливи УГС та інших „екстремістів“, аби не допустити до „надмірного“ зросту його сили і впливів в народі. Як писав Н. Положевець, спеціальний кореспондент російськомовної „Комсомольской правды“ Литви, партійні керівники „не відважилися заборонити (рух) в корені. Вони вибрали іншу тактику. Почитайте республіканські газети. Гнівні листи, які таврують і соромлять письменників і „тих, які хочуть підірвати радянську владу і розпалюють національну ворожнечу“. Репортажі з мітингів, на яких трудящі вимагають притягнути до відповідальності всіх, „хто хоче взяти владу“. Зударити лобами різних людей — не нова тактика . . .”⁴⁶

Мотиви цієї тактики автор статті в „Комсомольській правді“ шукає у традиційній, запрограмованій роками практиці номенклатури, яка перед тим ніколи не потребувала за щось політично боротися, посідаючи повний монополію влади і всі командно-адміністративні інструменти для його здійснення. І далі: „соціальний егоїзм, страх зруйнувати політичний комфорт змусили функціонерів робити все, щоб народ не підтримав „Рух“. А сталось якраз навпаки. Прихильників „Руху“ ставало щораз більше. До нього приставали навіть ті, хто не поділяв його ідей. Підтримували задля протидії офіційному думанню . . .” Так, чи інакше, як ствердив цей автор, „політична боротьба стала реальністю, незалежно визнаємо ми це чи ні”,⁴⁷ і Рух продовжував зростати на силі.

Все це, однак, тільки „виструнчило” й активізувало подвійну гру партійних керівних функціонерів. Звідси, з одного боку,

загравання Кравчука й інших з Рухом, а з другого — критика й атаки проти Руху з боку керівництва КПУ, включно з тим же Кравчуком. Одне слово: стара ще передз'їздівська стратегія посилена в „квантитативному” сенсі. Ще перед Установчим з'їздом ця стратегія виявилася у повній силі у кампанії проти Руху в пресі й інших медіях, які не переставали критикувати „Рух” загалом, а Київську регіональну та інші обласні конференції й мітинги НРУ, зокрема. Особлива роль припала була в тому обласній пресі. Так, наприклад, „Радянська Волинь”⁴⁸ писала про „суперечливі враження” з успішної установчої конференції обласної організації НРУ за перебудову в Луцьку, яка відбулася 19 серпня 1989 р. І це попри те, що в ній брав участь виконком міської Ради народніх депутатів. Особливо гостро „Радянська Волинь” накинулась була на мітинг НРУ, який відбувся наступного дня на Замковій площі в Луцьку і в якому знову взяв участь виконком міської Ради. В. Лисові, авторові „репортажу” у „Радянській Волині”, не подобалося головню те, що член УГС Олександр Юрченко у своєму виступі про національне питання „закликав не визнавати керівної ролі партії, висловився навіть проти використання ветеранів КПРС у виховній роботі.” А найбільш його заболіло те, що деякі партійні й адміністративні представники, присутні на мітингу, не полемізували і не перечили таким, як Юрченко. Ба більше: „відверто націоналістичним був істеричний виступ гостя зі Львова, який, почавши із звернення „панове громадо”, проклав місток до „рабів Москви”, які сидять у Києві, і договорився до того, що бандерівці, може, й знищували когось, але знищували ворогів нації”.⁴⁹

Атаки проти НРУ за перебудову рясніли в обласній пресі, але перед у цій кампанії вели, очевидно, республіканські газети й інші медії. З'явилися також персональні напади навіть на народних депутатів СРСР, як наприклад, Володимира Яворівського, що його заатакував І. Дмитренко в „Радянській Україні”,⁵⁰ разом із іншим активістом НРУ Д. Поїздом.

На окрему згадку заслуговує, однак, інтерв'ю тодішнього Першого секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка у „Правде”,⁵¹ яке з'явилося в самий день відкриття Установчого З'їзду „Руху”. Івашко, щоправда, не назвав нікого поіменно, але, даючи опис „тих політичних формацій, які носять деструктивний характер” і зокрема „виділяючи таку небезпечну течію, як націоналістичну”, знав добре, в чий город він кидав камінчики . . . Нападаючи на націоналізм, який „багато біди і горя приніс Україні”, він водночас заявив, що „націоналізм не має нічого спільного з тим, чим він часто прикривається — збереження національної культури, мови, традицій, — того, без чого, дійсно,

не може жити народ . . .” „А тому там, де проявляється націоналізм, стремління посіяти ворожнечу між людьми, треба застосовувати закон — і то більш рішуче, ніж ми це робимо зараз . . .”

І не випадково саме напередодні Установчого З'їзду НРУ — 4 вересня 1989 р. відбулася в Києві координаційна нарада правозахисних органів республіки, на якій „відзначено, що останнім часом в низці областей України, насамперед, у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і в столиці республіки різко активізувалась антиконституційна діяльність активістів різних неформальних об'єднань реакційного екстремістського напрямку, серед яких є особи, раніше судимі, дармоїди, які, використовуючи для прикриття гасел боротьби за перебудову, грубо порушують громадський порядок, нехтують закон.

На несанкціонованих виконками місцевих Рад мітингах, демонстраціях, походах і молебнях вони розпалюють антирадянську кампанію, сіють міжнаціональну ворожнечу, широко використовують при цьому націоналістичну символіку і атрибутику, йдуть на пряму конфронтацію з представниками влади, часто ображають честь і гідність співробітників органів внутрішніх справ і дружинників, намагаються спровокувати заворушення і дестабілізувати обстановку.

Методи переконання, застосовувані органами внутрішніх справ, як правило, лідерами і підбурювачами несанкціонованих збіговиськ, ігноруються. Вони поведуться дедалі зухваліше і агресивніше.

Усе це викликає законне обурення трудящих. Люди вимагають від органів влади, прокуратури, міліції покінчити з нерішучістю лібералізму.

З метою втілення в життя основоположних принципів будівництва правової соціалістичної радянської держави органам прокуратури і внутрішніх справ на місцях запропоновано, використовуючи в повному обсязі всю силу закону і наданих їм прав, рішуче припиняти будь-які спроби, кого б там не було, порушити діюче законодавство і забезпечити, тим самим, належний громадський порядок та умови для нормальної праці і відпочинку населення республіки.”⁵²

Було очевидним, що йшлося тут про витворення певної психологічної атмосфери напередодні Установчого З'їзду із виразним розрахунком на відповідну „профілактичну” ефективність. Але нічого подібного не сталось і Рух відбув свій Установчий З'їзд, з національною символікою і викиненням пасу-са про „провідну роль партію” з його Програми. І це попри вимоги „рішуче припиняти будь-які спроби порушити правопоря-

док з боку, кого б там не було . . .” тобто й народних депутатів СРСР.

Під час 3’їзду офіційна преса і інші масмедії подавали лише те, що було положено . . . Тобто тільки повідомлення РАТАУ. Як зачитав на третій день 3’їзду Іван Драч із заяви Андрія Зубка, завідуючого відділом республіканської газети „Молодь України”, ідеологічний відділ ЦК КП України рекомендував не друкувати нічого свого, а обмежуватись до повідомлень РАТАУ. Нагадаємо, що ідеологічний відділ ЦК КПУ очолював Леонід Кравчук, той сам, який на 3’їзді НРУ заявляв, що він докладе всіх можливих зусиль, щоб партія і Рух співпрацювали . . . А в повідомленні РАТАУ про відкриття Установчого 3’їзду було сказано: „Про проект (Програми НРУ говорилось і на травневому (1989 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Відзначалось, що створення НРУ не знаходить підтримки у трудящих республіки. Проти спроб організації руху виступили колективи ряду великих промислових підприємств, громадських організацій. Адже за задумом ініціаторів НРУ рух повинен бути масовою, широко розгалуженою організацією, що стоятиме над органами Радянської влади і по суті опозиційною. І не випадково про входження в НРУ поспішили заявити „Українська хельсінкська спілка” і подібні до неї організації. Трудящі не приймають ідей національної відокремленості, по суті сепаратистські цілі, якими пройнятий проект програми НРУ, розуміючи, що вони йдуть урозріз з вимогами перебудови і по своєму характеру деструктивні”.⁵³

„Не пасло задніх” й українське телебачення, що й викликало протест делегатів Установчого 3’їзду. 10 вересня пішли протести, підписані десятками делегатів такого змісту: „Ми, що нижче підписалися, дивилися у прес-центрі 3’їзду НРУ передачу „суботні зустрічі” Українського телебачення від 9-го вересня 89-го року й „Актуальну камеру” від 8-го та 9-го вересня 89-го року і вважаємо інформацію про 3’їзд РУХУ спотвореною, практично, дезінформацією населення республіки”.⁵⁴

Вже після Установчого 3’їзду НРУ за перебудову газета „Радянська Україна” надрукувала „вияснення” Республіканського телебачення „Чому не показано 3’їзду НРУ?”. В ньому, серед іншого, мовиться, що „телебаченню не було дозволено розгорнути в залі багатокамерну техніку пересувної телевізійної станції (ПТС) . . .” та що навіть тоді, коли нарешті дано дозвіл, то „коли інженерно-технічні працівники телецентру почали розгортати пересувну телестанцію, представники громадської охорони порядку (ГОП) грубо зупинили ці роботи. В ході акредитації представник прес-центру НРУ заявив, що вирішено не давати дозволу Республіканському телебаченню на

встановлення камер ПТС у залі з'їзду. Натомість сказано, що Українському телебаченню дозволяється тільки портативну ручну репортажну камеру . . . У заключний же день з'їзду взагалі стався безпрецедентний випадок: його учасникам була нав'язана пропозиція про висловлення недовір'я навіть акредитованим кореспондентам Республіканського телебачення Ю. Шкарлату і З. Кулику тому, що „УТ постійно дезінформує населення України щодо роботи з'їзду” . . .” Своє вияснення Республіканське телебачення закінчує з обуренням, що „від імені мільйонів телеглядачів . . . Республіканське телебачення протестує проти дискримінаційних дій організаторів Установчого З'їзду щодо засобів масової інформації. Це — не в стилі гласності і плюралізму, не в дусі перебудови.”⁵⁵

Подібне „вияснення” дали від себе три кореспонденти „Правди України”, відомі із своїх попередніх писань проти НРУ, С. Ганичев, М. Деримов і В. Лукьяненко. Вони заявили, що „кореспондентів „Правди України” на з'їзд не допустили”, що тут мала місце виразна дискримінація „інакомислячих”.⁵⁶

Очевидно, ані Республіканське телебачення, ані кореспонденти „Правди України” та інших офіційних газет не вияснили, що їм не дали акредитації і не пустили до залі тому, що вони весь час писали проти НРУ та були відомі з свого ворожого наставлення до Руху. Для організаторів З'їзду було ясным, що свою присутність на З'їзді вони використають тільки для дезінформування населення про З'їзд і для атак проти нього. Що вони, зрештою, зробили так, чи інакше, але будучи поза З'їздом. До речі слід згадати, що були й кореспонденти, які нарікали і вибачались перед керівниками Руху, що „начальство” наказує їм писати проти Руху.

А номенклатурне начальство, дійсно, „доглядало справ”. Коли „Радянська Україна” вмістила скорочений текст повідомлення РАТАУ „Що ж вирішив Установчий з'їзд НРУ?” 13-го вересня 1989 р., вона мусіла повторити його у друге наступного дня вже без будь-яких скорочень. У ньому, між іншим, було сказано й таке: „З'їзд досить часто вибухав вигуками „Єдність!”. Але більше і довше всього скандувалося це слово після закликів об'єднатися в боротьбі проти КПРС, Раданської влади і соціалізму.

Ніколи ще під склепінням чудового актового залу, справжнього палацу для студентів, побудованого Радянською владою, не звучало стільки слів, які перекреслювали і її, і партію, і соціалізм.

У перервах між засіданнями у фойє йшла жвава торгівля жовто-блакитними прапорцями, значками з тризубом, самвидавськими газетами і листівками. Було серед них і „Вільне сло-

во'' — газета груп Народного руху України. Слова „за перебудову'' в ній були відсутні. І це досить симптоматично.

Все це настроювало учасників з'їзду на відповідний лад . . .

Більшість виступів будувалася на емоціях, носила викривальний характер минулого і сьогодення, не містила конструктивних пропозицій.''57

Про виступ Дмитра Павличка РАТАУ подало, що „дисонансом в його співповіді прозвучало таке твердження, що „демонстрації, страйки, „інтерфронти'' і „єдності'' російськомовного населення в Литві, Латвії, Естонії та Молдавії не тільки не зустрічають осуду з боку високих партійних та урядових чинників, а навпаки — до явищ явно великодержавницьких, шовіністичних виявляється з центру поблажлива увага, а іноді і симпатія. Деякі центральні газети й програми Центрального телебачення створюють заохотливу атмосферу для тих, хто виступає проти запровадження в наше життя демократичних принципів національної політики''.''58

А далі: До речі, й інші співповіді не відзначалися конструктивністю, глибиною аналізу стану справ, були густо насичені безвідповідальними заявами, посиленнями і зверненнями''.''59

Доцентіві Г. Мусієнкові РАТАУ закинуло, що він замість доповіді про проблеми соціальної справедливості, уславлював історичну символіку — тризуб і „священний жовто-блакитний прапор''. „Скінчив він побоюванням, що відсутність чіткої ідеологічної платформи (очевидно, в певних кольорах) перетворить „Рух у штучний супутник, який кружляє над КПСР''. „Подібні розумування викликали таке зауваження будівельника з Донецька С. Фурманюка: ось вже два дні ми тільки й говоримо, що про символіку, а жодної справи немає.''

„Волаючи про самостійність України, деякі промовці у словесному екстазі пов'язували цю самостійність із сподіваннями на допомогу ззовні. Інакше не можна розцінити виступ письменника П. Мовчана: „Ми мусимо оголосити нашу республіку реанімаційною зоною, для повернення життя якої та здоров'я потрібні колосальні міжнародні зусилля.''60

Перепало на горіхи й народним депутатам: „Навіть в присутності народних депутатів СРСР всіляко паплюжились Радянський Союз, партія, Радянська влада, обливалися брудом дружба народів, інтернаціоналізм. Але, на жаль, від жодного обранця народу не було навіть неспіливого заперечення. Більше того, окремі депутати, як показали виступи, для того й прибули на з'їзд, щоб підігріти антисоціалістичні пристрасті, і робили це беззусібно.

Чого варта, приміром, бездоказова, з бонапартистським

хизуванням заява В. Мартирисяна: „У мене таке враження, що хтось розвалює країну та прагне узурпувати владу за допомогою армії. Поки в армії є такі командири, як я, ми ніколи не направимо полки проти свого народу”. А народний депутат СРСР С. Конєв договорився до того, що назвав Заяву ЦК КПРС про становище у Прибалтиці „черговою провокацією”.⁶¹

Ба більше: „Будь-яка точка зору, яка хоча б у незначній мірі розходилася з позицією лідерів НРУ, піддавалася обструкції, а тих, хто її висловлював, освістували. Зате ті, хто намагався продиктувати свою волю народу України — нав'язати йому як національну символіку жовто-блакитний прапор і тризуб — символи, під якими вели боротьбу проти Радянської влади петлюрівці і бандерівці, ходили в героях.”⁶²

Не забуло РАТАУ згадати і про „непогодженість” з кореспондентами, вбачаючи в цьому брак демократії і гласності: „Чим можна пояснити відмову в акредитації на установчому з'їзді представникам редакції газети „Правда України”, деяких обласних газет? Викликають подив дії організаторів з'їзду, які зажадали від працівників республіканського телебачення залишити зал. Підставою для цього послужила заява керівника пресцентру про нібито необ'єктивне висвітлення тележурналістами роботи з'їзду. Як же узгоджуються такі дії з програмним пунктом НРУ про забезпечення найширшої гласності в діяльності громадських організацій і реальною можливістю висловлювати свою думку?”⁶³

РАТАУ закинуло також організаторам З'їзду порушення встановленої ними самими квоти представництва і те, що більшість делегатів призначалась згори: „Вийшло так, що з областей, де найбільше крикунів з так званих „груп підтримки Руху”, і делегувалося більше (Львів — 190 чол., Київ — 170, Ровно — 100, Тернопіль — 60). В той же час Харківській, Ворошиловградській, Донецькій, Миколаївській та іншим областям було виділено всього по 20 мандатів.

Як розуміти те, що офіційна делегація Одеської області, обрана народом, а також представники робітничих колективів Кіровоградщини, Сумщини, Чернігівщини не змогли подолати щільні кордони „охоронців порядку” і не потрапили до залу засідань?”⁶⁴

РАТАУ, очевидно й не заікнулося про те, що тут йшлося про „делегацію”, яку готував партапарат, разом з органами, щоб якщо не зірвати, то принаймі саботувати З'їзд. До речі, ще 9 вересня 1989 р. на другий день З'їзду „Правда України” опублікувала відкритого листа „позбавлених мандатів делегатів З'їзду Народного Руху України від трудових колективів Чернігівщини”, В. Шкота, водія АТП 17454, В. Мананнікова,

інженера та інших, всього 9 осіб, в якому вони протестували, що замість них Чернігівщину представляли Александр Котенко, Віталій Ростальний, Левко Лук'яненко та інші, що „їх трудящі не знали”. Котенкові вони закинули приналежність до УГС, „і взагалі, як розуміти наділення мандатом ще більш махрового українського націоналіста, ніж Котенко, Левка Лук'яненка, голову УГС, ярого борця за самостійну Україну, два рази засудженого за антирадянську діяльність, який злобно паплюжив „совітську”, як він говорить, імперію в час своєї недавньої двомісячної поїздки на Заході? Або його підручного Якова Мостепана, людини без визначеного заняття, який виділяється серед оточення хіба що антисупільними діями, за що й був недавно оштрафований народним судом на сто карбованців...”⁶⁵

Не заікнулося РАТАУ й про те як воно „постаралося, щоб про офіційну правду довідалося якнайбільше людей, і (то) не тільки читачі республіканських видань. Кінець року — дефіцит паперу, а тут папір найшовся: 600 тисяч листівок із своїм коментарем випустило агенство наступного дня (після відкриття З'їзду). А пошта постаралася, щоб вкласти їх у видання, яким РАТАУ не указ, як наприклад, у „Комсомолку”⁶⁶

Підбиваючи підсумки, РАТАУ стверджувало: „При всьому прагненні його організаторів зробити велику політику з'їзд не привернув увагу широких верств населення. Не зачепили людської душі цілі і справи Руху. Вони вже це чули і бачили на прикладі народних фронтів Прибалтики, Молдавії, знають, до чого це призводить”⁶⁷

В такому ж а ля РАТАУ дусі й тоні продовжували офіційні засоби інформації кампанію проти Руху. В різних статтях і репортажах та листах яскраво проявлялася „лінія” партійної номенклатури щодо Руху: розділити актив Руху на „добрих” і „поганих”, бити „поганих” і цим налякати „добрих”, відділити і наставити проти себе „добрих” і „поганих”. Коротко: стара „стратегія”, що про неї говорив у свій час В. Чорновіл, знаходила своє посилене „тактичне” застосування знову й знову. Практичне цілеспрямування було дуже виразне: послабити за всяку ціну вплив „поганих”, тобто „екстремістів” у Русі. Класичним прикладом такої „тактики” могла служити стаття-репортаж В. Десятникова у газеті „Радянська Україна”⁶⁸ По одному боці Десятников поставив О. Гончара, Д. Павличка, І. Дзюбу, П. Побережного (шахтаря з Донецька) і В. Пилиненка (робітника з КрАзу), а по другому — В. Барладяну, С. Конєва, Д. Поїзда, П. Мовчана, Л. Лук'яненка, Г. Мусієнка, й навіть В. Яворівського.

Виступ перших, „добрих”, це „яскраві, глибокі, пройняті

зболеною турботою про долю народу промови знаних і шанованих людей''. Виступи других, „поганих'', це — промови „авантюристів різних мастей (яких) було на з'їзді чимало''.

„Один із них — В. Барладяну'' і Десятников навів „тільки деякі з його афоризмів'', які, на його думку, зроблять всім зрозумілою суть його промови: „Нема російського шовінізму, є шовінізм партократії'', „Єдина антирадянська організація в СРСР — КПРС''. Ми маємо бездержав'я. Бо держава — це економіка. А економіка у нас немає'', „Ленін ніколи не був другом народу'', „Наш порятунок — повна незалежність. Незалежність — це мило, незалежність — це хліб''. І т. п., і т. ін.

Інший „авантюрист'' Д. Поїзд „вигукував'': „Як відібрати владу у партії? і відповідав: дуже просто'', але мовляв, не встиг закінчити своєї лекції, як це практично перевести, бо з огляду на регламент і його говорення, головуєчий нагадав йому, що він вже вичерпав свій час.

Обурювало Десятникова й те що мовляв, Конєву ніхто не дав у залі відсічі, а „він, зокрема, говорив про „новий хімічний елемент есесесерій (від СРСР — В. Д.) з періодом напіврозпаду 35 років''. Ніхто не стримав і поета П. Мовчана з його тезою про те, що „330 років так званого з'єднання (він мав на увазі, очевидно, Переяславський акт — В. Д.) були насправді неволею, виварюванням у величезному казані''. Він же говорив про український народ як „постачальника біологічної сировини'', здається, для „імперії'' й про дещо інше, не менш пікантне. Ніхто не заперечив і ухаєсівцю Левку Лук'яненку: „імператори і перші секретарі завжди гнобили нас''.

„Куди йде Рух? — запитував письменник Г. Мусієнко. — Сьогодні на це запитання однозначно відповісти не можна. Він може піти по платформі неокомунізму. Це дуже небезпечно. Ми станемо штучним супутником, що кружляє навколо партії. Слід подолати це страшне тяжіння.

Незгоди з промовцями не було виявлено і на цей раз. Навпаки, лунали схвальні вигуки''.

В. Яворівському закинув Десятников, що він неправильно цитував Денікіна про українську мову; сам цитував І. Салія про те, що Рух все критикував і скоро буде й себе самого критикувати, але не згадав про пропозицію Салія, щоб нарешті звільнив свою посаду Щербицький; скартав організаторів З'їзду за те, що не допустили кореспондентів „Правди України'' та Республіканського телебачення тощо. Згадав також, що в залі були представники „позазаконної української католицької церкви, (які) гірко скаржилися на утиски й упереджене ставлення до них, але марно присутні чекали, щоб вони покалися у своїх власних гріхах . . .''

На все це офіційна республіканська преса мала „благословення” згори, з боку самої „Правди”. До речі, „Робітничая газета”⁶⁹ спростила собі справу тим робом, що просто передрукувала статтю з „Правди”, що під нею підписалися аж двоє кореспондентів: М. Одинець і І. Тіхоміров.

„Правда” ремствувала проти того, що „народний депутат СРСР полковник В. Мартирисян обрушив на партію та її керівників град нічим не обґрунтованих вигадок. „Назвіть мені, — запитував він під улюлюкання залу, — чесну людину серед членів Політбюро ЦК Компартії України?” Інший депутат С. Конєв назвав Заяву ЦК КПРС про становище у Прибалтиці „черговою провокацією”. Образи лунали як на адресу всієї партії, так і конкретних осіб. Брудом обливали перших секретарів обкомів партії Донецького, Одеського, Чернівецького, Хмельницького та інших. Дійшло до блюзнірських обвинувачень В. І. Леніна в шовінізмі. Це зробив якийсь Бирледяну . . .

Запам’яталися громові овації, якими зустрічали і проводжали з трибуни делегата з Івано-Франківщини А. Волкова. Головне його достоїнство, виявляється, в тому, що товариші по роботі, комуністи, цими днями виключили його з партії за дворушництво . . . Народний депутат СРСР В. Черняк, обраний потім заступником голови „Руху”, прямо заявив: „Час владно поставив питання: хто кого? Ми повинні взяти владу”.

Розроблено й тактику виграти передвиборну кампанію, завоювати більшість у Радах, а решта вже, як кажуть, справа техніки. „Свій” парламент, свої люди в органах влади, мовляв, вони й вирішать усі насушні проблеми „Руху”.

„Ми знаємо, чого ми хочемо”, — виґукнув з президії один із зачинателів руху. Триденні дебати досить чітко визначили, чого саме хоче „Рух”. „Доки Україна залишається у складі СРСР, жодна з її проблем вирішена бути не може”, — голосно заявив з трибуни один промовець. Інший вимагав скасування діючої Конституції нашої країни. Третій, засуджуючи „окупацію” республіки, зажадав виведення Збройних Сил СРСР і створення української армії . . . Можна перелічувати й далі, але і сказане дає уявлення про справжні наміри найбільш реакційно настроєних учасників з’їзду”.⁷⁰

Наприкінці „Правда”, а з нею й республіканська преса широко цитувала гостя з Москви, народного депутата СРСР Є. Станкевича, який, мовляв, „влучно” схарактеризував атмосферу на З’їзді такими словами: „Демократію ніколи не прикрашали вирячені очі і мідні горлянки, демократії не до лица піна на вустах. Якщо хтось і загрожує нашій демократії сьогодні, то це ризик захлинутися в тій ненависті, яку ми самі породжуємо. Дуже прикро, коли лексикон нових політиків, людей, які тільки вийшли

на політичну стежку, обмежується лише чотирма словами: „даєш”, „геть”, „слава”, „ганьба”. Політичний лексикон не може цим обмежуватися. Для того, щоб стати політиками, треба чітко уявляти, що буде і з країною, і з республікою, із народами, які населяють країну і республіку через 5, 10 і 15 років. Складається таке враження, що тут емоції переважають над конструктивним мисленням”.⁷¹

В подібній формі передав слова Станкевича і Десятников: „Від легковажних вигуків і загальної ейфористичної настроєності делегатів з'їзду доречно, як мені здається застерігав народний депутат С. Станкевич. Я всією душою вітаю українське оновлення, сказав він. Та є речі, які мене тут, на з'їзді, дуже бентежать. Як політик і професійний історик я знаю, що демократію не зміцнює гарячковий блиск в очах і лужені горлянки. Дуже погано, коли лексика початкуючих політиків обмежується словами: „Геть”, „Ганьба”, „Слава”... Я бачу, що в цьому залі демократичний „захльоб”, демократична скоромовка бере гору над реалістичним мисленням”.⁷²

Кореспонденти „Правди” теж наголосили на тому, що „Шабаш з особливою силою розгорявся, коли хтось виступав на захист партії. Так були піддані обструкції будівельник з Донецька С. Фурманюк, робітник з Кременчука В. Пилипенко. Їм не тільки заважали говорити, а й проводжали з трибуни погрозовими жестами”.⁷³

На тлі злобного, наклепницького, роздратованого і ненависницького брязкоту „Правди” та республіканських російськомовних і україномовних партійних і урядових офіціозів, які не переставали нападати на Рух, вирізнялась „Літературна Україна”,⁷⁴ яка почала була друкувати поодинокі важливіші виступи на Установчому З'їзді, та деякі російськомовні видання, як, наприклад „Строительная газета”,⁷⁵ „Новое время”,⁷⁶ „Собеседник”,⁷⁷ „Комсомольское знамя”⁷⁸ (радіше скептично), які переважно у своїх інтерв'ю з представниками Руху, давали більш-менш об'єктивний, позитивний образ того, що діялось в Русі і довкола нього.

Кампанія проти Руху не обмежувалася до нападів і цькувань офіційних медій. 16 вересня 1989 р. організовано у Києві „анти-з'їзд” до Руху, у формі мітингу „трудоющих Києва” під гаслом: „В інтернаціональній єдності і згуртованості — успіх перебудови”. За офіційними даними, десятки тисяч киян, незважаючи на дощову погоду, прийшли були на Республіканський стадіон з червоними прапорами і державними прапорами СРСР та всіх союзних республік. Точніше: більшість з них попривозили автобусами і автомашинами, а дощ, як це визнали були відомі вже нам Тихоміров і Одинець, значно

прорідив був лави учасників мітингу... Так, чи інакше, мітинг був організований за всіма правилами і з допомогою всіх засобів типової кампанійщини в стилі і на кшталт старої добре завченої застійної практики. Щоправда, мітинг тривав тільки одну-півтори години. Це — за твердженням самих Одинця і Тихомірова. Патрунував мітинг перший секретар міськкому партії А. І. Корнієнко, який його відкрив. Присутнім був теж генерал-полковник Б. Громов, командуючий військами Червонопрапорного Київського округу, герой Радянського Союзу.

Були й інші партійні й урядові вельможі, а також народні депутати Б. Олійник і В. Яворівський та інші.

У своєму виступі Корнієнко нарікав на „наклепницькі нападки” на партію, „спроби посіяти між народами лихий вогонь ненависті” та інші відомі „гріхи” „екстремістів”, які не оминули Україну і зокрема її столицю Київ. Нав’язуючи прямо до нещодавнього Установчого З’їзду Руху він продовжував: „Провокаційні заяви на мітингах, підбурювальні публікації „самвидаву”, жовто-блакитні і навіть червоно-чорні бандерівські прапори — усе це реалії сьогодення цього дня. Недооцінювати, ігнорувати їх ми не маємо права.

Жовто-блакитний колір домінував і на установчому з’їзді Народного руху України за перебудову.”⁷⁹

Але водночас згідно з „стратегічними” положеннями номенклатури щодо Руху, він заявив, подаючи „галузку миру”: „Не варто, звичайно, оцінювати характер і підсумки з’їзду лише за прапорами, під якими він проходив. Є в Русі і здорові сили, щиро зацікавлені в успіху перебудови. З ними міська партійна організація буде вести конструктивний діалог, пропонує їм справжню співпрацю у вирішенні назрілих проблем в екології, мові, культурі”.”⁸⁰

Особливої уваги удостоївся у звіті РАТАУ О. Маслов, робітник Київського об’єднання імені Артема. Серед іншого Маслов сказав, що він „хотів би спитати у лідерів „Руху”, всіх „демократів”, „гуманістів”: чи знають вони про те, що кажуть у натовпі деякі хлопці з емблемами „Руху”, які заклики, які історичні спогади з виходом в сьогодні вони висловлюють?”⁸¹ Натяк був, очевидно, на вимоги незалежності, національної державності тощо.

Голова ветеранів червоного козацтва нагадав про те, яких „бід і нещаст” приніс Україні синьо-жовтий прапор в минулому і благав присутніх: „Дорогі товариші! Діти мої! Будьте пильними! Не дайте себе обманути, втягти в міжнаціональну ворожнечу. . . Тільки в інтернаціональній єдності і згуртованості . . . треба шукати вихід”.”⁸²

Б. Олійник, визнавши, що зараз „ми відчуваємо найгостріший дефіцит саме в єдності”, водночас піддав критиці центральні відомства в Москві, які „поводилися на Україні, як деякі добродії заокеанські, скажімо, з Панамою, і угнізджували реактори під дев'яте ребро Києва”. Олійник продовжував: „Де це чувано, щоб так зневажливо ставилися до мільйонних протестів супроти будівництва АЕС в Криму чи розширення блоків на Південно — Українській чи Ровенській АЕС, коли під загрозою уже могили козацькі, які будуть затоплені водами забуття. Отже, треба навести лад у своїй домівці, а тоді вже запрошувати гостей”.

А щодо питання мови, чи мов на Україні, то на думку Олійника,

„Ми маємо пам'ятати, що живемо в багатонаціональній країні. І так, як ми змагаємося за державний статус української мови, на такому ж державному рівні ми повинні сприяти розвитку усіх мов, усіх націй і національностей, які живуть на нашій благословенній Україні. Ми, українці, зазнали чи не найтяжчих національних утисків, і тому саме ми маємо явити світові і свою толерантність, і свою повагу до народів”.⁸³

В. Яворівський боронив у своєму виступі Рух і нещодавній Установчий З'їзд. Нагадавши, що Рух, мовляв, постав з ініціативи комуністів у Спілці письменників і що саме вони готували перший і другий варіанти Програми, він запевнив усіх, „що Рух народився не з національного егоїзму, а із спільного болю українців, росіян, євреїв, болгар, гагаузів — всіх народів, що живуть на нашій українській землі.”

Він продовжував: „Я хотів вам сказати про те, що на нашому з'їзді виступили майже всі представники цих народів — і великих, і малих, і сусідніх. І поряд із словами „ганьба” і „слава” найчастіше звучало слово „єдність”. Я вважаю, що нам сьогодні в такій складній ситуації — і соціальній, і політичній, і економічній, — до якої ми прийшли як суспільство, нам нічого ділити. Бо завтра, якщо ми не вирівняємо наших екологічних катастроф, вже нікому буде говорити ні про мову, ні про міжнаціональні відносини.”⁸⁴

Виступ Яворівського, зокрема в цих місцях, коли він боронив Рух і доводив, що непорозуміння щодо мети Руху було наслідком широкої і злісної дезінформації з боку відомих чинників та взагалі впливало з браку об'єктивної інформації про Рух, переривався „на команду” свистом, криком і шумом. Нарешті, мали влучити навіть спеціальні „свисталки”, щоб не дати Яворівському закінчити його виступ. Але РАТАУ про це не повідомляло, як і про те, що увесь цей мітинг викликав в громадськості Києва тільки почуття несмаку. Коротко: це був мітинг, який приніс місту Києву тільки ганьбу.

Б. Громов заявив, що він за демократію і за дискусії, але „Не можуть не викликати здивування заклики до об'єднання в боротьбі проти КПРС, Радянської влади і соціалізму, які прозвучали з трибуни установчого з'їзду Руху. Навряд чи Рух, який проголошує такі лозунги, можна назвати народним. Надто далекі вони від вираження народних інтересів”.⁸⁵

На особливу увагу заслуговував, очевидно, виступ члена Політбюро, секретара ЦК КПУ Ю. Єльченка. Це була фронтальна, погромницька атака проти Руху. Вказавши на те, що слід бути реалістом і називати речі своїми іменами, він нагадав, що „в процесі революційного перетворення на поверхню спливають й такі сили, які використовують усі можливості для досягнення своїх по суті контрреволюційних намірів... Є такі сили і в нашому середовищі. Це підтвердив установчий з'їзд Народного руху України за перебудову, на якому зловісні сили, прикриваючись назвою Руху, ім'ям народу, перебудовною фразеологією, затіяли підступну гру. Там, на так званих народних зборах, де тільки один з десяти делегатів представляв робітників і селян, а самі делегати по суті не обиралися, а призначалися...

На з'їзді задавали тон галасливі представники відверто антирадянських, націоналістичних та екстремістських формувань і передусім сумнозвісної Української хельсінкської спілки. Вони відверто закликали до виходу Радянської України із Союзу РСР, заборони КПРС, повалення Радянської влади. Вони блюзнірськи плазували перед представниками західних буржуазно-націоналістичних кіл, яких люб'язно запросили на з'їзд його організатори. А оунівські емісари з-за кордону в свою чергу милувалися і захоплювалися таким милим їм жовто-блакитним оздобленням залу засідань з'їзду.

На кого ж рівняються, з кого беруть приклад ініціатори й організатори Руху? Їх, мабуть, захоплює приклад „фронтів”, дії яких призвели і призводять до конфронтації людей різних національностей, в різних регіонах нашої країни. Інакше вони б не стали слухати повчання і настанови їх посланців на своєму з'їзді, не стали б називати Заяву ЦК КПРС про становище у Прибалтиці „черговою провокацією”.

Певна річ, не всі делегати поділяли антирадянські, націоналістичні й сепаратистські гасла, що лунали на з'їзді. Але мало хто з них в галасливій, антидемократичній атмосфері з'їзду наважився дати і дав гідну відсіч обурливим для кожної радянської людини закликам.”⁸⁶

Перевершив, однак, усіх промовців своєю дешевою й брутальною пропагандивною фразеологією Г. Михайлюк,⁸⁷ голова правління Товариства борців антифашистського опору, який згадав навіть Геббельса, пробуваючи нав'язати його

„нинішнім націоналістам на території СРСР . . .” Серед іншого, він сказав й таке: „Маючи досвід боротьби з українськими націоналістами, як воєнного часу, так і нинішнього, за час роботи в ініціативній групі українського „Меморіалу”, при проведенні мітингів і дискусій, ми переконались, що стиль і методи доктора Геббельса знайшли своє продовження. Все ті ж: істерія, брехня, демагогія, використання стадного інстинкту, вплив на незрілий розум дітей — притаманні представникам нинішніх націоналістів. У разі захоплення ними влади, результат буде таким же.” Михайлюкові була незрозумілою, зокрема, „позиція окремих діячів української культури особливо Івана Драча, Дмитра Павличка, Володимира Яворівського.” Так само незрозумілою йому була позиція газети „Вечірній Київ” і її редактора Карпенка, який вже не раз обіцяв був надрукувати „критику” Товариства Михайлюка на діяльність „націоналістів і екстремістів”, але досі цього не зробив. До речі, варто тут згадати, що Карпенко вже й перед тим був об’єктом нападів збоку офіційної преси за його, мовляв, „необ’єктивність . . .” Натомість Михайлюк був дуже вдоволений з „Правди України”, і як він заявив, газеті „Правда України” ми бажаємо процвітання і успіху у справі викриття підступів „націоналістів і екстремістів”.

Коментарі, як кажуть, зайві . . .

І далі: „Так само ми вважаємо, що дія правоохоронних органів у справі присікання неправомірних вчинків екстремістів не відповідає ні духові, ні букві закону. Створення штурмових загонів жовто-блакитних колишнім працівником міліції Поїздом — як це перегукується з подіями в Німеччині 20-30-х років.

Участь деяких народних депутатів СРСР у жовто-блакитних шабашах, виступи в аудиторіях, де немає радянської емблематики, де порочать КПРС, суспільний лад, дають підставу вважати, що обрання їх було помилкою.”

Мітинг на Республіканському стадіоні ухвалив також звернення, в якому, між іншим, сказано, що „Справді, сепаратизм, політична і національна нетерпимість не лише отруюють розум і серця людей, але й завдають величезної економічної шкоди, ставлять під удар наші плани і надії на майбутнє”.⁸⁸

Поза тим наголошувано на соціальних проблемах, таких, як необхідність чим скорішого випрацювання законів про державне підприємство, кооперацію, власність, а також поставлено вимогу „вжити більш рішучих, послідовних заходів і дій проти сил, які дестабілізують обстановку в країні, підривають основи нашого ладу, провокують на безлад.”⁸⁹

Такі й подібні заходи влади, включно зі створенням „анти-рухів”, на подобу „Союзу трудящих за соціалістичну перебу-

дову" (СТУ), що його „організовано" в лютому 1990 р., не перешкодили подальшому розвитку Руху. Вже на переломі 1989/90 року він став поважним політичним фактором (дехто нараховував в березні 90 р. близько 4 мільйонів членів),⁹⁰ демонструючи свою силу чи то у Живому Ланцюзі 21 січня 1990 р., чи то у виборах 4 і 18 березня цього ж року, чи на масових маніфестаціях на оборону й підтримку незалежності Литви. Рух зростав чисельно і водночас ріс також ідейно-програмово.

6 березня 1990 року агенство Ройтер, повідомило, що у своєму післявиборчому інтерв'ю їхньому кореспондентові Іван Драч як голова Руху заявив, що Рух невдовзі переформується на політичну партію. Драч пояснив: „Нас питали люди, чому ми ще не сформували партії. А на останньому пленумі (ЦК) КПУ нас питалися, як люди, такі, як я, можуть залишатися комуністами. Так нарешті ми собі й сказали, що ми мусимо рішитися і сформувати партію для національного, соціального й духовного відродження України. Наша партія буде стояти за незалежність України, за її політичну і соціальну суверенність. І під сучасну пору це можливо досягнути вийшовши з Радянського Союзу".⁹¹

Нагадаймо, що ще кілька місяців перед цим, на Установчому з'їзді Руху, Іван Драч говорив, що він (Драч) за суверенність України в рамках Радянського Союзу, в той час, коли, наприклад, Олесь Шевченко є за вихід з СРСР. 11 квітня 1990 р. в „Літературной газеті" (н. 15, „Вплоть до отделения?"), в глосі „Ні, не малороси!", І. Драч писав, що „дійсний союз можливий тільки тоді, якщо всі республіки, що хочать відділитися, вийдуть з союзу . . . Вся дисципліна логіки і парадокси алогізмів ведуть до єдиного висновку — виходу з Союзу. Довг Росії — вийти першою і допомогти іншим . . ." Цей радикальний програмовий процес охопив і стосувався, очевидно, не самого тільки Драча . . .

8 березня 1990 року в „Літературній Україні" опубліковано звернення НРУ до „членів Руху та всіх громадян України", в якому, серед іншого, мовилось: „КПРС далі претендує на монопольне становище, намагається зберегти за собою керівну роль в економічному і національнодержавному житті народів СРСР. Певна річ, у КПРС є здорові сили, що хотіли б вивести країну з кризи. Одначе великодержавна спрямованість, яка залишається душею КПРС, не дозволить цього зробити. Тепер стало ясно: доки існуватиме єдина партія з єдиним центром для всіх народів СРСР, доти існуватиме національне, соціальне й духовне пригноблення. На даному етапі ми хотіли б бачити Комуністичну партію України окремою лівою партією під демократичним прапором, партією, не керованою з Москви.

Щоб демонтувати командно-адміністративну систему,

необхідна не просто демократизація єдиної партії, а багатопартійність — єдиний гарант демократичного стану і розвитку суспільства. Багато робітничих і селянських колективів, з якими зустрічалися ми останнім часом, вимагають створити партію на базі Програми і Статуту Руху. Відродити Україну волею консервативної більшості ЦК КПУ, продемонстрованою на його останньому Пленумі, неможливо, а працювати на імперського молоха, маскованого фальшивими словесами про „оновлену федерацію”, неприпустимо.

Виходячи з цього, закликаємо негайно провести позачерговий з'їзд НРУ, на якому виробити концепцію Руху та його діяльності як політичної партії. Закликаємо всі політичні групи й течії, які ставлять перед собою аналогічну мету, консолідуватися з Рухом. Велика єдність — запорука перемоги. Підтриманий українцями й неукраїнцями, всіма чесними громадянами республіки, Народний рух України за перебудову в цей історичний час повинен взяти на себе відповідальність у боротьбі за долю українського народу та всіх народів, що живуть на нашій землі, відстоювати на демократичних засадах, у мирному діалозі з усіма політичними партіями та групами і, спираючись на волю народу, будувати реальну та остаточну незалежність України".⁹² Підписали звернення: Галина Антонюк, Юрій Бадзьо, Микола Бідзіля, Олександр Бураковський, Степан Вовк, Волеслав Гейченко, Сергій Головатий, Михайло Горинь, Віталій Дончик, Іван Драч, Дмитро Захарук, Павло Кислий, Сергій Конєв, Роман Лубківський, Левко Лук'яненко, Володимир Мулява, Дмитро Павличко, Лариса Скорик, Петро Таланчук, Віктор Терен, Борис Тимошенко, Володимир Яворівський.

Лист з 8 березня став об'єктом нарад в Секретаріаті ЦК КПУ, який гостро осудив такий вчинок членів партії, що підписали це звернення. У заяві Секретаріату ЦК КПУ з 23 березня 1990 р., сказано, серед іншого, таке: „що стосується політичного напрямку майбутньої партії „Рух”, то, як видно з листа, опублікованого в „Літературній Україні”, а також із виступів лідерів Руху, в тому числі і в зарубіжних засобах масової інформації, її політика буде скерована проти федерації, союзної держави, на повний розрив України з Союзом РСР . . . Виходячи із вимоги Статуту КПРС про те, що людина не може бути членом кількох політичних партій, Секретаріат ЦК КПУ заявив, що ті члени партії, які підписали документи до „Літературної України”, самі поставили себе поза КПРС. Комісії партійного контролю доручено розглянути це питання в установленому порядку”.⁹³

Питання подальшої долі Руху мали остаточно вирішити на Конференції НРУ за перебудову 24-25 березня 1990 року у Хусті.

У ній взяло участь близько 800 делегатів і кілька тисяч членів Руху, які не змогли вміститися в залі. Після відзначення 51-ої річниці Карпатської України, перейдено до питання подальшого програмно-політичного й організаційного обличчя Руху. В дискусії викристалізувалися два погляди. Одні заступали перетворення Руху на політичну партію; цю пропозицію висунув й обґрунтував передовсім Дмитро Павличко. Інші делегати, а зокрема Вячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Сергій Конев, заступали відмінний погляд. А саме: оскільки УГС має намір переформуватися у політичну партію і без того викристалізовується щораз більше політичних партій, то краще, щоб Рух й надалі залишався даховою організацією. Остаточного переміг другий погляд, і Рух залишився „собою”. Водночас, Іван Драч, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, та інші керівники Руху заявили, що це не означає, що вони залишили ідею створення нової партії. Партія буде творитися людьми із Руху так, чи інакше, залишаючи Рух таким, яким він був. Згідно з І. Драчем, „нова партія мала б називатися чи то Незалежна народна партія, чи то Демократична партія за відродження України”.⁹⁴

На конференції в Хусті, у відповідь на заяву Секретаріату ЦК Компартії України в справі звернення членів Руху з 8 березня, Дмитро Павличко здав свій партійний білет. Це саме зробив кілька днів пізніше в Києві Іван Драч, Володимир Яворівський, Волеслав Гейченко та інші, на форумі первинних партійних організацій. 29 березня Секретаріат ЦК Компартії України повідомив про викинення з компартії трьох керівників Руху: Віталія Дончика, Сергія Головатого й Олександра Бураковського.⁹⁵

Це виглядало на остаточний розрив і переломове зіткнення між Рухом і ЦК КПУ. Попри всі заяви Секретаріату про його стремління до плюралізму „й конструктивного співробітництва з всіма політичними організаціями, які стоять на позиціях перебудови”, Івашко й ко. пішли не одверту конфронтацію з Рухом. А це означало водночас, що компартія програла війну за Рух і з Рухом. На самих початках вона не зуміла перешкодити створенню й розвитку Руху, а пізніше не зуміла його також „опанувати” і контролювати ані ззовні, ні з середини. Як підсумок це означало перемогу здорових національних сил, а передовсім УГС, завдяки якій, у першу чергу, Рух став виразником українського національного політикуму. Став політичним суб'єктом і силовим фактором, а не причіпкою компартії чи м'ячиком розгри між нею й національними силами.

1. Kerstin Witt, "Slava Ukraina" unter Traenen, Die groesste Teilnation der UdSSR erwacht" Fahne und Weihrauchkessel werden geschwungen — bald auch Kneueppel? "Profil", #38, 18.9.89, стор. 63

2. О. Гончар, Виступ на Установчому З'їзді НРУ за перебудову, Прес-центр Установчого з'їзду Руху, Архів Радіо Свобода

3. Там же

4. В. Яворівський, „Про діяльність оргкомітету та завдання НРУ за перебудову, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Установчого З'їзду Руху, Архів Радіо Свобода

5. В. Черняк, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр З'їзду, Архів Радіо Свобода

6. І. Драч, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду Руху, Архів Радіо Свобода

7. М. Брайчевський, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

8. І. Юхновський, Виступ на Установчому З'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

9. М. Горинь, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

10. І. Дзюба, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

11. Є. Сверстюк, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

12. Р. Ромуальдіс, Виступ — привіт на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

13. Л. Кравчук, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

14. В. Мартирисян, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

15. еп. П. Василик, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-

центр Руху, Архів Радіо Свобода

16. о. М. Низькогуз, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

17. П. Мовчан, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

18. Л. Лук'яненко, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр Руху, Архів Радіо Свобода

19. Є. Голобородько, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

20. А. Артеменко, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

21. С. Конев, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

22. Там же

23. Г. Мусієнко, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

24. Там же

25. П. Побережний, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

26. І. Салій, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

27. А. Міхнік, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

28. А. Доценко, Установчий з'їзд Руху, Повідомлення з Московського корпункту УГС, 9 і 10 вересня 1989, Архів Радіо Свобода

29. Там же

30. В. Чорновіл, Виступ на Київській регіональній конференції НРУ за перебудову 1 липня 1989 р., „Вільне слово” н. 3, липень 1989, Київ, стор. 3 і 4

31. Там же

32. В. Чорновіл, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

33. „Гость из ОУН на Учредительном Съезде Руха”, „Правда Украины” 17.9.89, стор. 3

34. В. Чорновіл, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

35. В. Барладяну, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

36. Там же

37. А. Доценко, Установчий з'їзд НРУ за перебудову, Повідомлення з Московського корпункту УГС, 9 і 10 вересня 1989 р., Архів Радіо Свобода

38. В. Десятников, „Нові пригоди маленького принца, або Рух визначає маршрут”, „Радянська Україна”, 6.9.89, стор. 4

39. В. Барладяну, Виступ на Установчому з'їзді Руху, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

40. Там же

41. „Резолюції Установчого з'їзду НРУ за перебудову”, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

42. Там же

43. Там же

44. Там же

45. Там же

46. Н. Положевец, „Рух” — это значит народное движение Украины за перестройку. Его учредительный съезд состоялся недавно в Киеве”, „Комсомольская правда”, 24.8.89

47. Там же

48. В. Лис, „Суперечливі враження”, „Радянська Волинь”, 23.8.89, стор. 3

49. В. Лис, „Уроки мітингової демократії”, „Радянська Волинь”, 25.8.89

50. І. Дмитренко, „На грані „фолу””, „Радянська Україна”, 29.8.89, стор.

51. Павел Гутионтов, „Как идет перестройка на Украине, Второй секретарь ЦК Компартии Украины В. А. Ивашко отвечает на вопросы корреспондента „Известий””, „Известия”, н. 252, 8.9.89, стор. 3

52. Радіо Київ — 1, 6.9.89 „В прокуратурі Республіки і МВД УРСР”, „Правда України”, 7.9.89, стор. 4

53. РАТАУ, „Відкрився Установчий З'їзд”, „Радянська Україна”, 9.9.89, стор. 3

54. „Установчий з'їзд Руху”, Прес-центр з'їзду, Архів Радіо Свобода

55. Республіканське телебачення, „Чому не показано з'їзду НРУ?”, „Радянська Україна”, 15.9.89, стор. 4

56. С. Ганичев, М. Веримов, В. Лукиненко, „Почему мы не выполнили редакционное задание”, „Правда Украины”, 9.9.89, стор. 3

57. РАТАУ, „Що ж вирішив Установчий з'їзд НРУ?”, „Радянська Україна”, 14.9.89, стор. 3

58. Там же

59. Там же

60. Там же

61. Там же

62. Там же

63. Там же

64. Там же

65. В. Шкот й інші, „Тайное становится явным, Открытое письмо оргкомитету 1 съезда НДУ в Киеве”, „Правда Украины”, 9.9.89, стор. 2

66. Н. Положевец, „Рух”, „Комсомольская правда” (Литва), 24.9.89

67. РАТАУ, „Що ж вирішив Установчий з'їзд НРУ?”, „Радянська Україна”, 20.9.89, стор. 3

68. В. Десятников, „Мітинг, названий з'їздом, Нотатки з Установчого з'їзду НРУ”, „Радянська Україна”, 20.9.89, стор. 4

69. М. Одинець, І. Тихомиров, „Куди рухається „Рух”?” Нотатки з Установчого з'їзду”, „Робітнича газета”, 16.9.89, стор. 1

70. Там же

71. РАТАУ, „Що ж вирішив Установчий з'їзд НРУ?”, „Радянська Україна” 14.9.89, стор. 3

72. В. Десятников, „Мітинг, названий з'їздом, Нотатки з Установчого з'їзду НРУ”, „Радянська Україна”, 20.9.89, стор. 4

73. М. Одинець, І. Тихомиров, „Куди рухається „Рух”?” „Робітнича газета”, 16.9.89

74. З Установчого з'їзду НРУ: „До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки”, „Літературна Україна”, 21.9.89

75. Г. Долженко, „„Рух”: символика и цели — С учредительного съезда Народного движения Украины за перестройку”, „Строительная газета”, н. 212, 15.9.89, стор. 3

76. Т. Чернова, „Поэт ушедший в политику”, „Новое Время” н. 39, 89, стор. 45

77. Алексей Левитский, „... Очищают родники!”, „Собеседник” н. 39, сентябрь 1989

78. Т. Никуленко, „Как РУХнули надежды”, „Комсомоль-

ское знамя'', 17.9.89, стор. 3

79. РАТАУ, „В інтернаціональній єдності і згуртованості — успіх педєбудови, Мітинг трудящих Києва на Республіканському стадіоні, Лунає робітничє слово'', „Радянська Україна'', 17.9.89, стор. 1-2

80. Там же

81. Там же

82. Там же

83. Там же

84. Там же

85. Там же

86. Там же

87. Там же

88. Там же

89. Там же

90. AFP “Rukh Official: We Mean to Push for Independence'', 21.3.90

91. Peter Conradi, Reuter, “Ukrainian Nationalists to Form Independent Party'', Kiev, 6.3.90

92. „До членів Руху та до всіх громадян України'', „Літературна Україна'' н. 10, 8.3.90, ст. 1

93. РАТАУ-ТАСС, Секретариат ЦК Компартии Украины рассмотрел вопрос о политических партиях'', 23.3.90

94. Радіо Київ — 3, 28.3.90, 01:30

95. TASS, “Ukrainian Party Expells Three for Supporting Rukh'', 29.3.90

Т-ВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Як повідомило Київське радіо 27 грудня 1988 р., у Києві відбулася організаційна нарада представників Товариств „Рідної мови”, які вже існували у цей час на Україні.¹ Сюди слід зарахувати передусім Товариство „Рідна мова” у Львові, Товариство української мови імені Д. Яворницького в Дніпропетровську, Т-во „Рідне слово” в Полтаві, осередки в Одесі, Рівному, Чернігові, Харкові, а головно клуб шанувальників української мови при Спілці письменників України, „Спадщину” при київському Будинку вчених, як також багато інших осередків в більших і менших містах України. Нараду скликала Ініціативна група письменників, науковців, студентів, інженерів та робітників, щоб обговорити стан Товариств та зайнятися підготовкою республіканської установчої конференції Товариства (тоді ще) рідної мови ім. Т. Г. Шевченка в Києві. На нараді обрано Організаційний комітет, його головою став Дмитро Павличко. До Оргкомітету ввійшли ще Олесь Гончар, Борис Олійник, Іван Драч, Ліна Костенко, Павло Загребельний, Юрій Мушкетик (з письменників), Іван Дзюба і Сергій Плачинда (з критиків і публіцистів), Володимир Русанівський і Світлана Єрмоленко (з науковців) та інші, всього 50 чоловік. Завданням Оргкомітету було випрацювати статут Товариства, опублікувати його в газеті „Літературна Україна” та в журналі „Україна” для громадського обговорення і розширити мережу первинних осередків Товариства та їх кількісний склад. Оригінально плановано Установчу конференцію на 28-29 січня 1989 р., але опісля змінено на 11-12 лютого 1989 р.

Основним завданням Товариства на даному етапі поставлено домогтися якнайшвидшого позитивного вирішення Верховною Радою Української РСР питання про державний статус української мови, а також забезпечення його реалізації в житті республіки.

У січні 1989 р. відбулося засідання Оргкомітету у справі підготовки Установчої конференції, на якому вирішено провести конференцію 11 лютого 1989 р. в Києві, в Республіканському будинку кінематографістів, а час, що залишається до її скликання, використати для обговорення проекту статуту Товариства, для зміцнення об'єднань шанувальників рідної мови та поживлення співпраці між ними.

У першій половині лютого 1989 р. опубліковано проект Статуту, в якому товариство називалось ще Товариством рідної мови. Щойно на Установчій конференції в Києві його переіменовано на Т-во української мови, оскільки на Україні проживають меншості, в яких мова рідна інша, ніж українська

і йшлося про те, щоб вони могли собі також закладати товариства чи об'єднання рідної мови. До речі, коли на Установчій конференції в Будинку кіно в Києві заступник Голови Ради міністрів УРСР Марія Орлик вітала конференцію, як Товариства рідної мови, в залі піднявся галас, і вона поправила себе, кажучи: „Вітаю Вас із роботою установчої конференції Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка”.²

Статут охоплював такі розділи: I. Загальні положення; II. Основні завдання; III. Члени Товариства, їх права та обов'язки; IV. Структура, органи керівництва та контролю Товариства; V. Кошти та майно Товариства; VI. Правовий статус Товариства.

В „Загальних положеннях”³ мовилось, що

„1. Мова — це народ. Народ, який втрачає свою мову, перестає існувати. Мова — показник інтелектуального та духовного життя кожного народу й кожної людини. Усі досягнення науки й мистецтва знаходять своє відродження в слові. Розвиток мови, її досконалість впливають на виявлення та реалізацію інтелектуального потенціалу кожної нації і кожної людини.

2. Товариство рідної мови імені Тараса Шевченка (далі Товариства) — добровільна масова громадська організація, що першочерговим завданням має формувати почуття любові до українського слова, а через нього до всієї культури українського народу, як до неповторного явища в радянській і світовій родині народів.

3. Товариство виступає за повне, фактичне утвердження статусу української мови як державної мови республіки, за дальший вільний розвиток мов інших братніх національностей Української РСР, за створення сприятливих умов для національно-культурного розвитку українського населення в інших республіках СРСР.

4. Діяльність Товариства спрямована на зміцнення національної свідомості громадян, виховання почуттів патріотизму та інтернаціоналізму.

5. Товариство проводить свою роботу згідно з Конституцією СРСР і чинним законодавством СРСР та УРСР.

Товариство будує свою роботу на основі принципів соціалістичного плюралізму, самоуправління гласності, при широкій активності й творчій ініціативі його членів у контакті та взаємодії з державними й громадськими організаціями, науковими установами й творчими спілками СРСР та УРСР.”

У розділі „II Основні завдання” було сказано:

„1. Конструктивне сприяння громадському контролю за виконанням конституційних статей про мову, розширення сфери вживання української мови; вивчення стану функціонування, популяризації й поширення її серед населення УРСР та українців

за межами України та СРСР; піднесення авторитету та значення українського слова в світі, насамперед у країнах розселення українців та слов'янських країнах; підвищення культури української мови як в усному мовленні, так і в пресі, на радіо, телебаченні; подання допомоги державним, партійним та господарчим органам УРСР у переведенні діловодства на українську мову; постійне піклування про поглиблення і розвиток міжнаціональної культурної взаємодії всіх націй і народностей, що населяють Українську РСР.

2. З метою здійснення завдань, що стоять перед ним, Товариство залучає широку громадськість до вивчення питань розвитку та функціонування української мови;

готує та проводить читання лекцій, рефератів з української мови та літератури для трудящих на підприємствах, в установах, навчальних закладах;

сприяє передплаті й поширенню української преси та книжки серед населення УРСР, СРСР та інших країн;

подає допомогу в комплектуванні бібліотек з української літератури й мови;

бере активну участь в організації та проведенні свят рідної мови;

допомагає в розробці української наукової, технічної та ділової термінології;

бере участь у підготовці словників, записах фольклору українського населення різних регіонів УРСР та СРСР;

розробляє пропозиції щодо вдосконалення правопису, нормування літературної мови;

надає консультації місцевим органам влади та окремим громадянам щодо правильного вживання українських назв міст, сіл, майданів, вулиць тощо, а також подає допомогу в грамотному оформленні афіш, оголошень, назв крамниць і т. ін.;

організовує факультативне вивчення української мови поза межами УРСР у місцях масового проживання українців;

організує співробітництво з аналогічними асоціаціями в інших республіках з метою розширення безпосередніх інтернаціональних контактів між народами нашої держави;

підтримує діяльність секцій і клубів національних меншостей, які проживають на Україні, спрямовану на відродження й зміцнення їхніх національних культур;

видає посібники, бюлетені та інші матеріали з питань, що стосуються діяльності Товариства;

виділяє кошти для підготовки викладачів і перекладачів з української мови та літератури в республіках.

Іншомовні осередки Товариства проводять аналогічну роботу, спрямовану на пропаганду й розвиток рідних мов,

активно сприяють широкому використанню української мови в середовищі національних меншостей республіки.”

Установча конференція проходила в атмосфері надзвичайного піднесення й ентузіазму. Конференцію розпочав діловою і водночас палкою промовою Олесь Гончар. З'ясування гостропроблемних питань української культури недавнього минулого і сучасного ввела присутніх у той болючий комплекс справ, що назбирались внаслідок консеквентно проведеної денационалізації і русифікації українського народу і нищення його культурних скарбів протягом останніх десятиліть. Гончар говорив відкрито й гостро про всі ті шкоди, що їх завдала українській мові та культурі брежнєвсько-сусловська камарілья. Присутні були тим більше зворушені виступом і присутністю Олеся Гончара, що письменник хоч був важко хворий, прибув до Будинку кіно, щоб виголосити свою доповідь.

Відвертими і гострими були також виступи інших промовців, зокрема Дмитра Павличка, Юрія Огульчанського, академіка Віталія Русанівського. Дехто був навіть шокований гостротою їхніх виступів, в яких вони відверто називали шкоду й рани, що їх заподіяв режим. Багатьох здивував головно виступ В. Русанівського, який до цього часу втішався звичайно „репутацією” опортуністичного кар'єриста і противника державного статусу української мови. Як директор Інституту мовознавства ім. Потебні АН УРСР, Русанівський свого часу (1987 р.) твердив у своїх виступах, що українській мові державного статусу не потрібно, і радше намагався заспокоювати стривожених земляків станом української мови й культури на Україні „статистикою” наукових видань з ділянки українського мовознавства тощо. В 1986 р. під час Міжнародного конгресу славистів в Празі, коли україністи ЧССР запросили присутніх на конгресі чужинецьких українців на окреме засідання, щоб обговорити питання евентуального створення Міжнародної асоціації українців, Русанівський заявив був з притиском, що такої асоціації не потрібно, бо українська мова не є світовою, як, наприклад, російська (така асоціація русистів вже існувала під назвою МАПРЯЛ), і разом з колегою В. Вересом демонстративно залишили зал, грюкнувши за собою дверима. Але часи міняються, і в 1989 р. Русанівський очолив Міжнародну асоціацію українців, створену на спілку з Гарвардським Інститутом українських студій в Неаполі, Італія.

„Екологія мови і культури — реставрація совісті”, — так назвав Русанівський рух за збереження найбільшої цінності сучасного світу — людини. Академік гостро осудив будь-яку денационалізацію і асиміляцію, навіть найменших народів і ширше зупинився над становищем мови й культури на Україні.

Він ствердив, що „на жаль, на сьогодні ми зіткнулися з девальвацією поняття „рідної мови” із ставлення до якої починається патріотизм і яка у гієрархії національних вартостей виступає поряд з поняттями рідного дому, батьківської хати, материнського тепла, вітчизни. Восени 1988 р. в Києві було поширено 784 анкети серед людей різного віку і рівня освіти. Відповідаючи на питання, яку мову опитуваний вважає своєю рідною, 55.9 процента назвали українську, 40.2 — російську, 1.3 процента — іншу мову. Зіставимо тепер ці дані з волевиявленням батьків про мову навчання своїх дітей: 73 проценти воліють навчати своїх дітей російською мовою і лише 19.4 процента — українською. Однозначної відповіді на запитання, як виникла така ситуація, навряд чи сьогодні можна чекати. І все ж деякі попередні міркування на базі вже одержаних статистичних даних висловити можна. Це, насамперед, майже цілковите витіснення української мови з вузівської і середньої спеціальної освіти.

Кожна мова потребує державного сприяння її розвитку. І якщо українська мова — це справді знаряддя культурного розвитку нашої республіки, то державний апарат, не обмежуючи функцій усіх інших мов, першочергову увагу має виявити саме до тієї, яка дала назву республіці. Де ще в світі подбають про українську мову, як не на землі її виникнення й поширення. А буде вона повноправною господинею в своїй оселі, то більше шануватимуть її й сусіди.

Недооцінка національного, що спостерігалася в роки сталінізму і застою, та спостерігається ще й нині, сприяла не вихованню інтернаціоналістських поглядів, а денаціоналізації, що має одне коріння з космополітизмом. Чи ж не тут криється безгосподарність і в сфері матеріального виробництва і сфері культури?”⁴

Свою доповідь Русанівський закінчив наголошенням на необхідності розробляти теорію національно-мовних взаємин, ліквідувати „білі” і „чорні” плями в історії української культури, чому й має сприяти новостворене Товариство.

Дмитро Павличко осудив політику денаціоналізації, вказав зокрема на обмеження функціональності української мови в поодиноких ділянках народного життя і подав статистичні дані з навчально-видавничої галузі. Він сказав, що хоч „наше сучасне оригінальне і перекладне письменство, наша культура, філологічні науки, зокрема лексикографія, досягли світових параметрів, то все ж таки державна, громадсько-політична, індустріально-виробнича, культурно-освітня функції української мови поступово оберталися на пустий звук. Як це робилося, покажуть цифри. 1946 року в УРСР вийшло 106 назв навчальної літератури для вузів, 90 — українською, 16 — російською мовою,

1980 року відповідно видано 38 — українською і 422 — російською мовою (див.: „Преса Української РСР. 1918 — 1980”. Харків, Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР імені І. Федорова, 1981, с. 87). Виникла ситуація відчуження народу від ідеологічної та адміністративної системи, хвороблива для суспільства розділеність на запеклих прихильників тієї чи тієї мови. Маніакальна шовіністична ідея почала отруювати „чуття єдиної родини”.⁵

А все ж таки, Павличко лишився оптимістом щодо подальшої долі української мови. І як він сказав, „маячня про те, що українську мову можна обернути, мов Аральське море, на калюжу, а потім і на пустелю з оазами Спілки письменників та Інституту мовознавства, де одні писали б словесною мертвечиною, а інші вивчали б ту мертвизну, не могла здійснитися. Наша мова не тільки, як писав Маяковський, „величава й проста”, вона розвинена й багатує, вона має тисячолітню історію, могутню літературу, великий (і не тільки чисельно) народ, вона має землю та й за межами своєї споконвічної території розлита, як світові води, по всіх континентах”.⁶

Рятунок для української мови і народу, мовляв, принесла перебудова: „якби не наспіла Перебудова, то браконьєрська етика шовінізму з капканами, засідками, сильцями й загородами, де впійманому оленеві дозволено побігати перед смертю, гнала б нашу мову кудись на дикі пустирища. Мов індіани, на своїй землі жили б ми майбутні віки в резерваціях, де щаслива публіка платить за безтурботні співи туземців”.⁷ Але, щоб „вивести українську мову із стану упослідження, принизливої другорядності й подекуди для неї вже створених резервацій, можуть тільки кажучи словами Леніна, „найсуворіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках”.”⁸ Тому таким важливим є закон про державність української мови, як перший крок у виправленні теперішнього жалюгідного становища. Але, „якщо майбутній закон про мову має узаконити теперішню мовну ситуацію, такого закону не потрібно. Нашому народові потрібен такий закон про мову, який став би на сторожі самого буття нації, повернув би нам упевненість у своїй національній будучні . . .

Без пріоритету української мови мовна політика на Україні, хочуть її автори цього чи ні, вестиме до міжнаціональних чвар, ставлячи щодня, щогодини, на кожному кроці під сумнів існування української нації. Пам’ятаймо: однією з головних умов, що забезпечують українському народові національну суверенність і право на утворення держави, є не просто його мовна

самобутність, а й пріоритет вживання рідної мови на своїй території . . .

Певна річ, добре написаний і схвалений закон про мову лише декларація діла. Він буде реальним ділом тільки тоді, коли за ним стоятиме партія. Тільки тоді, коли запровадження обов'язку для державних установ Української РСР користуватися в діловодстві та усній діяльності українською мовою стане справою національної гідності і справою соціалістичної честі нашої держави.

Справедливість щодо української мови повинна обертатися справедливістю щодо кожної мови в нашій республіці. Це справедливість, яку звершують усі і для всіх. В особливо благородній ролі виступатимуть росіяни, що живуть на Україні, домагаючись для української мови такого становища, яке має російська мова в Росії''.⁹

Поставивши питання дальшої долі української мови в широку морально-етичну і економічно-політичну площину, в площину справедливості, Павличко заявив: „Гармонізувати національні взаємини між народами можна по-справжньому не тільки й не стільки законами про мову, а насамперед гармонізацією економічних взаємин між республіками. Доки українська мова не буде годувати й одягати нас, а буде тільки піснею й молитвою, їй доведеться тяжко жити навіть під захистом найсправедливішої хартії.

Та слід починати все-таки з написання хартії справедливості. Треба скасувати правову норму, яка зовні виглядає демократично, можливо, за умов реальної рівноправності діє демократично, але в нашій практиці є антинародною і антигуманною. Я маю на увазі нічим не обмежене право батьків обирати для навчання дітей школу з тою чи тою мовою. Будь ласка, нехай це право живе й процвітає, але не за рахунок держави. Платні школи? А чому ні? Якщо ми запозичили в США, де нема етнічної єдності, право, розраховане на розвал і розпад націй, то повинні бути послідовними. Але ми нізачо не повинні допустити, щоб Радянська держава стала знаряддям чужої правової системи. Наша держава бере на себе відповідальність за життя й розвиток національної мови, а значить, повинна дбати, щоб кількість шкіл з тою чи тою мовою навчання відповідала кількісно національному складові населення в кожному регіоні. Це святий обов'язок соціалістичного ладу. Ми створили нашу державу для того, щоб вона оберігала нас як народ.

Правова норма, що дозволяє матері вибирати для своїх дітей мову садочка, школи, отже мислення, розумового дозрівання і т. д., приваблива зовні, але страшна із середини. Вона розриває

національну традицію поколінь, відчужує дитину від родичів, продукує перевертнів і обертається, зрештою, проти самої матері як хранительки народного духу, залишаючи за нею тваринне право турботливої самиці. Свобода такого вибору аморальна''.¹⁰

Відповідальний секретар Товариства Юрій Огульчанський, економіст, звітував про організаційні справи, зазначаючи водночас, що Т-во має тісно співпрацювати зі Спілкою письменників України, Українським фондом культури, інститутами АН УРСР, аналогічними асоціаціями в братніх республіках. Він поінформував також, що саме надійшли заяви двох київських кооперативів і колгоспу з Волині про прийняття у колективні члени Товариства.

Андрій Бурячок, філолог і член правління Товариства говорив про зміни та деякі спірні питання в новому виданні „Українського правопису'', наголошуючи потребу надати теперішньому правописові більше інформативності і внести виправлення в ці положення, які не відповідають духові й природі української мови. Він, зокрема, заступав доцільність введення назад літери „Г''.

Роман Іваничук, письменник, розповів про діяльність Товариства української мови у Львові, яке об'єднує в 50 осередках близько 10 тисяч ентузіастів. Слід нагадати, що створення Товариства української мови у Львові мало свою окрему історію, внаслідок чого воно спричинилося до потужного спалаху мітингів і демонстрацій у Львові, що їх В'ячеслав Чорновіл слушно назвав „Десятьма днями, що сколихнули Львів . . .''¹¹ Почалося воно з того, що громадяни Львова, які зібралися були в понеділок 13 червня 1988 р. на установчі збори Товариства „Рідна мова'' до Будинку культури будівельників на вулиці Василя Стефаника, застали там замкнені двері. Обурені такою поведінкою „власнотимущих'', люди на місці зібрали понад 900 підписів під телеграмою протесту на адресу ХІХ Партконференції, Генсека КПРС Горбачова та „Літературної газети'' і рушили до недалекого парку, де біля пам'ятника Іванові Франкові провели мітинг, в якому взяло участь понад тисячу осіб. Там обрано Раду Товариства „Рідної мови'', а також вирішено провести мітинг 16 червня, який і перетворився на могутню політичну демонстрацію, на якій обговорювано не тільки справу кандидатів на партійну конференцію, але де Чорновіл оголосив створення Української гельсінкської федерації на базі Української Гельсінкської Групи, а Михайло Горинь, голова українського підкомітету захисту політв'язнів порушив питання звільнення всіх політв'язнів з таборів і тюрем. Обидва вони виступали від „Українського вісника'', так само, як і брат Михайла, Богдан Горинь. Саме їх трьох дуже захоплено вітали зібрані, що й було

виразом широкої громадської підтримки для Української гельсінкської федерації. Це була одна з досі найчисленніших демонстрацій, люди стояли густо від пам'ятника аж до університету; за підрахунком присутніх, там зібралося було близько 8 тисяч осіб. З огляду на такий розвиток подій ледве чи „власноті” замкнули б були двері Будинку культури будівельників 13 червня 1988 р., якби знали, що їх далі чекає . . .

На Установчій конференції Товариства української мови в Києві виступав Сергей Сокуров, голова товариства російських „Друзів українського мистецтва і літератури” у Львові, який поінформував про працю його організації; О. Бураковський від Товариства єврейської культури в Києві, Л. Балла від угорських письменників на Закарпатті. Цікаві були також виступи корейки Світляни Лі, представника українців з Польщі, С. Мігуса та канадійки українського походження Христини Фріланд з Гарвардського університету, яка теж ввійшла до Ради Товариства. У своєму короткому виступі Фріланд заявила, що „ми українці в Канаді й Гарварді, підтримуємо вас. Ми дуже радіємо з того, що Ваше Товариство хоче бути всеукраїнським товариством. Ми завжди вважали себе українцями. І це дуже приємно, що ми можемо тісно співпрацювати з вами. У нас також була і є боротьба за нашу мову, за наше українство, за нашу культуру . . .”¹² Виступ студентки з Гарварду публіка сприйняла гучними оплесками. Пройде деякий час і партійні „твердолобі”, на спілку з Київською митницею і КГБ, влаштують грубу, хоч і дрібну провокацію, вилучивши в Христини Фріланд журнал „Сучасність”, в якій якраз друкувались радянські автори, книжки „Сучасності” та інші „антирадянські видання” і її особисті нотатки, після прибуття з Лондону до аеропорту в Борисполі в квітні 1989 р.

Офіційна „Правда України”¹³ широко розмалює цю „аферу”, вказуючи недвозначно: дивіться, мовляв, яку небезпечну „диверсантку” Павличко притягнув до Товариства, та ще й до його Головної Ради, а тому вважати треба й на самого Павличка і ціле Товариство . . . Одне слово: йшлося, щоб вдарити не так по Фріланд, як насамперед по Дмитрові Павличкові і Товариству української мови ім. Т. Г. Шевченка.

На ширшу згадку „заслуговує” на Установчій конференції Товариства виступ Юрія Єльченка, секретаря ЦК КП України, відомого речника застою і консерватизму, однієї з керівних фігур у команді Щербицького. Свого часу, в 1963 р., як секретар Комсомолу і редактор молодіжного журналу „Зміна”, Єльченко „вславився” тим, що уже з набраного примірника журналу, в якому друкувалися вірші Василя Симоненка, повикреслював такі поеми, як „Злодій”, „Некролог кукурудзяному качанові”,

„Дивлюся в твої зіниці” та інші. Причому слід відмітити, що ці вірші пройшли були вже навіть офіційну цензуру, яка їх пропустила, але Єльченко мусив довести свою ретельність . . .

Повторивши відомі фрази партійних функціонерів про те, що, мовляв, в минулому було допущено багато помилок, але зараз все виправляється й налагоджується, Єльченко приступив відразу до „головної справи”, а саме до спроби розсварити Товариство з Народнім Рухом України за перебудову, точніше Павличка з Драчем, який очолював тоді Ініціативну групу Руху. Почав із похвал для Павличка, наголошуючи, що „от, Павличка ми підтримуємо, бо тут є конкретна програма, немає нічого неясного, тоді коли багато говориться про створення Народного руху на Україні. А нам все про нього відомо, ми бачили це по телебаченні, чули виступи Леоніда Кравчука . . .”¹⁴ (Йшлося про виступи Кравчука по телебаченні після Зборів в Будинку кіно 31 січня 1989 р. в Києві, на яких обговорювано і схвалено проект Програми Руху.) Хоч він сам на цих зборах не був, але знає, що програма руху нікудишня і її треба було не лише критикувати, а просто заперечити й відкинути. Наприкінці він сказав, що „ми отримуємо велику кількість листів — протестів проти такого руху, бо ніхто не знає, що це за проект програми, а коли люди розглянули цей проект, то переконалися, що присутньо це є спроба створити опозиційну партію до правлячої комуністичної партії . . .”¹⁵

Ці слова Єльченка викликали обурення й галас у залі й примусили Івана Драча забрати слово. Драч пригадав Єльченкові, що проект програми Руху на Зборах письменників 31 січня 1989 р. був прийнятий одноголосно, що Леонід Кравчук поперекручував у своїх виступах по телебаченні зміст і перебіг зборів письменників та запитав присутніх, чи вони згодні з тим, щоб поставити Кравчука перед суд за цей сфальшований образ зібрання. Зала загула „згодні, на суд Кравчука!”. Цікаво відзначити, що хоча зала вповні підтримала Драча, один із кореспондентів Київського телебачення подав, що „Івана Федоровича Драча аудиторія не підтримала . . .”¹⁶

Драча підтримав тоді Борис Олійник (за якийсь час він „дещо” змінить свою думку щодо Драча), який заявив, що Товариство української мови сприймається як складова частина Народного руху, за що зала нагородила його сильними оплесками. Своїм виступом Єльченко спричинився до того, що дискусія взагалі перейшла на проблеми Народного руху, а Установча конференція Товариства української мови офіційно зафіксувала у протоколі, що вона підтримує створення Народного руху за перебудову на Україні.

У схваленім статуті було стверджено, що Товариство вважає

себе не лише загально-республіканським, а всеукраїнським, і, як заявив був Павличко, воно буде створювати товариства в Канаді, в Польщі, в Чехословаччині і всюди, де тільки можна створювати контакти до українців по всьому світі. Це, мовляв, була також одна з причин, чому до Товариства Головної Ради Товариства включено молоду українку з Канади, (Христину Фріланд), яка саме перебувала на студіях у Києві. В червні 1989 р. Павличко дещо змінив свою думку на це, заявивши Девідові Марпелсові, що „ми змінили нашу думку і замість (дозволити на членство поодиноким чужинецьких осіб і груп) вважаємо, що люди українського походження в інших країнах повинні творити свої власні товариства, свого рода сестринні організації”.¹⁷

Це означало вилучення пункту 3.2.6, із 3-ого розділу Статуту, в якому говорилося про те, що „Членами Товариства можуть бути громадяни закордонних країн”. Куди важливішою була, однак, ще інша „зміна” у Статуті, а саме викинення із нього положення про те, що українська мова мала бути мовою міжнаціонального спілкування в Українській РСР. Ця справа, між іншим, була предметом нарад Всеукраїнської Координаційної Ради Української Гельсінкської Спілки, і окремо розглядалась на засіданні 5 травня 1989 р. Як мовилося в Обіжнику Н. 6 Виконавчого комітету УГС, „Заслухавши інформацію члена УГС О. Сергієнка про ситуацію в Товаристві української мови ім. Т. Шевченка, ВКР засудила дії більшості членів правління товариства, які під тиском партійно-шовіністичної верхівки республіки, самовільно, без узгодження з конференцією чи бодай радою Товариства, задля реєстрації Товариства погодилися на принципові зміни Статуту Товариства. Із Статуту викинуто положення про українську мову як мову міжнаціонального спілкування в межах республіки, чим фактично підтверджено нав'язуваний російськими націонал-комуністами великодержавний принцип двомовності в межах республіки. Викинуто також пункт про членство в Товаристві закордонних українців та ряд пунктів, без яких сковуватиметься організаційна діяльність Товариства.

УГС закликає членів Товариства української мови протестувати проти такого свавільного рішення і домагатися скликання позачергової конференції Товариства для відновлення чинності ухваленого попередньою конференцією Статуту”.¹⁸

Між іншим, у цей час (початок 1989 р.) Павличко подав, що Товариство української мови нараховує біля 70 тисяч членів і що їх кількість зростає.

Установча конференція схвалила також постанову про підтримку для створення товариств рідних мов інших національностей, які проживають на території України.

Схвалений Установчою конференцією Статут Товариства був безований в основному на первісному „прочищеному” проекті і є, властиво, загальним його повторенням. Все ж таки дещо у первісному тексті проекту змінено, ствердження про мову з „Загальних положень” перенесено до вступу, який починається славослів'ям на адресу Великої Жовтневої Революції, а в інших пунктах у цілому ще більш наголошено на співзвучності діяльності Товариства з Конституцією СРСР, УРСР, радянським законодавством тощо. Однак, щодо програмового відношення це посутньо не міняє первісного проекту. Натомість введено деякі зміни в структурально-організаційний уклад самого Статуту, замість 5-и розділів стало 7.

Головою Товариства обрано Дмитра Павличка. Його заступниками стали Іваничук Роман, письменник зі Львова, Юшук Іван, філолог з Києва і Яременко Василь, також філолог з Києва. Відповідальним секретарем обрано Огульчанського Юрія, економіста з Києва. До Правління ввійшов, серед інших, Іван Дзюба, автор „Інтернаціоналізму чи русифікації” і Валерій Шевчук. До Ради обрамо Олеся Гончара, Ліну Костенко, Івана Гончара, Бориса Олійника, Романа Лубківського, Сергія Плачинду, Івана Драча, а також Богдана Гориня, активіста УГС і, як вже було згадано, Христину Фріланд, усього 63 чоловік. Обрано також Ревізійну Комісію із 5 членів. До складу Правління ввійшло 17 осіб; внаслідок цього Головна Рада, яка включає Правління, Раду і Ревізійну Комісію, налічує 85 осіб.

Установча Конференція Товариства прийняла текст „Звернення до громадян Української РСР, в Україні й не в Україні суших”, в якому мовиться:

„Ми представники робітництва, селянства, інтелігенції України, об'єднані спільною турботою про майбутнє української мови як однієї з найголовніших основ самобутності й духовності української нації, зібралися в Києві на установчу конференцію й утворили Товариство української мови імені Тараса Шевченка.

Відступ від ленінської національної політики в часи сталінщини та брежнєвщини призвів до катастрофічного становища, коли мова одного з найчисленніших народів світу втратила державну, об'єднувальну й суспільну функції. Відсутність конституційного захисту української мови, відчуження державно-адміністративних органів від народу, зневажливе ставлення до рідної мови відбилося на зниженні інтелектуального потенціалу народу, стало чинником естетичної та ідеологічної нерозбірливості. Чистота мови — це ясність думки, свідомості, життєвого ідеалу.

Є теоретики та ідеологи, які хочуть приписати народові байдужість до мовних проблем, ідеологію національного

нігілізму, байдужість до власної історії, брак історичної пам'яті. Але це неправда! Перебудова створює найсприятливіші умови для духовного відродження народу, для надання повноправності його мові.

Товариство української мови імені Тараса Шевченка керуючись прийнятими на установчій конференції документами, сповнене рішучості сприяти відродженню української мови своєю конкретною діяльністю, що йтиме на користь відродженню справжнього братерства народів нашої багатонаціональної країни. Потрібна енергія, зусилля самого народу та всіх, хто виявляє до нього повагу й хоче йому добра.

Ми закликаємо всіх українців і неукраїнців, що пов'язали своє життя з долею українського народу, підтримати вимогу конституційного захисту української мови, виступати за надання їй статусу державної мови в Українській РСР, за її пріоритетне функціонування на території республіки.

Закликаємо вивчати російську мову як засіб спілкування між народами СРСР.

Закликаємо шанувати й підтримувати культуру та мову всіх національностей, які живуть на Україні. Своєю діяльністю будемо допомагати їм розвивати власну культуру й мову та заохочувати до оволодіння мовою українського народу.

Дорогі співвітчизники! . . . ми звертаємось до вас із закликом виявити розуміння історичної відповідальності й послужити патріотичній справі нашого народу.

Ми звертаємось до наших єдинокровних братів і сестер, що живуть в інших республіках, у соціалістичних і капіталістичних країнах, а також у країнах третього світу, із закликом допомагати та підтримувати наші зусилля не лише морально, а й добрим ділом. Ми свідомі того, що культурна праця всіх українців, де б вони не проживали, має бути складовою частиною всеукраїнської культури — неповторного й багатоцінного надбання в скарбниці світової духовності.

Дорогі брати й сестри! Разом будемо домагатися, щоб українська мова звучала в родині, у дитячому садочку, у школі, у вузі, на виробництві, у державних та партійних установах, по радіо, з кіно- і телеекранів. Відродимо як високі моральні критерії почуття національної гордості й гідності. Відродимо пошану до наших предків, які виплекали й зберегли нашу мову протягом століть соціального та національного гноблення.

Активно сприяймо успіхові перебудови на всіх ділянках життя України й Радянського Союзу.

Берімо активну участь у виборах до найвищого органу державної влади, голосуймо за тих, хто буде віддано служити своєму народові, захищатиме його землю, пісню, мову, а також

пісню та мову братніх народів.

Вступайте до Товариства української мови імені Тараса Шевченка! Створюйте на місцях — на виробництві, при школах, при редакціях газет, у вузах, закладах науки та культури, в установах — осередки Товариства, розгортайте роз'яснювальну роботу, вдосконалюйте свої знання української мови, всіляко сприяйте запровадженню її в усі сфери суспільного життя, подавайте особистий приклад у цьому.

Хай живе українська мова — великий зодчий народу!

Хай живе українська мова як рівноправна сестра у всерадянській і вселюдській родині!"¹⁹

Згідно зі списком, що його одержано закордоном в середині 1989 р., на Україні існувало 109 осередків Товариства української мови. Тимчасом, звісно, їх кількість значно збільшилась. В червні 1989 р. Товариство охоплювало близько 200 тисяч членів.

Вже на самому початку своєї діяльності Товариство спільно з Робочою групою комісій Верховної Ради Української РСР подало на розгляд проект Закону про державний статус української мови.

У березні 1989 р. Товариство української мови та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, на ініціативу Правління Товариства, відбули спільну конференцію, на якій обговорено питання підготовки спеціалістів усіх галузей народного господарства і суспільного життя, які б вільно володіли українською мовою. Ця справа наштовхувалася і ще далі наштовхується на дві основні проблеми — брак українських підручників та викладачів, що могли б викладати українською мовою. Як мовилося в листі членів первинного осередку Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка Київського інституту автоматики (який включає понад 80 членів), з липня 1989 р., до газети „Радянська освіта”, „Масштабність першої з них можна оцінити, коли врахувати, що лише на другому, третьому та четвертому курсах кожного семестру студенти складають 2-4 екзамени та 3-5 заліків. Отже, потрібно вивчити мінімум 30 підручників (тут навмисно не взято до уваги перший курс, де вивчаються здебільшого однакові для всіх загальноосвітні предмети, та п'ятий, на якому переважно виконуються дипломні проекти). Вузи України готують фахівців приблизно з 350 спеціальностей. Отже, маємо понад 10000 підручників. Це мінімальна цифра, бо фактично на кожний предмет, виходячи з умови індивідуального вибору, потрібно два-три підручники. Не взято до уваги також технікуми, яким для тих же предметів потрібні свої підручники. Воістину, грандіозне завдання!"²⁰

Науковці А. З. Грищенко, В. І. Стеценко, Ю. Бобраницький

та інші вважають, що розв'язати це питання в найкоротші строки може істотно допомогти Товариство української мови, якщо піти шляхом перекладу українською мовою кращих російськомовних підручників, а також підручників навчальних закладів високорозвинутих зарубіжних країн. Вони покликаються на досвід власного осередку і стверджують: „Осередок має групу кваліфікованих фахівців, які володіють українською мовою і можуть взятись за переклад підручників українською мовою з російської, німецької та англійської в галузі автоматики та суміжних дисциплін. Оцінка наших сил показує, що ми могли б перекладати щонайменше два-три підручники щороку. Якщо стільки ж зроблять осередки Товариства української мови в інституті кібернетики, відповідні кафедри Київського та Львівського політехнічних інститутів, то це — мінімум десять підручників на рік. Отже, за 3-4 роки спільно ми змогли б забезпечити підготовку рукописів підручників для всіх вузів і технікумів України, в яких вивчається теорія і техніка автоматичного регулювання і управління.

Поряд з цією роботою час створювати галузеві технічні російсько-українські словники. Тут також відповідні організації та видавництва АН СРСР („Наукова думка”, УРЕ, „Техніка” та інші) могли б залучити фахівців даних галузей. І в цьому вони також можуть розраховувати на наш осередок.

Ми вважаємо, що до такої роботи можуть приєднатись інші інститути АН УРСР, вузи республіки і галузеві науково-дослідні та проектні інститути УРСР. Це допомогло б вирішити проблему в цілому”.²¹

10 червня 1989 р. Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка відбуло в Києві наукову конференцію на тему „Розвиток національних мов і питання двомовності”. Як подала газета „Літературна Україна”,²² відкриваючи її, голова Товариства Д. Павличко відзначив, що серед причин, які призвели до ненормального становища української мови в республіці, не останнє місце посідає підступна теорія „двох рідних мов”, породжена „двоязикою”, сталінською філологією, трансформована нині в так звану гармонійну національно-російську двомовність. Ми запросили на конференцію науковців, сказав він далі, бо зараз украї потрібні виважені рекомендації мовознавства, від якого ми чекаємо глибокого психологічного і навіть психолого-фізіологічного обґрунтування нашої концепції розвитку рідної української мови.

Мова корінного населення республіки на її споконвічній території має стати державною, провідною, забезпечивши розвиток національної одномовної культури. Разом з тим, як відомо, представники кожної нації володіють кількома мовами

— прикладом цього можуть бути великі діячі української культури — І. Франко, Леся Українка, Ольга Кобилянська. Таке знання всіляко варто підтримувати, в тому числі і щодо російської мови.

З доповідями на конференції виступили доктор філологічних наук М. І. Пригодій („Національномовні проблеми у світлі ленінської політики”), кандидати філологічних наук В. С. Калашник і А. О. Сващенко („Погляди О. О. Потебні на питання двомовності”), С. П. Пінчук („Проблема паралельного функціонування різних мов в УРСР”), М. В. Косів („Державна мова і двомовність”), доктор філологічних наук П. П. Чучка („Багатонаціональне середовище й білінгвізм”), кандидат філософських наук В. С. Мулява („Двомовність і ленінська ідея компенсації та проблеми пріоритетності функціонування й розвитку української мови”), доктор філологічних наук С. Я. Єрмоленко („Функціонування мови й мовна особистість”), кандидат філософських наук Т. М. Рудницька („Динаміка чисельності національних груп і мовні процеси в УРСР”).

В обговоренні доповідей виступили понад п'ятдесят учасників конференції — філологи, філософи, правознавці, історики, літератори, вчителі, інженери, студенти, робітники як із Києва, так і з інших міст республіки.

На конференцію були запрошені представники міністерств народної освіти, вищої та середньої спеціальної освіти, культури. Перед учасниками виступив заступник завідуючого ідеологічним відділом ЦК Компартії України В. О. Барсук.

У резолюції, що її схвалила Конференція, сказано:

„1. Концепція національно-російської двомовності (гармонійної двомовності) є науково неспроможною та політично шкідливою. Її примусова реалізація в умовах України спричиняється до практики російської одномовності та денационалізації українського народу.

2. Утвердження ленінської національної політики в нашій республіці вимагає надання українській мові статусу державної мови в Українській РСР.

3. В Українській РСР має бути запроваджена на державному рівні система організаційно-правових та фінансово-економічних заходів, спрямованих на дійсне впровадження української мови як державної в усі ділянки державного та суспільного життя.

Основу такої системи мають складати:

— Закон Української РСР про внесення змін та доповнень до Конституції Української РСР стосовно надання українській мові статусу державної та забезпечення конституційних гарантій національним меншостям і етнічним групам користуватися правом рідної мови;

- Закон Української РСР про мови;
- Постанова Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію Закону Української РСР про мови;
- Державна програма розвитку української мови;
- Державна програма розвитку української культури;
- Закон Української РСР про республіканське громадянство;
- Закон Української РСР про економічний суверенітет республіки.

4. Удержавлення української мови — історичний етап у розвитку національно-державного будівництва в суспільному житті республіки — вимагає від партійної організації республіки, творчих спілок, наукових установ і засобів масової інформації політико-виховної роботи, спрямованої на:

- виховання трудящих України в дусі розуміння своєї національної приналежності та відповідальності за національно-державне будівництво на Україні, а також на виховання національної свідомості й гідності;

- виховання російського населення, інших національних меншостей та етнічних груп на терені республіки в дусі поваги й уважного ставлення до українського національного життя, до культури, мови й традицій українського народу, заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб росіян, інших національних меншостей та етнічних груп України.

5. Українська держава повинна гарантувати національним меншостям та етнічним групам на терені республіки здійснення права користуватися рідною мовою.

6. Українська держава повинна піклуватися про створення умов для функціонування української мови та розвитку української культури в місцях проживання українців за межами Української РСР у Радянському Союзі, а також в інших країнах. Таку діяльність Українська РСР повинна здійснювати шляхом безпосередніх зносин з урядами союзних республік та закордонних країн.

7. Конференція визнала за необхідне надіслати до ЦК КПРС основні теоретичні підсумки своєї роботи з метою можливого їх урахування при підготовці наступного Пленуму ЦК КПРС, що має розглянути проблеми міжнаціональних взаємин у Союзі РСР.

8. Конференція визнала за необхідне надіслати до уряду республіки пропозиції, висунуті під час її роботи, щодо першочергових заходів у ділянці застосування української мови в школах і вузах республіки.²³

Наукова конференція була запланована ще в квітні 1989 р.,

коли Головна Рада Товариства розглядала найближчі плани Товариства, включно з організацією етнографічно-фольклорної експедиції для записів і пропаганди народної творчості.

В листопаді 1989 р., після численних старань і тиску збоку Правління Товариства та затяжних зволікань властей, Товариство української мови нарешті офіційно зареєстровано. Як писала „Радянська освіта” з 24 листопада 1989 р., Дмитро Павличко і Анатолій Погрібний повідомили про це на нещодавній конференції в справі покращання вивчення української мови та літератури в республіканських школах. Причому, вони висловили надію, що зареєстрування припинить спротив деяких локальних партіапаратчиків проти творення осередків Товариства української мови на їхній території.

1. Київ — 3, 27.12.88, 23:00

2. „Матеріали Установчої конференції Т-ва української мови ім. Т. Шевченка в Києві”, Архів Радіо Свобода

3. „Проект — Статут Товариства рідної мови імені Тараса Шевченка”, „Культура і життя”, н. 2, 8.1.89, стор. 9, „Літературна Україна”, н.2, 12.1.89, стор. 2

4. „Зберегти і примножити — 3 Установчої конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка”, „Літературна Україна”, 23.2.89, стор. 2, 4

5. „Братерство — це справедливість”, Виступ Дмитра Павличка на Установчій конференції Т-ва ім. Т. Шевченка, „Літературна Україна”, 23.2.89, стор. 2

6. Там же

7. Там же

8. Там же

9. Там же

10. Там же

11. Вячеслав Чорновіл, „Десять днів, що сколихнули Львів . . .”, „Дзвін” (орган студентського товариства „Громада”), н. 3, Київ 1988, стор. 13

12. Радіо Київ — 3, 12.2.89 (19:00 і 23:00)

Радіо Київ — 1, 13.2.89 (6:30 і 8:00)

13. М. Деримов, „С поличним — Злоупотребление гостеприимством — только так можно назвать „стажировку” мисс Христи Фриланд”, „Правда Украины”, 30.4.89, стор. 3

14. „Матеріали Установчої конференції Т-ва української мови імені Т. Шевченка”, Архів Радіо Свобода

15. Там же

16. Там же

17. David Marples, “The Shevchenko Ukrainian Language Society: An Interview with Dmytro Pavlychko”, RL PRD, F-546, 29.6.89

18. Обіжник н. 6 Виконавчого Комітету Української Гельсінкської Спілки

19. „Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців в Україні й не в Україні суших”, „Літературна Україна”, 2.3.89, стор. 1

20. „Лист до редакції — В українські вузи — українську мову”, „Радянська освіта”, 28.7.89, стор. 1

21. Там же

22. „Товариство української мови ім. Т. Шевченка”, „Літературна Україна”, 6.7.89, стор. 7

23. Там же

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПАРТІЇ

Улітку 1987 р. після звільнення з ув'язнень, колишні члени — активісти Української Гельсінкської Групи — Вячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Богдан Горинь, Ярослав Лесів, Василь Січко, Петро Січко та інші — відновили свою діяльність. Слід підкреслити, що формально й фактично Група не переставала існувати від свого створення в листопаді 1976 р., називаючись тоді Українською громадською групою сприяння Прикінцевому актові Гельсінкської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Вона себе ніколи не розв'язувала, як це, наприклад, зробила Гельсінкська Московська група в 1982 р.; і коли не можна було діяти колективно, тоді її члени діяли індивідуально, попри всі переслідування й терор. Не припиняло також діяти Закордонне Представництво УГГ. Як писав Лук'яненко, „Члени УГС ніколи не припиняли своєї боротьби. То з боку влади змінилося поцінування її діяльності: до перебудови її кваліфікували за злочин, а в час перебудови перестали її так кваліфікувати. Ми не мінялися. Ми як ішли з 1976 року, так і йшли 1985 року, так і зараз ідемо. Влада змінилася”.¹ Саме Українська Гельсінкська група зазнала була таких переслідувань і такого тотального розгрому, як жодна інша Гельсінкська група в Радянському Союзі. Як мовилось у „Зверненні Української Гельсінкської Групи до української та світової громадськості” з 11 березня 1988 р., „всі її учасники пройшли тривалі терміни ув'язнення й заслання, чотири члени Групи — Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко та Василь Стус — загинули в страхотливих умовах таборів особливого режиму, таборі смерті . . .”² В цей час — березень 1988 р. — перебували ще в таборах Іван Кандиба, Микола Горбаль, Іван Сокульський, Віталій Калиниченко, Григорій Приходько, на засланні Левко Лук'яненко та Микола Матусевич. Згодом звільнені протягом 1988 р., всі вони включилися знову в Українську Гельсінкську Групу, чи то пак Спілку.

Першим конкретним, публічним виступом українських гельсінкців була поява позацензурного журналу „Український вісник” н. 7 в серпні 1987 р., що його редагувала колегія в такому складі: Вячеслав Чорновіл, відповідальний редактор, і її члени Іван Гель, Михайло Горинь, Павло Скочок. У наступному, 8-ому числі „Українського вісника” редакційна колегія збільшиться на ще одного члена — Василя Барладяну.

Так, після 15 років перерви знову з'явився „Український вісник”, який, як і в 1960-1970 рр., так й зразу у 1980-і роки, став одним із найповажніших і найважливіших органів та інструментів

національної, незалежної, суспільно-політичної думки й дії.

„Відкритий лист Вячеслава Чорновола Генеральному Секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.” з 5 серпня 1987 р., що його надрукував „Український вісник” н. 7, треба вважати програмним документом не лише самих гельсінкців, а й ширшої суспільної динаміки, яка була виразником української політики того часу. Цей документ визначив дуже конкретно параметри і зміст перебудови в національній політиці на Україні, якщо ця перебудова мала бути реальною, а не фіктивною чи половинчастою, ушімленою і вихолощеною. Чорновіл насамперед поставив у відповідну площину питання про т. зв. дисидентів, які були піонерами гласності й перебудови та демократизації ще надовго перед Горбачовим, та про їхнє ставлення до тих „перебудівників — бюрократів”, які „демонструють дещо запізнілу сміливість і принциповість”, типу Віталія Коротича й Бориса Олійника. Він наголосив на тому, що таксамо, як причин застою треба логічно шукати у жорстокому придушенні всього вільнодумства, духу критики і сумніву, так само логічно не вистачає ще „самої офіційної регламентованої підконтрольної партійним органам гласності для духовного оздоровлення суспільства й руху вперед, і необхідно у тих чи інших формах допустити те, що можна назвати інакодуманням, легальною опозицією чи просто незалежною критикою”.³

Зокрема Чорновіл підкреслив, що саме національне питання „виявилось сьогодні у найглухішому куті перебудови” . . . „На практиці перебудова у національному питанні обмежується покищо тим, що діячам національних культур, перш за все письменникам, дали можливість побалакати (поверхово, без заглиблення у причини, без згадки про повністю чи частково розмиті функції державності нібито суверенних націй) про гнітюче становище національних мов і всієї культурної спадщини своїх народів . . .”⁴

Чорновіл висунув конкретну пропозицію, що її, до речі, щойно у вересні 1989 р. здійснив — організаційно-технічно — Горбачов; саме він запропонував провести спеціальний пленум ЦК КПРС з національного питання, який мав би знайти і визначити нову позитивну політику у цій царині, що й є зараз найважливіше для багатонаціональної країни, яка назвала себе союзом суверенних соціалістичних держав. Він писав: „Необхідно провести спеціальний пленум ЦК КПРС, де з такою ж мужністю і відвертістю, як говорили Ви на червневому пленумі про економіку, сказати всю правду про дійсне становище неросійських націй і народностей в СРСР, про фіктивний характер їхньої державності, про цілковиту невідповідність такого становища ленінським настановам викладеним у статтях, які вважаються

політичним заповітом Леніна партії, особливо у знаменитій праці „До питання про національності або про „автономізацію””.⁵

У підготовці до такого спеціального пленуму Чорновіл радив Горбачову використовувати не лише самого Леніна і таких українських ленінців як Скрипник, Чубар, Петровський та інші, які пробували здійснювати на Україні політику „коренізації” у формі українізації в минулому, а й таких сучасних авторів, як Іван Дзюба, точніше його працю „Інтернаціоналізм чи русифікація?”. На думку Чорновола, такий пленум повинен передусім вирішити питання т. зв. злиття націй, як ширми для повної русифікації, тобто вилучити його з програми КПРС. А взагалі, „Національне питання повинне вирішуватися всебічно і розширенням прав союзних республік в політичному, економічному, культурному житті, включаючи вирішення загальносоюзних і міжнародних справ, і, звичайно ж, повернення національним мовам у повному обсягу державних і громадських функцій. Для цього у конституціях республік треба відновити проголошення національних мов державними і реалізувати це на практиці. . .

Тільки так, тільки почавши перебудову національної політики зверху, можна буде перебороти неминучий після цього вибух шовінізму (Вас почнуть лякати „буржуазним націоналізмом” і навіть розвалом Союзу, хоч справа йтиме про його зміцнення як дійсного, а не фіктивного) і шалений спротив російської та зросійщеної бюрократії. Але повірте: Ви знайдете розуміння і серед ще не отруєної шовінізмом частини російського народу, а в решті республік матимете якнайактивнішу підтримку і спалах творчої енергії на всіх фронтах перебудови, яку ми, представники неросійської половини населення Союзу, остаточно прийнемо тоді як нашу, задуману не тільки в інтересах усіх класів і прошарків населення (крім бюрократії), але й усіх націй та національностей Радянського Союзу.”⁶

У своєму листі Чорновіл накреслив широкий план виповнення „білих плям”, щодо історичних подій і осіб, починаючи з періоду визвольних змагань 1917-20 рр. і по сьогоднішній день. Те саме він вимагав і щодо української культури. Він писав: „Потребують сьогодні перегляду і однозначні оцінки як „ватажків української буржуазно-націоналістичної контрреволюції” діячів українських соціалістичних партій — видатного письменника, класика української літератури Володимира Винниченка і не менш видатного історика із світовим іменем Михайла Грушевського. Останньому не допомогло навіть те, що він повернувся із еміграції, став академіком АН СРСР, встиг померти своєю смертю . . .

Українська наука і культура найбільші втрати мала ще до 1937 р. Треба, нарешті, сказати правду про сфабриковану ГПУ в 1929-

1930 рр. „справу” міфічної „Спілки визволення України”, що поклала початок масовому знищенню української інтелігенції і згортанню українізації, а заодно повернути нашій культурі імена засуджених на цьому процесі відомих письменників і учених.

В ті ж роки була ліквідована незалежна від московського патріарха Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) і репресована її ієрархія. Зараз ця Церква, як і гвалтовно знесена 1946 р. Українська Греко-Католицька Церква, повноцінно функціонує за кордоном, а на Україні паству цих двох українських Церков примусово підкорили російському православ'ю. Цікава ситуація, коли люди, що голосять себе переконаними атеїстами, силою переганяють віруючих із однієї Церкви в іншу, теж не дуже шановану, та все ж свою, російську . . . Чи не час виправити і цю грубу політичну помилку сталінських часів і, дотримуючись конституційних гарантій, дозволити віруючим вирішувати свою релігійну приналежність самим, без підказування органів держбезпеки?”

Чорновіл порушив також справу визвольної боротьби під час і після II-ої Світової війни. Він писав: „Непросто, але потрібно згадати і таку свіжу ще сторінку української історії, як партизанська і підпільна боротьба в Західній Україні 40-х і початку 50-х років. Хоча б тому, що „істинно російська людина” і „обрусілий іноходець” щедро наділяють сьогодні назвиськом „бандерівець” і вихідця із західної частини України, і взагалі кожного, хто постійно послуговується українською літературною мовою, а не українсько-російським „суржиком” і виявляє бодай мінімальну національну самосвідомість”.⁸

Не оминув Чорновіл і „білих плям” 60-их та 70-их років: „Треба відверто визнати, що репресії проти українських „шестидесятників” після усунення Хрущова були не чим іншим, як великодержавно-шовіністичною реакцією на українське національно-культурне відродження, і якщо першу хвилю арештів і судів української інтелігенції (1965-1966 рр.) вдалося загальмувати широкими громадськими протестами, то друга репресивна хвиля була задумана ширше і масштабніше (1972-1973 рр.). Арешти супроводжувалися потужним наступом на українських письменників, діячів культури, вчених, усіх, кого турбувала доля рідної мови, рідної культури, хто взагалі мислив нестандартно. З'явилися розгромні статті у пресі, почалося вилучення виданих перед тим книг, стали практикуватися вимушені покаєння та публічні проробки (в дещо стертому вигляді повторювалася ситуація початку 30-х років). Від активної участі у творенні духовних цінностей нації було усунено зовсім або на довгі роки багатьох талановитих письменників, критиків, перекладачів, істориків, художників, режисерів. Інші опустилися

до пристосовницьких творінь, негідних їхнього таланту. Зате пішли вгору кон'юнктурники і пройдисвіти на візрець тодішнього директора Інституту літератури АН УРСР Шамоти або секретаря ЦК КПУ Маланчука. Різко посилилася русифікація: українська мова остаточно виганялася із усіх сфер державного, громадського і культурного життя, за особистим прикладом Щербицького від неї відмовилися партійні організації. Третя хвиля репресій (1977-1980 рр.), пов'язана із розгромом українського гельсінкського руху і характерна особливим цинізмом та попиранням законів, проходила вже в умовах повного застою".⁹

Чорновіл порушив також справу перевезення тіла Василя Стуса з Пермського табору на Україну та реабілітації його творчості, як і творчості його колег. Бо ж, „як і без творчості Василя Стуса, уявлення про українську культуру і суспільну думку буде неповним і однобічним без блискучих есе Є. Сверстюка, віршів і прози М. Руденка, І. Калинця, М. Осадчого, І. Сокульського, без виставок художників П. Заливахи і С. Шабатури, наукових літературознавчих і публіцистичних статей І. Світличного, М. Гориня, П. Скочка, Ю. Бадзя, В. Марченка, нарешті, без всіх статей і книги „Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби. Настав час чесно визнати, що всі ці талановиті і небайдужі люди в роки застою були засуджені за безглуздими звинуваченнями, реабілітувати і видавати їх. Поки що їхні імена (крім пущеного до друку за розкаяння в патріотизмі І. Дзюби) оточені глухою стіною мовчання".¹⁰

Без перебільшення можна сказати, що „Лист" Чорновола Горбачову максимально охоплював низку вимог, постулатів і тверджень, які в таких, чи інших варіантах повторювались і на конференціях письменників, і на зборах неформальних організацій, і на публічних мітингах громадськості; вони дискутувались і в приватних гуртах, і на масових демонстраціях. Багато чого із цього ввійшло також до наступних програмних документів як самої Української Гельсінкської Спілки, так й інших організацій. Немало із цього концепційно-політичного мислення відбилосся, наприклад, на поодиноких Резолюціях СПУ, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, на програмі Народного руху за перебудову на Україні тощо. Їх диктувала, зрештою, сама дійсність, і їх не можна було оминати.

У березні 1988 р. Українська Гельсінкська Група виступила зі зверненням до української та світової громадськості, в якому повідомлялось про посилення діяльності УГГ, вибір і склад керівних органів та закордонне представництво. У зв'язку з виїздом Миколи Руденка на Захід, головою УГГ став Левко Лук'яненко, правник, який ще перебував на засланні. Виконавчий

комітет Групи складався з трьох робочих секретарів: Михайла Гориня, Зиновія Красівського та Вячеслава Чорновола. До Закордонного Представництва УГГ призначено Миколу Руденка (голова), Леоніда Плюща і Надію Світличну, які відтепер представляли УГГ в Міжнародній Гельсінкській Федерації перед урядами, парламентами, громадськими організаціями країн учасниць Гельсінкських угод тощо. Підтверджено також, що друкованим органом УГГ залишається журнал „Український вісник”, яким він став ще в грудні 1987 року.

В квітні 1988 р. з'явився черговий програмний документ УГГ п. н. „Короткі тези для дискусії про національне питання”, що його автором був Вячеслав Чорновіл. Разом з „Тезами” поширювалась програмна стаття Василя Барладяну „Інтернаціоналізація — мета й методи”, яка давала теоретичне обґрунтування висунених Чорноволом тверджень і постулатів. Над обома документами 12 квітня 1988 у Львові у міському клубі відбулася широка дискусія, яка назагал схвалила запропоновані тези. У 5-ох пунктах Чорновіл схопив суть і стан національної політики Москви і її наслідки. Він заперечив передусім, що національне питання розв'язане, вказавши, що коріння проблем, пов'язаних з теперішнім станом, „не можна зводити до окремих практичних помилок Сталіна чи Брежнєва, бо вони виходять із самої суті пануючої в нас ідеології, з марксизму-ленінізму”.¹¹ Якщо ж говоримо сьогодні про повернення до Леніна, то треба виразно і точно сказати, до якого саме Леніна маємо повертатись і нав'язувати: „Ленінізм, що виник на ґрунті прищеплення марксизму до умов відсталої, не так економічної як політичної деспотичної і колоніальної російської імперії, не виробив єдиної наскрізної теорії нації і національних відносин. Ленін починав як ортодоксальний марксист із легковаженням національних питань як другорядних і підпорядкованих. Жива практика революційної боротьби, поява в Росії національних соціалдемократів і національних ухилів у самій СДРП привели Леніна до створення відомої теорії про визначення права націй на самовизначення аж до відокремлення ТЕОРЕТИЧНО, але пропаганди недоцільності такого самовизначення з точки зору комуністичних інтересів НА ПРАКТИЦІ (єдність класових інтересів, переваги великих держав при будівництві соціалізму та інше). Ця теорія є цілком „безневинна” в умовах плюралістичного буржуазного демократичного суспільства (яким Росія ніколи крім кількох місяців 17-го року не була), в умовах однопартійної диктатури виявила своє справжнє обличчя, перетворивши „право на самовизначення” в пустопорожню фікцію, в спробу його перетворити законно-конституційним шляхом в „державний злочин” (приклад „справа” групи Левка Лук'яненка 1961 року).

Перші роки національних рухів революційних років Росії як і наростання національно-визвольних тенденцій у світі, примусили Леніна почати перегляд власних централістичних концепцій. У світлі Нової Економічної Політики він почав намічати нову національну політику, що відбилося в його останніх працях, найбільш у статті „До питання про національність, або про „автономізацію“, як альтернатив наступу великодержавного шовінізму в самій партії і сталінської моделі державницького будівництва („автономізація“, реалізована таки Сталіном під маскою союзного федералізму). Ленін допускав навіть розрив єдиної соціалістичної держави і збереження союзу незалежних соціалістичних республік тільки у військовому і дипломатичному відношеннях. Звичайно, дехто може розглядати це і як тимчасовий і тактичний крок (Ленін був геніальним тактиком), але давайте виходити з того, що саме останні роки роботи Леніна назвемо його політичним заповітом партії. На жаль, розгорнути цю нову свою національну політику Ленін не встиг, а названа стаття була прихована від народу до 1956 року, та й потім замовчувалася”.¹²

Далі Чорновіл зазначив, що сталінська національна політика не припинилася зі смертю Сталіна, її активно продовжував Хрущов, а ще активніше Брежнєв, головню руками Щербицького, і ще сьогодні, „Не зважаючи на оголошену новим керівництвом КПРС політику перебудови, гласності, демократизації та незважаючи на голоси в республіках на захист національної суверенності (у питаннях мови, культури, самовизначення окремих національних регіонів тощо), ні законодавчих, ні практичних кроків до зміни сталінської національної політики не робиться, навпаки проводяться заходи дальшої централізації і денаціоналізації (ліквідація республіканських міністерств, зменшення „націоналів“ у органах центральної влади, з 20-ти членів у кандидати в Політбюро ЦК — тільки троє неросіян). ПЕРЕГЛЯД НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В СРСР треба починати з чіткого теоретичного осмислення проблеми, перегляду застарілих ідеологічних догм, реальної оцінки національної політики за всі роки радянської влади та сьогоднішнього становища, суттєвих змін конституції СРСР та конституцій республік, вироблення конкретних практичних заходів. Саме цим, хочеться думати, і займеться намічений пленум КПРС з національного питання”.¹³

Ще в березні 1988 р. Виконавчий комітет УГГ, чи пак тоді вже УГ Співки, повідомив про те, що на Загальних зборах, запланованих на 1-ше липня 1988 р., буде прийнято Загальну декларацію принципів УГС. На початку липня 1988 р. з'явився відповідний документ на 13 сторінках машинопису. Він складався

з „Преамбули” і 20 „Основних принципів” та ствердження, що „Декларація принципів Української Гельсінкської Спілки, як і доданий статут УГС, вироблені Українською Гельсінкською Групою, яка існує з 1976 р., і яка на цьому складає свої уповноваження та входить повним складом до УГС”.

„Декларація принципів УГС” — це не тільки визначення головних засад і мети діяльності УГС, а водночас і специфікація конкретних актуальних завдань, до здійснення яких прямує УГС. З цього погляду „Декларація” була не тільки загальним програмним документом, а й робочим планом сьогодення. В деяких аспектах вона була також розширенням певних основоположних вимог і практичних постулатів, що їх висунув вже раніше В. Чорновіл у своєму листі до Горбачова та „Тезах до дискусії про національне питання”.

У „Преамбулі” виразно сказано, що „Українська Гельсінкська Спілка як федеративне об’єднання самоврядних правозахисних груп і організацій у областях, районах, містах України та за її межами створюється на базі Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод і підтверджує вірність правозахисним принципам декларації групи від 9-го листопада 1976 р.

Українська Гельсінкська Спілка вважає необхідним визначати основним напрямком своєї діяльності захист національних прав, насамперед право націй на самовизначення, передбачене статтею першою, ретифікованого Радянським Союзом Міжнародного пакту про громадські та політичні права (Всі народи мають право на самовизначення. Силою цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.), бо без свободи нації справжнє забезпечення свободи особи неможливе. Якщо людина — не захід для реалізації тих чи інших ідеологічних концепцій, а мета й вінець творіння, то нація єдине природне середовище, у якому людина може всебічно розвивати свої здібності й виконати своє призначення на землі. . .¹⁴

А у 1-ій точці „Основних принципів” мовилося, що „Українська Гельсінкська Спілка вважає, що відновлення української державності, яка сьогодні існує лише на папері, була б основною підставою гарантії забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України”.¹⁵

Цими положеннями, включно з підтвердженням вірності принципам декларації Групи від листопада 1976, в якій виразно мовилося про самостійність українського народу, Українська Гельсінкська Спілка недвозначно заявила про те, що вона

відстоює незалежну самостійну українську державність. Згадуємо про це тут тому, що в 1989 р. під час внутрішнього конфлікту в УГС, Григорій Приходько, Василь Січко, Іван Макар, Василь Рубан (закордоном) та ще дехто із їхніх приятелів, покликаючись на 2-ий пункт „Основних принципів”, закидали Левкові Лук’яненкові, Вячеславові Чорноволові, Михайлові й Богданові Гориням та іншим членам УГС, точніше всій УГС і її Закордонному представництву, що вони стоять на „федеративно-конфедеративних позиціях”. У цьому пункті, який точно визначає завдання українського політикуму на сьогоднішній день, мовиться, що УГС вважає, що „під маскою Союзу суверенних радянських республік Сталін побудував гранично сцентралізовану державу, характер якої дотепер суттєво не змінився. Тому для справжньої демократизації радянського суспільства потрібні не окремі зміни, а радикальна ломка державного устрою. Майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо можливим у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може бути федерація суверенних демократичних республік із наповненим поняттям Союз РСР реальним змістом за допомогою максимальної політичної, економічної і культурної децентралізації. Підтримуючи ці впроваджувані правлячою СРСР партією законодавчі зміни, демократичний характер яких не викликатиме сумнівів, УГС разом з тим пропагуватиме необхідність повного анулювання антидемократичних сталінсько-брежнєвських конституцій і вироблення конституції СРСР та конституцій республік на новій основі”.¹⁶

На одному з чергових засідань Всеукраїнської Координаційної Ради Української Гельсінкської Спілки (вони відбувалися два рази на місяць) 7 травня 1989 р. В. Чорновіл повідомив про перебіг праці над остаточним текстом „Основних принципів” Декларації і, враховуючи зауваження і пропозиції, які за цей час надійшли, запропонував внести такі зміни до статей 1 і 2: У ст. 1 пропонується замість „було б основною сталою гарантією . . .”, поставити „є основною сталою гарантією . . .”. У ст. 2 Основних принципів пропонується зняти покликання на Сталіна і написати: „під маскою союзу суверенних радянських республік створено гранично централізовану авторитарну державу”. Останнє речення цього принципу викласти так: „Стоячи на позиціях української державности, УГС як правозахисна федеративна організація відстоює право окремих осіб чи громадських груп конституційним шляхом домагатися своїх ідеалів державности у формі як федерації чи конфедерації з іншими народами СРСР або Європи, так і повної державної незалежности”.¹⁷ Запропоновані зміни схвалено, і вони ввійшли в „Декларацію”.

У дальших пунктах мовилося про те, як саме мало б бути

здійснене це перетворення централізованої держави, якою є СРСР, насамперед на справжню федерацію, а потім конфедерацію, яка мала б бути не чим іншим як союзом суверенних самостійних держав. Коротко: йшлося тут про визначення не тільки остаточної мети, а й методології та стратегії еволюційної боротьби, яку розглядали як самозрозумілу за сучасних умов. Зрештою, не тільки УГС, але й її супротивники, що про них вище була мова, також відкидали збройну боротьбу і визнавали мирні, еволюційні заходи й засоби для досягнення своєї мети. Наголошуючи, що вони за „самостійну, належну українську державу”, вони закидали своїм супротивникам не тільки „конфедеративні концепції”, а й „прорежимну орієнтацію”, намагаючись накинути таку, а не іншу інтерпретацію 2 і наступних 3 і 4 пунктів „Основних принципів”. Складається враження, що вони просто не хотіли бачити того, що в даному випадку йшлося про актуальний, сучасний момент, до якого УГС зайняла не виключно декларативне, а практичне становище, тобто вважала на нинішній час першим і невідкладним завданням перетворити СРСР на справжню федерацію і опісля на конфедерацію, на шляху до повної національної державності.

Таку саму мету мали й інші специфіковані постуляти, вимоги й завдання на сьогоднішній час та найближче майбутнє. Власне, їхня специфікованість і практична актуальність робила із „Основних принципів” робочий програмний документ сьогодення, а не виключно декларативну „хартію” майбутнього. Так у 6-ому пункті мовилось про конституційне визнання статусу української мови як державної мови республіки і поширення, чи пак впровадження її у всі сфери життя республіки — у державний і господарський апарат, дошкільне виховання, шкільництво, вищу й професійну освіту, військову справу тощо. В 9-ому пункті мовилось про встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами на рівні посольств і консулатів, про взаємне представництво України на міжнародних наукових конференціях, спортивних олімпіадах і т. д. 11-ий пункт висував вимогу республіканського госпрозрахунку, стверджуючи, що „Основою національної економіки України повинен стати республіканський госпрозрахунок самофінансування. Союзні міністерства необхідно ліквідувати й замінити координаційними комітетами із обмеженими функціями узгодження, посередництва й обміном економічною інформацією.

Для стимулювання економічного процвітання республіки УГС уважав необхідне максимальне заохочення приватної ініціативи, яка може виявлятися у перетворенні частини державних промислових підприємств у акціонерні чи кооперативні, у

добровільному виході селян із колгоспів із землею для приватного господарювання, чи створення кооперативів різного типу, у праві окремих осіб, кооперативів та спілок на придбання засобів виробництва. Втручання держави у господарське життя може відбуватися тільки економічним стимулюванням (кредити, пільги оподаткування та інше), а не голим адмініструванням. Домінувати повинна ринкова економіка із вільним ціноутворенням”.¹⁸

13-ий пункт визначав політику УГС в царині екології:

„УГС вважає, що у зв’язку із злочинною централізаторською політикою союзного уряду і союзних міністерств, що не рахувалися з інтересами населення України, республіка опинилася перед загрозою екологічного геноциду (екоциду). Ми будемо домагатися не тільки припинення будівництва нових атомних реакторів, але й згортання вже побудованих на Україні АЕС із заміною їх альтернативними енергетичними засобами та припиненням електроенергії із території України.

Ми — за перегляд структури української промисловості з поступовим анулюванням шкідливих виробництв (передовсім хімічних) у зонах промислового перенаселення, за припинення будівництва екологічно небезпечних гідротехнічних споруд, за винесення кожного більшого проекту будівництва на широке всенародне обговорення”.¹⁹

У 15-му пункті мовилось про потребу переглянути кримінальний кодекс УРСР, усунення 62-ої статті (антирадянська пропаганда й агітація) та інших подібних статей, звільнення політв’язнів, їхньої реабілітації, ліквідації спецпсихлікарень, ліквідації або принаймі скорочення і’ реорганізації КГБ, реорганізації судочинства та цілої каральної системи, відбування покарання за місцем вчинення злочину тощо.

16-ий пункт визначав воєнну політику:

„УГС стоїть за скорочення армії до розумних меж, необхідних тільки для оборони, із скеруванням вивільнених коштів на піднесення добробуту народу. Військова служба повинна проходити на території республіки у республіканських військових формуваннях. У перспективі бажано перетворення військової служби у добровільну і оплачувану як у деяких демократичних країнах світу”.²⁰

У 18-ому пункті мовилось про відновлення Української католицької і Української православної автокефальної церков:

„УГС відстоює необмежені права віруючих на створення релігійних громад свого віросповідання та виступає за легалізацію Української Грекокатолицької Церкви та відновлення розстріляної Української Автокефальної Православної Церкви, за припинення переслідування євангельських християн-баптистів,

п'ятидесятників, послідовників свідомості Кришни та інших вірувань. Рада в справі вірувань та її відділення на місцях, що стали знаряддям переслідування віруючих, повинні бути ліквідовані. Має бути гарантоване право не тільки антирелігійної, а і релігійної пропаганди".²¹

Підсумовуючи, слід сказати, що „Декларація принципів” була передусім документом і свідоцтвом свого часу, і не могло бути жодних сумнівів, що мірою нових подій, її треба буде поширювати, доповнювати і подекуди міняти. І не лише саму „Декларацію”, але й саму УГС, яка в тому ж документі визначала себе так: „Не будучи політичною партією і не ставлячи собі метою перебрання влади, Українська Гельсінкська Спілка бачить своє завдання у всебічній активізації народних мас, у виробленні в них механізму участі народу у правлінні державою та надійного контролю за державним апаратом. Підтримуючи всі конструктивні ідеї влади, що торкаються перебудови і демократизації радянського суспільства, УГС залишає за собою право на демократичну опозицію як дієву форму активізації демократичних процесів у суспільстві. Українська Гельсінкська Спілка — не політична партія з обов'язковою для кожного її члена програмою і допускає плюралізм поглядів та членство в інших політичних партіях та організаціях”.

Справа в тому, що протягом 1989 р. багато чого із загального ідейно-програмового і специфіковано-практичного багажу УГС перебрали на себе інші організації, передусім Народний Рух України за перебудову, Т-во української мови, Меморіал та інші.

Маємо на увазі передусім такі постулати як надання державного статусу українській мові, відновлення обох українських церков та визнання свободи релігії взагалі, передання землі у власність селянам, введення української мови в державне і господарське життя, передання влади Радам, створення окремих національних військових з'єднань, ліквідація або принаймі обмеження і контроль над КГБ тощо. При тому, у дальшому розвитку і поширенні програмної проблематики йшлося, само-розуміло, не тільки про кожночасне практичне визначення актуальних потреб і вимог української політики, а й про теоретично-концепційне розпрацювання і поглиблення програмних положень, розроблення методології боротьби, стратегії і т. д. І якщо УГС мала залишитися ініціатором й надхненником, чи просто ідейно-програмовими „дріжджами” української політичної думки, та практичного її втілення в життя й надалі, тоді, й довелося їй програмово себе доповнити і поширити та переформувати себе взагалі, включно із зміною самої назви.

В якому напрямі піде ця еволюція самої УГС, зокрема, якщо

йшлося про програмний аспект, можна було судити вже тоді, в 1989 р., хоча б на основі брошури Левка Лук'яненка „Що далі”, статті Ю. Бадзя „Що стоїть на перешкоді перебудові” і зокрема його невіголошеного виступу на Установчому з'їзді НРУ, і взагалі публікацій керівних членів УГС в 1989 р. та їхніх промов і заяв на цьому ж Установчому з'їзді НРУ у вересні 1989 р. У своїй дискусійній брошурі „Що далі” Лук'яненко писав, що „У швидко змінюваних обставинах наших днів найближчу мету УГС я бачу в тому, щоб докласти всіх зусиль для збільшення чисельного складу УГС. Необхідно створити і географічно і функціонально повну структуру, бо теперішня неповна. Їй бракує ще кількох обласних філій і для нормальної діяльності системи її структура повинна мати в собі всі необхідні функціональні ланки, укомплектовані фахівцями, що спроможні вести справу на високому професійному рівні.

Структура, що її має створити УГС, повинна бути побудована на основі сучасної оргтехніки та новітніх методів управління. Не можна розраховувати на успішність нашої громадської діяльності, коли побудувати структуру на основі організаційних засад 19 століття.

УГС має бути динамічна організація, що, спостерігаючи за швидкими змінами суспільства, уміє своєчасно переформувати програму і поставити цілі, що в міру розширення свободи та опритомлення людей після тривалого демагогічного часу, були б максимально можливим виразом наших заповітних мрій.

Щоб бути провідною, УГС має бути попереду всіх інших українських патріотичних течій, попереду настільки, щоб не порвати відчуття спільності стратегічного напрямку з тими, хто іде з нами”.²²

Справа, очевидно, не лише в самих організаційно-технічних, квантитативних вимірах УГС, а передусім в ідейно-програмових. Еволюція, яка вже окреслилася на цьому відтинку, йшла виразно по лінії дальшого вияскравлення і кристалізації окремого національного політикуму, з його власною стратегією і методологією дії. Як писав Лук'яненко на переломі 1988/89 рр., „Перехід від несвободи України до свободи буде поступовий, за допомогою реорганізації державних структур та витіснення із системи управління старих перевертнів національно свідомими людьми”.²³

Цього процесу не зупинити, і саме УГС мала бути головною силою у його реалізації, оперуючися на власний потенціал народу, що його Лук'яненко називає тими силами які нам сприяють і до яких належить:

- „ — історична тенденція розвитку;
- моральна підтримка демократичного світу, особливо

української діаспори;

- сучасна офіційна політика перебудови;
- демократичний рух у Росії;
- національно-визвольний рух народів СРСР;
- демократизаційні процеси у країнах т. зв. соціалістичної

демократії.

Наші безпосередні сили: УГС в Україні та її філії поза межами України.

Наші потенційні сили: народ, що з утвердженням демократичних засад суспільного життя, підтримуватиме нас все більше''.²⁴ Підтримувати, власне, у боротьбі за повне усамотійнення й визволення, з допомогою тих заходів і засобів, що їх диктує дана дійсність. Виключаючи класичні революційні методи і заходи як нереальні і недоцільні на теперішньому етапі, саме УГС, переформувавши себе, мала всі шанси стати керівною силою еволюційної боротьби нашого народу. Бо ж, як писав тоді Лук'яненко,

„Перебудова й розвиток національно-визвольних рухів в інших союзних республіках, висувають перед Україною необхідність сформувати — поряд з культурно-просвітними та українізаторськими течіями — і такої течії, що поставила собі за мету вихід України зі складу Союзу ССР і створення незалежної республіки. Цього чекає частина українців на Україні й всі чотири мільйони української діаспори. Цього чекають від України Естонія, Латвія, Литва, Вірменія, Грузія і невеличкий національно-свідомий прошарок Білорусії. Цього чекає від України весь демократичний світ''.²⁵

Від самого початку відновлення своєї діяльності, а зокрема після появи позацензурного журналу „Український вісник'', УГС була постійно під тиском репресивної машини режиму. „Приводом'' для цього послужив режимові передусім випадок із Мартою Коломієць, американською туристкою з Нью-Джерсі, яка у вересні 1987 року відвідала Україну і при цій нагоді зустрілася з Вячеславом Чорноволом і Михайлом Горинем, в яких вона взяла відео-інтерв'ю, як редакторами „Українського вісника''. Під час її повороту, на митниці, в неї забрано це інтерв'ю, як також інші речі, які вона взяла з собою, та після переслухання їй дозволено виїхати. З цього приводу газета „Радянська Україна'' від 13 листопада 1987 р. і „Вільна Україна'' з 14 листопада 1987 р. надрукували статтю П. Вільхового під назвою „Інтерв'ю з-під поли''. Про цю „подію'' широко подавало також Київське та Львівське телебачення й радіо. Так розпочалася широkozакроєна кампанія залякувань, погроз, цькування проти всієї УГС, і насамперед проти Вячеслава Чорновола та Михайла Гориня. До цієї кампанії запрягли не лише пресу, радіо й

телебачення, а й почали водночас організовувати різні мітинги і збори, на яких домагалися видалення з України закордон Вячеслава Чорновола й Михайла Гориня. 24 грудня 1987 року відбулися, наприклад, такі збори „Союзу ветеранів труда та вітчизняної війни” у Львові, на яких обговорювалось, як ліквідувати „Український вісник”. Бо мовляв — , він викликає серед громадськості лише гіркоту й обурення. На цих же зборах „ветерани” домагалися депортувати членів редколегії „Українського вісника” за межі України, або видворити їх закордон. Подібні збори організовувалися органами безпеки та партійним апаратом по заводах та інститутах м. Львова та в інших місцевостях Львівщини. Щоправда, не завжди, такі „збори” вдавалися . . . Так, наприклад, Михайла Гориня повідомили з його рідного села Кнісело Жидачівського району Львівської області, що тут приготували проти нього громадський суд, куди з'їдуться вчителі із трьох сіл: Кнісела, Нових Стріличів та Орішків. Коли ж Михайло Горинь несподівано з'явився в Кніселі, куди зібралося також близько 400 селян, що їх організатори суду не запрошували, сільське начальство та інші активісти перелякались, на збори „спізналися” і заявили, що в програмі зборів передбачено обговорення плану соціального розвитку села. . . На запит Гориня, якого тут не очікували, чи не слід було і його запросити на збори, коли збирались його судити, одна учителька зніяковіло відповіла, що, властиво, так, коли вони вже мали про нього говорити.

В ході кампанії проти УГС застосували і фізичний терор. Так, 28 листопада 1987 року під штовхани Васи́леві Барладяну у Львові перед відходом поїзду Львів-Одеса погрозили: „уб'єм, сука, если еще раз появишся во Львове”. На початку грудня 1987 року був брутально побитий Михайло Осадчий в його помешканні на вулиці Некрасова 8, кв. 25, хуліганами, які виламали двері. Слід відзначити, що побиття членів редколегії „Українського вісника” та вульгарні погрози, якими це супроводжувалося, сталися саме в той час, коли у Львові перебував перший заступник голови КГБ Української РСР Євтушенко.

А тимчасом й радіо та телебачення продовжували свою кампанію, переповідаючи в різних варіантах „Інтерв'ю з-під поли” та друкуючи „голоси претестів”, організовані органами і партапаратом.

Львівська газета „Вільна Україна” писала, що, мовляв, Чорновіл і його колеги, „вболівають за нашу справу, з одного боку, заявляють про своє лояльне ставлення до процесу перебудови, а з другого — підтримують найтісніші контакти з зарубіжними буржуазно-націоналістичними центрами”. І далі: „Сьомий номер „УВ” Чорновол передав зарубіжним

кореспондентам, які збирають антирадянську інформацію.

Хто ж в авторах? В. Чорновол, М. Горинь, М. Осадчий, П. Скачок. Користуються ще іменем священника — уніата, Григорія Будзінського. Хто ж вони, ці люди? Давно відомо: перші три займались антигромадською діяльністю. Їх судили за законами Радянської держави. . .

19 вересня 1987 року у Львів як керівник туристської групи з США прибула Марта Коломієць. Чорновол і Горинь кілька разів зустрічалися з нею, інформували про завдання „Українського вісника”, цікавились реагуванням Заходу на випуск сьомого номера цього журналу, організацією допомоги щодо легалізації української католицької церкви й подання всілякої підтримки в цьому питанні горезвісному Йосипу Терелі, який нині проживає на Заході. . . Чорновол, Горинь та їм подібні саме й стали живильним середовищем для зарубіжних центрів ідеологічних диверсій.

Найпереконливішим свідченням співпраці Чорновола, Гориня і їх компанії з реакційними колами Заходу є подачки, які вони отримали, зокрема, з рук Марти Коломієць. В'їжджаючи в СРСР, Коломієць вказала в митній декларації про наявність у неї 9.600 американських доларів, а три дні перегодя — 22 вересня — в магазині „Каштан” у Львові придбала за 4.100 доларів автомашину ВАЗ-2106 буцімто для свого двоюрідного брата Зіновія Красівського, який насправді не є її родичем. На решту грошей придбала в цьому магазині три імпортованих магнітофони і дорогі речі, які передала родичам Чорновола і Гориня. . . ”²⁶ А що особливо заболіло було партійним писакам, це те, що „В „Українському віснику” Чорновол намагається виправдати бандерівський терор в західноукраїнських областях у роки Великої Вітчизняної війни й у повоєнний час. Мабуть, немає жодного хутора, села, містечка, де б бандерівці не полишили свій кривавий слід, де б не було могил їх численних жертв. Кривавий розгул банд ОУН — УПА він називає „масовим народним рухом”. Виходить, по-їхньому настала пора перегляду та зміни однозначної оцінки таких понять, як „український буржуазний націоналізм”, „буржуазно-націоналістична контрреволюція”, „бандерівщина” та інші.”²⁷

Листи до газет організувались індивідуальні й колективні. Так, наприклад, „Вільна Україна” на початку грудня 1987 року вмістила листа від колективної бригади ЦЛВПІА об'єднання „Світанок” у Львові, що його підписали А. Радовець, Барна, Радмінський та ще 3 осіб. У ньому читаємо: „У своєму інтерв'ю „журналістці” Марті Коломієць Вячеслав Чорновол та Михайло Горинь цілу годину обливали брудом Радянську владу. Вони намагаються створити видимість існування на Україні

організованої опозиції, реабілітувати дії на західноукраїнських землях українських буржуазних націоналістів, української католицької та української автокефальної православної церкви. Марні їх намагання: український народ добре знає про злочини ОУН, реакційну роль української католицької та автокефальної православної церкви.”²⁸

В цьому ж номері „Вільної України” І. Бланковська, студентка медичного училища в м. Донецьк, писала:

„Ви тільки погляньте, якими „самостійними” та наївними вони прагнуть здаватись, оті двоє: „не мене ЦРУ використовує, а я ЦРУ використовую”. „Я не вірю, що ЦРУ має відношення до еміграції та її видань”. Наче в той же час, коли правицею тримали дарованого мікрофона, лівою не шаруділи доларами в кишенях, доларами того ж ЦРУ. То хто ж кого використовує? Втім, якщо виходити з собівартості брехні, що її перепродують Чорновола і Горинь, то тут вони і справді використовують ЦРУ, бо хто б ще став платити за таке „ідейне” сміття?”²⁹

Л. Клопотовська, солістка Івано-Франківської обласної філармонії, яка нещодавно повернулась була зі Сполучених Штатів, куди їздила в складі делегації товариства „Україна” на запрошення Лемко-союзу, теж „заспівала” як годилось: „До глибини душі обурили мене політичні ідеологічні „позиції” так званих „дисидентів” Чорновола та Гориня. Так і хочеться сказати запроданцям: „На кого, як кажуть, богу молитеся, кого в герої, у стовпи української культури зводите?”

Саме в еміграції, бачите, звижається їм скарбниця культури нашого народу. Не в прогресивній до того ж, безперечно, еміграції. Вона, що ревно береже і шанує рідне слово, — то, мовляв, мізерія. Ті ж, на руках яких кров невинних людей і хто, об’єднавшись у різні бандерівсько-мельниківські „союзи”, мріє переможцями напувати своїх коней дніпровською водою, — от у кому, по-їхньому, нуртує джерело культури українського народу.

Брехня все це! І ганьба тим людям, що за доларові подачки, за те, щоб імена їх згадували на ворожих радіо хвилях, горнуть бруд на свій народ”.³⁰

Інший тон взяв був Мирон Нестерчук з м. Стрия, член Спілки письменників СРСР, поет і перекладач, який „фактажем” хотів довести „як цвіте і розвивається” сьогодні українська наука і мистецтво в УРСР. Почав він з того, що, мовляв, „на думку В. Чорновола і М. Гориня нема на Україні зараз ні науки, ні мистецтва, ні літератури. Бо як інакше сприймати слова, що „еміграція — скарбниця нашої духовності”? А далі: „Наче немає в нас одинадцятитомного словника української мови, який налічує у своєму реєстрі понад 135 тисяч слів і словосполучень,

і який, за твердженням фахівців, є одним з кращих словників такого типу.

Наче немає на Україні однієї з найпередовіших перекладацьких шкіл світу. Українці читають рідною мовою Гомера, Вергілія, Бокаччо, Данте, Байрона, Уїтмена, Лонгфелло, Міцкевича, Пушкіна, Руставелі, Туманяна. Видано українською в шести томах твори Шекспіра. А хіба не свідчення зрілості української літератури — все більше зацікавлення творами сучасних українських авторів у союзних республіках і за рубежом? Роман Олеся Гончара „Собор” вийшов недавно російською мовою двома виданнями, і тираж його становить понад 2 мільйони. Роман у віршах Ліни Костенко „Маруся Чурай” вийшов безпрецедентним для поетичного твору тиражем — 100 тисяч примірників. Видавництво „Наукова думка” видано 25 томів грандіозного 80-томного видання „Бібліотеки української літератури”. Готується до друку п'ятитомне видання творів львівського письменника Романа Іваничука, лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Львівський поет Роман Лубківський став лауреатом Міжнародної премії імені Вітезслава Незвала. Львівський перекладач Андрій Содомора подарував українському читачеві переклади творів античних авторів — Горация, Арістофана, Овідія . . .

Сьогодні слова „гласність”, „перестройка” ввійшли в лексикон усіх народів світу. Відновлюються принципи демократії, засуджуються помилки минулого. Видаються і будуть видаватися літературні твори, які свого часу замовчувалися. І в цей воістину революційний час подібні „інтерв'ю” для закордонних „Свобод” та „Вільних Європ” — неприпустимі і ганебні”.³¹

У відповідь на ці цькування й напади в офіційних медіях проти „Українського вісника” і УГС ще 30 листопада 1987 р. Вячеслав Чорновіл і Павло Сковчок звернулися до міжнародної преси з окремою заявою, в якій мовилося що „санкціоновану органами в час перебудови брудну кампанію в офіційній радянській пресі та телебаченні проти нашого незалежного видання „Українського вісника”, — хоч з огидою, але спокійно в чесному герці відстояти зуміємо, як рівно ж свою громадянську й творчу позицію без сторонньої допомоги. Просимо світову пресу захистити нас від рукоприкладень, задемонстрованих 28 листопада 1987 р. перед відходом поїзду Львів-Одеса проти члена редколегії Василя Барладяну . . . Рішуче протестуємо проти негідних дій післаними людьми”.³²

У 8-ому випуску „Українського вісника”, який зв'язався у вересні 1987 р. у „Колонці редактора” В. Чорновіл дав вияснення в справі Марти Коломієць, ставлячи інтерв'ю з нею на рівні звичайних, нормальних міжнародних і пресових контактів.

Нав'язуючи до інших контактів та інтерв'ю, які відбулися вже раніше, В. Чорновіл писав, що „На жаль, органи влади на Україні не перестали дивитися на такі контакти як на протидержавні, а в кожному іноземцеві бачити не менше як агента ЦРУ. Це підтвердили і наслідки зустрічі членів редколегії журналу М. Гориня, П. Скочка та В. Чорновола з американською журналісткою (українкою за походженням) Мартою Коломієць, що перебувала на Україні. Бесіда відбулася з ініціативи редколегії „Вісника”, яка прагне чітко визначити принципи видання журналу і свої світоглядні позиції перед нашими читачами як на Україні, так і на чужині.

На наше здивування, відкриті контакти з американською журналісткою супроводжувалися нав'язливим стеженням (дім редактора журналу був буквально в облозі . . .), а при виїзді з СРСР у Марти Коломієць були відібрані (без перегляду, на основі тільки підслуханого крізь стіни й вікна!) відеокасети із записом її бесіди із М. Горинем та В. Чорноволом. Однак бесіда торкалася не „державних таємниць”, а незavidного становища з гласністю і демократизацією на Україні, найбільше проблем мови і культури. Фіксуючи цей прикрий випадок, ніби перенесений в сьогодення із періоду застою і безгласності, хочемо заявити, що такі контакти з журналістами та представниками міжнародних громадських організацій будемо підтримувати і надалі, а для уникнення фальшивих тлумачень, будемо повідомляти про них наших читачів (на основі магнітофонних записів бесід).”³³

Речеву відповідь дав також Михайло Горинь у своєму відкритому листі, який був вміщений в „Українському віснику — Експрес” ч. 1. В ньому, серед іншого, він писав: „„Інтерв'ю з-під поли” я розцінюю як серйозний крок у наступі вчорашнього дня на людей, що прагнуть оновлення й демократії . . . Тут і звинувачення у продажності, наклепи, колихання в особистих справах, використання спотвореної кагебівської інформації і тому подібні теми чисто бульварної журналістики. Радянська преса в цьому має неабиякий досвід. Бо навіть голову уряду Бухаріна в свій час залічували до когорт агентів іноземних розвідок . . . Я уважаю повернення до старого злочином і тому не хочу підтримувати його мовчанкою . . .” Горинь зайняв також становище до поодиноких закидів „Радянської України”, мовляв, він, Михайло Горинь та Вячеслав Чорновіл у розмові, проведеній з Мартою Коломієць з Нью-Йорку, обороняли еміграційні політичні центри та їх діяльність. Михайло Горинь спростував, що в цій розмові йшлося виключно про наукову й культурну працю різних осередків українців, що живуть і діють за кордоном, як наприклад НТШ, що десять років скоріше, ніж Київ спромоглося на видання Енциклопедії Українознавства і тому

подібне. У своєму докладному листі він дав нарис політичної та культурної ситуації в Східній Україні під царською Росією з її указами й заборонами української мови та її друкованого слова та — станом українців в конституційній Австро-Угорщині, де, хоч мінімально, але все ж таки могла розвиватися українська культура, де друкувалися твори українських авторів з центральних земель, де Наукове Товариство імені Шевченка виконувало функцію майже неофіційної Академії Наук і де працювали такі велетні науки як Михайло Грушевський та Іван Франко.

З огляду на те, що кампація офіційної преси й телебачення та радіо не вгавала, редколегія „Українського вісника” звернулася до редакції „Вільної України” з проханням дати можливість спростувати безпідставні закиди проти „Українського вісника” і його редакторів. За домовленням, 1 грудня 1987 р. у приміщенні редакції „Вільної України” у Львові відбулася зустріч представників „Українського вісника” Вячеслава Чорновола, Михайла Гориня і Михайла Осадчого із представниками редакції „Вільної України” і „Львовской правды”. Це було своєрідне колективне інтерв’ю, записане на магнітофонну стрічку під назвою „Перебудова і ми”, що їх мали вмістити обидві газети. Того, однак, не сталося, і нарешті редактори „Українського вісника” були змушені передати стрічку закордон для опублікування. Повний запис розмови передало радіо „Свобода”. В розмові порушено також низку актуальних питань, про стан української мови й культури, розуміння перебудови тощо, до яких, на жаль, представники офіційної преси, хоч більш помірковано, ніж у їхньому стилі на сторінках газет, зайняли офіційне традиційно-застійне становище, інтерпретуючи перебудову на свій кшталт. Не обійшлося при тому і без гостріших зіткнень, як у випадку Української католицької церкви, проти якої представники офіційної преси продовжували висувати „старі” закиди про співпрацю з німцями тощо.

Але й після цієї зустрічі напади офіційних медій продовжувалися і на початку 1988 року. Так, наприклад, у січні 1988 р. „Ленінська молодь”³⁴ знову накинулася на „Український вісник” і його редакторів, твердячи, що вони стали оборонцями і Української Народної Республіки, і Української Автокефальної Православної та Католицької Церков, і Ватикану і західного капіталу. Це була перша хвиля широкої і безоглядної кампанії проти УГС і її органу „Українського вісника”, яка розпочалася одразу після „афери” з Мартою Коломієць.

Друга хвиля нападів, цькувань, обвинувачень і очорнювань проти УГС прокотилася в середині 1988 року, після демонстрацій у Львові в червні й липні 1988 року. Проводилася вона, як і

попередня, паралельно з такою самою кампанією проти „Українського культурологічного клубу” в Києві. Почалося все із двох масових мітингів у Львові. 16 червня 1988 р. понад 10 тисяч осіб зібралося біля пам’ятника Івана Франка, перед будинком університету. 21 червня 1988 року мітинг відбувся біля стадіону „Дружба”, в якому взяло участь близько 50 тисяч людей. (За „Львовской правдой”, очевидно „тільки кілька тисяч”.) Про намір провести громадський мітинг на стадіоні „Дружба” було повідомлено заздалегідь. На початку місцеві власті начебто погодилися були на проведення мітингу. Стадіон підготували й прибрали. Однак, напередодні місцеве начальство, налякане можливим розмахом і наслідками мітингу, а головне тим, що його не вдасться взяти під контроль, вирішило не допустити до проведення мітингу. При вході на стадіон вивішено таблицю, що стадіон на ремонті. Уночі з двадцятого на 21-ше червня в обкомі партії зібрався партактив, представники КГБ й армії. Спішно підготовано так звані „Тимчасові правила проведення демонстрацій” на території Львівської області. Текст правил надруковано в місцевих львівських газетах, крім того, надруковано й розкидано до поштових скриньок львів’ян заклики не слухати, мовляв, демагогів, крикунів і не піддаватися їхній агітації. Не зважаючи на заходи властей, а, може, й у зв’язку з ними, біля закритого стадіону зібралося близько п’ятдесяти тисяч львів’ян.

Перед мітингом, призначеним на сьому годину вечора, до прокурора викликали 30 осіб, на думку властей, — організаторів мітингу. Серед викликаних були місцеві активісти-правозахисники Вячеслав Чорновіл, Ірина Калинець та Михайло Горинь. Усіх їх попередили, щоб вони не брали участі у мітингу, який місцева влада вважала незаконним.

У тимчасових правилах проведення демонстрацій місцева влада застерегла за собою право давати або не давати дозволу на проведення масових демонстрацій і мітингів. Член Гельсінкської групи з Москви, юрист Микола Муратов, який прибув до Львова для участі в мітингу, гостро скритикував місцеву владу за „тимчасові правила”. У своїй заяві з цього приводу Муратов писав, що офіційні акти типу „тимчасових правил” суперечать не лише духові політики гласності й демократизації, а й відкидають суспільство далеко назад, до часів „казармового соціалізму”. Правила видано для того, щоб власті могли забороняти неофіційні громадські збори, посиляючись на недопущеність порушення громадського порядку, хоча офіційні демонстрації ніколи не порушували громадського порядку. За словами Муратова, Львівський облвиконком по суті скасував конституцію, яка формально дозволяє проводити громадські

збори, і впровадив винятковий стан. Навіть чисто формально, заявляв Муратов, „тимчасові правила” — це страшний документ. Ні номери рішення, ні дати, навіть терміну дії цього акта нема.

Влада робила все, щоб зірвати мітинг, і це її, якоюсь мірою вдалося — насамперед представники влади не впустили людей на стадіон, а потім залякували зібраних, що мітинг не санкціонований владою, і вимагали розійтися. Частина учасників мітингу з гаслами на підтримку перебудови й портретами Горбачова попрямували від стадіону „Дружба” до пам’ятника Леніна в центрі міста, а більша частина залишилася біля стадіону. За словами місцевих газет, серед зібраних спалахували дискусії, які офіційна преса назвала демагогічними. Так, чи інакше, аж така масова участь людей у громадських зборах була знаменною подією, бо це була найбільша досі демонстрація за радянських часів у Львові.

Наступна демонстрація мала місце 7 липня 1988 р., що про неї ми вже згадували. У ній взяло участь близько 20 тисяч людей, і на ній оголошено створення Демократичного фронту сприяння перебудові. Під час і після цих демонстрацій проходила злива пресових, радіо і телевізійних нападів на ініціаторів і організаторів громадських зборів, тобто активістів УГС. „Вільна Україна”, орган Львівського обкому партії і Львівської обласної Ради депутатів, так само, як і „Львовская правда”, і „Ленінська молодь”, орган Львівського обкому Комсомолу спільно консультувались і узгоджували „стратегію” кампанії та розподіл ролей. Об’єктом атак була не лише УГС, а й інші неформальні організації, що до них якийсь стосунок мали керівники й активісти УГС.

Так, наприклад, „Вільна Україна” 13-го липня 1988 р. надрукувала статтю С. Зонова „Про різні вітрила гласності”, що є, властиво, скороченою статтею того ж автора багатотиражної газети виробничого об’єднання КІНОСКОП „Лампочка Ілліча”. Зонов підписав свою статтю як „старший інженер, секретар парторганізації конструкторського б’юро виробничого об’єднання КІНОСКОП, член „Товариства друзів українського мистецтва і літератури”. У цій статті Зонов наводив різні моменти з утворення Товариства „Рідна мова”, пишучи: „Нагадаємо читачам коротко про тих, хто прагне увійти у „Товариство”, „Комітет”, „Фронт” — це яскраві постатті спекулянтів від гласності: В. Чорновол, брати Горині Михайло і Богдан, Іван Макар, інженер-конструктор Інституту прикладних проблем механіки й математики Академії Наук УРСР. Наведемо його слова із виступів 13-го і 16 червня: „Всі галузі повинні українізуватися, тільки українська мова повинна бути державною

на Україні. Нас нарід на Східній Україні називає „бандерівцями”, не уявляючи чітко, що то був рух проти сталінізму!?” Звідки таке знання історії у його роки? Мовчать же про це старші „шанувальники рідної мови” Чорновіл і Горинь, — вони звинувачують у попередньому ставленні до національних проблем чиновників брежнєвсько-сусловського періоду . . . „Панове громада” (в ході мітингів і конференцій повсюди нав’язувалося саме це звертання) мріяли „захопити владу” у правлінні Товариства, і це їм частково вдалося. Серед уповноважених кандидатів від Товариства (Рідна мова) є вже згадані супутники — Ігор Калинець (чоловік Ірини Калинець), Богдан Горинь, Ігор Мельник, Ярослав Путько. А решта „комітетчиків” не втрачають надії захопити керівне кермо у „фронті”, рух, створення якого, теж нав’язаний з їхньої ініціативи . . .”³⁵

На засіданні Ради Товариства „Рідна мова”, де обдискутовували цю наклепницьку статтю С. Зонова, який назвав себе „членом Товариства друзів українського мистецтва і літератури”, виявилось, що Зонов взагалі не належить до цього товариства, як це ствердив голова його Сергій Соколов, що входить також до Товариства Рідна мова, заявивши на засіданні Ради, що в списку ніякого С. Зонова немає. Водночас Соколов сказав, що на його думку, стаття С. Зонова має виразний чорносотенський характер, що він її ідеологічної платформи не поділяє і проти неї слід виступити й написати спростування. Зонов просто сховався за „Товариство друзів українського мистецтва і літератури” і нападає на тих, які б хотіли захистити українську мову від цілковитої нівеляції. Одночасно він намагається показати „Товариство Рідна мова” як вороже об’єднання. Про нього відомо, що він працює у спецвідділі заводу, звідки і походить вся його лжеінформація. Під статтею С. Зонова в Вільній Україні ще вміщено два дописи: „Берегти дружбу” І. Хонія та „Під маскою демократії” М. Меншова, що себе підписав „членом КПРС з 1939 р.” М. Меншов був відомий уже у Львові зі своїх реакційних дописів. Про недавні події він писав між іншим: „. . . останнім часом у Львові активізувались антисупільні дії так званої „Ініціативної групи”, „поборників демократії”, як себе називають Чорновол (в цих статтях послідовно вживають саме таку форму прізвища відомого журналіста, який завжди себе підписує і називає „Чорновіл” і якого сердить суржикова форма), Калинець, брати Горині, Путько та ще кілька їх прибічників. На мітингах у парку Івана Франка, на стадіоні „Дружба” приходило до того, що вони зневажали людську честь і гідність, виголошували націоналістичні гасла . . .”

Російськомовна газета „Львовская правда” надрукувала 13 липня 1988 р. статтю відомої з її перекручень авторки Д. Домбровської „Не теряют пам'ять” („Не втрачати пам'яті”). Пишучи про громадські збори 7-ого липня, вона оминула головну проблематику, що була об'єктом обговорень на мітингу, і навіть не згадала, наприклад, про створення Демократичного фронту сприяння перебудові. Цілу статтю вона присвятила питанню збереження пам'ятників у Львові, при чому згадує, що багато говорилося про пам'ятник Т. Шебченка, якого мають ставити; однак, ні словом не згадала, що збори одностайно схвалили резолюцію, що пам'ятник має стояти на проспекті ім. Леніна між Оперним театром та пам'ятником Міцкевичу, де проходить центральна духовна артерія міста Львова. Вона згадує „різні думки” що до місця пам'ятника, але не передає рішення зібраних відкинути постанову властей споруджувати пам'ятник на Галицькій Площі, подалі від культурного осередку міста. Під кінець статті вона згадала виступ Івана Макара, який домагався, щоб не тільки у Львові, а й у Львівській області споруджувати пам'ятники „бандерівцям”.

У відповідь на таку викривлену й неповну інформацію редакція, як стало відомо, отримала чимало листів і протестів читачів, бо газета „Вільна Україна” з 14 липня 1988 року надрукувала статтю п. н. „Горя з пам'яті не викреслиш”, автором якої була кореспондентка газети Л. Сухонос, так само відома зі своїх статей про мітинги, які не відзеркалювали справжніх подій. Л. Сухонос вирішила на цей раз трохи більше сказати про мітинг. Вона писала, між іншим: „ . . . — коли був добре продуманий, розроблений „свій сценарій”, гіпертрофоване „національне почуття” завело І. Макара дуже далеко, якщо не сказати, не в той бік. Присутні почули з його уст: „Я пропоную борцям за волю України поставити пам'ятники”. І на уточнення, кому саме Макар пропонує поставити пам'ятники, він додав: „дійсно бандерівцям, тим, кого влада називає бандерівцями . . . ” Ось так, тільки незрозуміло, сам придумав, чи може підказав хто, друзів наставників має . . . ” На свій кшталт Сухонос згадала цього разу і про Демократичний фронт: „ . . . та знову „місцевий патріотизм” І. Макара пробивається до мікрофона, треба сказати, що він часто звинувачує владу, пресу у роботі за старими методами, в тому що застійні явища і процеси керують їхніми рішеннями і словами, а сам діє якраз у найкращих зразках командного, безапеляційного періоду, бо як же зрозуміти таке, що ні з ким не годився, нічого ні з ким не вирішував, а зі списку широкого обговорення і гласності зачитав склад Демократичного фронту підтримки перебудові (це вперше!). Вирішив і зачитав, і поставив крапку, навіть не подякувавши за увагу. А до складу

фронту, як заявив І. Макар, увійшли (тільки знову ж здивування, яким чином?) редколегії Українського Вісника, Кафедри, Християнського Голосу, групи „Во весь голос”, Доверие, Комітет Захисту УКЦ, як бачимо ясний ухил того фронту”.

Л. Сухонос була змушена згадати також про створення Демократичного фронту, до якого, як вона подала, увійшли редколегії. Це було зловмисне перекручення, бо їй добре було відомо, що до фронту увійшли були неформальні об’єднання, такі як Українська Гельсінкська Спілка, Українська Асоціація Незалежної інтелігенції, Об’єднання Соціал-Демократів тощо.

Відгукнулася на львівські події і республіканська преса. Так 14-го липня російськомовна „Правда Украины” надрукувала статтю Ж. Руденко „За что боримся — Размышления по поводу львовских митингов”.

Про саму авторку варто згадати, що в 1960 рр. вона працювала журналісткою на Черкащині й була дуже засмучена, що покійний її колега Василь Симоненко не зараховував її до своїх друзів. Однак, вона зацікавилася його щоденником, який читали друзі, і випозичила його, щоб ніколи не повернути. Кажуть що, якщо цей щоденник потрапив до архівів, де зберігаються немілі властивим текстам і якщо він там й пропаде, то це буде на її сумлінні.

Львівські демонстрації викликали зацікавлення і привернули увагу як республіканської, так і центральної, союзної преси. При тому, у них не було жодних сумнівів щодо того, хто був справжнім ініціатором і організатором цих масових громадських зборів. Тож нічого дивного, що у п’ятницю 15-го липня 1988 р. представники акредитованих у Львові республіканських газет та журналів, а між ними такі, як „Комсомольская правда”, „Советская культура”, „Культура і життя”, „Україна” та інші з власної ініціативи звернулися до Української Гельсінкської Спілки з пропозицією провести з ними приватну розмову на актуальні теми. Така розмова відбулася того ж дня і тривала від 4-ої пополудні до 9-ої вечора. На ній було близько 15 кореспондентів і 4 представники УГС: В. Чорновіл, брати Горині — Михайло і Богдан та Іван Макар. Розмова пройшла в спокійному тоні, представники УГС прочитали декларацію принципів та свою громадську позицію. Кореспонденти заявили, що вони не перечать тому, щоб у самвидавській пресі про цю зустріч згадали.

Можна сказати, що у цей час саме УГС, разом з іншими неформальними організаціями, а точніше середовище Чорновола, Горинів, Осадчого, Геля, Калинців і інших, не лише формулювало і визначало суспільно-політичне думання і

діяльність громадськості, але й знаходило повну співзвучність, підтримку і пошану в народі. Про це писав, між іншим, навіть журнал „Собеседник” у серпні 1988 р., вказуючи на джерела і причини їхнього впливу й сили. Як зазначав власний кореспондент „Комсомольской правды” Віталій Панов, Чорновіл, Горині, Макар і інші — це „освічені і досвідчені люди, які керуються не емоціями, а ідеями: не випадково вони перші приносять на мітинги портрети М. С. Горбачова, часто цитують Леніна, Маркса. Дехто з них був присутнім на зустрічі з Рейганом тощо. Нехай їхня політична програма, висловлена усно і на письмі, — досить дивний симбіоз перебудовних і націоналістичних гасел. Але це є програма, і з нею треба сперечатися серйозно. В брежнєвські роки ці люди були суджені за антирадянську й націоналістичну діяльність, нещодавно проти них прокуратура завела нову кримінальну справу на базі їхньої поведінки на мітингах. Думаю, однак, що головних проблем не вирішить карна справа. З ідеями треба воювати ідеями, діяльність цих людей переросла газетні штампи і обвинувачувальні ярлики минулих літ . . .”³⁶

Але замість ідей, яких, до речі, таки й не було, — бо ж як кажуть в народі, „з порожнього не наллеш”, режим застосовував далі спецвідділи міліції з вівчарками, палицями і сльозоточивним газом, адміністративні покарання від 10-15 діб ув’язнення, які часто повторялись (через цю „каруселю” перейшли майже всі активісти УГС і деяких неформальних організацій), стягання з поїздів і зупинення автомашин, щоб перешкодити дістатись на зустрічі і збори, грошові кари тощо. А водночас, без упину, в пресі, радіо і телебаченні продовжувалась безоглядна кампанія нападів, цькувань, дезінформацій і навіть погроз. 24 липня 1988 р. „Вільна Україна” вмістила Заяву Львівської прокуратури, в якій мовилось: „До органів прокуратури надходять численні листи і звернення громадян, трудових колективів, громадських організацій Львова та області, в яких з обуренням відзначається, що останнім часом у парку ім. Івана Франка під час проведення мітингів деякі по-екстремістському настроєні особи, серед яких Чорновіл, брати Горині, Макар, Путько та інші, зловживаючи гласністю в умовах перебудови та демократизації суспільства, під виглядом критики допускали наклепницькі, образливі випадки супроти окремих партійних і радянських керівників, радянської дійсності в цілому, висловлювали ідеї, спрямовані на розпалення національної ворожнечі та націоналістичних настроїв, підбурювали до порушення громадського порядку. Трудящі вимагають припинити ці дії екстремістів, дати їм належну правову оцінку. Прокуратура, керуючись діючим законодавством, порушила кримінальну справу, проводиться розслідування”.³⁷

А збори і демонстрації тривали й далі. У Львові в перші четверги кожного місяця, в липні і серпні 1988 р. далі збиралися люди по 4-5 тисяч осіб, а то й більше, й обговорювали актуальні питання дня. 4 серпня 1988 р. відбулася демонстрація, під час якої міліція і спецчастини поводитися дуже брутально, про що вже була мова в одному з попередніх розділів. Цей день так і ввійшов в історію Львова як „Кривавий четвер”. Але попри це, 1 вересня 1988 р. львів'яни зібрались знову біля пам'ятника Іванові Франкові, і знову їх пробували розігнати.

Тим часом влада ухитрилася спорудити навколо пам'ятника риштування, під претекстом, нібито, ремонту, щоб не допускати туди людей. Але марно. 6 жовтня 1988 р. напередодні дня конституції міліція знову розганяла громадян Львова біля „заарештованого” (обведеного риштуванням) пам'ятника Іванові Франкові. І цього разу влада „наводила порядок” не тільки кийками і вівчарками, а й слзоточивим газом.

Львів не був винятком, якщо йшлося про демонстрації і заборони влади. В Києві почалися розправи ще задовго до „Чорнобильської” демонстрації 26 квітня 1988 р. Були заборони й розгони. 2 жовтня 1988 р. коли влада не дозволила на маніфестацію у Києві, кілька молодих правозахисників розгорнули транспаренти за звільнення першого політ'язня перебудови Івана Макара та за надання державного статусу українській мові. На них налетіли тоді організовані владою „офіційні демонстранти”. Отже, влада вдавалася і до такого.

На Івано-Франківщині почали були застосовувати постанову про заборону несанкціонованих мітингів проти греко-католицьких богослужінь.

Але демонстрації й громадські збори не припинялись, а навпаки зростали і потужнішали, попри кампанію в пресі, радіо і телебаченні, із погрозами покарань тощо.

Відзначення Дня прав людини 10 грудня 1988 р. влада намагалась перетворити у Львові на шабаш погромників. Знаючи про приготування Виконвчого комітету УГС до відзначення 40-річчя Загальної Деклярації прав людини, влада, зі свого боку, теж „готувалась”. 3 грудня 1988 р. безпідставно заарештовано Степана Хмару, одного із активних організаторів мітингу і запроторено його на 15 діб до тюрми. 5 грудня 1988 р. викликали до міськвиконкому Богдана Гориня. Виконуючий обов'язки голови міськвиконкому Панцюк, секретар міськради Мартинюк, начальник міліції та прокурори міста Львова й багато інших партійних та радянських чиновників оголосили йому про заборону мітингу, лякаючи „поважними наслідками”. Наступного дня цій самій процедурі у міськвиконкомі піддали й Вячеслава Чорновола.

З перших днів грудня 1988 р. по місту ходили дільничні міліціонери з „чорними списками” „неблагонадійних” і попереджали про заборону мітингу. Обійшли таким чином тисячі квартир. Але рішення про заборону мітингу у місцевій пресі так і не з’явилося. Однак львівське радіо й телебачення 8-го грудня передало звернення міськвиконкому, в якому мовилося: „Оскільки мета мітингу не відповідає завданням і принципам перебудови, переслідує інтереси окремих осіб, які проявили себе як екстремісти, закликали до міжнаціональної ворожнечі, небезпечних правопорушень, міськвиконком на проведення мітингу дозволу не дав”.³⁸

Не сподіваючися послуху львів’ян, перелякана влада провела іншу підготовку. Як повідомив УГС один з офіцерів міліції, якому не легко воювати з власним народом, на розгін мітингу було приготовано не тільки дислоковану у Львові з літа 88 роту спеціального призначення (150 витренованих молодчиків) та міліціонерів з усієї області й міста, а й курсантів міліційної школи та пожежного училища і навіть регулярні війська були приведені до готовності . . .

З огошенням владою 10.12.88 р. днем жалоби в зв’язку з вірменською землетрусною трагедією Виконавчий комітет Української Гельсінкської Спілки схвалив єдине правильне рішення — перетворити мітинг на жалобний та провести збір коштів для братнього вірменського народу. Про таке рішення повідомили владу. Однак, за домовленості, що влада не чинитиме перешкод. Як можна було сподіватися, радянсько-партійні функціонери набрежали. Щоправда, міліція й військо під час мітингу ховалися на близьких і далеких підступах до Львівського Оперного Театру. Але превентивні арешти розпочалися кілька годин до початку мітингу. Виарештували майже всіх членів Ініціативного Комітету. Іван Макара був схоплений о 13-й годині біля Львівського Університету, при чому люди, які пізнали Макара, не давали його міліціонерам (якась жінка біла міліціонера торбинкою по спині й кричала: „Відпустіть Макара, що з нього хочете!”). Так само далеко від місця мітингу забрали інженера Ігоря Деркача, Ярослава Порша, Івана Жуленчука та ще низку активістів УГС. Одних, як Макара й Деркача, тримали у міліційній камері протягом десятиох годин без будь-яких пояснень. КГБ затримало й примусово посадило до потягу до Тернополя Левка Горохівського, що прибув саме з Тернополя на мітинг. Багато гостей з різних областей, включно з Полтавською, прибули на мітинг, бо чули з українських радіо-програм з Заходу, що влаштовують такий мітинг. Виконавчий комітет УГС вдячний радіослужбам, бо він сам не мав змоги повідомити в такому обсязі людей про відбуття мітингу. Щоб

повідомити зібраних людей, яких прибуло близько 10,000, що мітинг матиме інший характер, ніж це спершу заповіджено, Богдан Горинь, голова Обласної Ради УГС розшукав начальство, що зібралось в штабі Народної Дружини недалеко Театру М. Заньковецької. Там три великі з'єднані кімнати, були переповнені військовими та міліцією. В кінцевій кімнаті зібрався був штаб „ударного кулака”. Там були: заступник голови міськвиконкому Панцюк, заступник голови райвиконкому і одночасно начальник міліції міста Львова Літюга, завідувачий ідеологічного відділу міському партії Мартинюк, секретар міськвиконкому Кондратюк та інші. Богдан Горинь заявив їм, що люди, які зйдуться на площі перед театром, це люди, скликані відозвами Виконавчого Комітету і Обласної Ради УГС, отже з тими людьми повинні говорити керівні люди УГС. Крім того, їм слід відчитати відозву про зміну мітингу на жалобний, себто членам УГС слід дати слово. На це Панцюк категорично заявив: „Ніякого слова сьогодні ми Вам не дамо!” „Ось Ваше слово!” і показав ті телеграми, які УГС надіслала про те, що Ініціативний Комітет вирішив провести мітинг як жалобний. „Ось Ваші телеграми, ось Ваші слова!” кричав Панцюк. Горинь відповів, що в трагічну хвилину катастрофи в Вірменії це був єдиний оптимальний, розумний варіант, щоб чесно вийти з ситуації. Не могла ж Спілка йти наперекір настроєві, що панує в усій країні. „Все одно, ми Вам ніякого слова не дамо, але Ви будете стояти поруч і побачите, що на наші слова люди розійдуться. Через те, що Ви в даному випадку порушили домовленість і вирішили провести несанкціонований мітинг”, з люттю сказав Панцюк. На те йому відповів Богдан Горинь: „Всеодно люди зійшлися на відозви Гельсінкської Спілки й розійдуться, коли до них звернуться представники з Ініціативного Комітету і УГС.” У програмі було слово до зібраних Вячеслава Чорновола, що мав зачитати телеграму до вірменського народу. В той час, як Богдан Горинь вів переговори з представниками влади, Вячеслав Чорновіл відбував вже „мікромітинги” серед народної гущі, що його оточила. А що спершу мала бути зачитана відозва Гориня, а його й далі затримували в штабі, то зібрані почали скандувати його прізвище, й він врешті з'явився з представниками влади. Їх намір був, не допустити до слова ні Гориня, ні Чорновола, бо дати їм змогу виступити, стоячи біля них, означало визнати Українську Гельсінкську Спілку, допустити їх узаконення. Представники влади казали людям розійтись, бо це мовляв, жалобний день. Десь біля 15 хвилин тривала ця словесна тяганина між людьми та представниками влади, які врешті включили якусь жалобну музику крізь гучномовці. Народ на це почав скандувати „Ганьба! Ганьба!” і домагався слова представника Української

Гельсінкської Спілки. Врешті надійшли два генерали, один з них від КГБ. Після тривалих переговорів влада таки змушена була надати слово Гориневі, щоб той зачитав відозву: „Шановні громадяни міста Львова та області, шановні гості нашого міста. Сумна вістка охопила всю країну й миттю поширилася по всьому світу. Вірменію спіткало велике стихійне лихо. У зв'язку з трагедією, яку ми всі переживаємо разом з вірменським братнім народом, мітинг, який був призначений Українською Гельсінкською Спілкою у 40-річчя Загальної Декларації Прав Людини, перетворюється на жалобний. У сьогоднішній день, день 10-го грудня, оголошено по всій країні день жалоби, і всі ми, хто тут присутні, разом з усіма громадянами нашої країни схилиєм свої голови перед ще не з'ясованою, але гіпотетично величезною кількістю жертв нечуваного стихійного лиха й висловлюємо наше найглибше братнє співчуття братам і сестрам у Вірменії та іншим народам СРСР. Для допомоги потерпілому народові просимо присутніх надсилати свої грошові внески на вказанеkonto. Закликаємо також всіх, хто почуває себе здоровим піти у понеділок о 12-й годині на переливання крові на вулиці Пекарській 65 і здати свою кров, на яку чекають потерпілі.

Звертаємося до всіх присутніх зберігати спокій і тишу і повну організованість, перейнятісь розумом і серцем тією велитенською трагедією, яку переживає братня Вірменія, і дотримувати гідної поведінки відповідно до вимог жалобного дня. Ми уважаємо, що і влада, яка мала намір розігнати силою наш мітинг, перейметься відповідальністю й серйозністю моменту й вестиме себе гідно. Ініціативний Комітет та Обласна Рада Української Гельсінкської Спілки”.³⁹

Після цієї відозви, яку зачитав Богдан Горинь, він надав слово Вячеславу Чорноволу, щоб той прочитав телеграму, яку вислано до Вірменії. Читання телеграми, однак, перервано музикою, яку увімкнули. Чорновіл сказав до зібраних, що влада не дає послухати звичайної телеграми, і тому доведеться слухати цю телеграму через радіослужбу з демократичного закордону.

Текст телеграми:

„Братній Вірменський Народе!

Ми, учасники багатотисячного мітингу, скликаного у Львові 10-го грудня 1988 р. Українською Гельсінкською Спілкою для відзначення Загальної Декларації Прав людини, у зв'язку ще з однією трагедією, на цей раз стихійною, що спіткала вірменський народ, і у зв'язку з оголошеним в СРСР днем жалоби, вирішили перетворити наш мітинг на жалобний мітинг солідарності з вірменським народом і провести збір коштів для потерпілих. Терниста доля судилася древньому вірменському народові, що

пройшовши крізь пекло геноциду, втратив значну частину своєї національної території, але зберіг свою високу культуру, зберіг свій високий рівень національної свідомості. Український народ завжди солідаризувався з братнім вірменським народом, доказом того були великі вірменські колонії і визначний внесок вірмен у українську культуру. Солідаризуємося із прагненням вірменського народу до справжнього суверенітету, до об'єднання в одній державі всіх вірменських земель. Сьогодні, коли на Вас звалилося стихійне лихо — небувалої сили землетрус, що забрав багато життів, ми, як і всі народи світу, з Вами. Хай наша постійна допомога, хай наша солідарність хоч трохи допоможе Вам у важкі хвилини.

Ми з Вами, дорогі брати Вірмени! Учасники масового мітингу солідарності з вірменським народом у Львові 10.12.88''.⁴⁰

Водночас Чорновіл склав офіційну заяву, що Українська Гельсінкська Спілка змушувана користуватися заходами масової інформації Заходу, бо власна влада не дає можливості звернутися до народу. Хвилиною мовчання він просив солідаризуватися з вірменським народом. На жаль, ці його слова проковтнув гамір музики з гучномовців, так що його могли чути тільки ті, що стояли недалеко постаменту пам'ятника. Як виявилось згодом у розмовах, що велися серед малих гуртків зібраних, люди зрозуміли, чому був замінений мітинг, не було жодних заперечень, інакше влада використала б настрій проти УГС.

Згодом телефонічно вдалося ствердити, що в жодному іншому місті України день 10.12.1988 р. не був проголошений робочим днем; це сталося тільки у Львові з тим наміром, щоб не дати робітникам змоги зібратися на мітинг і тим самим ізолювати УГС від цього суспільного прошарку. Це була груба спекуляція по народному лихові з боку влади. Під претекстом допомоги вірменам унеможливлено робітникам заводів прийти на мітинг. Під час мітингу було кілька спроб виставити гасла, які люди підготували: „Щербицького на пенсію” або „Звільнити Степана Хмару”, однак члени УГС вплинули на людей, щоб не підносити гасла відповідно до зміненого мітингу. Частину людей що несли гасла, затримала міліція. Чорновіл й Горинь пішли згодом до людей, де створилися групи й відбувалася розмова, в якій ішлося вже про українські проблеми. При тому ішлося і про „Український Вісник”, який люди хотіли б читати чи слухати уривки по радіо, питали представників УГС, чому не подають до суду на „Львовську Правду”, що писала, ніби вони підбурюють і підготовляють погроми у Львові. Виявилось, що згодом надійшли ще й люди з заводів, і, хоч міліція та спецвідділ загородили середину дороги, люди стояли гуртками по тротуарах, не розходилися, не зважаючи на те, що з поміж них

хапали того чи іншого й забирали в машини. Це була свідомо тиха форма протесту. Влада переконалася, що УГС має авторитет серед людей, що без її провідних членів не можна було б утримати порядку, що люди слухалися їх закликів тримати дисципліну і не зачіпати чиновників. Все ж таки не обійшлося й без арештів, до вечора все ще лунали дзвінки, що того чи іншого немає, що його забрано. Що Чорновола й Гориня тоді не арештовано слід було розуміти виключно так, що влада добре знала, що тільки вони мали авторитет, щоб втримати порядок серед зібраного народу і не допустити до якихось ексцесів проти влади. Тим самим влада мусіла переконатися, якою популярністю втішається УГС серед людей. Крім того, влада побоювалася в день жалоби нацьковувати міліцію і вівчарок на людей, як це вона спершу планувала.

Так було й на демонстрації — молебні 22 січня 1989 р. у Львові — під час відзначення Дня української державності і соборності, коли в демонстрації взяло участь близько 20 тисяч людей, що про це вже була мова. Демонстрація для відзначення Дня української державності й соборності у Львові перетворилася на величне національно-релігійне свято. У Києві, столиці України, не вдалося, на жаль, організувати публічних громадських зборів, цій великій річниці, і її відсвяткування відбулося в приватному приміщенні, а не на Софійській площі, як це планував Виконавчий комітет УГС. Святкову доповідь виголосив з доручення Київської філії УГС Віталій Шевченко. Вперше після багатьох років цей історичний день відзначено не тільки на еміграції, а й у столиці України, що мало свою особливу політичну вагу.

У національно-релігійній демонстрації, на яку перетворився молебен, — біля собору св. Юра у Львові 26 лютого 1989 р., взяло участь близько 30 тисяч осіб.

У передвиборному мітингу у Львові 12 березня 1989 р., якого не хотіла дозволити влада, взяло участь близько 40 тисяч людей. Присутні гаряче підтримували кандидатів, що за ними стояли НРУ та УГС і інші неформальні організації. Цього разу влада знову поводитися брутально й безоглядно. Вже о 12-ій годині на площі біля Успенської церкви почали сходитися люди, які за годину заповнили не тільки всю площу, а й протилежний бік за трамвайною лінією біля Порохової Вежі. Залишки давнього муру оборонної стіни, що піходить впритул до будинку колишньої Ставропігії, було обрано, як і під час панахиди 26-го лютого, трибуною, на якій о 13:30 з'явилися заступник голови міськвиконкому Панцюк, заступник голови Ленінського райвиконкому Мазяр, секретар відділу ідеології міськкому партії Мартинюк.

Панцюк оголосив, що влада не дала згоди на проведення

передвиборного мітингу, і закликає людей розійтися. Коли ведучий мітингу, Петро Кагуй, сказав людям, що, попри заборону, мітинг, все одно відбудеться, на нього накинулась міліція, його силою стягли з муру і, скрутивши руки, повели до машини.

Місце, яке мало служити трибуною, міліція оточила залізним обручем. Начальники міського відділу міліції і ленінського райвідділу міліції через мегафони почали передавати наказ розійтися, мотивуючи цей наказ відсутністю дозволу на передвиборний мітинг. В їхньому голосі не було впевненості, оскільки їм добре було відомо, що на перевиборні мітинги не потрібно дозволу, про що не раз писалося в пресі. Тим часом з усіх кінців до площі почали підходити все нові загони міліції, які грубо й безцеремонно виштовхували людей з площі біля Успенської Церкви і Порохової Вежі в напрямку до Міського Арсеналу та обкому партії. В паніці кілька людей впали на бруківку, міліція копала їх ногами, тих, хто протестував, хапали й кидали до машин.

Виконавши сумнівної ваги місію, міліція разом із загоном спеціального призначення спрямувала головний удар проти людей, що зосередилися біля Королівського Арсеналу і Домініканського костелу. В цій екстремальній ситуації серед групи активістів неформальних об'єднань народилася думка перетворити мітинг на демонстрацію протесту. Миттю організувалася колона людей на чолі із членами Ініціативного Комітету Народного Фронту, Львівської філії УГС, Товариства Милосердя. Об'єднання в екстремальній ситуації членів неформальних організацій з метою спільно запротестувати проти сваволі дали добрий результат. Учасникам колони було роздано синьо-жовті прапорці. Поява національної символіки на грудях людей додала їм сили і впевненості. З того моменту демонстрація протесту носила організований характер. Коли колона вийшла на алею, що тягнеться від Оперного театру до пам'ятника Міцкевичу, голова Львівської Обласної філії УГС Богдан Горинь звернувся до учасників демонстрації із закликом піти через центр міста до площі біля Міської Ради і там виявити протест проти сваволі вищої партійної бюрократії.

В той час, коли основні сили міліції були зосереджені на площі біля Успенської церкви, перекриваючи до неї доступ, колона демонстрантів підійшла до Міської Ради й зупинилася біля фонтану із алегоричною фігурою Нептуна з тризубцем. Круглий підмурівок фонтану замінив трибуну і виявився винятково вдалим місцем для проведення мітингу. Прицентральною площею Львова миттю заповнилася народом з усіх довколишніх вулиць. До кількатисячного збору людей звернувся Богдан Горинь. Він сказав, що львівська влада грубо порушила право народу на

проведення передвиборного мітингу і тим переконливо довела, що продовжує антидемократичну політику, тон в якій задає сталінсько-брежнєвський поплічник, перший секретар ЦК КПУ, Щербицький. Партійна бюрократія Львова побоювалася, що на мітингу стануть відомі всі ті махінації, які були застосовані ними у передвиборній кампанії. Львів'яни ладні були віддати свої голоси за Ростислава Братуня, програма якого була найбільш передовою. Але партійний апарат Львова цинічно насміявся над цим вибором, відсіявши кандидатуру Братуня з допомогою антидемократичного механізму окружних зборів. З допомогою різних махінацій були заєрестровані ті кандидатури, які будуть надійною охороною партійної бюрократичної касти. „Ми є свідками”, продовжував Богдан Горинь, „народження нового експлуататорського класу, який будь-якою ціною буде охороняти свої незаконні привілеї”. На запитання Гориня, чи мають ради якусь реальну силу, почулося одностайно „Не мають!” „А якщо ради не мають реальної сили, то чи можна говорити, що в СРСР існує радянська влада? Її підмінює партійно-бюрократична машина”. Вигуком „Правильно!” мітинг схвалив думку оратора. У своєму виступі Горинь порушив і деякі інші проблеми, зокрема про необхідність відновлення національної символіки. Звертаючись до мітингу з запитанням, чи всі присутні вважають необхідністю відновити національну символіку, як це сталося в республіках Прибалтики, над площею було піднято тисячі рук. Незворушно стояла тільки міліція, яку закликала начальство до дії, давши наказ розігнати мітинг. Цей наказ проклав прірву між народом і органами влади. Нова ситуація вимагала схвалити якесь рішення. Було вирішено піти до собору Юра і виявити протест митрополиту Нікодіму, винуватцю арешту Ірини Калинець. Оскільки вулиця Арсенальна виявилася перекритою міліцією, колона демонстрантів попрямувала в напрямок пам'ятника Івана Підкови. І знову залишки старого муру стали зручним місцем, щоб виголосити промову. На цей раз Богдан Горинь зачитав звернення Обласної Ради УГС про бойкотне ставлення до виборів. Тим часом до учасників мітингу підійшов загін міліції. Скандування „Свободу Ірині Калинець!” і „Ганьба львівському суду!” змішувалося із вигуками по мегафону начальника міліції міста Львова: „Приказую прикратить мітинг, в противном случае будем принимать меры. Митинг не санкционирован!”

За умовленою командою загони міліції, накинувшись на людей, почали, викручуючи руки, затягувати їх до автобуса. Народ створив тісне кільце навколо Богдана Гориня, чим урятував його від арешту. Кілька міліціонерів майже на руках понесли в бік вулиці Жовтневої Івана Макара, але люди вирвали його від

напасників. Через годину весь центр від Оперного театру до пам'ятника Міцкевича був заповнений народом. Тисячі людей вигуквали: „Ганьба!”, виявляючи цим протест проти свавільних дій львівської влади. Ввечері стало відомо, що понад 30 людей, серед яких переважала молодь, були відвезені до Шевченківського райвідділу міліції.

Міліція тяжко побила члена Обласної Ради УГС Ігоря Деркача, що знаходився в Шевченківському райвідділі міліції, а коли Михайло Горинь пішов до Ленінського райвідділу міліції за своїм 15-літнім сином Тарасом, на нього накинулося 6 міліціонерів, заштовхали до машини й відвезли в невідомому напрямку. Тим часом його звільнили, бо виявилось, що його переплутали з братом Богданом Горинем. На короткий час затримано також Вячеслава Чорновола з дружиною Атеною Пашко у справі арешту сина Тараса Чорновола, якого так само звільнили. Серед затриманих були також: Бойчук, Паньків, Цимбалюк, Тимків, Демчук, Чик, Богомол, Попов, Чеканський, Білик та багато інших.

Як писала наприкінці свого звіту про цю сумну подію Галина Левицька, член УГС, „Заборона мітингу у Львові 12-го березня, свавільні дії правоохоронних органів, масові побиття і безпідставне затримання великої кількості людей стали найкращою агітацією антидемократичних виборів. Немає сумніву, що після 12-го березня зросте кількість членів Української Гельсінкської Спілки”.⁴¹

У Києві, починаючи з неділі 19 лютого, на площі Жовтневої Революції майже щодня відбувалися багатотисячні мітинги, учасники яких закликали голосувати за таких кандидатів, як Іван Драч і не голосувати за Щербицького, Масика, Шевченко, Згурського та інших офіційних кандидатів. Учасники мітингів виступали також на підтримку Народного Руху України за перебудову, УГС та інших неформальних організацій.

Багатолюдний мітинг 19 лютого на майдані Жовтневої Революції в Києві відбувся спокійно. Але мітинги 20-23 лютого відбувалися вже при вимкнутому освітленні та необґрунтованому втручанні міліції, попри те, що це були передвиборні зібрання, і попри те, що в той самий час у Києві перебував М. С. Горбачов. До речі, 24 лютого 1989 р. киян не пускали на площу зустрічі з Горбачовим. Міліція ловила людей, погрожувала їм арештом. Арештовано було, наприклад, Сергія Набоку, Євгена Чернишова та інших. Двох перших засудили на 10 і 15 діб адміністративного арешту. Цього ж дня — 24 лютого, — після від'їзду М. С. Горбачова до Львова, не дозволено відбутися мітинг. З цього приводу Київська філія УГС в імені киян вислала телеграму — протест М. Горбачову.

26-ого лютого 1989 р. дозволено мітинг біля Республіканського стадіону. Мітинг організували молодіжне Товариство „Громада”, „Товариство охорони пам'яток історії та культури”; й в ньому також взяли участь представники УГС. Збори були присвячені збереженню пам'яток культури українського народу. Це була велична багатотисячна демонстрація.

Мітинг 1 травня 1989 р. у Львові перетворився, великою мірою, на національний здвиг громадськості, яка пройшла повз трибуну з синьо-жовтими прапорами, попри брутальне втручання міліції. Як писав А. Качан в „Поступі”, органі Товариства Лева, „демонстрація 1-ого травня 1989 р. буде історичною, бо вперше йшла під двома прапорами — синьо-жовтим та червоним”. Вона „вперше за десятки літ йшла під гаслами правди. Цій правді перегороджували дорогу вантажні автомобілі і недалекоглядна міліцейська ретельність, запнута парадною формою . . . Але колона рушила поза червоне підвищення, пошарпана у сутичках з охоронцями правопорядку . . .”⁴²

УГС та інші неформальні об'єднання на своєму засіданні 24 квітня 1989 р. вирішили були вийти організованою колоною на демонстрацію з національною символікою. Керівництво колони було доручено членові обласної ради Української гельсінкської спілки Ігореві Деркачу. Першого травня вранці члени неформальних організацій почали сходитися біля костьола Святої Єлизавети на Привокзальній площі. Тим часом до демонстрантів підійшли прокурор міста Львова Крикливий, перший секретар міськкому партії Віктор Волков і голова міськвиконкому Богдан Котик. Представники органів влади стали намовляти людей, аби вони не брали участі у демонстрації з національною символікою. Однак, неформали не послухалися, і колона попрямувала вулицею Першого травня до Оперного театру, розгорнувши жовто-блакитні прапори. Щоб заборонити прохід через місто кортежів представників неформальних організацій, власті наказали закрити вулицю вантажними автомобілями. Водночас поставлено кордони міліціонерів. Це викликало розбиття колони, і частина демонстрантів-неформалів завернула бічними вулицями до Оперного театру. Там неформалів з піднятими жовто-блакитними прапорами зустріли міліціонери, які силою намагалися їх розігнати. Багатьох демонстрантів побито. Однак учасникам демонстрації пощастило прорватися крізь перегороди, й відновлена колона рушила в напрямку до трибун, де знову виникли сутички з міліцією, яка пробувала відібрати національну символіку, зокрема жовто-блакитні прапори. Першотравневу колону ще раз було розбито. Незабаром, коли перед трибуною

не залишилося нікого й виникла досить незручна ситуація, бо виходило, що демонстрацію припинено, міліції дано наказ пропустити головну колону демонстрантів. Тим часом представники неформальних об'єднань взялися за руки й, знову прорвавши лави міліціонерів, рушили головною вулицею Львова — Проспектом Леніна із національними прапорами в напрямку Проспекта Тараса Шевченка. До близько однокілометрової колони постійно приєднувалися люди з різних сторін. На проспекті Тараса Шевченка біля портрета Великого Кобзаря, викладеного із живих квітів, відбувся мітинг. Наприкінці урочистостей, організованих представниками неформальних об'єднань міста Львова учасники першотравневої демонстрації заспівали „ЗАПОВІТ”.

Але кульмінаційним завершенням усіх демонстрацій, мітингів і зборів була, без сумніву, 150-тисячна маніфестація українських католиків у Львові 17 вересня 1989 р., в якій взяла активну участь УГС і яка знайшла широкий резонанс у світовій пресі. Про неї — на іншому місці.

Без перебільшення можна сказати, що УГС мала безпосередній, чи посередній стосунок до всіх виявів національної суспільної динаміки, як ініціатор і реалізатор різних акцій, демонстрацій, звернень і загальних дій на користь народу.

Негайно після їхнього звільнення, керівні члени УГС провели широку акцію за звільнення всіх політичних в'язнів і їхню повну реабілітацію. Створено „Ініціативну групу для звільнення українських в'язнів сумління”, на чолі з Михайлом Горинем, яка 3 жовтня 1987 р. уклала окреме звернення, що було поширене на Україні і закордоном, в якому висунуено такі вимоги:

„а) виключити з кодексу Української РСР і інших національних республік дискримінаційні конституційні статті, на підставі яких ув'язнено тих, що боролися за демократизацію;

б) повністю реабілітувати в'язнів сумління, включно з винагородженням за завдану їм шкоду;

в) повернути на Україну тіла тих в'язнів сумління, що загинули в концтаборах.”⁴³

Водночас автори „Звернення” заявляли:

„Ми звертаємося до нашої світової громадськості підтримати наші намагання.

Ми постійно будемо інформувати про стан політичного життя і закликати всіх людей інформувати нас про те, що вони знають про в'язнів сумління.

Ми ладні співпрацювати з організаціями і групами, які ставлять собі подібні цілі в Україні та в інших республіках і також за межами СРСР”.⁴⁴

Звернення підписали: Василь Барладяну, Іван Гель, Михайло

Горинь, Зорян Попадюк, Вячеслав Чорновіл.

30 грудня 1987 р. редколегія „Українського вісника” в складі Вячеслава Чорновола, Василя Барладяну, Михайла Гориня, Павла Скочка вислала відкритого листа до учасників Віденської конференції з питань співпраці і безпеки, до Гельсінкської Федерації і Міжнародної Асоціації журналістів, в якому звернула увагу на те, що позитивні зміни в СРСР загальмувались, останнім часом помітний назадний рух, особливо помітно це в Україні, де незмінне з брежнєвських часів керівництво прагне перетворити республіку на справжню „Вандею перебудови”. У зверненні порушувалося також справу нагінки на журнал „Український вісник”, який вже був органом УГС, погрози її редакторам видворити їх закордон та неперемінливу кампанію проти них в офіційній пресі. Заповіджено також даліше посилення діяльності УГС.

У зв’язку з намаганнями офіційної преси, радіо та телебачення представити УГС і весь дисидентський рух як „розпалювачів національної ворожнечі”, тих, які збираються громити чужинців, чи викидати їх з України; чи тих, які прославляють бандерівців, які буцімто знищували табори військовополонених і єврейські гето (до такого дописався був кореспондент „Комсомольської правди” В. Панов); чи бажання породити „новий Нагірний Карабах”; а також нав’язуючи до повідомлення Львівської прокуратури про заведення кримінальної справи на Чорновола, Горинів і Макара, Виконавчий комітет УГС видав звернення до неукраїнського населення України датоване 28 липня 1988 р. В ньому, серед іншого, сказано: „Ми категорично відкидаємо вигадки, які розпускає про нас бюрократичний апарат, що боїться гласності й демократизації. Ними він захищає узурповані у трудящих пільги і привілеї та намагається спрямувати енергію пробудженого народу в русло міжнаціональних усобиць, звинувативши у цьому Українську Гельсінкську Спілку. Тому нагадуємо, що в „Деклярації принципів” ми відстоюємо „забезпечення економічних, соціальних, культурних і політичних прав як українського народу, так і національних меншостей в Україні”. „... виступаємо за найширші гарантії права національних меншостей в Україні (росіян, євреїв, поляків, білорусів т. і.), за культурно-національну автономію (на асоціації, школи, театри, музеї, церкву т. і.), а у випадку суцільного замешкання (угорці, греки, гагаузи, румуни, болгари, росіяни т. і.) ще й на створення національно-територіальних одиниць в селах, селищах, районах. Ми стоїмо за легальне відновлення в складі Української РСР Кримської АРСР з організованим поверненням репресованим Сталінім населення автономної республіки на місця колишнього проживання”.

„Ми добиваємося відновлення фактично ліквідованої Сталіним Української радянської держави з її основними атрибутами (новою конституцією на справді федеральній основі, республіканським громадянством, державною мовою, гідним міжнародним представництвом, державною економікою із республіканським госпрозрахунком і самофінансуванням . . .). Ми не віримо, що чесні представники національних меншостей України, насамперед найчисленнішої російської, проти того, щоб українці користувалися своєю мовою, розвивали свою культуру, вони разом з усім іншим населенням України є господарями своїх природних багатств і ресурсів, жили багато і вільно на своїй щедрій землі, берігши її від замахів бюрократичного централізму. Адже нав'язані Москвою Чорнобилі убивають без огляду про національність . . . Українська Гельсінкська Спілка закликає все неукраїнське населення республіки: НЕ ПІДДАВАЙТЕСЯ НА ПРОВОКАЦІЇ ПАРТІЙНО-БЮРОКРАТИЧНОГО АПАРАТУ, НЕ ВІРТЕ У ВИГАДКИ ПРО „ВИСЕЛЕННЯ” І „НОВІ СУНГАЇТИ”, НЕ ДАВАЙТЕ ВТЯГУВАТИ СЕБЕ У МІЖНАЦІОНАЛЬНУ ВОРОЖНЕЧУ.

На рідній для нас всіх українській землі ми як демократи і справжні, а не фіктивні, інтернаціоналісти, зуміємо порозумітися між собою без підступного посередництва того нового бюрократичного класу, що народився у кривавій сорочці сталінського терору і набрав сил у затхлому болоті брежнєвського застою. Київ-Львів.”⁴⁵

У жовтні 1988 р. Виконавчий комітет УГС звернувся з відозвою у справі екологічних питань до громадян України. В ній мовилось: „Прийшов час покласти край хижацькому господарюванню на нашій землі. Спочатку нас примушували пишатися тим, що ми є російською житницею, потім всесоюзною кузнею, всесоюзною кочегаркою. Сьогодні Україна стає всесоюзним реактором, а в перспективі всесоюзним, а то й вселюдським кладовищем . . . Українські вчені, письменники, громадські діячі звертаються до вповноважених інстанцій, а потім до 19-ої конференції правлячої партії з вимогою припинити дальше розгортання атомної енергетики на Україні. Ставилося питання про всенародний референдум. Про те, як свідчить реакція на це звернення, а вірніше — відсутність якої б то не було реакції, ніхто в серіоз ці вимоги не приймає, бо ніхто народ питати не думає. А тим часом Мінатоменерго форсує роботу по введенню нових реакторів, нових атомних станцій. Люди, зупинімо безумців! Зупинімо, поки не пізно. Нехай цей збір підписів стане всенародним референдумом, у якому український народ та всі інші народності, що живуть на території України, заявлять свою волю до життя. Земля наша бачила багато

ворожих навал. Наші предки відстояли її для нас. Сьогодні ж історична відповідальність за долю України усією вагою лягає на нас. Так відстоямо ж рідну землю від безжальних пазурів централізму і нашої власної безвідповідальності й байдужості за свою долю, за долю наших дітей і онуків, за долю нашої зраненої землі''.⁴⁶

20 листопада 1988 р. Координаційна Рада УГС вислала телеграму Президії Верховної Ради СРСР, в якій запротестувала проти запропонованих проектів щодо зміни Конституції. В ній сказано: „Запропоновані проекти одностайно визнані реакційними й такими, що своїм змістом та загальною спрямованістю суперечать принципам побудови демократичної правової держави, ще більше поглиблюють імперський централізм у всіх сферах суспільного життя. Оскільки проекти укладалися без участі громадськості, а процедура їх обговорення провадиться в традиційному партійно-бюрократичному дусі, Координаційна Рада Української Гельсінкської Спілки вимагає припинити так зване обговорення зазначених проектів і допустити демократичне вироблення нового закону про вибори, який передбачав би рівні можливості серед всіх громадян обирати й бути обраним у найвищі органи влади СРСР незалежно від їхньої політичної орієнтації.''”⁴⁷

У листопаді 1988 р. Виконавчий комітет УГС висловив солідарність із рішеннями, схваленими сесією Верховної Ради Естонської РСР про суверенність Естонії в господарських справах. Це, як ми вже згадували, сталося тоді, коли Верховна Рада УРСР, точніше її Президія, саме їх осудила.

18 грудня 1988 р. у Києві відбулося чергове засідання Всеукраїнської Координаційної Ради УГС, в якій взяли участь члени Ради з Києва, Львова, Тернополя, Дніпропетровська, Вінниці, Житомира та інших міст. На цьому засіданні схвалено резолюцію про вибори до верховних органів СРСР, в якій сказано: „Всеукраїнська Координаційна Рада УГС з жалем констатує, що конструктивна критика громадськістю проєктів законів про вибори народних депутатів СРСР та про поправки й доповнення конституції не була врахована. На останній сесії Верховної Ради СРСР зроблено крок назад навіть порівняно із сталінсько-брежнєвськими конституціями.

Узаконено непрямі вибори як Верховної Ради СРСР, так і наділеного надто широкими уповноваженнями Голови Верховної Ради, що створює передумови особистої диктатури з парламентським її прикриттям.

Третину складу т. зв. „3'їзду народних депутатів'' (непотрібної проміжної ланки) буде внормовано недемократичним шляхом довільно встановленого представництва КПРС

та інших сприйнятних для бюрократії всесоюзних організацій. В інтересах цієї ж бюрократично-партійної касты створено виборчий закон, за яким підтримувані народом представники опозиційних організацій практично позбавлені можливості бути зареєстрованими як кандидати в депутати З'їзду, а тим паче потрапити у постійну діючу Верховну Раду. УГС, яка при демократичних виборах вже сьогодні мала б реальні шанси перемогти у ряді округів України, новим антидемократичним законом такої можливості позбавлена.

При таких умовах наша беззастережна участь у виборах була б тільки на користь реакційних сил суспільства, допомагаючи їм створювати ілюзію законності. Тому Всеукраїнська Координаційна Рада УГС рекомендує:

а) При виборах на з'їзд народних депутатів СРСР утриматися від висування кандидатів від УГС і закликати як членів УГС, так і всіх інших громадян України до неучасті у недемократичних виборах. Такий бойкот рекомендуємо здійснювати як неявкою на вибори, так і анулюванням виборчих бюлетенів чи перетворюванням їх у недійсні;

б) Водночас рекомендуємо всім членам УГС взяти якнайактивнішу участь у передвиборній кампанії для роз'яснення позиції УГС щодо виборів, критики щодо недемократичних законів та підтримуваних партійною бюрократією кандидатів, а також для пропаганди ідей УГС;

в) Як виняток рекомендуємо взяти участь у виборах і підтримати того кандидата, який зобов'язеться після обрання домагатися: 1) уведення в конституцію СРСР положення, за яким кожний всесоюзний закон чинний на території союзної республіки тільки після схвалення його Верховною Радою союзної республіки; 2) затвердження статусу української мови як єдиної державної мови на цілій території УРСР і впровадження її у всі сфери політичного, культурного та господарського життя Республіки; 3) суверенітету УРСР над своїми природними багатствами й своєю економікою, у тому числі переходу Республіки на повний госпрозрахунок і самофінансування; 4) негайного припинення будівництва нових атомних електростанцій та нових реакторів на діючих атомних станціях і поступового згортання атомної енергетики в Україні, а також зміни структури української промисловості із ліквідацією екологічно-шкідливих виробництв. Від кожного зареєстрованого кандидата місцеві філії УГС повинні зажадати відповіді, як він ставиться до цих вимог;

г) У зв'язку з недемократичним характером нових законів рекомендуємо продовжити їх обговорення у ході передвиборної кампанії і виробити єдині пропозиції УГС щодо зміни політичної

системи СРСР та виборної системи, які ми будемо вимагати винести на всенародний референдум.

Для ефективнішого проведення лінії УГС щодо виборів до місцевих та верховних органів влади рекомендуємо у кожній місцевій філії створити постійну діючу виборчу комісію чи групу. Доручити Виконавчому Комітетові УГС протягом тижня підготувати відозву щодо виборів до народу України''.⁴⁸

У липні 1989 р. УГС, разом з іншими неформальними об'єднаннями, звернулася до українців у Прибалтиці із закликом, в жодному випадку не йти разом з російськими шовіністами із „Інтерфронту” проти балтійців, а навпаки допомагати балтійцям у їхній боротьбі за економічну й політичну свободу. У зверненні мовиться, між іншим, „розширення демократії і національного суверенітету балтійських республік — це розширення і нашої свободи та суверенності. Хай жоден українець не спаллюжить себе участю в антидемократичних, антиперебудовних організаціях . . .”⁴⁹ Крім Левка Лук'яненка від УГС, звернення підписали ще Сергій Набока від Українського культурологічного клубу, Леонід Мілявський від Української народно-демократичної ліги, Богдан Горинь від Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, Михайло Горинь від Українського Т-ва „Меморіал”, Євген Пронюк від Ініціативної групи Т-ва репресованих „За громадянську реабілітацію”.

У липні 1989 р. Виконавчий комітет УГС осудив „негативне ставлення до кримських татар, (яке), на жаль, закорінилося у свідомості значної кількості громадян, у тому числі й українців, що стало виявлятися в одверто расистських діях. Так, у самому лише Білогірському районі у квітні — червні (1989 р.) сталося кілька розправ над кримськими татарами. Тим більше прикро, що роблять це часто не росіяни, а українці родом, про що свідчать їхні прізвища. УГС вважає, що українцям ніколи не був властивий ні расизм ні шовінізм . . . УГС закликає громадян Кримської Татарії, особливо українців, не протидіяти, а навпаки, всіляко сприяти досягненню справедливих домагань кримських татар. А особливо закликаємо покласти край будь-яким проявам недружнього ставлення та хулігансько-расистських випадів проти законних господарів Кримської Татарії. Про факти порушення людських прав супроти кримських татар просимо сповіщати нам для їх розголошення та публічного осуду”.⁵⁰

На самому початку цього звернення до українського населення Кримської Татарії мовилось про те, що „УГС вже не раз наголошувала, що супроти Татарського Криму вона стоїть на засадах вересневої (1918 р.) угоди між кримським урядом і урядом Української держави. Згідно з цією угодою, Крим входив до складу України на правах конфедераційної вільної держави із

власними кримськотатарськими адміністрацією, військом, поліцією, мовою, освітою, маючи постійного представника при Раді Міністрів України. Але, якщо кримські татари бажають жити окремо, то УГС визнає за ними право на цілковиту незалежність”.

Перелік того роду акцій УГС, що ми їх вище навели, можна було б ще продовжувати, бо їх було багато більше.

Звернення до СКВУ та інших установ закордоном, меморандуми до міжнародних організацій та інституцій, організування громадських зборів і мітингів, відповіді на атаки в пресі і інших медіях-республіканських і центральних; відзначення історичних подій, протестні акції, кампанії за звільнення арештованих і караних, боротьба за національну символіку, за мову і культуру, участь у Координаційній Раді Національно-Демократичних Рухів Народів СРСР, зв'язки з українськими і чужинецькими установами закордоном, з українцями в сателітних країнах і т. д., і т. п. — це тільки загальні, неповні параметри діяльності УГС. До цього належить додати видавничу діяльність: журнал „Український вісник”, неперіодичний „Експрес — вісник”, щотижневі Інформаційні бюлетені Львівської і Тернопільської та Харківської філій УГС, „Оповістник”, „Голос відродження” (Київ), „Вільна думка” (Волинської філії УГС), „Плуг” (Півдня України), „Шлях до волі” (Рівненської філії УГС) та інші, а передусім регулярні пресові листки Пресової служби УГС.

Редколегія „Українського вісника” складалася з Вячеслава Чорновола (відповідальний редактор), Василя Барладяну, Богдана Гориня, Михайла Гориня, Пávла Скочка, Віталія Шевченка. Анатолій Доценко і Микола Муратов очолював кореспонденційний пункт в Москві, а Степан Сапеляк в Харкові. Закордонним представником „УВ” стала Анна Галя Горбач в Західній Німеччині.

У березні 1989 р. створено Інформаційний центр УГС, що його очолив Євген Пронюк. Інфоцентр УГС видає бюлетень, куди входять повідомлення з усіх кутків України. Водночас Всеукраїнська координаційна рада схвалила рішення заснувати два центри збирання інформації. До західного інфоцентру ввійшли Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Вінницька й Одеська області. Місцем перебування інфоцентру є Львів. До східного інфоцентру, розташованого в Києві, входять усі інші області України, а також Кубань. Виконавчий комітет Української Гельсінкської Спілки рекомендував випускати власні інформаційні листки. У кожній області, — сказано в повідомленні, — слід видавати „ІНФОРМАТОРИ”, аналогічні до Львівського та Київського

„Інформаторів”. Обласні прес-листки під назвою ІНФОРМАТОР мали ввійти до інформаційних бюлетенів Української Гельсінкської Спілки. Завідуючими інфоцентром у Києві був Микола Горбаль, Лариса Лохвицька та Олесь Шевченко, у Львові Богдан Горинь. Розбудовано корпункт у Москві, яким завідував Анатолій Доценко. До речі, ще 30 вересня 1988 р. створено у Москві Філію УГС.

За свою діяльність УГС удостоювалася не раз відповідних „похвал” і „цінувань” в офіційній пресі та з боку партійно-адміністративного апарату, включно з нападками самого Щербицького та інших партійних достойників.

У березні 1989 р. в „Правді України”, сумнозвісний М. Деримов назвав УГС „групою людей, які працюють в наймах для зарубіжних працедавців — голосу ЦРУ „Свобода” та інформаційної служби . . .”⁵¹ Ця ж сама „Правда України” вмістила в одному з своїх травневих номерів листа київського інженера В. Волочкова, адресованого також журналові „Огонек”, в якому автор писав: „В останній час у нас в республіці всіма силами намагається заявити про себе нечисленна, але за те дуже криклива націоналістична група — т. зв. Українська Гельсінкська Спілка. Екстремісти із УГС (які пробували, до речі, організувати у Львові демонстрацію під синьо-жовтими прапорами) заявили через мікродон американської радіостанції „Свобода”, що вони повністю підтримують „Рух”, що його ініціаторами виступили І. Драч і деякі інші літератори, і навіть запропонували їм свою „підтримку” на виборах народніх депутатів СРСР . . .”⁵² Отож Волочкову, а точніше партійним достойникам в Києві, хотілось запитатися Драча та інших товаришів, „як вони ставляться до націоналізму взагалі і зокрема до УГС?” „Як вони ставляться до „підтримки”, запропованої націоналістичними екстремістами?”⁵³

16 травня 1989 р., на Пленумі Центрального комітету Компартії України В. Щербицький у своїй програмній доповіді сказав, серед іншого, й таке: „Крайній політичний авантюризм, відверта антирадянщина характерні для дій так званої „Української хельсінкської спілки (УХС). Її ядро становлять люди, які проживають в основному у Львові і відомі своїми націоналістичними поглядами. Багато хто з них звільнений з місць позбавлення волі достроково, під зобов’язання не чинити знову будь-якої підривної діяльності проти нашої соціалістичної держави. Відкрито порушуючи взяті зобов’язання, при підбурюванні та матеріальній допомозі з-за рубежу ватажки УХС ведуть лінію на підрив конституційної законності і правопорядку, реабілітацію оунівщини, на розгортання широкого „національного”, а правильніше сказати, націоналістичного руху

за вихід України з СРСР. І діють вони дедалі зухваліше. Скажімо, на першотравневу демонстрацію у Львові представники УХС вийшли з націоналістичними лозунгами і жовто-блакитними прапорами.

Тепер ватажки екстремістських формувань намагаються проникнути у трудові колективи і організувати свої осередки. Гідне жалю те, що вони нерідко безперешкодно проводять несанкціоновані збори і мітинги, намагаються це робити навіть на режимних підприємствах. З таким миритися далі не можна”.⁵⁴

В тому самому „тоні” писав у журналі „Під прапором ленінізму” одразу ж після пленуму ЦК КПУ П. Куляс, заступник завідуючого ідеологічним відділом ЦК Компартії України (Л. Кравчука): „Сьогодні більшість екстремістських об’єднань вбачає прообраз політичної опозиційної партії в народному фронті чи „народному русі”, про що з самого початку було заявлено в документах УХС і УНДЛ. Вони закликають до „радикальної ломки всього державного устрою” СРСР.

Найбільш характерними для цих угруповань є сепаратистські, націоналістичні ідеї — від безневинних формулювань про „захист національних прав України” до цілком визначених самостійницьких вимог. УХС спочатку заявляла, що СРСР має бути „конфедерацією незалежних держав”. А в документах, що надсилаються на Захід, ватажки цієї організації висловлюються цілком прямо: необхідно, мовляв, сформувати в неформальному русі таку течію, яка „ставила б собі на меті вихід України з Союзу РСР” (Л. Лук’яненко, „Що дали?”. „Українська думка”, Лондон, 16 березня 1989 року).

Не шкодуючи слів про свою прихильність до демократичних свобод і прав людини, лідери УХС, як тільки приступають до якогось конкретного питання, виявляють відверту антидемократичність, зневагу до всіх, хто не є українцем, дискримінацію їх. У розповсюджуваних у республіці і переданих за кордон „Основних принципах” УХС іде, наприклад, мова про встановлення громадянства України. Тут же заявляється про обмеження в ньому: для тих, хто не знає державної мови, хто проживає в республіці менше 10 років, передбачається ввести „імунітет на в’їзд для постійного проживання в республіці.”⁵⁵

Очевидно, що місцева преса теж не могла відставати . . . В червні 1989 р. „Львовская правда” вмістила серію статей Аліма Лисюка, в яких він гостро накинувся на УГС і зокрема на В. Чорновола⁵⁶. При тому Лисюк навів текст анонімного листа, буцімто одержаного від львівського столяра з ініціалами І. Т. про нібито вчинені бандерівцями злочини. Лисюк пропонував, щоб цього листа надрукував і „Український вісник”. В зв’язку з цим, член УГС у Львові Іван Жулінчук написав Лисюкові, що

„Український вісник” напевно надрукує цього листа, якщо Лисюк пришле копію листа і подасть повне прізвище автора та його адресу. Але, ні лист, ні копія листа не надійшли . . .

Протест української громадськості проти відзначення російськими шовіністичними елементами 280-их роковин Полтавської битви в липні 1989 р. у Полтаві, в якому насамперед узяла участь УГС, разом з іншими неформальними об’єднаннями, послужила для „Правди України” ще однією нагодою, щоб „проїхатись” по УГС та інших, головню по НРУ і І. Драчеві. Помимо того, що Л. Кравчук теж протестував проти авантюри, задуманої російськими шовіністами в Полтаві, С. Палійчук,⁵⁷ кореспондент „Правди України”, не оминув цього разу нікого з неформалів і виражував майже всіх активістів УГС, що були й не були у Полтаві, починаючи від В. Чорновола. Приблизно в той самий час російськомовне „Комсомольське знамя”⁵⁸ розправилося з редактором „Українського вісника” в Одесі, називаючи його шкурником і ярим націоналістом.

Врешті Палійчук з його „Правдою України” домовились до того, що треба „саджати” всіх „екстремістів”, включно з народнім депутатом В. Яворівським . . . На початку вересня 1989 р. він перерахував на сторінках „Правди України” всі „недільники” В. Яворівського у Києві — демонстрації, голодівки, протести і т. п., що до них нібито закликав Яворівський і що їх реалізували УГС, Українська національно-демократична ліга, „Пласт” й інші неформали. Розпочав Палійчук від мітингу НРУ 2 липня і скінчив „необандерівським шабашом з нагоди 50-ої річниці початку світової війни” 1 вересня 1989 р.

Палійчук так і писав: „Ми подзвонили прокуророві Києва В. І. Шевченко і запитали його, чи він вже розпочав кримінальну справу в зв’язку з непорядками біля Верховної Ради . . . Володимир Іванович відповів, що покищо розпочато лише кілька адміністративних справ . . .”⁵⁹ Палійчуковому обуренню і здивуванню — не було меж . . . „Адже, як він писав, в ході „недільників Яворівського” були dokonані дії, передбачені щонайменше десятком статей Кримінального кодексу республіки . . .” І він їх усіх перелічив: „Це ж і агітація з метою розпалювання національної ворожнечі (ст. 66), і наруга над державним прапором (ст. 187 (2)), і організація групових дій, які порушують публічний порядок (ст. 187 (3)), і спротив представникам влади (ст. 188 і 188 (1)), і публічна зневага представників влади (ст. 189 і 189 (1)), і втягнення неповнолітніх до кримінальної діяльності (ст. 208) . . .”⁶⁰ Виглядає, що Палійчук розминувся зі своїм фахом.

На травневому (1989 р.) пленумі ЦК Компартії України В. Щербицький, атакуючи УГС й інших неформалів, говорив, що

„Львівському обкому партії слід уже дати політичну оцінку діям і планам цього угруповання.

Усім, і насамперед комуністам-керівникам, треба глибоко усвідомити всю гостроту ситуації. Вичікувальність, а в ряді випадків політична безтурботність, можуть обернутись непередбачуваними наслідками”.⁶¹

5 серпня 1989 р. „Робітнича газета” повідомила, що у Львові відбулася розмова між першим секретарем міського комітету партії і представниками „Української Гельсінкської Спілки. В. Базів, кореспондент „Робітничої газети”, назвав свій репортаж „Початок діалогу”.

Маємо, однак, враження, що коли Щербицький радив Львівському обкому партії, що він має далі робити, то мав на увазі радше те, що пропонував Палійчук, а не те, що зробив перший секретар міського комітету партії В. Волков.

Так, чи інакше, розмова між В. Волковим і членами Виконавчого Комітету УГС В. Чорноволем, М. Горинем і Б. Горинем відбулася в приміщенні міськкому на запрошення В. Волкова. І хоча „вона мала виключно інформативний, ознайомчий характер, тема заздалегідь не визначалась . . .”, пройшла вона у спокійному тоні і була корисною для обох сторін. „Коло проблем вималювалось експромптом”, і в деяких справах співрозмовці знаходили спільну мову, а в інших взаїмно з’ясовували свої відмінні становища в стилі англійського: „погоджуємось, що ми не непогоджуємось”. Обидві сторони погодилися в справі республіканського госпрозрахунку, усунення міжнаціональних конфліктів, потребі розладування напруження між громадськістю і владою, яке виникло внаслідок брутальних заходів „деяких представників правоохоронних органів”, „передачі реальної влади від центральних відомств місцевим органам самоврядування, переосмислення у нових умовах такої організаційної форми, як раднаргоспи, організації концернів та асоціацій, які дали б змогу звільнитися з-під диктату міністерств”. „В. Чорновіл висловив ідею про своєрідний федеративний устрій Радянської України, яка б складалася з регіональних формувань, приміром: Поділля, Волинь, Таврія, Полісся, Галичина, Буковина — за прикладом штатів у США чи земель у ФРН. Така господарська і адміністративна структура, як він вважає, сприяла б розвитку продуктивних сил і відповідала б також етнічним і психологічним особливостям різних регіонів такої великої республіки, якою є Україна. При обговоренні регіонального та республіканського госпрозрахунку представники УХС висловлювалися, що вони, на відміну, наприклад, від діячів з литовського „Саюдіса”, не ставлять питання про вихід України із складу СРСР. Сьогодні на порядку

денному — перебудова Союзу РСР із авторитарної держави у справжню федерацію, основа якої — економічний суверенітет республік.

Віктор Олександрович Волков розповів про підготовку до виборів народних депутатів Української РСР, до місцевих Рад і попросив співбесідників поділитися думками про цю важливу політичну кампанію, від якої залежатиме далі поглиблення перебудовних процесів . . .

М. Горинь назвав безвідповідальними звинувачення УХС у тому, що вона закликає до виселення представників інших національностей з України, до міжнаціональної ворожнечі.

— Гасло „бий москалів”, яке нібито поширює УХС, — грубий наклеп, — сказав М. Горинь — . . .

В. Волков цілком погодився, що у делікатній сфері міжнаціональних стосунків, особливо, коли бракує загальнолюдської культури, відповідальність усіх, кого слухають люди і хто має на них вплив, повинна бути максимальною.

Не сприяє пом'якшенню політичної обстановки у Львові позиція деяких представників правоохоронних органів, які допускають щодо представників УХС брутальні дії, не пред'являючи їм водночас жодних претензій з точки зору закону. Спроба вести діалог з позиції сили у наш час, коли демократичні засади проголошені нормою суспільного життя, компрометує органи місцевої влади і, навпаки, штучно піднімає авторитет ухаєсівців серед певної частини населення.

Представники УХС висловили своє негативне ставлення до пакту Ріббентропа-Молотова. Сам Історичний акт воз'єднання усіх українських земель, безперечно, позитивний, але очікуваної волі, вважають вони, у 1939 році він не приніс. Внаслідок сталінського масового терору першими жертвами стали саме комуністи. Західні українці слідом за своїми братами із Радянської України, слідом за росіянами поїхали у Сибір . . .

Віктор Олександрович Волков цікавився статусом Української хельсінкської спілки, її складом, політичними цілями. Нині УХС налічує по усій республіці одну тисячу чоловік, утримується вона на пожертвування населення. Субсидії закордонних спецслужб ухаєсівці назвали черговим наклепом, який нічим не підтверджується, хоча проти широких зв'язків з українцями за кордоном вони не заперечують”.

Свою статтю-репортаж В. Базів закінчує так: „Які висновки напрашуються із самого факту цієї першої зустрічі? Передовсім, отримала ще одне підтвердження давня істина, що відкритий діалог дискусуючих сторін ніколи не приносив шкоди. По-друге, принаймні ця перша зустріч у міськомі партії виявила багато спільного, хоча, звичайно, це пояснюється і тим, що

співбесідники намагалися обирати в діалозі саме ті проблеми, які б зближували. Але хіба такий підхід не вартий поваги? По-третє, можна не погоджуватися із поглядами чи підходами такого формування, як УХС, але не можна не рахуватися із тим фактом, що вона має вплив на певну частину населення. І на формування політичного клімату у Львові. Страусина політика була б тут шкідливою.

І, на кінець, коли у наш тривожний час прагнемо шукати порятунку від конфронтації — у консолідації, за межами конструктивного діалогу не повинен залишатись ніхто”.

А „замість післямови” Базів повідомив про багатотисячний мітинг у Львові, який відбувся невдовзі після зустрічі Волкова з представниками УГС, темою якого була „Міжнародна солідарність у справах перебудови”. Базів писав: „Представники різних націй, які населяють місто: українці, росіяни, поляки, євреї, вірмени, азербайджанці та інші вийшли під гаслами, які різними мовами закликали до інтернаціональної єдності. На мітингу виступили перший секретар Львівського міськкому партії В. Волков, голова міськвиконкому Б. Котик, член УХС М. Горинь, представники культурних національних товариств — російськомовного руху „Друзі української культури і літератури”, Товариства єврейської культури імені Шолом-Алейхема, Товариства вірменської культури „Ахпюр”, представник організації „Саюдіс” із Литви, інші промовці. Виступи як представників влади, так і неформальних організацій супроводжувалися оплесками схвалення. Вперше в Львові на мітингу не звучало уже традиційне останнім часом „ганьба”. Натомість представники різних націй виразно і одноставно заявили про своє прагнення згуртуватися навколо ідей перебудови і конкретними діями наросувати її темпи”.

Зустріч у міськкому партії у Львові створила була прецедент, який у випадку поширення його у республіканському масштабі, міг привести до справжнього діалогу між громадськістю і режимом, згладити грані конфронтації і конфліктів та спричинитися до реалізації перебудовної політики на Україні. І немає сумніву, що з такого діалогу скористали б обидві сторони — громадськість і влада, а передусім такий діалог був потрібний і корисний партії, якщо вона справді хотіла оминати подальше загострення напруження між нею й народом. Треба припускати, що це собі вповні усвідомлював Волков, який, до речі, бачив перед тим у Львові, до чого доводить застосування методів, які пропонували палійчуки. Адже ж саме у Львові мав місце „Кривавий четвер”.

На жаль, не так сталося, як бажалося. „Правда” гостро осудила зустріч, закидаючи Волкову, що він не висунув належних

аргументів проти представників УГС і взагалі сів до стола з людьми, з якими йому не по дорозі. М. Одинец, кореспондент „Правди”, закинув також „Робітничій газеті”, що „розписуватись про розмову в ласкавому тоні, учасники якої „тихо і мирно дискутують, поступаючись у всьому один одному” — це щонайменше короткозорість. Адже, коли друкується багатотисячним тиражем така розмова, то тут повинна бути висловлена чітка ідейна позиція партійного комітету і протипоставлені доказом опонентів його переконливі аргументи. А цього якраз і не було . . .”⁶²

Ба більше, коротко після зустрічі у Львові, відбулася „подібна” розмова у Києві, яка теж створила прецедент, але вже для зовсім іншого „діалогу”. 17 серпня 1989 р. з ініціативи Київського міськвиконкому запрошено персонально представників т. зв. неформальних організацій на зустріч з представниками міськвиконкому, республіканської прокуратури, Управління внутрішніх справ та ін. З неформалів заступлені були УГС, „Українська Національно-Демократична Ліга”, молодіжна організація „Дія”, „Неосфера”, Народний Рух України за перебудову. Першим виступив заступник начальника Управління внутрішніх справ Повстанний, який замість діалогу, в грубий менторський спосіб почав читати лекцію . . . Мовляв, міліція має право застосовувати силу проти усіляких несанкціонованих масових зібрань, і тому так далі й чинитиме. Погрожуючи, він вказав на приклад кривавого розгрому мирного Богослужіння 13 серпня в Івано-Франківську, який був „необхідним і доцільним”. Іншими словами, міліція буде застосовувати такі жорстокі заходи і в майбутньому. Прокурор В. І. Шевченко теж не піддав сумніву доцільність таких жорстоких методів.

З свого боку, представники неформальних об’єднань доводили, що дотепер за часів гласності не зафіксовано було жодного випадку насильницької дії з боку неформалів, натомість влада дуже часто вдавалася до насилля й терору. Притому були наведені конкретні приклади чи то з демонстрації в день другої річниці Чорнобиля, чи напад ОМОНівців на народ після святкування біля пам’ятника Шевченка 22 травня, чи останній випадок із голодуючими біля будинку Верховної Ради, які в цей спосіб протестували проти паплюження своїх національних символів і на яких напав загін спеціального призначення. Голодуючих грубо запихали й кидали до машин, а письменникові Миколі Кагарлицькому там же зламали ребра, коли він заступився за демонстрантів.

Представники неформалів наголосили на тому, що коли республіканське радіо не дає їм жодної хвилини ефірного часу, щоб висловити свою думку народові; коли телебачення, преса

також для них закриті і всі разом використовуються партією для цькування демократичних рухів, то народові не лишається нічого іншого, як виходити на майдани й вулиці. А на репліку прокурора Шевченка, що „без розрешення не положено”, вони відповіли, що саме партія і не дає дозволів. Як останній приклад, наведено заборону провести мітинг у день 50-річчя пакту Молотова-Рібентропа.

У повідомленні для преси про зустріч 17 серпня 1989 р., що його склав М. Горбаль, сказано:

„Отакий діалог.

Ми сиділи в залі, де на одній стіні висів портрет Михайла Горбачова, а на другій, напроти, — Володимира Щербицького. Ми сиділи в залі, де з одного боку піднімалися думки про перебудову, про демократизацію, про свободу духа і волевиявлення народу, а з другого — думки тих, хто й досі сидить під портретом героя застою, керується правилом „Ташить — и не пушать!”

То чи відбувся діалог?”⁶³

В 1989 р. всередині УГС виник конфлікт, який закінчився виходом, чи пак виключенням невеликої групи активістів зі Спілки. Згідно з твердженням виключених, тут йшлося передусім про ідейно-програмові питання. Василь Січко, Григорій Приходько й Іван Макар не погоджувалися з лінією Левка Лук'яненка, Вячеслава Чорновола, братів Горинів та інших, закидаючи їм, що дотеперішня програма УГС не була досить радикальною, а передусім не ставила виразно питання Української самостійної соборної держави вже на тепер, висувуючи покищо вимогу перетворення СРСР на конфедерацію. Ці закиди проти Левка Лук'яненка і УГС висунув Василь Січко, разом з своїми прихильниками на нараді національно-демократичних рухів народів СРСР в Лооді, Естонія. А вже раніше, Микола Приходько, в інтерв'ю, яке він дав Українській службі „Голосу Америки”, закинув УГС, що вона є „прорежимна”, а не антирежимна. Справу конфлікту розглядала Всеукраїнська Координаційна Рада УГС на своєму засіданні 7 травня 1989 р. В повідомленні про згаданий конфлікт сказано: „Голова Виконавчого Комітету УГС Левко Лук'яненко, що очолював делегацію УГС на нараду представників національно-демократичних рухів народів СРСР в Лооді (Естонія), розповів . . . , що на нараду самочинно (без узгодження з Міжнародним координаційним комітетом) з'явилися з України Василь Січко, Григорій Приходько, Андріяна Дячишин, Іван Макар, Лідія Чекальська, які, замість конструктивної участі в роботі Наради та виробленні спільних документів, протягом усієї Наради займалися міжусобицями, переступаючи всі допус-

тимі етичні норми ведення полеміки. ВКР ухвалила рішення:

„З огляду на те, що члени УГС Василь Січко та Іван Макар відступили від „Декларації принципів” та „Статутних принципів” УГС, вже протягом тривало часу дискредитують УГС, вдаючися до неетичних методів, зокрема, приписуючи Спілці невластиві їй наміри і прагнення, ВКР рекомендує Львівській та Івано-Франківській філіям припинити членство В. Січка та І. Макара в УГС. Для уникнення компрометації Спілки ВКР не рекомендує членам УГС входити в спільні організаційні структури із названими особами”.⁶⁴

Відкинуто також закиди Г. Приходька у окремій заяві з цього приводу.

Враховуючи те, що УГС завжди стояла на позиції державної незалежності України, а Декларацію принципів висувала як актуальну програму сьогодення, закиди противників УГС виглядали принаймні нещирими, „притягненими”.

Але це їхня справа, якщо йдеться про саме бажання проголосувати таку чи іншу програмну декларативність. Гірше було б, якби вони спрямували свої зусилля передусім проти УГС, хоча її керівники, назагал, не бачили в цьому загрози для Спілки. Згідно з заявами Л. Лук’яненка та інших керівників УГС, група людей, які вийшли, не становили серйознішого фактора, і Лук’яненко та інші керівники розраховували на те, що вони хутко „розплинуться”, не одержавши підтримки в народі.

Тим часом Василь Січко організував Український Християнсько-Демократичний Фронт, який 31 липня 1989 р. уповноважив Василя Рубана, який теж пристав до „вихідців” з УГС, бути їхнім представником у США і Канаді.

В середині 1989 р. Іван Макар заснував Ініціативну Групу за відновлення Української Народної Республіки (УНР) і також уповноважив В. Рубана її представником на США і Канаду. В серпні 1989 р. в Києві і Дніпропетровську мали бути створені осередки Ініціативної Групи „для створення громадсько-політичної організації за відновлення Української Народної Республіки. При розробці статуту організації, ініціативна група визначила, що до її складу не прийматися будуть члени компартії та інших організацій, які своєю практикою здійснюють контроль над діяльністю інших неформальних організацій . . . Монополізація на дію, погляди і перспективу громадсько-політичного і національного руху, яка притаманна останнім часом Українській Гельсінкській Спілці, спонукує Ініціативну Групу заборонити членам УГС бути членами ІГ УНР, до їхнього виходу з тих організацій . . .”⁶⁵ Отож знову „внутрішні фронти” і розпорошення сил та створення непотрібних конфліктів. Можна було лише сподіватися, що все це не набере зайвих конфронтаційних форм, як

на Україні, так й на еміграції, де певні політичні кола не були б проти „власних організаційних причіпків” на материку.

Тимчасом посилення національної динаміки і загальна ситуація на Україні та в СРСР сприяли щораз більше подальшій програмовій диференціації й ферментації у самій УГС. Широкий вахляр нових питань і завдань, що весь час наростали, перед якими опинився національний політикум, логічно приводив до шукання нових шляхів й метод політичної боротьби. В цьому процесі щораз чіткіше викристалізовувалися ідейно-програмові концепції й напрямки, які й приводили до утворення різних політичних платформ та до їхнього відмінного організаційного оформлення. Причому такий процес відбувався не тільки в самій УГС, але і в Рухові, в якому УГС, точніше її члени весь час відігравали роль активного, динамічного програмного і організаційного чинника. Подекуди він набирав також трохи гостріших форм, головню там, де персональні уподобання й темпераменти переносились, як це звичайно буває, з особистої у політичну сферу. І навпаки.

5 листопада 1989 р. в Києві відбулося засідання Всеукраїнської Координаційної Ради УГС, де розглянено питання про підготовку установчого з'їзду УГС, справу виборів Верховної Ради УРСР, фінансове та технічне забезпечення Спільки тощо. Обрано делегатів на конференцію — зустріч єврейських організацій з іншими неформальними організаціями в Ризі 26 листопада, вислухано доповідь Степана Гури про його участь у кримській нараді представників національно-демократичних рухів СРСР, вислухано повідомлення Василя Овсієнка про підготовку до перезахоронення останків замучених у концтаборах Юрія Литвина, Василя Стуса та Олексі Тихого 18-19 листопада в Києві.

Центральною справою було підготування до установчого з'їзду, що при його обговоренні виразно накреслився двоподіл щодо деяких програмових і організаційних питань УГС.

В. Чорновіл, П. Розумний, В. Барлядану, С. Гура та ще деякі інші члени ВКР „наполягали на якнайшвидшій реорганізації УГС з правозахисної в політичну опозиційну організацію з чіткою програмою дій”.⁶⁶

Інші члени ВКР — Л. Лук'яненко, О. Шевченко, Б. Кузьмин та ще дехто — вимагали перенести Установчий з'їзд на квітень 1990 р., пояснюючи це необхідністю краще підготуватися до виборів Верховної Ради УРСР. Із 20 членів, що були присутні на голосуванні (всього в складі ВКР було 34 особи), проти відкладення з'їзду — мало проголосувати 10, за — 11. Пишемо „мало проголосувати”, бо за деякими даними, чи пак підрахунками, голоси поділились були по-рівному, тобто за

перенесенням з'їзду голосувало також тільки 10. Так, чи інакше, з'їзд вирішили відкласти.

У грудні 1989 р. в своєму інтерв'ю Радіо Свобода В. Чорновіл вже виразно говорив про різні шляхи, якими може піти УГС в майбутньому. Він наголошував на тому, що УГС вже раніше повинна була переформуватися в політичну партію із точно визначеною програмовою метою — здобуття української незалежної держави. Тоді він також говорив про своєрідну кризу керівництва в УГС, яка, великою мірою, зумовлена була тим, що багато керівних функціонерів УГС пішли в інші неформальні організації, в Рух, страйкові комітети та інші й не мали часу для самої УГС. Тодішній період УГС був для Чорновола перехідним, бо „УГС або розійдеться на кілька партій, стане, так би мовити, інкубатором для кількох партій, або ми знайдемо спільну мову і перетворимось на одну, нову партію, яка вже властиво є політично оформлена. Треба тільки це затвердити в нашій програмі”.⁶⁷ При тому Чорновіл зазначив, що ця партія не сміє бути уніфікованою, а радше „федеративною” в сенсі існування далі поодиноких філій, „які діють самі і діють добре”.⁶⁸

Чорновіл наголосив, також на тому, що й на майбутнє за УГС залишається завдання „радикалізувати програму у всіх неформальних організаціях”.

Щодо колективного членства в УГС, то він заявив, що тільки УНДЛ і УКК входили в УГС, причому УКК тимчасом практично розчинився в УГС та інших неформальних об'єднаннях.

У січні 1990 р. В. Чорновіл очолив Українську незалежну видавничо-інформаційну спілку (УНВІС), до якої входили ще Леонід Мілявський (Київ), Володимир Яворський (Львів), Анатолій Доценко і Микола Муратов (Москва) та інші. До УНВІС-у пристали були також деякі офіційні журналісти. Органом УНІС-у став „Інформатор”. Як писав В. Чорновіл, йшлося тут про „понадпартійну видавничо-інформаційну спілку, яка об'єднувала б ширші журналістські й літературні сили, і які могли б якісно підняти пропаганду національно-визвольних ідей”.⁶⁹ Л. Лук'яненко, Б. Горинь та ще дехто сприйняли створення УНВІС-у як неприхильний акт супроти УГС, хоч Чорновіл виразно намагався вияснити, що воно не так. За його словами, УНВІС не є конкурентом до прес-служби УГС, якій він й надалі надавав творчу й технічну допомогу. Очолену ним УНВІС треба так само трактувати, як, наприклад, створення Є. Пронюком Всеукраїнського товариства репресованих чи обняття посади генерального секретаря Руху Михайлом Горинем.

В інтерпретації декого це, однак, сприймалося навіть як „розкол”, при чому було ясно, що, властиво, тут йшлося про

певні програмово-організаційні суперечки та про питання кризи стратегії й керівництва УГС. Чорновіл заступав погляд, що „оскільки Рух перебрав значною мірою ідеї УГС, Спілка повинна була негайно після З'їзду Руху або саморозпуститися, частково влившись в Рух і його керівництво для його радикалізації, частково виділившись в невелику, але згуртовану самостійницьку партію, конструктивно-критично наставлену до Руху”,⁷⁰ або — існувала інша можливість, що її Чорновіл пропонував вже раніше — без зволікань переформуватися у партію з новою політичною програмою радикальніших елементів, відкинувши дотеперішню загальну правозахисну „маску”. Чорновіл визнав, що у той час, можливо, його „пропозиція тільки реорганізувати УГС, змінивши назву і відредагувавши Декларацію принципів, але зберігши широке самоврядування філій, — уже запізнїла”, а в тому „може й справді, як пропонує Л. Лук'яненко, (слід) „припинити існування УГС і започаткувати існування нової організації””.⁷¹ Однак, він застерігався, що „якщо це буде організація унітарного взірця, така собі КПРС навиворіт”, то він в таку організацію не вступить і „перешкоджати проведенню її з'їзду своїми платформами” не буде.

До відкритого конфлікту між В. Чорноволом і його прихильниками та Л. Лук'яненком, Б. Горинем й іншими дійшло ще перед робочою конференцією УГС в Києві 17-18 березня 1990 р., в якій взяло участь 130 делегатів від різних філій на Україні. Чорновіл у конференції участі не брав, а тільки прислав листа з 10 березня 1990 р. до Виконавчого комітету УГС, в якому виклав своє становище. Передовсім він висловив свою принципову незгоду з тим, що два члени ВК УГС — Л. Лук'яненко і Михайло Горинь, — без порозуміння з ВКР і іншими членами ВК, підписали звернення Руху з 8 березня 1990 р., в якому мовилось про потребу перетворення Руху на політичну партію. На думку Чорновола, „створення справжньої політичної партії неможливе на такій широкій базі, як Рух, що ввібрав у себе розмаїття опозиційно настроєних елементів українського суспільства, від ліберальних членів КПРС і прихильників федерації та конфедерації до відкритих антикомуністів й поборників української самостійної держави””.⁷¹ Водночас Чорновіл вважав, що „ліквідація Руху як масової бази опозиції і перетворення його в партію нанесла б непоправної шкоди в справі національного визволення”. Чорновіл вважав, що партією повинна була стати УГС й „історія не пробачить нам, що ми згубили можливість ще до виборчої кампанії і нової активізації мас, створити боєздатну політичну партію, маючи в УГС найкращі в Україні кадри. Сьогодні, коли вже нікого не здивуєш ні ідеєю створення партії, ні самостійницьким світоглядом, доводиться з сумом

констатувати, що ми, УГС, втратили динаміку розвитку, підпорядкували себе крихкій ліберальній структурі, яка сьогодні перебрала в нас навіть ідею політичної партії. (. . .) Що зробити в цій ситуації? Насамперед визнати, що УГС в такому вигляді, як була дотепер, вичерпала себе, живе колишнім авторитетом — першої серйозної опозиційної структури в Україні часів перебудови. Отож пропоную оголосити про саморозпуск УГС і її керівництва і на зовсім новій базі, в основному й нових людей, створити ініціативний комітет для підготовки утворення з кращих кадрів УГС та організацій, не отруєних пристосуванством, партії, кінцевою метою якої є побудова нової самостійної держави. (. . .) Тимчасом, не бажаючи нести моральної відповідальності за теперішню позицію членів ВК УГС, яка неопізнано може утотожнюватися з моєю позицією, прошу надалі мене членом Виконавчого комітету УГС не вважати”⁷³.

18 березня 1990 р. нарада ВКР схвалила рішення В. Чорновола. Закид Чорновола в справі підписання двома членами ВК УГС звернення Руху був предметом довшої суперечливої дискусії, але в основному наради концентрувались на виході Чорновола з ВК і дальшій долі УГС.

У своєму виступі Л. Лук'яненко, серед іншого заявив, що „Поки немає вільної гри політичних сил, УГС, в майбутньому можливо УДС, повинна продовжувати свою практику праці з іншими новітніми організаціями для утримування їх на послідовно демократичних, патріотичних перебудовних позиціях. Цю тактику ми взяли у 1988 році, і за два роки вона принесла величезні позитивні наслідки. УГС вплинула на поширення самостійницької ідеї серед членів ТУМу, „Меморіалу”, Руху та інших новітніх організацій. (. . .) Проте за загальними завданнями УГС занедбала внутрішньопартійну організаційну працю. (. . .) Наша партійна структура ослабла, у деяких галузях співпраця УГС з Рухом набрала характеру підключення діяльності УГС до діяльності Руху, наприклад, у Чернігові, і розчинилося в Русі. В Івано-Франківській філії УГС, мовилось про УГС як про якусь інтелігентську, елітарну партію, в результаті чого був штучно затриманий процес збільшення членів УГС.

З огляду на нові обставини, що складаються після скасування статті 6-ї Конституції та сформування нового, двофракційного складу Рад народних депутатів, ми повинні чітко усвідомити, що УГС у найближчий час і надалі продовжуватиме відігравати роль основної опозиційної партії в боротьбі за звільнення людей від страху та політичної активізації народних мас. Ця наша функція ще не вичерпана.

Політичну програму Декларації принципів УГС виконала у той момент, коли на позицію федерації став Рух. Після Установчого з'їзду НРУ у вересні 1989 року УГС перейшла на черговий шабель, на вихід України зі складу СРСР. Через потік негайних справ та через те, що нам не дали приміщення для з'їзду у жовтні-листопаді 1989-го року, ми не спромоглися теоретично оформити у вигляді програми нашу політичну лінію, яку обговорили і ухвалили на засіданні ВКР у вересні і жовтні 1989 року . . .

Тепер, коли кінчаються вибори, і члени УГС звільняються від виборчої кампанії, мусимо спрямувати всі свої зусилля на окресленні своєї партійної структури, не припиняючи співпраці з іншими організаціями''.⁷⁴

М. Горинь, у своєму слові, використовуючи, м. ін., приклад роботи ОУН з 30-х років, образно представив потребу використовування легально діючих організацій для запліднювання в народі ідей менших чисельно організацій. Пригадав, що з перших хвилин існування УГС, серед її членів було розуміння потреби участі її членів у роботі ТУМ, „Меморіалу”, Руху та ін. „(. . .) Я уважав особисто, що входячи в Рух, ми зможемо цю організацію штовхати також на лінію вогню і використовувати її у наших інтересах. (. . .) Уявіть собі, (. . .), що у нашій Рухівській організації зараз нема членів УГС, залишилися тільки члени КПРС, і вона стала додатком до компартії . . . Чи могли б ми провести таку всеукраїнську акцію, скажімо, як святкування соборності України 21 січня? (. . .) Я вважаю, що наші стосунки із Рухом, це ті стосунки співпраці із гострою дискусією, і нема в тому нічого поганого — це є політична боротьба за маси! . . . ”⁷⁵

Широко дискутувано також релігійну ситуацію на Західній Україні, а зокрема перспективи розвитку тут УАПЦ та пов'язані з цим ускладнення. Остаточного узгоджено „відозву в справі релігійних взаємин в Україні”, в якій сказано: „Конференція УГС — вважає, що перейменування РПЦ в Україні в Українську не міняє її імперської спрямованості в наслідок її адміністративної залежності від московського патріарха;

— зауважує, що проімперські сили в Україні і, зокрема, київський екзархат, намагаються усіляко гальмувати у Східній Україні процес відродження УАПЦ, а в Західній Україні намагаються роз'єднати греко-католиків і православних, і всіляко загострити взаємини поміж ними, аби створювати ґрунт для насаджування своєї Церкви і за її допомогою гальмувати пробудження національної свідомості українського народу;

— визнає, що в Західній Україні влада розпалює конфлікт на конфесійній основі;

— стурбована релігійним конфліктом, бо він відвертає увагу значної верстви українського населення від головної проблеми — боротьби за самостійність України;

— виступає за вивчення у школах та у вечірніх гуртах для дорослих закону Божого та релігійної історії, вбачаючи у такому вивченні не тільки один з найголовніших способів відродження української традиції народної моралі, але й шлях до мирного порозуміння людей різних конфесій;

— бачить майбутню незалежну Україну цивілізованою демократичною республікою, що подолає принципи фанатизму і зробить реальним правилом свого релігійного життя статтю 18 Загальної декларації прав людини: „Кожна людина має право на свободу думки, совісти і релігії”; це право включає свободу міняти свою релігію чи переконання як одноособово, так і гуртом з іншими, публічним чи приватним способом в ученні, богослужінні та виконуванні релігійних та ритуальних обрядів”.⁷⁶

Чи не найбільші „баталії” відбулися, однак, навколо питання назви майбутньої політичної формації, що на неї перетвориться УГС. Запропоновано було декілька назв, такі як: Організація визволення України, Українська християнська демократична спілка, Українська демократично-християнська спілка (ця назва здобула найбільше прихильників, хоч делегати зі Східної України підкреслювали, що слово „християнська” лякатиме мешканців південних регіонів через посилені тут атеїстичні настрої); остаточно назва буде вирішена на установчому з’їзді, який, як поінформовано, відбудеться у Києві 28-29 квітня, або, якщо субота 28 квітня буде робочим днем — 29-30 квітня. Кількість учасників з’їзду передбачено на приблизно 700 чоловік.

Обрано організаційну комісію для підготовки з’їзду, що її очолив Петро Борсук. До складу редакційної комісії, яка мала випрацювати програму нової партії на базі п’яти запропонованих, увійшли: Є. Пронюк, М. Горинь, Л. Лук’яненко, Ст. Гура, І. Чухайло.

29-30 квітня 1990 р. відбувся в Києві З’їзд УГС, на якому вона переформувалася в Українську Республіканську Партію (УРП). Головою УРП обрано Левка Лук’яненка, його заступниками — Григорія Гребенюка, кандидата наук з Кременаторська (Донбас) і Степана Хмару. Рада УРП складається з 75 осіб, до складу Секретаріату партії увійшли Олесь Шевченко, Василь Овсієнко, Петро Борсук, Роман Коваль, Олекса Миколишин, Діана Бідочка, Петро Розумний.

Першого дня з’їзду, після слова священника УАПЦ о. Юрія Бойка і вшанування хвилиною мовчанки тих, що віддали життя за волю України, виголосила промову Оксана Мешко, в якій вона

розповіла історію УГС. Сучасне становище на Україні з'ясував у своїй доповіді Богдан Горинь, а програмні положення УРП виклав Євген Пронюк.

У з'їзді взяло участь 495 делегатів, з яких анкетувалось 381. Серед них 359 українців, 14 росіян, 2 вірмени, 1 молдаванин, 1 абхазець, а 4 своєї національності не назвали. За родом професії було 60 вчителів, 63 робітники, 94 інженеро-технічні працівники, 3 журналісти, 4 редактори, 1 письменник, 12 лікарів, 3 службовці державних і громадських організацій та інші. Загалом — 209 делегатів було з вищою освітою, 75 — з середньою спеціальною, 10 — з середньою технічною, 76 — з середньою, 7 — з неповною середньою, 5 делегатів не назвали своєї професії.

На з'їзді були присутні гості з Москви, Ленінграду, Риги, Талліна, США, Канади, Бельгії, Польщі, Великобританії. ЗП УГС представляв Леонід Плющ. Голову філії УГС у Великобританії — Миколу Будулака — Шаригіна — радянські власті не пустили на З'їзд, так само, як і представника Українського Пресового Агенства (УПА) в Лондоні Тараса Кузя.

У резолюціях З'їзду мовилось про те, що УРП постала на базі УГС і первинні організації мають „провести переєстрацію членів УГС в члени новоствореної партії”.⁷⁷

Статут УРП починався ствердженням, що „Українська республіканська партія є добровільна політична організація, що об'єднує політично активних людей, незалежно від національної належності, соціального стану та віросповідання, з метою побудови Соборної Самостійної Держави й справедливого громадського суспільства на засадах Загальної Декларації прав людини. УРП діє у межах міжнародних правових норм та конституції України”.⁷⁸

Як сказано в Резолюції н. 2 Установчого з'їзду УРП, „Українська республіканська партія, відображаючи вікові прагнення українського народу до свободи й власної незалежної держави, вступає в цю боротьбу в час її загострення. Партія прагнучим розв'язувати усі соціальні і національні конфлікти виключно політичними засобами, шляхом реформ і парламентської діяльності”.⁷⁹

Подібно у розділі Статуту про „Методи та засоби діяльності” мовилось, що „для досягнення мети (української незалежної держави — примітка А. К.) УРП діє ненасильницькими конституційними методами політичної боротьби, основними з них є:

- організаційно-масова робота,
- агітація і пропаганда,
- публічні диспути та дискусії,
- участь у виборах, референдумах та роботі громадських

організацій й державних установ.

Основними засобами діяльності УРП є: друковане слово, радіо й телебачення, петиції, пікетування, бойкотування, страйки, мітинги; акції громадського непослуху, як крайній насильницький засіб, що не загрожує життю, здоров'ю і власності громадян''.

Дехто, як, наприклад В. Чорновіл, критикував відкинення попередньої федеративної організаційної структури УГС в УРП, в чому його підтримав Л. Плющ, який водночас вказував на брак належного розпрацювання робітничої і селянської проблематики в програмі УРП.

У новообраній Верховній Раді УРСР УРП мала 12-ох депутатів.

-
1. Левко Лук'яненко, „Що далі'', УЦІС 1989, стор. 37
 2. Основоположні Документи Української Гельсінкської Спілки, Передрук Закордонного представництва УГС, Нью Йорк, 1989, стор. 5
 3. В. Чорновіл, „Відкритий лист Генеральному Секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.'', „Український вісник'', н. 7, серпень 1987, Київ — Львів, Передрук Счасності 1988, стор. 8-9
 4. Там же, стор. 12
 5. Там же, стор. 13
 6. Там же, стор. 16-17
 7. Там же, стор. 18, 20
 8. Там же, стор. 21
 9. Там же, стор. 23
 10. Там же, стор. 24
 11. Вячеслав Чорновіл, „Короткі тези до дискусії про національне питання'', квітень 1988, Архів Радіо Свобода
 12. Там же

13. Там же
14. Декларація Української Гельсінкської Спілки, Архів Радіо Свобода, Архів автора
15. Там же
16. Там же
17. Обіжник ч. 6 Виконавчого Комітету УГС, Архів автора
18. Декларація принципів УГС, Архів Радіо Свобода
19. Там же
20. Там же
21. Там же
22. Л. Лук'яненко, „Що далі”, УЦІС 1989, стор. 43-44
23. Там же, стор. 43
24. Там же, стор. 38
25. Там же, стор. 45
26. М. Белінський, Л. Сухонос, „Під маскою борців за гласність — Думки з приводу матеріалу „Інтерв'ю з-під поли””, „Вільна Україна”, 20.11.87
27. Там же
28. „Читає продовжує розмову — Кому ж ви служите панове?”, „Вільна Україна”, 3.12.87, стор. 3
29. Там же
30. Там же
31. Мирон Нестерчук, „Коли в палітрі чорна фарба — Думки з приводу матеріалу „Інтерв'ю з-під поли””, „Вільна Україна”, 11.12.87
32. Заява Чорновола і Скочка до міжнародної преси, Архів

33. В. Чорновіл, „Колонка редактора”, „Український вісник” н. 8, 1987, стор. 5 і 6

34. Л. Сухонос, „Яку нам долю готували”, „Ленінська молодь”, 9.1.88, стор. 2

35. С. Зонов, „Про різні вітрила гласності”, „Вільна Україна”, 13.7.88

36. Віталій Панов, „Парниковий ефект”, „Собеседник” н. 35, август 1988

37. „У прокуратурі області”, „Вільна Україна”, 24.7.88, стор. 3

38. „День трауру чи шабаш погромників”, Листок пресслужби УГС н. 45, 12.12.88

39. Там же

40. Там же

41. Галина Левицька, „Львівська демонстрація проти свавілля влади”, Архів Радіо Свобода

42. А. Качан, „Протистояння?”, „Поступ” н. 2, травень 1989, стор. 1

43. „Звернення Ініціативної групи для звільнення українських в'язнів сумління”, Архів Радіо Свобода

44. Там же

45. Архів Радіо Свобода

46. Відозва Виконавчого комітету УГС по екологічному питанню, Українська пресова служба, Париж, 1.11.88

47. Телеграма Координаційної Ради УГС, 20.11.88, Архів Радіо Свобода

48. „Із засідання Всеукраїнської Координаційної Ради УГС у Києві”, Листок пресслужби УГС н. 47, 19.12.88

49. „Обращение к украинцам Балтии”, „Атмода”, 31.7.89
50. Виконавчий комітет УГС: „Звернення УГС до українського населення Кримської Татарії”, Прескомунікат ЗП УГС, 20.7.89
51. М. Деримов, „УГС і УХС — зто одно и то же”, „Правда Украины”, 24.3.89, стор. 3
52. В. Волочков, „Об одном письме в „Огонек””, „Правда Украины”, 16.5.89, стор. 3
53. Там же
54. В. В. Щербицький, „Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах”, „Радянська Україна”, 17.5.89
55. П. Куляс, „Що диктує нам „дитя перебудови”?”, „Під прапором ленінізму” н.10, 1989
56. Алим Лысюк, „Двуликий Янус, или кое-что об УХС”, „Львовская правда”, 17.6.89, 18.6.89, 20.6.89
57. С. Палийчук, „Наше знамя красное, а петлюровского нам не надо” говорят трудящиеся Полтавы”, „Правда Украины”, 23.7.89, стор. 3
58. В. Черевиченко, „Искаженному не верить”, „Комсомольское знамя”, 28.7.89, стор. 4
59. С. Палийчук, „Почему наглеют молодчики”, „Правда Украины”, 5.9.89, стор. 4
60. Там же
61. В. В. Щербицький, „Завдання партійних організацій республіки...” „Радянська Україна”, 17.5.89
62. М. Одинец, „А где же контраргументы?”, „Правда”, 11.8.89, стор.
63. Микола Горбаль, „Повідомлення”, Прескомунікат ЗП УГС н. 112, 18.8.89

64. Обіжник ч. 6 Виконавчого комітету УГС

65. В. Січко, Л. Чекальська, Мандат з 31.7.89, Матеріали УХДР; Іван Макар, Ігор Гарбар, Мандат Ініціативної групи УНР, Повідомлення П. Рубана з 7.8.89, Архів автора

66. Інформатор н. 49, Щотижнева хроніка Пресової служби УГС, 8.11.89, стор. 5

67. Григорій Панчук, Інтерв'ю з В. Чорноволом, 15.12.89, касета, Архів Радіо Свобода

68. Там же

69. В. Чорновіл, „Лист до Всеукраїнської Координаційної Ради УГС”, 24.1.90, Архів автора

70. Там же

71. Там же

72. В. Чорновіл, „Лист до Виконавчого комітету УГС”, 10.3.90, Повідомлення УПАгенства, Варшава — Лондон

73. Там же

74. Конференція УГС в Києві, Повідомлення УПАгенства з 20.3.90, Варшава - Лондон

75. Там же

76. Там же

77. Резолюції Установчого З'їзду УРП, Повідомлення УПАгенства з 30.4.90, Варшава — Лондон

78. Статут УРП, Повідомлення УПАгенства з 30.4.90

79. Резолюції Установчого З'їзду УРП, Повідомлення УПАгенства з 30.4.90

80. Статут УРП, Повідомлення УПАгенства з 30.4.90

ТОВАРИСТВО „МЕМОРІАЛ” І „БІЛІ ПЛЯМИ”

4 березня 1989 р. в Києві, у Республіканському будинку кіно відбулася всеукраїнська установча конференція добровільного історико-просвітнього товариства „Меморіал”. Взяли у ній участь представники із 70 міст і багатьох сіл України, де вже створені були й діяли місцеві товариства. Всього — близько 500 осіб. Серед делегатів були також представники Української Гельсінкської Спілки, Українських православної та католицької церков, Товариства українців-москвичів „Славутич”. Фундаторами Товариства стали ініціативна група неформалів та громадськості, Спілка кінематографістів УРСР, Спілка письменників України, Фонд культури УРСР, Спілка художників УРСР, Спілка композиторів України, Спілка театральних діячів, архітекторів, Інститут літератури АН УРСР, Інститут історії АН УРСР та інші організації.

Установчу конференцію Товариства „Меморіал” відкрив поет Борис Олійник, голова Фонду культури. Серед іншого він наголосив, що „в ім’я майбутнього нашого і дітей наших зробимо все, щоб перебудова відбулася, щоб наша Батьківщина стала не тільки матеріально й духово багатою, а й правовою державою, в котрій кожен чесний трудівник був би гарантований від насильства, сваволі, беззаконня і влади бюрократів. Пам’ять мільйонів жертв сталінізму і тих, хто сконали від голоду внаслідок „розкуркулення” мільйонів селянських сімей, пам’ять загиблих від тортур у катівнях НКВС, пам’ять наших співвітчизників, замучених у таборах, — кличе нас до праці, до дії, до осмислення всього, що відбулося”.¹

Про пророблену вже роботу товариствами і Ініціативною групою говорив письменник і журналіст Олександр Деко. Він вказав теж на труднощі в праці Товариства та готовність громадськості допомогти Товариству у його такій відповідальній праці.

Письменник і режисер Лесь Танюк говорив про завдання Товариства. Він сказав: „Наше товариство ставить за свою мету повну й остаточну ліквідацію сталінізму в усіх сферах суспільного життя, створення дійових гарантій незворотності процесу демократизації, відродження й утвердження ідеалів гуманістичного соціалізму.

Нас усіх, хто зібрався тут, членів товариства „Меморіал” об’єднують гуманістичні принципи, неприйняття беззаконня, дискримінації, зневажених прав людини і народів, прагнення сприяти формуванню громадянської гідності радянських людей, засудження сваволі й насильства як засобу розв’язання суспільних проблем і соціальних конфліктів”.²

У дискусії над статутом Товариства „Меморіал” деякі делегати наголошували, що характер репресій на Україні за часів Сталіна мав не тільки класовий, а й часто суто національний характер. З огляду на це статут українського „Меморіалу” повинен був зафіксувати цей елемент і тим самим мав відрізнитися від статуту загальносоюзного „Меморіалу”. Харківська делегація підтримувала відверто централістські позиції, вважаючи, що український меморіал мав бути тільки частиною загальносоюзного „Меморіалу”. До речі, головою харківського обласного відділення всесоюзного товариства „Меморіал” був Християн Валеріанович Раковський, онук голови Раднаркому України Християна Георгієвича Раковського, викладач у військовому училищі у Харкові.

Інші делегати заступали окремішність українського „Меморіалу” від всесоюзного, з яким перший повинен лише співпрацювати. В дискусії про національну „специфіку” репресій на Україні були також вимоги реабілітувати український резистанс під час і після Другої світової війни. Зокрема, делегат із Черкас порушив був питання про Українську Повстанську армію (УПА). Він доводив, що багато учасників УПА брали участь у боротьбі проти радянської влади не лише з ідеологічних, політичних, а й особистих мотивів. Як приклад, він навів випадок в одному селі на Львівщині: за підозріння мешканців села у співпраці з „бандерівцями” за одну ніч депортовано село, і лише одній жінці вдалося втекти з дитиною, яка згодом загинула. „Таким чином — наголошував делегат — формувалася народна думка, яка штовхала населення на боротьбу”.³

В залі проходила виставка під мотто: „Ніхто не забутий, ніщо не забуде”. Як писала Катерина Зеленська, член Координаційної Ради Українського Товариства „Меморіал”, „Голод 32-33 року, „розстріляне відродження” 20-их років, „придушене відродження” 60-их років, назавжди втрачені, згаслі зорі людських неповторних доль — здавалося, з німих, але таких промовистих стендів виставки „Ніхто не забутий, ніщо не забуде!” лунає стогін гніву й жалю. „При відчинених вікнах” — цей розділ виставки розповів про послідовну лінію, яку проводить у цьому напрямі в своїх публікаціях тижневик „Україна”.⁴

Під час перерви на виставці з’явилися в’язні останніх десятиріч: Михайло Горинь, Левко Лук’яненко, Юрій Бадзьо, Надія Суровцева. Вони були немов би „живими експонатами” виставки. Їх представляв Вячеслав Чорновіл, розповідаючи про кожного окремо. На закінчення цієї своєрідної імпровізованої демонстрації коротку промову виголосив Левко Лук’яненко. Михайло Горинь, делегат Львівської області звернув увагу присутніх на те, що й зараз ще не всі політичні в’язні звільнені.

Він згадав зокрема про Анатолія Ільченка, який перебував у Михайлівській психлікарні. Заклик Гориня вимагати звільнення усіх політичних в'язнів схвалили всі присутні.

У конференції взяв участь також Ігор Доброштан, керівник повстання в'язнів на Воркуті в 1955 році. У своєму виступі він вимагав дати відшкодування всім репресованим — не тільки моральне, а й матеріальне. Ці відшкодування повинні піти на фонд „Меморіалу”.

У дискусії над тим, чи слово „законність” потребувала епітету „соціалістична”, переважна більшість делегатів висловилися проти цього „прикметника”.

Проведено збірку на пам'ятники жертвам сталінізму, які буде споруджено в Києві та Харкові. Делегати й гості Конференції склали щедрі пожертви.

Конференція проголосила створення Українського добровільного історико-просвітнього товариства „Меморіал”, затвердила його статут та обрала Координаційну Раду. Керівництво „Меморіалу” складалося із семи співголів: Владлена Кузнецова, Олександра Деко, Леся Танюка, Володимира Маняка, Віктора Цимбалюка, Ігора Доброштана, Ізраїля Різниченка.

Як заявив був один із представників національно-демократичного руху, виникнення товариства „Меморіал” на Україні було знаменною подією в житті українського народу, бо „Меморіал” став ще однією оазою демократії на нашій Батьківщині. Про це свідчили й схвалені Установчою конференцією резолюції, що їх одноставно прийнято. Вони й стали практичними орієнтирами діяльності Товариства, а змістом виходили далеко за межі первісного задуму ініціаторів цієї справи, безпосередньою метою яких було увіковічення пам'яті жертв сталінських репресій. Це сталося в основному завдяки представникам Української Гельсінкської Спілки і Національно-демократичної ліги та Українського культурологічного клубу як і інших неформальних об'єднань.

У першому пункті Резолюцій Конференція проголошувала створення Товариства „Меморіал” і затвердила його статут та склад обраних керівних органів. У другому пункті Установчі збори українського „Меморіалу” підтримували рішення, схвалені під час всесоюзної установчої конференції товариства „Меморіал” 29 січня 1989 р.

У третьому пункті Конференція зверталася до республіканських партійних і радянських установ, до прокуратури Української РСР, Комітету держбезпеки, Міністерства внутрішніх справ УРСР, з проханням надати місцевим осередкам товариства „Меморіал” потрібну допомогу у їхній діяльності. Конференція висловила сподівання налагодити

взаємини тривалої співпраці з неформальними організаціями та представниками різних віросповідань.

У четвертому пункті Конференція заявляла про свою підтримку Народному Рухові України за перебудову та його програмі. Вона рішуче осудила кампанію дискредитації ініціаторів Руху, яку проводили республіканські засоби масової інформації, а також уповноважила Товариство „Меморіал” співпрацювати з Народним Рухом України.

У п'ятому пункті Конференція вважала за потрібне ліквідувати топоніми з прізвищем людей, які зганьбили себе своєю причетністю до масових репресій, і поновити історичні назви.

У шостому пункті мовилось про те, щоб аби морально оздоровити суспільство і гарантувати незворотність репресивної практики, слід уже розпочати розслідування дій учасників масових репресій на Україні від двадцятих до вісімдесятих років включно. Результати розслідувань мають оприлюднити республіканські засоби інформації, називаючи поіменно злочинців.

У сьомому пункті Конференція закликала сприяти розслідуванню участі співробітників державних установ у репресіях часів брежнєвщини і на випадок потреби домагатися судового розгляду їхніх справ.

У подальших резолюціях Конференція вважала необхідним розкрити архіви НКВС, Міністерства держбезпеки, КГБ, в яких зберігаються документи двадцяти-тридцятирічної давності. Конференція пропонувала внести клопотання до Верховної Ради СРСР нового складу про схвалення закону у справі державної таємниці. Закон мав би передбачити термін зняття грифу секретності, враховуючи міжнародну практику в даній ділянці.

Зокрема, Конференція пропонувала Верховній Раді Української РСР визнати незаконними сфабриковані судові процеси над т. зв. Спілкою визволення України, над діячами культури, спрямовані на знищення української інтелігенції.

Далі: Конференція домагалася у відповідних державних органів повернути на Батьківщину за бажанням рідних і друзів тлінні останки загиблих у місцях позбавлення волі в'язнів сумління, зокрема відомих правозахисників — учасників гельсінкського руху Василя Стуса, Юрія Литвина, Олекси Тихого. Конференція домагалася також повернення творів загиблих в'язнів сумління та їхнього опублікування.

У десятому пункті була вимога скасувати вирoki, винесені особам, котрих засудили у післясталінський період за власні переконання та погляди, а також реабілітувати їх і надати їм матеріальне відшкодування. Конференція вимагала негайного звільнення політв'язнів — Богдана Климчака, Павла Кампова,

Петра Саранчука, Сергія Баби́ча, Валерія Баранова та інших.

Конференція домагалася також припинити використання психіатрії для політичних цілей, а також звільнити педагога Анатолія Ільченка з психолікарні.

Конференція зайняла становище до церковних справ і виступила за легалізацію Української католицької та автокефальної православної церков.

Далі Конференція пропонувала увіковічити пам'ять мільйонів жертв штучного голоду 32-33-ого року окремим монументом у тодішній столиці України — Харкові. Знову ж у сімнадцятому пункті був заклик спорудити пам'ятник жертвам масових розстрілів у 30-ті роки в Биківні та в інших місцях масових поховань на Україні.

У трьох останніх пунктах Установча конференція запропонувала встановити День національної жалоби, повернути skonфісковане майно жертв політичних репресій їхнім родинам і за певних умов Фондові Товариства „Меморіал”, налагодити взаємини з всесоюзним товариством „Меморіал”.

Останнє питання вирішене в той спосіб, що Українське республіканське Товариство „Меморіал” входить на федеративних засадах, як окрема організація, до Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал”.

На конференції були також присутні американські і французькі дипломати як обсерватори.

Наступного дня, в неділю 5 березня 1989 р., у Києві відбувся багатотисячний мітинг (за деякими даними понад 5 тисяч людей), присвячений жертвам репресій, під гаслом „Ніхто не забутий, ніщо не забуте!” Мітинг повністю підтримав резолюції Конференції. Як писала Катерина Зеленська, „Учасники мітингу висловили побажання і впевненість, що Український „Меморіал” зробить вагомий внесок у боротьбу за соціальне й духовне оновлення, за національну справедливість, остаточне позбавлення країни від жахів сталінізму, допоможе процесу вироблення нової політичної культури”.⁵

Від самого початку були дуже активними у своїй діяльності Київська і Львівська регіональні організації „Меморіалу”. Установче засідання товариства „Меморіал” в Києві відбулося 6 грудня 1988 р. в будинку Кіно. Фундаторами Товариства в Києві відразу стали Спілка кіноматофістів, Спілка письменників України і Товариство „Мистецтво”.

На зборах „Меморіалу” прочитано листа до академіка Д. Сахарова з рекомендацією зарахувати представником від українського „Меморіалу” у московському комітеті „Меморіалу” театрального режисера Леся Танюка, з зазначенням, що

він учасник демократичного руху в Україні ще з 1960-их років, а останнім часом став жертвою консерваторів, які перешкоджають перебудові в Україні. Лесь Танюк очолив організаційний комітет у справі підготовки мітингу, який планували провести 24-го грудня 1988 р. у Києві біля Республіканського стадіону о 2-ій годині. Із Української Гельсінкської Спілки до цього комітету увійшов Олесь Шевченко. Мітинг проходив під гаслом: „Ніхто не забутий, ніщо не забуте.”

Зборами у Будинку Кіно керували у вівторок 6-го грудня — представники кіноматографістів: Кузнецов Мадлен Миколайович та Михайлюк Геліос Павлович, останній був жертвою гітлерівських та сталінських концтаборів, бо коли його звільнила радянська армія 1945 р. з німецького концтабору, його посадили енкаведисти в сталінський, звідки він вийшов щойно за Хрущова. У вівторок на цих зборах були заслухані також живі свідки, які жили в селищі Биківня біля Дарницького лісу. Свідки розповіли про те, що почавши з 1936-го по 1941-ий рік щоночі звозувало ваговозами, вкритими брезентами, до відгородженого високим зеленим парканом ареалу завбільшки з 4-5 гектарів, трупи. Приїжджало по 5 вантажних автомашин, а то й більше. Зараз там стоїть кам'яна плита, на якій написано, що поховано там радянських воїнів та радянських партизан, яких нібито вбили фашисти.

Це й був початок кампанії в справі Биківні, яка закінчилася визнанням з боку властей, що в даному випадку йшлося про жертви не гітлерівського, а НКВД-івського терору.

Львівська регіональна історично-просвітницька організація „Меморіал” оформилася остаточно на установчій конференції у Львові 27 травня 1989 р., хоч вже перед тим її роль виконували різні неформальні об'єднання, такі як, наприклад, історична секція Товариства Лев, Українська Гельсінкська Спілка та інші.

У конференції, яка відбувалася у Палаці культури ім. Кузнецова, взяли участь близько тисячі делегатів та гостей з Київської, Чернігівської, Волинської, Тернопільської, Івано-Франківської, Одеської й Черкаської областей. У фойє палацу побудовано стенди з фотодокументами про репресії на Західній Україні від кінця тридцятих років до вісімдесятих років, вивішено фотознімки політичних в'язнів, фотокопії вироків, посвідки про смерть тих, хто загинув у таборах примусової праці. Влаштовано так само виставку картин художників Опанаса Заливахи, який став однією із численних жертв репресій у шістдесяті роки, і Ярослава Мацилюха.

Описуючи художню експозицію, учасник конференції-одесит мистецтвознавець Василь Барладяну наголосив зокрема на експресивністичності та символіці, властивих обом художникам.

Вони зуміли, — сказав Барладяну, — у своїх картинах змалювати дійсність сімдесятьох років радянської влади.

Однак, — як інформував тоді представник Прес-служби Української Гельсінкської Спілки у Москві, — делегати офіційних організацій пробували зводити переслідування виключно до доби Сталіна. Іноді фігурував у них і брежнєвізм, що його вони кваліфікували як неосталінізм. Але про репресії часів Брежнєва, Андропова й Черненка намагалися не згадувати. Обійшли мовчанкою й ідейні коріння марксизму-ленінізму. Не говорили і про те, що терор проти народу розпочався вже 5-го січня 18-го року, коли більшовики з кулеметів розстріляли в Петрограді демонстрантів, які вийшли на вулицю, аби підтримати Установчі збори Росії. Бо ж фактично Ленін розпочав терор.

Згідно з розповіддю Василя Барладяну про перебіг львівської регіональної установчої конференції товариства Меморіал, незвичайно вимовним був виступ директора львівського історичного музею Богдана Чайківського, котрий закликав осудити саму ідеологію, що призвела до репресій. Чайківський запропонував переключити шосту роту особливого призначення для придушування демонстрацій і мітингів на виловлювання кримінальних злочинців. Зі свого боку, поет Микола Петренко розповів про те, як працівники комітету державної безпеки намагалися завербувати його в донощики на письменників. Петренко вніс пропозицію, аби КГБ самоліквідувався.

Серед промовців виступив і голова Виконавчого Комітету Української гелсінкської спілки юрист Левко Лук'яненко. Довголітній політичний в'язень підкреслив зокрема, що справжнім гарантом демократії в СРСР може бути лише багатопартійна система, а також не фіктивний, а реальний суверенітет усіх республік.

Інший колишній політичний в'язень, редактор позацензурного журналу „Євшан-зілля”, поетеса Ірина Стасів-Калинець розкритикувала зокрема суддів і прокурорів, за санкцією яких ув'язнюють українських католицьких священиків тільки за те, що вони моляться згідно зі своїм українським обрядом.

Керівник прес-служби львівського філіалу УГС Богдан Горинь прочитав протоколи обшуків, учинених у шістдесяті-вісімдесяті роки. Ці протоколи свідчать про те, що КГБ вилучав навіть книги, які не лише видано в СРСР, а й жодного стосунку не мали до поняття так званої „антирадянщини”. Це, наприклад, письменницькі твори Івана Франка, історичні праці академіка Бориса Крип'якевича тощо.

На львівській регіональній установчій конференції товариства Меморіал виступив також колишній політичний в'язень, головний редактор незалежного журналу „Кафедра”, поет

Михайло Осадчий. Він зупинився зокрема на темних махінаціях прибічників партійного тоталітаризму, для яких поняття „антирадянщина” було лише (і залишилося) приводом для неподільної влади.

Як подавав Анатолій Доценко з Москви, Осадчий, серед іншого, сказав: „Нині — кожному можна викласти свою програму. Бажаючи стати членом Товариства „Меморіал”, я пропоную громаді свої програмні засади в цій громадській організації”⁶ і зачитував:

„Божа мати! І заступи нас і укрый!

Нема сім'ї, немає хати,

Немає брата, ні сестри,

Щоб незаплакані ходили,

Не катувалися в тюрмі

Або в далекій стороні”.

На думку Осадчого, ці пророчі слова в гарній статті Михайла Косіва у третьому номері „Жовтня” за 89-ий рік гостро знижено реторично м'яким аж невластиво лагідним почуттям гніву: „Що б то, мовляв, він (тобто Шевченко) написав на цю тему через вісімдесят літ у 37-му році? Чи, може, й не написав би, не дали б?

Трагедія нашого народу ще й у тому, що навіть і про свої історичні трагедії ми або не пам'ятаємо, або не пишемо про них. Не дали б! Та коли й в кого Шевченко питався, що і як йому писати? Навіть ставити так питання — принизливо для музи Шевченка. Або, приміром, що означає згадка про тридцять сьомий рік? Адже він, 37-ий рік, був порівняно лагіднішим за останні 70 років буття українського народу. Тоді вже народу як такого вбивали значно менше. Тоді вже самознищувалася партійно-радянська каральна бюрократична верхівка. (Якби вона ще більше себе винищила у 37-му році може навіть кращою була б доля нашого народу.) Незліченно більше в історії України, передусім винищення національно-свідомої людності було в роках 18-му-22-му, 29-му-34-му, 40-му-41-му, 41-му-45-му, 45-му-50-му. Від жахиття цих трагедій там не те, щоб налякався, а від ляку вдруге помер. Бо ж російський царат за двісті шістдесят років після гетьманського управління Україною не зруйнував духовно й фізично нашого народу аж так, як виконали це за десятки царів лише два новітні царі: Сталін і Брежнев протягом 49 років свого садистичного нищення умів, сердець, і навіть трупів нашого народу. Отож не слід даремно, вочевидь, повторювати наші національні трагедії, аби не підмінювати безпам'ятства надто лагідною, аж до всепробачення, легковажною пам'яттю, котра заколисує до дрімоти, а не пробуджує до ненависті, не повторювати всує, а тільки докопуватися до суті, обсягу, і розмаху причин і наслідків наших

національних трагедій, створювати таку картину останнього дня Помпеї, від якої холонуло б у жилах і яка кликала б до помсти''.⁷ У цьому саме Осадчий вбачав головне призначення Меморіалу. Бо ж, коли Шевченко з певною мірою перебільшення на свій час писав про трагедію у кожній сім'ї й хаті України, цим він ніби передбачав історичне майбутнє України. „Немає брата, ні сестри, щоб не каралися в тюрмі''. Протягом царювання Сталіна і Брежнєва чи знайдете на Україні бодай одну-однісіньку душу живу чи мертву, котру б не покопирсала б брудними й ядучими шупальцями адміністративно-каральна командна система.''»⁸ Отож, завдання Меморіалу є не стільки спорудження монумента жертвам, хоча і в цьому є конечна потреба, скільки розкриття й осмислення тієї суспільно-соціальної й філософської суті псевдонаукової, життєвозлочинної теорії, на котру опиралися Сталін — Брежнєв: найстисліші терміни добігали заповітного для всіх народів фінішу — знищення підкорених народів. І не випадково їхній приціл був спрямований передусім на Україну, бо це ж найбільш ласий і найотруйніший кусень сала. Саме тому, за власними підрахунками, у всіх таборах, де Осадчий відбував брежнєвське покарання менше 60 відсотків зеків-українців не було. Ця статистика стосується і останнього зеківського привозу покоління дисидентів, а українці, як відомо, не становлять 60 відсотків населення СРСР, а тільки 18. Основною, засадничою тенденцією МЕМОРІАЛУ повинна стати та достовірність, що, хоча партія й проголосила перебудову, реформу політичної системи, але це проголошення прозвучало лише відголоском ревеща волаючих живих і мертвих голосів мільйонів українців, жертв Сталіна-Брежнєва. Тут Осадчий особливо наголошував на рівності двох тиранів щодо України: Сталіна і (добрячка-дурника та п'яничку) Брежнєва з тією різницею, що у Сталіна переважала фізична страта України над духовною, а тиран Брежнєв більше трудився над духовним нищенням України. Жоден сатрап, включно із Сталіним, не покарав так український національний дух, як духовний покруч Брежнєв:

92% українських шкіл за Сталіна, і лише 50% за Брежнєва. (П'яничка, п'яничкою, а дивися у корінь). Це лише один із штрихів його злочинів. Про суть національної деморалізації Осадчий розповів з власного досвіду. Протягом двох слідств над ним у брежнєвських політичних катівнях найтяжчим його злочином був сам термін „Україна'', навіть з епітетом „радянська''. Бо навіть лютіше і зловісніше сприймався цей епітет „радянський'' кагебістськими катами Брежнєва. Мав би місце, скажімо, епітет „суверенний (замість „радянський'') це бісило б кагебістів куди менше. Тут уже на ті недавні часи їм доводити було нічого, й було ліпше, й для долі Осадчого було

б менше катувань допитами, менше, а, може, й зовсім не впізнав би на своїй голові бандитських кулаків майора Гальського, що за свої побої й знущання над в'язнями дістав звання полковника та професора, став членом спілки письменників Климом Дмитруком і дістав помешкання у Києві над Дніпром, і то не єдину кімнаточку. Отак воно споконвіків і ведеться: мріють про вікно над Дніпром кращі сини України, а мають його реально її найлютіші кати типу полковника професора Гальського.

Отож, другим покликанням МЕМОРІАЛУ, Осадчий вважав не просто висвітлення фактів та наукові й творчі узагальнення ясновидно передбаченого Іваном Франком ще на зорі століття сталінізму-брежнєвізму як державної форми адміністративно-каральної системи. Щоправда, у Франка не могло бути терміну „сталінізм-брежнєвізм”. У нього був термін „Енгельсова держава”. Отак, не просто виявлення фактів і злочинів, а притягнення до відповідальності всіх причетних до цього кошмарного кровопролиття, до цієї реальної громадянської війни в Україні від 18-го до 85-го років. І не просто виявлення і публіцистичне пресово-радіотелевізійне оприлюднення імен і фактів! Адже, що скаже ім'я сталінського майора і брежнєвського полковника, а передбудовчого професора й письменника — Гальського, цього злодійського демона українського народу. Треба вимагати публічного суду над тисячами й активно діючими (бандюгами) Гальськими (аби у поколіннях його крові тремтілося від садизму пращура).

Оприлюднення імен і фактів-злочинів доби Сталіна-Брежнєва — м'яке, але покищо прийнятне для таких карателів як професори-доценти типу Дорошенка, Матвійчука, Нечиталюка, Грицютенка, поета Книша . . . їм ність числа. Осадчий назвав імена лише причетних до своєї покараної долі. МЕМОРІАЛ повинен ставити питання про їхнє звільнення з посад за злочини перед українським народом, вимагати дискваліфікації й позбавлення наукових й полковницьких санів, створити таку суспільну атмосферу, в якій земля горіла б під ногами кожного вбивці й катюги.

Водночас „МЕМОРІАЛ” має обмірковувати і форми допомоги у підготовці наукових колон з поколінь нового часу, поколінь доби перебудови, бо марна справа віддати цю справу в руки вчорашніх професорів-карателів, тим, хто протягом десятиліть вливав у душі студентів смертоносні догми й цикуту сталінізму-брежнєвізму. Водночас треба негайно поставити питання про повернення до вузів й наукових закладів, звільнених у добу суспільного жабування студентів і науковців лише за те, що вони народилися в Сибіру та Казахстані, де безвинно каралися їхні батьки за любов до України. Моторошні часи брежнєвського

духовного геноциду, коли місце народження українця, коли українець уже в ембріоні був затаврований білою позначкою політичної дискримінації та недовір'я або довічних покарань.

„Якщо наш МЕМОРІАЛ, говорив Осадчий, не підійметься до висот вирішення глобальних проблем нашого суспільного буття, якщо не займеться корінними питаннями його перебудови та реформи, а опуститься до голої статистики, де кого вбили чи покарали, то, по-перше, не вистачить паперу, а по-друге, нуль ціна йому тоді в базарний день. Він з дрімучої дрімоти швидко упаде в летаргійну сплячку, як народна ініціатива.”⁹

Наприкінці Осадчий сказав, що так як він почав свою доповідь від страдника, так він її ним й завершить. Про Сталіна і Брежньова, дещо перефразовуючи Тараса, він сказав: „Це той перший, що розпинав нашу Україну, а другий доконав „вдову сиротину”. Сумом і найглибшою печаллю порадіймо сьогодні, що Сталін-Брежньов та їхні холоуї — полковники — професори гальські ще до кінця не доконали таки нашої України. Втішним свідченням цього є створення Меморіалу нашої святої пам'яті, нашої живої перспективи дій.”¹⁰

На львівській установчій конференції товариства „Меморіал” виступило близько тридцятьох осіб. Крізь усі промови проходила червона нитка: осудження політичних репресій.

Фундаторами Львівської регіональної організації „Меморіал” стали ініціативна група громадян, в якій були представники УГС й інших неформалів, Західний науковий центр АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, журнал „Жовтень”, Львівське відділення Спілки письменників України, ВО (виробниче об'єднання) „Електрон”, ВО „Кінескоп”, обласна газета „Ленінська молодь”. До складу Львівського регіонального Товариства „Меморіал” увійшли відомі правозахисники Вячеслав Чорновіл, Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура.

Установча конференція схвалила резолюцію із 18 пунктів,¹¹ в якій сказано:

1. Конференція проголошує створення Львівської регіональної історико-просвітницької організації „Меморіал”, затверджує його Статут, склад обраних керівних органів і органів друку.

2. Конференція схвалює резолюції установчих конференцій Всесоюзного і Українського добровільних історико-просвітницьких товариств „Меморіал”.

3. Конференція підтримує політику КПРС, спрямовану на демократизацію всіх сфер суспільного життя, перетворення Союзу РСР на правову державу, в якій повністю виключена можливість репресивної практики щодо громадян за політичними і релігійними мотивами.

4. Конференція вважає головним завданням Львівської регіональної добровільної історико-просвітницької організації „Меморіал” відновлення правди щодо історії України, її національної символіки, ролі і місця державних діячів, політичних і громадських організацій та установ у національному будівництві; викриття репресивних методів авторитаризму, спрямованих на знищення української нації, її мови і державності, історичних пам'ятних місць, матеріальної і духовної спадщини українського народу.

5. Конференція вимагає викриття всіх злочинів сталінізму і неосталінізму, здійснених на Україні в період 20-80 років, таких, як організація сфабрикованих політичних процесів, масова депортація населення, знищення в'язнів у тюрмах і на засланнях; виступає за встановлення історичної справедливості в оцінці політичних, громадських і військових організацій (ЗУНР, УГА, ЧУГА), поіменну реабілітацію невинно репресованих членів КПЗУ, діячів науки, культури, освіти, релігії; визнає загальнонаціональним надбанням культурно-науковий доробок українців у діаспорі.

6. Конференція розцінює злочини сталінізму як злочини проти людства, на які не поширюється термін давності. Конференція вимагає назвати поіменно всіх катів, що чинили масові злочини на території України в часи сталінізму і неосталінізму.

7. Конференція звертається до партійних і державних органів, суду і прокуратури за допомогою у виявленні жертв репресій, місць масових захоронень, знищених пам'яток культури і науки, просить їх сприяти об'єктивному громадському розслідуванню.

8. Конференція вважає, що в дусі нового політичного мислення необхідно переглянути офіційні оцінки ряду важливих подій національної історії Західної України в дорадянський період; виступає за відновлення меморіального комплексу стрільців УГА, ЧУГА, полеглих у боротьбі за національне визволення краю, за реставрацію національних пам'яток, знищених в період 30-80 рр., за створення на території регіону меморіального комплексу жертв репресій, встановлення пам'ятних знаків на будинках і в місцях захоронень.

9. Конференція висловлюється за необхідність видання нових підручників з історії України, широкого вивчення її у початковій, середній та вищій школах, за відновлення історичних назв міст і сіл, вулиць та площ України, державного захисту та реставрацію усіх пам'яток матеріальної та духовної культури українського народу.

10. Вважати недопустимим даліше використання на території України топонімів з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій.

11. Конференція висловлюється за перегляд матеріалів, що привели до прийняття Постанови ЦК КПУ від 7.XII. 1971 р. „Про політичну роботу серед населення Львівської області”. Конференція приєднується до пропозицій за скасування Указу про заборону мітингів і Указу від 8 квітня 1989 р.

12. Конференція звертається до уряду Радянської України, ЦК Компартії України з проханням про видання окремими брошурами всіх міжнародних документів, схвалених Союзом РСР, про права людини, зокрема Загальної Декларації прав людини, Заключного акту Хельсінкської наради, Пактів ООН про громадсько-політичні та соціально-економічні права та інших.

13. Конференція вимагає скасування всіх вироків щодо осіб, невинно засуджених за переконання у 60-70 роках, або переслідуваних і гнаних у цей період, повної їх реабілітації, морального і матеріального відшкодування, встановлення пам'ятників на могилах загиблих у цей час.

14. Конференція порушує питання про узаконення видання альманаху „Євшан-зілля”, який постійно піднімає споріднені з „Меморіалом” питання відновлення історичної пам'яті, повернення духовних, культурно-історичних надбань народу.

15. Конференція підтримує рішення Верховних органів державної влади Естонської та Литовської РСР про визнання договору Молотова — Ріббентрона від 29.08.1939 р. неправомірним з точки зору міжнародного права. Дійсною правовою підставою возз'єднання українських земель в єдиній державі повинно бути право корінного населення на самовизначення, що було фактично реалізоване 22 січня 1919 року.

16. Конференція засуджує акти порушення соціалістичної законності радянськими органами м. Львова, які були вчинені щодо учасників мітингу 12 березня 1989 р., а також щодо окремих осіб учасників передвиборних мітингів до Верховної Ради СРСР і вимагає притягнення до відповідальності винних у цьому осіб.

17. Конференція засуджує використання військових підрозділів та застосування отруйних газів для розгону мирного населення в Тбілісі 9 квітня 1989 р., кваліфікує цей brutальний акт як прояв сталінських методів розв'язання складних проблем міжнаціональних відносин у сучасних умовах.

18. Конференція просить Львівський міський виконавчий комітет народних депутатів виділити приміщення для Львівської регіональної історико-просвітницької організації „Меморіал” з метою створення умов для її роботи.

У Статуті Львівської регіональної організації „Меморіал”, у „Загальних положеннях” мовилось про те, що „І.2. Організація „Меморіал” ставить собі за мету повну і остаточну ліквідацію сталінізму та неосталінізму в усіх сферах суспільного життя,

створення дійових гарантій невідворотності процесу демократизації, відродження і утвердження гуманізму”.¹²

А у пункті 1.7., що „Львівська регіональна історико-просвітницька організація „Меморіал” для розв’язання своїх завдань співпрацює з державними, громадськими, релігійними організаціями і демократичними рухами УРСР та за її межами, зарубіжними міжнародними товариствами і фондами, мета і діяльність яких не суперечать намірам і принципам Львівської регіональної організації „Меморіал”. Організації, що бажають співпрацювати з Львівською організацією „Меморіал”, можуть стати її членами як члени-фундатори”.¹³

У „Завданнях і формах діяльності” йшла мова про те, що Львівська організація „Меморіал” буде:

„б) домагатися повної, гласної реабілітації жертв репресій усіх періодів функціонування адміністративно-командної системи; надавати допомогу їм та їхніх сім’ям; сприяти створенню асоціацій у державних та громадських організаціях для всебічного захисту законних інтересів репресованих; домагатися відшкодування заподіяного репресованим збитку й надання їм необхідних соціальних благ; сприяти прискоренню перегляду справ незаконно репресованих як з політичних, так і релігійних мотивів;

в) відроджувати духовну культуру українського народу та всіх національних меншостей, що проживають на території України, а таких українців, що мешкають поза територією УРСР; поборювати руйнівний вплив сталінізму на культуру; сприяти науково-дослідницькій роботі, скерованій на розкриття ідеології і практики сталінізму; науково викривати фальсифікації ленінських основ побудови соціалізму; формувати історичну свідомість народу;

г) сприяти повній ліквідації так званих „білих плям”, що виникли внаслідок масового голоду на Україні у 1932-1933 роках та масової депортації з України у довоєнний і післявоєнний періоди, внаслідок фізичного нищення населення України, діячів української культури, національної інтелігенції; домагатися повної реабілітації національної історії, прогресивних суспільних рухів та громадських організацій Західної України;

д) створити у Львові на кошти фонду „Меморіал” Меморіальний комплекс, до якого увійде пам’ятник жертвам сталінізму і науково-інформаційний просвітницький центр із загальнодоступним архівом, картотекою, музеєм і бібліотекою; створити у містах і селах Львівської області меморіальні комплекси та просвітницькі центри з пам’ятниками Скорботи; клопотатися про перегляд назв вулиць, названих іменами скомпрометованих політичних постатей;

е) утверджувати історичну правду про злочини сталінізму, про небажані, терористичні методи керування державою; вивчати причини й наслідки державного терору; сприяти кваліфікації злочинів сталінізму як злочинів проти людства; тісно співробітничати з Комісією Політбюро ЦК КПУ з метою додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями, що мали місце у період 1930-40-х і на початку 50-х років;

ж) брати активну участь у демократичних перетвореннях суспільного ладу, створенні правової держави; виховувати громадянську, політичну та правову свідомість громадян, боротися проти актів беззаконня, свавілля, порушення прав людини як рецидивів сталінізму, публічно засуджувати ці явища за допомогою засобів масової інформації, мітингів та інших демократично-правових механізмів волевиявлення громадян;

з) брати активну участь в екологічному русі, підтримувати виступи громадськості проти злочинної, антигуманної діяльності Міністерства атомної енергетики та інших міністерств, які всупереч волі народу України, діють на шкоду йому і його землі.”¹⁴

Щодо форм діяльності, то у пункті 2.2 було сказано, серед іншого, що Організація

„б) тісно співпрацює з комісіями при Радах народних депутатів, створеними для відставання прав та інтересів реабілітованих, для спорудження пам'ятників жертвам репресій та утримання в належному стані місць їхнього поховання, а також з іншими державними і громадськими комісіями такого ж напрямку діяльності, насамперед, з Товариством охорони пам'яток історії і культури;

в) збирає, обробляє, зберігає та популяризує інформацію, а також матеріальні реліквії й цінності, пов'язані з фактами й обставинами репресій;

г) сприяє відкриттю широкого доступу до джерел інформації (архівів, бібліотек, музейних фондів тощо), публікує книги, документи, матеріали; оголошує конкурси, проводить лекції, концерти, диспути, виставки, вечори та інші масові заходи;

д) видає інформаційний бюлетень про свою діяльність.”¹⁵

Наступного дня відбулася у Львові велична масова демонстрація, організована Товариством „Меморіал”. У неділю, 28-ого травня 1989 року, о 14-й годині, понад 50-т тисяч львів'ян зібралося на майдані біля стадіону „ДРУЖБА” на мітинг у зв'язку зі створенням львівського регіонального товариства „МЕМОРІАЛ”. Над учасниками мітингу майоріли десятки жовто-блакитних, національних, українських прапорів і один національний прапор Грузії з чорною, жалобною нашивкою. Мітинг розпочав відомий у Львові хор хлопчиків під

керівництвом диригента Кекала. Хор виконав твори видатних українських композиторів — Веделя, Бортнянського, Березовського. Керівництво „МЕМОРІАЛУ” звернулося до Російської Православної Церкви з проханням відслужити жалобний молебен, але православне духовництво не відгукнулося на цей заклик, і молебен відправили два українські католицькі священники. На мітингу виступили понад 20 осіб. Це колишні репресовані, діти репресованих, а також представники громадськості Львова, Києва та інших міст України. Поет Роман Лубківський закликав присутніх підтримати Народний рух України за перебудову і домагатися вільної, суверенної Української Соціалістичної Республіки. Син репресованих Ніколенко, який виріс на Півночі в дитячих будинках, закликав „МЕМОРІАЛ” займатися не тільки жертвами, а й катами українського народу й вимагати притягнення їх до кримінальної відповідальності за злочини проти українського народу. Виступаючі читали власні вірші про репресії, а сталінська ув'язнена Марія Кучин проспівала створену нею пісню про польські, сталінські та брежнєвські тюрми та табори. Серед виступаючих були й відомі всьому українському народові правозахисники — Ірина Сенік, Михайло Горинь та Іван Кандиба. Мітинг схвалив також резолюцію, яка складалася із 5-и пунктів, в якій було сказано: Учасники мітингу домагаються

1. висловити протест голові Президії Верховної Ради УРСР Валентині Шевченко за дезінформацію щодо ув'язнення активістів перебудови й надіслати телеграму на адресу з'їзду народних депутатів СРСР, вимагати пояснення мотивів арешту Івана Макара, Ярослава Путька, Вячеслава Чорновола, отців Михайла Волошина, Миколи Куця, Григорія Симкайла.

У окремій телеграмі домагаються також негайного звільнення Павла Кампова, Богдана Климчака, Сергія Баби́ча — довголітніх українських політичних в'язнів, які досі караються у таборах примусової праці й тяжко хворі.

2. негайно звільнити активістів Львівського громадського руху, заарештованих за участь у передвиборній кампанії.

3. скасувати рішення про будівництво чергового блоку Ровенської АЕС і затоплення національної святині українського народу — козацьких могил.

4. підтримати активістів Української Католицької Церкви, які проводять голодівку у Москві з вимогою легалізувати УКЦ.

5. запропонувати робітничим колективам обговорити факти переслідування активістів громадського руху і про це рішення повідомити на наступному мітингу.

Так, як у випадку Народного руху України за перебудову, офіційні чинники критично поставилися до участі активістів

Української Гельсінкської Спілки та інших неформалів у „Меморіалі”. Це й знаходило відповідне „відлуння” в режимній бетонноголової пресі та інших медіях. Не обійшлося й без фізичного терору. Так, наприклад, 9 квітня 1989 р. у місті Дніпропетровську був затриманий органами міліції співголова філії Товариства „Меморіал” Сергій Ростовцев, біолог за фахом. Наступного дня, 10 квітня відбувся над ним несправедливий суд. Суддя Бабушинського народного суду І. В. Луговой визнав Ростовцева винним у „здійсненні хуліганського вчинку” і засудив його до 15-ох діб адміністративного ув’язнення. Ростовцева звинувачено у тому, що він, мовляв, 23 березня 1989 р. на одній з центральних вулиць Дніпропетровська вдарив заступника секретаря парткому Дніпропетровського університету Володимира Свира за те, що той зірвав був під час передвиборного мітингу плакати місцевого неформального товариства „Вибір”. Але численні свідки, зокрема свідок Токар’єв, твердили, що 23 березня 1989 р. Ростовцев перебував принаймні на віддалі 80-ти метрів від того місця, де стався згаданий інцидент. Суд, однак, не взяв свідчень свідків до уваги. На знак протесту проти несправедливого вироку, Сергій Ростовцев оголосив голодівку. На цьому ця справа не закінчилась. 18 квітня 1989 р. група осіб у цивільному, на чолі з підполк. Котовим, заступником начальника міліції міста, намагалися спровокувати бійку з активістами неформальних об’єднань міста Дніпропетровська, які пікетували в центрі міста на знак протесту проти арешту і засудження Сергія Ростовцева. Котов вів себе дуже брутально, грубо лаявся тощо. Подібно поводитися його молодики, вживаючи проти декого, як наприклад, проти Геннадія Сахарова, активіста НРУ, карате. Назважаючи на стосування брутальної сили представникам внутрішніх органів не вдалося зірвати плакатів з написами на оборону Ростовцева, бо народ, який був свідком цих подій, став на захист неформалів. Але це не перешкодило тому, що 9 квітня 1989 р. Олег Теплов, член Товариства „Меморіал”, разом з Геннадієм Сахаровим, Василем Герусовим і Антонією були засуджені до адміністративного покарання у формі штрафів за участь у пікетуванні в центрі Дніпропетровська.

Грубого і брутального насилля допустилися представники режиму супроти Анатолія Лупиноса, колишнього довголітнього політичного в’язня, активіста „Меморіалу” й екологічного руху, ініціатора НРУ, організатора політичних несанкціонованих заходів в місті Черкасах, громадського і політичного діяча, вночі з 11 на 12 червня 1989 р. Лупиноса важко побито за залізничному пункті Капустіно Кіровоградської області, де він чекав на потяг до Черкас, після відвідин в справах мінеральної сировини по лінії

новоствореного кооперативу по очищенні водоймищ.

В зв'язку з цією справою Координаційна Рада Товариства „Меморіал” створила спеціальну комісію в складі члена Координаційної Ради економіста, кандидата наук В. Мельника, лікаря Р. Никифорука, члена редакції видавництва „Дніпро” В. Рябчука і робітника — будівельника С. Дмитринченка. 17 червня 1989 р. ця комісія виїжджала до Черкас, до лікарні, де лежав Лупиніс. Під час зустрічі з Лупиносом у лікарні н. 3 міста Черкас Комісії вдалось встановити, що коли Лупиніс чекав на станції Капустіно на поїзд, який мав до Черкас відійти біля 4-ої години ранку 12 червня 1989 р. (Лупиніс прибув на станцію біля 23.00 години 11 червня), о год. 23.30 його розбудили два чоловіки, приблизно 23-ох і 30-и років. Вони почали його бити, не висуваючи спочатку жодних мотивів, а потім робили вигляд, що нібито вимагали від нього грошей, при тому — долари. У звіті Комісії, переданому Координаційній Раді Товариства „Меморіал” далі сказано: „Побиття посилювалось мірою того, як він (Лупиніс) признавався в неформальній діяльності.

З нього, при цьому було зірвано значок Народного Руху України. Удари наносились переважно молодшим нападником, натренованими рухами з професійною точністю в больові точки обличчя, тулуба, з допомогою рук і ніг. Старший нападник менше брав участь у побитті, більше займаючись керівництвом нападу і допитом, періодично виходячи з залу, де була розправа, і біля виходу з кимось розмовляв і радився. Біля залу очікування стояла машина, скоріше типу „жигулі” (судячи по роботі мотора).

Нападники змушували Лупиноса А. І. роздягатись до нижньої білизни, обшукували його, відібрали паспорт, записну книжку з адресами, кілька карбованців, копійки. Копійки було викинуто на підлогу, а паспорт, папери, блокнот викинуто за огорожу, про що Лупиноса А. І. повідомили нападники і які він згодом знайшов.

Потім нападники веліли Лупиносові А. І. одягнутись, повели по дорозі, постійно б'ючи і лякаючи повішенням. Нападники нецензурно лаялись (більше молодший), поводили себе впевнено, не боячись, що їх хтось може побачити, не звертали уваги на мотоцикли, що проїжджали. Їхні дії були направлені на методичне залякування шляхом побиття, погроз, в. т. ч, через повішення. При цьому, первинним мотивом побиття було вимагання грошей, але періодично мотиви побоїв були політичного характеру (за осудження по політичним статтям, за висловлювання на українській мові, за носіння значка Народного Руху України).

В результаті довготривалого побиття, яке продовжувалось

біля 4-х годин, Лупиніс А. І. три рази короткочасно втрачав свідомість, йому було розсічено брови, губи, вибито один зуб і ще три пошкоджено, спричинено підшкірні крововиливи на обличчі, щелепних дугах і очах, що в сумі можна кваліфікувати як тілесні пошкодження середнього ступеня важкості зі струсом мозку середнього ступеня.

На час огляду 17 червня 1989 року у Лупиноса А. І. встановлено неврологічну симптоматику ураження черепно-мозкових нервів, вестибулярної і центральної нервової системи¹⁶.

Про ставлення властей до Товариства „Меморіал” свідчить також справа реєстрації Товариства у Києві. Це питання, до речі, розглядалося на засіданні Київського активу товариства „Меморіал” 18 липня 1989 р. На ньому зачитано висновок Міністерства культури, Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Прокуратури, Укрпрофради та інших керівних установ України, які різко висловилися проти реєстрації. У висновку, складеному з 11 пунктів, негативно оцінено документи Товариства „Меморіал”, його програму, Статут, а також матеріали Установчої конференції і мітингу Товариства „Меморіал” у Києві 5 березня 1989 р.

Вночі 21 березня 1989 р. у Львові на місці майбутнього пам'ятника Тарасові Шевченкові невідомі потрошили інформаційні щити Товариства „Меморіал” та іншу т. зв., наочну агітацію неформалів. Потопано також квіти і клумби. Керівники Товариства „Меморіал” виступили в цій справі позивачами до суду. Як заявив голова міськвиконкому м. Львова Богдан Котик, ані він, ані жоден з його заступників по охоронним органам не давали вказівок щодо „цієї акції”. Також начальник міського управління міліції Сабаєв заявив був йому, що він такого доручення нікому не давав. Проте — як ствердив Котик — ранком йому, в порядку інформації, стало відомо, що два патрульні наряди це вчинили... Отож були якісь „спеціальні наряди”, які не тільки побивали і тероризували людей, а й розбивали навіть щити і топтали квіти . . . І про них не знали такі, як голова міськвиконкому Котик.

Товариство „Меморіал” порушило також справу відзначення 280-річчя Полтавської битви, що її мали намір деякі російські державні і неформальні установи та організації відсвяткувати у Полтаві, про що вже була мова раніше. Це питання розглядалося на засіданні активу „Меморіалу” 18 липня 1989 р. в Києві, де виступили свідки — жертви нападу міліції і спеціальних загонів цивільних: Інна Чернявська, Сергій Дмитриченко, Ярослав Даниленко, Олесь Шевченко, Сергій Набока та інші. Було

вирішено створити спеціальну комісію „Меморіалу” для розслідування цієї справи із наміром передати спеціальній юридичній групі Народного Руху України для висновків і порушення кримінальної справи.

Однією із важливих акцій, що їх започаткувало й провело Товариство „Меморіал” в Києві, було розкриття жертв сталінського терору в лісі коло Биківні, що їх влада ще в 70-их і 80-их роках намагалася приховати, як жертви нацистських розстрілів. Як писав Леонтій Форостівський в 1952 р., до переїзду столиці УРСР з м. Харкова до Києва в 1934 р. НКВД закопувало всіх розстріляних переважно на Лук'янівському кладовищі. Головна і бічні алеї та всі дороги на цьому кладовищі це великі могили помордованих, що їх старанно засипано, вирівняно, утопано, відповідно замасковано. З перенесенням столиці УРСР до Києва і посиленням тут НКВД-івського терору на Лук'янівському кладовищі не вистачало вже місця, і НКВД нашло було нове місце для заховування розстрілюваних. 7 км від Києва, по дорозі на Бровари, біля хутора Биківня, у великому сосновому лісі, що десятки кілометрів простягнувся по обох боках Чернігівського шосе, „НКВД знайшло відповідне місце площею кілька гектарів. Це місце було огорожено високою дощаною стіною, всередині побудовано дім, в якому стало мешкали агенти НКВД, що своїм обов'язком мали копати могили, заливати замордованих вапном (склеп з вапном був біля дому) й закопувати . . . Тепер уже ніхто не знав, скільки жертв кожної ночі знаходило там місце свого останнього спокою . . .

Мешканці кількох місцевих хат, що знаходилися на віддалі кількох кілометрів, так були залякані цим жахливим сусідством, що й близько туди не підходили. А коли випадково й попав туди, не знаючи жахливої дійсності, то такого гостя виявляли пси, які сторожили це місце . . . і він зникав та додому вже не вертався.

З 1934 до 1941 року там знайшло свій вічний спокій не менше 50 тис. українців, але й ця цифра приблизна. Можливо, там цих жертв значно більше”.¹⁷

Згідно з даними Товариства „Меморіал”, що їх подало також інформаційне згенство Ройтер,¹⁸ у Биківні поховано біля 240 тисяч жертв, а, може, й більше. На мітингу у Києві 5 березня 1989 р. прокурор Володимир Шевченко приобіцяв був зайнятись цією справою і розкрити всю правду. Про жертви сталінського терору в Биківні писала в грудні 1988 року „Литературная газета”,¹⁹ а в квітні 1989 р. „Робітнича газета”.²⁰ В квітні 1989 року „Радянська Україна” надрукувала „Повідомлення Урядової комісії, створеної рішенням Ради Міністрів УРСР від 24 грудня 1987 року”.²¹ У ньому влада офіційно визнала, що жертви Биківні це жертви сталінського терору, чи як писав Сергей Киселев,

кореспондент „Литературной газеты”, „только не немцы это стреляли, — (а) наши” . . .²²

Сталося це під тиском громадськості, точніше Товариства „Меморіал”, яке доклало всіх зусиль, щоб нарешті розкрити всю правду про Биківню. В офіційному повідомленні сказано, що „За період з грудня 1988 по квітень 1989 років комісія додатково вивчила матеріали Головархіву, архівів КДБ і МВС Української РСР, інші документальні джерела. Члени комісії щотижня — зустрічалися з жителями селища Биківня, представниками товариства „Меморіал”, інших самодіяльних організацій”.²³

Далі мовиться, що в результаті проведеної роботи встановлено, що влітку 1936 року в районі селища Биківня дерев'яною огорожею було оточено територію площею близько чотирьох гектарів, де, за свідченнями свідків, проводились поховання. Після визволення Києва від німецько-фашистських окупантів огорожу розібрали жителі Биківні. Згодом тут проведено лісові насадження.

У 1944 році Надзвичайною державною комісією по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників було встановлено, що в Дарницькому лісі в період окупації розстріляно більш як 68 тисяч радянських громадян — в'язнів двох концентраційних таборів, розташованих на території Дарниці. У 70-х роках на зазначеній території за чотири з половиною кілометри від місця розташування концентраційних таборів виявлено кісткові останки людей. Для їх перепоховання рішенням Ради Міністрів УРСР у квітні 1971 року і в грудні 1987 року і були створені Урядові комісії. При перепохованнях у 1971 і 1987 роках у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства в районі сел. Биківня м. Києва виявлено і переховано останки 6323 чоловік. У зв'язку з відсутністю на той час даних про можливе поховання у зазначеному місці репресованих, кримінальна справа не порушувалась і розслідування не проводились. Судовомедичними експертизами встановлювалась лише кількість похованих і способи їх знищення.

Офіційне повідомлення, однак, й не заікнулося про те, що діялося під час т. зв. перепоховання в 1971 р. Згідно зі свідченням очевидців, в цьому році знищено „мішки документів, що їх найдено при розстріляних”.²⁴ Були це паспорти, довідки, метрики, посвідчення, що їх на доручення міліції спалено в котельні на Березняках. Був це ще один захід, щоб заховати винуватців злочину, відбираючи документи із кишень розстріляних. В результаті автори „Повідомлення” подали, що, мовляв, вивчення справ на осіб, репресованих у 1937-1941 роках показало, що документальних даних про місце їх розстрілу і поховання не має. Не містять цих відомостей республіканські і

союзні архіви. Вживались заходи щодо виявлення колишніх працівників НКВС УРСР, які брали участь в м. Києві у розслідуванні справ так званих „ворогів народу”. У зв’язку з тим, що багато працівників НКВС УРСР у цей період самі стали жертвами репресій, загинули в період Великої Вітчизняної війни чи померли в післявоєнний час, встановити конкретних виконавців репресивних акцій також не було можливості.

Так, чи інакше, всупереч попереднім повідомленням офіційних комісій влада мусіла нарешті визнати, що йшлося тут про жертви сталінського терору, а не тільки про „6329 радянських воїнів, партизан і підпільників, мирних громадян, замучених фашистськими окупантами в 1941-1943 роках”, як було написано на пам’ятнику, поставленому 6 травня 1988 р., що його проектував лауреат Державної премії СРСР В. Шарапов . . .

А щодо самого спалювання документів під час т. зв. перепоховання, то воно теж не позбавлено дивних загадок: згідно із свідченням Олександра Андрійовича Калоша, його двоюрідного брата Рябоштана Феодосія Івановича, кочегара, який спалював мішки документів в котельні на Березняках, невдовзі після цього знайшла мертвим його дружина . . . Чи це випадковий збіг обставин? — запитував автор свідчень про НКВД-івські злочини в Биківні Олександр Калоша, мешканець Києва, під час своїх зізнань представникам Товариства „Меморіал” на початку лютого 1989 р.

Паралельно з критикою і осудженням сталінізму в 1987-1988 рр. зростав тиск громадськості по лінії реабілітації жертв сталінського терору і виповнення „білих плям”. Поодинокі громадські й культурні діячі та активісти, установи і організації — вимагали поширення й поглиблення реабілітаційного процесу в широкому розумінні цього слова, як однієї з головних передумов дальшого розвитку гласності та перебудови. Про це, як ми вже раніше згадали, писав у своєму листі до генсека М. Горбачова Вячеслав Чорновіл у серпні 1987 року, накреслюючи широкі параметри „білих плям” і наголошуючи на необхідності їх чим скоріше „виповнити”. Про „білі плями” говорив у своїй доповіді на червневому (1987 р.) пленумі правління СПУ Леонід Новиченко. Зокрема він сказав: „„Білі плями” існують і в історії самої літератури. Вже не раз висловлювалася думка про те, що настав час видати кращі твори таких письменників з плутаним політичним шляхом або з немалими ідейними суперечностями, як В. Винниченко і М. Хвильовий, пропозиція, з якою, на мій погляд, слід погодитися, хоч є й інші думки”²⁵ Це саме Новиченко говорив про давнішу, передреволюційну літературу і давнішу історію. Дещо ширше зупинився на цій темі Іван Драч на спільному засіданні Президії правління СПУ та правління

Київської письменницької організації в липні 1988 р., коли вимагав створення Білої книги голоду 1933 року, Білої книги 1937 року і Білої книги сорокових та пізніших років. Він зокрема наголосив: „Те саме стосується і подій 1947 чи 1949 років, періодів боротьби то з українським націоналізмом, то з космополітизмом. Хіба не було тоді жертв? Хіба все ми знаємо про ті часи?! Окремо можна було б дослідити, як уся величезна країна від Карпат до Курил боролася з віршем Володимира Сосюри „Любіть Україну”. Чи не пора нам братися і за Білу книгу сімдесятих років?”²⁶

Але назагал весь офіційний реабілітаційний процес і т. зв. виповнення „білих плям” носило обмежений, половинчастий, недодуманий, обскубаний, вибірковий і недовершений характер. Подібно, як і вся перебудовна політика Горбачова, яка на Україні ще додатково обмежувалась і ушімлювалась застійним тиском Щербицького та його команди. В Києві не те, що оглядалися на офіційну Москву, а й свідомо й навмисно намагалися „пасти задніх” за нею. . . . Нагадати б, хоча, справу Григорія Гринька, міністра освіти УРСР, якого обвинувачували у свій час в надто швидкому проведенні українізації (до речі, в той самий час, як історик Н. Попов закидав йому „гальмування українізації” в українських селах Донбасу.) Його реабілітовано насамперед в контексті реабілітації О. Рикова і товаришів в Москві, а не в Києві. Так само було і з багатьма іншими „реабілітованими” українськими комуністами, що про них насамперед мусіла заговорити офіційна чи неофіційна Москва. А дехто із „реабілітованих” на Україні, як, наприклад, Гаврило Сухий, перший секретар Комсомолу в 30-их роках, не відрізнявся багато від тих, що пережили „активно” сталінську м’ясорубку. . . . І взагалі, побіч М. Скрипника, М. Хвильового, О. Шумського, Г. Петровського, В. Чубаря і їм подібних, що їх звичайно „реабілітовано” з тими, чи іншими застереженнями (через „плутані політичні шляхи” й „ідейні суперечності”, як про це всловився був Л. Новиченко), реабілітовано повністю і в першу чергу таких як Станіслав Косіор (з його всіма братами — Йосипом, Казимиром, Владиславом і Михайлом), чи заслужених колишніх чекістів типу І. Шварца, першого керівника органів держбезпеки на Україні чи В. Манцева. На „посутньо-змістовий” аспект цього реабілітаційного процесу і виповнення „білих плям” могла б, власне, вказати біографія отакого Василя Манцева: в грудні 1919 р. рекомендований на посаду надзвичайних і особливих відділів (попередниць ЧК) на Україні, в березні 1920 р. начальник Центрального управління надзвичайних комісій і особливих відділів при РНК УРСР, 1921 р. з перетворенням надзвичайних комісій на Всеукраїнську ЧК — її голова. В 1921 р. „під безпосереднім його керівництвом завдано значного удару

контрреволюційному підпіллю, зліквідовано петлюрівський „Центральний повстанський комітет та ряд інших організацій”. До кінця 1921 року Манцев ліквідував 52 великі і середні „добре озброєні банди різного політичного забарвлення . . .” „За боротьбу з контрреволюцією на Україні . . . 18 липня 1918 р. нагороджений орденом Червоного прапора”. В 1922 р. затверджений головою ГПУ УРСР, опісля міністром внутрішніх справ, наприкінці серпня 1923 р. відкликаний до Москви, де був членом колегії ГПУ і т. д., і т. п. І вкінці, „заарештований 22 жовтня 1937 р. засуджений по ст. 58-8 (скоєння терористичних актів, спрямованих проти представників Радянської влади або діячів революційно-робітничих і селянських організацій та участь у виконанні таких актів), 58-11 (різного роду організаційна діяльність, спрямована на підготовку або скоєння контрреволюційних злочинів) до розстрілу. Вирок виконано 19 серпня 1938 р.”²⁷

Нічого дивного, що газета „Радянська Україна”, рекомендуючи гаряче в квітні 1989 р. книжку „Шляхами чекістської долі”, присвячену 70-літтю створення ВЧК, не забула згадати й про Манцева. Зрештою, сама книжка була не лише реабілітацією „добрих чекістів” на противагу до „поганих”, а й огульною, всеохопною реабілітацією і прославленням органів безпеки в цілому — в минулому і сучасному. Тож нічого дивного, що вступну статтю написав був сам голова Комітету державної безпеки УРСР М. Голушко. Пояснюючи потребу такої книжки, „Радянська Україна” писала, що „Публіцистика останніх років, правомірно викриваючи злочинні дії Сталіна проти радянського народу, мимоволі створює образ чекіста, який досить далекий від того образу принципового і безстрашного борця за справу народу, за ідеї соціалізму, який мали на увазі В. І. Ленін і Ф.Е. Дзержинський”.²⁸

Зіпхнувши всі страхітливі гріхи на Ягоду, Єжова, Берію, Вишинського, „Радянська Україна” твердила, що „справедливість історії вимагає й того, щоб пам’ятаючи про беззаконня і сваволю 30-х років, ми не забували тих, чиї імена невіддільні від справді героїчної діяльності радянських органів безпеки, створених за безпосередньою вказівкою В. І. Леніна і справи яких нероздільно пов’язані з величезною організаторською роботою нашої партії, боротьбою за здійснення ленінських заповітів”.²⁹

А далі: „На жаль, тільки на Україні жертвами сталінських репресій стали старі більшовики, керівники ВУНК — ДПУ, соратники Ф. Е. Дзержинського, М. Я. Лацис, В. М. Манцев, С. В. Реденс та інші. Всього було знищено 1199 керівних працівників НКВС УРСР, які в основному винесли на своїх плечах увесь тягар боротьби в роки громадянської війни і були

відданими бійцями партії”.³⁰

У рекомендованій „Радянською Україною” книжці є, однак, й інші чекісти — з часів Другої світової війни і після неї: „це і відомий керівник київського підпілля І. Д. Кудря, і командир чекістської групи В. А. Хондошко, і командири партизанського з’єднання Б. Г. Шангін, Т. О. Єгоров та інші, заслуговують на добре слово; однак не можна було тут не розповісти людям і про таких героїв-чекістів, як М. А. Прокопюк, Д. М. Медведєв, В. О. Карасьов, В. О. Молодцов, М. Є. Мірковський, М. І. Петров і багато інших, блискучі бойові справи яких під час Великої Вітчизняної війни пов’язані саме з Україною.

Болючим і складним є період діяльності радянських чекістів у післявоєнний період. І не тільки тому, що в цей час їм довелося зіткнутися з таким непримиренним ворогом, як оунівці, організовані в УПА, а й тому, що ця боротьба здійснювалася у важких умовах відбудови народного господарства, зруйнованого війною, йшла на тлі розгортання імперіалістичними верховодами „холодної війни”, у якій немала ставка робилася саме на ОУН”.³¹

Коротко: партія України була зацікавлена передусім у реабілітації „своїх”. На початку серпня 1989 р. на засіданні у ЦК Компартії України „розглянуто хід виконання постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань реабілітації осіб, необгрунтовано репресованих у період 30-40-х і початку 50-х років . . . На 3 липня минулого року правоохоронні органи республіки реабілітували 58,6 тис. чоловік. Щодо 1,2 тис. осіб, які вчинили навмисні вбивства, інші кримінальні злочини, а також займалися фальсифікацією кримінальних справ, раніше винесені вироки залишено в силі.

Прискорила робота по реабілітації колишніх членів КПРС, безневинно потерпілих у роки репресій. За зазначений період 993 чоловіка поновлено в КПРС або реабілітовано в партійному відношенні поспертно”.³²

Якщо ж йдеться про суттєво-змістовий аспект реабілітаційних процесів, то й тут на кожному кроці подибуємо половинчастість і недомовлення, як у фактологічному, так і інтерпретаційному сенсі. Так, наприклад, у випадку В. Винниченка допущено тільки деякі його літературні твори і далі осуджувано його політичну й громадську діяльність, як і відповідні його твори. Подібно, визнано деякі історичні праці М. Грушевського (і не допущено багато інших) та засуджено певну його політичну і громадську діяльність. Те саме стосувалось поодиноких подій: хоч в 1988/89 рр. голодомор 1932-33 років був вже загально „прийнятий”, дехто, як наприклад, Л. Нагорна ще й далі твердила, що це „не був організований акт помсти проти українського народу”.³³

У випадках, коли реабілітаційний процес і виповнення „білих плям” виходило не з офіційної „гори”, а „з низів”, дуже часто доходило до конфронтації і зіткнення між „горішніми” і „долішніми” поглядами. Прикладом цього міг послужити випадок із Михайлом Грушевським.

У липні 1988 р. „Літературна Україна” вмістила простору статтю Сергія Білоконя про Михайла Грушевського. Білокінь змалював вичерпно і назагал об’єктивно постать Грушевського, передусім як ученого і організатора української науки. Наприкінці статті він ще й застрахував щодо певних аспектів політичної діяльності історика, пишучи: „Звісно, ми непримиренні й гнівно тавруємо помилки Грушевського. Але колосальне значення його наукової спадщини навіч і просто так — безкарно — заборонити її не можна: виникають зворотні зв’язки. Заборона демонтує історичну свідомість не тільки українців, не тільки їх деморалізує. За великим рахунком, такі акції руйнують нашу державу. Хто не хотів з такими речами рахуватися, довів країну до застою. Не можна рвати зв’язок часів і поколінь. Як писав у книжці „На порозі нової України” Михайло Грушевський: „Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків”.³⁴ Але це „страхування” не вберегло Білоконя перед нападами партійної номенклатури та її підспівувачів. Команда Щербицького залучила для „відповіді” Білоконю В. Сарбея, завідуючого відділом історії капіталізму Інституту історії АН УРСР, професора й доктора історичних наук. У своїй статті в „Радянській Україні” Сарбей назвав статтю Білоконя „некомпетентною”, „наївною” і шкідливою. Він закинув Білоконю безкритичну апологетику Грушевського, схвалення концепції Грушевського про відрубність історії українського народу, визнання національного, а не класового антагонізму рушійною силою історичного процесу і передусім виправдання перебування Грушевського на посаді Голови Центральної Ради і проголошення Четвертого універсалу . . . Сарбей так підбивав підсумки: „Отже, з усього вищенаведеного видно, що в радянських істориків немає підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до творчої спадщини Грушевського, відмовлятися від критичного сприйняття його історичної концепції і викриття у ній хибних буржуазно — націоналістичних та ідеалістичних положень”.³⁵

А далі, поставивши себе в позицію речника „радянських істориків”, Сарбей продовжував: „Ще більш критично вони ж (радянські історики) ставляться до всієї політичної діяльності Грушевського, об’єктивно обумовленої класовими інтересами української буржуазії. Особливо це стосується періоду перебування Грушевського на посту голови Центральної ради.

Адже при ньому вона оголосила своїм четвертим універсалом війну Радянській Росії. Тому зовсім некомпетентною і вкрай наївною виглядає спроба С. Білоконя оббілити Грушевського за цей антирадянський акт і вину за нього звалити на ... Троцького.”³⁶

Але наприкінці й сам Сарбей заявив, що „Разом з тим величезний фактаж історичних праць Грушевського має бути всебічно критично проаналізований і синтезований на основі засад марксистсько-ленінської методології і максимально повно використаний як у науці, так і в освіті. Крім перевидання найцінніших творів Грушевського напевне варто підготувати й видати колективний збірник статей чи монографічне дослідження, в яких би було докладно висвітлено життєвий шлях Грушевського, ґрунтовно проаналізована його історична концепція в цілому і зокрема за етапами ходу історичного процесу на Україні”.³⁷

„Удостоївся” Білокінь репліки і від самого Щербицького на жовтневому (1988 р.) пленумі ЦК Компартії України. У своєму виступі 10 жовтня 1988 р. Щербицький порушив справу „білих плям”, заявляючи що, „незважаючи на деяке підвищення творчої активності вчених, у цілому суспільствознавчі дослідження в республіці ще серйозно відстають від перетворень, що відбуваються, слабо відображають актуальні потреби життя.

Скажімо, одне з важливих завдань суспільствознавців — прискорити вивчення т. зв. „білих плям” в історії. Треба визнати, що робота ця ведеться не тільки не досить енергійно, а й слабо координується. А це призводить до того, що в пресу потрапляють публікації не завжди об’єктивні, а то й просто такі, що перекручують історичну правду.

Наприклад, у газеті „Літературна Україна” від 21 липня ц. р. поміщена велика стаття про відомого українського історика Михайла Грушевського, в якій однобоко висвітлюється його наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції. І подвійно прикро, що такі прорахунки допускаються газетою, яка стає цікавою, злободенною. Тому правильно вчинила редколегія „Радянської України”, опублікувавши компетентну рецензію на зазначену статтю”.³⁸

Очевидно, що бували й випадки, коли реабілітаційний процес „згори” і „знизу” не доводив до конфронтації, а навпаки проходив в площині взаємодоповнення. Так було, наприклад, з реабілітацією С. А. Єфремова, колишнього віцепрезидента Всеукраїнської Академії наук, В. Ф. Дурдуківського, директора 1-ої Київської трудової школи і 43 інших, обвинувачених у приналежності до „контрреволюційної організації Спілки

визволення України (СВУ)”, що їх Прокуратура УРСР „повністю реабілітувала” 15 червня 1989 р. Якраз вже вищезгаданий С. Білокінь опублікував серію статей в журналі „Україна” на тему СВУ, доводячи, що це була груба провокація ГПУ.

Центральною проблемою виповнення „білих плям” як і всього розвитку історичної науки є однак, не тільки селективне, принагідне, часткове й половинчате реабілітування чи допущення на сторінки газет, журналів й інших видань „підібраних” матеріалів про окремі постаті й події, а передусім брак концепційного охоплення і осмислення цілісних процесів національного життя в певних його царинах в історії і суспільствознавстві.

Як повідомляло Радіо Київ на початку лютого 1989 р., ЦК КП України розглянув був питання про розробку республіканської програми історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР. У повідомленні сказано, що „гостро стоїть питання про перевидання творчої спадщини відомих українських істориків та літераторів, зволікається . . . розробку принципово важливих питань історії України; в середніх і професійно-технічних школах не виділено вивчення історії УРСР в окремий предмет, бракує сучасних підручників з історії УРСР”³⁹ і т. д. і т. п. І водночас натяк не те, що такий стан „значною мірою не дозволяє об’єктивно оцінити діяльність багатьох свідомих партійних і державних діячів . . . сприяє спекуляції на „білих плямах” історії, . . . у пресі, періодичних виданнях нерідко дається однобічне, спрощене трактування складних явищ і подій історичного минулого українського народу . . . ”⁴⁰

Так, чи інакше, „Враховуючи гостру актуальність і громадсько-політичну значимість наукової розробки, вивчення і пропаганди історії УРСР, ЦК КП України виступає з ініціативою і вважає за доцільне рекомендувати президії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КП України, Міносвіти УРСР, Мінвузу України, Мінкультури УРСР, Держкомвидаву України, Головархіву України, правлінню Спілки письменників УРСР, правлінню Товариства „Знання” УРСР, правлінню Українського Товариства охорони пам’яток історії та культури із залученням громадськості протягом першого півріччя 1989 року розробити республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення пропаганди історії УРСР”⁴¹

Схвалено склад координаційної комісії по розробці програми на чолі з віце-президентом АН УРСР Лук’яновим.

Координаційній комісії запропоновано при підготовці програми передбачити здійснення широкомасштабних перспективних заходів по розвитку історичних досліджень, ліквідації

„білих плям” історії УРСР, демократизації архівної справи, видання та перевидання історичних документів, творчої спадщини відомих представників української історіографії, культури, суспільної думки.

„У постанові також вказано на важливість введення курсу „Історії УРСР” у середніх школах та ПТУ республіки, розширення чисельності шкіл із поглибленим вивченням історії та суспільствознавства, введення „Історії УРСР” у вузах та технікумах, в першу чергу на гуманітарних спеціальностях; відкриття в провідних університетах підготовки фахівців з історії УРСР, доцільність створення редакційних колегій, авторських колективів по підготовці та виданні підручників, хрестоматій і книг для читання з історії УРСР, рідного краю.”⁴²

Абстрагуючися від того, якою мірою і як швидко всі ці заходи здійснювались, не розв’язаною залишалася справа цілісності, підметності і суверенності української історії. Подібно, як в ділянці культури І. Дзюба вказував на брак цілісності української культури. Як наслідок у виповненні „білих плям” панівними були й надалі залишалися фрагментарність, однобічна селективність і національно-політична безпідметність, які перешкоджали будь-якому суверенному концептуванню і розпрацюванню поодиноких ділянок історичних наук та дисциплін. На такий стан впливала передусім цілеспрямована застійна політика команд Щербицького-Івашка, а також інерція минулого, яка несла на своїх хвилях цілі кадри „провінційних” безхребетних науковців і спеціалістів сталінсько-брежнєвської школи. І якщо, наприклад, Василь Марочкін, чи Юрій Хорунжий пробували домогтися переоцінки ролі гетьмана І. Мазепи в історії України на сторінках журналу „Україна”, то негайно з’являлись Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій і навіть І. С. Хмель, які на сторінках партійного журналу „Комуніст України” обурено протестували: „Яке виправдання можна знайти діям І. Мазепи? Вчені мусять сказати тут своє слово . . . ” і, повертаючись аж до Переяславської угоди, твердили, що „лише глибока упередженість, небажання рахуватися з історичними реальностями обумовляє появу думок про нібито негативне значення Переяславського акту 1654 року для історії України . . . ”⁴³ Коротко: так довго, як у радянській історії України панує російська історіософія і українська історія є лише провінційною причіпкою до історії Росії, не можна було говорити про будь-яке повне виповнення „білих плям” і справжній розвиток українських історичних наук. Бо ж йшлося тут не тільки про визнання історії України як окремого предмета навчання, тобто про історію України як окремого територіального поняття, а про визнання політичної історії української нації, що було і є

головною передумовою підметності, суверенності і об'єктивності української науки в історіософічному, історіографічному і у всіх інших аспектах.

За таких умов, очевидно, не можна було сподіватись на будь-яку об'єктивну оцінку чи навіть перегляд визвольної боротьби українського народу під час і після Другої світової війни, зокрема періоду ОУН-УПА-УГВР. Це питання порушив Вячеслав Чорновіл ще у своєму листі до Горбачова в серпні 1987 р. До цієї справи він, М. Горинь та інші керівники Української Гельсінкської Спілки та інших неформальних об'єднань поверталися й пізніше у своїх писаннях та інтерв'ю. Порушувало це питання також і в офіційній пресі. В березні 1989 р. газета „Сільські вісті” опублікувала два листи, з коментарем свого співробітника Василя Грузіна. Автор першого листа А. Боб'юк з ст. Корначівка Лановецького району Тернопільської області писав, між іншим, що на його думку,

„Бандерівщина — одна з найбільших білих плям нашої історії. Досі існує залізна догма, що „бандерівці були організовані, навчені і озброєні німцями для боротьби з непокірними людьми на окупованих територіях”. Що це бандити, бандити і ще раз бандити.

/ Прикро, що нікому не спало на думку, чому ж цих „бандитів” довгих десять років підтримувало населення. Вина за це лягає теж на Сталіна. Не було б сталінщини, не було б і бандерівщини. Зло породжує зло.

Як я уже говорив, багато українців зраділо приходу Червоної Армії на Західну Україну у 1939 році. Але дізнавшись, який отой сталінський „рай”, люди розчарувались. А коли почались арешти націоналістів, розстріли, то й зовсім упали духом. Ось чому, коли взимку 1942-1943 року розпочалась бандерівська боротьба проти німецьких окупантів, в УПА (українську повстанчу армію) вступали не тільки націоналісти, а й комуністи, комсомольці із східних областей України та інших республік СРСР. Це були в основному військовополонені, яким пощастило вирватись з таборів, оточенці, що переховувались по селах, хлопці й дівчата, що утікали з невідільницьких ешелонів, які везли їх на роботу до Фатерлянду.

Знав я особисто й багатьох командирів УПА, вихідців із Східної України. Воювали ці люди проти гітлерівців, продовжували й проти сталінської влади.

Сталінський терор породив терор бандерівський. Через винних постраждало багато й невинних”.⁴⁴

Висновок автора листа: „Бандерівщина була національно-визвольною боротьбою, хоч велась вона не кращими методами. Були в УПА бандити, були садисти, були грабіжники, але

переважна більшість — це хлопці й дівчата, які мали перед собою чітку ідею визволення України з-під сталінського ярма і тільки тоді припинили боротьбу, коли не стало тирана в Кремлі. Впевнений — не було б сталінщини, не було б і бандерівщини. Залишилися б жити тисячі й тисячі юнаків та дівчат, цвіт нашої нації”.⁴⁵

Наприкінці, для „підкріплення” своїх аргументів, Боб’юк згадує про газету „Комсомольская правда”, яка 11 грудня 1988 р. писала, що „Не всі в ОУН були бандитами, були там і такі, хто справді хотів добра своєму народові”. Чи скаже так наша українська газета?”

Інший зміст другого листа, що його автором був колишній учасник підпілля, „розкаяний” І. Гаман з с. Гудевичеве Іванівського району Одеської області. Серед іншого, він писав: „На своєму гіркому досвіді я знаю, що таке націоналістичний бандитизм. Не про долю народу піклуються оунівці. Вони, будучи ворогами соціалізму, ладні втопити всіх, хто не спиймає їхніх ідей, в крові. Як робили це бандерівці. Оунівці прагнуть сьогодні набути собі певний політичний капітал, щоб якомога більше одержувати грошей від своїх імперіалістичних покровителів. Арифметика ця, як на мене, досить проста і зрозуміла”.⁴⁶

В такому ж дусі написаний коментар Грузіна, як речника „офіційної лінії”. Він писав: „Ми не маємо наміру заперечувати факти сталінського терору на західноукраїнських землях, насильництво під час колективізації: що було, те було. Це дійсно не могло не викликати невдоволення Радянською владою у частини населення. Але ми маємо незаперечні документальні свідчення, в тому числі й оунівських провідників, про те, що ОУН служила вірою й правдою в роки минулої війни Гітлерові, фашизму. Тому й зброю, інше військове спорядження націоналісти отримували головним чином від німецько-фашистського командування.”⁴⁹ Свій коментар В. Грузін кінчав тим, що, мовляв, тоді коли ОУН-УПА-УГВР боролися за відділення України від Росії, „український народ у своїй більшості стоїть на інших позиціях, а саме, що Радянська Україна — невід’ємна частина Великого Радянського Союзу і в дружбі й братерстві радянських республік — її сила, запорука її державності”.⁴⁸ До такого коментаря, як то кажуть, будь-який коментар зайвий . . .

Питання переоцінки боротьби українського підпілля вимагали й поодинокі громадські та культурні діячі у різних контекстах на численних публічних мітингах у Львові і Києві та інших містах. Так, наприклад, кандидат у народні депутати СРСР, завідуючий кафедрою української літератури Тернопільського педінституту Р. Гром’як, порушив був питання про село Антонівці, яке було

ліквідоване після війни. В 40-их роках там був розташований штаб УПА-Північ, за що й покарано ціле село насильним вивозом. Гром'як писав у своєму „Слові до виборців”, що одним із перших його запитів „буде запит до правоохоронних органів: чому досі на карті Тернопільщини нема зниклого вже після війни села Антонівці, що в Шумському районі”.⁴⁹ Гром'якові відповів листом до редакції „Радянської України” М. Машталер, майстер текстильно-швейного об'єднання, закидаючи йому „лукавство” і злісні наміри . . . Машталер признав, що село Антонівці вивезли, і сьогодні лишилось тільки два хутори. Водночас він „пояснив”, що „Антонівці, за долю яких турбується професор, як жодне інше село на Тернопільщині в страшні роки бандерівського розгулу — тут ні перебільшити, ні зменшити — вкрило себе неславою, ставши місцем зосередження бандитського охвістя і його активних пособників. Оунівські головорізи обрали Антонівці за свою неофіційну столицю. Тут розташувався штаб Північної групи так званої УПА, діяла школа кадрів тієї „повстанської армії”, де проходили свій сатанинський вишкіл верховоди націоналістичних зграй. А в місцевій церкві висвячували їх. Тут вони влаштовували військові паради, звідси робили свої криваві набіги в сусідню Волинську область, Білорусію і Польщу. Ті самі Антонівці фашистські поплічники перетворили на криваве місце геноциду, рострілявши євреїв, знищивши не одну родину поляків, трупи яких кинули в криницю біля школи . . . Особливо лютували нелюди з груп „яструба”, „бистрого”, „солов'я”, по-звірячому розправляючись з тими, хто утверджував на західно-українській землі нове радянське життя. Ніхто з активістів не повертався живим, якщо в тій чи іншій справі приїжджав з райцентру в Антонівці . . .”⁵⁰

На початку жовтня 1989 р. академік Андрій Сахаров протестував проти того, що досі офіційно не визнано і не зареєстровано Товариство „Меморіал” як „громадську організацію”. Це стосується всього Товариства, тобто і українського „Меморіалу”. Але хочби яка і була подальша „офіційна доля” „Меморіалу”, його завданням залишалося не лише виповнення самих „білих плям”, а й, власне, зосередження всіх зусиль для визначення цілісності й суверенності української історії.

1. Катерина Зеленська, „Більше світла, більше совісті”, „Україна” н. 19, 7.5.89, стор. 2

2. Там же

3. Передача Радіо Свобода 11.3.89, 15:43, Архів Радіо Свобода
4. Катерина Зеленська, „Більше світла, більше совісті”, „Україна” н. 19, 7.5.89, стор. 2
5. Там же
6. А. Доценко, „Виступ М. Осадчого на Установчих зборах Львівського філіалу Товариства „Меморіал”, 29.5.89
7. Там же
8. Там же
9. Там же
10. Там же
11. Резолюція Установчої конференції Львівської регіональної історико-просвітницької організації „Меморіал”, „Поступ”, н. 6, липень 1989
12. Статут Львівської регіональної історико-просвітницької організації „Меморіал”, 27.5.89, Архів автора
13. Там же
14. Там же
15. Там же
16. Звіт Комісії в справі А. Лупиноса, „В Координаційну Раду українського товариства „Меморіал”, Архів автора
17. Леонтій Форостівський, „Київ під ворожими окупаціями”, В-во Миколи Денисюка, Буенос-Айрес 1952, стор. 74
19. Сергей Киселев, „Тайна Быковнянского леса”, „Литературная газета” н. 48/88, стор. 2
20. О. Абдуллін, „Правда Биківнянського лісу”, „Робітнича газета”, 13.4.89
21. Повідомлення Урядової Комісії, створеної рішенням Ради міністрів УРСР від 24 грудня 1987 року, „Радянська Україна”, 16.4.89, стор. 3

22. Сергей Киселев, „Тайна Быковнянского леса”, „Литературная газета”, н. 48/88, стор. 2

23. Повідомлення Урядової Комісії, створеної рішенням Ради міністрів УРСР від 24 грудня 1987 року, „Радянська Україна”, 16.4.89

24. Григорій Панчук, „Свідчення Олександра Калоша”, Матеріали УГС, Архів автора

25. Леонід Новиченко, „Українська радянська література в партійному та інтернаціональному вихованні трудящих — Доповідь на червневому пленумі правління Спілки письменників України”, „Літературна Україна”, н. 26, 25 червня 1987

26. „Справі перебудови — творчу ініціативу”, „Літературна Україна”, 28.7.88

27. І. Усенко, О. Ярмиш, „Ім'я повернене історії — з когорти „залізного Фелікса”, „Робітничка газета”, 5.3.89, стор. 3

28. В. Замлинський, „Портрет чекіста „Радимо почитати”, „Радянська Україна”, 7.4.89, стор. 3

29. Там же

30. Там же

31. Там же

32. У ЦК Компартії України, „Сільські вісті”, 11.8.89, стор. 1 і 3

33. Л. Нагорна, „Політична бесіда — Поле нашої дружби”, „Радянська Україна”, 22.1.88, стор. 3

34. Сергій Білокінь, „Михайло Грушевський — Постаті”, „Літературна Україна”, 21.7.88

35. В. Сарбей, „Як нам ставитися до М. Грушевського? З приводу деяких некомпетентних публікацій”, „Радянська Україна”, 27.8.88, стор. 2

36. Там же

37. Там же

38. В. Щербицький, „Про реалізацію настанов партконференції щодо вдосконалення ідеологічної роботи, розвитку міжнаціональних відносин, „Радянська Україна”, 11.10.88

39. У ЦК КП України, Радіо Київ — 1, 3.2.89, 8:00

40. Там же

41. Там же

42. Там же

43. Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, І. С. Хміль, „Назустріч пленуму ЦК КПРС „Про вдосконалення міжнаціональних відносин в СРСР” — Україна: діалектика історичного розвитку”, „Комуніст України”, н. 9, вересень 1989

44. Василь Грузін, „Два листи на одну тему — Бандерівщина проти сталінщини?”, „Сільські вісті”, 18.3.89

45. Там же

46. Там же

47. Там же

48. Там же

49. М. Машталер, „Лист до редакції — На захист чого ратоборствує Р. Гром'як?”, „Радянська Україна”, 19.3.89, стор. 2

50. Там же

10

11

12

13

ІНШІ НЕФОРМАЛИ

Серед цілої низки неформальних об'єднань і організацій слід окремо згадати про „Український культурологічний клуб” (УКК), який в 1987-1988 роках відіграв у Києві таку саму вагому роль як УГС з іншими неформальними групами у Львові. Якщо суспільною базою „Української Гельсінкської Спілки” був Львів і Львівщина та західні області України в загальному, то такою базою для „Українського культурологічного Клубу” був Київ і Київщина. Щойно в міру того, як УГС, Т-во Меморіал, і НРУ за перебудову поширювали і поглиблювали свою діяльність, а діячі УКК активно включались у працю цих об'єднань, УКК шораз-то більше передавав із своїх „агенд” іншим, і в другій половині 1988 року існував вже радше формально, а згідно діяв в контексті вищеназваних формацій. Олесь Шевченко як голова Київської регіональної організації УГС шораз-то більше концентрувався на своїй діяльності в УГС, Леонід Мілявський створив вміжчасі Українську національно-демократичну лігу (УНДЛ) (про неї пізніше) і очолив її, Сергій Набока заангажувався в УНДЛ і також в Товаристві „Меморіал” і т. д.

Початки УКК сягають літа 1987 р. В той час біля 200 представників української творчої інтелігенції України, головню з Київщини, об'єдналися в Український культурологічний клуб, що восени 1987 року отримав офіційну реєстрацію районного управління в одній з дільниць Києва. Завданням УКК було розбуджувати національну самосвідомість, боротися з національним нігілізмом, очищувати національний дух від шкідливих наслідків сталінсько-брежнєвської практики, виповнювати „білі плями” в нашій історії, зберігати історичні і культурні пам'ятки, вести акції на оборону навколишнього середовища, протестувати проти ядерного і хімічного занецищення України, відзначати історичні події і вшановувати національних героїв тощо. Так, УКК був активно заангажований у „викритті” і визнанні режимом голодомору 1933 р., у справі спалення українських архівів Погружальським та інших таких заходів.

Широку акцію УКК провів проти спорудження будинку-ідальні для курсантів Військово-політичного Училища у Києві на території Братської школи і Могилянської Академії, де спочили були Петро Конашевич-Сагайдачний, видатний вчений-сходознавець Василь Григорович Барський і де, можливо, серед зруйнованих поховань, находились їхні останки. У листі УКК з 4 жовтня 1987 р., на оборону садиби Київської Братської Школи та Могилянської Академії до Міністерства культури Української РСР, Київської міської Ради Народних депутатів і Міністерства оборони Української РСР, сказано, що „громадськість України

глибоко занепокоєна актом наруги з боку Військово-політичного Училища . . . і що зведення спорудження-ідальні — це символ хамського споживацтва. На якій же педагогічній системі засноване Військово-політичне Училище, коли воно дає своїм курсантам символічний урок наочності — викинути останки почесних громадян цього міста (Києва) і на цьому місці поставити — даруйте — корито. Якщо всі аргументи з боку історичної пам'яті, традиції і культури не діють на людей загіпнотезованих, засліплених силою, то потреба вдатися до останнього, найміцнішого аргументу — до байки Івана Крилова „Свиня під дубом” — і гласно признатися, що коріння дуба вже дуже пошкоджене, гілки по троху всихають, жолудів стає дедалі менше. Звичайно треба притягти до відповідальності перед законом і перед громадськістю за вчинену наругу керівників училища, Держбуду Української РСР та інші установи, причетні своєю участю або своєю байдужістю до певного порушення законодавства про охорону пам'яток історії та культури”.¹ Далі УКК вимагав, „щоб археологи та історики прочистили затоптані сліди й імена тих, хто був похований на почесному місці біля стін Києво-Могилянської Академії” і „треба прискорити виселення Військово-Політичного Училища з усіх приміщень Київського Братства і передати ці приміщення культурним установам”.²

„Нарешті, що ми вважаємо конче потрібним — влаштувати з участю курсантів Військово-політичного училища урочисте поховання останків сплюндрованих могил на подвір'ї Києво-Могилянської Академії в єдиній Братській Могилі з установленням пам'ятника, проект якого слід визначити шляхом гласного обговорення”.³

Листа підписали Євген Сверстюк, Олесь Шевченко, Степан Хмара, Віталій Шевченко, Ольга Матусевич. Лист цей був також схвалений на Загальних зборах членів та гостей УКК, де підписників набралось на 4 сторінки.

У жовтні 1987 р. УКК провів також акцію для вшанування пам'яті українського поета Василя Стуса, який загинув в концтаборі 4 вересня 1985 р. В цій справі вислали були також окреме звернення українські почесні члени ПЕН-Клубу до Міжнародного ПЕН-Клубу — Євген Сверстюк, Іван Світличний і Вячеслав Чорновіл. У своєму зверненні, адресованому президентові Міжнародного ПЕН-Клубу, вони просили вшанувати в січні 1988 р. пам'ять померлого в ув'язненні українського поета Василя Стуса, в день його 50-річчя, яке припадало на 6 січня 1988 р. У зверненні мовилось:

„Ми звертаємось до літературної громадськості нашої країни, до міністерства культури СРСР, до президента міжнародного ПЕН-клубу, до почуття солідарності поетів нашого часу з

закликом відзначити через ЮНЕСКО 50-ті роковини українського поета Василя Стуса. Це ім'я гідне такого відзначення, ім'я символічне для кінця ХХ віку. Всупереч течії, за найжорстокіших обставин, він проніс у руслі української традиції ідеали гуманізму, патріотизму, демократії. Він по лицарському зберіг вірність цим ідеалам до кінця. На таких людях тримається культура, її засади безкорисності, її дух відповідальності за долю рідної землі і планети. Ми певні, що наш заклик підтримають літературні кола Радянського Союзу і Заходу. У німців Василь Стус — давно визнаний поет. Для поляків він є найвищим репрезентантом української культури. В англomовному світі Стус виступає нашим репрезентантом культури і Дон-Кіхотського духу. Цей дух нині, як ніколи, потрібен для того, щоб зберегти духовну спадщину, пронести нерозмінною і передати її дітям”.⁴

18 жовтня 1987 р. це звернення підтримало і схвалило зібрання УКК. У січні 1988 р. УКК провів акцію в справі конституційного захисту для української мови. Анатолій Битченко, активний член Українського культурологічного клубу звернувся до Комісії законодавчих передбачень Верховної Ради УРСР з пропозицією щодо конституційного захисту української мови. Тобто, щоб українській мові надати права державної мови. На це звернення відгукнувся завідувач юридичного відділу Верховної Ради Ф. Бурчак, що попросив Анатолія Битченка на розмову. Ця розмова відбулася під кінець січня 1988 р. В ній брав участь також Олесь Шевченко, інший активний член клубу. Ф. Бурчак повідомив, що „в плані” захисту української мови на наступній сесії ВР УРСР, що має відбутися в червні, буде додано до закону про народну освіту абзац приблизно такого змісту: Задля поглиблення ґрунтового вивчення української мови створюються і забезпечуються всі потрібні умови. Ф. Бурчак згадав, що Білорусія вже ввела такий абзац, який раніше існував в цьому законі тільки окремим абзацом що до російської мови, тепер Україна хоче аналогічний такий абзац ввести. Однак що до того, щоб надати українській мові конституційного захисту, себто, щоб уважати її державною мовою УРСР, то такого питання в ВР УРСР взагалі не розглядають і воно не стоїть навіть в програмі дискусій.

„Забезпечення потрібних умов”, про які говорив Ф. Бурчак, стосується виключно пункту, що крім тієї мови, якою навчаються в даному учбовому закладі, учні чи батьки мають право вибрати для навчання ще одну мову народів СРСР.

Олесь Шевченко запитав, чи можна тоді при демократичному застосуванні цього закону, коли хтось навчається в українському закладі, вибрати замість російської мови, наприклад, грузинську. На те Ф. Бурчак відповів: це неможливо, бо для вивчення

російської мови, яке має бути поглиблене і ґрунтовне, в законі існує окремий абзац, що забезпечує російській мові потрібні умови. Такий самий абзац, який в законі існує для вивчення російської мови, білоруси тепер застосували для своєї мови, і це хоче перевести також ВР УРСР. Під кінець Бурчак, однак, додав, що таке юридичне введення вищеназваного абзацу не скасовує правопорядку, що батьки та діти можуть вибрати іншу додаткову мову самі. Він не заперечив, що тут виникає суперечність: Бо ж щодо російської мови такий абзац недвозначний і залізний, він говорить виразно про забезпечення умов вивчення російської мови, а щодо української мови, то він законної сили не має. У розмові з Ф. Бурчаком заторкнено також питання мови діловодства, на що Бурчак відповів, що в ВР УРСР діловодство ведеться українською мовою. Однак, відвідувачі ствердили, що під час їхньої аудієнції із 9 розмов, що їх провів завідувач юридичного відділу, 7 були російською і тільки дві — українською мовою. На зауваження Олеся Шевченка, що Спілка письменників України звернулася до Верховної Ради з пропозицією-проханням надати українській мові конституційного захисту, Ф. Бурчак махнув рукою і відповів, що Спілка має свій спеціальний інтерес в тому, бо її члени здані на українського читача. Він заявив, що коли цей закон, що його сьогодні піддають критиці, ухвалювали, то письменники, багато з яких є депутатами Верховної Ради, автоматично піднімали руки, а проголосивши прийняття закону, ніхто з них не заперечував проти цього закону.

Після цієї розмови Олесь Шевченко в кінці січня 1988 р. взяв участь в зборах громадськості шанувальників української мови, що були влаштовані від імені Спілки письменників України, в яких брало участь кількасот осіб. Лекцію на тему „Мовне будівництво у 20-их роках в Україні” читав відомий мовознавець, академік М. Жовтобрюх. Після лекції Олесь Шевченко поінформував аудиторію про розмову у Верховній Раді. Сергій Плачинда, щоправда, домагався, щоб він дотримувався рамок викладу і говорив лише до теми про 20-ті роки. Однак дискусію спитав присутніх, чи їх цікавить інформація про відвідини в Верховній Раді. Зібрана громадськість закликала його говорити, і він дав звіт про відбуту розмову з Ф. Бурчаком. Закінчив він свій виступ словами: „Якщо ти академік, то ліпше, ніж захищати недемократичні закони, вийти з Академії Наук, а якщо ти письменник, то краще скласти з себе депутатські уповноваження і вийти з Верховної Ради, тому що письменником можеш ти не бути, а громадянином бути повинен”.⁵ Це закінчення присутня публіка схвально зустріла оплесками.

У березні 1988 р. УКК відзначив у Києві Шевченківські дні.

Вперше після 1971 р. в Києві 9-ого березня 1988 р. перед пам'ятником Тарасові Шевченку відбувся несанкціонований владою мітинг, присвячений дню народження поета. На майдані, що напроти Київського університету, зібралися близько 150-ох представників незалежної громадськості. До ніг пам'ятника було покладено вінок із червоної калини та пшеничного колосся. Напис на стрічці: „Великому Кобзареві від Українського культурологічного клубу”, а також десятки букетів із живих квітів. У виступах Ігоря Бондаря і Сергія Набоки було підкреслено виняткове значення для української нації творчості й особи поета-мученка, його гуманістичних ідей. Їхні слова були пройняті гіркотою та болем за трагічний сучасний стан рідної культури. Вони закликали всіх патріотів до роботи над відродженням національних цінностей у братньому єднанні та християнській любові. Олесь Шевченко закликав громадськість збойкотувати офіційну ухвалу перенесення щорічного Шевченківського свята зі столиці України до обласних центрів (по-чергово) і на два місяці пізніше від пам'ятних дат. Учасники свята читали вірші Кобзаря, співали пісень на слова поета, зокрема „Думи мої, думи” та „Заповіт”, а також народні пісні. Голова ради Українського культурологічного клубу Сергій Набока оголосив, що згідно з традицією, чергове зібрання Шевченківського свята відбудеться на цьому ж місці 22-го травня 1988 р. Люди в цивільному та офіцери міліції, спостерігаючи зібрання, стояли осторонь і не втручалися, але після закінчення мітингу, що тривав півгодини, супроводжували його учасників. Уже наступного дня стало відомо, що в деяких установах ідеологічної сфери поширювалися чутки, ніби члени Українського культурологічного клубу перед пам'ятником Тарасові Шевченку закликали „бити москалів”.

До речі, такого роду провокаційні наклепи режимні чинники поширювали дуже часто, і не тільки в Києві, а й у Львові та в інших містах України. Так само не тільки щодо УКК, але й УГС і навіть НРУ.

Наступне шевченківське свято провів Український культурологічний клуб 13 березня 1988 р. на Подолі, на вулиці Олегівській у приватному будинку, де в січні 1988 р. мало місце свято, присвячене пам'яті поета Василя Стуса. Зійшлося біля 100 людей, двері будинку були навстіж відчинені. Вступну доповідь читав відомий київський літературознавець Євген Сверстюк. Його представлення постаті поета було незвичне і цілком інше, ніж представляють Шевченка офіційні вчені та інтерпретатори. Самодіяльні артисти співали пісні та читали поезії Шевченка. Олесь Шевченко поділився своїми спогадами з дитинства на Житомирщині, коли в школах ще жила традиція Шевченківських

святкувань, де ще кожна класа влаштовувала свій Шевченківський день, а опісля гуртом ціла школа для населення організувала День Шевченка з декламаціями та співами. Звичайно ціла місцевість брала в тому участь, бо культ Шевченка панував тоді ще в кожній українській хаті. Як контраст до цього образу, він зачитував замітку з київської газети „Прапор комунізму”, кореспондент якого в день народження поета, 9-го березня, відвідав київську середню школу номер 109, що носить ім'я Тараса Шевченка. Кореспондент походив між учнями та вчителями питаючи їх, що то за день. Відповідали різне, тільки, як виявилось, ніхто ні з учнів, ні з вчительського складу не пригадав, що це саме день народження поета, ім'я якого носить їхня школа. З гіркотою закінчив Олесь Шевченко свій виступ словами: Ось до чого довели націонал-нігілісти та унтера. Виявилось, що на Шевченківському вечорі були присутні: Перший секретар райкому партії Подільського району Іван Миколайович Салій, завідувач відділу культури цього ж району Катерина Іванівна Волинець, секретар райкому партії Надія Данилівна Петренко, а також кореспонденти Людмила Белецкая від „Комсомольського знам'я” та Сергій Тодьма від „Вечірнього Києва”. Сергій Набока, голова Ради клубу, помітивши першого секретаря райкому попросив його сказати зібраній аудиторії кілька слів. Салій мусів вийти серед кімнати, говорив він мало, однак, попросив членів ради клубу залишитися після вечора на розмову. Ця розмова відбулася в дещо напруженій атмосфері, бо Іван Салій висловив своє незадоволення з приводу доповіді Євгена Сверстюка і очікував, що його присутні підтримають. Тим часом, всі присутні члени клубу (15 осіб) підтримали Сверстюка. Олесь Шевченко закінчив розмову закликом до українських партійних функціонерів підтримували лінію Політбюро ЦК КПРС і генсека Горбачова, а не Щербицького та його команди. Салій відповів, що все ж таки треба шукати з владою якоїсь спільної мови.

Інакше закінчився Чорнобильський мітинг:

26-го квітня 1988 р. у Києві „Український культурологічний клуб” організував мітинг, присвячений другій річниці катастрофи у Чорнобилі. Напередодні відбуття мітингу членів клубу Олександра Шевченка, Ларису Лохвицьку та Сергія Набоку викликали до прокуратури Радянського району міста Києва, де їх попередили, аби не влаштовували мітингу. Мітинг таки відбувся. Через годину міліція і „люди в цивільному” розігнали демонстрантів. Того ж дня затримано п'ятдесятьох осіб. Колишнього політв'язня, журналіста Олександра Шевченка засудили до п'ятнадцятьох діб адміністративного арешту.

7-го липня 1988 р. у Києві в Зеленому театрі відбувся мітинг „Народної спілки сприяння перебудові”. На мітингу виступив,

зокрема член „Українського культурологічного клубу” Леонід Мілявський, який закликав звільнити й реабілітувати всіх політичних в’язнів. (До речі, на початку 80-тих років Мілявського запроторили були до таборів примусової праці за цю саму вимогу.)

Дуже популярними у Києві були дискусійні вечори, що їх організував „Український культурологічний клуб”. До жовтня 1987 р. таких вечорів було п’ять. На них обговорювались такі теми:

- 1) Українська культура — фасад і реальність,
- 2) Український філософ Григорій Сковорода — життя, творчість та філософські погляди,
- 3) Актуальні питання екології,
- 4) Спроба збереження пам’ятників історії та культури,
- 5) Білі плями в історії України.

На кожному з вечорів було 400 до 500 осіб.

П’ятий вечір на тему „Білі плями в історії України” відбувся 18 жовтня 1987 р. Докладав Леонід Мілявський, відкривав вечір Сергій Набока. Вечір пройшов успішно. Наступного дня, 19 жовтня 1987 р. у „Вечірньому Києві” з’явилася погромницька стаття Олександра Швеця, скерована проти діяльності і членів УКК. Це був початок інтенсивної кампанії проти УКК по всіх лініях. Після появи цієї статті почали вимагати від членів клубу перереєстрації, мовляв, районна реєстрація не вистачала. Голова Управління культури міста Києва Безверхий Микола Дмитрович настоював на тому, що УКК мусить бути затверджений Міською радою. Безверхий теж вимагав зміни статуту клубу і зокрема домагався включити до програми клубу пасус про те, мовляв, що клуб обов’язково дотримуватиметься марксистсько-ленінської ідеології. А покищо приміщення клубові відібрали. Внаслідок цього — ширші зібрання неможливі, і члени Клубу мусіли збиратися по секціях в приватних мешканнях.

Сама стаття Швеця нагадувала типову атаку застійнобрежневських часів. Вже саме звернення під час відкриття вечора „Панове” не подобалося авторові статті. Не подобалася й сама тема вечора, а тим більше доповідь Мілявського. Зокрема деякі „терміни”, що їх вживав Л. Мілявський, і тоді Швец „все зрозумів”. Він писав:

„Я вже виразно розумів, чому доповідач Л. Мілявський лише озвучував свої „Білі плями”, обравши, хоч як це дивно, з багатовікової історії України лише такі „певні” її фрагменти, як, наприклад, сумної пам’яті 1933 рік. Розумів, звідки, з якого „арсеналу”, наприклад, було почерпнуто доповідачем та деякими ораторами вислови на зразок „штучний голод на Україні”, „знищення культури”, „геноцид”, „система тоталітарної

влади'', ,,боротьба за права людини, за права нації'', ,,режим'', ,,мордовські табори'' тощо. (Здавалося, ще трохи — й залунають звичні в даному контексті слова: ,,Ви слухаєте ,,Голос Америки'' з Вашингтона'' або ,,говорить радіо ,,Свобода''. Та однак цього разу все це долиняло не з Вашингтона й не з Мюнхена, а з мікрофона, встановленого в танцювальному залі ,,Сучасник''!)''⁶. Далі Швець писав, що він зрозумів також, чому співробітники агенства ЮСІА, яке мало саме тоді виставку ,,Інформатика в житті США'' та деякі співпрацівники ,,Голосу Америки'', Р. Хом'як, М. Перейма, В. Лимонченко й П. Фединський ,,знайшли час побувати на засіданнях ,,Українського культурологічного клубу''.⁷ Мовляв, вони знаходили своїх однодумців у членах Клубу. А хто ж ці керівні члени Клубу? І Швець почав їх ,,малювати''. Так він собі пригадав, що Сергія Набоку ,,було впіймано за руку з його однодумцями Ларисою Лохвицькою, Леонідом Мілявським та Інною Чернявською під час розклеювання в місті підбурливих листівок. Чи ба, знайомі всі обличчя! Це ж тепер вони стоять біля керма створюваного в Києві нового ,,неформального'' клубу. Тоді, щоправда, їхній ,,клуб'' називався дещо інакше — ,,київський демократичний'' (КДК). Та й прихильників загалом у них не було. Бо не багатьом до душі припадали колективні читання віршів і ,,хартій'', в яких робітничий клас називався ,,реакційним'', в яких стверджувалось, що Радянська влада з моменту закінчення громадянської війни буцімто веде ,,війну проти власного народу''. І вже зовсім мало хто погоджувався разом з Набокою, Лохвицькою і Чернявською розклеювати по місту листівки із закликком підтримати проголошений Сполученими Штатами бойкот Московської Олімпіади 80.

Уже тоді Лохвицька акуратно й старанно вела конспекти наклепницьких передач західних радіоцентрів. Уже тоді вони любили картинно, театральню похизуватися — хоч у чомусь, хоч якось . . . ,,Співвітчизнику!'' — отак пишномовно звучало перше слово власноруч ними розмножених листівок''.⁸

З Олеся Шевченка зробив Швець представника ,,старшого покоління тих, які у створенні УКК вбачають відродження своєї минулої протиправної діяльності у її нинішньому легальному, так би мовити, варіанті''.⁹

Адже це він, Олесь Шевченко, зачитував текст звернення до ,,можновладців'', ,,він непомітно диригував звернення до ,,можновладців'', ,,він непомітно диригував присутніми у великому танцзалі однодумцями, що виходили один за одним уперед і, як Степан Хмара, мало не криком видихали в мікрофон свою майже патологічну ненависть до всього радянського.

З неслабною увагою стежив за кожною дією спектаклю і Євген

Сверстюк. Прем'єра явно вдавалася. І не зумівши приховати почуттів, що переполюювали його, зрадивши свою звичну обережність, він піднявся і, взявши мікрофон, висловив найпотаємніше, найболіліше. Ось коли відразу ж стало зрозумілим, хто справжній режисер цього своєрідного театру тіней.

Після довгої гнівної тиради на адресу всіх і всіляких професіоналів — „фальшивомонетників” від літератури, від історії тощо, які тим тільки і займаються, що обманюють людей, він звернувся до „обманутої молоді”, закликавши до „світлих вчинків” . . . До „світлих вчинків” закликав, помітьте, той самий Євген Сверстюк, два рідних брати якого в роки Вітчизняної війни перебували в банді ОУН. Сам Є. Сверстюк теж вступав у конфлікт із законом, як, втім і Олесь Шевченко, і Віталій Шевченко, і Степан Хмара, що стояли біля витоків створення підпільного журналу „Український вісник”, який активно використовувався буржуазною пропагандою в ворожих нашій країні кампаніях . . .

Ось таким я бачу тепер цих активістів „Українського культурологічного клубу”, які залучили до своєї роботи й Анатолія Битченка, що недавно відбув покарання за скоєний ним кримінальний злочин. Саме ці „авторитети” стоять зараз за лаштунками театру тіней під вивіскою УКК”.¹⁰ Коротко: на думку Швеця УКК — це не клуб, а „ретлянслятор ворожих нам радіоголосів . . .”¹¹

Після появи статті О. Швеця „Театр тіней” у „Вечірньому Києві” чотири представники УКК ходили до ЦК Компартії України, щоб опротестувати ці напади. Їх, однак, тут не прийняли. Тоді вони пішли до Миськради, де їм порадили написати протестну статтю до редакції „Верічного Києва” і ще краще передати її безпосередньо головному редакторові. До редакції вибралися 5 осіб домагатися, щоб дали місце в газеті спростувати закиди. Головний редактор, Карпенко, обіцяв довести їх позицію до читачів. Але коли дійшло до конкретизації цієї обіцянки, то вмістити спростування відмовилися. Натомість запрошено без відома членів клубу на розмову до редакції близько 30 людей з різних інститутів та установ, не попередивши членів клубу, що відбудеться така зустріч. З боку клубу взяли участь Олесь Шевченко, Сергій Набока, Леонід Мілявський, Вадим Малиновський. Їх посадили за малим столиком посеред кімнати, а всі інші розсілися попід стінами. Дивилися на членів клубу з усіх боків, як хтось з них щось казав, клацали фотоапаратами прямо в обличчя, знімали все говорене ними на магнітофонну стрічку. Члени клубу прийшли були тільки запитати, чи допустять згідно з демократичними засадами відповісти на закиди пасквіллю в „Вечірньому Києві”. Коли ж автор статті,

Олександр Швець встав і хотів їм дати якесь вияснення, члени клубу покинули кімнату.

14 листопада 1987 в суботу вранці до Головного управління культури пішли Олесь Шевченко, Ольга Матусевич, Леонід Мілявський та Катерина Зелінська, кореспондент журналу „Україна”, (як приватна особа). Тут вони вислухали чергові зауваження щодо статуту клубу. Управління вимагало зміни статуту. Відхилено прохання допустити загальні збори, справу зволікали, поки не буде затверджений статут. Не дали приміщення. Вимоги щодо статуту для членів клубу були несприйнятні; від них домагалися, щоб обов’язково дотримуватися марксистсько-ленінського світогляду. На відповідь, що між ними є і безпартійні та віруючі, і вони не збираються ставати філіалом партійної школи, голова управління культури Безверхий відповів: А чому ж би ні? Розходження під час розмов концентрувалися навколо пункту програми клубу „Боротися проти будь-яких проявів шовінізму та національної обмеженості . . .” Голова Безверхий вимагав там вставити тільки пункт „Боротися проти українського буржуазного націоналізму”. На запитання Олесь Шевченка, про який український буржуазний націоналізм може бути мова після 70 років радянської влади, Безверхий спитав: Де Ви бачили у нас шовінізм? На відповідь: Є російський великодержавний шовінізм, Безверхий обурено сказав, що в статуті обов’язково мусить бути вставлено пункт про боротьбу проти українського буржуазного націоналізму. Поставлено також вимогу, що без писемного дозволу Головного управління культури ніхто з не членів клубу не зможе ходити на їх зібрання; отак, публічних вечорів, на які збиралося близько 400 людей, не буде. Безвершого спитали, звідки він бере право розпоряджатися клубом, адже генсек Горбачов заявив, що ніхто не має права претендувати на контроль громадських організацій. Заступник мера міста Києва Галина Менгерес, що була присутня при розмові, на це відповіла: Давайте не будемо займатися політичною ідеологією . . .

Очевидно, що такі „опінії” Безвершого і Менгерес не були тільки їхніми особистими, а віддзеркалювали передовсім погляди і настанови їхніх зверхників, тодішніх керівних чинодралів в ЦК КПУ.

На домагання представників клубу, що вони мусять на зборах клубу обговорити ті претенсії, які до них мають, голова Безверхий відповів, що кілька представників в Управлінні мають все це з ним обговорити і про це повідомити клуб. На це йому відповіли, що це погляди демократії передгорбачовського періоду, і на думку членів клубу кінечне широке обговорення справи. Тоді Безверхий, зі свого боку відповів, що демократія це не анархія і якщо клуб збереться без дозволу, то це буде

„остання крапля”, що покладе край існуванню клубу. Члени клубу вирішили були звернутися до Верховної Ради СРСР, а тим часом збиратися окремими секціями (Всіх секцій було 5).

15 листопада 1987 р. пополудні на естраді під відкритим небом зібралися близько 150 членів обговорити поточні справи. Зібраних не розганяли, не втручалися, хоч прислали немало міліції.

В той сам час у „Вечірньому Києві” друкувалися масово організовані тенденційні листи, скеровані проти УКК, його діяльності і поодиноких членів. 14 листопада 1987 р. „Вечірній Київ” вмістив два короткі листи на оборону УКК („Відкритий лист панові Швець” і „Журналіст проти демократії”), а всі інші були гостро спрямовані проти Клубу. Одне слово: це був виняток, який підтверджував протилежне „правило” . . .

2 грудня 1987 р. „Вечірній Київ” опублікував „огляд листів” під промовистим заголовком: „Яким же бути клубу?” В основному це було повторення „аргументації” і „фактажу” О. Швеця із його статті з 19 жовтня 1987 р. із деякими „доповненнями”. Так, наприклад, про керівників УКК сказано: „В „активі” доброго десятка членів і керівників УКК — 13 судимостей за статтями 62 і 187 Кримінального кодексу УРСР (відповідно „Антирадянська агітація і пропаганда” та „Поширення явних вимислів, що плямують радянський і державний лад”). Погодьтеся, навіть для застійного періоду цього забагато. І лише пощадивши самолюбство С. Набоки, Л. Лохвицької та інших, О. Швець не сказав про це в своїй публікації. Що ж стосується члена УКК А. Битченка, згадка про давню судимість якого викликала шквал обурення в його друзів, то можливо нагадати їм й про те, що, крім судимості 1969 року, коли за викрадення й умисне знищення державного майна його було засуджено до 8 років позбавлення волі, Битченка судили і зовсім недавно. В грудні 1986 року за повторне впродовж року управління автомобілем у нетверезому стані його було засуджено судом до штрафу в сумі 300 карбованців та позбавлення водійських прав строком на 5 років”.¹² Або про програму УКК: „як читач ознайомиться з „Положенням” про УКК, де йдеться здебільшого про „вивчення і поширення знань про минуле й сьогодення української культури серед людей різного віку, соціальних прошарків та національностей, виховання в них національної самосвідомості й міжнаціональної поваги”, він і зовсім ризикує заплутатися в тому, що відбувається. Ну, хіба дещо збентежить його повна відсутність у 8-сторінковому „Положенні” слів „радянська” і „соціалістична”, здатних охарактеризувати ту культуру, літературу, історію, яку — поряд з культурою і літературою дореволюційного періоду — мали, здавалося б, теж вивчати і широко пропагувати члени

„культурологічного клубу”. Та ні. Слово „радянський” зустрічається на 8 сторінках стислого машинописного тексту лише один раз, та й то у власному іменнику — Радянський фонд культури”.¹³

Не бракувало тут і пересторог та домагань рятувати молодь і непоінформованих громадян перед „небезпечною діяльністю” УКК: „Та за яким правом керівники УКК, спекуюючи на незнанні численною (в більшості своїй — молодіжною) аудиторією цих фактів, тут-таки роблять знайомі нам хіба що з передач ворожих радіоголосів висновки: якщо голод, то обов’язково — „штучний”, якщо трагічні його наслідки, то неодмінно — „геноцид”, якщо пожежі в бібліотеках, то „отже” — „зловмисне знищення”?”¹⁴

Дісталось цього разу і В. Чорноволові за його листа до „Вечірнього Києва” з приводу „Інтерв’ю з-під поли” і за видання „Українського вісника”, а також С. Тельнюкові за те, що домагався перегляду справи Василя Стуса. До речі, як сказано в „огляді листів”, „дискутувати з товаришем Тельнюком з приводу долі особисто йому знайомого В. Стуса (що помер, між іншим, у виправно-трудовай колонії переконаним ворогом Радянської влади), не будемо. Час справді все поставить на свої місця. Та от не погодитися з твердженням автора листа про те, що „все-таки клуб необхідний” просто не можна. Про це йшлося в публікації „Театр тіней”, про це пишуть нам десятки киян. Клуб, що вивчає й пропагує українську культуру (і радянську, соціалістичну зокрема), звичайно ж, потрібний. Важливо лише, хто і в якому напрямі вестиме в ньому роботу”.¹⁵

На додаток до підсумкового огляду листів, опубліковано також немало листів, звісно, проти УКК. Хоч і тут був „виняток, який підтверджував правило” . . . Опубліковано також короткого відкритого листа відомої української правозахисниці і політв’язни Оксани Мешко і „рядки з листів” двох авторів. Копія відкритого листа була послана також Голові Спілки журналістів УРСР і Керівництву Українського культурологічного клубу. В листі О. Мешко сказано:

„19 жовтня ц. р. у часописі „Вечірній Київ” було надруковано статтю „Театр тіней”, або Хто стоїть за лаштунками так званого „Українського культурологічного клубу”.

Заголовок інтригуючий — зміст обурливий.

Що являє собою цей безапеляційний і, з усією відповідальністю скажу, соціально шкідливий виступ? Автор називає засідання УКК розіграним спектаклем. Та насправді запланованим тенденційним було не засідання, а сам виступ автора. Це стає зрозумілим, варто лише звернути увагу як кореспондент висмикує і смакує дрібниці (від форми звертання

доповідача до публіки, до сцени із запискою з залу). Як негативний фактор в роботі УКК він називає: „Залучили до своєї роботи Анатолія Бітченка (криміналіст)”. Спитати, хіба не схвально, що колишній кримінальник в стані сприймати дух часу, а журналіст в час всенародної перебудови здатен лише глузувати з того, чим повинен перейматися бодай формально, так би мовити, „по долгу служби”?

О. Швець намагається ввести в оману читачів вже тим, що УКК, мовляв, клуб „неформальний, як полюбляють називати” і представляє його мало не нелегальною організацією. Він замовчує, що УКК затверджено Подільським райкомом партії, який ознайомлений і з його програмою. (Від редакції: Подільський райком партії УКК не затверджував).

Це по-перше. Інша „неточність” стосується його діяльності. Мета клубу визначена самою назвою — культурологічний. Тобто, це методичний центр української культурної громадськості, а не просто організаційний осередок по проведенню суботників по відкопуванню старовинних пам’яток культури. О. Швець навмисне протиставляє одне одному, намагаючись довести, що керівництво УКК під лозунгами практичної діяльності по відновленню пам’яток старовини та інше, приховує свою справжню мету — розповсюдження ворожих ідей.

Хто йому так дозволив тлумачувати?

Справа, якій вирішив присвятити себе новостворений клуб, корисна й потрібна, поза всяким сумнівом, варто лише уважно познайомитись із програмою його діяльності”.¹⁶

З двох інших листів „Вечірній Київ” опублікував тільки „рядки”: „Надто вже нагадує поведінка кореспондента О. Швеця поведінку такого ж перестрахувальника, що йде на повіді унтерів Пришибієвих, ущербних людей, які не поважають культуру свого народу, звикли слово „народ” бачити і чути лише з казенних джерел, офіційних каналів та висловлювань „великих особистостей”, помазаників божих від бюрократії.

Який же контраст становлять виступи людей, які згуртувалися навколо самовідданого ядра клубу, його ради, з убогими штампами журналіста (чи швидше поліцейського репортера) О. Швеця.

А. А. Руденчик, інженер-гідротехнік.

Це брудний наклеп, сфабрикований безпринципним О. Швецем та його натхненниками унтер — пришибієвими, що ховаються за його спиною, проти чесних українських патріотів.

М. Г. Лисенко.”¹⁷

Звісно, така „постановка” „Вечірнього Києва” та інших медій — не була випадковою. Йшлося про те, щоб викликати враження, мовляв, „громадськість” суцільно, за дуже малими винятками,

засуджує УКК і його діяльність. Насправді ж було зовсім інакше. Чисельні листи на оборону УКК і проти О. Швеця та інших пасквілянтів „йшли до коша”, чи як дехто твердив, відсилались просто до КГБ . . . А там вже знали, що з ними робити, і час, як дехто сподівався, пишучи про Стуса і Тельнюка, „поставить все на своє місце” . . .

Водночас велася шептана пропаганда, що УКК це „націоналісти”, які збираються „бити москалів” . . .

Це спонукало Олеся Шевченка написати відкритого листа до росіян РСФСР „Перебудова в небезпеці”, в якому він вказував на те, що в той час, коли літератори і творча інтелігенція на Україні підтримують перебудову і активно в ній ангажуються, партійні ідеологи та їхній апарат її саботують. Шевченко писав: „Консерватисти перетворили Україну у заповідник брежнєвщини” і закликав росіян допомогти українцям у перебудовному процесі. Копії листа Шевченко вислав до „Советской культуры”, „Литературной газеты”, А. Яковлева, академіка Д. Лихачова, до голів письменницької і інших Спілок та до окремих діячів культури. До листа додано копії статті О. Швеця з „Вечірнього Києва”.

Однак попри пресову кампанію й шептану пропаганду партійного апарату проти УКК, Українська громадськість Києва сприйняла працю Клубу позитивно і з задоволенням, що нарешті стала ширитися жива думка і що це допомагало процесові перебудови.

* * *

Подібні завдання як Товариство „Меморіал” і УКК, поставила собі Ініціативна група Української Асоціації захисту історичного середовища (УАЗІС) на початку 1989 р. Головою Ініціативної групи була Л. Скорик, її членами — А. Бойко, В. Вечерський, Д. Корчинський, І. Кучеров, О. Пламаницька, О. Федорук. У своєму рішенні створити УАЗІС вони керувались тим, що, як сказано у їхньому проекті Програми УАЗІС, у 5-ім пункті: „Державна система охорони пам’яток історії та культури сьогодні фактично спрямована не на збереження пам’яток, а на їх поступовий занепад і руйнацію, про що переконливо свідчить практика. Ми щорічно втрачаємо 1 відсоток пам’яток історії та культури лише з того реєстру, який перебуває під охороною держави. Величезна ж кількість пам’яток досі не досліджена, не поставлена на державний облік і взагалі не відома, не маючи жодного юридичного права на збереження.”¹⁸

Якщо ж йдеться про Товариство охорони пам’яток історії та культури, то воно теж не виконувало своїх функцій. Про це й

мовилось у 6-ому пункті проекту Програми: „Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, що було покликане, як громадська організація, активно допомагати справі збереження історико-культурної спадщини, протягом багатьох років зазнає посиленого тиску з боку партійного та державного апарату і сьогодні перетворилося з громадської на суто бюрократичну інституцію міністерського типу. Громадськість практично усунуто від вирішення кардинальних справ Товариства і позбавлено можливості і діяти в межах існуючого законодавства про охорону пам'яток історії та культури.

Тепер, коли в усьому цивілізованому світі нормою практики збереження культурної спадщини стала не поштучна охорона окремих пам'яток, взятих на облік, а комплексний захист всього історичного середовища, і державні органи охорони пам'яток, і Товариство, не здатні підпорядкувати свою бюрократичну структуру і методи роботи актуальним вимогам часу. Їх членована структурно-організаційна система, в межах якої історичне середовище механічно розкладається на типи пам'яток, котрими займаються різні підрозділи, стає гальмом на шляху ефективної охорони культурної спадщини. Розчленування сфер відповідальності на практиці обертається повною безвідповідальністю за схоронність історичного середовища загалом”.¹⁹

У виду цього, мовилось далі у проекті Програми:

„7. За таких умов Українська Асоціація захисту історичного середовища ставить питання саме комплексної охорони історико-культурної спадщини в руслі прийнятої в 1987 р. у Вашингтоні Міжнародною радою з питань пам'яток та пам'ятних місць (ІКОМОС) „Міжнародної хартії про охорону історичних міст”, яка зазначила, що ефективна охорона історичних міст є частиною єдиної політики економічного і соціального розвитку держави. Отже Асоціація ставить за мету компенсувати відсутність дієвого громадського контролю як за станом пам'яток, так і за діяльністю державних органів в цій сфері, а також стати дієвим органом впливу на державну владу шляхом проведення науково-пропагандистської роботи. Асоціація передбачає постійні контакти з органами державної влади, звернення до депутатів Рад всіх рівнів, проведення громадських конференцій, мітингів.

8. Виходячи з вказаної мети завданням Асоціації є:

- популяризація наукових знань про внесок українського народу в культурно-історичний доробок людства;
- інформування громадськості по широкому колу питань, пов'язаних з станом історичного середовища України;
- сприяння поверненню до духовної скарбниці народу невідомих або забутих пам'яток історії та культури та внесення їх до державних охоронних реєстрів;

— ефективна охорона пам'яток шляхом повернення їм функціонального призначення, максимально наближеного до історичного; зокрема передача об'єктів культового призначення релігійним громадам;

— пильнування за дотримання державними органами вимог міжнародних угод по охороні культурної спадщини, підписаних СРСР та УРСР;

— сприяння приведенню державного законодавства по охороні пам'яток культури у відповідність міжнародному рівню.”²⁰

Свою діяльність УАЗІС вбудовувала у цілісний контекст розвитку перебудови і в зв'язку з цим заявляла про свою підтримку Народного Руху України за перебудову:

„10. Реалізація програмної мети та завдань Асоціації реальна лише за умови дальшої демократизації суспільства, що неможливо без участі в перебудові широкої громадськості. Тому Асоціація проголошує себе групою сприяння Народному рухові за перебудову.”²¹

У проекті Статуту, у відділі про „Загальні положення”, було сказано:

1. Українська Асоціація захисту історичного середовища є добровільною громадською організацією, яка ставить своєю метою комплексне збереження пам'яток культури, історії, містобудування, архітектури, археології, мистецтва, етнографії, природи, історичних ландшафтів тощо, які формують культурно-історичне середовище і знаходяться на території розселення українського народу. Асоціація діє відповідно до статей 49 та 66 конституції УРСР та пункту 39 „Положення про охорону та використання пам'яток історії та культури (Постанова Ради Міністрів СРСР No. 865 від 16.03.82 р.), а також „Міжнародної хартії про охорону історичних міст.

2. Для досягнення проголошеної мети Асоціація здійснює громадський контроль за станом історичного середовища і пам'яток, за діяльністю державних органів в цій сфері, співпрацює з державними, громадськими, науковими, радянськими, партійними, кооперативними інституціями та приватними особами, організовує та здійснює практичні заходи по охороні пам'яток, погоджує проекти забудови та реконструкції історичних поселень. Асоціація проводить широку пропаганду історико-культурної спадщини за допомогою засобів масової інформації.

3. Асоціація будує свою роботу на засадах самоуправління та федерації ініціативних груп, гласності, законності, при заохоченні активності та творчої ініціативи її членів, у взаємодії з іншими громадськими організаціями. Асоціація не протиставляє себе

жодній з існуючих громадських організацій, а доповнює їх, в тому числі в тій сфері, котра досі не була предметом громадської діяльності.

4. Для роз'яснення і пропаганди цілей і завдань, зазначених у Програмі, Асоціація видає свій часопис — друкований орган УАЗІС.

Організаційну структуру визначалось так:

1. Основною структурною одиницею Асоціації є ініціативна група. Ініціативні групи створюються за територіально-виробничим принципом та на засадах спільності інтересів. Рішення про створення ініціативної групи приймається на загальних зборах бажаючих вступити в члени Асоціації, якщо їх не менше 5 осіб. Ініціативна група може стати складовою Асоціації, якщо вона визнає Програму та Статут і активно працює в цій сфері не менше 2 місяців. Рішення про прийом ініціативної групи до складу Асоціації виносять Збори представників ініціативних груп, а у період між зборами — Рада Асоціації.

2. Вищим керівним органом ініціативної групи є збори. Ініціативні групи свою структуру визначають самі.

* * *

Одним із перших і найактивніших неформальних об'єднань була Асоціація „Зелений світ”, що мала за мету охорону навколишнього середовища. Вона виникла ще у грудні 1987 р. і дуже скоро набула популярності практично в усіх містах України. Екологія, гуманізм і демократія — це основні засади і гасла, що на них будувала свою діяльність Асоціація „Зелений світ”. Її активність і поле діяльності зросли, зокрема, після Чорнобильської катастрофи.

29 березня 1988 року в Києві в будинку письменників на вечорі, що був присвячений темі „Екологія атомної енергетики”, проголошено офіційно про створення екологічного громадського об'єднання „Зелений світ”. Фундаторами об'єднання були Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. Шефство над новою громадською організацією взяв Український комітет захисту миру на чолі з Олесем Гончарем. Ще раніше, 10 березня 1988 р. на республіканському екологічному семінарі у Будинку кіно головою „Зеленого світу” обрано було письменника і лікаря Юрія Щербака.

29 березня 1988 р. клуб письменників, в якому проходив вечір, був ущерть виповнений людьми. Як подавали очевидці, важко пригадати, коли ще був письменницький клуб такий велелюдний, як цього вівтірка. Слухачі заповнили не лише залу, а й всі

радіофіковані проходи та приміщення першого поверху. Вечір пройшов під знаком навислої над Україною екологічної катастрофи.

Роки хижацької відомчої експлуатації природних ресурсів України, мовилося у зачитаній декларації Української асоціації „Зелений світ”, призвели до реальної загрози існуванню теперішнього й наступного поколінь. Настав час бити на сполох, небезпека над нашою землею і її народом. За останніх 5 років у наші ріки, озера і моря вилито 7 мільярдів кубометрів неочищених стічних вод, в атмосферу викинуто більше як 60 мільйонів тонн шкідливих речовин. Україна, займаючи 1/37 території СРСР, забезпечує виробництво однієї п'ятої частини валового національного доходу. В результаті цього техногенний вплив на одиницю площі України напорядок перевищує аналогічний загальносоюзний показник.

Справжньою екологічною катастрофою стали для нашої землі і народу трагічні події на Чорнобильській АЕС на весні 1986-го року. Як один із наслідків катастрофи — у декларації названо той факт, що прекрасна й родюча у минулому українська земля нині є першою за кількістю генетичних відхилень. На вечорі виступив письменник Юрій Щербак. Виступали також член-кореспондент АН УРСР Сабатович, представник держплану УРСР, два інженери, які працюють на Чорнобильській АЕС, та ще чимало зацікавлених людей, свідків тривожних подій на Україні.

Юрій Щербак у своїй промові сказав: „Якщо ми будемо мовчати, то перед ким ми приховуємо, перед американськими супутниками, які мають повну інформацію, де які лежать поля? Вони просто літають і знімають все. Ми повинні підняти голоси на захист віковичних цінностей, на захист народу і сказати своє слово про морально негідну поведінку медиків. Я Вам хочу сказати, що медики відмовилися, коли фізики пропонували вже 30 квітня скоротити або взагалі не проводити першотравневу демонстрацію. Медики виступили категорично проти. Я б ніколи цього не сказав, як би не знав фактів і людей, які брали участь в засіданнях урядової комісії. Найстрашніший факт, коли Борис Євдокимович Щербина, отой заступник Голови Ради міністрів, який перший прилетів у Чорнобиль і першим сам прийняв рішення про евакуацію. Він о 22-й годині 26-го числа прилетів, і сам прийняв рішення. Останніми це рішення підписали медики, а саме заступник міністра охорони здоров'я Воробйов. Прокляття впде на нього, на його рід, я певен в цьому,”²² — закінчив Юрій Щербак. У відповідь на ці слова зал заплескав у долоні.

Декларація Української асоціації „Зелений світ” закликала

громадськість ширше використовувати демократичні механізми, а уряд, запровадити практику референдумів для вирішення усіх значних проєктів, видавати підручники для вивчення екології, починаючи з дитячого садку, заснувати український друкований орган Української асоціації „Зелений світ” у вигляді журналу, а також видавати аналогічну щоденну газету. Академії Наук УРСР запропоновано провадити соціологічні дослідження з питань екології, широко використовувати опитування громадської думки. Висунено вимогу до керівних органів скасувати заборону на гласність у справі конкретних даних щодо стану навколишнього середовища та забруднення харчових продуктів. Лікарів закликає сказати правду щодо захворювань, викликаних радіоактивним зараженням.

Деклярація закликала українську громадськість у День навколишнього середовища 5-го червня 1988 року провести масову маніфестацію у столиці України. У виступі Юрія Щербака були важливі повідомлення, що на 300 кілометрів білоруської території лежать уражені радіацією плями. „Там палає і кричить природа, треба людей виселяти і щось робити” . . .²³ В катастрофічному стані перебуває також поліський Народицький район Житомирської області. „Люди живуть на цій землі, казав Юрій Щербак, і я сам дивився на дозиметри, що показники там вищі, як в Чорнобилі, тому що там лягли радіоактивні плями”.²⁴

Весь час у своїй діяльності „Зелений світ” намагався притягнути до своїх акцій також інші організації та об’єднання й включити якнайширші кола громадськості у свою працю. Так, наприклад, 13 листопада 1989 р. біля Київського республіканського стадіону відбувся багатотисячний мітинг, що його організували „Зелений світ”, клуб „Спадщина”, студентське товариство „Громада” та неформальне об’єднання „Неосфера”. Мітинг присвячено екологічним питанням на Україні, а також і в інших республіках Союзу. У ньому взяли активну участь, серед інших, письменники Юрій Щербак, Володимир Яворівський та Ростислав Братунь. Сам мітинг відкрив поет Дмитро Павличко. У зв’язку з цим учасники мітингу схвалили документ під назвою „Звернення представників „Зеленого руху” до громадян України”. У ньому сказано: „Екологічна ситуація у світі, й зокрема на Україні, загрозлива. І від нашої позиції залежить, чи жити нам завтра. Ми, „Зелені”, рух в Україні, як і „Зелені” в усьому світі, закликаємо вас до громадянської активності, зрештою до здорового глузду. На наших очах неконтрольовані громадськістю промислові відомства нищать природу, історичний ландшафт, водні ресурси, руйнують ґрунти, чинять наругу над Дніпром.”²⁵

„Особливе занепокоєння, — продовжували підписувачі „Звернення представників „Зеленого руху” до громадян України”, — викликає будівництво атомних електростанцій, розміщення шкідливих виробництв в густо населених районах. Рівень забрудненості повітря, води, ґрунтів, у багатьох районах сягає критичної межі, а в деяких значно її перевищує. Апарат влади не репрезентує інтересів народу України й потурає безглуздому споживацькому використанню земних багатств. Засоби масової інформації часто дають необ’єктивні екологічні дані. Під грифом секретності перебуває інформація про цілий ряд фактів, що згубно діють на все живе. Ще й досі не сказано всієї правди про Чорнобиль. Ще й досі нам нав’язують міф про безальтернативність атомної енергетики й до дванадцяти діючих ще хочуть нав’язати ще двадцять два реактори”.²⁶

Усвідомлюючи всю складність екологічного становища, „Зелені” вимагали:

„По-перше, припинити будівництво Чигиринської та Кримської атомних електростанцій і не проектувати нових АЕС. Припинити експлуатацію Чорнобильської атомної електростанції. Провести позавідомчу експертизу на діючих АЕС для визначення відповідності їхньої безпеки з міжнародними нормами.

По-друге, економічно шкідливі підприємства в густо населених районах ліквідувати й не будувати жодного нового на території Республіки.

По-третє, припинити будівництво гідротехнічних споруд південно-українського енергокомплексу до проведення позавідомчої екологічної експертизи.

По-четверте, ухвалити відповідні закони про економічний суверенітет республіки, республіканський госпрозрахунок, правовий захист та пріоритет екології.

По-п’яте, давати об’єктивні екологічні інформації, зняти гриф секретності з екології. Започаткувати видання спеціального екологічного бюлетеня.

По-шосте, провести референдум з питання атомної енергетики”.²⁷

Наприкінці свого звернення до громадян України, представники українського руху „Зелених” писали:

„Товариші! Хай наш мітинг буде початком усенародного екологічного руху. Народ через референдум, через своїх депутатів, повинен взяти контроль екологічної ситуації у свої руки. Проблеми екологічної безпеки України мають вирішуватися не десь, а на Україні, вирішувати їх не комусь, а нам. Висувайте кандидатами на депутати, хто має чітку екологічну програму дій творити депутатські екологічні групи й вимагайте

від них звітності.

Маємо надію, що демократизація суспільства — це й нові можливості в боротьбі за збереження навколишнього середовища й гарантія успіху цієї боротьби”.²⁸

Сам голова „Зеленого світу” Юрій Шербак так говорив у своєму інтерв’ю „Молоді України” в березні 1989 р. про завдання й діяльність асоціації „Зеленик світ”: „головне завдання — об’єднати зусилля всіх екологічних організацій України, при повному збереженні їхньої самостійності, без будь-яких керівних вказівок та членських внесків. І така робота вже триває. Зроблено кілька екологічних експертиз різних проектів, до яких залучалися видатні вчені, зокрема, Кримської АЕС, проектів заводу фірми „Сандос”. „Зелений світ” став противником співробітництва з фірмою, що отруїла Рейн. Я був у Базелі і зустрічався з людьми, які написали книжку про цю катастрофу. І мені казали: „Ви що, збожеволіли? Вони занапастили все у нас, то ви їх до себе пустили?”. Так от, повертаючись до екологічних експертиз, скажу: нас цікавить все — від атомних станцій до невеличких заводів, в тому числі промислова база напроти могили Шевченка у Каневі. Отже, ця робота була, є й буде. Ми прагнемо діалогу з властями. Адже попервах на нас дивилися як на самозванців, ворогів. Називали крикливими демагогами. Власне, це давно відомий арсенал, вироблений десятиліттями. Але ми боремося за те, щоб відповідальні особи, які приймають ухвали, радилися з народом. Хоча ні в якому разі не узурпуємо громадську думку, бо є в нас, скажімо, Академія наук. Хоча, та академія, яка мала б бути совістю народу, на жаль, такою не стала . . .

Отже, рік минулий був роком нашого змужніння, роком навчання і вироблення концепції „Зеленого руху”. Ми провели ряд заходів: семінарів, зустрічей, під час яких висловлювалися позиції. І саме тут своє слово сказали науковці”.²⁹ Тоді Шербак згадав також про те, що на осінь вони планують провести республіканський з’їзд „Зеленого світу” який завершить організаційний процес екологічного руху на Україні, а „керівництвом до дії буде глибоко науковий документ „Екологічні перспективи України”,”³⁰ що його пообіцяв опрацювати академік Андрій Гродзинський.

25 квітня 1989 р. в Києві відбулася міжреспубліканська екологічна конференція, що її організувала Асоціація „Зелений світ”. У конференції взяли участь вчені, письменники, громадські діячі не лише з України, а й з Білорусії, Грузії, Молдавії, Російської Федерації. Як інформував тоді секретар Української Асоціації „Зелений світ” Святослав Дутко, на конференції обговорено з представниками Російської Федерації і Білорусії питання врятування рік басейну Дніпра і проведення велико-

масштабної меліорації в зоні Полісся, в чому були зацікавлені передусім білоруси. У нарадах з молдаванами йшлося про врятування ріки Дністер від інтенсивного антропогенного впливу. У випадку Грузії, як і Росії, в центрі нарад стояло питання забруднення Чорного моря і врятування унікальних природних ресурсів Причорномор'я.

28 і 29 жовтня 1989 р. у Києві відбувся вже раніше заповіджений 3'їзд Української екологічної асоціації „Зелений світ”. У ньому брало участь 301 делегатів, причому 39 делегатів були відсутні, отже всього з'їзд мав 350 обраних делегатів. Серед делегатів — учасників було 232 українці, 58 росіян, 1 білорус, 8 євреїв, 1 румун і 1 вірменин. Крім того було дуже багато молоді і 189 гостей, в тому числі й представники з інших республік, з ЧССР, Швеції, Голандії, Великобританії і США. Серед делегатів 3'їзду було 9 народних депутатів СРСР, а також представники ЦК КП України, обкому й міськкому, президії АН УРСР та інших офіційних установ. 3'їзд пройшов дуже успішно і справив глибоке враження на всіх присутніх, хоч не бракувало в ході нарад певних розбіжностей і неоднозначностей. Темою з'їзду був розгляд екологічної кризи на Україні й завдання Української асоціації „Зелений світ”, обговорення програми й статуту асоціації, які були опубліковані в липні 1989 р., та обрання виконавчих органів.

3'їзд відкрив привітальним словом Олесь Гончар, під егідою якого як голови Комітету миру і постав був ще в 1987 р. „Зелений світ”. Головну доповідь виголосив голова Української асоціації „Зелений світ” Юрій Щербак. Він з'ясував завдання і підбив висновки дотеперішньої праці Асоціації, накресливши її розвиток на майбутнє. Як одну з перспектив він назначив перетворення, чи пак вилиття екологічного руху у партію „зелених”, на подоби і за схемою партій „зелених” на Заході. Щербак підкреслив, що створення партії „зелених” було б конституційно законним і вписувалось в параметри правової плюралістської держави та в політику перебудови. „Звичайно — як він сказав — шлях створення партії „зелених”, — якби в майбутньому хтось зважився на це — не був би устелений трояндами, а логіка політичної боротьби могла б диктувати свої химерні й напередбачувані сюжети. Але заздалегідь відкидати цей шлях не можна — досить згадати хоча б великі успіхи „зелених” у ФРН. Їхній вплив на поліпшення екологічної ситуації в цій країні.”³¹ Так, чи інакше, „„Зелений світ” мусить бути представлений у Радах усіх рівнів, ми повинні вийти на вибори із списком наших кандидатів, із нашою виборною платформою”.³²

Пов'язуючи екологію з економікою і політикою, Щербак заявив, що „досі немає концепції фундаментальних змін в

архаїчній структурі промисловості України з метою зменшення ресурсо-та енергопотреб республіки. Цю концепцію повинен розробити і втілити в життя уряд республіки. Але для цього, він по-перше, повинен бути УРЯДОМ, по-друге, урядом України.

Тільки проголошення і здійснення суверенітету Української соціалістичної держави у складі реформованої федерації радянських республік дають можливість покінчити з колоніальною, монопольною, хижацького всевладністю союзних міністерств та відомств, яким сьогодні належить лєвова частка промислових об'єктів на території України.

„Зелений світ” вимагає якнайшвидшої розробки Закону про суверенітет УРСР. Вимагаємо введення в Конституцію УРСР статті про право громадян на життя в екологічно безпечному середовищі. Вимагаємо збільшення долі валового національного продукту, що йде на потреби охорони природи з 1.2 до 3 відсотків”.³³

Йшлося тут про виразну політизацію екологічного руху, який повинен вилитися у політичний фактор у формі партії з виразним програмним профілем. Дехто протестував проти політизації екологічного руху, зокрема проти того, щоб Асоціація стала політичною партією. Ці голоси походили передусім з боку застійно-консервативного партійного естаблішменту, виразником якого став Юрій Ткаченко. У несерйозний, анекдотичний спосіб він повторив відому з консервативних кіл історію про те, що, мовляв, коли селянина запитали, чи потрібна друга партія в Союзі, то він відповів, а чи народ зможе прогодувати другу партію . . . Більшість делегатів і учасників 3'їзду була, однак, за створенням у майбутньому партії зелених. З цієї метою вирішили створити Ініціативну групу для оформлення партії і випрацювання програми і статуту. Притому, партією зелених не буде зараз сама Асоціація; таксамо майбутня партія зелених не буде входити в склад Асоціації як її фракція, але постане окремо від Асоціації „Зелений світ” і охопить більш радикальні кола, політично артикульовані.

27 жовтня 1989 р., в п'ятницю, напередодні 3'їзду розпочався екологічний протиатомний похід, який проходив з Києва через Нетішин, Хмельницьку АЕС, Славутич, Шепетівку, Новгород-Волинський, Коростень, Народиці, Поліське, Іванків, Димер і знову до Києва. Він тривав до 3 листопада 1989 р. В п'ятницю вирушив з Києва переповнений людьми і обліплений плакатами автобус, який й пройшов містами і селами Хмельницької, Житомирської та Київської областей. Як пояснив був голова „Зеленого світу” Юрій Шербак, учасники антиатомного походу „ставили собі за мету вивчення екологічної ситуації в місцях радіаційного забруднення і розташування об'єктів атомної

енергетики. Крім того, похід, на нашу думку, має сприяти підвищенню рівня екологічної культури населення, допоможе виробити пакет конкретних пропозицій по вдосконаленню природоохоронного законодавства УРСР. Активісти „формальних” та неформальних громадських організацій та об’єднань, науковці зустрічатимуться з жителями, виступатимуть з лекціями про радіаційну обстановку на Україні і проблеми розвитку ядерної енергетики, проводитимуть наукові дослідження”.³⁴ На жаль, вже на самому початку походу його учасники натрапили на труднощі і перешкоди збоку „власнотворних”. Так, коли рейс зупинився в містечку Нетішині, кївських екологів зустріли дуже гостинно місцеві активісти та населення у цілому, і як писала газета „Молодь України”, „учасників походу розмістили на ночівлю в одному з гуртожитків. Яке ж було, однак здивування киян, коли їх, стомлених і сонних, вже через годину, тієї ж ночі безцеремонно розбудили . . . працівники міліції і „виселили” з гуртожитку. До самого ранку довелося борцям за екологію мерзнути просто неба. Причину такої „гостинності” нетішинських правоохоронців вдалося з’ясувати лише о десятій ранку, коли вони заборонили ще й провести екологічний мітинг, на який, незважаючи на цю незрозумілу заборону, зібралося кілька сот жителів міста. З’ясувалося також, що напередодні пильні працівники міліції обійшли майже всі помешкання нетішинців, збираючи . . . підписки про те, що жителі зобов’язуються не виходити на мітинг. . .

Місцеві стражі порядку сухо пояснили, що їм така вказівка надійшла „з самого Києва”.³⁵

На під’їзді до Шепетівки шлях автобусові знову перегородили були міліцейські кордони. Обурені такою свавільною поведінкою міліції учасники антиатомного рейсу звернулися до делегатів З’їзду „Зеленого світу” в Києві. У висліді делегати З’їзду і зокрема народні депутати СРСР, які були присутні на З’їзді, звернулися до Президії Верховної Ради УРСР за роз’ясненнями. Як писала та ж „Молодь України”, „Виявилось, що ніхто дозволу на проведення походу не скасовував. Отже, знову в справу втрутилися якісь таємничі охоронці бюрократичного „порядку”, що схильні в будь-якому, навіть корисному громадському заході вбачати „крамолу” . . .

Але, на жаль, досі залишається нез’ясованим: в якому законспірованому кабінеті сидять автори новітньої таблички „Нестороннім вхід заборонено”?”³⁶

Крім таких та інших спроб застійно-консервативної номенклатури ставити перешкоди й чинити труднощі дальшому розвитку „Зеленого світу”, екологічний рух на Україні виріс

на поважний суспільно-політичний фактор, з яким не можуть не рахуватись керівні кола партії. Як сказав Юрій Щербак напередодні З'їзду, „Сьогодні вже дедалі більше людей стають не сторонніми спостерігачами, а зацікавленими небайдужими борцями за збереження навколишнього середовища. І хіба самих лише „неформалів” хвилює те, що в республіці, де лише трохи більш як на двох процентах території країни скупчено майже половину всіх ядерних реакторів, де на сотнях квадратних кілометрів колись родюча земля спустошена радіацією, всієї відомства продовжують свою експансію? Якщо антропогенне навантаження на Україні вже зараз у десять разів вище, ніж середнє по країні, то що ж чекає нас у майбутньому в разі реалізації нових планів атомників? . . .

Екологічна активність населення республіки не лише зростає, а й уже дає свої позитивні наслідки. Недаремно ж на засіданні Сесії Верховної Ради України було оголошене рішення Ради Міністрів СРСР про перепрофілювання Кримської АЕС, що будується, на навчально-тренувальний комплекс і науково-інженерний центр. Таким чином завершилася успіхом трирічна боротьба громадськості проти АЕС у Криму”.³⁷

Нагадаємо, що ще на початку 1989 р. внаслідок численних протестних акцій зупинено будівництво Чигиринської АЕС. З менших успіхів „Зеленого світу” слід згадати занехання владою будови залізної дороги в південному Києві, яке врятувало 250 гектарів лісу біля Биківні, тієї самої, де відкрито масові могили жертв НКВДівського терору, та відкинення проекту будови тютюнової фабрики в Умані. „Зелений світ” боровся також проти побудови мосту між Хортицею і Запоріжжям.

Однією з центральних проблем для Асоціації „Зелений світ” залишається й надалі Чорнобильська АЕС і наслідки катастрофи з квітня 1986 року. Як заявив був Ю. Щербак кореспондентові „Комсомольское знамя”,³⁸ їхня асоціація вимагала закриття Чорнобильської АЕС, вказуючи на те, що її реактори застарілі і небезпечні. Тому „Зелений світ” пропонував п'ятирічний мораторій на будівництво АЕС, перепрофілювання цілої промисловості і зокрема усунення застарілої технології. Водночас він висунув вимогу зменшити і „переорієнтувати” експорт електро-енергії з України, яка дотепер постачала країнам РЕВ-у 32 мільярди кіловат-годин. Крім цього, „Зелений світ” вимагав встановлення спеціальної десятирічної урядової програми для вирішення й розв'язання проблем, які виникли внаслідок Чорнобильської катастрофи у навколишній зоні. Йшлося тут також про подальшу „долю” саркофагу, який, згідно з деякими пресовими повідомленнями, залишався ще й далі джерелом небезпечної радіації як на сьогодні, так й на майбутнє.³⁹

Питання атомної енергетики, як його ставила асоціація „Зелений світ” пов’язане з відповідним зниженням енергоємності і електроємності на Україні, яке вимагає докорінної, кардинальної перестановки і перебудови економіки УРСР. Метою цієї перебудови всього народного господарства було і є створення неенергоємної, енергозберігальної структури матеріальної продукції, яка єдина могла б позитивно — з екологічного й господарського погляду — вирішити питання енергопостачання на Україні без дальшого нарощування потужностей в атомній енергетиці, з усіма його небезпечними наслідками для здоров’я населення. Ця справа тим більше невідкладна, що Україна вже стала жертвою непродуманої, авантюристської і безголової ядерної політики московського центру, за яку їй доведеться тяжко розплачуватися протягом багатьох десятиліть, а то й століть. Як говорив у своїй доповіді Ю. Щербак на З’їзді „Зеленого світу” в жовтні 1989 р.: „Екологічні нещастя України увінчано атомним терновим вінцем Чорнобиля. Внаслідок глобальної екологічної катастрофи у самому центрі Європи утворилася, фактично, зона ядерної війни — мирної війни Мінатоменерго з власним народом. Згідно з офіційними даними, чорнобильський викид становив 50 мільйонів кюрі радіоактивності, але за свідченням компетентних спеціалістів справжня величина викиду становила 1 мільярд кюрі. Тільки за офіційними даними Міністерства охорони здоров’я, середні індивідуальні дози опромінення населення — від 5 до 10 бер, у 1.2 відсотка — від 15 до 17.5 бера. Це жахливі цифри, бо серед цієї групи населення є велика кількість малих дітей. У 1.5 мільйона людей, у тому числі у 160 тисяч дітей у віці 7 років, дози опромінення щитовидної залози складали: у 87 відсотків дорослих і 48 відсотків дітей — до 30 бер, у 11 відсотків дорослих та 35 дітей — від 30 до 100 бер, у 2 відсотків дорослих та 17 відсотків дітей — понад 100 бер, і доходили до 200 бер. Зареєстровано перші випадки лейкозів, спровоковані радіацією”.⁴⁰

Величезну працю провела асоціація „Зелений світ” і її голова Ю. Щербак на відтинку викриття урядових спроб і заходів приховати і закамуюфлювати наслідки Чорнобильської катастрофи. Про це згадав Ю. Щербак зокрема в своїй промові: „Ще донедавна це були секретні дані, але під тиском громадськості, завдяки нашій боротьбі за екологічну гласність цифри ці було розсекречено. Медики, які три роки брехали своєму народові й співали солов’їнні пісні казенного благополуччя, сьогодні нарешті почали визнавати наявність серйозних проблем, пов’язаних з Чорнобилем. На недавніх парламентських слуханнях Комітету з питань екології та Комітету охорони здоров’я народу

Міністерство охорони здоров'я СРСР навело дані про зростання на уражених радіацією територіях захворюваності дітей пневмоніями та бронхітами у тяжких і тривалих формах, збільшення захворювань щитовидної залози, кількості анемій, вегето-судинних дистоній, кількості спонтанних абортів".⁴¹

Розкриття і звернення уваги на фактичний стан радіоактивного зараження привело також до того, що владу дослівно примушено вжити нових засобів для допомоги населенню, включно з розширенням переселення. В березні 1989 р. урядові чинники визнали, що радіоактивне зараження охопило більшою мірою також Київську, Чернігівську, Житомирську і Рівненську області. В центрі уваги і водночас суперечки між „Зеленим світом" і урядовими установами, з їхньою централею в Москві, став Народницький район Житомирської області. Дотепер численні захворювання дітей, що на них вказував „Зелений світ", влада збувала „звичайною радіофобією" і погодилась була пересилити лише 12 сіл Народицького району. Та невдовзі виявилось, однак, що тироїдні та інші захворювання були наслідком радіоактивного ураження. Ба більше: радіонуклідне опромінення охопило куди більшу територію, ніж це влада дотепер визнавала, і зокрема сильно заторкнуло також Лугинський, Овруцький, Коростенський та інші райони. У висліді уряд визначив додатково понад 70 сіл для переселення в роках 1990-92.

Це питання було поставлене також на Установчому З'їзді Народного Руху України за перебудову у вересні 1989 р., який ухвалив окрему постанову „Про Народичі". У ній сказано: „Екологічна і психологічна ситуація у Народницькому, Лугинському, Овруцькому та інших районах Житомирщини катастрофічна. Люди, тварини, рослини, земля і водойми краю вже четвертий рік смертоносним промінням радіонуклідів сигналізують про злочинну байдужість Міністерства охорони здоров'я України на чолі з т. Романенком А. Ю., який цілковито скомпрометував себе перед народом, та ганебне зволікання із розв'язанням трагічної ситуації керівниками республіки.

Зневірені у правді й надії на врятування, фізично й духовно вражені сублетальними дозами радіонуклідів та адміністративно-чиновної брехні, люди регіону у відчаї: минає дорогоцінний час, а питання — жити їм у забрудненому середовищі й, отже, поступово гинути чи бути відселеними — залишається й досі не вирішеним.

З'їзд засуджує таку позицію офіційної медицини та відповідальних осіб уряду України й керівництва області за неподання населенню цих районів термінової, кваліфікованої медичної допомоги, достатньої кількості чистих, високоякісних продуктів харчування, за зволікання з відселенням забруднених сіл.

З'їзд ухвалює:

— домагатися виконання вже в поточному році рішення уряду про відселення 12 сіл і негайного відселення в оздоровчі зони найбільш уражених дітей шкільного та дошкільного віку;

— здійснення систематичного ретельного медичного контролю всього населення радіаційно небезпечних зон, забезпечення його чистими продуктами харчування;

— створення незалежної комісії Руху з фахівців та представників засобів масової інформації для оцінки радіаційної, медичної і соціально-психологічної ситуації в районі та забезпечення негайного, безцензурного обнародування наслідків роботи комісії;

— порушити питання про адміністративну й карну відповідальність службових осіб за бездіяльність і приховування фактів про катастрофічне становище у зоні та прилеглих районах.

10 вересня 1989 року".⁴²

Іншою важливою ділянкою, що на ній зосереджує свою увагу асоціація „Зелений світ”, це — загальне хімічне та інше забруднення навколишнього середовища та його наслідки для здоров'я населення. Згідно з даними начальника Укргідромету М. П. Скрипника: „Тільки в 1988 році було викинуто в атмосферу близько 11 мільйонів тонн забруднюючих речовин від стаціонарних джерел. Основні з них: діоксид сірки, оксид і діоксид азоту, хлор, аміак і т. д.

У Донецькій — викинуто 3411 тонн шкідливих речовин, у Дніпропетровській — 2592, Ворошиловградській — 1380, Запорізькій — 991, Кримській — 814, Київській — 611. До числа 50 найбільш забруднених міст країни входять Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ, Керч, Макіївка, Дебальцеве, Дніпродзержинськ".⁴³

Нагадаємо, що на території України розміщено понад 1000 шкідливих хімічних заводів. Пересічно понад 11 мільйонів тонн шкідливих речовин щороку викидають підприємства республіки, особливо чорної металургії, хімічної промисловості й енергетики. Отрує повітря також автомобільний транспорт. 6.5 мільйона тонн шкідливих речовин на рік припадає на нього! В Євпаторії та Ужгороді вони становлять 91 процент від загальної кількості викидів, Ялті, Полтаві, Хмельницькому — 88, Сімферополі, Луцьку, Івано-Франківську — 83, Львові — 79, Вінниці і Києві — 77, Чернівцях — 75. Інакше кажучи, у більшості міст середні концентрації пилу перевищують гранично допустимі у два-чотири рази.

Серед найбільш запилених міст — Костянтинівка, Кривий Ріг, Херсон, Одеса. Повітря багатьох міст насичене такими продуктами, як аміак, фенол, окисли азоту, важкі метали. Середні

концентрації аміаку перевищували гранично допустимі концентрації у Черкасах уп'ятеро, в Києві, Маріуполі, Рубіжному, Комунарську, — удвоє-втриє. Підвищені середні рівні фенолу відмічались у Києві, Лисичанську, Горлівці, Сімферополі. А взагалі із 45 великих міст лише у 4-ох концентрація шкідливих речовин не перевищує норми.

Не краще виглядає справа з водою. На Україні зникло 20 тисяч малих річок, а всі інші, як правило, в більшій чи меншій мірі, забруднені. У водойми щороку скидаються понад 600 мільйонів кубометрів стічних вод, особливо підприємствами Мінжитлокомунгоспу УРСР і Держагропрому УРСР. Значно поширилися випадки забруднення водних ресурсів аварійними скидами господарсько-побутових стоків. У результаті склалася жахлива ситуація на морських узбережжях Одеської, Кримської і Миколаївської областей. Як писала „Літературна Україна” на початку грудня 1989 р., Дніпро „забруднений солями важких металів і фенолами від 2 до 80 гранично допущених норм, Південний Буг — 4-20 норм, річка Сіверський Донець — 10-40 норм . . . У Кривому Розі функціонує лише один каналізаційний колектор, два інших перебувають у неробочому стані. Ви уявляєте, які можуть бути наслідки в разі аварії? 54 міста і 520 селищ міського типу взагалі не мають каналізаційних комунікацій, а в Одесі, де надзвичайно складна екологічна обстановка, де, як і в ряді інших великих міст, комунікації перебувають у незадовільному технічному стані, замість того, щоб звести вкрай необхідні місту очисні споруди, знайшли кошти і збудували друге приміщення аеропорту . . . А наше славне Запоріжжя? Половина підприємств не оснащені відповідною апаратурою, і тому щодня 287 тисяч тонн бруду, пилу, газу, шкідливих речовин летять просто в повітря. А ви думаєте, керівники галузей не знають про те, що їхні підприємства щороку скидають у Дніпро майже 170 мільйонів тонн неочищених промислових стоків? Знають, але живуть за принципом: після нас хоч потоп . . .”⁴⁴

Вже раніше говорив про цей невтішний стан і М. П. Скрипник. За його даними, „Якщо вода в Дніпрі помітно забруднена, то в багатьох річках, таких, зокрема, як у Сіверському Дінці, Стирі, Кальміусі, Мокрій Московці, стан її погіршився. Аналізи свідчать, що річки республіки забруднені переважно сполуками азоту, нафтопродуктами, важкими металами, фенолами. Є і такі з них, де протягом року спостерігається повна відсутність кисню. Засмучує висока забрудненість Дунаю в районі Вінниці, річок — Бахмут, Лугань, Лопань і багатьох інших. Непокоїть стан справ на узбережжях Азовського і Чорного морів”.⁴⁵

Велике занепокоєння і турботу викликає також нищення землі. 50% чорнозему знищено внаслідок „мудрої” сільськогоспо-

дарської політики партії. Згідно з офіційними даними, понад 12 мільйонів гектарів угідь зазнають ерозії, збільшуються площі земель з підвищеною кислотністю, постійно забруднюється ґрунт від порушення правил користування отрутохімікатами. Ба більше: сільськогосподарські продукти перенасичені нітратами і іншими хімікатами, які впливають негативно на здоров'я населення, а передусім дітей.

Нічого дивного, що наслідки такого стану просто катастрофальні. Як подало радіо Київ-3, 15 грудня 1989 р. на засіданні Комісії при Раді міністрів УРСР з питань запобігання травматизму, відзначалося, що здоров'я населення України має тенденцію до погіршення, і однією з головних причин його є вкрай несприятлива екологічна ситуація в багатьох регіонах республіки. А особливо у Ворошиловградській, Донецькій і Запорізькій областях. Але така ж сама чи подібна ситуація в Дніпропетровській, Київській областях і не багато краща, наприклад, в Чернівецькій. До цього додаймо „поодинокі” промислові об'єкти, такі, як приміром, Миколаївський гірничо-цементний комбінат, який є одним із найбільших забруднювачів повітря на Львівщині.

Про сам стан здоров'я населення говорив Ю. Щербак у своїй доповіді на 3'їзді „Зеленого світу”: „У зонах екологічного лиха — таких, як Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Рубіжне, Кременчук, — зареєстровано зростання онкологічних захворювань дітей у 5-8 разів порівняно з середньостатистичним рівнем. Згадаймо жакливу чернівецьку хворобу — облісіння дітей. Страшний образ майбутніх мутацій.

Стрімко зростає кількість онкологічних, серцево-судинних та алергійних захворювань. Найвищий рівень смертності від рака спостерігається в екологічно неблагополучних областях України — Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Черкаській. Ряд міст України — Запоріжжя, Дніпропетровськ, Одеса, Черкаси, Северодонецьк та інші — входять у зону екологічного лиха”.⁴⁶

Окрему увагу звернув Ю. Щербак на долю жінок, на яких, на його думку, падають найтяжчі удари. Він вказав на те, що у суспільному виробництві зайнято 92% жінок УРСР. „Вони складають понад 80 відсотків серед тих, хто виконує важкі фізичні роботи.

Важкі екологічні умови праці й побуту жінок спричиняються у нас до зростання захворювань у вагітних, збільшення захворювань на ішемічну хворобу серця удвічі, спонтанних абортів — у 4-6 разів (упродовж року в середньому 40 тисяч жінок на Україні не доношують вагітність).”⁴⁷

На початку грудня 1989 р. писала „Робітнича газета” про тривожну екологічну ситуацію на Донбасі. Серед іншого там

згадано, що „лише в Сєверодонецьку за даними за 1988 рік з 29 тисяч дітей 11 тисяч перебувають на диспансерському обліку, 7,500 з них — хронічно хворі. Мабуть, справа в тому, що постійне перебування в отруєній атмосфері знижує імунітет . . .”⁴⁸ Справа, однак, не тільки у зниженні імунітету, але й виникненню і зростові також нових хвороб, зумовлених екологічним станом. Сьогодні, наприклад, щораз більше лікарів схиляються до думки, що чернівецька „алопеція” (лиса короста), яка з’явилася була ще в серпні 1988 року, є „хімічною екзогенною інтоксикацією”.⁴⁹ До речі, дотепер ще не стверджено точних причин цієї хвороби. У свій час були також чутки про те, що вона з’явилася в Чернівцях після того, як на вулиці міста розлили якусь засекречену військову речовину. Та хоч би і як воно було, більшість спеціалістів схиляється до погляду, що так, чи інакше тут йдеться про прямий зв’язок з наслідками загального хімічного отруєння (і талієм, й іншими хімікатами). Чи, як писала „Робітнича газета” на початку грудня 1989 р., на всіх конференціях і симпозіумах спеціалістів „виникало питання про зв’язок зростання осередкової алопеції з дією екологічного шкідливого фактора, про вплив хімічної екзогенної інтоксикації на розвиток цієї хвороби”.⁵⁰ Але так, як й у інших подібних випадках (включно з радіоактивним опроміненням) „до останнього часу спеціалісти цілковито відкидали такий зв’язок”, а головне не поробили належних заходів для дослідження і вивчення цієї хвороби. А тим часом без спеціальних наукових досліджень з нею не впоратися”.⁵¹

Тим часом хвороба ця не зупинилася на Чернівецькій області, а набувала поширення в різних регіонах країни. Зокрема досить швидко вона поширилася в Івано-Франківській області. Якщо в 1988 році тут було лише кілька хворих, то 1989 році було їх вже понад 100. Притому, це сталося літом, яке і є періодом загостреної екологічної ситуації в області.

Про демографічні наслідки такого екологічного і здоровельного стану говорив на З’їзді „Зеленого світу” Ю. Щербак. Він сказав, між іншим: „. . . Нашою національною і соціальною ганьбою є те, що сьогодні, наприкінці ХХ століття, середня тривалість життя на Україні у чоловіків на 7-8 років, а у жінок на 4-6 років нижча, ніж у високорозвинених країнах. За кількістю довгожителів наш край, славний колись своїми міцними, як дуби, старими людьми, займає сьогодні 20 місце у світі. Вроджені каліцтва зросли на нашій квітучій Україні з 6 до 13 на 1 тисячу новонароджених . . .”⁵²

До речі, як голова підкомітету з ядерної екології у Верховній Раді СРСР, Юрій Щербак провів в 1989 році два парламентські слухання про аварію на ядерному об’єкті в Киштині в 1957 р.

і окреме слухання, присвячене медичним наслідкам Чорнобильської катастрофи.

* * *

„Українська Асоціація Незалежної Творчої Інтелігенції (УАНТІ) займає окреме вагоме місце у сузір'ї неформальних установ і організацій. 14-15 січня 1989 р., з ініціативи журналу „Кафедра”, у Львові відбувся перший конгрес УАНТІ, в якому взяло участь 26 осіб із Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Херсону, Вінниці, Івано-Франківська та Львова. Були також представники незалежних видань з Ленінграда: Ірина Грачова й Катерина М'ячнікова. Як обсерватори і співучасники Конгресу, вони представляли Ленінградський рух за права народів Росії.

Конгрес вислухав звіти про проведену дотепер видавничу роботу і обговорив питання дальшої діяльності УАНТІ. Від поодиноких журналів звітували: Михайло Горинь за „Український вісник”, Василь Барлядану за „Християнський голос”, Степан Сапеляк за „Кафедру”, Ігор Калинець за альманах „Євшан-Зілля”, Іван Сокульський — за ще не виданий, але вже тоді готовий до друку журнал „За порогами”, Дмитро Гриньків за „Карби гір”. Михайло Осадчий виступив як головний доповідач про справу надання премій. Йшлося про визначення премії імені Василя Стуса.

Ухвалено окрему декларацію, в якій з'ясовану генезу і завдання УАНТІ. В Декларації, що її підписали як Ініціативна група почесні члени Міжнародного ПЕН-Клубу: Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Ірина Сеник, Вячеслав Чорновіл та Василь Барлядану, Михайло Горинь, Панас Заливаха, Ірина Калинець, Михайлина Коцюбинська, Павло Сковок, Стефанія Шабатура, сказано: „На наше тверде переконання офіційні спілки письменників, художників, журналістів, театральних діячів та кінематографістів України не представляють всієї повноти духовних, літературних, культурних і громадських процесів, що ширяться і набирають все сильнішого розгону серед інтелігенції в Україні і є фактично з-поза мистецьких причин спинювані формальними спілками діячів-культури.

Цією декларацією ми проголошуємо творення нового добровільного об'єднання українських мистців слова і пензля, кіно і театру: Українську Асоціацію Незалежної Творчої Інтелігенції — УАНТІ. Наша мета видання творів членів УАНТІ окремими книжками, підготовка і випуск періодичних видань і альманахів літературно-мистецьких напрямків, організація виставок художних полотен, усна й письмова пропаганда творчості

асоціації, підтримка всіх, хто бажає своїм талантом і громадською мужністю прислужитися благу і духовному розвитку рідного українського народу, національного буття України. У контексті загально людських ідеалів — домінуючий мотив творчості УАНТІ-в''.⁵³

Було обрано правління УАНТІ у складі: Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Євген Сверстюк, Степан Сапеляк, Василь Барладяну, Опанас Заливаха, Дмитро Гриньків, Стефанія Шабатура. Президентом Української Асоціації Незалежної Творчої Інтелігенції обрано Євгена Сверстюка. Головним редактором „Кафедри” затверджено Михайла Осадчого.

Перший конгрес відзначив, що, ще не будучи організаційно оформленою, УАНТІ все ж провела значну працю протягом свого неформального існування. Зокрема її члени виступали на громадсько-політичних мітингах, організовували літературно-мистецькі вечори, брали й беруть участь в діяльності інших неформальних об'єднань, як, наприклад, у Львівському та Одеському Товариствах рідної мови, де себе особливо активно проявили Богдан Горинь та Василь Барладяну. Василь Барладяну на приватних квартирах в Одесі викладає лекції з історії української культури студентам вузів. Продовжує виходити журнал „Український Вісник”, в якому співробітничать як автори і редактори багато членів УАНТІ. УАНТІ виступила на захист безпідставно арештованого Івана Макара і разом з прогресивною громадськістю України, Союзу та світу домоглася його звільнення.

Численними домаганнями членів УАНТІ завершилася успіхом ще одна справа: після 25-річної перерви була влаштована виставка безпідставно репресованого в епоху застою талановитого художника Опанаса Заливахи. Виставку влаштувало мистецьке товариство „Шлях”. Протягом року існування УАНТІ видала 6 номерів часопису цієї асоціації „Кафедра”, в ньому визначено напрямні цього видання і самої асоціації. Крім відомих неофіційних українських літераторів Євгена Сверстюка, Вячеслава Чорновола, Михайла Осадчого, Богдана Гориня, Василя Барладяну, Степана Сапеляка у „Кафедрі” опубліковані молоді автори, які міцно влилися в позаофіційний літературний процес, зокрема Стефан Гура, Володимир Яворський, Раїса Лиша, Володимир Сурмач, Анатолій Щербатюк та ряд інших.

„Кафедра” опублікувала по репродукції талановитих неформальних художників — йдеться про Опанаса Заливаху, Валерія Гнатенка, Валера Бондара, Ярослава Мацелюха, Євгена Світличного. Надруковано також ноти одеського співака і композитора Миколи Беліцького на слова Василя Стуса. Член УАНТІ Дмитро Гриньків разом зі своїми друзями видав в

останній рік два альманахи „Карби гір” в Коломиї. Готувався до видання альманах у Дніпропетровську „Пороги”. Було укладене звернення до ПЕН-клубу і копія його до україномовної письменницької організації „Слово”. Окрім того послано звернення до Міністерства внутрішніх справ СРСР про перезахоронення тіл замордованих під час застою талановитих поетів і громадсько-культурних діячів Василя Стуса, Олекси Тихого, Юрія Литвина.

У травні 1989 р. УАНТІ поробила заходи в справі створення Українського відділення ПЕН-Клубу на Україні. З цією метою цього ж місяця Президентів Міжнародного ПЕН-Клубу в Лондоні, Англія, вислано окреме звернення, в якому мовилось: „Ми, що нижче підписалися, українські письменники, почесні члени міжнародної організації ПЕН-клубу, члени Української Асоціації Незалежної Творчої Інтелігенції заявляємо про своє бажання створити Українське відділення ПЕН-Клубу в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Зобов’язуємося дотримуватися основних принципів положень та документів міжнародного ПЕН-Клубу. Ласкаво просимо повідомити, які документи та дані ми маємо вам надіслати, а також сповістити про умови реєстрації нашого осередку ПЕН-Клубу на Україні. Принагідно додаємо, Українська Асоціація Незалежної Творчої Інтелігенції має такі літературно-мистецькі, науково-публіцистичні та культурологічні видання (деякі з них вже видані поза межами СРСР) — журнал „КАФЕДРА”, альманах „ЄВШАН ЗІЛЛЯ”, альманах „ПОРОГИ”. З найглибшою повагою, почесні члени міжнародного ПЕН-Клубу, колишні в’язні брежнєвських політичних таборів — Микола Горбаль (Київ), Ігор Калинець (Львів), Михайло Осадчий (Львів), Степан Сапеляк (Харків), Євген Сверстюк (Київ), Ірина Сенік (Борислав), Вячеслав Чорновіл (Львів). Письменники, члени Української Асоціації Незалежної Творчої Інтелігенції, колишні політв’язні — Василь Барладяну (Одеса), Іван Сокульський (Дніпропетровськ), Ірина Стасів-Калинець (Львів), письменники, переслідувані за Брежнєва — Раїса Лиша (Дніпропетровськ), Анатолій Щербатюк (Вінниця), Степан Гура (Херсон). Відповідь просимо надіслати на адреси: 1. 290 010, УКРАЇНА, Львів, вулиця НЕКРАСОВА 8, квартира 29, Осадчий Михайло Григорович. 2. 290 017, Львів-17, вулиця Кутузова 118, квартира 12, Калинець Ігор Миронович.”⁵⁴

У липні 1989 р. УАНТІ звернулася знову до Президента Міжнародного ПЕН-КЛУБУ зареєструвати її як Українське відділення, чи пак Українську філію Міжнародного ПЕН-Клубу на Україні. Справа в тому, що в цей час було вже відомо про 54-ий Конгрес Міжнародного ПЕН-Клубу, який мав відбутися

між 23 вересня і 1 жовтня 1989 р. в Торонто і в Монреалі, Канада. Невдовзі після того Спілка письменників України внесла від себе прохання створити Українське відділення із її членів. У висліді, як заявив був секретар Міжнародного ПЕН-Клубу 6 вересня 1989 р., „Ми маємо досить неясну ситуацію, тому що ми маємо декілька прохань від українських письменників”.⁵⁵ Справа в тому, як він пояснив, що принаймі надійшли дві заяви, а саме — від „офіційних” і „неофіційних українських письменників”, і Конгрес мусітиме це питання розглянути окремо. У зверненні — заяві УАНТІ до Міжнародного ПЕН-Клубу мовилось: „Ми, члени української Асоціації незалежної творчої інтелігенції, ознайомившись з хартією ПЕН-Клубу, цілком поділяємо дух і букву цього документа і просимо штаб-квартиру ПЕН-Клубу зареєструвати нас як українську філію. Дев'ять осіб серед підписаних є почесними членами ПЕН-Клубу, інші — переважно ті, хто був репресований або гнаний за часів Брежнєва, своїми творами прилучаючи до гуманістичних ідеалів сучасності. Більшість з них має низку виданих на Україні, або її межами книжок, що знайшли у читачів схвальний відгук (окремі з них були перекладені європейськими мовами).

УАНТІ має такі видання: журнал „Кафедра” (Львів), альманахи „Євшан-зілля” (Львів), „Пороги” (Дніпропетровськ), „Сніп” (Харків), „Карби гір” (Коломия).

Беремо на себе зобов'язання дотримуватись ідей і положень Хартії ПЕН-Клубу.

Члени Спілки письменників України: старійшина української літератури Григорій Кочур (Київ) — Президент української філії; поет Павло Мовчан (Київ); почесні члени ПЕН-Клубу: Микола Горбаль (Київ), Ігор Калинець (Львів), Левко Лук'яненко (Чернігів), Михайло Осадчий (Львів), Степан Сапеляк (Київ), Ірина Сенік (Борислав, Львівська область), Вячеслав Чорновіл (Львів).

Письменники: Степан Гура (Херсон), Ірина Калинець (Львів), Раїса Лиша (Дніпропетровськ), Василь Барладяну (Одеса), Богдан Горинь (Львів), Павло Скочок (Київ), Володимир Сурмач (Львів), Атена Пашко (Львів), Іван Сокульський (Дніпропетровськ), Анатолій Щербатюк (Вінниця), Володимир Яворський (Львів).⁵⁶

Як можна було сподіватися, делегація СПУ, очолювана Миколою Вінграновським, з'явилася на Конгресі ПЕН-Клубу в Торонто і була на ньому аж до кінця його в Монреалі. Ще напередодні переїзду Конгресу до Торонто 26 вересня 1989 р. Вінграновський заявив, що він був певний, що Українське відділення СПУ буде прийнятим, яке має оформитись в жовтні 1989 р. До речі, він навіть похвалився, що у нього була вже готова

приймальна промова. В одному зі своїх інтерв'ю, Вінграновський заявив, що „на початку, коли ми вирішили створити відділення ПЕН-Клубу, нас було біля двадцяти”,⁵⁷ серед них Олесь Гончар, Іван Драч, Ліна Костенко і Дмитро Павличко, та що у своє відділення вони мали в плані включити не тільки письменників і поетів на Україні, а також їхніх колег з США, Канади і Західної Європи. За його твердженням, до них вже зголосилися біля 20 кандидатів з-поза України. Водночас він заявив, що головним завданням Українського центру ПЕН-Клубу буде відродження вживання української мови і відродження її багатой національної традиції. Знищення, що його принесло радянське панування українській культурі, було — на думку Вінграновського — таким глибоким і широким, як фізичне знищення, спричинене катастрофою в Чорнобилі. Вінграновський також зазначив, що під сучасну пору вже немає ув'язнених українських письменників. Коли його запитали, чи Віталій Коротич теж приєднається до Українського відділення ПЕН-Клубу, Вінграновський відповів, що він не мав би нічого проти цього, але Коротич буде, мабуть, членом Російського відділення в Москві.

28 вересня 1989 р. в Монреалі схвалено й затверджено Українське відділення, що його запропонувала Спілка письменників України. У своїй „приймальній” промові Вінграновський висловив глибоке стурбування з приводу жалюгідного стану української мови на Україні, підкреслив свої побоювання за її долю в майбутньому і наголосив на тому, що її загибель означала б величезну втрату для всього людства.

Коротко перед прийняттям Української філії ПЕН-Клубу, прийнято було Словацьке відділення ПЕН-Клубу, яке оформилось в серпні 1989 р.

Після прийняття Українського і Словацького ПЕН-Центрів Міжнародний ПЕН-Клуб налічує 95 центрів в 62-ох країнах, із близько 11 тисячами членів.

10 жовтня 1989 р. Іван Драч, який перебував тоді в складі офіційної делегації на „Київські дні” в Мюнхені, на зустрічі, організованій Українським Вільним Університетом в столиці Баварії, заявив, що він сподівався, що „неув'язка”, яка вийшла була з конкурентними аплікаціями від двох українських установ до Міжнародного ПЕН-Клубу, буде позитивно розв'язана, і зокрема він згадав про Євгена Сверстюка, який, мовляв, вже друкується в офіційних журналах . . .

20 серпня 1989 р., у зв'язку з створенням у Львові діючого осередку Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), УАНТІ і редакція журналу „Кафедра” опублікувала окрему заяву, в якій сказано: „19 серпня 1989 року в Україні відбулася історична подія. Підтримуючи заклик Всеукраїнського

Ініціативного комітету по відродженню УАПЦ у Львові, священники, церковний комітет і парафіяни храму св. Первоверховних апостолів Петра і Павла проголосили створення першого на Україні реально діючого осередку УАПЦ і заявили про розрив з Московським Патріархатом. УАНТІ стоїть на позиціях розкріпачення духа і свободи совісті кожної людини.

Досі в Україні й УАПЦ і УКЦ зазнавали цькування і переслідувань, як з боку державних органів, так і зі сторони РПЦ. Це було брутальним порушенням прав людини і української нації, а також потоптанням конституції СССР та УССР, які мають окрему статтю, що захищає свободу совісті людини.

Атмосфера перебудови дала можливість протидіяти цим узурпаторським гонінням на свободу совісті і в результаті цього появилися рухи як УАПЦ і УКЦ. УАНТІ, як творча неформальна організація, яка за своїм покликанням має прямі відношення до честі, совісті і душі кожної людини, кожної нації, і зокрема української, оскільки в душі українського народу споконвіку закладена релігійність, підтримує право на існування і вільний природний розвиток як УАПЦ, так і УКЦ.

І в той же час на думку УАНТІ та редакції журналу „Кафедра”, в Україні потрібний власний патріарх на своїй рідній землі, що виходить з українського духовенства, національний і релігійний патріот, вірний син української нації”.⁵⁸

Так, як й у інших важливих випадках, УАНТІ зайняла була своє становище до Народного Руху України за перебудову, що його вона весь час підтримувала. В окремому зверненні до Установчого З'їзду НРУ 10 вересня 1989 р., названому „Лицем до правди”, мовилось: „Правда у нас в пошані споконвічно. Але ми змалку читали ту газету — „Правда”, яка в перший день війни 22 червня 1941 року в передовій статті рекомендувала народові, як краще провести відпочинок, а в кожному номері вчила, як треба беззавітно вірити вождям і вчителям. Отже, ми звикли приймати правду наполовину, віддаючи кесареві — кесарево . . . Чи віддаємо ми Богові Боже? Чи вміємо ми платити за правду своїм добробутом і життям?

На історичному зламі наш народ стоїть перед великим вибором: нова дорога вимагає зречення, каяття і очищення — це дорога життя. Стара дорога вимагає чергового обману і плавного сповзання вниз по похилій. Але обман — це і самообман. Чорнобиль явився світові притчею про обман, що нанизувався на обман і тягне в прірву. Схоже на те, що Чорнобильський стрес дав поштовх перебудові, яка мала покласти край тотальній брехні. Народ давно задихається від неї, але мусив бути аж чорнобильський вибух, щоб і зверху стало ясно: так далі не можна. Партія на чолі з Володимиром

Щербицьким переступила через притчу, назвала катастрофу аварією і вивела дітей на парад під радіоактивний вітер. Це була друга катастрофа — моральна. І друга всесвітня притча про обман. Нам треба її осмислити . . .

Сучасна преса полюблює брехню анонімну, від анонімного автора. Що таке анонім? Це — секретний автор із секретними намірами, свого роду донощик. Він боїться показати своє обличчя людям, заздалегідь уникає відповідальності за написане, хоча вуха завжди стирчать. Але — не зловиш. Оскільки його секрет — секрет полішинеля, назвімо його прямо: ваше мудре керівництво. Ваші заслуги неоціненні, вони всесвітньоісторичні, безпрецедентні, їх не сховаєш. То чого ж ви ховаєтесь? Ви собі збудували пам'ятник на подив світові на фундаменті з попелу спалених книг, покручених доль і посипаних вапном трупів. Ви організували масовий випуск авторів, яких народ не знає, нових книг, яких ніхто не читає, нового мистецтва, яке увінчалось страховиськом, поставленим вище за Києво-Печерську Лавру. Ви свято берегли таємницю і заборону на саме слово „голод”, аж поки Конгрес США до 60-річчя цього моторошного геноциду не поставив цю тему перед світом. Ваш кастовий егоїзм одібрав у вас розум . . . Надворі кінець ХХ віку, шалено летить у невідомість і переступає через ледачого, а ви, живі трупи, не вірячи одчайдушним закликам Горбачова і чекаючи, коли він відключиться і зійде зі сцени. І ви знову почнете. Що ви почнете у відсталій розореній країні? Ви мрієте про сонний, слухняний народ. Ви зважуєтесь на посміх усьому світові писати, що на Україні змінився уряд, та лаєте тих, хто цього не помітив. Імітація змін, імітація перебудови, імітація правди. Ваша газета мала б зникнути під вагою самої назви — „Правда України”. Хто проти вітру плює — влучає в обличчя своє. Хіба це не моральна катастрофа, коли жулик дає коментар до такої події, як конференція Народного Руху? Мільйони слухають, а шахрай розраховує на те, що все одно ніхто не ловитиме і не викриватиме його, коли він вмістить три брехні в одному слові. Але народ теж має свій захист, він перечікує словоблуддя, як димову хмару. Професійні наклепники, ви даремно такі одважні. Ваша одвага нагадує одвагу мухи, яка сідає на липучку в певності, що треба ловити момент. Ви залишаєте сліди. Ваш час міняється швидко. Може, післязавтра вас збиратимуть — тих, що обдурювали народ, сіяли зерна неправди і ненависті, тих, що свідомо йшли на злочин проти українського народу, принижуючи його гідність. Не забувайте, що історія залишила вам старе брежньєвське корито — корито в заповідній зоні, на Україні, але вона націлила на вас Об'єктив. Не забувайте, що мораль, з якої нещодавно посміхались ваші вожді і вчителі, нині стає політич-

ною силою, що Червонописський навіки вичерпався одним своїм виступом. Може, ви думаєте, що брехня — не злочин? Ви помиляєтесь, це самогубство, це дітовбивство, це екологічний і моральний злочин віку. До вас іще не дійшла черга, але ви вже отримали від історії багато попереджень. Треба вміти їх читати. Ми розуміємо, як вам, дітям сталінського режиму, брежньовсько-щербицького, важко відмовитись від сталінської спадщини тотальної брехні як способу спілкування з людьми. Але ви даремно так зневажаєте український народ. В ньому шумує сила відродження. Це — не вигаданий у вашій газеті сумирний народ, псевдонім уряду. Він повертається лицем до правди. Мораль безкарності вичерпала себе. Ми ніколи не будемо людьми, коли не будемо себе гідно тримати і будемо подавати руку тому, хто публічно бреше. Або ми повернемо відкинуту святиню правди і будемо складати на її вівтар щоденні жертви — хай і найдорожчі, або утонемо. Люди, шануйтеся! Шануйте своє ім'я і честь, свою Україну. Слава Україні!

Почесні члени Міжнародної письменницької організації ПЕН-клуб, члени Української Асоціації Незалежної Творчої Інтелекції

Ігор Калинець,
Михайло Осадчий,
Микола Горбаль,
Євген Сверстюк.”⁵⁹

УАНТІ займала становище не тільки до подій і розвитків на самій Україні, а й поза Україною. Так, у квітні 1989 р. Правління УАНТІ виступило на оборону українського населення в Румунії. У відповідній заяві сказано: „Наприкінці минулого року, правління Спілки письменників Угорщини звернулося до письменницьких організацій всього світу, закликаючи їх виступити проти політики так званого адміністративно-територіального врегулювання, яку провадить в Румунії диктатор Чаушеску. Його політика ставить під загрозу саме існування національних меншостей в Румунії — угорців, німців, сербів, хорватів та українців. Під приводом розширення родючих земель, уряд Чаушеску планує знести десятки й сотні сіл. Зрівняти з землею віковічні споруди, історичні та архітектурні пам'ятки, древні церкви і цвинтарі. А населення національних меншостей розпорошити в „румунському морі” і денаціоналізувати. Схвально відгукуючись і підтримуючи заклик угорських братів по перу, Українська Асоціація незалежної творчої інтелекції звертається до всіх політичних, громадських, неформальних, творчих та наукових організацій, а також до окремих громадян в Україні і поза Україною сущих — піднести голос протесту проти занесеного Чаушеском меча над головами єдинокровців-

українців в Румунії, наших братів по той бік ріки Прут.”⁶⁰

Орган УАНТІ — журнал „Кафедра” має серйозний характер, як збірник дослідно-наукових і публіцистичних статей і документальних матеріалів. Для прикладу варто подати, хоча б, зміст сьомого номера „Кафедри”, який з’явився в березні 1989 р. Сьоме число цього журналу відкривалося рубрикою: „УКРАЇНА — ГОЛОДОМОР 33”, в якій опубліковано матеріали Комісії Конгресу Сполучених Штатів Америки у справі голоду на Україні в 33-ому році. Це переклад з англійської мови на українську за виданням уряду Сполучених Штатів, Вашингтон, 88-р. В рубриці „ПРОБЛЕМИ Й ДИСКУСІЇ” вміщено публіцистичну статтю відомого читачам „Кафедри” прозаїка з Вінничини Анатолія Щербатюка під назвою „Осінь політичного фіглярства”. У відділі художньої літератури надруковано нові вірші Степана Гури з Херсонщини, Володимира Сурмача, Любомира Угриня зі Львова, Володимира Яременка з Ленінграда. В останнього твори написані українською мовою. Прозу репрезентує повість Михайла Осадчого „Мадонна”, написана в мордовському політичному таборі. Публікуються новели Анатолія Щербатюка, оповідання передчасно померлого Василя Ярмуша з Тернопільщини. Богдан Горинь продовжує свою повість про видатного українського скульптора Івана Сверу. До 175-ти річчя Тараса Шевченка Богдан Горинь подає статтю під заголовком „Світло генія”, написану в ув’язненні й прочитану зекам в 67-ому році. А Василь Барладяну вмістив у журналі наукове дослідження „Шевченкова Одеса”. Розділ „З архівів” друкує першу частину документальної розповіді Івана Мінькова з Києва „Не ідеалізуємо минулого”. Пропоновані автором широкі джерела засвідчують, що з найперших років приєднання України до Росії, почалося brutальне і послідовне нищення української культури та зухвалі порушення домовленостей і умов угоди Богдана Хмельницького з царатом. Офіційний фотограф та кінооператор з Києва Володимир Федько запропонував „Кафедрі” фотоматеріали під назвою: „Незнайома Марія Примаченко”, до вісімдесятиріччя з дня народження цієї „геніяльної українки”, як назвав художницю Пабло Пікассо. Хроніка вміщує статтю Ігора Нестерука з Чернівців, в якій автор висуває нову версію масового, таємничого захворювання дітей в цьому місті, що супроводжується випаданням волосся. Кандидат технічних наук Ігор Нестерук піддає гострій критиці бюрократизм і розгубленість представників медицини з найвищих інстанцій. Саме через них, вірусна теорія Нестерука і не може пробитися на сторінки офіціозу. В цьому числі „Кафедри” подається огляд численних читацьких листів до редакції. Журнал знайомить з громадсько-культурними подіями

на Україні, яких не подає офіційна преса і географія яких простягається від Закарпаття (Семен Мельник) — до Сум (Василь Сосюрченко), Дніпропетровська, Одеси тощо. Звертаючись до „Кафедри”, зокрема її прихильник з Кривого Рога, інженер Микола Чаповський пише:

„Живе Україна в темряві, без сонця.

На рідній землі і без рідної мови.

А ти відчиняєш тихенько віконце,

Щоб киснем піймалось духовне здоров'я”.

„Кафедра” дякує читачам за слова морального заохочення і зазначає, що намагатиметься й надалі виправдати їхнє довір'я. А далі в журналі „Кафедра” подається таке оголошення: „Позаяк наше видання все, ще не може вийти з матеріальної скрути, а особливо через брак засобів розмноження, з одного боку, і — через великий попит на видання „Кафедри” з другого, надалі, принаймні тимчасово, ми будемо дотримуватись суворої регламентації виходу журналу в світ. Михайло Осадчий, відповідальний редактор часопису „Кафедра”, 31-ого березня 89-ого року.

* * *

Дуже активним весь час було „Товариство Лева” у Львові, яке постало як молодіжна організація восени 1987 року і майже цілий рік втішалося певною підтримкою і назагал толерантно-прихильним ставленням з боку львівських партійних та адміністративних властей. В ході свого розвитку воно переросло віково і програмно характер молодіжної організації, хоч його основний склад становили й далі молодші люди. Поширився також обсяг діяльності Товариства. Його головні завдання, це — плекання і поширення національної самосвідомості, збереження культурних та історичних пам'яток, плекання й поширення функціонування української мови, (звідси акції за державний статус української мови); розвиток і збереження українського фольклору й плекання народних традицій, охорона навколишнього середовища, акції на оборону і закріплення української національної символіки, активна підтримка НРУ за перебудову, інтенсивна участь у виборчій кампанії і виборах, зв'язки з неформальними, головню молодіжними організаціями інших народів, передусім Прибалтики; організація курсів вивчення української історії, організування історично-пізнавальних й інших краєзнавчих експедицій і прогульок тощо.

Першим керівником Товариства Лева був енергійний Орест Шийка, працівник міського комітету Комсомолу і член партії. 21 жовтня 1988 р. відбулися звітно-виборчі збори Товариства,

на яких Шийка склав свої уповноваження, і на його місце на голову обрано Івана Гриніва, студента Львівського університету. На зборах був присутнім також перший секретар міськкому КПРС Віктор Волков. Коли було порушено питання про формальне уконститування Товариства, яке було заплановане на неділю 23 жовтня і на яке запрошено також гостей з прибалтійських Народних Фронтів, Волков гостро запротестував проти цього і заявив, що на таку конференцію у Львові немає місця. Коротко: він не погодився дати приміщення, хоч попередньо приобіцяли були Товариству Лева примістити їхню конференцію в клубі ім. Гагаріна або в Будинку офіцерів.

У суботу 22 жовтня 1988 р., під час толоки біля вежі Св. Духа, вирішено було відбутися конференцію в неділю, 23 жовтня. Щодо самої толоки, то її організували два товариства: Товариство Лева й Товариство рідної мови. Вони хотіли впорядкувати територію біля дзвіниці, яка єдина вціліла під час війни, бо сама церква була зруйнована. В дзвіниці мали відкрити музей „Русалки Дністрової,” а біля дзвіниці планували спорудити пам'ятник Маркіяну Шашкевичу.

23 жовтня 1988 р. члени Товариства Лева зібралися о 12-ій годині біля Будинку офіцерів, де вони хотіли домагатися цього обіцяного раніше приміщення. Коли вони туди прибули, то там чекала вже міліція, стояло багато машин, а спостережливі „Левенята” побачили, що рота спеціального призначення пішла до Музею Леніна, щоб заховатися і вичікувати на розвиток ситуації, на перший сигнал вийти і розганяти молодих людей. У такій напруженій ситуації біля дверей Будинку офіцерів Орест Шийко виголосив гостру, схвильовану промову. Підкреслив, що деякі люди намагаються над ними насміхатися, але „ми їм відповідаємо нашою зневагою . . .” Один чоловік у цивільному підійшов до нього і вимагав: „Нехай люди розходяться, а то будемо кидати у машину”. Дехто повторив цю загрозу. Тоді Орест Шийка закликав людей, піти разом на Личаківський цвинтар і впорядковувати могили, щоб розрядити енергію і уникнути непотрібної сутички з органами влади. В неділю вранці 23 жовтня до Львова прибули поїзди з півночі, що привезли численних гостей на конференцію. Умова між членами Товариства Лева та гістьми з Прибалтики була така, що вони стрінуться біля пам'ятника друкаря Івана Федорова. Балтійців, однак, зустріли на вокзалі люди з КГБ, попросили до автобуса, який там на них чекав, і відвезли у невідомому напрямку. Всі ці події викликали велике обурення серед львівської молоді.

Цей інцидент також остаточно зіпсував взаємини між Товариством, яке дотепер вважалося напівофіційним, і владою. І це попри те, що у виборній кампанії Товариство Лева було

проти бойкоту, як це пропонувала УГС. В січні 1989 р. члени Товариства активно вели кампанію за таких кандидатів, як, наприклад, Ростислав Братунь, Іван Драч та інші. Цілі сторінки їхнього двотижневика „Поступ” були присвячені виборній кампанії.

27 травня 1989 р. фольклорна група Товариства Лева взяла участь у литовському фестивалі у Вільнюсі „Скамба, скамба, канкляй!” (Грайте, грайте, цимбали!) Їхній виступ був дуже успішний.

У червні, липні й серпні 1989 р. Товариство Лева провело громадську природоохоронну експедицію „Дністер — Лев — 89”, від джерел Дністра до молдавського кордону. В експедиції працювали три цільові групи: екологічна, історична і фольклорно-етнографічна.

„Поступ” Н. 8, за серпень 1989 р. вмістив короткий репортаж про водний етап експедиції, в якому сказано: „9 липня учасники екологічної експедиції „Дністер-Лев-89”, організовані Т-вом Лева і Т-во охорони природи, розпочали її водний етап. Ця подія співпала з Купальським святом, яке етнографічна секція Т-ва Лева і університетський хор „Черемош” організували у місці старту водного етапу експедиції, біля злиття рік Стрия і Дністра в Жидачівському районі. На святі були присутні кияни і донеччани, українці з Естонії, Литви, Канади й Австралії . . .

10 липня експедиція вирушала у дальшу путь. В результаті проб виявлено, що в районі впадіння у Дністер річок Луг, Свірж, Гнила Липа, Бистриця вода сильно забруднена аміаком, нітратами, а Свіча та Дімниця приносять відносно чисту воду. В районі с. Сівка-Войналівська забруднює стічна труба ВО „Хлорвінід (м. Калуш), а в містечку Маринопіль Галицького району ЛПТ (установа ВІ 304/п29 Івано-Франківського УВС) викидає у яму на березі Дністра до 6 бочок фекалій щодня, не поспішаючи при цьому будувати очисні споруди (не відстає від них і районна лікарня у цьому ж селищі). Ямницький цементно-шиферний завод викидає глину із своїх кар’єрів, з якої можна збудувати протиповеневу дамбу, у ріку нижче с. Дубівці, чим провокує щорічні штучні повені, від яких село постійно страждає.

Соціологи вивчали соціальний стан сіл, етнографи записувати фольклорні матеріали. Історики збирали спогади старожилів, досліджували стан пам’яток історії та культури. Цікаво було побачити, як у с. Голенів Жидачівського району завершується будівництво нової церкви. Прикро, що для звільнення місця під неї зруйнували старовинну каплицю! Всі дані про руйнацію культових споруд та хрестів увійдуть до звіту експедиції.

Експедиція проходила під національним прапором (на

флагманському катамарані був встановлений ще й зелений, екологічний вимпел — до того моменту, коли на останньому судні не почули з берега: „Тут перед вами якийсь узбек пропливав із зеленим прапором . . .”). Реакція людей на прапори у чотирьох районах Львівщини та Івано-Франківщини була розмаїта (від „Слава Україні!” до „Позичте прапор!”), але всуціль позитивна (всупереч тому, що пише офіційна преса). Найбільше вразила реакція людей в одному із сіл Галицького р-ну, до якого експедиція пристала поза планом, але не могла не затриматися майже на добу: такий тут незвичайний народ — пам’ятають історію села від Данила Галицького, силу історичних пісень, дуже свідомі національно. Побачивши прапор, на берег збіглося ціле село від старого до малого, всі мало не плакали, членам експедиції ладні були небо прихилити. Вигляд прапора викликав з їхньої пам’яті напівзабуті пісні, записані негайно етнографами і спогади про 1930-40 рр. Відчайдушність, з якою вони ділилися цим усім, переконувала: сам вигляд національної святині рве пута страху, що десятиліттями стискав їхні душі.”⁶¹

Зовсім іншим було, однак, наставлення місцевої влади, що на додаток ще й свідчило про те, як мало подекуди перебудова заторкнула місцеву адміністрацію. Кореспондент „Поступу” К. Дармограй писав:

„Набагато складнішими виявилися стосунки з офіційними установами. 12 липня передовий катамаран прибув до м. Галича і став на постій біля міського пляжу. Надвечір прибула міліція. Запитала, що за прапор, попросили зняти. Потім попросили представити документи. Побачивши посвідчення на гербовому папері Держкомприроди УРСР з підписом В. Д. Ляковської, заявили, що без печатки воно не дійсне. Потім поїхали. А в половині 1-ї години ночі прибули знову, попросили когось з’їздити „до начальника”. Поїхав Ярослав Фішер. Його завели в кабінет, на дверях якого висіла табличка „Максимів”. Тут відбувся такий діалог:

„Начальник”: „— Чого ви сюди приїхали? Ми вас не запрошували перевіряти нашу екологію, їдьте перевіряти до себе. Що то за документ? Нема печатки. Затримати до ранку!”

Я. Фішер: — Пред’явіть, будь ласка, звинувачення.

„Начальник” (презирливо): „Спортсмен! . . .” („звинувачення” базувалося на тому, що Я. Фішер був у спортивній формі) . . .

Наступного дня Я. Фішер приймав візити: представника райкому, голову міськвиконкому, представника районної Держкомприроди. Прохання було одне — зняти прапор. Взамін пропонувалося: сприяння експедиції, організація „круглого столу”, передача матеріалів експедиції у пресу (тільки чомусь

районне начальство найбільше цікавили факти забруднення ріки окремими громадянами, а не — крий Боже! — виробничими об'єднаннями). Коли зрозуміли, що все це ні до чого, прибув знов „начальник” Максимів і вигнав всю експедицію, яка щойно прибула під сильною зливою до Гадяча, за межі міста.

На щастя, не всі охоронці порядку однакові. У с. Веринь Стрийського району дільничий інспектор капітан Рудик Зиновій Іванович якомога сприяв „Дністру-89”, за що йому від Т-ва Лева велика дяка!”⁶²

* * *

Серед молодіжних організацій на окрему увагу заслуговує „Студентське братство”, яке відбуло свою міську установчу конференцію 25 травня 1989 р. у Львові, в приміщенні обкому Комсомолу. Ініціаторами „Братства”, яке діяло вже й раніше, (ідея ця зродилася ще у вересні 1988 р.) були головно студенти факультету журналістики Львівського університету Юрій Лобан, Олексій Шатайський, Олесь Пограничний, Микола Шевчук, Юрій Ткаленко та інші.

Осередок „Братства”, який постав був у Львівському політехнічному інституті за деякий час розпався під тиском парткому й адміністрації інституту, які на своїх зібраннях його осудили, і він віджив щойно під час передвиборної кампанії. Але й тоді власті інституту ставились до „Братства” негативно. Власне, якраз під час передвиборної кампанії 1989 р. найбільше активізувалося все „Студентське братство”, коли його сильні осередки діяли вже в медичному, лісотехнічному, поліграфічному і в тому ж політехнічному інститутах, в університеті, в інституті прикладного й декоративного мистецтва, музично-педагогічному училищі та в технікумі промислової автоматики. Братство, разом з Товариством Лева та іншими неформалами, повело тоді сильну кампанію за таких народніх депутатів як Р. Братунь, О. Вакарук, Ю. Сорочик.

Органом „Братства” був історико-літературний часопис „Віко”. На Установчій конференції в травні 1989 р. обрано його керівний орган — Координаційну Раду, що її очолив студент історичного факультету Львівського університету Дем'ян Малярчук. Рада складалася з чотирьох секцій: захисту прав студента, організаційної, інформаційно-редакційної і культурно-просвітницької. Головним завданням Братства було боронити і відстоювати права та інтереси студентства всюди і всіма законними засобами (одним із перших завдань було, наприклад, домогтися справедливого представництва студентів у вчених радах); піднімати і розвивати національну свідомість і гро-

мадську активність студентства, підносити культурний рівень студентства і поглиблювати його знання; формувати демократичне мислення серед студентів і молоді взагалі, плекати національні традиції й оберігати історичні пам'ятки. Так, улітку 1989 р. студенти політехнічного й зооветеринарного інститутів спорудили на горі Ключ Сколівського району пам'ятник січовим стрільцям. Тим самим січовим стрільцям, що „про них, як писала „Молодь України”, ще кілька років тому бездумно говорили як про буржуазних націоналістів”.⁶³ Знову ж: влітку 1989 р. студенти інституту прикладного і декоративного мистецтва взяли участь у фольклорно-етнографічній експедиції „Мальовнича Україна” у Львівській і Ровенській областях, де вони вивчали народні промисли та фольклорні джерела.

Велику увагу „Братство” присвятило правно-соціальному станові студентів. Як мовилось на Установчій конференції в травні 1989 р., студенти є найбезправнішою частиною радянського суспільства після солдатів. Студента можуть позбавити права навчання у вузі, незалежно від того, який у нього рівень знань і успішність, як це практикувалось, наприклад, на політехнічному інституті. Його можуть арештувати і кинути на 15 діб до тюрми, без того, щоб на його оборону стала профспілка чи якась інша „громадська” організація.

Незавидним є також соціальне становище студента. Середньорічний прибуток студента, який одержує стипендію, нижчий від 500 карбованців. Таких є біля 70%, решта розраховує на батьківську допомогу і власні сили. Як писала „Молодь України”, „ще гірше з житлом . . . Майже 40 відсотків студентів — кандидати на носіїв хронічних шлункових, серцево-судинних, нервово-психічних захворювань”.⁶⁴

Так писав і „Поступ”, орган Товариства Лева з нагоди Установчої конференції „Студентського Братства”: „За мізерну стипендію, звичайно, прожити неможливо, отже доводиться розраховувати на допомогу батьків, які вже й так заплатили за наше навчання податками і недоданою їм заробітною платою. Соромно навіть говорити про харчування. Стояти в черзі за продуктами, готувати їх, зважаючи на занятість, студент не може. Залишаються їдальні з їх закономірністю — що дешевша страва, то менше піддається вона споживанню. Не дивно, що серед тих, хто проживає в гуртожитках, третина отримує разом з дипломом (а то й раніше) якусь з кишечно-шлункових хвороб”.⁶⁵

Погано стоїть справа і з самими студіями. Студенти нарікали на архаїчну систему навчання, відсутність будь-якої самостійності вузів і механізму стимулювання. Дуже часто кращі оцінки одержують ті, які їх не заслуговують, але у кого є міцна „рука” і хто віддано загляне в очі викладача. У висліді не рідко з вузів

виходить бездумна, напівкультурна маса, а не спеціалісти, інтелігенти, якими могла б пишатися нація.

Але „звичайно”, — як писав „Поступ” — „не тільки це стало причиною утворення у Львові Студентського братства. Небувала громадська активність молоді, напружена політична ситуація, революційні демократичні традиції студентства — все це вимагає від нас згуртованості, взаєморозуміння, єдності дій”.⁶⁶

* * *

На особливе відзначення заслуговує „Українська студентська спілка” (УСС), яка постала наприкінці 1989 р. у Києві. 8-10 грудня 1989 р. в столиці України відбувся Установчий з’їзд УСС, у підготовці якого широку й ґрунтовну роботу провела передусім Ініціативна група для створення УСС, яка складалася переважно зі студентів Київських вузів і була утворена у вересні 1989 р. В Установчому з’їзді взяло участь 163 представників від 62 вузів з різних міст України: Києва, Львова, Івано-Франківська, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Хмельницького, Чернівців, Чернігова, Полтави, Одеси та інших місцевостей.

Хоч УСС мала передусім профспілковий профіль, вона залишалася водночас і виразно громадсько-політичною організацією. Як сказано в „Заклику секретаріату УСС до українського студентства”, „УСС — перш за все профспілкова структура. Ми створювали її такою цілком свідомо, вбачаючи в цьому єдиний шлях до радикалізації монополізованого східноукраїнського студентства. Але УСС не збирається уникати політичної діяльності. Більшість членів УСС перебуває на національно-демократичних позиціях, що обумовлює кінцеву мету діяльності УСС в політичній сфері — досягнення державної незалежності України шляхом відокремлення від СРСР”.⁶⁷

20 грудня 1989 р. УСС відбула зустріч з заступником міністра вищої освіти УРСР і поставила йому такі вимоги:

- гарантована стипендія всім студентам України на рівні прожиткового мінімуму;
- стовідсоткове забезпечення студентів гуртожитками;
- ліквідація обов’язковості викладання марксизму-ленінізму;
- ліквідація державних іспитів з марксистсько-ленінських дисциплін;
- добровільність навчання на військових та медичних кафедрах;
- прийняття демократичних статутів вузів;
- прямих виборів всіх посадових осіб, включаючи ректорів і деканів;
- рівноправна участь у виборах студентів і викладачів;

- припинення політичних репресій проти студентів;
- відведення кілька годин на українській телевізії для представників незалежних організацій.

Крім цього висунуено такі вимоги до Верховної Ради УРСР:

- скасувати 6-у статтю Конституції УРСР і у зв'язку з цим реорганізувати партійні організації за територіальними ознаками, тобто ліквідувати парткоми у вузах;
- схвалити рішення про суверенітет України;
- передати функції комітетів Комсомолу вузів Асоціаціям молодіжних організацій.

А що ці вимоги, чи принаймні більшість з них не були виконані, 20 лютого 1990 р. за ініціативою Київської філії УСС розпочалася протестна акція всеукраїнської студентської єдності. В протестах зголосилися взяти участь студенти Києва, Львова, Індустріального інституту Дніпродзержинська, восьми вузів Дніпропетровська, Чернівців, Одеси і Рівного.

20 лютого 1990 р. у Києві вже о 8-ій годині ранку студенти пікетували біля половини корпусів Київського державного університету, педагогічний та художній інститути. Мітинги відбулися біля політехнічного, педагогічного інститутів, інституту народного господарства та Київського інженерно-будівельного інституту. Протестну акцію підтримали також студенти Інституту іноземних мов.

Цього ж дня делегація УСС зустрілася в Києві з керівництвом КДУ — проректорами Марцинюком і Губерським і представила свої вимоги. Під час розмови представники університету не погоджувалися з деякими вимогами студентів, головню політичними. Запропоновано скласти спільний пакет постулятів для міністерства освіти УРСР.

На додаток до вимог з 20 грудня 1989 р. студенти висунули цього разу ще два постуляти:

- Скоротити склад кафедр марксистсько-ленінських дисциплін;
- Ліквідувати вузівські комітети комсомолу, натомість створити Асоціації Молодіжних Організацій, куди б на паритетних началах увійшли всі неформальні організації вузів та комсомолу; майно та кошти комітетів комсомолу поділити між членами АМО.

21 лютого 1990 р. відбувся безперервний всеміський мітинг, починаючи з 8-ої години ранку біля входу до головного корпусу КДУ і біля пам'ятника Шевченкові, починаючи з 3-ої години пополудні.

* * *

На весні 1988 р. в Київському державному університеті постало студентське товариство „Громада”. Головними ініціаторами товариства були студенти фізичного факультету. За дуже короткий час воно охопило також інші факультети та розвинулось у поважну неформальну студентську організацію. До кінця 1988 р. „Громада” виявила широку і важливу діяльність серед студентства і київської молоді взагалі. Від самого початку вона дуже тісно співпрацювала з „Українським культурологічним клубом”, „Українською Гельсінкською Спілкою”, Товариством „Меморіал”.

Однією із перших важливіших акцій „Громади” була участь в кампанії на оборону Могилянської Академії, про що вже була мова раніше.

У жовтні 1988 р. „Громада” звернулася з відкритим листом до ЦК Компартії України, в якому вимагала державного статусу для української мови, поширення її в усіх сферах державного й народного життя, формування українських військових з’єднань, припинення будівництва атомних станцій на українській території, впровадження республіканського госпрозрахунку і економічного суверенітету для України, усунення Щербицького і скасування всіх привілеїв для партійної номенклатури.

У другій половині 1988 р. „Громада” була активно заангажована в організуванні бойкоту військової підготовки в Київському університеті. Бойкот припинено щойно після того, як адміністрація університету погодилася анулювати класи військової підготовки для студентів другого року та скоротити військові лекції. Наприкінці листопада 1988 р. „Громада” відновила бойкот, вимагаючи повернути двох своїх активістів-студентів, що їх викинули були з університету — Володимира Чемериса і Дмитра Корчинського. (Пізніше вони залишили „Громаду” і стали активістами „Української народно-демократичної ліги”.) Водночас „Громада” вимагала, щоб військові лекції відбувалися тільки на добровільній базі.

У листопаді 1988 р. члени „Громади” брали активну участь в організуванні понад 10-тисячного мітингу у Києві, на якому висунено домагання припинити спорудження атомних станцій на Україні. Водночас висловлено побажання організувати Український народний фронт.

Цього ж самого місяця (листопада) „Громада” організувала дискусію про програмову платформу Української Гельсінкської Спілки, що зокрема не подобалось було адміністрації університету й партійним чиновникам.

Мірою того, як „Громада” поширювала свою діяльність і зміцнювала свої впливи серед студентства й молоді взагалі, влада щораз гостріше почала виступати проти „Громади”. Перед у

цьому вів місцевий „Київський університет”, який часто нападав на „Громаду”, закидаючи їй співпрацю з „екстремістами”, головню з УКК і УГС та „демагогічні націоналістичні гасла”. Найболючішим ударом для „Громади” було звільнення, тобто викинення з університету великої кількості її членів. Ба більше: в листопаді 1988 р. влада створила „паралельну Громаду”, на противагу до першої. Тим часом продовжувалися звільнення з університету членів первісної „Громади”, а влада робила все, щоб штучно підбудувати створеного ними „двійняка”. В такій ситуації проріджені лави „Громади” вирішили переформуватися на нове товариство під назвою „Курінь”.

Органом „Громади” був неперіодичний журнал „Дзвін”. За час діяльності „Громади” з’явилося 4 числа. В них друкувались актуальні матеріали політичного сьогодення (як, наприклад, інтерв’ю з В. Чорноволом про становище на Україні), історичні, літературні та інші матеріали, які мали передусім виповняти „білі плями” нашого минулого. У „Дзвоні” публікувалась також поезія деяких авторів — початківців.

„Громада” нав’язувала також контакти з студентами інших республік. Так, наприклад, у вересні 1988 р. представники „Громади” їздили до Єреваня, щоб наголосити на своїй підтримці вірмен у справі Нагірного Карабаху.

* * *

У червні 1989 р. постало Всеукраїнське товариство репресованих (ВТР), яке ввійшло на федеративних засадах, як окрема юридична особа, до Українського історико-просвітницького Товариства „Меморіал”. Установчі Збори ВТР відбулися 3 червня 1989 р. в Києві. Збори схвалили „Резолюцію” і статут Товариства та обрали його керівний орган — Координаційну Раду, в яку входять: Голова Товариства, його Заступники, обрані за регіональним принципом, Відповідальний секретар і Скарбник. Серед іншого, Установчі збори вимагали у своїй резолюції:

а) загальної політичної амністії для всіх репресованих після 1917 року;

б) перегляду всіх судових справ, порушених із політичних мотивів проти громадян України за період 1920-80-х років, та публічної реабілітації репресованих;

в) повної громадянської реабілітації народів, депортованих зі своїх земель у роки сталінського терору;

г) звільнення з органів КГБ та прокуратури, а також усунення від участі в перегляді відповідних судових справ тих працівників, які причетні до репресивних дій із політичних мотивів;

д) відновлення громадянства всім, хто був позбавлений його з політичних мотивів;

е) негайної легалізації та припинення переслідування Української автокефальної православної та Української католицької церков, забезпечення їм усім законних прав нарівні з іншими церквами в Україні;

є) негайного звільнення в'язнів сумління Богдана Климчака, Сергія Баби́ча, Павла Кампова, Віктора Баранова.

Далі сказано, що Збори підтримують Народний Рух України за перебудову й резолюцію мітингу в Биківні 7 травня 1989 р. про передачу Жовтневого палацу культури в Києві Українському товариству „Меморіал”.

У статуті метою Товариства визначено: „всебічно сприяти своїм членам у поновленні і перебуванні в повноправному громадянському статусі. Ніхто не повинен зазнавати щонайменших утисків, обмеження прав у будь-якій сфері діяльності — професійній, громадській, політичній, економічній, науковій, культурній, релігійній тощо тільки за те, що раніше був репресований за свої погляди і переконання”.⁶⁸

У цьому ж розділі мовиться про те, що Товариство прагнучиме, серед іншого,

„4) вести роботу у справі консолідації громадян, суспільних сил задля демократизації політичної системи СРСР, котра б сприяла становленню людського, справедливого і вільного суспільства й унеможливлювала б відновлення тоталітаризму в будь-якій формі;

5) брати участь у громадських і державних заходах, спрямованих на збереження життєпридатного навколишнього середовища, охорону пам'яток історії, надання українській мові статусу державної, створення Народного Руху України за перебудову;

6) підтримувати громадський рух за гуманізацію пенітенціарної системи й методів перевиховання кримінальних злочинців. Домагатися скасування в СРСР смертної кари”.⁶⁹

У розділі „Принципи Товариства” сказано, що ідейноетичними засадами Товариства є трактування людини, як самоцінності і повага до неї незалежно від її расової, національної, релігійної і мовної приналежності та ідейних переконань. Товариство також визнає право націй на самовизначення, незалежне існування і власну державність; заявляє себе прихильником ненасильницьких методів боротьби; сприятиме плеканню народних традицій і національної культури та рідної мови; визнає милосердя у стосунках між людьми.

Координаційна Рада Товариства відразу заходила збирати матеріали для майбутнього Музею-Меморіалу та Книги Пам'яті

про жертви сталінського терору, про людей, які постраждали за політичні, національні та релігійні переконання. У своєму зверненні Координаційна Рада просила:

„1. Надіслати власні спогади про події, факти пережиті вами, а також вашими рідними і близькими у зв'язку з репресіями, а також копії вироків.

2. Надіслати відомості про колишніх репресованих та переслідуваних, їхні адреси чи адреси людей, що можуть подати такі матеріали.

3. Просимо привозити, передавати, а також надсилати меморіальні речі (щось з одягу, документів, фото) колишніх в'язнів. Всі вони невдовзі стануть експонатами музею архіву.

Комітет соціального захисту товариства цікавлять сьогодні відомості про факти порушень прав людини щодо колишніх політв'язнів, а також факти нищення чи зневажливого ставлення до пам'яток нашої історії та про випадки екологічного шкідництва у вашій місцевості”. Всю пошту Координаційна Рада просила пересилати на адресу: 252212 м. Київ, вул. Богатирська, 2, кв. 349 Василь Гурдзан, тел. у м. Києві 413-88-29”.⁷⁰ При тому, це прохання було звернене не лише до мешканців України, а й до українців в інших республіках СРСР та на Заході. Взагалі Товариство мало замір поширити свою діяльність не тільки поза Україною в Радянському Союзі, а й серед українців закордоном.

Початок ВТР сягає літа 1988 р., коли постали перші ініціативні групи для створення організації за громадянську реабілітацію. Дещо пізніше, восени 1988 р. постали, як відомо, також перші групи за створення „Меморіалу”. Продовжуючи свою працю, члени груп за громадянську реабілітацію довгий час розважали чи їм не влятись повністю в „Меморіал” і не творити окремої організації. Поскілки, однак, по якомусь часі виявилось, що „Меморіал” ставив собі дещо вужчі цілі, ніж члени організації за громадянську реабілітацію, вони почали підготувляти свій власний установчий з'їзд, який і відбувся в червні 1989 р. На ньому головою ВТР обрано Євгена Пронюка, який так з'ясував різницю між ВТР і „Меморіалом”: „Меморіал” опікується жертвами сталінського терору, але зовсім не ставить питання про репресії брежнєвсько-сусловського режиму. А жертв репресій часів Брежнєва — Щербицького — Федорчука на Україні тисячі . . . , товариство об'єднує як жертв сталінізму, які дивом вижили, пройшовши пекло Магадана, Воркути . . . , так і тих, хто зазнав переслідувань, репресій за свої погляди і переконання, за свою політичну діяльність з кінця 50-х по день сьогоднішній. За нашим статутом, членами товариства можуть бути не лише ті, хто був позбавлений волі, а й хто зазнав, так би мовити „цивільних” гонінь — скажімо, звільнення з роботи. Товариств-

во всеукраїнське, бо серед нас — люди, котрі з тих чи тих причин залишилися за межами республіки, а то й опинилися за кордоном — як, приміром, Надія Світлична, Микола Руденко, Валентин Мороз, Леонід Плющ . . .”⁷¹

* * *

У літку 1989 р. Харківська філія Української Гельсінкської Спілки висунула ініціативу про відновлення Спілки української молоді (СУМ), яка мала існувати в 20 роках і яка, як відомо, була властиво „сфабрикована” разом зі „Спілкою визволення України” органами ГПУ для винищення української інтелігенції. Після усвідомлення помилковості такої постановки в справі СУМ-у, інші Гельсінкські Ради і філії почали творити „Спілку незалежної української молоді”, відмежовуючись таким чином від СУМ-у 20-их років, а також від еміграційного СУМ-у, який діє на Заході як прибудова ОУН (б). Так, у серпні 1989 р. постала Львівська обласна Рада Спілки незалежної української молоді (СНУМ), що її очолив активіст УГС Ігор Деркач. Згідно з заявами Деркача, що він їх подав в інтерв'ю Українському пресовому агенству в Лондоні у вересні 1989 р., СНУМ була молодіжною організацією УГС, хоч обидві ці організації існували і діяли кожна окремо.

У вступі до Програми СНУМ сказано, що „Зважаючи на те, що — кожна молода людина має право на сповідування будь-яких політичних ідей, а ЛКСМУ основною метою своєю ставить виховання української молоді як резерву компартії України і прагне насаджувати саме комуністичні, а не якісь інші ідеї;

— тривалий час виховання молоді в дусі так званого атеїзму, національного нігілізму, рабської покірності і кар'єризму привели її до духовного спустошення і збайдужіння;

— злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція та інші суспільні пороки все більше підточують моральне здоров'я нації;

— тільки радикальні зміни в справі виховання молоді, залучення її до суспільного активного життя, народних традицій, релігії могли б врятувати українське суспільство від деградації, яка роз'їдає націю;

— виникла гостра потреба у створенні молодіжної організації нового типу в Україні, яка б увібрала в свій виховний арсенал найкращі народні традиції, методи громадського та релігійного впливу.

Підтримуючи ініціативу харківської молоді, яка зорганізувала групу відродження СУМ (Спілка Української Молоді), ми заявляємо свою повну солідарність з цим патріотичним починанням і закликаємо молодь всіх областей України підтримати харків'ян.

В свою чергу ми пропонуємо назвати свою обласну організацію Спілкою Незалежної Української Молоді, яка в майбутньому увійде у склад Всеукраїнської СНУМ''.⁷²

Сама програма включала „Основні принципи” і „Статут”. В „Основних принципах” мовилось:

„1. СНУМ — молодіжна громадсько-політична організація, яка співпрацює з прогресивними демократичними силами і прагне політичного, економічного, соціального суверенітету як перехідного етапу до повної державної незалежності.

2. Спілка виступає проти великодержавного шовінізму, а також проти будь-яких колонізаторських, імперських проявів у державній політиці.

3. Ми вважаємо, що однопартійна система і монополія ідеології — основне гальмо на шляху демократизації суспільства і національного відродження. СНУМ виступає за плюралізм поглядів, ідей, політичних структур.

4. Спілка бореться за відновлення на державному рівні національної символіки українського народу. СНУМ виховує в юнаків та дівчат глибоку повагу до синьо-жовтого прапора та гербу — тризуба, добивається визнання державним гимном України гимну „Ще не вмерла Україна”.

5. СНУМ виступає за утвердження української мови як єдиної державної на території республіки і добивається на практиці впровадження її в усі сфери громадсько-політичного, економічного та культурного життя.

6. Спілка виступає за демократизацію навчального процесу, за широку участь юнаків та дівчат в управлінні середніми та вищими навчальними закладами, за працевлаштування випусників цих закладів в межах України.

7. СНУМ виступає за демілітаризацію України, за ліквідацію обов’язкового військового призову молоді і утворення української вільнонайманої армії в розумних межах оборонних потреб.

8. Святим обов’язком члена СНУМ є знання історії України, збереження і примноження української культури, догляд за історичними та культурними пам’ятками нашого народу. Своєю активною участю члени СНУМ допомагають відроджувати кращі народні традиції, звичаї та національну самобутність.

9. СНУМ виховує серед молоді повагу до національних меншостей, що проживають на території України, сприяє їхньому культурно-національному розвитку.

10. Розцінюючи релігію як основне джерело відродження нації, СНУМ виступає за конституцією гарантоване право релігійної пропаганди, за легалізацію і відновлення національних церков України — Української Католицької Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви, за бережливе

відношення до релігійних святинь і традицій. Спілка підтримує право віруючих на створення релігійних громад будь-якого віросповідання”.⁷³

В 11-ому пункті мовилось про боротьбу СНУМ за здорову мораль і етику українського народу й молоді, проти аморальних проявів (наркоманії, розпусти, пияцтва, грубості тощо); у 12-ому пункті СНУМ підтримувала зусилля врятування навколишнього середовища від екоциду, за ліквідацію атомної енергетики на Україні, за зміну структури української промисловості з метою усунення екологічно згубних виробництв. У 13-ому пункті було сказано, що „СНУМ має свою форму, прапор і символ” та своє поздоровлення „Слава Україні” — відповідь: „Героям слава” і в плані своєї діяльності має таборові збори з навчальними програмами, мандрівки рідним краєм тощо.

У 14-ому пункті мовилось про те, що з метою консолідації роз’єданого історією українського народу СНУМ підтримує тісні взаємини з молодіжними організаціями української еміграції (Пласт, СУМ та ін.).

В останньому (15-ому) пункті СНУМ заявляла про свою повну солідарність і готовність до тісної співпраці з незалежними молодіжними об’єднаннями як в інших республіках Союзу, так і за кордоном.

У „Статуті” було сказано, серед іншого, що „СНУМ — самодіяльна громадсько-політична організація молоді”, яка „керуючись принципами гуманізму та демократії ставить собі за мету патріотичне виховання молоді в дусі відданості справі побудови незалежної демократичної української держави”.⁷⁴

Взаємини між СНУМом і харківським СУМом, як і іншими Радами СНУМ-у, у вересні 1989 р. в’яснив Ігор Деркач у вищезгаданому своєму інтерв’ю. На запит, які зараз стосунки між ними, він відповів: „В нас постійно, щомісяця, збирається координаційна рада УГС в Києві. Приїжджають на її засідання представники молодіжних організацій. Фактично харківська СУМ існує при харківській УГС, СНУМ львівська при львівській УГС, СНУМ чернівецька при чернівецькій УГС, СНУМ Івано-Франківська при Івано-Франківській УГС, київська СНУМ при київській УГС. Є ще також ініціативні групи, але покищо не було установчих зборів. Так що ми поїдем допомагати їм в цій роботі.”⁷⁵

При цій нагоді Деркач докладніше з’ясував також ставлення СНУМу до Харківської СУМ-у та до закордонної СУМ-у й інших молодіжних організацій на еміграції. Вказавши на те, що харків’яни хотіли конче відновити СУМ (за цим стояв Степан Сапеляк), Деркач мовив: „Але вони ось вже зрозуміли ту помилку, що не існувала така СУМ в ті часи. От, наприклад, чому

ми не хотіли назви СУМ? Ми радилися з Вячеславом Чорноволом та іншими членами УГС. Справа в тому, що відновивши сьогодні стару назву, накликаємо на себе біду. Фактично таким чином оголошуємо підтримку СУМу американського, а американський СУМ партійний, він існує при ОУНБ • Тобто там є чотири напрямки: ОУН бандерівський, ОУН мельниківський, двійкарі і ці т. зв. соціал-демократи. Проголошенням на Україні СУМу ми можемо викликати розкол. Ті ж чекісти чи навіть молодь, яка не розбирається в питаннях історії, може утворити тут якісь інші молодіжні організації і оголосити, що ми мельниківські, інші, що ми двійкарі, саме КГБ могло б на те впливати і нацькувати одних на одних, що було б початком нездорового розколу. Наша мета сконсолідувати молодь, і не тільки тут, а й на еміграції, показати для еміграції приклад, що ми єдині. Тим більше, що багато правди в приказі — де два українці, там три партії. Я тут ще хочу підкреслити, що необхідно подумати, поки щось зробити. От газета „Свобода”, що друкується на Заході, опублікувала помилки „Пласту”, підкреслюючи, що їхня суть у тому, що вони різко почали відновлювати те, що вже було. Так не можна. В нас тут режим, російська радянська імперія. Так різко відновлювати „Пласт”, чи якісь інші речі й зразу переносити те, що було, припустім, за Польщі, це несерйозно”.⁷⁶ А далі: „Ми, молодь з України повинні створити щось своє, внести якусь новизну, беручи з Заходу тільки краще, ту сильну ідеологію, компетентність тих політреферентів УПА і тих же самих пластунів, СУМ і ту ж організацію переносити тут, так точно один до одного не можна сьогодні. Ми візьмем у них все найкраще, а самий політичний скелет створимо самі. Абсолютно самі. І відновлення самих назв, отих прапорів, припустім, червоно-чорний прапор — це тільки клопіт від того. Ми тільки один раз на Маківці підняли бандерівський прапор, потім прийшли з ним до Львова, і я в своєму виступі сказав, що ми підняли цей прапор, як символ боротьби за незалежну Україну. І відповідні органи зразу ж це підхопили. Це вже була політична помилка. Була критика з боку лідерів УГС, народних депутатів, з боку інших неформальних об’єднань, що ми допустили помилку. І справді її скоро використали. У „Радянській молоді” пішла публікація — Вікторія Андреевна підтягнула фактично нашу організацію до бандерівського СУМу. Ми повинні відмежуватися від тих помилок. Проте загалом ми хочемо працювати з всіма організаціями. Постав навіть задум провести з’їзд, коли буде політичне пом’якшення на Україні. З’їзд української молоді з усього світу в Києві. Буквально всіх — чи то комсомольців, сумівців чи безпартійних. Так на зразок того, як от „Молода Литва” в Вільнюсі”.⁷⁷

В листопаді 1989 р. почав виходити орган Львівської обласної організації СНМУ „Молодь України”. В склад редакції ввійшли: Тарас Чорновіл, відповідальний редактор, Олег Вітович, Ігор Деркач. В „колонці редактора”, що її підписав Тарас Чорновіл, мовилось що найпершим завданням „Молодої України” є „пропаганда серед молоді ідеї української незалежності . . . ” Бачимо свій обов’язок і в тому, щоб пробудити якнайбільше молодих людей до свідомої боротьби . . . Вбачаємо особливу відповідальність своєї місії: відстоїмо молодь — відвоюємо Україну. Кожна найменша стаття в газеті, як і кожна щоденна акція СНМУ — все повинно ставати цеглинками у великій будові майбутньої України. З цього і випливають два основні принципи нашого видання, (як, зрештою, СНМУ взагалі): — тільки повна державна незалежність може стати реальним гарантом виживання та економічного, культурного і взагалі будь-якого розвитку України. Кожна ідея і кожний рух, які відводять вбік від шляху майбутньої самостійної України, — нам неприйнятні;

— Тільки демократичним конституційним шляхом можна йти до заповітної мети — державності і самостійності. Лише через ідеологічний та (як крайній засіб) економічний тиск на тоталітарне керівництво держави, лише шляхом справедливих виборів, створенням нових демократичних законів, всенародним референдумом, різними засобами громадянської непокори. Голослівні заяви про досягнення самостійності негайно, перескакуючи довгий шлях поглиблення демократії, без підготовки відповідного економічного і політичного фундаментів — безплідна авантюра. Спроба ж наблизити день незалежності шляхом насильства і зброї може обернутися злочином проти свого ж народу”.⁷⁸

Вневдовзі показалося, що не всі керівники СНМУ заступали такі помірковані погляди. Пройшов не цілий рік і у вересні 1990 р. СНМУ поділилася остаточно на „незалежну” і „націоналістичну”. Цю другу очолив В. Яворський, разом з О. Вітовичем, (якого вже раніше викинули були з СНМУ за скрайні вислови, що їх використала режима пропаганда), А. Щербатюком та іншими, які стали виразниками нового „інтегрального націоналізму” з певним донцівським профілем, незалежно від того, що офіційно вони далі називали себе Спілкою незалежної української молоді. В січні 1991 р. почав виходити у Львові їхній орган „Напря́м”. В склад редакції входили: Володимир Яворський (головний редактор), Анатолій Щербатюк, Андрій Карпінський.

* * *

В лютому 1989 р. в Києві оформилась „Українська народно-демократична Ліга”, яка виникла з дотеперішньої Української Демократичної Спілки. 12 лютого 1989 р. на Загальних зборах

Київської міської організації „Української народно-демократичної ліги” в Києві прийнято Програму УНДЛ, що її мала розглянути 1-а республіканська установча конференція. Це й сталося 24-25 червня 1989 р., але, на жаль, не в Києві, а в Ризі, де вона відбулася. Справа в тому, що київські власті не дали дозволу на відбуття Установчого з’їзду УНДЛ на Україні. Українська демократична спілка була відомою на початку як християнсько-демократична фракція УДС, коли ще на самому початку в 1988 році вона підтримувала тісний контакт і, властиво, якийсь час, навіть „неформально” належала до „Демократичного Союзу” із центром в Москві. (Перший З’їзд Демократичного Союзу відбувся в травні 1988 р. в Москві.) За дуже короткий час УДС заявила, однак, про своє незалежне окремішнє існування як Українська демократична спілка. Свою діяльність УДС базувала на принципах християнської моралі, християнського вчення, а також на засадах правової демократії.

В установчій декларації УДС було сказано зокрема, що члени її шляхом поширювання християнської моралі та євангельської істини, мають за мету впливати на свідомість людей, формуючи загально-громадську думку. Їхнє остаточне завдання — сприяти демократичним суспільно-політичним процесам на Україні для відновлення української демократичної держави. У програмі УДС мовилось про вимогу легалізувати українські церкви православного та католицького віросповідань, права на релігійну освіту й виховання; впровадження до Конституції Української РСР положення про українську мову як державну мову республіки; введення і визнання громадянства Української РСР; скасування цензури і вільний доступ до розмножувальної техніки; скасування політичних статей кримінального колексу УРСР і звільнення та реабілітація і відшкодування усіх політичних в’язнів; скасування паспортного режиму, зокрема системи прописки, а також системи трудових книжок; вільну еміграцію; ліквідацію органів державної безпеки, надання УРСР права формувати власні національні збройні сили; економічну незалежність УРСР шляхом переходу на повний господарський розрахунок; реальне право на агітацію й пропаганду за відокремлення УРСР від Радянського Союзу; відновлення кримсько-татарської автономії.

Переформування УДС на УНДЛ означало її виразну політизацію і програмову виструнченість, що робило УНДЛ справжньою політичною організацією в повному розумінню цього терміну.

Свідченням цього є якраз прийнята 12 лютого 1989 р. Декларація і Статут УНДЛ. В її Декларації сказано:

„Українська Народно-Демократична Ліга — це політична

організація, що об'єднує людей різних поглядів та переконань, які поділяють загальнолюдські принципи демократії, гуманізму та свободи й ставлять собі за мету сприяти політичному, економічному та духовному відродженню України. (. . .)

На терені України УНДЛ прагне консолідації розрізнених демократичних організацій та угруповань суспільно-політичної орієнтації для створення єдиного фронту (блоку), опозиційного тоталітарному комуністичному режимові. Існування політичної опозиції є необхідною умовою у створенні демократичного громадянського суспільства.

Основна нота УНДЛ — побудова незалежної демократичної правової Української Держави. (. . .)

Однопартійна, одноідейна демократія неможлива. Однорідне суспільство — спотворене явище, спроможне до існування лише завдяки насильству. (. . .)

В Україні та й загалом в СРСР, ідея гуманізму, плюралізму, засудження насильства, як фізичного, так і духовного, потребують ще захисту, всебічного ширення та розвою в суспільній свідомості, що неможливо без докорінної, а не поверхневої, демократизації всього суспільства, радикальних змін всього державного ладу. Свобода та демократія — не пустопорожній звук. (. . .)

Комуністична система, побудована за приписами хибної теорії марксизму-ленінізму, нині повсюдно переживає глибоку кризу. Ідеологія, що піднімає вселюдську мораль — класовою боротьбою, оголошує релігію — опіумом, громадські права та свободи — буржуазним пережитком, а самовизначення націй та їх особливий шлях розвитку націоналізмом, не могла не привести до встановлення тоталітарної диктатури. Історія КПСС — ця історія моральних переступів, злочинів, терору та агресій. УНДЛ виступає проти будь-якого культу та фанатизму, в тому числі й культу Леніна.

Історія КПСС — ця історія моральних переступів, злочинів, терору та агресій. УНДЛ виступає проти будь-якого культу та фанатизму, в тому числі й культу Леніна та ідеології ленінізму, наріжного каменя у фундаменті авторитарного режиму. (. . .)

Першою жертвою агресії збільшовиченої Росії впала Українська Народна Республіка (УНР). Більшовики не могли терпіти незалежної демократичної Української Держави і чи не одразу після жовтневого перевороту підступно напали на Україну та окупували Слобожанщину. У Харкові був настановлений за вказівкою Совнаркому маріонетковий „український советський уряд“, що по суті був антиукраїнським, слухняним провідникам московської імперської політики. (. . .)

Нинішні позитивні зміни в суспільстві на терені

„демократизації”, та водночас сплески відверто антидемократичних актів та законів, що запроваджуються у життя центральним урядом, свідчать про глибоку ідеологічну та економічну кризу всієї комуністичної державної системи, її непроможність задовольнити духовні та матеріальні запити людини.

Ми зазначаємо, що реальним гарантом незворотності демократичних процесів в Україні може бути тільки:

- суверенітет Української Держави;
- закріплений в новій Конституції політичний та економічний плюралізм;
- дійсне дотримання усіх громадянських прав та свобод, (. . .)

Народ суверенної держави сам встановить доцільні форми свого буття та співіснування з іншими народами. (. . .)

— надання та забезпечення різних прав та можливостей всім націям і меншинам, що мешкають на території України, всебічне сприяння їх національно-культурному розвитку, (. . .)

УНДЛ заперечує будь-які насильницькі дії та методи як аморальні і неспроможні вирішити суспільні та міжнародні проблеми й рішуче відкидає гасло: „Мета виправдовує засоби”.

УНДЛ не має на меті захоплення чи насильницького перебрання до рук влади, прагне справжнього народовладдя та вільної суспільно-політичної діяльності усіх партій та організацій на рівноправній основі, всебічної активізації населення, створення підґрунтя майбутнього життя за умов дійсної демократії”.⁷⁹

У т. зв. Першочергових вимогах УНДЛ було сказано:

„УНДЛ вважає, що для досягнення демократичного стану нашого суспільства як мінімум мають провестись такі соціально-політичні, правові та економічні реформи:

I. Конституційна реформа УССР

I. Прийняття шляхом референдуму нової Конституції УРСР, після демократичного всенародного обговорення з альтернативними варіантами, поданими різними громадськими та політичними організаціями. Нова Конституція, узгоджена з принципами міжнародних правозахисних документів, має забезпечувати:

- республіканське громадянство УРСР;
- визнання української мови державною мовою УРСР;
- безумовне дотримання усіх громадських прав та свобод, що несумісне з положеннями діючої Конституції про монопольне право КПСС (КПУ) та її ідеології на владу та існування в суспільстві, яке обертається дискримінаційними заходами щодо громадян інших переконань;
- республіканський економічний суверенітет, добровільний

зв'язок з іншими республіками ССРСР через Союзний договір. (. . .)''⁸⁰

У Статуті УНДЛ було ще раз підкреслено, що вона є політичною організацією, а що до організаційної структури, то „І. УНДЛ має єдину організаційну структуру з рівними правами всіх її членів. В складі Ліги можуть утворюватись та автономно діяти окремі фракції, групи та індивідуальні її члени зі своїми особливими політичними платформами та структурною організацією, але які водночас визнають головні засади та мету УНДЛ. (. . .)

8. УНДЛ вважає за необхідне мати власний символ (знак емблему) і всіляко підтримує вимогу свідомих кіл українського народу про визнання національного історичного прапора, гербу та гімну України. Емблему УНДЛ затверджує з'їзд. Присутність у ній національних елементів — обов'язкова''.⁸¹

24-25 червня 1989 р. в Ризі відбулася Установча конференція УНДЛ, в якій взяли участь представники організацій Києва, Східного та Південного регіонів, а також гості, серед них, — представник журналу „Український час'', колишній політв'язень Григорій Приходько, священник УАПЦ о. Богдан Михайлечко, представник Української громади Латвії, Латвійського демократичного Союзу, Руху за національну незалежність Латвії, представники незалежної преси.

Конференцію відкрито богослужінням, що його відправив о. Михайлечко.

Установча конференція затвердила Декларацію, програму-мінімум та Статут УНДЛ, безовані на документах Київської міської конференції з 12 лютого 1989 р. та схвалила звернення до громадян України і резолюцію в справі пакту Молотов-Ріббентроп. Обговорено також питання тактики і напрямні майбутньої діяльності УНДЛ, ставлення до НРУ та інших об'єднань тощо. Була обрана Тимчасова координаційна Рада УНДЛ, що її очолив Євген Чернишов як Координатор.

Після конференції її учасники і гості з квітами і національними прапорами України та Латвії поклали вінок перед монументом Свободи в Ризі. На вінку були написи обома мовами: „За вільну, незалежну Латвію, за вільну незалежну Україну''. Коротке слово до присутніх виголосив Є. Чернишов. Рижани, що зібрались під пам'ятником Свободи, щиро вітали гостей з України і часто скандували „Волю Україні!'', „Україна — Латвія!''.

У резолюції в справі пакту Молотов-Руббентроп сказано, що „Болючим наслідком цього злочинницького пакту стала окупація незалежних Балтійських держав, насильницьке приєднання до ССРСР Басарабії, східної Білорусії та деяких інших регіонів. А з захопленням шляхом нового поділу Польщі 3 областей Західної

України відбулося остаточне загарбання України.

Ми, представники свідомого українського народу, вимагаємо від створеної на З'їзді народних депутатів ССРСР Комісії по розгляду цього пакту в якості першого її реального кроку — термінового оприлюднення через засоби масової інформації всіх документів, що прямо чи дотично стосуються підписання пакту Молотова-Ріббентропа. Ми вимагаємо проведення цією комісією публічних слухань (з телетрансляцією) щодо міжнародно-правової, історичної, етичної та інших поціновувань цього пакту.

Ми закликаємо Верховну Раду ССРСР та згадану її Комісію рішуче засудити та повністю денонсувати цей підступний Пакт. А змову між Сталіним і Гітлером визнати злочином супроти людства, та вчинити над її учасниками справедливий відкритий міжнародний судовий процес!"⁸²

Установча Конференція схвалила також окрему резолюцію про засудження ідеологічних провокацій. В ній мовилось:

„Останнім часом у Львові, Києві, Одесі та деяких інших містах України з'явилися листівки та набули поширення чутки підбурливо-провокаційного змісту. Невідомі особи чи організації свідомо розбурхують міжнаціональну ворожнечу, культивують антисемітські та антиросійські настрої, закликають до терору на національному ґрунті. Відчутно за змістом і навіть формою цих листівок та чуток, що цією кампанією всюди керує одна й та ж сама вмiла і професійна рука.

Оскільки деякі листівки з подібними закликами підписано „УГС", представники УНДЛ звернулися до керівництва Гельсінкської Спiлки, й отримали безапеляційне запевнення, що УГС до випуску цих листівок не має ніякого відношення. Таке ж саме запевнення дали нам представники УХДФ та деяких інших угруповань.

Подібні акції УНДЛ не може трактувати інакше, як свідомі провокації, спрямовані як на відлякування від демократичних та правозахисних рухів широких верств населення, так і на створення атмосфери перестрашу, яка вигідна тільки правлячій на Україні запродавській верхівці. В подібній атмосфері найлегше використати будь-який привід, щоб застосувати проти демократичного руху в цілому військову силу, і придусити вкотре вже найменший прояв незалежної думки.

Отже, відповідь на запитання „кому це вигідно?" стосовно згаданих листівок і чуток веде нас прямісінько до „коридорів влади". Це тим більше вірно, що досвід у влади уже є і чималий — згадати хоча б випуск львівськими партійними діячами в одному з районів передвиборчих листівок проти І. Драча, підписаних не більше не менше як . . . „Товариством Лева"!

Та поки ми не маємо достоєнних доказів причетності

правлячого партійно-державного апарату до цієї провокації, не будемо скидати з рахунку ймовірності використання подібних провокацій іншими силами чи навіть одиницями. Тому УНДЛ закликає всіх свідомих громадян, всіх членів демократичних рухів:

- рішуче засудити спроби невідомих осіб створити атмосферу напруги у міжнаціональних стосунках на Україні;

- вважати розповсюдження чуток та листівок чи інших матеріалів подібного змісту провокацією, а її виконавців — одвертими провокаторами;

- вважати обов'язком кожного свідомого члена демократичних рухів та й кожного свідомого українця всіма силами перешкоджати поширенню подібних чуток та листівок, роз'яснювати широкому загалу всю їхню безпідставність, облудливість та ворожу демократії сутність, закликати маси населення до боротьби з будь-якими подібними провокаціями.”⁸³

„Атмода”, інформаційний бюлетень Народного Фронту Латвії, в липні 1989 р. подав докладнішу нотатку про Установчу конференцію УНДЛ, точніше інтерв'ю із Аркадієм Кирєєвим, членом Тимчасової Координаційної Ради УНДЛ.⁸⁴ Серед активно-діючих політичних сил на Україні, Кирєєв, поруч УГС, на другому місці поставив УНДЛ. При тому він нагадав, що Установча конференція УНДЛ не могла відбутися в Києві і що спроба перевести таку конференцію в січні 1989 р. закінчилася затриманням понад 60 осіб.

У вересні 1989 р. УНДЛ почала видавати свій двотижневик „Незалежність”. Як повідомляла редакція двотижневика, це перша опозиційна незалежна газета на Україні.

Головними ідейними засадами газети були положення, викладені в Деклярації та Статуті УНДЛ. Зокрема, першочерговим завданням вважалося руйнування існуючих у масовій свідомості „ідеологічних міфів” та марксистсько-ленінських догматів. На погляд редакції, серед питань, які потребують термінового обговорення на сторінках газети провідними є: шлях досягнення та форми устрою незалежної Української Держави; аналіз змісту і можливих реалізацій понять „суверенність”, „незалежність”, „автономія” — територіяльна та національно-культурна та інших; аналіз і прогноз розвитку соціально-економічної та політичної ситуації в Україні в контексті загальної ситуації в СРСР. Постійною темою газети має бути життя й діяльність українських церков — УКЦ та УАПЦ.

На титульній сторінці газети опубліковано звернення УНДЛ — „До світової громадськості”; його приводом стала нова хвиля терору й погроз з боку „правоохоронних органів”, що стосуються не лише членів національно-визвольних, але й інших

формально не зареєстрованих рухів (включаючи „Меморіал” та НРУ).

У проєкті „Незалежної Хартії Єдності” проводилося обґрунтовану критику однієї з низки штучно створених більшовицькою тоталітарною бюрократією політичних, економічних та ідеологічних структур, а саме т. зв. „єдиного народногосподарського комплексу” (ЄНК), що його існування забезпечується вилученням політичних прав у всіх, без винятку, „республік”, а також стовідсотковою домінацією марксистсько-ленінських ідеологічних догматів над реальними (об’єктивними) законами розвитку економіки, науки і культури.

* * *

У січні 1989 р. у Львові постав „Український християнсько-демократичний фронт”, незначна і маловпливова організація, з виразним націоналістичним профілем, що її виникнення безпосередньо пов’язане із конфліктом всередині УГСПЛ. Про це вже була мова вище. 13 січня 1989 р. у Львові відбулося Установче Віче УХДФ, на якому схвалено Статут і Програму УХДФ та обрано його керівні органи, тобто Центральну Раду в складі 13 осіб:

Січко Василь, Картин Тарас, Єдинороз Степан, Торко Микола, Штурмак Іван, Чекальська Лідія, Касіян Володимир, Корнилюк Ярослав, Сеньковський Володимир, Коник Зиновій, Січко Петро, Чекальський Роман, Кіндратюк Микола. Головою Центральної Ради УХДФ обрано Василя Січка, а секретарем Лідію Чекальську. Як сказано у повідомленні цього Надзвичайного Установчого віча, „Віче обговорило пекучу на сьогоднішній день потребу виховання української молоді, і було вирішено відновити при УХДФ молодіжну організацію ПЛАСТ, котра існувала колись в Україні і діяльність котрої була припинена з приходом на нашу землю сталінського терору. Віче доручило всім делегатам і членам громад УХДФ розпочинати практичну роботу з відновленням Пласту. Керівну роботу в цьому питанні Віче доручило членам Центральної Ради Тарасові Картин, Степанові Єдинороз, Миколі Торко та Іванові Штурмак. Керівником Пласту обрано Тараса Картина.”⁸⁵

Віче також обговорило питання організації при УХДФ „Товариства Просвіта” та відзначено позитивну роботу, яка вже ведеться в цьому напрямку, особливо в громаді (відділі) УХДФ міста Львова. Віче доручило організаційно-керівну роботу „Просвіти” членам Центральної Ради Ярославові Корнилюк, Володимирові Сеньковському і Володимирові Касіян. Головою „Просвіти” обрано Ярослава Корнилюка.

Керівництво діяльністю у справах релігійно-виховного й національно-патріотичного відродження населення Віче доручило членам Центральної Ради Петрові Січку, Романові Чекальському і Миколі Кіндратюк.

Організаційну роботу економічної діяльності УХДФ Віче доручило Зиновію Коник.

Відзначено роботу членів УХДФ в збиранні коштів на допомогу Вірменії від Української Католицької Церкви і визнано потрібним виділити ще частину своїх покищо скромних фінансів Українській Католицькій Церкві у її Фонд на допомогу Вірменії.

Обговорено становище переслідуваної Української Католицької Церкви, заслухано звіт про низку делегатів з цього питання і зокрема делегата з Івано-Франківщини Івана Бойчука, котрий розповів про переслідування українців-католиків села Грабівка, на яких каральні органи тиснули під загрозою суду, щоб вони підписували згоду на відкриття у селі російської православної церкви.

Схвалено також постанову домагатися відкриття пам'ятника Митрополитові Андрієві Шептицькому у Львові й зобов'язано Центральну Раду написати з цього приводу відозву для збирання підписів про відкриття такого пам'ятника.

Схвалено також постанову — найбільшим національним святом вважати День Проголошення Незалежності України 22 січня 1918 року і визнано потрібним закликати всіх українців урочисто і по-святковому відзначати цей день.

Віче визнало, що воно було скликане за надзвичайних обставин, має статус надзвичайного і тому багато проблем ще залишилося не вирішеними. Надзвичайне установче Віче визнало необхідним за виникнення сприятливіших обставин, скликати ще одне Віче на широкій представницькій основі.

Надзвичайність Віча була зумовлена, мовляв, тим, що воно було скликане без ширшої підготовки, тому що ЦК КПУ і КГБ розпочали кампанію переслідувань з метою припинити діяльність фронту, а також „в день проведення Віча, до приміщення силою увірвалося чотири службовці з апарату Міністерства внутрішніх справ, на чолі з заступником начальника карного розшуку Ленінського району міста Львова Смиком Зиновієм Петровичем”, які „близько години часу переглядали всі папери й переписували прізвища та адреси, особливо місця праці делегатів . . .”⁸⁶

В статуті УХДФ сказано, що „Моральною основою діяльності УХДФ є Святе Писання, де викладені всі основи християнської моралі, а юридичною основою діяльності УХДФ є загальна Декларація Людських Прав, схвалена ООН 10.XII.1948 року і ратифікована СРСР, пакти ООН про громадянські й

політичні права та про економічні, соціальні і культурні права та ряд інших документів.

Економічною основою діяльності фронту є добровільні пожертвування громадян, церков та організацій на цілі Фронту, а також створення кооперативів що дало би змогу отримати матеріальні фонди на громадянські потреби⁸⁷.

Програмний матеріал УХДФ був назагал невеликий і незначний. З окремих заяв і статей його керівників виходило, що УХДФ не тільки змагається за самостійну й соборну українську державу, а й вважає себе правою націоналістичною організацією, яка нав'язувала до традицій ОУН в минулому. У жовтні 1989 р. УХДФ переіменував себе на Українську християнську демократичну партію.

У січні 1989 р. УХДФ створив молодіжну організацію „Пласт”. Формально вона мала нав'язувати до загального українського пласту, заснованого ще напередодні Першої світової війни, яка базувалася на виховних принципах батька скавтіngu — Бадена Поуелла. Основоположником українського пласту, як відомо, був український педагог Олександр Тисовський. Насправді, однак, створена УХДФронтом пластунська організація була молодіжною організацією самого УХДФронту з виразним політичним профілем. Від 21 до 23 квітня 1989 р. „Пласт” УХДФ організував табір поблизу села Церківна Долинського району Івано-Франківської області. Над шатрами майоріли синьо-жовті прапори. Також селяни з навколишніх сіл відвідували табір. Згодом до Церківні приїхали працівники КГБ, які викликали колгоспників на допити, цікавилися чи „Пласт” не одержує інструкцій з-за кордону, чи не займалися карате тощо. Попереджали також селян, що „Пласт”, мовляв, „терористична організація”, члени якої мали вживати огнєпальну зброю . . .

У літку 1989 р. „Пласт” організував черговий табір біля хутора Паланики Городецького району Львівської області. Як писала „Радянська Україна” у липні 1989 р., „На околиці, неподалік від лісу, в незаселеному будинку та кількох наметах довкола оселилися „пластуни”. Це були здебільшого хлопці від 11 до 28 років — зі Львова й Нового Роздола, Дрогобича й Нестерова, Кам'янсько-бузького району. Одні від'їжджали, інші приїжджали, найбільше — до 40 чоловік — тут збиралось у вихідні”⁸⁸. Табір називався куреном ім. Романа Шухевича, і „пластуни” мали декламувати, чи співати „віршовані виклади” в стилі:

„Ще не вмер Степан Бандера,
Ще живі герої,
Ще не довго москалеві
Спати у спокої”.

Пластуни нібито користувалися також такою літературою, як, наприклад, „початок спогадів колишнього учасника УПА В. Максимовича, який відсидів 10 років за бандерівські злочини . . .” Старшим у таборі був Т. Малець, який буцімто відверто заявляв, що „Пласт має боротися проти існуючої влади, політичної системи в СРСР, за створення „самостійної соборної України” і що „Т. Малець вбачає цю боротьбу в мітингах, демонстраціях, загальних страйках, парламентських способах, не виключає й збройної боротьби”.⁸⁹

Влада розв’язала табір, точніше закрила, насильно розвезла учасників домів, вдаючися при цьому до грубої сили. Координаційна Рада регіонального відділення Народного Руху України за перебудову гостро засудила неправні дії міліції під час закриття табору. Одночасно, Координаційна Рада НРУ мала виступити проти втягнення підлітків у політичні ігри. Керівником „Пласту” був Р. Чикальський, який, як писала „Радянська Україна”, у свою чергу був підпорядкований В. Січку.”⁹⁰

Інформатор н. 36 Української Гельсінкської Спілки так подавав про сам погром табору: „4 серпня на табір пластунів, організований активістами Українського християнсько-демократичного фронту на хуторі Паланики Городського району Львівської області, напала міліція з великою кількістю людей в цивільному. До табору вони прибули на чотирьох автобусах і тут же стали все громити. Намети позрізали, порвали синьо-жовтий прапор, якого юнаки піднімали щоранку, пошкодили господарські будівлі, рили в різних місцях, шукаючи чогось. В таборі на той час залишилося тільки десять пластунів і всі вони замкнулися в хаті-їдальні. Міліціонери виламали двері і стали бити пластунів Романа Тлустяка і Богдана Тарнавського за те, що перший не хотів віддати синьо-жовтого прапора, а другий фотографував з вікна міліційний погром табору і заховав фотоапарат. Не менш брутально повелися функціонери і з іншими пластунали Михайлом Грабовенським, Богданом Гарбарем, Олесею Хомою та іншими. Порозбивавши все в хаті і поламавши речі, міліція всіх пластунів посадила в автобус і вивезла з хутора”.

„Пласт” УХДФронту слід відрізняти від інших осередків „Пласту”, які за той час виникли у різних місцевостях Західної України і які основували свою діяльність на загальнопластунських засадах, а не на політичній програмі.

В 1990 р. створено Пластову станицю у Львові, що її станичним обрано Богдана Генегу. На Львівщині постала також станиця у Стрию і створено осередки Пласту в Дрогобичі, Жидачеві, Стебинку. Заїснували станиці Пласту в Києві,

Тернополі, Івано-Франківську. Луцьк і Рівне об'єдналися у станицю „Волинь”. Осередки Пласту діяли в Донецьку, Дніпропетровську, Дніпродзержинську.

Пласт на Україні піддержував живі зв'язки з Пластом закордоном.

* * *

Попередньо наведені організації та угруповання далеко не вичерпують всього спектру „неформальної” суспільної динаміки. Це були тільки найважливіші з них. В період „перебудови” явище „неформальних організацій” різного роду набрало масових розмірів. 1988 року радянська преса писала про біля 30 тисяч груп в усьому Радянському Союзі, з чого поважна кількість припадала на Україну. В 1989 році мовилось вже про 60 тисяч груп. Якщо ж йдеться про важливіші суспільно-політичні формації, то згідно з „Московськими новостями”, на переломі 1989/90 років їх нараховувано приблизно від 2 до 3 тисячі, з кількістю біля 2-2.5 мільйона осіб.⁹¹

Притому йшлося тут про постійно живий, динамічний суспільний процес, в якому народжувались щораз нові формації, які збільшували кількість неформальних організацій, попри те, що в цьому ж процесі деякі із них за цей час зникали і зникли із громадської сцени, як наприклад, „Український культурологічний клуб”. Їхні програмні профілі були різноликі, — і щодо політичного спрямування, і щодо змістового опрацювання та викладення їхніх платформ.

Так, наприклад, 21 жовтня 1989 р. у Львові постала „Українська національна партія”, яка стала на виразно самостійницьких позиціях, чи, як сказано у Статуті, УНП „створена для досягнення державної незалежності України і відновлення Української Народної Республіки”. Вона нав'язувала послідовно до державних актів українського народу 20-ого сторіччя, починаючи від Четвертого Універсалу і кінчаючи проголошенням Відновлення української державності 30 червня 1941 року. В програмі мовилось про низку постулатів, таких, як: вимога дотримування демократичних засад, приватної власності, політичного плюралізму;

скасування конституції УССР та договору про створення СССР;

змагання до створення тимчасового державного правління України на базі тих українських політичних сил, які стоять на платформі самостійної держави;

виведення окупаційних збройних сил з усіх українських земель; створення національних збройних сил;

скликання національних установчих зборів.

В Статуті сказано, що УНП „діє демократичними методами в межах міжнародного права, визнає міжнародно визнані права людини та національних меншостей”. Партія також „не допускає насильства в своїх діях, не закликає до нього”.

УНП очолив Богдан Когут, як її голова, 70-літній учасник визвольних змагань зі Львова; секретарем УНП став Вадим Смогитель, композитор з Києва. Інші члени ради: Олена Проців, студентка; Володимир Соловьев з Дніпропетровська; Василь Івасюк, письменник з Калуша. Члени етичного суду: Богдан Пришляк, Григорій Приходько і Богдан Чик; та Володимир Максимович, ревізор.

На установчих зборах 21 жовтня також назначено Петра Рубана виконуючим обов'язки, представника УНП в діаспорі до його офіційного призначення.

8 квітня 1990 р. на надзвичайному зібранні УНП обрано нове керівництво цієї партії: головою став Григорій Приходько (на місце Богдана Когута), а секретарем — Софія Калиновська (на місце Вадима Смогителя).

* * *

Програмово спорідненим з УДХП і УНП є об'єднання „Державна Самостійність України”, яке відбуло свій установчий з'їзд 7-8 квітня 1990 р. у Львові. У З'їзді взяло участь 147 осіб, в тому числі 67 делегатів з різних сторін України. З'їзд схвалив низку резолюцій, які виразно віддзеркалюють право-центровий націоналістичний профіль об'єднання ДСУ та обрав Тимчасову Раду, яка має керувати діяльністю ДСУ до скликання засновчого „членського з'їзду”. Головою Тимчасової Ради, яка складається з 14 осіб, обрано відомого правозахисника Івана Кандибу. Почесним членом Ради став Петро Дужий, один з лідерів українського націоналістичного підпілля 30, 40 і 50 рр., редактор органу ОУН „Ідея і чин”. Інші члени Тимчасової Ради: Ярослав Дурда, Анатолій Доценко, Михайло Котик, Зеновій Красівський, Анатолій Лупиніс, Ірина Сенік, Олесь Царук, Дарія Гусяк, Анатолій Ільченко, Ігор Бондар, Тарас Семенюк, Тарас Більчук, Мирослав Дзюбан, Людмила Жильцова (з Литви).

* * *

„Відродилася” також на свій спосіб ОУН у формі її „Крайової Частини”. Вона заявила виразно у своїй „Політичній декларації”, що „ОУН- Крайова частина сповідує офірну вірність українському ідеалові; український націоналізм . . .” і твердо

стоїть на платформі побудови Української Самостійної Соборної Держави. Як сказано далі у Деклярації, „за духовну підвалину нації має стати Церква Христова. Ми ж віруємо, що лише в її храмі нація досягає найвищу духовну єдність, якнайширше розгортає свій національний дух та лучить себе з Богом.” У розділі „Політичної декларації” про „Кредо і мету”, мовилось, серед іншого, що „суверенне право в Українській державі має належати українському народові, тобто громадянам Української Республіки. Своє суверенне право український народ має втілювати через адекватні форми народовладдя. Невід’ємною підвалиною народовладдя в Українській державі має бути багатопартійна парламентська система та законодавчо скріплений духовний, політичний та економічний плюралізм.” А також, що „Основою господарського життя країни має стати вільна синтеза приватного капіталу, кооперації та державних підприємств. Домінуючою має стати ринкова економіка із вільним ціноутворенням. Пріоритет має надатися повному забезпеченню життєвих потреб і запитів народу України; надлишок — для інтеграції на взаємокорисних умовах в світову економічну систему, незалежно від політичного устрою контрагента”.⁹¹ До речі, пункт про різні форми власності із домінуючою ринковою системою перегукувався, якоюсь мірою, з відповідними Постановами Надзвичайного Збору Українських націоналістів з серпня 1943 р.

Після появи „ОУН — Крайової Частини” наприкінці 1989 р. на Заході існували різні припущення про еventуальне пов’язання цього новотвору з тією чи іншою ОУН в діаспорі, але і ОУН під керівництвом Василя Олеськіва, й ОУН Миколи Плав’юка це заперечили.

* * *

У той же час, на „протилежному” боці мали ми відродження „Української комуністичної партії” (УКП). Наприкінці 1989 р. в Рівному створено Оргкомітет для заснування „Української комуністичної партії”, що його очолив Микола Пороський (він же Голова Рівенської регіональної організації НРУ за перебудову). Подібні оргкомітети постали також в інших містах України, зокрема в Києві, Львові, Чернівцях, Чернігові, Житомирі. На противагу до Компартії України, УКП заявила себе передусім українською партією.

* * *

Відродилися на Україні також анархисти у формі „Конфе-

дерації анархо-синдикалістів" у Харкові. У вересні 1989 р. з'явилося перше число їхнього органу „Набат", в якому з'ясовано становище „Конфедерації" до національного питання одним із її лідерів — Ігором Рассохою. Автор згаданої статті в „Набаті" виступає за повне визволення всіх народів СРСР і всупереч прихильникам „єдності" Союзу, які покликаються на досвід західно-європейської інтеграції, висуває потребу здійснення диктуму „лисного вождя" про те, що „заки об'єднатися, нам рішуче треба насамперед відокремитися."

На думку Рассохи, „стремління до незалежності, до реальної суверенності швидко посилюється на Україні. Виразником цих стремлінь повинен стати Народний Рух України за перебудову (РУХ). Большевицька імперія мусить розвалитися! Ідеї державної суверенності і національної незалежності пробивають собі дорогу. Вони тісно пов'язані не тільки з ідеєю національного відродження, а й загально-демократичними ідеями перебудови. Так практично всі до одної, демократичні групи в Харкові поділяють ідею державної суверенності України. Найбільш „поміркована" позиція — це перетворення СРСР на засадах конфедерації . . ."93

Рассоха вимагав також державного статусу для української мови. Щодо майбутнього устрою України, то „ми, анархо-синдикалісти, важливим завданням Народної революції вважаємо перетворення України на федеративну державу, на федерацію регіонів, які мали б широкі права самоврядування в політичній, економічній і культурній царинах, включно із сферою мови . . ."94 З цього погляду автор заступав, поруч з українською мовою, визнання ще інших „державних мов" у деяких регіонах, як, наприклад, угорської — на Закарпатті, румунської — в Північній Буковині, російської — на Слобожанщині (в тому числі і в Харкові) та в деяких інших регіонах з російським населенням.

* * *

На початку 1990 р. з'явилися перші спроби і заходи для вимоги створення національних військових з'єднань на території України. 7 лютого 1990 р. у Львові постав Ініціативний комітет створення Українських збройних сил, який напередодні виборів 4 березня, висунув вимогу до кандидатів в депутати Верховної Ради УРСР добиватися відновлення республіканських військових формацій. До складу Комітету ввійшли уповноважені різних громадських і політичних неформальних організацій.

На появу Комітету за створення українських збройних сил відразу zareагувала „Красная звезда",95 закидаючи Комітетові, що він закликав населення міста Львова пікетувати обласний

військкомат та що він тісно співпрацює з НРУ.

* * *

У червні 1989 р. у Львові постала „Організація соціал-демократів України”, початок якої сягає травня 1988 р. Ще раніше, на базі міського дискусійного клубу, виникло тут Об'єднання соціал-демократів, яке відіграло певну роль у створенні соціал-демократичної федерації взимку 1987/88 р. та в сформуванні соціал-демократичних асоціацій в травні 1988 р. Наприкінці 1989 р. діяло близько 80 таких груп у приблизно 50-и містах СРСР.

7 жовтня 1989 р. в Києві біля Республіканського стадіону міліція розігнала мітинг соціал-демократичного об'єднання, на якому було до 100 осіб. Учасники мітингу тримали гасло: „Вимагаємо укладення нового всесоюзного договору” та „Захистити конституцію від статті шостої”. Міліціонери затримали 10-ох осіб.

25-26 листопада 1989 р. у Львові відбулася перша Робоча нарада соціал-демократів України, в якій взяли участь представники Вінниці, Сум, Харкова, Львова та Білої Церкви. Нарада схвалила низку резолюцій, в яких, зокрема, наголошено на необхідності організаційного поширення Об'єднання соціал-демократів України, визначено його ставлення до НРУ, до виборів та актуального становища на Україні взагалі. Дотепер соціал-демократи України діяли індивідуально в рамках НРУ, але відтепер хотіли б входити в Рух як колективний член.

Наприкінці 1989 р. Об'єднання соціал-демократів України нараховувало біля 70 осіб (з того 10 активістів), серед яких, крім українців були також росіяни і євреї. Об'єднання мало свій друкований орган — „Реформа”. Головою Львівської соціал-демократичної організації був Євген Патрикєєв.

* * *

Як і треба було сподіватися, режим Івашка не занехав того, щоб суспільній національній динаміці протиставити, зі свого боку, відповідні організаційні інструменти в стилі балтійських „інтерфронтів”. Це вже, зрештою, пробував Щербицький з його „Народним союзом содействия перестройке” в червні 1988 р., хоч і безуспішно. Івашко підійшов до цих заходів дещо серйозніше і ґрунтовніше. Слід тут згадати передусім „Спілку трудящих республіки за соціалістичну перебудову”, до якої, щоправда, краще пасувала російська назва „Союз трудящихся за социалистическую перестройку”. Її установчий з'їзд відбувся

24 лютого 1990 р. в Києві, після відповідної підготовки, яку заініційовано ще наприкінці 1989 р. В другій половині січня 1990 р. Київське радіо повідомляло, що „трудові колективи багатьох підприємств України, чимало громадян виявляють бажання вступити до створюваної зараз Спілки трудящих . . .”.⁹⁶

Головним завданням „Спілки трудящих республіки . . .” мало б бути „об’єднання зусиль людей для корінного перетворення суспільства, служити справі згуртування всіх націй і народностей республіки, скріпляти радянську федерацію . . .”⁹⁷

Як заявив один із організаторів „Спілки трудящих”, київський економіст Альберт Привозін, вони не збираються дублювати роботу НРУ, а навпаки „між нами є деякі протистояння”, зокрема „коли говорити про серйозні справи Руху”, як, наприклад, його економічна програма. „Спілка трудящих республіки” є проти „приватизації радянської економіки”, що її, мовляв, заступає Рух і вона обстоює твердо „соціалістичний спосіб виробництва”.⁹⁸

Подібним інструментом протидії збоку консервативних режимних сил треба вважати також „Отечественний форум”, створений 27 січня 1990 р. у Києві з нагоди 72-ої річниці большевицького повстання в „Арсеналі”.

* * *

Крім організацій і формацій виразно суспільно-політичного характеру існувала низка дискусійних, історико-просвітницьких, культурних, молодіжних, професійних, харитативних, музикальних та інших груп і клубів, число яких сягало сотень, а то й тисяч на Україні. Ми згадаємо тільки деякі важливіші із них, головню ті, які попри свій студійно-просвітницький, професійний, чи молодіжний характер, мали водночас виразний такий, чи інший політичний профіль і спрямування.

Тут слід зокрема згадати Київський українознавчий клуб „Спадщина”, який був одним із перших цього роду організацій. Він робив важливу працю для відновлення і посилення української національної самосвідомості в столиці України. На початку квітня 1989 р. з’явилося перше число органу цього клубу, під такою ж назвою „Спадщина”.

Як зазначено було в слові до читачів, часопис був незалежним українознавчим науково-публіцистичним виданням і сповідував дух вільного наукового, публіцистичного й художнього пошуку. В першому числі опубліковані положення про клуб „СПАДЩИНА”, а також лист до комісії Верховної Ради з питань підготовки змін і доповнень до конституції СРСР. В науковому розділі, серед інших робіт, привертала увагу контрверсійна

стаття Олексія Шпота: „Перша буржуазна революція на Україні” з оригінальним трактуванням подій визвольної боротьби під проводом Хмельницького. В науково-публіцистичній статті до проблем функціонування національних мов у науці д-ра Голярчука, ставилося питання про відновлення національномовних наук в СРСР, перешкодою для чого, на думку автора, є академія наук СРСР, яка фактично уособлює академію наук Російської федерації. В літературному розділі, поряд з віршами Василя Стуса вперше публікувалася маловідома поетична спадщина Михайла Грушевського — вірш „Балада-бідолага” та ще два вірші видатного наукового і політичного діяча України, написані ним в юнацькі роки. Серед авторів слід відзначити Миколу Жарких, який у властивій йому гострій саркастичній формі подав свої матеріали в кількох розділах часопису. Завершував часопис розділ „Хроніка (СПАДЩИНИ)”. Знову ж таки Микола Жарких дав тут інформацію про нещодавній вечір, присвячений Грушевському, який провів клуб „СПАДЩИНА”. На думку автора, — неправда, що буцімто наша інтелігенція ставиться байдуже до історії України. Вона байдужа до тривалої брехні, що десятиріччями видавалася за історію і дуже уважна до тих заходів, де сподівається почути бодай крихту правди. В цілому, часопис приваблював своєю оригінальністю і виразно-патріотичною цілеспрямованістю, будучи на високому й художньому рівні.

* * *

В Івано-Франківську всередині 1988 р. постало історико-культурне товариство „Рух”, яке займалося також політичною і суспільно-громадянською діяльністю. Так, наприклад, 29 січня 1989 р. „Рух” організував мітинг, присвячений жертвам сталінізму. Намагання партапарату перетворити цей мітинг на збори для зібрання фондів для спорудження жертвам „бандерівського руху” не вдалися.

У травні 1989 р. „Рух” видав звернення в справі 50-річчя т. зв. возз’єднання західно-українських земель з Україною, в якому він зайняв критичне становище до відповідної постанови ЦК КПУ з 6 травня 1989 р. У зверненні сказано, що у постанові ЦК КПУ „Про 50-річчя возз’єднання Західної України з Україною РСР у складі СРСР” „є ряд положень, які ми вважаємо своїм обов’язком спростувати, як хибні. Цього вимагає той факт, що згадана постанова, зобов’язуючи партійні й державні органи здійснити „широкий комплекс ідеологічних заходів”, може спричинити поширення помилкових трактувань історичних подій у вересні 39-го року на Західній Україні. На нашу думку, зміст

даної постанови є зразком застійного словоблуддя суслівсько-маланчуківського кшталту, що в умовах перебудови, яка розгортається по всій країні, є шкідливим і недопущеним. Так, не витримує критики визначення рушійних сил воєнно-політичних передумов возз'єднання Західної України з Українською РСР.

У постанові зокрема стверджується, що возз'єднання стало наслідком здійснення ленінської національної політики КПРС. Про яку ленінську національну політику Сталіна та його злочинної зграї 39-го року може йти мова? Людство, в тому числі народи Радянського Союзу, завжди будуть жахатися, згадуючи злочини сталінізму, коли знищували не просто комуністів, не просто інтелігенцію, робітників і селян, а відбувалося нищення цілих народів".⁹⁹

„Які ще цифри, які ще факти потрібні, — питалися автори звернення, щоб це усвідомили нарешті київські „ідеологи"? Автори постанови безапеляційно заявляють, що похід Червоної Армії в Західну Україну у вересні 39-го року був „гуманним актом по врятуванню трудящих Західної України від загрози фашистського поневолення. Що ж, ніхто не сумнівався в гуманізмі й братерських почуттях армійців, які вступили на нашу землю 39-го року. (. . . Населення краю вітало їх як своїх визволителів з-під польського ярма й вдячне буде їм завжди . . .) Та невже ж можна забути і про другий бік медалі. Услід за колонами червоноармійців у наш край прийшов жорстокіший, наймерзенніший у світовій історії диктаторський режим кремлівського Бокасси. Режим братався з фашистами, ділив з ним народи й країни, демонстрував свою ідейну політичну спорідненість з гітлеризмом. Згадаймо, бодай, спільний радянсько-фашистський парад у Бересті. Згадаймо виступ Сталіна й Молотова. Згадаймо про німецьких антифашистів, яких після втечі до СРСР, радянські власті передавали назад, у лапи гестапо".¹⁰⁰

У зверненні мовилось також про величезні людські, духовні, та матеріальні жертви, що їх спричинило т. зв. возз'єднання Галичини з УРСР. Йшлося, зокрема, про вивезення населення та знищення українських патріотів НКВДистами в 1941 р.

* * *

З професійних формацій слід згадати всеукраїнську профспілкову організацію „Єдність", що її установча конференція відбулася в Харкові 10-11 лютого 1990 р. До Координаційного комітету „Єдність" ввійшли представники Страйкових Комітетів Чернігова, Львова, Макіївки, Тернополя, Славянська, Івано-Франківська, Полтави, Рівного, Червонограда,

Хмельницька, Житомира, Канева, незалежних робітничих профспілок Харкова, Запоріжжя, Києва, Горлівського робітничого Союзу, Харківської Асоціації безробітних, інших аналогічних утворень. Загалом до Координаційного Комітету ввійшло 35 осіб. Із них обрано правління, що складалася із семи Координаторів, а саме, Олександра Добовика (Горлівський робітничий Союз), Степана Хмари (Львівський страйковий комітет), Івана Гончаренка (Незалежна профспілка літераторів), Степана Ісика (Асоціація безробітних), Ростислава Луцького (Івано-Франківський комітет) та Валерія Семиволоса (Харківська Незалежна робітничка спілка), який і очолив новостворену організацію „Єдність”.

В резолюціях, між іншим, поставлено вимогу, припинити переслідування громадян за їхні політичні переконання а також повністю реабілітувати політичних в'язнів табору ч. 35, що на Уралі, а саме українця Богдана Климчака, євреїв Леоніда Лубмана та Михайла Казачкова, росіянина Валерія Смирнова.

Конференція схвалила також Звернення до Міжнародної організації праці з повідомленням про утворення нової організації та з проханням зареєструвати її, а також Звернення до трударів України.

Основною метою всеукраїнської організації праці „Єдність” визначено побудову правової держави у політично та економічно незалежній республіці.

11 лютого 1990 р., під час кількогодинної перерви, учасники конференції поклали квіти у стіп пам'ятника Тарасові Шевченкові та побували на мітингу, що проводився Харківською крайовою організацією Руху. Тут виступили її співголова Генріх Артунян, члени Великої Ради Руху Степан Сапеляк, Радій Полонський, Микола Старунов, представники єврейської громади Абрам Кацнельсон, Мойсей Гітліц та ін., а також представники партапарату.

Мітинг схвалив резолюцію, в якій категорично засуджується діяльність товариства „Пам'ять”, погром у центральному будинку літераторів Російської федерації, антисемітські виступи на пленумі Спілки письменників Російської Федерації, та будь-які інші події, що розпалюють міжнаціональну ворожнечу.

Профспілкова організація „Єдність” не має, очевидно, нічого спільного з Львівським інформаційним клубом „Єдність”, який збирався на вул. Театральній, перед театром Заньковецької на „Вічевій площі”. До речі, цю „територію” відвів для клубу „Єдність” міськвиконком.

* * *

З інших активніших і важливіших професійних формацій належить подати „Асоціацію безробітних України”, яка постала на початку 1990 р., „для боротьби з бюрократизмом адміністрації підприємств”. У Київській області Асоціація об’єднувала в січні 1990 р. 165 осіб — інженерів, вчителів, методистів, водіїв.

Подібні завдання поставив собі „Робітничий Фронт” в Дніпродзержинську Дніпропетровської області, що його очолив Євген Кривогуз. „Робітничий фронт” діє там ще від другої половини 1989 р.

* * *

Важливу роль відіграла „Вільна Асоціація Українських Журналістів” (ВАУЖ), що її очолив Анатолій Зубков. Тимчасовим приміщенням ВАУЖ-у стала редакція газети „Молодь України”. Серед завдань, що їх собі поставила ВАУЖ, була передусім боротьба „за скасування всякої політичної цензури, за вільний доступ кожного громадянина до інформації, за права кожної людини висловлювати свою думку у будь-який спосіб, в тому числі в засобах масової інформації.”¹⁰¹ ВАУЖ хотіла також „наладнати найтісніше співробітництво з нашими колегами — журналістами тих регіонів Радянського Союзу, де живуть українці, а також з журналістами українських видань діаспори . . .”¹⁰²

Нічого дивного, що на ВАУЖ відразу накинулася „Робітничка газета”,¹⁰³ яка вважала, що така організація непотрібна і взагалі підозріла . . .

5 травня 1990 р. в Києві, у республіканському будинку кіно відбувся з’їзд незалежних журналістів України. 82 делегати репрезентували 63 незалежні та офіційні видання. Головну доповідь про сучасний стан преси на Україні виголосив член Спілки письменників і один з лідерів НРУ Віктор Терен. Від українців діаспори з’їзд вітав проф. В. Маркус з Чикаго, США. Рішенням з’їзду утворено Спілку журналістів України „Незалежність”. Прийнято статут, в якому мовиться про те, що СЖУ „Незалежність” є позапартійною профспілковою і громадською організацією, метою діяльності якої є захист прав і свобод журналістів — членів Спілки.

Головою Спілки обрано Катерину Зеленську (газета „Вільне слово”), її заступниками — Віктора Терена та Аркадія Кирєєва (часопис „Незалежність” — орган УНДЛ).

* * *

Наприкінці 1989 р. в Харкові постала „Асоціація незаконно звільнених” (АНЗ), що до її складу відразу ввійшло понад 100 осіб. Головна мета Асоціації — захист законних прав й інтересів трудящих. До речі, Харківська Профрада виділила для роботи Асоціації приміщення, де вона збиралася щотижня для вирішування своїх справ. У 1990-их очікується в СРСР вивільнення біля 15 мільйонів осіб з виробничої сфери, про що вже тепер слід думати Асоціації.

* * *

Серед дискусійних клубів не можна поминути українського „Римського клубу”, точніше Української асоціації Римського клубу, яка постала в літку 1989 р., великою мірою, завдяки зусиллям проф. Богдана Гаврилишина з Женеви. В жовтні 1989 р. відбулося перше засідання Клубу, який об’єднує низку вчених і літераторів.

На засіданні Української асоціації виступив член правління Римського клубу проф. Богдан Гаврилишин. Він ознайомив присутніх з історією Римського клубу, який був створений 1968 року, об’єднавши 100 представників 40 країн світу. Це — вчені, політологи, літератори, яких глибоко хвилює доля людства з його комплексом спільних проблем.

„Ми повинні думати глобально, а діяти локально, щоб спільні вартості в різних країнах світу використовувалися для блага всіх,”¹⁰⁴ — сказав гість.

Цікавий і конструктивний вклад та вартісні пропозиції в наради внесли президент Асоціації, академік Валентин Кухар, члени Асоціації Іван Дзюба, доктор юридичних наук Володимир Василенко, історик міжнародних стосунків Сергій Буряк, письменник Юрій Щербак, доктор економічних наук Олег Білорус та інші.

Асоціація має за завдання вивчення і осмислення складних соціальних, економічних, духовних проблем та випрацювання науково-обґрунтованих концепцій напрямків їх подолання на прикладі України.

* * *

У листопаді 1989 р. в Харкові створено регіональний депутатський клуб „Демократія”, що його члени мали сприяти здійсненню демократичних перетворень, скерованих зокрема на регіональне самоврядування і досягнення „самостійного” госпрозрахунку для Харківської області.

* * *

У Хмельницькому з літа 1989 р. діяв політичний дискусійний клуб „Діалог”, на якому не раз доходило до зіткнень із партпрацівниками. До речі, серед п’яти співголів клубу — три неформали і два партійних працівники.

До частих зіткнень між неформалами й партійними працівниками приходило в дискусійному клубі „Трибуна” в Печерському районі Києва. До речі, він й був організований на початку 1989 р. для дискусії з неформалами. Основниками його стали три інститути АН УРСР — історії, філософії, держави і права; Українське відділення АПН, Республіканський дім наукового атеїзму і районна організація Товариства „Знання”.

!

* * *

З культурно-освітніх клубів необхідно згадати Київську „Родину”, літературно-мистецький клуб, який діє від початку 1989 р. Головною метою „Родини” є „збереження і розвиток історичних традицій, духовного єднання поколінь, примноження наших культурних цінностей”.¹⁰⁵

Ініціаторами клубу були Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького та Київська організація Українського товариства пам’яток історії та культури. „Родина” нав’язувала до традицій „Українського клубу”, заснованого 1908 року Миколою Лисенком та його однодумцями. „Український клуб” став був важливим осередком національної культури, який завзято змагався проти спроб царського режиму звести українську культуру до суто побутового провінційного рівня. В 1912 р. „Український клуб” на наказ царської адміністрації закрито, але невдовзі він відновив свою діяльність під назвою „Родина”.

* * *

„У Львові діяло від 1988 року товариство „Рідна пісня”, яке поставило собі за мету освітню та наукову діяльність для популяризації народних і традиційних пісень серед широких кіл народу, у сім’ї та в школі. Засновниками товариства були обласне відділення Українського фонду Культури, Спілка композиторів та обласний Будинок культури профспілок.

* * *

Протягом 1988/89 рр. на Україні постала низка організацій, що їх завданням було домогтися реабілітації репресованих сталінського і після-сталінського періодів та не допустити до повторення переслідувань в сучасному і майбутньому.

У 1988 р. засновано Товариство „Реабілітація” в Запоріжжі, з ініціативи молоді й інтелігенції області, головно обкому Комсомолу і редакції газети „Комсомолец Запоріжжя”. Очолив його Олександр Михайлюта, відомий, серед іншого, із своїх статей в журналі „Дніпро” на захист Хортиці. Метою товариства поставлено реабілітацію жертв репресій минулого, яка не думку членів „Реабілітації”, проводиться повільно і половинчасто, та діяльність проти політичних репресій сьогодення.

Як писав О. Михайлюта в газеті „Культура і життя”, „Коли ж, нарешті, комісії найвищого рангу дослідять, скажуть усю правду про злочини сталінщини і наслідки державного терору? Коли репресованих визнають як таких, що постраждали за Батьківщину, і поширять на них пільги, якими користуються учасники війни і персональні пенсіонери? Коли відкриється доступ до архівів ДПУ — НКВС — МДБ — КДБ, архівів лизохвісної „держави смерті” — ГУЛАГу. Люди втомилися чекати відповіді на ці запитання. Мабуть, вони лишатимуться риторичними доти, доки не відбудеться подібний до Нюрнберзького, процес про злочини сталінщини проти людства. Гадаємо, час утворити оргкомітет з підготовки цього процесу з числа найшановніших народних депутатів, юристів, істориків”.¹⁰⁶

Ще більш турботливим для автора було питання еventуального повороту репресій в майбутньому. Він писав: „Дехто іноді всерйоз запитує: чи будуть нові репресії? Зростає політична активність народу, а він на гіршому досвіді розправ, придушень свободомислення навчений чекати гіршого. Тож на осінньому форумі „Реабілітації” ми побажали генералам Тищенко (УВС) і Федосову (УКДБ), аби сили їхніх управлінь були спрямовані тільки на боротьбу з рецидивістами, організованою злочинністю, на справжній захист державної безпеки. Не треба зараз вишукувати політично неблагонадійних, пускати в дію гумові палиці і газові балончики для приборкання мітингів і демонстрацій! Хай чиновники не посилають охоронців правопорядку на захист своїх крісел, ідуть на діалог з народом, а коли не здатні — у відставку!”¹⁰⁷

* * *

З молодіжних формацій належить згадати Асоціацію молодіжних організацій на Київському державному університеті, що в її склад входили такі формації на базі взаємодоговорення і взаємовизнання:

1. Екологічна група „Зелена допомога”;
2. „Соціал-демократичне об’єднання України”, яке зма-

гається за побудову суспільства соціальної справедливості, демократично організованого шляхом послідовних, докорінних реформ;

3. Група „Комунисти за демократичний соціалізм”, програма якого поєднувала ідеї наукового комунізму, ідеалізму і анархізму;

4. Незалежна Громадська організація „Українська студентська спілка”, що про неї була мова вже раніше. Вона веде активну діяльність на захист прав та інтересів студентства, вимагає автономії для навчальних закладів, виховання української національної інтелігенції та демократизації суспільства. Як заявив був один із діячів „Української студентської спілки” в січні 1990 року, „ми домагаємось, щоб кожний учбовий заклад мав повну свободу для встановлення власної системи самоврядування своєї кадрової політики, своїх навчальних планів та програм. Ми хочемо також, щоб Держкомосвіти СРСР не мав права втручатися у справи освіти на Україні . . .”¹⁰⁸

5. Комсомол, який „ще донедавна був монопольною політичною організацією молоді, але зараз увійшов до АМО на рівних з іншими правах . . .”¹⁰⁹

У Львові на початку 1990 р. постав подібний „Комітет молодіжних організацій” УРСР (КМО), який теж об’єднував офіційні та неформальні організації і, серед іншого, підтримував контакти з зарубіжними країнами, в т. ч. навіть для створення спільних підприємств, прийняття іноземних делегацій на комерційній базі тощо. Як писала „Молодь України”, КМО, це „передовсім, об’єднання усіх молодіжних організацій, в тому числі й неформальних, налагодження і всебічне поглиблення відносин із зарубіжними організаціями молоді в різних напрямках, зокрема і в політиці. Чимала увага приділятиметься економічним зв’язкам.”¹¹⁰

Точніше йшлося тут про представництво Комітету молодіжних організацій УРСР „по західному регіону України”, але як підкреслили його керманічі, це не новостворений підрозділ Львівського обкому Комсомолу, а представництво цілком самостійної молодіжної організації.

Щодо „хліба духовного”, то, як писала та ж „Молодь України”, — вони вбачали „свої завдання у сприянні відродженню, розвитку, популяризації української культури, процесу взаємозбагачення культур різних народів. Маємо намір організувати своєрідні школи для дітей-українців діаспори, місячна навчальна програма в яких включала б у себе уроки з гуманітарних предметів, зустрічі з митцями, концерти, екскурсії. Крім того, представництво організовуватиме концерти за кордоном наших популярних виконавців, запрошуватиме до нас

на гастролі зарубіжних зірок”.¹¹¹

Зовсім інший характер мали такі виразно профільовані патріотичні молодіжні організації, як, наприклад, „Паростки” в Стрию, які постали в жовтні 1989 р. Вони поставили собі за мету пропагування й виховання українського патріотизму, догляд за історичними та культурними пам’ятками, участь у всіх масових заходах НРУ і участь у виборах. Органом товариства „Паростки” став бюлетень „Українське юнацтво”, редактором його — Ю. Гелетко.

* * *

З громадсько-харитативних організацій на окреме відзначення заслуговував „Український фонд милосердя і здоров’я” у Києві та інших містах України, який остаточно оформив себе щойно в серпні 1989 р. Його головою став академік (АН УРСР), директор Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного Констянтин Ситник. Завдання фонду — дуже широкі і складні, коли зважити, що величезна кількість пенсіонерів перебувають у важкому матеріальному становищі і понад 700 тисяч літніх людей та інвалідів потребують повсякденної допомоги.

Подібного профілю були товариства та об’єднання, яких завданням була допомога жертвам Чорнобильської катастрофи. Необхідно тут згадати Товариство „Діти Чорнобиля”, яке постало наприкінці 1989 р. в середній школі н. 270 у Ватутінському районі Києва, де вчать діти, які зазнали радіаційного опромінення в перші години та дні Чорнобильської трагедії.

* * *

На окрему увагу заслуговує „Ноосферний фронт „Зоряний ключ” — духовно-інтелектуальне, філософсько-ідеалістичне, як дехто каже утопічне, товариство, що його зорганізував в 1987 році і його очолив письменник — фантаст Олесь Бердник, в Києві та інших містах України. В програмі цього товариства, чи пак руху, лежала концепція „духовних республік” — ноосферних братерських об’єднань народів і націй, щоб врятувати і зберегти „в умовах всебічної апокаліптичної катастрофи, що неблаганно насувається на Землю, духовні скарби народів та племен, здобуті у віках тяжкої космоісторії, які безповоротно втрачаються й девальвуються в круговерті псевдоцивілізації.”¹¹²

Адже якраз ми, українці, „після зрілих і болісних роздумів про долю Вітчизни і всієї Землі, знаходимо альтернативний рішенець для здійснення багатовимірної трансформації духовного

життя, для виходу з катастрофічного кільця тисячолітнього антагонізму та протистояння”.¹¹³

16 грудня 1989 р. близько 700 активістів „Зоряного ключа” уклали відкритого листа до українців усього світу, в якому повідомили про започаткування ноосферного об’єднання „Українська Духовна Республіка”. Йшлося тут про гуманістичну ініціативу, спрямовану на пошуки братерської єдності між народами на засадах Духовності, Любові і Краси. У зверненні мовилось, між іншим, що „Ми створюємо першість та вищість духовного, творчого життя перед потребами фізіології, економіки чи енергетики. Ми повністю виключаємо ворожнечу людини з людиною, людини з живим світом природи. Наш ідеал — єдність та цілість усього Сущого. Ми повністю заперечуємо право примусу й кари. Ми вводимо в дію Право Любові, як найбільшої, найсвятішої сили Всесвіту, а тому закликаємо ліквідувати армії, суди, в’язниці та адміністрацію насилля . . .

Ми закликаємо перейти від порочних державних форм самоорганізації соціуму до громадських, общинних. Ієрархія Громад вільних асоціацій — сільських, міських, робітничих, мистецьких, наукових, технологічних, ремісничих тощо, — формуватиме вільні національні громади (Духовні Республіки), об’єднуючи їх у Братерстві Народів Землі. Лише таким чином здружена Планета матиме право глянути в очі Галактичному Братерству”.¹¹⁴

Одним із перших кроків Ініціативний збір Української Духовної Республіки вважав скликання Конгресу Ентузіастів побудови „Екологічних поселень” для реконструкції та заселення тисяч занедбаних та покинутих сіл та хуторів на Україні. Це мало б дати не тільки імпульс для відродження повноцінного і рентабельного сільського господарства, але передовсім сприяти формуванню нового духовного типу, селянина-громадянина, партіота, творця й мислителя, пов’язаного любов’ю й історичними традиціями з землею і власним етносом.

Водночас Ініціативний збір Української Духовної Республіки проголосив конкурс на кращий проект храму України-матері. Як мовилось у цьому ж зверненні, „У ХРАМІ який стане проявленням образом нашого космоісторичного безсмертя, ми зосередимо скарби національного генія. Сформуємо всеохопну бібліотеку всесвітнього значення, запровадимо престижні виставки вітчизняних та інонаціональних митців, започаткуємо регулярні пісенні свята у центральному залі, що вміщатиме не менше десяти тисяч душ. Створимо школи для виховання учителів молодших класів та дитсадків, вищі курси з усіх розділів загально-людського знання та духовності, а також — Альтернативну Академію для пошуку парадоксальних напрямків

у науці чи в технології. Відкриємо лабораторії вільного вивчення психодуховних резервів людського організму, готуватимемо нові покоління для космічного контакту з іншими світами та сферами, надаючи необмежену можливість для співпраці з усіма народами та племенами на засадах Великої Культури”.¹¹⁵

* * *

На початку 1990 р. у Львові постала Ініціативна група у справі створення Української селянсько-демократичної партії. Як сказано у її зверненні до селян, робітників та інтелігенції України, опублікованому в березні 1990 р., завданням УСДП було „стати на захист українського селянства”, яке було і є найбільш соціально незахищеним. „За свою тяжку працю селяни отримують найнижчу платню, їхній побут і житло найменш упорядковані, діти селян становлять найменший відсоток з-поміж студентів вищих навчальних закладів, селянин найгірше забезпечений медичним обслуговуванням, має найменші можливості для культурного й духовного розвитку”.¹¹⁶ Головою Ініціативної групи УСДП став академік (АН УРСР) Ігор Юхновський; інші члени групи: Володимир Величко — директор науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва західних районів УРСР, Роман Кравців — ректор Львівського зооветеринарного інституту, Леонтій Дунець — голова Комітету агропромислових формувань Львівської області, Ярослав Підстригач — академік, Василь Коцюрuba — директор радгоспу „Сколівський” Сколівського району, Йосип Парубочий — голова колгоспу — агрофірми імені Я. Галана Радехівського району, Петро Сікорський — директор Вузьлівської середньої школи, Роман Кузьмич — директор підприємства „Винниківське”, Богдан Дудзяний — голова колгоспу „Україна” Яворівського району, Степан Попадюк — механізатор колгоспу імені 17 вересня Стрийського району та народний депутат СРСР і багато інших, всього 21 чоловік.

Як сказано в проекті Статуту, „Кінцевою метою діяльності партії є побудова Української народної держави демократичного соціалізму, де переважатимуть загальнолюдські цінності над класовими, політичний плюралізм замість класової боротьби, утверджуватимуться різні форми власності, ринкова економіка”.¹¹⁷

У своїх лавах УСДП об’єднувала не тільки селян, а й робітників, працівників, культури, освіти, охорони здоров’я, вчених, письменників. Як сказано далі у проекті Статуту, „Свої зусилля партія спрямує на соціально — екологічне і духовне відродження нації, українського сільського господарства,

творення національної школи, утвердження високої культури і побуту. В цій роботі вона об'єднує свої зусилля із школою, церквою, іншими виховними структурами, громадськими організаціями, які будують свою діяльність на гуманістичних засадах''.

Для цієї мети УСДП буде „консолідувати всі верстви населення, шукати компромісні рішення з усіх питань, які задовольнятимуть духовні й матеріальні потреби людей усіх віросповідань, націй та народностей . . .”¹¹⁸ Основними низовими організаційними клітинами є партійні осередки, які об'єднуються у районну партійну організацію. На чолі районної організації стоїть районний комітет, формований з голів первинних організацій. Голова районного комітету, його секретар і скарбник обираються таємним голосуванням на районній конференції. Районні (обласні) партійні організації об'єднуються в обласну (республіканську) партійну організацію, вищим органом якої є конференція (з'їзд), яка (який) скликається щорічно (один раз на чотири роки).

1. Лист Українського культурологічного клубу на оборону садиби Київської Братської школи та Могилянської Академії від 4.10.87, Архів Радіо Свобода

2. Там же

3. Там же

4. Звернення українських почесних членів ПЕН-Клубу в справі вшанування пам'яті українського поета Василя Стуса, Архів Радіо Свобода

5. Олесь Шевченко, „Українська мова конституційного захисту покищо не отримала”, Українська пресова служба Париж, Архів автора

6. Олександр Швець, „Думки з приводу — Театр тіней, — або Хто стоїть за лаштунками так званого „Українського культурологічного клубу” (УКК)”, „Вечірній Київ”, 19.10.87, стор. 3

7. Там же

8. Там же

9. Там же
10. Там же
11. Там же
12. „Яким же бути клубу? Огляд листів”, „Вечірній Київ”, 2.12.87, стор. 3
13. Там же
14. Там же
15. Там же
16. О. Мешко, „Відкритий лист редактору часопису „Вечірній Київ””, „Вечірній Київ”, 2.12.87, стор. 3
17. „Рядки з листів”, „Вечірній Київ”, 2.12.87, стор. 3
18. Програма УАЗІС, Київ 1989
19. Там же
20. Там же
21. Там же
22. „У Києві створено Асоціацію „Зелений світ””, Повідомлення Української пресової служби, Париж, 8.4.89, Архів Радіо Свобода
23. Там же
24. Там же
25. „Звернення представників „Зеленого руху” до громадян України”, 13.11.89, Архів Радіо Свобода
26. Там же
27. Там же
28. Там же

29. Володимир Масарик, „Юрій Щербак: „Правда — ось що найголовніше в наш складний час . . .””, „Молодь України”, 14.3.89, стор. 1-2

30. Там же

31. Юрій Щербак, „Жити!”, „Літературна Україна”, 14.12.89, стор. 2

32. Там же

33. Там же

34. Анатолій Козуб, „Нестороннім вхід . . . заборонено?”, „Молодь України”, 2.11.89, ст. 4

35. Там же

36. Там же

37. Там же

38. Л. Белецкая, „Запрет на „Авось””, „Комсомольское знамя”, 27.8.89, стор. 5

39. Н. Лях, Ю. Таражин, „По слухам и авторитетно — Как дела Саркофаг”, „Клуб экологии”, „Комсомольское знамя”, 3.12.89, ст. 6

40. Юрій Щербак, „Жити!”, „Літературна Україна”, 14.12.89, стор. 2

41. Там же

42. „Про Народичі”, „Літературна Україна”, 12.10.89, ст. 7

43. Є. Красновський, „Актуальне інтерв'ю — Екологія без секретів”, „Радянська Україна”, 22.8.89, ст. 4

44. Едуард Першин, „Актуальне інтерв'ю — Склянка чистої води”, „Літературна Україна”, 7.12.89, ст. 7

45. Є. Красновський, „Актуальне інтерв'ю — Екологія без секретів”, „Радянська Україна”, 22.8.89, ст. 4

46. Юрій Щербак, „Жити!”, „Літературна Україна”, 14.12.89, ст. 2
47. Там же
48. „Робітнича газета”, 7.12.89
49. В. Назарчук, „Роздуми з приводу — Чернівці: як розгадати таємницю?”, „Робітнича газета”, 5.12.89, ст. 3
50. Там же
51. Там же
52. Юрій Щербак, „Жити!”, „Літературна Україна”, 14.12.89, ст. 2
53. „Декларація Української Асоціації Незалежної Творчої Інтелекції”, Повідомлення Української пресової служби, Париж — Львів, 16.1.89
54. А. Доценко, „Звернення до Президента міжнародної організації ПЕН-Клуб”, Телефонне повідомлення 28.5.89, Архів Радіо Свобода
55. Stuart Parrot, “Ukrainians, Czechs, Slovaks to be accepted by PEN?”, NCA, 6.9.89, RFE/RL FF061/89
56. „Заява Президентів міжнародної організації ПЕН-Клуб, Лондон”, УПАгенство, 30.8.89
57. Sonia Winter, NCA, “Growing Interest in Ukrainian PEN Center”, Toronto, 26.9.89
58. „Заява УАНТІ та редакції журналу „Кафедра””, Повідомлення УПСлужби Париж, 20.9.89
59. Н. Світлична, „Звернення УАНТІ до З’їзду НРУ”, 11.9.89, Архів Радіо Свобода
60. Протестна Заява Правління УАНТІ, Повідомлення УП Служби Париж, квітень 1989, Архів Радіо Свобода
61. К. Дармограй, „Тиждень в експедиції”, „Поступ” н. 8, серпень 1989, ст. 8

62. Там же

63. Олександр Бусол, „Дискусійна трибуна — Захистить студентство Братство?“, „Молодь України“, 14.11.89, ст. 2

64. Там же

65. Олег Кузан, „Створено студентське Братство“, „Поступ“ н. 5, червень 1989, ст. 2-3

66. Там же

67. „Заклик секретаріату Української Студентської Спілки (УСС) до українського студентства“, Повідомлення УПАгенства, Варшава — Лондон, 16.2.90

68. Статут Всеукраїнського Товариства Репресованих (ВТР), 3 червня 89

69. Там же

70. Звернення Кординаційної Ради ВТР, червень 1989, Архів автора

71. Віталій Коцюк, „Кандидат у народні депутати Української РСР Євген Пронюк: Кризу можна зупинити“, „Україна“ н. 6, лютий 1990, стор. 2-3

72. Програма Спілки Незалежної Української Молоді (СНМУ), Львівська обласна Рада, 19 серпня 1989 р., Повідомлення УПАгенства 4.10.89

73. Там же

74. Там же

75. Інтерв'ю з Головою СНМУ Ігорем Драчем, УПАгенство, 4.10.89

76. Там же

77. Там же

78. Тарас Чорновіл, „Дорогі Друзі! — Колонка редактора“ „Молода Україна“ н. 1, листопад 1989, ст. 1-2

79. Декларація УНДЛ з 12.2.89, Повідомлення УПА Лондон
80. Там же
81. Там же
82. Резолюція Установчої Конференції УНДЛ з 25 червня 1989 р., Рига, Повідомлення УПА Лондон
83. Резолюція Установчої Конференції УНДЛ про засудження ідеологічних провокацій з 25 червня 1989 р., Рига, Повідомлення УПАгенства Лондон
84. Марис Пукитис, „Украина в начале пути”, „Атмода” н. 31, 24.7.89, ст. 3
85. „Український Християнський Демократичний Фронт”, УЦІС, 6.2.89
86. Там же
87. Там же
88. М. Дорошенко, „„Ще не вмер Степан Бандера”, або Недитячі ігри доморощених „пластунів””, „Радянська Україна”, 2.9.89, ст. 3
89. Там же
90. Там же
91. Глеб Павловський, Максим Меер, „Кто? где? сколько?”, „Московские новости” н. 7, 18.2.90
92. „Організація українських націоналістів — Крайова частина — Політична декларація”, Архів автора
93. Игорь Рассоха, „КАС и национальный вопрос” (из газеты Конференрацим анархо-синдикалистов „Набат” н. 1, Харьков, сентябрь 1989), АС 6422, Радіо Свобода, Матеріали самиздата, Випуск н. 45/89, 27.11.89
94. Там же
95. В. Богдановский, „Украина — Теперь — митинг у

‘военкомата’’, „Красная звезда’’, 21.2.90, стор. 4

96. Радіо Київ — 3, 31.1.90, 21:00

97. Там же

98. Там же

99. А. Доценко, Вісті з України, „Звернення Руху’’, 24.5.89, Архів Радіо Свобода

100. Там же

101. Радіо Київ — 3, 1.2.90, 21:00

102. Там же

103. С. Комар, В. Туров, В. Сандуляк, члени Союзу журналістів СРСР, „Полемические заметки — САУЖ — что это, почему и ради чего?’, „Рабочая газета’’, 24.1.90, стор. 3

104. Микола Чубук, „Римський клуб в Києві’’, „Вечірній Київ’’, 28.10.89, стор. 3

105. Л. Навальна, „3 рідних джерел — Щоб дітям в спадок передати . . .’’, „Вісті з України’’, н.4/1990, стор. 5

106. О. Михайлюта, „Хто в боргу — Наша мета — звеличення правди’’, „Культура і життя’’, н.49/89, стор. 3

107. Там же

108. Радіо Київ — 3, 11.1.90, 22:45

109. Там же

110. Максим Міщенко, „Подаємо руку’’, „Молодь України’’, н. 15, 21.1.90, стор. 1

111. Там же

112. Олесь Бердник, „Будуймо храм душі’’, „Літературна Україна’’, н. 6/90, 8.2.90, стор. 4

113. Там же

114. Там же

115. Там же

116. „Проект — Статут Української селянсько-демократичної партії”, „Літературна Україна”, н. 10, 8.3.90, ст. 3

117. Там же

118. Там же

ЦЕРКОВНІ СПРАВИ

Українська Католицька Церква

У період гласності й перебудови центральними питаннями українського церковного життя були легалізація Української католицької церкви (УКЦ) і відновлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). 4-го серпня 1987 р. частина єпископату й кліру забороненої УКЦ вийшли з підпілля, звернувшись із заявою такого змісту до Папи Римського, Івана Павла II:

„Ми, єпископи, священники, монахи, монахині й вірні Католицької Церкви в Україні, що нижче підписалися, заявляємо у зв'язку з перебудовою в СРСР і більш сприятливими умовами, що склалися, а також у зв'язку з ювілеєм тисячоліття хрещення України, вважаємо за недоцільне продовжувати перебувати у підпіллі, а тому просимо Вашої Святості сприяти всіми можливими способами справі легалізації Української Католицької Церкви в СРСР.

Одночасно звертаємося через Вашу Святість до уряду СРСР з нашою заявою про вихід певної частини УКЦ із підпілля.

У порозумінні і за благословенням інших католицьких єпископів на Україні цю заяву підписуємо:

Єпископи: Павло Василик, Іван Семеді;

Священники: Григорій Будзинський, Михайло Гаврилів, Мелетій Малинич, Петро Зеленох, Володимир Війтишин, Тарас Сеньків, Іван Сеньків, Павло Мадяр, Мирон Бескид та інші священники, 30 монахів і монахинь, 174 віруючі Української католицької церкви”.¹

Копію цієї заяви 12 серпня 1987 р. намагався передати Президії Верховної Ради СРСР тодішній голова „Центрального комітету українських католиків” Йосип Тереля. Сталося це після того, як у середині червня 1987 р. „Центральний комітет українських католиків” та „Ініціативна група захисту прав церкви і віруючих на Україні” вислала була листа-заяву до генсека ЦК КПРС М. Горбачова з вимогою скасувати заборону для діяльності УКЦ, а наприкінці червня 1987 р. Степан Хмара, колишній політв'язень, католицький активіст і член редколегії журналу „Український вісник” звернувся був до патріарха РПЦ Пімена з проханням зайняти позитивне становище до відновлення діяльності УКЦ.

Нагадаємо, що до 1-ого Комітету захисту УКЦ, який діяв під назвою „Центральний комітет українських католиків”, належали крім його голови Терелі, ще о. Г. Будзинський, Стефанія Петраш-Січко і В. Кобрин. Після виїзду Терелі на Захід, Комітет очолив Іван Гель.

Як коментувало тоді Католицьке пресове агенство (КПА),

заява про вихід УКЦ з підпілля вперше „офіційно” задокументувала діяльність підпільного єпископату на Україні, який згідно з даними Верховного архієпископа і кардинала Мирослава Івана Любачівського в Римі, нараховував 10 ієрархів та понад 4.5 мільйонів віруючих, близько тисячі священників і тисячі двохсот монахинь. Значення цієї заяви виходило, однак, за рамки самого „задокументування”. Вихід частини УКЦ на Україні з підпілля створив нову ситуацію, яка вагомо вплинула на подальший уклад фактичних і формальних, символічних і силових співвідношень між головними п’ятьма партнерами у цій складній конфігурації і „великій грі”: УКЦ на Україні, УКЦ закордоном (з осідком в Римі), Ватиканом, Російською православною церквою (РПЦ) та ЦК КПРС і урядом СРСР. Нам невідомо, наскільки ініціатори цього кроку на Україні усвідомлювали важливість такого заходу з їхнього боку. Це, мабуть, перевершило їхні сподівання й припущення, бо значення цього кроку повністю унаочнилося щойно в дальшому розвитку подій.

До речі, після заяви з 4 серпня 1987 р. прийшла подальша підібна підмога: звернення в справі легалізації УКЦ на Україні від українського кліру і вірних до Президії Верховної Ради СРСР з 22 грудня 1987 р. з понад 2,200 підписами і з 16 лютого 1988 р. з понад 5,400 підписами. Тим часом 20 січня 1988 р. група українських католиків звернулася до учасників Віденської конференції держав-учасниць нарад з питань безпеки і співпраці в Європі з проханням, щоб вони доклали всіх зусиль для конструктивного вирішення проблеми УКЦ, тобто домоглися її легалізації.

У зверненні зокрема мовилось:

„Уже 13-ий рік, як у Гельсінкі був підписаний Прикінцевий Акт, у якому 35 держав ще раз підтвердили свою волю . . . поважати права людини і основних свобод, в тому числі свободу думки, совісті, релігії й переконань для всіх без різниці раси, статі, мови та релігії . . . визнавати і поважати свободу особи, сповідувати одноосібно або спільно з іншими релігію чи віру, чинити згідно з велінням власного сумління. І хоча підписаний акт продовжує ефективно сприяти більшону пошануванню прав людини в багатьох країнах, для деяких держав він залишається каменем спотикання й небажаним документом саме тому, що заважає урядам порушувати елементарні права своїх громадян, а часто й власну конституцію.

Ми, громадяни УРСР, що сповідуємо католицьку віру й належимо до Української Католицької Церкви, ось уже майже 50 років перестали бути сув’єктом права і в царині свободи совісти: Сталін ще 1946 р. по-насилньницькому зліквідував нашу

церкву. Сьогодні політику Сталіна розвінчано офіційно. Проте лише на папері. Ось уже майже півстоліття ми змушені жити в підпіллі, ховаючись по хатах, лісах і горах, сповнювати свої християнсько-католицькі обов'язки. Сьогодні, як усі минулі десятиліття, кожен українець-католик — поза законом. Супроти нас ведеться витончена політика етноциду із застосуванням аморальних і незаконних методів: цькування в пресі, на телебаченні й радіо, звільнювання з роботи, накладання штрафів; крім того нас піддають брудній дифамачії, арештам, слідствам, засланням. Жалюгідну роль в окресленій політиці плюндрування Української Католицької Церкви відіграє і офіційна Російська Православна Церква, що є знаряддям оправославнення й русифікації України. Хочемо звернути особливу увагу Делегації віденської зустрічі не те, що українці-католики ніколи не припиняли своєї боротьби за свободу УКЦ в СРСР. І не припинять, навіть якби довелося заплатити за це ще дорожчою ціною. Ми не будемо перелічувати усіх попередніх фактів і методи нашого самозахисту, — вони відомі всьому світові. Хочемо сказати тільки одне: на всі намагання домогтися від уряду СРСР легалізації нашої церкви й надати нам ті самі права, якими користуються віруючі інших конфесій, уряд відповідає у кращому випадку мовчанням, а в гіршому (точніше „нормальному” для уряду) — вище окресленими репресіями. Тому нагадуємо учасникам зустрічі, що уряд СРСР, змушуючи нас, українців-католиків залишатися в підпіллі, грубо порушує як власні закони, так і міжнародні правові акти. Зокрема:

А) Конституцію СРСР, статті 4, 34, 36, 52, 173;

Б) статті 18, 19 Загальної Деклярації прав людини;

В) статтю 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права;

Г) Пункт VII Прикінцевого Акта наради з питань безпеки і співпраці в Європі, підписаного 1.8.1975.

Уважаємо, що захист прав людини стане пріоритетною проблемою Віденської Зустрічі і отже, виходячи із вище сказаного, закликаємо делегації країн учасниць:

1) Включити до порядку денного зустрічі дискусію про становище Української Католицької Церкви в СРСР;

2) Не підписувати жодних спільних документів, поки не буде легалізована УКЦ;

3) На випадок упертої відмови, не давати згоди на проведення зустрічі з прав людини в Москві;

4) Ми закликаємо учасників Віденської Зустрічі, а також усіх людей доброї волі сприяти усіма можливими способами справі легалізації УКЦ в СРСР.

З особливою надією звертаємося до представника Апос-

тольського Престолу на цій зустрічі і закликаємо його вжити найефективніших засобів для конструктивного вирішення проблеми нашої церкви в СРСР. З тим, щоб „не завдавано і їм ні відкрито, ні таємно шкоди із-за причин релігійного характеру і щоб у відношенні до них не було дискримінації” (Другий Ватиканський собор, Деклярація про релігійну свободу, I, 6).

Сподіваємося, Вельмишановні Вповноважені Представники, що рік Ювілейний, коли весь український Народ святкує 1000-ліття Хрещення нашої рідної Батьківщини, стане для нас і роком „Господнього змилювання” (Лука 4/19), що внаслідок зусиль усіх людей, які поважають свободу й права людини, — особливо внаслідок Вашої діяльності на цьому та всіх без винятку міжнародних форумах, ми українці-католики врешті-решт отримаємо необхідні права для вільного сповідання нашої прабатьківської католицької віри.

Просимо зареєструвати це звернення як офіційний документ УКЦ на Віденській Зустрічі. Документ підписали:

Голова Комітету Захисту УКЦ: Іван Гель

Секретар Комітету: о. Григорій Будзінський

Члени Комітету: о. Михайло Гаврилів, о. Петро Зеленюх, Василь Кобрин, Ярослав Лесів, о. Іван Маргітич, Стефанія Петраш-Січко, Степан Хмара

Львів, 20 січня 1988 р.”²

У той самий час помітно було загальне посилення діяльності УКЦ на території Західної України. В лютому 1988 р. „Комітет захисту УКЦ” почав також видавати свій новий орган, місячник „Християнський голос”, який, на місці дотеперішньої „Хроніки УКЦ”, став серйозним, досить добре редагованим часописом.

Частковий вихід УКЦ із підпілля разом з інтенсивною, посиленою діяльністю українських католиків взагалі, скріпили статус і престиж УКЦ на Землях і водночас скріпили позицію УКЦ закордоном супроти 3-ох інших „партнерів” — Російської православної церкви (РПЦ), радянського керівництва і Ватікану. Тож нічого дивного, що невдовзі РПЦ, яка до цього часу взагалі заперечувала існування УКЦ на Україні, „поволі” і, щоправда, з всілякими застереженнями, почала визнавати її існування, водночас виступаючи й далі проти її діяльності і легалізації. Однак 27 жовтня 1987 р. сам митрополит Київський і Галицький, екзарх України Філарет у Києві визнав існування УКЦ на Західній Україні, 12 листопада 1987 р. це саме зробив архієпископ Іриней у Відні і 25 січня 1988 р. в Мюнхені, митрополит Мінський і Городенський, екзарх Білорусії Філарет 10 лютого 1988 р. теж в Мюнхені і архієпископ Іриней 14 травня 1988 р. в Зальцбургу і 4 червня 1988 р. на прес-конференції з приводу 1000-річчя святкувань Хрищення Русі у Москві.

До речі, 1000-ліття Хрищення Русі — України теж певною мірою спричинилося до висунення на передове місце питання про легалізацію УКЦ. Це була не тільки історична нагода, що про неї згадували підписники під заявою з 4 серпня 1987 р. Величаві відзначення українцями закордоном і на Україні 1000-ліття прийняття християнства, були маніфестацією сили українського християнського і насамперед католицького світу.

Гласне існування і діяльність УКЦ на Україні скріпили не тільки позицію всієї УКЦ закордоном, але вони зокрема зміцнили позицію Верховного Архієпископа Любачівського по відношенні до Ватикану. В свою чергу, вихід УКЦ з підпілля зміцнив у Ватикані не тільки позицію тих, які у місійній і екуменічній діяльності та політиці враховували УКЦ, а не тільки РПЦ, але й зміцняв позиції Ватикану у цілісному укладі, зокрема щодо переговорів з РПЦ та з радянським керівництвом. Тому твердження деяких ватиканських кіл, мовляв, УКЦ в даному випадку „перешкоджала” Ватиканові у його домовляннях із РПЦ і Кремлем, не відповідали правді. Радше навпаки. Гласна УКЦ на Україні давала Ватиканові наглядні незаперечні козири в руки, без яких він був би слабший і більш уцімлений у своїх переговорах як з РПЦ, так і з Кремлем. Якщо цього не розуміли певні кола, які не зуміли відразу належно осмислити й оцінити вагомості виходу УКЦ з підпілля, то, напевно, це повністю усвідомлював Папа Римський. В червні 1988 р. архієпископ Агостіно Касаролі, Ватиканський секретар стану, склав візиту М. Горбачову в Москві і вручив йому меморандум Папи Римського про становище католиків в СРСР. У меморандумі на чільному місці мало стояти питання УКЦ, яка вийшла з підпілля, і дальша доля українських католиків взагалі. Від цього часу взаємини між Ватиканом і Москвою значно покращали. Один із наслідків цього розвитку — в березні 1989 р. Москва погодилася на відновлення практично всієї ієрархії Литовської католицької церкви, а в липні 1989 р. на призначення Тадеуша Кондусєвіча Мінським єпископом для Білорусії.

Вихід УКЦ з підпілля, разом з посиленою діяльністю, мав скріпити позицію Константина Харчева, тодішнього голови Ради у справах релігії, і тих кіл на верхах Кремля, які були за те, щоб офіційно визнати діяльність УКЦ, тобто її легалізувати. До цього часу Кремль відкидав таку можливість і, згідно з о. Іваном Дацком, намагався знайти „розв'язку” для українських католиків в трьох інших альтернативних площинах: з) переходу українських католиків на латинський обряд, б) включення католиків до РПЦ на базі точніше не визначеного псевдо-автономного статусу „в тіні РПЦ” і в) створення Української національної церкви без пов'язаності з Римом, на зразок китай-

ського моделю.³ Усі три концепції щодо такої розв'язки, УКЦ, як на Україні, так і закордоном, постійно і послідовно відкидали. Так, чи інакше, весь час Кремль трактував справу УКЦ, як питання політичне, ототожнюючи український католицизм з українським націоналізмом (в термінології Москви — з українським буржуазним націоналізмом), і підмуровуючи це „закидами” про співпрацю УКЦ з німцями та українським націоналістичним підпіллям перед, під час і після Другої світової війни. Ця традиційна, ворожа „лінія” супроти УКЦ настільки закорінилася й утвердилася на верхах Кремля, що вона й привела до усунення Харчева, яке стало відомим на початку травня 1989 р. (Цю посаду він обіймав від 5 листопада 1984 р.) Коротко казавши: в Кремлі була тоді своя „логіка”, і тому посиленна гласна активність УКЦ, яка мала скріпити позиції Харчева, спричинилася радше до його усунення. Кремлівський естаблішмент не був ще готовий на новий курс. Це підтвердив також сам Харчев, зокрема у своєму інтерв'ю журналові „Огоньок” в жовтні — листопаді 1989 р.

Сам Харчев заступав справжній перебудовний курс у церковній політиці, який, однак, цілковито розминався не тільки з політикою його попередників на посаді голови ради в справах релігій, Карпова і Курєдова, але й із політикою Ідеологічного відділу ЦК КПРС, КГБ і партійних чиновників в областях. Перше, чого намагався досягнути Харчев, це обмежити втручання КГБ до церковних справ та виведення церков з-під повної контролю державних чинників.

Усім віроісповіданням, включно з крешнаїтами, яких до цього часу переслідували, Харчев хотів дати належну свободу, визнаючи за релігіями важливу суспільно-духовну роль. До речі, це, мабуть, впливало в нього не з якихось кон'юнктурних політичних міркувань, а із глибших унутрішніх мотивів. Залишившись комуністом, Харчев водночас перейшов, як він сам казав, „метаморфозу, зміну поглядів, переоцінку деяких . . . принципів . . .”⁴ Він навіть прочитав Біблію і Коран, які йому „дали надзвичайно багато.” З такою своєю настановою і новим курсом в церковній політиці він дуже скоро опинився в конфлікті з Ідеологічним відділом в ЦК КПРС, де релігійними справами займалися 2-3 особи з КГБ, що їх в його бюро називали „сусідами”, і керівними людьми в областях і краях. Остаточного його долю „вирішила” справа УКЦ, яка вороже наставила проти нього й РПЦ, точніше її ієрархію. Щоправда, представники РПЦ закидували йому формально передусім втручання у внутрішні церковні справи (Харчев, справді, хотів полагодити справу намісництва Пімена), але найбільше заболіло РПЦ саме прихильне ставлення Харчева до вимог українських католиків.

В якій же атмосфері доводилося йому працювати, про це він говорив у загальному інтерв'ю: дуже скоро за його плечима, його заступник написав довший донос на Харчева до ЦК КПРС, закидаючи йому низку помилок. Проти нього був також тодішній завідуючий відділом пропаганди в ЦК Скларов, який намагався вже раніше домогтися звільнення Харчева, але тоді ще безуспішно. Спроби Харчева скоротити бюрократичний апарат Ради в справах релігій — теж не вдалися. Маючи аж 3-ох заступників, він вирішив був звільнити двох. І хоча в грудні 1988 р. Рижков підписав був рішення про їхнє звільнення, вони залишились на своїх посадах аж до останнього часу і „пережили” самого Харчева. Харчев не називає прізвищ своїх заступників, що їх він хотів позбутися, але як стало пізніше відомо, один із них був ген. Мілованов, начальник відділу кадрів в Раді в справі релігій. Перед тим Харчев звільнив був полк. Степановича, який був уповноваженим Ради для Москви. КГБ не збирався аж ніяк йому це простити. Ба більше, закон про свободу релігій, який дискутувався протягом 10 років і над яким працювало аж 6 міністерств, ЦК КПРС, точніше його ідеологічний відділ, блокували аж до останнього часу. Згідно з даними о. Якуніна, 5 травня 1989 р. Ідеологічна комісія під керівництвом члена Політбюро Вадіма Медведєва рішила вкінці відложити на два-три роки проект, що над ним працювали Рада в справах релігій, Міністерство зовнішніх справ, Міністерство юстиції, КГБ, МВД і Прокуратура СРСР.

Слід нагадати, що у війні за компетенції і вплив, що її Харчев розпочав наприкінці 1987 р. з ідеологічним відділом і КГБ, певну роль відіграв також наш „земляк” Александр Капто, голова відділу ідеології в ЦК КПРС, який весь час тримав з Медведєвим і його заступником Дегтяровим та іншими — проти Харчева.

Конфліктна ситуація постала також навколо відзначення і святкувань 1000-річчя хрищення Русі. Настанова апарату була, що 1000-річчя не мало жодного особливого значення для держави, а тому „ми, мовляв, іншим не забороняємо відзначати, але ми самі цю дату немов би не помічаємо . . .”⁵ Харчев дотримувався зовсім протилежних поглядів, хоч з'явилися вони у нього теж не відразу, що йому опісля, наприклад, і закидала „Советская Россия”. Якщо ж йшлося про УКЦ, то Харчев виразно твердив, що „в дусі Віденських домовлень, слід нарешті вирішити справу уніятів. Це дуже складне, наболіле питання, і воно потребує нових, вільних від старого думання підходів. Перед державою рівні всі церкви . . . Уніятську церкву ми не можемо не визнавати, навіть якщо виходитимемо з законодавства 1929-ого року, — іншого зараз немає . . .”⁶ Ідучи по лінії відокремлення церкви від релігії, Харчев пропонував ліквідувати

Раду у справах релігій і на її місце створити відповідну комісію у Верховній Раді СРСР, щоб якнайбільше незалежнити церкви від державних чинників. До речі, якраз ця пропозиція Харчева мала дуже розлютити Капта. На запит, чи все ж таки новий перебудовний курс за теперішніх обставин не приведе до ліберальнішої церковної політики, попри його відхід, Харчев заявив, що це буде трохи важко. Як він пояснив, партійний апарат ще далі „намагається зберегти за собою реальні двигуни влади над церквою . . . у багатьох наших ідеологічних працівників зберігається переконання, що демократизація, яка тепер проходить в церковно-державних стосунках, потрібна тільки для прикрашення фасаду нашого суспільства, і що врешті-решт переможе попередня політика, яка все поставить на свої місця. Іншими словами, не можна відкрито саботувати виконання рішень Політбюро, але, їх можна гальмувати . . .”⁷

Звідси походило і його досить обережне, невиразне і неконкретне ставлення до справи УКЦ на Третньому світовому конгресі у справі релігійної свободи в липні 1989 р. в Лондоні, що його організувала „Міжнародна асоціація релігійної свободи” з осідком у Вашингтоні. 25 липня 1989 р. на запитання, чи новий закон про свободу сумління в СРСР дозволить на реєстрацію УКЦ, Харчев відповів, що „це є дуже складна, 400-річна проблема, що її не можна розв’язати за ніч . . . Це справа РПЦ і Уніятської церкви, які мали б її розв’язати між собою . . .” Він порівняв проблему УКЦ до Берлінського муру, заявляючи, що „ми всі знаємо, що мур мусить зникнути і так само Уніятська церква мусить бути зареєстрована. Але знесення муру мало б безпосередньо непередбачені наслідки . . .”⁸ А на пряме питання, буде чи не буде УКЦ легалізована, він так й не відповів. Тимчасом Берлінський мур впав, але наслідків, що їх чомусь побоювався Харчев, так і не було.

Однак, все це вказувало на те, що не тільки сама церковна політика Кремля в добу гласності і перебудови була такою ж половинчастою й недолугою, як і в інших царинах народного життя, але що й тут вона великою мірою саботувалась, як і всюди інше, партійним апаратом, як не горішніх, так і середніх ешелонах.

Дехто, наприклад, вважав, що Харчев якраз впав жертвою того, що серйозно трактував новий перебудовний курс і сподівався на повну підтримку Горбачова у війні з ідеологічним відділом ЦК і КГБ. Знову ж деякі кола, зокрема в РПЦ, закидали йому, що робив він це все із звичайного опортунізму, отже щойно після зустрічі Горбачова з патріархом Піменом в квітні 1988 р. В листопаді 1989 р. проф. Іпатов закинув йому в „Советской России”⁹ серед інших гріхів, також це, що протягом трьох

перших років начальства Харчева в Раді (1984-1987) зареєстровано було менше церковних громад (80 кожного року), ніж в період застою 1981-1984 рр. (145 кожного року).

Але на дальшу мету вихід УКЦ з підпілля все ж таки скріпив був позицію тих кіл у Кремлі, які заступали необхідність її офіційного визнання.

Вихід УКЦ з підпілля найбільш болюче сприйняла РПЦ, що її ієрархія мусила здавати собі справу із наслідків цієї події в обох випадках: якщо Кремль погодиться на офіційне визнання, тобто легалізацію УКЦ і якщо він і далі офіційно не визнаватиме УКЦ. В обох випадках Російській православній церкві загрожував перехід православних вірних до УКЦ — в першому випадку — прискореним темпом, у другому — сповільненим, але так, чи інакше, неминучим. Це, зрештою, і довели події 1988-89 років.

Щодо цього, погляди ієрархії РПЦ кардинально відрізнялися від поглядів „дисидентських” православних російських священиків оо. Гліба Якуніна й Георгія Едельштейна, які вважали, що „оскільки Російська православна церква перебуває в глибокій стагнації, легалізація Української католицької церкви, духовне життя цієї церкви, матиме позитивний вплив на відновлення духовного життя Російської православної церкви”.¹⁰ До речі, обидва вимагали повної релігійної свободи в Радянському Союзі, а Едельштейн закликав створити спеціальну комісію чи комітет для дослідження релігійної свободи в СРСР.

Ієрархія РПЦ виходила, однак, також з інших, „менш духовних” міркувань. Слід пам’ятати, що на 10,000 парафій РПЦ близько 60% припадало на Україну, з того біля 1/3 були саме на Західній Україні, яка була традиційно католицькою. Як писала західно-німецька „Франкфуртер Альгемайне Цайтунг”, „на думку обізнаних із справою спостерігачів у Москві, РПЦ втратила б до 90% своїх вірних на Україні, якби УКЦ, яку примусово з’єднали з православною церквою, була б знову допущена”.¹¹

Отож йшлося тут не тільки про духовну, а й матеріальну базу РПЦ, що її давали парафії на Україні і зокрема на Західній Україні. Вже сам вихід частини УКЦ із підпілля, який був формальним каталізатором для організаційного оформлення і охоплення вірних — католиків, викликав в РПЦ занепокоєння. Як писала та сама „ФАЦ” у жовтні 1987 р. „виникло деяке занепокоєння в колах (російської) православної церкви, коли минулих тижнів і місяців українські католики спричинилися до того, що про них щораз більше почали говорити. Почалося це в серпні (1987 р.), коли двоє із таємних єпископів разом з 23 священиками і 174 вірними письмово повідомили Папу Римського про їхній намір, домагатися відновлення уніатської

церкви''.¹² Слід додати, що якщо „ФАЦ” бачив тільки деяке занепокоєння РПЦ з приводу самого розголошення існування і дії УКЦ на Україні, то сама РПЦерква бачила головну для себе небезпеку не тільки в тому „рекламному” аспекті УКЦ, а й передусім у мобілізаційній дієздатності українського католицизму. І саме вихід УКЦ з підпілля створив організаційний центр для здійснення цієї мобілізаційної дієздатності. Тому, якщо кардинал Любачівський у своєму слові з нагоди 40-річчя „Церкви в потребі” 6 листопада 1987 р. говорив, що „йдучи слідами духа Христового, простягаємо нашу руку прощення, примирення і любові до російського народу і Московського патріархату’’,¹³ то з огляду на церковну ситуацію, він заявляв це з позиції сили, а не слабости чи опортунізму.

До речі, якраз коротко перед тим, у вересні 1987 р. відбувся Синод українських католицьких єпископів закордоном у Римі, який ухвалив виразну постанову про вимогу відновлення УКЦ на Україні. Знову ж таки: вихід УКЦ на Україні з підпілля давав тут нові конкретні аргументи, наявно заперечуючи дотеперішні твердження Кремля і Патріархату РПЦ, що УКЦ не існує і не діє.

Треба також не забувати, що офіційне відновлення УКЦ — в будь-якій формі — сприяло відродженню Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що додатково послаблювала РПЦ. Звідси подекуди майже панічні вислови і виступи російських православних ієрархів і кліру, включно з вичаровуванням „духів” Нагірного-Карабаха . . . РПЦ дала була, наприклад, виразно зрозуміти, що причиною відсунення розмов між Ватиканською делегацією і Російським Патріархатом, які мали відбутися 19-25 листопада 1989 р. в Москві, поруч із перебранням, чи пак відібранням українськими католиками Преображенської церкви у Львові, було також відновлення УАПЦ на Західних Землях, в чому РПЦ так само „звинувачувала” українських католиків. Мовляв, це теж їхня робота, скерована проти РПЦ. Так, чи інакше, в травні 1989 р. Київський і Галицький митрополит та екзарх України Філарет знову „погрожував”, в котрий вже раз, що відновлення УКЦ може призвести до міжрелігійної війни і до подібної ситуації, яка виникла свого часу в Нагорному Карабасі.

Ще наприкінці 1987 р., коли щораз більше посилювалися домагання українських католиків офіційно відновити УКЦ, з’явилися чутки, що УКЦ буде невдовзі легалізована або принаймні буде дозволена реєстрація, яка, до речі, й прийшла на чергу щойно наприкінці 1989 р. і мала заступити легалізацію. У грудні 1987 р. надійшли „вістки” з Західної України, що невдовзі має бути відкрита одна церква для українських католиків у Львові. Потім поповзли також чутки, що їх

поширювали відповідні „органи” про те, що „в скорому часі” представників УКЦ мають запросити на офіційні розмови в Києві. Все це, як опісля показалося, були оказамілювальні „заходи” влади, щоб заспокоїти й бодай частково неутралізувати тиск українських католиків. Саму заяву про вихід УКЦ з підпілля Кремль і місцеві власті ігнорували. Зігноровано, наприклад, також делегацію „Комітету захисту Української католицької церкви”, на чолі з його головою Іваном Гелем, яка намагалася передати меморандум у справі легалізації й виходу УКЦ із підпілля Президії Верховної Ради СРСР в грудні 1987 р.

Ба більше: режим подекуди навіть посилив був терор проти українських католиків. В деяких селах спалено церкви, оштрафовано активних католицьких діячів, чинено труднощі вірним у їхніх спробах молитися публічно чи в порожніх церквах. Водночас КГБ, при допомозі міліції і сільських рад пильно виготовляв списки людей, які не ходили на православні богослужіння. Але терор режиму залишався безуспішним і радше сприяв подальшій активізації вірних. Так, наприклад, у листопаді 1987 р. 360 вірних УКЦ у селі Боржанське і 316 в селі Завадка (обидва села Виноградського району) вислали листи до Голови Президії Верховної Ради СРСР А. Громика, в якому домагалися відкриття їхніх церков.

У цей же час відчувалося сприяння влади РПЦеркві, яка виразно допомагала РПЦ, намагаючись, наприклад, відкрити якнайбільше порожніх церков для РПЦ. В квітні 1988 р. відбулася зустріч патріарха Пімена з генсеком Горбачовом, яка не тільки символізувала „аліанс” між Церквою і державою, а й мала дальші практичні наслідки для РПЦ. Після зустрічі — біля 1500 церков повернено РПЦ.

Тим часом тиск українських католиків не меншав, а зростав. Зростав також тиск з боку Ватикану на РПЦ і Кремль у справі УКЦ. У червні з’явилися були навіть чутки про те, що в серпні 1988 р. мають відбутися переговори між Ватиканом і Російським Патріархатом, які викликали були деякі занепокоєння серед української спільноти і зокрема в колах ієрархії УКЦ. Були побоювання, що там можуть говорити „про нас, без нас”. Ці побоювання виявилися безпідставними. Це сталося безпосередньо після того як 4 червня 1988 р. на прес-конференції з приводу святкувань у Москві „Тисячоліття християнізації східних слов’ян”, екзарх України Філарет повідомив, що Російська православна церква і представники Ватикану планують зустріч, щоб обговорити статус УКЦ в СРСР.

До речі, день перед тим, 3 червня академік Андрій Сахаров, під час пресконференції в Міністерстві зовнішніх справ в Москві, закликав радянський уряд легалізувати УКЦ.

На особливу увагу заслуговує зустріч офіційної делегації УКЦ на Україні з представником Ради в справах релігій. 25 жовтня 1988 р. до Москви прибула офіційна делегація в складі єпископів Павла Василика, Софрона Дмитерка, Филимона Курчаби, Івана Маргітича, Івана Семеді і 8 священників, щоб зустрітися з Константином Харчевим. Замість Харчева їх прийняв Олег Н. Рубцов та інші співробітники Харчева. Розмова тривала 3 години. Після обговорення становища УКЦ у справі переслідування її вірних, Рубцов і його колеги заявляли, що їм, мовляв, нічого про ці репресії не було відомо . . . Делегація передала також меморандум у справі легалізації УКЦ на Україні, адресований М. Горбачову, Константину Харчеву і Володимирові Колеснику.

У лютому 1989 р. єпископат УКЦ на Україні звернувся із проханням, датованим 28 січня 1989 р., до Голови Президії Верховної Ради СРСР Михайла Горбачова, в якому мовилось, нав'язуючи до розмов з Рубцевим в жовтні 1988 р.:

„Вельмишановний Голово! У нас представників греко-католицької церкви, наладнано конструктивний діалог з радянським урядом, зокрема з Радою для справ релігій при Раді міністрів СРСР. Тому ми дуже просимо вас, аби ви погодилися прийняти делегацію від нашої церкви з метою розглянути наболілі питання, пов'язані з організацією нашої церкви. Просимо визначити дату прийняття нашої делегації і повідомити нас за адресою 290046 Львів, Вулиця Калініна, 184, Курчаба Филимон Іванович”. Львів-Ужгород, 28-го січня 89-го року”.¹⁴ Прохання підписали єпископи Софрон Дмитерко і Филимон Курчаба.

Більш-менш в той самий час відбулася розмова між членом московського філіалу Української Гельсінкської Спілки Людмилою Єфременко і Сергієм Кузнецовим, головою відділу католицьких церков у Раді в справах релігій при РМ СРСР. На запитання Людмили Єфременко щодо можливої легалізації УКЦ Кузнецов відповів, що такої церкви він не знає. Далі, під тиском доказів Кузнецов погодився, що існує проблема Української католицької церкви. Однак, він відповів, що легалізації таки не буде. Справа полягає в тому, — сказав Кузнецов, що діяльність української католицької церкви із самого початку свого існування спрямовано проти українського народу. Нині УКЦ не відповідає його інтересам. Сергій Кузнецов підкреслив: саме тому Українська католицька церква ніколи не матиме, мовляв, підтримки серед населення Західної України.

До речі, Кузнецов відмовився був в той самий час прийняти заяву, яку підписали близько восьмисот католиків східного обряду угорського походження із села Шаланки Виноградівського

району Закарпатської області. Підписники домагалися реєстрації їхньої парафії. Як причину відмови Кузнецов подав, що греко-католицизм на Україні є явищем політичним і греко-католицька церква не підлягає реєстрації, бо вона викличе розпалювання національної та релігійної ворожнечі.

Тим часом УКЦ на Україні набирала щораз більше на силі, що виявилось зокрема в масових богослужіннях і демонстраціях. Так, наприклад, 17 липня 1988 р. в селі Зарваниця Тернопільської області відбулася літургія, в якій взяло участь 15 тисяч вірних. Літургію відправили єпископ Павло Василик і священники Микола Куць, Григорій та Микола Сімкайло, Іван і Тарас Сенькови. Місце богослужіння оточила була міліція, але це нікого не злякало. Через кілька днів прокурор Тернопільської області виніс єпископові Василюкові попередження про кримінальну відповідальність за несанкціоноване богослужіння. Священники одержали повістку до воєнкомату. Члена Комітету оборони УКЦ, колишнього політ'язня Ярослава Лесіва попереджено про відповідальність „за організацію літургії”. 24 липня 1988 р. встановлено навіть міліцейські пости на дорогах до села Зарваниці та Грабівки, де мали відправлятися Богослужіння. Офіційні пояснення міліцейських постів — епозотія щура . . .

Прийде Різдво 1989 р., і повідомлення про сумні події в Грабівці 6 січня 1989 р. облетять всю Україну і діаспору закордоном. Широко про це інформувала Пресова служба УГС:

„6.1.1989 року мешканці села Грабівка, Калушського району, що на Івано-Франківщині —, готувалися до Святої вечері. В обідню пору біля церкви зупинилися два автобуси, заповнені міліцією, й десяток легкових машин, заповненими людьми в цивільному. Міліція оточила село, заблюкувала всі стежки й дороги. Сотні озброєних людей внесли у святковий настрій відразу тривожний акцент . . . Як тільки Грабівчани сіли до святкових столів і почали вечеряти, біля 80 чоловік пришельців ринули крізь церковні ворота на подвір'я і кинулися відчиняти церкву. Разом з ними був православний священник, якого привезли з собою. Зворушлива картина: священникові російсько-православної церкви до амвону прокладають дорогу озброєні штурмовики. Через годину біля церкви вже був тисячний натовп грабівчан і гостей, що приїхали до села на Святвечір. Ні голова райвиконкому, ні його заступник, Калиш Михайло Васильович, ні голова сільради, Кокурудз Михайло Іванович, ця „бюрократично-фашистська трійка”, як їх охрестили грабівчани, не могли розігнати людей, навіть вдаючись до хитрощів і брехні: „Ми приїхали сьогодні, щоб відкрити православну церкву, якої домагається ваша двадцятка в селі”, сказав Калиш, що відповідає в районі за релігійні справи. Ця вигадка обурила селян. З гурту

вийшла Чупринівна Марія Михайлівна і вигукнула: „Люди добрі, не вірте їм! Я розповім, як міліція збирає двадцятку, вона моїй дитині наділа наручники і змушувала підписатися”. Ось якими методами навертають людей до російської Церкви . . . Цілу ніч берегли церкву грабівчани: погано одягнені, з промоклими ногами — ішов мокрий сніг — вони не зрушилися до самого ранку. Міліціонери розділившись на дві групи, ходили грітися до клубу й школи, але селяни не наважувалися покинути церкву.

Розповідаючи цю історію, ревний католик Іван Бойчук, якого постійно переслідують, на закінчення вдався до порівняння: „Вранці та темна маса, наче нічні гаті, посунула до автобусів. Як нічка втікає перед днем, так і гвалтівники відступали перед силою духа Української Католицької Церкви”.

Від'їхали не всі. З десяток міліціонерів залишилося. Втомлені грабівчани зустріли українських католицьких священників: Михайла Гаврилів та Ярослава Лесіва. Почалася святкова відправа, яку знімає на відео віруючий УКЦ смоленчанин Андрій Ковальов з друзями. Побачивши зйомочну апаратуру, міліціонери втікають. Після богослужіння школярі підготовлені сестрами василіянками, дали різдвяний концерт під церквою, а статечні газди різдвяну виставу. Грабівчани таки відстояли право на святкування Різдва в католицькому обряді, але ціною якого напруження. Чи потрібні тут коментарі про характер перебудовних процесів на Україні? Темна груба сила і досі вершить долями тисяч людей. В одному місці вона кооптується зі силами Російської Православної Церкви, щоб побороти підпільну католицьку. В іншому, де нема католиків, а є православні, ігнорує волю віруючих і десятиріччями не відкриває православних церков. Ми не знаємо жодного випадку на Волині, аби міліція і районні службовці силоміць відкривали православні церкви і зі собою возили православних священників, ладних у таких церквах відправляти Службу Божу. На перший погляд різна регіональна політика, а насправді цілеспрямована антирелігійна антинародня політика з усіма атрибутами беззаконня і культу сили”.¹⁵

Про цю політику говорив у своєму інтерв'ю журналові „Огонек” сам голова Ради в справах релігій при РМ СРСР Константин Харчев. До речі, „Огонек” перший з офіційних видань описав докладно НКВДівську операцію ліквідації УКЦ в березні 1946 р. У вересневому (1989 р.) номері „Огонька” Георгій Рожнов документально доказав, що рішення ліквідувати УКЦ в 1946 р. було ухвалене самим Сталіним ще в лютому 1945 р. і що всю підготовчу і оперативну роботу для переведення т. зв. Собору здійснило НКВД.

Харчев описав також у своєму інтерв'ю журналові

„Огонькові” „еволюцію” радянської церковної політики, зокрема супроти УКЦ, в період гласності й перебудови, принаймі до середини 1989 р. Підтвердженням його з’ясувань і висновків й були практичні потягнення та заяви осіб, відповідальних за цю політику на горі, і на місцях.

Ще 16 жовтня 1987 р. Віталій Шевченко, активіст інакодумець і колишній політв’язень, відбув розмову з уповноваженим Ради в справах релігій у Києві Генрихом Сікорським. Останній заявив Шевченкові, що „ніколи ні українська православна, ні українська католицька церкви не будуть дозволені. От щось там рипаються українські католики, але нічого у них з цього не вийде . . . українські церкви ніколи не існували . . . Так, ці церкви ніколи не будуть дозволені, тому що вони самі себе зліквідували на своїх соборах . . .”¹⁶

Подібні „заяви” в справі УКЦ склав був у січні 1989 р. Юрій Решетило, уповноважений Ради в справах релігій Львівської області, в інтерв’ю журналові „Людина і світ”.¹⁷ За його словами, існувала тільки греко-католицька церква, а не українська, і ця греко-католицька церква сама себе ліквідувала. І взагалі не може бути мови про відновлення якоїсь української католицької церкви, що її й так не було . . .

Але мине не цілий рік, і в Решетилу теж дещо зміниться. В листопаді 1989 р. в інтерв’ю італійському журналові „Панорама” в справі УКЦ він визнав, що „неможливо стерти 400 років історії з пам’яті народу” . . .¹⁸

Вернімося, однак, до вищих інстанцій, до самого голови Ради у справах релігій при РМ УРСР, Миколи Панасовича Колесника. У серпні 1989 р., в „Робітничій газеті” він так з’ясував своє становище до УКЦ і „перебудови та совісті” взагалі: „Ні католицьке віровчення, ні православний обряд самі по собі, як відомо, не суперечать законові. Громадяни мають право обирати їх за своїм розсудом і, як кажуть, нікому до цього немає бути діла. Однак, діяльність ініціаторів утворення української греко-католицької церкви та їх активних прихильників не вмальовується у рамки Конституції УРСР. Про що мова? На території Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей, де колись існувала греко-католицька (уніатська) церква, нині діють три тисячі православних парафій. Це релігійні товариства тих, хто після Львівського церковного собору 1946 року перейшов у православну віру, і тих, хто за післявоєнний період був хрещений у православній церкві . . .

Але з таким положенням не мають наміру погоджуватися прихильники „українського католицизму”. Вони вважають себе єдиними правонаступниками колишніх греко-католиків і вимагають повернення, висловлюючись їх же словами,

„захоплених” у них церков, монастирів та інших споруд. Ця вимога — одна з головних в їх письмових і усних заявах. Вона — першопричина нападок на православну церкву. Вона штовхає їх на самовільне захоплення культових споруд, породжує факти шантажу і навіть рукоприкладства щодо православних священнослужителів і членів їхніх сімей, про що недавно повідомляла „Прикарпатська правда”. А нам відомі й інші подібні прояви „християнського братолюбія”. Коротше кажучи, має місце збудження ворожнечі і ненависті у зв’язку з релігійними віруваннями, що заборонено Конституцією, що є джерелом загрози суспільній безпеці, і, певна річ, не може допускатися державою.

Далі. Багато Греко-католицьких священників втягнулися в орбіту політичного екстремізму. Гаврилів, Волошин, Зеленюх, Лесів, Низькогуз, брати Симкайло та деякі інші влаштовують панахиди на могилах ідеологів українського буржуазного націоналізму, бойовиків УПА, бандеревців, проводять молебни, присвячені подіям недовгої і сумновідомої історії петлюрівщини, беруть безпосередню участь у несанкціонованих мітингах, на яких лунають заклики за вихід нашої республіки з Союзу РСР, за створення „незалежної, соборної, християнської України”. Це також не відповідає ні нашій Конституції, ні інтересам українського народу. Якщо утворення релігійної організації замишляється на такій політичній платформі, то держава має право відмовити їй у передбачуваному законами статусі”.¹⁹

Це з’ясування Колесника варто порівняти із становищем митрополита Київського і Галицького, екзарха України Філарета, яке він нераз висловлював при різних нагодах. У травні 1989 р., в інтерв’ю з кореспондентом „Правди України” на пресконференції в Києві, він заявив ні більше, ні менше, як: „А що буде, якщо, не дай Боже, легалізується Українська католицька церква? Нові „месії” розведуть нам таку ворожнечу, що ми всі будемо не раді”.²⁰

У червні 1989 р. в розмові з кореспондентами „Недели” М. Баклановим і З. Ковтуном, Філарет повторив знову, що „не важко уявити собі, що коли б УКЦ була, не дай Бог, легалізована, то новоявлені „месії” не забарилися б з новою силою спробувати роздмухати вогонь ворожнечі”.²¹ Він „аргументував”, мовляв, „Руська православна церква є багатонаціональною, і її інтереси визначаються зміцненням єдності всього нашого народу. Інакше поведуть себе ті сили, котрі останнім часом організували ряд несанкціонованих мітингів у Львові, вимагаючи легалізації унії. Вони розпалюють ворожнечу до Руської православної церкви, називаючи її „церквою сатани”, завдають шкоди православно-католицькому

діалогу, духовенству й віруючим. Перешкоджають хуліганськими діями відправі православних богослужінь, не допускають віруючих до деяких нововідкритих православних храмів, загрожують православному духовенству”.²²

По цій самій лінії пішли його „висновки” у листі до „Московських новостей” з 30 липня 1989 р. Філарет писав: „невелика група уніатських священників і вірних, які не визнали Львівського церковного Собору (з березня 1946 р.) . . . підогрівані уніатськими і націоналістичними центрами з-за кордону, добиваються не просто „надання легального статусу” їхній організації . . . , а (хочуть) відірвати від Руської православної церкви тисячі приходів, мільйони віруючих . . . Ба більше: вони вже думають про те, щоб відкрити уніатський приход в Києві — столиці України. З нашої точки бачення, в цих діях помі-

чається не боротьбу за релігійну свободу, а релігійну агресію. Їхня активність стала зокрема помітною в останній час. Один із прикладів — так звані молитви на вулицях Москви . . . це ж блюзнірство — перевертати святе діло спілкування людської душі з Богом в інструмент політичної боротьби”.²³

На думку Філарета „реанімація унії” має за завдання „створення національної церкви” на противагу православній. Мовляв, „Націоналістично настроєні елементи намагаються з допомогою Унії відірвати українців від єдинокровних братів росіян. Керівники Української католицької церкви на Заході, об’єднавшись з українськими націоналістами, не приховують, що основна ціль їхньої боротьби — домогтися виходу України із складу Союзу РСР. На початку року (1989) вони організували у Львові уніатське богослужіння, яке приурочили до 70-ліття створення уряду „єдиної, незалежної і соборної України”, відомого зі своєї антинародної сутності. На цьому й інших зборищах пропагували ідеї націоналізму, культивувалась ворожнеча і ненависть до віруючих інших релігій, що заборонено Конституцією УРСР”.²⁴

І на кінець він запевнив, що „жодних репресій проти греко-католиків немає. В них є можливість ісповідувати свою віру, вважати своїм пастирем Папу Римського і молитися в католицьких костьолах, які розташовані на території України, в тому числі і в західних областях. Ніхто не перешкоджає їм відвідувати й православні храми, де богослужіння відбуваються, за бажанням прихожан, і на українській мові, і придержуватись східних обрядів”.²⁵

Ще раніше, в червні 1989 р. у відповідь на подібні твердження Філарета в радянській пресі представник Комітету на захист УКЦ Степан Хмара видав заяву під назвою „Екзарх Філарет не

помиляється, він говорить неправду''. У цій заяві, яку передано по радіо „Свобода” 29 червня 1989 р., сказано: „Вже стало звичайним, що ієрархи Російської православної церкви дедалі частіше користуються державно-партійними засобами масової інформації, дають інтерв'ю, виступають по телебаченню . . . Дивує і обурює поведінка ієрархів РПЦ, котрі, як за часів сталінізму, продовжують розповсюджувати брехні і наклепи на УКЦ, користуючися підтримкою органів репресій, беруть участь у нагінках на її віруючих. Екзар Філарет не є винятком. Як його церковні і державні начальники і (його) підручні, так і (сам) Філарет забув про елементарну порядність . . . Намагаючися ввести в оману необізнаних людей, він твердить, що Українська греко-католицька церква начебто „самоліквідувалася на львівському церковно-народному соборі” і що він „був цілком канонічним, тому що в (цьому соборі) брали участь ієрархи, священники й звичайні віруючі”. Звісно, Філарет добре знає, що ні один ієрарх УКЦ не брав участі в організованій сталінськими опричниками трагікомедії 1946-го року під назвою львівський „собор”. Всіх 12-тьох єпископів, в тому числі й митрополита Йосипа Сліпого ще 45-го року заарештувало НКВД. Одинадцять із них загинули в тюрмах і таборах. На „соборі”, під конвоєм військ НКВД привезли 216 спеціально вибраних із трьох тисяч священників. Було і 19 мирян — агентів НКВД, які представляли „6 мільйонів віруючих”. Священники-відступники Мельник і Пельвецький задовго до „собору” перейшли на російське православ'я і скоро їх було висвячено в єпископи РПЦ. Так що жодного стосунку до Української греко-католицької церкви у 46-му році вони вже не мали. НКВД шляхом шантажу і погроз — відправити в ГУЛАГ, змусило підписати нещасних 216 священників зазделегідь підготовану постанову про приєднання до Російської православної церкви . . .

Понад дві з половиною тисячі священників, які відмовилися відректися від своєї Церкви, піддано репресіям, і більшість з них загинула у тюрмах, таборах, на засланні. Репресовано сотні тисяч віруючих. Свідомо й нахабно говорить неправду Філарет, коли твердить: „Вірність уніатського керівництва гітлерівській Німеччині і співпраця з окупаційним фашистським режимом під час Другої світової війни остаточно скомпрометувала верхівку уніатської Церкви в очах звичайних віруючих і духівництва”. Філарет повинен знати, що саме ієрархи Української католицької церкви робили все можливе, щоб зберегти у цей важкий час свою паству на позиціях християнської етики й моралі. Завдяки такій політиці Української католицької церкви вдалося зберегти життя багатьом євреям під час окупації. Тільки в резиденції блаженної пам'яті митрополита Андрія Шептицького переховувалося 19

євреїв, у тому числі відомий рабин Давид Кагане. Понад 500 єврейських дітей ховалося у монастирях УКЦ. Священики видавали підроблені посвідки про народження жінкам євреям. Митрополит Андрій звернувся до Рейхсканцелярії з протестом проти винищування єврейського населення, а у пастирському посланні „Не убий”, перестерігав українське населення не бути співучасниками гітлерівців у винищуванні євреїв. За непослух погрозив відлученням від Церкви і закликав надати всяку можливу допомогу тим, яким загрожує смерть. Ще напередодні Другої світової війни митрополит Андрій Шептицький звернувся листом до Папи римського з пропозицією скликати собор вселенської католицької церкви з метою осудити ідеологію і політику фашизму. Українська греко-католицька церква не запламувала себе ганьбою вихваляння найбільшого ката Сталіна. За розпорядженням ієрархів РПЦ 49-го року, в день 70-річчя Сталіна, і молодий священик Денисенко, нині екзарх РПЦ на Україні — Філарет, молився за здоров'я ката. Лукавить Філарет, коли мовить, що звинувачення на адресу Російської православної церкви з приводу русифікації українського населення вигадані. Ієрархія РПЦ проводила політику не тільки формального русифікатора українського народу, а й завжди придушувала українську духовність, була і залишається супротивником української культури, перекидає нашу історію. Нахабно й цинічно говорить неправду Філарет, ображає учасників правозахисного руху на Україні і почуття віруючих, коли твердить: „Вони, тобто правозахисники і віруючі — розпалюють ненависть до Російської православної церкви, називаючи її церквою сатани, наносять шкоду православно-католицькому діалогові, духовництву і віруючим. Перешкоджають хуліганськими діями відправленню православних богослужень, не допускають віруючих у деякі знову відчинені православні храми. Погрожують православному духовництву”.

До якого лицемірства треба дійти, щоб обстоювати православно-католицький діалог і водночас придушувати Українську католицьку церкву. Невже ж можна служити дружбі й взаємопорозумінню між католиками і православними, коли, наприклад, у відповідь на пропозицію греко-католиків відслужити спільний молебень з духовництвом Російської православної церкви на честь возз'єднання українських земель 22-го січня, львівський митрополит РПЦ Никодим подає наклепницьку заяву в суд із закликом покарати ініціаторів заходу, внаслідок чого поетесу Ірину Стасів-Калинець заарештовано на десять діб, а члена Української гельсінкської спілки Михайла Гориня оштрафовано. Як оцінити поведінку православно-партійних батюшків, коли на їхніх очах міліція і співробітники

КГБ захоплюють українські католицькі храми, створюють фіктивні парафії, а віруючих католиків, які протестують, б'ють, штрафують, принижують . . .''²⁶

У серпні 1989 р., з нагоди поїздки делегації РПЦ до Ватикану, Філарет знову повторив своє стереотипне „діктум”, що однією з головних перешкод у діалозі між Ватиканом і РПЦ є унія . . .

А тиск для досягнення легалізації УКЦ постійно зростав по різних лініях. Передусім ієрархія УКЦ посилила свої зусилля, щоб остаточно домогтися суттєво-конкретних переговорів з Кремлем. Ще 6 і опісля 26 жовтня 1988 р. перебувала в Москві делегація УКЦ, щоб зустрітися з представниками Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР. Метою делегації було обговорити проблеми легалізації УКЦ і опротестувати репресії проти вірних. 26 жовтня 1988 р., делегація в складі 20 осіб, на чолі з єпископом Василюком, мала відбути розмову з Харчевим. Однак, попри попередню домовленість, Харчев не прийняв делегації. Коротко після цього, 7 листопада 1988 р. уповноважений Ради в справах релігій по Львівській області Юрій Решетило припинив засідання єпископів УКЦ у Львові, в якому брали участь єпископи Филимон Курчаба, Софрон Дмитерко, Іван Маргітич і Павло Василик та кілька священників. Але це не спиняло ні ієрархію, ні священство, ні вірних далі змагатися. 7 лютого 1989 р. зі Львова виїхала делегація УКЦ до Москви, де довіреним особам були передані для Канцелярії патріярха Мирослава Івана Любачівського та Святішого Отця нові списки віруючих, що домагаються відновлення статусу Української Католицької Церкви. Підписів зібрано на цей час 8,057. Так останнім часом до Риму вислано 35,357 підписів. При виїзді зі Львова, під претекстом шукання зброї, обшукано голову Комітету захисту УКЦ Івана Геля. Обшукувачів цікавили найбільше документи Комітету, що їх взяв із собою Іван Гель. Документів однак не відібрано.

До делегації входили: єпископ Івано-Франківський Павло Василик, голова Комітету захисту УКЦ Іван Гель та два священники: ієромонах ЧСВВ Михайло Гаврилів та о. Микола Сімкайло.

Делегація УКЦ передала Комісії з питань безпеки й співпраці в Європі при Конгресі США найновіший документ про сучасний стан УКЦ. Був це формально лист до голови Комісії та її членів. Лист був переданий в посольстві США. Одночасно делегація УКЦ взяла участь в прес-конференції, яка відбулася 8-го лютого в Москві й в якій взяло участь 8 кореспондентів або представників західних пресових служб; серед них були представники Нюсвік, АНСА, Франс-прес, Месаджеро, австрійське радіо та телебачення, еспанське радіо та секретар голландського посольства. Під час пресової конференції на

запитання кореспондентів єпископ Павло Василик та голова Комітету захисту УКЦ Іван Гель заявили, що мета приїзду делегації — передати документ УКЦ до американського посольства, а й підкреслити, що останніми місяцями була розроблена політика розгрому УКЦ, яку місцева влада в Україні намагається якнайшвидше практично втілити. Ця „політична концепція” полягає в тому, що раптом в усіх районних, республіканських та всесоюзних органах преси, УКЦ почали називати не релігійним, а політичним об’єднанням, і що у зв’язку з цим УКЦ не має права на існування. Це було показано в газеті „Известия” від 2-го лютого 1989 р., де в інтерв’ю, що його дав газеті уповноважений в справах релігії при Раді міністрів УРСР Колесник заявив, що на території України було відкрито („посвячено”, як він висловився) 430 православних храмів. Абсолютна більшість цих храмів відкрита в Західній Україні, на традиційній території УКЦ. Колесник представляв ці відкриття в тому світлі, що нібито українські католицькі священники та УКЦ не мають жодного авторитету та довір’я серед віруючих, що навіть ті католицькі віруючі, що „користалися з бродячих священників УКЦ”, зараз з „радістю ідуть у православні храми”.

Насправді це ганебна і підступна брехня, вияснили кореспондентам представники УКЦ, бо ціла низка звітів з різних місцевостей Західної України, реалістично описує, як відкриваються ці храми, у супроводі лютих побоїщ, нацькування православних на католиків, розпалювання міжрелігійної ворожнечі. 90% тих нововідкритих храмів в Західній Україні перейнято від католиків насильницьким способом і нападами на УКЦ. Звичайно привозять до села активістів, учителів, деклясований елемент, який напоюють, і влаштовують бійки, при чому наносять католицьким віруючим тілесні пошкодження.

Всю цю наскрізь брехливу політику, наступальність проти католицьких віруючих в Україні, яка ведеться з ініціативи влади та ієрархії Російської Православної Церкви, слід бачити у зв’язку з виходом на світ і вступом в силу нового релігійного законодавства, що має незабаром стати чинним. Ідеться про те, щоб створити прецедент, відібрати католикам якнайбільше храмів і відкрити православні церкви там, де особливо активні живі українські католицькі парафії. Щодо нового законодавства, яке незабаром мало увійти в силу, то Колесник у своєму інтерв’ю вияснив, що досі законодавство у справі культів носило в СРСР „дозволений” (разрешительный) характер, тобто лише влада на місцях могла дати дозвіл на існування тієї чи іншої релігійної громади, а вже потім та громада мала право молитися; тепер законодавство матиме „явочний” характер, себто вистачить

громаді якоїсь конфесії написати заяву, яку підпишуть 20 або й більше осіб, як ця група матиме право молитися, і місцеві власті не матимуть права втручатися у внутрішні справи. Така можливість страшенно налякала місцеву владу, яка десятиріччями боролася, щоб знищити українських католиків, бо за новим законодавством перед УКЦ відкриваються нові можливості існування.

Делегати УКЦ на пресовій конференції зазначили, що існують вірогідно дані, за якими згори надійшли вказівки, відкрити всі без винятку на сьогоднішній день закриті католицькі церкви для православних, аби не допустити до них українських католиків. Щоб досягнути цієї мети, розпалюється релігійна ворожнеча. Як вже вище було згадано, у всіх всесоюзних, республіканських, обласних та районних органах преси згори до низу іде червоною ниткою формула, за якою: Українська Католицька Церква — це політичне, а не релігійне об'єднання і якщо вона буде допущена, то в Україні прийде до релігійних ексцесів і навіть до громадянської війни та нового Карабаху. Тим часом міжнаціональну й релігійну ворожнечу розпалює, властиво, сама влада, а прикриваються такими забріханими постулятами, аби не допустити відкриття УКЦ. Статті в офіційні пресі, що відзеркалюють офіційне наставлення до проблеми УКЦ, можна, крім в газеті „Известия”, подібати також в журналі „Людина і світ” з січня 1989 р.,²⁷ де Решетило, уповноважений Львівської області для справ релігії, особливо нападає на голову Комітету захисту УКЦ Івана Геля та ієромонаха о. Михайла Гаврилова. В тому ж дусі висловлювався митрополит Філарет Мінський, голова зовнішніх справ РПЦ, який у газеті „Аргументи й факти” за січень 89 р. називає УКЦ каменем спотикання у взаєминах між РПЦ та Римокатолицькою Церквою. Одночасно він назвав УКЦ „політичним” об'єднанням, а не релігійним.

16 травня 1989 р., напередодні 3'їзду народних депутатів СРСР в Москві сюди прибула знову делегація УКЦ в складі єпископів Павла Василика, Філемона Курчаби, Софрона Дмитерка і священників Григорія Сімкайла, Володимира Війтишина і Ігоря Возняка. Вони прибули з петицією до голови Президії Верховної Ради СРСР М. С. Горбачова, в якій вимагалось легалізації УКЦ. А що Горбачов був тоді в Китаї, делегація вимагала зустрічі з його заступником М. Лук'яновим. 17 травня мала відбутися з ним розмова, і того ж дня єпископ Василик зустрівся з зарубіжними кореспондентами, яким з'ясував становище УКЦ на Україні і ціль приїзду делегації до Москви. А вже день перед тим, єпископ Василик заявив був кореспондентові агенства „Ройтер”, що „ми не прийшли прохати, а ми вимагаємо, щоб нам повернули те, що нам забрали 1946

року . . . ми зібрали понад 35 тисяч підписів під вимогою легалізації''.²⁸

17 травня 1989 р. делегацію УКЦ прийняв заступник начальника канцелярії Президії Верховної Ради СРСР О. Черкасов, який повідомив про те, що Лук'янов не зможе зустрітися з делегацією перед укомплектуванням 3'їзду народних депутатів СРСР. Члени делегації заявили у відповідь, що вони не залишать Москву, поки не відбудеться запланована зустріч з Лук'яновим. Цього ж вечора Віктор Забазов запросив членів делегації на розмову, в якій крім нього взяв участь представник Ради у справах релігій Валерій Веспанов. Обидва чиновники запропонували зустрітися наступного дня.

18 травня 1989 р. делегацію прийняв Володимир Колесников. Спроби радянських представників звести розмови на другорядні справи не вдавались, і вкінці 19 травня делегацію прийняв Юрій Хрістораднов, новий голова Ради у справах релігій при РМ СРСР. Крім нього у розмовах брав участь Івольгін, голова комітету, чи пак відділу у справах релігій при Верховній Раді СРСР. Хрістораднов вислухав делегацію і приобіцяв, що справу легалізації УКЦ розгляне відповідна комісія Верховної Ради СРСР, а взагалі, на його думку, це передусім справа Верховної Ради Української РСР і Московського патріархату.

Хрістораднов робив враження партапаратника кращого видання. За освітою економіст, свою кар'єру він робив в основному як партійний працівник, був секретарем міськкому в Горькому, член ЦК КПРС з 1976 р.

Перед такого роду маневруваннями, щоб не сказати просто крутістьми, з боку радянських представників від самого початку прибуття делегації УКЦ до Москви, вірні, які прибули разом з делегацією, вирішили розпочати голодівку. Вона почалася вже 19 травня і тривала до 24 листопада 1989 р. Групи голодуючих, кількістю два-три десятки, а то й більше — мінялися. Весь час приїжджали свіжі групи з України, щоб заступити своїх попередників.

21 липня 1989 р. відбулася демонстрація українських католиків перед готелем у Москві, де мала місце конференція Центрального комітету Екуменічної Ради церков. Агенство „Ройтер” подавало, що в демонстрації взяло участь близько 30 осіб.

Дехто вважає, що саме внаслідок цих голодівок і демонстрацій, 21 липня 1989 р., як подала західно-німецька „Франкфуртер Альгемайне Цайтунг”, один з дорадників Хрістораднова заявив на Екуменічній Раді, що „після ратифікування нового законодавства (йшлося про Закон про свободу совісті й релігійні організації — примітка А. К.), не буде жодних перешкод для реєстрації УКЦ”²⁹ та що вже тепер влада

не відкидатиме прохань на реєстрацію українських католицьких громад.

А взагалі про голодівку повідомляли численні чужинецькі інформаційні агенства, писала преса — чуженецька і радянська, і вона мала теж певний вплив на самих мешканців Москви. Зокрема на неї звернула увагу певна кількість народних депутатів СРСР, які перебували тоді на своєму Першому З'їзді.

У червні 1989 р. Олесь Гончар, народний депутат СРСР, виступаючи в „Літературній Україні” на захист УКЦ, писав: „ . . . Щодня виходячи з готелю, щоб іти на З'їзд, і повертаючись після засідань, бачимо біля входу в метро чи на розі вулиці транспаранти („Нас 4 мільйони!”), бачимо бліді, скорботні обличчя людей, що, ставши навколішки, проголошують молитви. Довкола натовп москвичів, погляди на тих, що моляться, здебільшого співчутливі. Хто вони? Це віруючі української католицької церкви (УКЦ), що прибули до столиці шукати захисту від переслідувань, домагатися дозволу молитися своєю мовою та в своєму обряді. В часи сталінських репресій віруючі цієї церкви зазнали жорстоких гонінь і тепер сподіваються, що їм, як і людям інших віросповідань, буде, нарешті, повернуто втрачене, буде надана можливість дотримуватись обраної віри, тобто право, що має забезпечуватись усім громадянам конституційно.”

„Навіщо ви собі створюєте ще й ці проблеми? — запитують звивовані москвичі. — Чому не повернути людям їхнє елементарне право?”

А й справді — чому? — питаємо й ми.”³⁰

Подібно писав у серпні 1989 р. інший народний депутат СРСР, Роман Федорів, головний редактор „Жовтня”, цитуючи із невіголошеної на З'їзді народних депутатів промови в „Культурі і життя”: „Довгі роки на Західній Україні, в тому числі й у моєму виборчому окрузі, існує проблема реєстрації релігійних громад віруючих української католицької церкви. Подібна ситуація складається і з українською православною автокефальною церквою. Дійшло до того, що представники віруючих обох церков вийшли на вулиці Москви, оголосивши голодовку і на знак протесту і для того, щоб привернути увагу громадськості до їхніх прохань. Мені відомо, що між Московським патріархатом та Ватиканом ведуться переговори щодо майбутньої долі української католицької церкви; знаю також, що ієрархи Руської православної церкви; в тому числі Екзарх України Філарет, виступають проти вимог більше мільйона віруючих української католицької церкви, мотивуючи збереженням єдності народу в лоні Руської православної віри. Говорять також, що Українська католицька та Українська православна церква — це „політика”.

Думаю, що сьогодні (і чи тільки сьогодні) всі церкви мають політичне значення. Однак мусимо рахуватися, якщо справді перебуваємо в демократичному суспільстві, з правами людини, з правом вибирати собі бога і віру. Це треба буде врахувати при виробленні Закону про свободу совісті”.³¹

Окреме становище з вимогою легалізації УКЦ зайняли й народні депутати на Установчому 3’їзді Народного Руху України за перебудову. Серед російських депутатів академік А. Сахаров, теж не був єдиний. Так, наприклад, в „Советской культуре” з 15 червня 1989 р. з’явилася була стаття народного депутата СРСР, завідуючого сектором світової літератури Академії наук СРСР Сергія Аверінцева. Його стаття — це також текст невіголошеної на з’їзді народних депутатів СРСР промови. У цій промові, чи пак статті, Аверінцев, серед іншого, писав: „Заборона уніатства не сприяє престижу нашої держави, як і не відповідає вона, зазначу, гідності православ’я, принаймі при далекоглядному розумінні останнього”.

Інший тиск ішов по лінії міжнародної дипломатії — гласної і негласної та контактів із закордоном. Знову ж: вихід УКЦ з підпілля на Україні уможлиблював її представникам діяти „офіційно”, звертаючись до різних міжнародних і зарубіжних установ та організацій, чи брати участь у відповідних вчистостях, які вимагали ствердженого фактичного стану існування. Йшлося тут про зафіксування, власне, фактичного статусу своєрідної юридичної особи, який є необхідний у міжнародному спілкуванні, і навіть в контактах з індивідуальними особистостями.

8 вересня 1988 р. до Львова прибула делегація німецьких католиків, на чолі з єпископом Авґсбурга Йозефом Штінфтелем, яка зустрілася з архієпископом УКЦ Володимиром Стернюком. Єпископ Штінфель передав йому також 100 примірників Біблії. Після відходу Єпископа Штінфтеля, до арх. Стернюка з’явився був уповноважений для справ релігій по Львівській області Юрій Решетило, разом з іншими особами. Погрозами вони змусили арх. Стернюка підписати документ про передачу йому біблій. Ще 100 примірників Біблії католики ФРН передали єп. УКЦ Павлові Василюку із Івано-Франківська. Коли єп. Василик повертався до Івано-Франківська, працівники державної автомобільної інспекції зупинили його й обшукали машину, але Біблій не знайшли.

14-18 листопада 1988 р. у Москві перебувала делегація членів Конгресу США, яка взяла участь у роботі радянсько-американського семінару з питань гуманітарної політики та прав людини. 16 листопада 1988 р. в будинку американського посольства в Москві організовано „круглі столи” з участю радянських депутатів, членів конгресу США і активістів

правозахисних рухів в СРСР, серед яких, крім представників Української Гельсінкської Спілки, взяли участь також представники УКЦ. Обидві делегації — УКЦ і УГС — активно виявили себе в двох „круглих столах”, присвячених питанню релігійної свободи в СРСР, а також дотримувannya прав людини. За „круглим столом” з питань релігії виступив зокрема єп. Павло Василик, який пояснив присутнім роль УКЦ в історії України, а також причини, чому нині катакомбна УКЦ домагається легалізації свого становища. До речі, радянські депутати, учасники „круглого стола”, вдавали, що вони вперше почули про УКЦ . . .

Про участь представників УКЦ і УГС докладно інформував листок н. 40 Прес-служби УГС, з 20 листопада 1988 р., в якому сказано: „На широкому прийнятті в резиденції американського посла 17-го листопада цікаво було спостерігати, як одягнений по чину єпископ катакомбної Греко-Католицької Церкви Павло Василик розповідав про вчинену над його церквою наругу відразу кільком депутатам Верховної Ради СРСР, а ті співчутливо кивали головами. (Не знали, мовляв, про таке раніше . . .) і навіть обіцяли допомогти (про вагу таких обіцянок можемо невдовзі дізнатися . . .). За „релігійним столом” єпископ Павло Василик наводив спробу одного із заступників голови Комітету в справах релігії повторити стереотипні нападки на Греко-Католицьку Церкву і навіть виправдувати сталінсько-берієвський львівський собор 1946-го року.”

Найзначніша за обсягом проблем дискусія розгорілася за „правозахисним столом”, де в присутності трьох конгресменів, помічника держсекретаря США з питань прав людини Річарда Ріхтера та працівників Конгресу сиділи навпроти: з одного боку, — член Виконавчого Комітету Української Гельсінкської Спілки і редактор „Українського Вісника” Вячеслав Чорновіл, Голова московського прес-клубу, власник і редактор журналу „Референдум” Лев Тимофеев; литовський письменник, член правління Литовського Руху за перебудову „Саюдіс” Казіс Сая, а з другого боку, — головний редактор „Известий” і голова комісії з іноземних справ Ради Союзу Верховної Ради Союзу РСР Іван Лаптев, директор інституту Радянського законодавства Немін-Яковлев, заступник голови верховного суду, голова колегії кримінальних справ Роберт Тихомиров, помічник генерального прокурора СРСР Володимир Андреев та інші радянські функціонери високого рангу. Розмова була спокійною, але принциповою, зачіпала найгостріші проблеми — політв’язнів та політзасланців, реабілітації жертв брежнєвщини, змін у кримінальних кодексах республік, нових антидемократичних законів як уже діючих (указ про мітинги), так і планованих

(проект змін Конституції), національного суверенітету республік. Радянські функціонери обіцяли, що указ про мітинги буде в подальшому змінений, а в проект змін Конституції будуть внесені серйозні поправки, що з кримінальних кодексів зникне стаття про „вигадки на суспільний лад”, а стаття „Про антирадянську пропаганду й агітацію” буде застосоватися лише щодо закликів до збройного повалення конституційного ладу. Обіцяли поступову реабілітацію жертв брежнєвсько-андроповського кривосуддя. (Згадувалися імена вже реабілітованих киян Анаденка й Хмелевського). Порушували питання й про звільнення до Нового Року всіх політв'язнів. В. Чорновіл передав список (неповний) українських в'язнів сумління, в якому стояло 23 прізвища засуджених за політичними й релігійними мотивами (серед них — член УГС Левко Лук'яненко, Микола Матусевич, Юрій Бадзьо, що відбував заслання, важко хворі політв'язні Дмитро Мазур, Богдан Климчак, Павло Кампов, жертви кримінальних фабрикацій з політичних причин Петро Саранчук і Сергій Бабич та інші). Увінчав зустріч тост, запропонований Чорноволом, за успіх спільних зусиль радянської та світової громадськості (в тому числі й конгресменів США) — у справі звільнення з ув'язнення львівського інженера Івана Макара та знаття з нього саме напередодні „круглого столу”, тобто 15-го листопада, усіх звинувачень.

І на двох інших заходах семінару з участю радянських правозахисників гідним чином була представлена Україна . . . На прийнятті в посольстві США 14-го листопада від УГС були присутні: Михайло Горинь, Йосиф Зісельс, Микола Муратов, Сергій Набока, Степан Хмара та Вячеслав Чорновіл. Крім того, був відомий український літератор Іван Сверстюк, а від УКЦ Єпископ Павло Василик та священник Михайло Гаврилів. А на прийнятті в резиденції американського посла 17-го листопада, де була також присутня делегація Верховної Ради СРСР на чолі із В. Загладіним, із приблизно ста присутніх правозахисників УГСпільку представляли Богдан та Михайло Горині, Микола Муратов, Сергій Набока, Михайло Осадчий, Степан Хмара, Вячеслав Чорновіл, Олесь Шевченко, Марія Гель. Українську Католицьку Церкву — єпископ Василик, священники — Гаврилів, Сімкайло, а також І. Гель, українських крішнаїтів — киянка Любинська.

Продовжуючи дотеперішню практику меморандумів і звернень до міжнародних установ, 21 червня 1989 р. учасники голодівки в Москві вислали звернення, за підписом С. Хмари, А. Ковальова і А. Доценка, до Паризької Конференції в справі безпеки й співпраці в Європі, в якому протестували проти

переслідувань українських католиків і домагалися легалізації УКЦ.

Представник Ватикану на цій самій Конференції, заступник державного секретаря для зовнішніх справ, мон. Жан-Люї Торан, вимагаючи легалізації УКЦ, покликався також на голодівку й демонстрації в Москві.

25 червня 1989 р. відбулася зустріч з австралійським сенатором Джімом Шортом та його дружиною у Львові, в якій взяли участь Іван Гель, голова Комітету захисту УКЦ, Вячеслав Чорновіл і Михайло Горинь — члени Виконавчого комітету УГС, Ігор Гринів та Орест Шийко, — члени Товариства Лева, і Анатолій Красенчук, представник Народного Руху України за перебудову. Одним із головних питань була легалізація УКЦ.

29 червня 1989 р. пресове бюро Краєвого комітету баварських католиків оголосило звернення цього Комітету до голови Ради в справах релігій при РМ СРСР Юрія Хрістораднова і митрополита Філарета. У зверненні, яке підписав голова Комітету Ермін Брісман, баварські католики закликали Хрістораднова чим скоріше надати легальний статут Українській католицькій церкві на Україні та просили Філарета заступитись за УКЦ, вживаючи свого впливу і „свого доброго слова як єпископ”.³² Немає сумніву, що це сталося передусім завдяки відповідним заходам єп. Платона Корниляка, екзарха українських католиків у ФРН.

Звернення Комітету баварських католиків нав'язувало також до голодівки українських католиків на Арбаті в Москві, з якими солідаризувалася група українських католиків в Мюнхені, що тоді голодували перед входом до Мюнхенського собору Богоматері (Лібфрауендом).

У вересні 1989 р. член Британського парламенту, ліберал і католицький активіст Дейвід Альтон, ще з двома особами, відвідав Львів, де зустрівся з головою Комітету на захист УКЦ І. Гелем, а також з єп. Василюком, о. М. Гаврилівим та іншими представниками УКЦ. Альтон і його товариші були так само присутні на масовій демонстрації 17 вересня 1989 р. у Львові, яка справила на них величезне враження. Вернувшись зі Львова, Альтон відразу звернувся до голови уряду Маргарит Течер із проханням порушити справу легалізації УКЦ під час її зустрічі з Горбачовим 23 вересня 1989 р. в Москві, коли вона там буде по дорозі до Японії.

Між іншим, Альтона затримали на кордоні радянські митники, крім цього в нього конфіскували дві релігійні книжки, що він і коментував був словами: „це й показало, як мало ще гласність і перебудова проникли на Україну . . .”³³

1 листопада 1989 р. Альтон, який розпочав в Лондоні кампанію у справі легалізації УКЦ і відновлення УАПЦ пресовою

конференцією в британському парламенті, спільно з британською організацією християн на оборону прав людини, закликав членів парламенту порушити справу вірних на Україні перед британським урядом. Цього ж дня відбулося екуменічне богослужіння в Українському католицькому соборі в Лондоні, на якому присутній був і примас Англії та Валії, кардинал Юм.³⁴

УКЦ була також предметом розмов між Вашингтоном і Москвою. Так, наприклад, під час дводенної зустрічі Шеварднадзе з Джеймсом Бейкером, державним секретарем США в Джексон Гоул, Вайомінг, яка закінчилася 23 вересня 1989 р., Бейкер порушив питання легалізації УКЦ. Шеварднадзе і його колеги відповідали дуже загальною, нав'язуючи до „Закону про свободу совісті”, який зараз розпрацьовують. Американська сторона заявила, що США хотіла б радше мати конкретну відповідь.³⁵

Коротко після цього, 26 вересня, Річард Шіфтер, заступник державного секретаря США з питань прав людини і гуманітарних справ заявив, що справа УКЦ може бути невдовзі розв'язана і що „важливу роль у тому всьому могло б відіграти” усунення Щербицького.³⁶ На думку Шіфтера, якщо теперішній курс радянського керівництва триватиме, то це означає, що воно, правдоподібно, має намір щораз менше ангажуватися в релігійні справи, а це теж повинно б сприяти легалізації УКЦ.

Але чи не найважливішим і найефективнішим засобом тиску були масові демонстрації вірних на Західній Україні. Це був широкий вияв твердої волі народніх мас, які послідовно й рішуче домагалися відновлення і визнання своєї Церкви. Важливіші з цих демонстрацій:

2 квітня 1989 р. понад 8 тисяч вірних взяли участь у панахиді за єп. Миколу Чарнецького на Личаківському цвинтарі у Львові.

27 серпня 1989 р. відбувся масовий мітинг з питань свободи сумління у Львові, в якому взяли участь 30-35 тисяч осіб. Цей мітинг, чи пак демонстрація, заслуговує на окрему увагу, оскільки вона стала переломовим моментом у цілому процесі боротьби за легалізацію УКЦ. Найкраще це висловили самі ініціатори демонстрації, які заявили, що в житті Української Католицької Церкви розпочався новий етап її боротьби за легалізацію і реабілітацію її як жертву сталінського терору. Якщо до останнього часу вірні УКЦ розмовляли з владою мовою прохань і петицій, то на сьогоднішній день релігійний рух зріс до такого рівня, що переходить до маніфестацій і великих врочистих богослужінь. Вони заповіли, що перша акція такого роду відбудеться 17-го вересня у місті Львові, з походом до собору святого Юра, 1-ого жовтня масова релігійна маніфестація матиме місце в Івано-Франківську, а 15-го жовтня — в Тернополі, та що

ці акції будуть також присвячені візитові Михайла Горбачова до Італії. Демонстрація була організована заходами Комітету захисту УКЦ, Народного Руху України за перебудову і марійського товариства „Милосердя”. Один із керівників Народного руху України львівської області Петро Кагуй відкрив мітинг, а після нього виступали представники різних неформальних об’єднань. Усі промовці ставили також питання про відновлення й повернення синагог євреям, а вірменам їхнього храму, в якому знаходяться запасники і склад для мистецьких робіт. Мітинг тривав 4 години і закінчився ухваленням резолюції, в якій закликано до легалізації УКЦ і відновлення прав усіх віросповідань у місті Львові. Схвалено також пропозицію Степана Хмари, що учасники мітингу обурюються ставленням та ігноруванням вимог учасників ланцюгової голодівки вірних УКЦ у Москві, яка триває вже чотири місяці.

Учасники львівського мітингу з питання свободи совісті схвалили текст телеграми, яку спрямовано радянському партійно-державному лідерові Горбачову:

„Тридцятитисячний мітинг робітників міста Львова, скликаний з ініціативи Ради регіонального Народного руху України за перебудову й Комітету захисту Української Католицької Церкви і присвячений свободі сумління та правам віруючих, звертається до вас із проханням від імені кількох мільйонів віруючих українських греко-католиків прискіпити прийняття рішення про відновлення легального статусу Української Католицької Церкви, згідно зі схваленою на мітингу резолюцією, а також гарантувати права і діяльність храмів для віруючих Української Автокефальної Православної Церкви, іудейської та вірменської релігійної громад у Львові.

27-го серпня 1989 року, місто Львів”.³⁷

Учасники багатолюдного львівського мітингу схвалили, крім того, й телеграму, направлену до Ватікану, такого змісту:

„Його Святості Іванові-Павлові Другому, Папі Римському, Рим — Ватікан.

Піднята з руїн, воскресла з ласки Божої наша гнана й зневажувана Українська Католицька Церква, знову і знову просить Вашого заступництва молитвами мільйонів віруючих. Волю мати свою Церкву, бачити її вільною і рівною в лоні вселенської апостольської Церкви висловив тридцятитисячний мітинг мешканців міста Львова. На наших очах сповнюється пророцтво блаженної пам’яті митрополита Кир Андрея Шептицького про нове і славне відродження нашої Церкви. Бачимо в тому істинний знак чуда, благаємо вас визнати нашого українського святого кир Андрея і беатифікувати його, дарувати нам можливість його прослави”.³⁸

Відтак голова Комітету захисту Української Католицької Церкви Іван Гель, один із співорганізаторів львівського мітингу, запропонував учасникам багатотисячного зібрання ухвалити таку „Резолюцію мітингу з питань свободи сумління від 27-го серпня 1989-го року”;

„По-перше. Історичне становище українського народу в середні віки передбачало не лише право на збройну боротьбу за національну свободу і незалежність, а водночас і право на пошуки шляхів збереження національної ідентичності та власного багатовікового духовного надбання в умовах колоніального ярма і надмірної агресивності сусідів, які оточували Україну. Єпископ Іпатій Потій, Руцький, Терлецький обґрунтовували ідею злуки з Римською Церквою тим, що князь Володимир Великий прийняв католицьку віру, оскільки розкол стався у 1054-му році, тобто через 66 років після хрещення Руси-України. Складним був шлях Церкви, а протягом століть вона стала національною сутністю українців, Церквою національною.

По-друге. Саме тому, що Церква відстоювала національні інтереси українців і була незалежною від інститутів колонізаторів, вони постійно переслідували її. Робили це поляки, австрійці, російське самодержавство, німці. Проводячи політику геноциду проти українського народу, Сталін намагався знищити в першу чергу духовну скарбницю нації — Українську Католицьку Церкву. Саме тому був організований так званий „Львівський собор” 46-го року. Проведений державними органами безпеки під дулом гвинтівки, цей „собор” — не правомірний і є цілковитою політичною акцією, як і інші показові процеси сталінізму. Ця політична акція не правомірна ще й тому, що в її організації не брав участі ні один єпископ, а ініціаторами скликання, і ті, що керували на ньому, були люди, які вже не мали ніякого відношення до Греко-католицької Церкви: Костельник і Мельник були на той час, тобто в 1946-му році, просто відступниками, бо давно вже, в 1944-му році, перейшли в лоно Російської Православної Церкви.

По-третє. Кожна людина має право на свободу сумління, а народ має право створювати релігійні інституції, які відповідають його внутрішній сутності. Церква повинна на практиці реалізувати своє природне право, а держава відновити легальний статус Української Католицької Церкви. Для цього необхідно:

(1) Визнати неправомірність скликання й рішення так званого „собору” 1946-го року у Львові.

(2) Повернути Церкві усе конфісковане майно, яке історично надбане Церквою.

(3) Повернути Українській Католицькій Церкві нашу святиню

— собор св. Юра.

(4) Відновити діяльність академії, духовних семінарій, монастирів, видавництва.

(5) Визнати УКЦ юридичною особою та гарантувати їй право володіти рухомим і нерухомим майном.

(6) Гарантувати Церкві право займатися місіонерською діяльністю.

(7) Узаконити доступ священослужителям у військові частини, тюрми, концтабори, лікарні та інші державні установи з метою забезпечення духовних потреб вірних.

(8) Церква відокремлена від держави. Ми приймаємо цей визначений принцип в усій його повності. Це означає, що Церква не посягає на зверхність державної влади й політичну діяльність. Разом з цим держава гарантує забезпечення права Церкви на недоторканість у справах релігійних. А також забезпечує від втручання в її справи і свавілля таких державних інститутів, як КГБ, Рада у справах релігій з її уповноваженими, партaparатами.

Такі заходи створять умови та можливості для повнішого, вільнішого і незалежного використання українською нацією свого духовного надбання, якою є Українська Католицька Церква і християнство взагалі''.³⁹

17 вересня 1989 р. відбулася заповіджена в серпні демонстрація у Львові. У ній взяло участь понад 100 тисяч осіб. Дехто твердив, що було 200 тисяч. Знову ухвалено звернення до Папи Римського і до М. С. Горбачова. Демонстрація знайшла широке відлуння в зарубіжній і радянській пресі. „Московские новости” опісля писали, що „головною подією 17 травня цього року у Львові став молебень і похід через центр міста до собору Святого Юра понад 100 тисяч віруючих нелегальної української католицької церкви”.⁴⁰

1 жовтня 1989 р. відбулася демонстрація в Івано-Франківську, в якій взяло участь понад 50 тисяч вірних.

5 жовтня 1989 р. відбулася чергова демонстрація у Львові.

8 жовтня 1989 р. — понад 10-тисячна демонстрація в Стрию.

15 жовтня 1989 р. — багатотисячна демонстрація в Тернополі.

1 листопада 1989 р. — знову масова 30-тисячна демонстрація у Львові під час молебня за митрополита А. Шептицького.

26 листопада 1989 р. — масові демонстрації у Львові (понад 150 тисяч учасників, а за деякими даними 180 тисяч), в Чернівцях (понад 20 тисяч), Івано-Франківську (близько 15 тисяч).

Всі ці демонстрації мали не тільки загальне цілеспрямування — домогтися легалізації УКЦ, а й специфічно-часове: приурочити легалізацію УКЦ до візиту Горбачова до Ватикану, яку заповідали на кінець листопада 1989 р. (Зустріч Папи Римського з Горбачовим відбулася 1 грудня 1989 р.).

Різні припущення щодо шансів на унормування легального статусу УКЦ зростали відповідно до покращання взаємин між Ватиканом і Кремлем. Заповіджена зустріч Горбачова з Папою Римським виглядала логічно найвідповіднішою нагодою для поладження справи легалізації. Центральним у цьому всьому було те, що в покращанні й нормалізації взаємин були зацікавлені і Ватикан, і Кремль, а також Патріархат РПЦ, який мусив водночас рахуватися з тим, що саме Кремлеві дуже залежало на нав'язанні нормальних дипломатичних взаємин із Ватиканом. При тому, усім партнерам у цій великій дипломатичній грі було ясно, що без позитивного поладнання справи УКЦ на Україні тут не обійтися.

8 вересня 1989 р. Ватикан підтвердив, що Горбачов зацікавлений у зустрічі з Папою Римським, про що й була мова у листі Горбачова, що його він передав наприкінці серпня 1989 р. Папі через помічника Шеварднадзе Юрія Карлова.

Через кілька днів (11 вересня) АНСА -італійське інформаційне агенство повідомило, що тимчасом патріарх Пімен вислав також листа Папі Римському, в якому мовилось про УКЦ, що підтвердив Філарет. 21 вересня 1989 р. кореспондент агенства Ройтер, який відбув розмову з кард. Любачівським, повідомив, що Ватикан висунув обговорення справи нелегальної УКЦ, як передумову для зустрічі між Папою і Горбачовим; і що існує „серйозна можливість”, що УКЦ невдовзі „доможеться своїх прав”. „У всякому разі, ми мусимо готуватись до цього дня”,⁴¹ — сказав кард. Любачівський.

Так писала й світова преса. Шанси на легалізацію зростали, зокрема після того, як з боку режиму на Україні мали місце певні поступки для українських католиків. Так, 2 жовтня 1989 р. відкрито українську католицьку церкву в Яворові, що нею займався о. Петро Зеленюх. Змінилось також ставлення влади до католицьких вірних, що зробилося толерантнішим.

А тимчасом дипломатичний тиск збоку Ватикану і УКЦ продовжувався. 5 жовтня 1989 р. на Синоді Українських католицьких єпископів в Римі Папа Римський заявив, що радянська демократизація не буде повною без легалізації УКЦ, і закликав РПЦ „перебороти пересуди і прийти з допомогою їхнім католицьким братам у потреби”. При тому він наголосив, що Ватикан „сподівається, що компетентні власті приступлять без зволікань до визнання прав” УКЦ.⁴² Ці права він визначив так:

1) повна релігійна свобода, 2) публічне визнання з боку державних властей, 3) вільний доступ до місць молитви, 4) право на створення власного ієрархічного порядку і укладу, 5) можливість вільного спілкування з вірними всередині країни й поза нею.

У той самий час, 9 жовтня 1989 р., Пресове бюро УКЦ в Римі повідомило, що члени Синоду вислали листа до патріарха Пімена, в якому домагалися повернення собору св. Юра у Львові українським католикам. В листі була також мова „про взаємне прощення між обома церквами”. (Цей лист, що його текст опубліковано щойно 21 листопада 1989 р., підписали митрополит Германюк, Іннокентій Лотоцький, як член Президії Синоду і єпископ Гринчишин, як секретар Синоду українських католицьких єпископів).

14 жовтня 1989 р. агенство Ройтер повідомило, що, згідно з заявою кард. Любачівського, Папа поїде до СРСР тільки після легалізації УКЦ, а 19 жовтня 1989 р. архієпископ Анджельо Содано, секретар для зв'язків з іншими державами, виїхав до Москви, щоб підготувати поїздку Горбачова до Риму, з яким він і зустрівся 20 жовтня. А опісля ще й провів розмови з Шеварднадзе.

20 жовтня 1989 р. єп. Платон Корниляк, екзарх для українців в Німеччині (ФРН) в інтерв'ю баварському радію в Мюнхені заявив, що зустріч Горбачова з Папою вирішить питання легалізації УКЦ.

Друга сторона — в даному випадку РПЦ — теж не дрімала . . . Як повідомило ТАРС 13 жовтня 1989 р., день перед тим митрополит Філарет на пресовій конференції в Москві, з нагоди богослужіння в Успенському соборі, заявив, що справи, які стосуються УКЦ, можуть бути розв'язані тільки шляхом діалогу між РПЦ і Римською католицькою церквою. Коротко після того, 17 жовтня відбулася зустріч Філарета, Митрополита Київського і Галицького та екзарха всієї України, Філарета митрополита Мінська і Білорусії, єпископів Ювеналія і Владимира з Шеварднадзе, який їх мав також поінформувати про стан переговорів між Ватиканом і Кремлем. За деякими неофіційними даними, Шеварднадзе мав знову наголошувати на важливості полагодження справи УКЦ для дальшого розвитку стосунків між Кремлем і Ватиканом. Але попри це, в жовтні 1989 р. „Нове время” вмістило інтерв'ю з Філаретом, в якому він виразно наголосив, що „Унія — це перешкода для православних і католиків. Її легалізація дестабілізує відношення між обома конфесіями . . .”⁴³

Не бракувало відповідних заяв також з боку Кремля. В час, коли щораз інтенсивніше на міжнародних форумах і в пресі мовилось про вже невдовзі встановлення дипломатичних взаємин між Ватиканом і Москвою, а зокрема відкрито говорилось про те у самих римських і ватиканських колах, Євгеній Сілін, віцепрезидент радянського Комітету для безпеки і співпраці в Європі, головний радянський організатор ватиканського симпо-

зіуму в Клінгенталі у Франції, заявив тут на пресовій конференції, що справа УКЦ це, мовляв, „релігійна й локальна проблема”,⁴⁴ і треба насамперед подивитись, які наслідки для УКЦ матиме новий радянський закон про свободу релігії. У всякому разі, УКЦ не повинна перешкоджати ватикансько-радянській співпраці у побудові спільного європейського дому Горбачова, що й було головною темою симпозіуму в Клінгенталі.

1-го листопада 1989 р. конкретніше в цій справі висловився сам голова Ради у справах релігій Юрій Хрестораднов, який у інтерв'ю з міжнародними кореспондентами в Москві заявив, що попри труднощі, він бачить можливість компромісу у розв'язанні справи УКЦ і що УКЦ буде еventуально легалізована.⁴⁵

Коротко перед заявою Хрестораднова, 29 жовтня 1989 р. українські католики перебрали Преображенську церкву у Львові. Зібрано понад 10 тисяч підписів, практично вся парафія перейшла від РПЦ до УКЦ. Згідно з радіо Київ, — з 16 листопада 1989 р. „зібрано понад 14 тисяч підписів з навколишніх вулиць, які хочуть бути парафіями цієї церкви — церкви греко-католицької”.⁴⁶ Перебрання Преображенської церкви викликало гостру реакцію й осуд з боку ієрархії РПЦ, яка звернулася також за допомогою до влади. Пізніше митрополит Філарет обвинувачував Богдана Котика, голову Львівського міськвиконкому, що він побоювся вислати міліцію до Преображенської церкви і що адміністрація побоюлась наставити проти себе католиків.

8 листопада 1989 р. обвинувачено Івана Геля, о. Антонія Маслюка, Степана Хмару і Івана Білика у протиправному захопленні власності РПЦ церкви, а наступного дня відбулася зустріч представників УКЦ і РПЦ в бюро голови міськвиконкому Котика. Нічого не вирішено, але сам Котик визнав, що у „перебранні” Преображенської церкви жодного насилля не було. Гостро опротестував ці закиди також кардинал Любачівський 10 листопада 1989 р., вказуючи на те, що під час перебрання церкви не було жодного насилля і що до примусового включення УКЦ в РПЦ в березні 1946 р. Преображенська церква належала католикам.⁴⁷

Тим не менше, як ми вже вище згадали, ієрархія РПЦ використала справу Преображенської церкви для того, щоб відсунути розмови з Ватиканською делегацією, які мали відбутися в другій половині листопада в Москві. При тому РПЦ докладала всіх зусиль, щоб перехід православних до УКЦ представити як насильницькі акції, інспіровані й керовані „екстремістськими, націоналістичними елементами”. Ці акції, мовляв, тільки ще більше ускладнюють і утруднюють переговори не лише між Ватиканом і РПЦ, але й між Ватиканом і Москвою. А ще більше вони загострюють стосунки між католиками і

православними. Звідси також вимога, щоб й Ватикан, зі свого боку, осудив всі ці „наси́льницькі дії” УКЦ і „Комітету захисту УКЦ”, які скеровані проти РПЦ. Як мовилось у зверненні Священного Синоду, що його подало РАТАУ 19 листопада 1989 р., серед подій останнього часу в Західніх областях Українського екзархату „зокрема згадується 29 жовтня 1989 р., (коли) католики східнього обряду насильно захопили Преображенську церкву у Львові. Греко-католики, озброєні металевими предметами, встановили круглодобове ди́журство в захопленому храмі. Від його настоятеля вимагали ключі, погрожували застосувати фізичну силу. Греко-католики знущалися над православними, силою виганяли їх із храму, глу́мили над православними святи́нями. Вважаємо, що цей акт насилля може привести до відкритої ворожнечі і кровопролиття на релігійному ґрунті . . . Подібні випадки насильного захоплення католиками східного обряду православних церков відбулися і в деяких інших населених пунктах Львівської єпархії . . .”⁴⁸

Дісталось при тому й УАПЦ: як мовиться далі у зверненні, „колишній єпископ Житомирський преосвященний Іоанн 22 жовтня (1989 р.) проголосив „українську автокефальну апостольську православну церкву греко-українського обряду”, а себе її „первоієрархом”. Пізніше він повідомив Московську патріархію про свій вихід з складу ієрархії Руської православної церкви. 14 листопада (1989 р.) Священний Синод позбавив єпископа Іоанна священничого й монашого сану. Всі священодіяння, dokonані ним після цього, є недійсними . . .”⁴⁹

Але, мабуть, найкраще віддає ставлення до цих справ ієрархії РПЦ заява Священного синоду РПЦ з грудня 1989 р. В ній сказано: „Починаючи з Преображенського храму в м. Львові, захопленого 29 жовтня, мали місце десятки аналогічних випадків. Було також зроблено спроби захопити кафедральні собори у Львові, Тернополі та Івано-Франківську. Це супроводилось фізичними сутичками між уніятами, які нападали, і православними, які оборонялись. Одна з таких сутичок, яка мала місце 13 грудня, перешкодила архієпископу Львівському і Дрогобицькому Іринію увійти в Андріївський храм для проведення в ньому богослужіння в свято. Архієрей був грубо відтіснений групою знахабнілих людей, а храм захоплений.

Таке мало місце в місті Сокаль при спробі єпископа Кіровоградського Василя увійти в храм для проведення в ньому богослужіння на запрошення правлячого архієрея і місцевої парафії. 12 грудня в результаті захоплення уніятами православного храму в Золочівському районі Львівської області помер священник Василь Бочало. З тієї ж причини священник Преображенської церкви міста Львова Йосип Стегній усе ще

перебуває в лікарні в тяжкому стані.

Від православних з різних місць надходять тривожні повідомлення. Загрожуючи фізичною розправою, їх схиляють до переходу в унію, примушуючи підтвердити це своїми підписами . . .

У цій обстановці від імені нашої Церкви ми звертаємось до З'їзду народних депутатів, до урядів Союзу РСР і УРСР, до місцевих органів влади, до громадськості, до православних і католиків, до всіх віруючих і невіруючих — громадян нашої країни — з проханням усвідомити всю трагічність ситуації, яка склалась на Західній Україні, та її можливі сумні наслідки для долі нашої Вітчизни''.⁵⁰

До речі, члени Священного синоду РПЦ не тільки „здраматизували” у неможливий спосіб поодинокі події, але й не сказали правди . . . Так, наприклад, священник В. Бочало, який вже довгий час хворів на серце, помер, як кажуть, своєю смертю, яка не мала жодного відношення до „захоплення уніатами православного храму в Золочівському районі . . .”

Перебрання Івано-Франківського собору українськими католиками 20 грудня 1989 р. ще більше посилює дотеперішню хвилю протестів, осудів і вимог з боку РПЦ. На знак протесту архієпископ Івано-Франківський і Коломийський проголосив голодівку, і про це широко інформували преса і радіо та телебачення. Як подавало РАТАУ, „Велика група греко-католиків разом з представниками так званого комітету „За захист української католицької церкви”, при підтримці членів місцевих організацій „Народного руху України за перебудову” і „Меморіалу”, зробили спробу захопити 20 грудня в Івано-Франківську Свято-Воскресенський собор, який належить православної громаді. Цей храм недавно був капітально відреставрований на гроші віруючих, єпархії та особисті заощадження архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Макарія.

Юрби розгніваних людей, в основному жінок, яких раніше тут ніхто не бачив, ображали і погрожували розправою Макарієві, який завершував у цей час обряд богослужіння''.⁵¹ Тому архієпископ „змушений був звернутися з телеграмами до М. С. Горбачова, до його святості Папи Іоанна Павла II, а також до Всесвітньої ради церков, до Національної ради церкви Христа в США, до ряду визначних політичних діячів''.⁵²

Самозрозуміло, що він звернувся й до депутатів, представників РПЦ, на другому З'їзді народних депутатів в Москві. Саму ж ситуацію в Західній Україні архієпископ порівнює із потенційним Ольстером заявляючи, що „Руська православна церква не хоче, щоб на заході України народився другий Ольстер,

щоб тут було те, що відбувається в Північній Ірландії”.⁵³

Всі протести і обурення РПЦ не були, однак, спроможні справді перешкодити продовженню переговорам між Ватиканом і РПЦ, тим більше, що в цьому був зацікавлений передусім Кремль. Спроби РПЦ представити перехід православних до УКЦ, включно з аранжованими голодівками православних у Львові в грудні 1989 р., нікого не переконували, навіть, якщо Ватикан й „визнав”, що він болів з приводу загострення ситуації між православними і католиками на Західній Україні.

17 листопада 1989 р. Ватикан повідомив, що він сподівається, мовляв, що покращання взаємин між Ватиканом і РПЦ сприятиме „взаємному і братньому визнанню і пошануванню православної і візантійсько-католицької церков на Україні”.⁵⁴ В тому ж самому повідомленні мовилось про розмови в справі УКЦ на верхах у Ватикані, в яких брав участь кардинал Йоганнес Віллебрандс, голова — у відставці — Понтифікальної Ради для єдності християн, архієпископ Едвард Кассіді як заступник державного секретаря Кассеролі і кардинал Мирослав Любачівський. Згадувалось також, що 16 листопада у цих розмовах взяв участь сам Папа Римський.

Після цих розмов на „Ватиканських верхах”, 21 листопада кардинал Любачівський закликав до голодівки і молитов в неділю 26 листопада, щоб пришвидшити легалізацію УКЦ на Україні, напередодні візиту Горбачова до Ватикану.

Тимчасом Москва зручно аранжувала і розіграла ситуацію, яка мала сприяти дальшій нормалізації взаємин між Кремлем і Ватиканом, та роздмухувала галас міжнародної преси про те, що, мовляв, легалізація УКЦ настане ще перед приїздом Горбачова до Риму, або найпізніше під час його зустрічі з Папою. . .

7 листопада 1989 р. Вадим Загладін, дорадник Горбачова у міжнародних справах, в інтерв'ю щоденникові „Ля Републіка” заявив, що УКЦ це „проблема між церквами, а не нашими державами”.⁵⁵ Два тижні пізніше, 22 листопада, агенство Ройтер повідомило, що заступник Шеварднадзе, Анатолій Адамишін на прес-конференції в Москві заявив, що Кремль має намір визнати заборонену українську церкву, але при тому зазначив, що це є „важка проблема”. Її розв'язка, яка вимагає також згоди, чи пак схвалення Руською православною церквою, міститься в новому законі про релігію. „Закон про свободу сумління дасть рівні права всім релігіям, — говорив Адамишін, — . . . навіть тепер уніяти втішаються де факто такими самими правами, як і інші церкви — в ритуалах, службах, церемоніях. . .”⁵⁶

25 листопада 1989 р. ТАРС подало вістку про передачу церкви в Меденичах на Львівщині українським католикам, яка дотепер, понад 20 років, служила як приміщення для клубу і бібліотеки.

І вкінці — 28 листопада 1989 р. настигло повідомлення Юрія Решетила, уповноваженого Ради у справах релігій по Львівській області, що вже є рішення про реєстрацію католицьких громад, від яких будуть прийматись апікації і що текст повідомлення буде поданий по телебаченню, що й сталося 30 листопада та в місцевій пресі.

Важливо тут відмітити якою була реакція УКЦ в Римі і Ватикану. 28 листопада 1989 р. пресовий речник Ватикану Йоакім Наварро Валлс заявив на пресовій конференції у Ватикані, що проблема УКЦ має два виміри. Один з них лежить в площині християнської єдності і включає Російську православну церкву. Інший вимір лежить в державній площині: аджеж це була держава, а не РПЦ, яка ув'язнила та знищила в 1946 р. вісьмох українських католицьких єпископів і 300-400 священників. „Тому УКЦ мусить мати легальну базу, навіть, якщо багато українських католиків можуть вже тепер молитись відкрито. . .”⁵⁷ Два дні пізніше, 30 листопада, заступник директора прес-бюро Ватикану о. Джіованні д'Ерколе заявив, що дотепер „не було жодної легалізації, звідси й нема реєстрації. . .”⁵⁸ Це саме потвердила речник прес-бюро кард. Любачівського Соня Глутковська.

І накінець прийшов 1 грудня 1989 р. Дослівно кілька годин перед зустрічю Папи з Горбачовом у Ватикані, Микола Колесник, голова Ради у справах релігій, в Києві повідомив, що „громади греко-католиків можуть реєструватися таксамо як і інші релігійні групи”⁵⁹ і що стосовне рішення запало ще 24 листопада 1989 р.

Безпосередня реакція УКЦ на Україні — захоплення, що йому вираз дав митрополит Стернюк, заявляючи, що це є радісний день для всіх українських католиків.⁶⁰ Безпосередня реакція в Римі — кард. Любачівський закликав до реєстрації католицьких громад і до „діалогу між УКЦ і РПЦ”.⁶¹ Це було 1-ого грудня. Але була й інша реакція, менш „ейфорична”: того ж дня Іван Гель заявив телефонічно Ройтерові: „Це дає нам право реєструватися, але не дає дійсної правової бази для церкви. . . Це не визнає рішення з 1946 року нелегальним і не гарантує повернення нашої власності. Назагал це глибоко образливе для нашої гідності і національних почувань”.⁶²

2 грудня 1989 р. кард. Любачівський закликав знову використати можливості реєстрації.

Два дні пізніше, 4 грудня, з'явилася заява Комітету на захист УКЦ, в основу якої покладено думки, що їх вже 1 грудня висловив був агенству Ройтер Іван Гель. В заяві сказано: „Комітет захисту УКЦ вважає, що заява Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР питання легалізації УКЦ не вирішує, а лише висловлює бажання влади відновити легальний статус УКЦ,

першим кроком до чого є вищезгаданий офіційний документ.

Михайло Горбачов під час своєї візити до Ватикану заявив, що представники всіх віросповідань мають право на задоволення своїх духовних потреб; що готується Закон про свободу сумління.

Що це? Чергова обіцянка комуністичних володарів, які протягом 70 років обіцяли народам створити рай на землі, а замість нього створили навколо справжнє пекло? Звісно, тягар минулого не може не впливати на ставлення мільйонів українських греко-католиків до заяви Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР.

Навмисне затягування владою рішення проблеми УКЦ призвело до загальної зміни релігійної обстановки на Україні. Набирає силу рух за українську православну автокефалію, до якого намагаються приєднатися під гаслом так званої „боротьби за автономію” сили, що скомпромітували себе як у християнському, так і в національному відношенні.

Український екзархат РПЦ, до якого належать дві третини всіх парафій РПЦ, перебуває напередодні завершення свого існування. Усі ці події викликають певне соціальне й національне напруження, яким можуть скористатись антидемократичні сили.

У другій частині заяви, замість визнати незаперечне право українських греко-католиків на реєстрацію громад і повернення їм всіх церковних споруд, які належали до 1946 року УКЦ, влада пропонує проведення соціологічного опиту і референдумів з метою, мовляв, вивчення думки місцевого населення на предмет — хоче воно чи не хоче греко-католицьких церков. Звичайно, перспектива подібного „плебісциту” ніяк не задовольняє віруючих, адже всім добре відомо, що комуністичні володарі здібні до всіляких махінацій з цифрами, які свідчать про наслідки виборів та голосувань.

Аналізуючи текст заяви, починаєш розуміти логіку її замовників: українські греко-католики, законні власники, повинні благодіти тих, хто їх майно пограбував. Але такий підхід позбавлений здорового глузду навіть на перший погляд.

Виходячи з цього, Комітет захисту УКЦ черговий раз рішуче заявляє, що під легалізацією віруючих розуміють не лише формальну реєстрацію греко-католицьких громад, а й повернення УКЦ понад 600 церковних споруд, в тому числі Собору Святого Юра, які їй належали до 1946 року.

Органи влади, які фактично організували Львівський псевдособор 1946 року, повинні визнати це у формі урядової заяви, тобто політично реабілітувати УКЦ.

Голова комітету захисту УКЦ

Іван Гель,

Юридичний консультант комітету

Микола Муратов”.⁶³

Одне слово: всі надії і сподівання на 1 грудня, на зустріч Горбачова з Папою, не сповнилися . . . Вийшло як у народній приказці: з великої хмари, та малий дощ. Половинчаста, ущімлена і недороблена горбачовська перебудовна політика проявила себе і в випадку „нового курсу” супроти УКЦ: замість легалізації, прийшла тільки „реєстрація”. Ба більше. По-перше Москва перенесла справу легальної нормалізації УКЦ в площину взаємин і переговорів між РПЦ і УКЦ та Ватиканом. Як заявив був Микола Колесник в „Сільських вістях”⁶⁴ 16 грудня 1989 р. і повторив опісля 23 грудня в інтерв’ю з кореспондентом ТАРС-у, радянська держава „навіть” не має права втручатися у внутрішні справи церкви і водночас підкреслив, що вимога унедійснити державою Львівський собор з 1946 року і реабілітувати УКЦ є „абсурдною”.

По-друге: такою постановкою Москва замінила власне юридичне й політичне рішення щодо УКЦ та „вбудувала” справу УКЦ у загальний контекст майбутнього „Закону про свободу совісті і релігійні організації”. Тобто „викрутилась сіном”.

По-третє: уможлививши легальну реєстрацію українських католиків, не створила повної легальної бази для УКЦ.

Таку постановку прийняла й РПЦ. При тому, за виниклих обставин, це був оптимальний вихід і для Кремля, і для РПЦ. Кремль перекидав, так би мовити, відповідальність за наладнання справ з УКЦ на РПЦ, а РПЦ ставала „повноправним” партнером для переговорів з Ватиканом і УКЦ. Очевидно, що для ієрархії РПЦ найвигіднішою розв’язкою було б продовження режимом дотеперішнього стану, тобто держання УКЦ далі на нелегальному статусі. Але це загалом нічого не розв’язувало, як на внутрішньому, радянському відтинку, з огляду на вихід УКЦ з підпілля і зросту її сили, так, й тим більше, на зовнішньому. Така розв’язка тут взагалі відпадала, бо вона згори блокувала нормалізацію взаємин між Ватиканом і Кремлем та між Ватиканом і РПЦ. Коротко: продовження дотеперішньої, давньої церковної політики суперечило реальній дійсності і не вміщалось в річище „нового думання” радянської зовнішньої політики. І якщо ієрархія РПЦ йшла на нову розв’язку навіть і не з доброї волі, чи й під тиском Кремля й обставин, то тим не менше вона досягнула була для себе максимально вигідну позицію, забезпечившись водночас „тихою” і нетихою допомогою Кремля проти УКЦ.

Так, наприклад, наприкінці 1989 р. Рада в справах релігій при Раді міністрів УРСР видала була заяву, в якій мовилось про те, що „не може не турбувати те, що справедливі бажання віруючих громадян, певні сили намагаються використати в далеких від релігії цілях, для загострення політичної обстановки,

розпалювання антигромадських настроїв. Саме вони нерідко задають тон у масових релігійних акціях, намагаються підштовхнути рядових віруючих до екстремістських дій, порушення існуючих законів, інспірують самовільне захоплення православних церков. Невдоволення віруючих греко-католиків антиперебудовні сили намагаються спрямувати у русло конфронтації, силового вирішення цієї проблеми, збудження ворожнечі між віруючими різних віросповідань”.⁶⁵

15-го грудня 1989 р. КГБ у Львові викликав Івана Геля до себе „на розмову”, де й висловлено йому „попередження”. Як писала „Радянська Україна”, „За наявними в Комітеті держбезпеки УРСР даними, акції по захвату церков нерідко супроводяться шантажем, погрозами, фізичним насильством щодо священників і парафіян РПЦ. Мають місце факти трагічного завершення конфліктів між прихильниками греко-католицької і православної церков . . .

У нагнітанні обстановки відіграють негарну роль лідери так званого „Комітету по захисту УКЦ”, які, інспіруючи масові антигромадські акції, нерідко вдаються до підбурювання та фальсифікації. Очевидно, відчувши тяжкість можливих наслідків цих дій, вони не проти обвинуватити в ускладненні міжнаціональних і міжрелігійних відносин органи влади . . .

3 Гелем проведено розмову, в ході якої йому запропоновано дати пояснення своїм заявам і підтвердити їх конкретними доказами. Зробити цього він не зміг і у своєму поясненні написав, що його публічні висловлювання не були спрямовані проти органів державної безпеки і є, за його словами, „образними висловами”.

Увагу Геля звернуто на те, що органи держбезпеки не мають ніякого відношення до реєстрації і діяльності релігійних об’єднань. Йому роз’яснено, що одне з головних завдань органів КГБ, як і інших правоохоронних органів, полягає в тому, щоб в обстановці, яка складається, не допустити можливих сутичок на релігійній основі . . .

Незважаючи на явну непереконливість пояснень Геля, управління КГБ УРСР по Львівській області, беручи до уваги його щирі запевнення, визнало достатнім обмежитись попередженням . . .”⁶⁶

Коротко: аліанс між РПЦ і Кремлем не обмежувався тільки до узгоджень, координації і взаємних інформацій та консультацій на верхах РПЦ і Кремля.

7-го грудня 1989 р. кард. Любачівський заявив, що реєстрація є тільки першим кроком до легалізації і що, на його думку, Папа відкладе свою подорож до СРСР аж до часу, коли буде легалізована УКЦ на Україні. Водночас він згадав про потребу

поладнання справи власності УКЦ, яка була конфіскована і передана РПЦ.⁶⁷

Того ж дня відбулася зустріч Александра Яковлева з постійними членами Священного Синоду: митрополитом Київським і Галицьким, патріаршим екзархом України Філаретом; митрополитом Мінським і Гродненським, патріаршим екзархом Білорусії Філаретом; митрополитом Крутицьким і Коломенським Ювеналієм; митрополитом Ростовським і Новочеркаським Володимиром; архієпископом Смоленським і Калінінградським Кириллом. Яковлев поінформував про розмови Горбачова з Папою Римським. Стільки в офіційному повідомленні.⁶⁸

Тут слід згадати, що десь 20 листопада 1989 р. архієпископ Кирилл очолив, на місце білоруського екзарха Філарета, відділ зовнішніх зв'язків РПЦ, що дехто оцінив як „додатковий” показник „нового курсу” Московського патріархату і супроти УКЦ. Як колишній секретар митрополита Нікодіма, який нагло помер у Ватикані під час авдієнції в Папи 5 вересня 1978 р., він вважався в деяких колах, як і Нікодим, прихильником поміркованішого курсу щодо УКЦ. До речі, якщо йдеться про митрополита Нікодіма, то у свій час, о. Михайло Гаврилів „підозрівав” його навіть у „таємному католицизмі” . . .⁶⁹

Так, чи інакше, згідно з дотеперішньою практикою, РПЦ залишалася й надалі в спільному возі з Кремлем, синхронізуючи і узгоджуючи свої прагнення з заявами і цілями уряду й партії. Так було до 1-го грудня 1989 р., так було й опісля. І не випадково ще 25 листопада 1989 р., якраз напередодні заяви Решетила про можливість реєстрації для українських католиків, новий голова патріаршого відділу для зовнішніх зв'язків Кирил заявив був кореспондентові „Аввеніре” Люїджі Геніназзі, що справа УКЦ „це комплексна проблема . . . питання українських католиків пов'язане з фундаментальним правом людини . . . Візантійські католики на Україні мусять мати можливість молитися так, як вони бажають. Йдеться зараз про те, щоб уможливити конкретне сформулювання цього права. Одний шлях — це переговори з Ватиканом . . .”⁷⁰ І окремо наголосив: „Ця проблема, — я повторяю, — мусить бути розв'язана в переговорах між нами і Ватиканом без інтервенції радянської держави”. До речі, він так само тоді зазначив, що питання українських католиків, мовляв, не є пов'язане із зустріччю Папи з Горбачовим . . .

У такому ж дусі Кирилл говорив в інтерв'ю Центральному телебаченню 14 грудня 1989 р. заявляючи, що „є тільки один шлях, — на нашу думку, — це шлях міжцерковного діалогу”.⁷¹ Це твердження було тим більш промовистим, що водночас

Кирилл накинувся був на українських католиків, які, мовляв, продовжують захоплювати православні церкви, і що ці акції, зокрема „захват” Преображенської церкви у Львові, були великим ударом для переговорів в справі УКЦ, які тимчасом почалися між Ватиканом і РПЦ. Кирилл також нагадав, що наприкінці серпня 1989 р. делегація РПЦ відвідала Ватикан, яка передала Папі „запрошення почати цей діалог”. „Папа zareагував позитивно і прислав 2 листопада до нас кард. Віллебрандса . . . Але, на жаль, напередодні прибуття католицької делегації, коли все так вдало складалось, у Львові пройшло насильне захоплення православної Преображенської церкви . . .”⁷²

Кілька днів пізніше, 19 грудня Священний Синод РПЦ осудив „насильні акції” українських католиків проти РПЦ. А тимчасом дипломатія не куняла і підготування до зустрічі в Москві Ватиканської делегації з РПЦ продовжувалося. 12 грудня 1989 р. агенство Ройтер повідомило, що Папа Римський призначив австралійського архієпископа і „ветерана ватиканської дипломатії” Едварда Кассіді головним своїм уповноваженим для розмов з РПЦ у справі УКЦ. Кассіді був також іменований головою Ватиканського департменту для християнської єдності, після резигнації кард. Йоганнеса Віллебрандса.

Невдовзі, 27 грудня 1989 р. Кирилл заявив на пресконференції в Диніловському монастирі, що перервані в листопаді розмови між Ватиканом і РПЦ в справі УКЦ і „захоплення католиками православних церков” будуть продовжуватися в січні 1990 р. в Москві, „попри насильницькі акції уніатів на Західній Україні, де становище погіршується . . .”⁷³ Від 14 до 17 січня 1990 р. в Москві перебуватиме делегація Ватикану, і Кирилл ще раз підтвердив, що „ми мусимо дати католикам на Україні можливість практикувати їхню релігію”.⁷⁴

4 січня 1990 р., як повідомило ТАРС, Кирилл особливо наголосив на політичному елементі в церковному конфлікті: в інтерв'ю „Литературной газете” він заявив, мовляв те, що проходить на Західній Україні, „це не зіткнення православних і католиків, а політичний конфлікт, точніше — конфлікт з національною підосною, в якому конфесіональні ідеї, релігійні почуття використовуються для розпалювання боротьби. Вихід тільки один — припинити насилля. Необхідно дати людям можливість спокійно, в доброзичливій обстановці вирішити кожне конкретне питання про кожний храм, по кожній громаді. А домоворитися можна буде, тільки якщо припиниться політичний ажіотаж. І власті, мовляв, повинні в цьому допомогти”.⁷⁵ День перед тим на прес-конференції в Москві Іван Гель заперечив обвинувачення в „насильницьких акціях”⁷⁶ українських католиків і представив фактичний стан речей на Західній Україні.

Цей стан зовсім не був корисний для РПЦ. Навпаки. За даними пресового бюро УКЦ в Римі з 18 грудня 1989 р., від 1 грудня 1989 року 100 православних священників і 200 православних парафій Львівщини засстрували себе як католицькі. Із 100 священників — 70 прийняв у Львівщині до своєї єпархії архієпископ Володимир Стернюк, а 30 в Івано-Франківщині — єпископ Павло Василик. 18 січня 1990 р. агенство Ройтер, посилаючися на джерела УКЦ в Римі, подало, що у цілому дотепер вже біля 700 парафій і 350 священників РПЦ зголосилися до УКЦ.⁷⁷

Вже 12-го січня 1990 р. до Москви прибула Ватиканська делегація. В її склад входили кард. Йоганнес Віллебрандс, арх. Едвард Кассіді, арх. Мирослав Марусин, секретар Ватиканської конгрегації для східних церков, єп. П'єр Дюпре, секретар Понтифікальної Ради для християн і монс. Сальваторе Скрібано, урядник Ради для єдності християн. В плані делегації було зустрітися на один день з представниками РПЦ і наступного дня поїхати до Львова на розмови з ієрархами УКЦ на Україні. Оскільки, однак, розмови з представниками РПЦ проходили несподівано без ускладнень, вирішено запросити представників УКЦ на Україні до Москви, щоб усі три партнери — Ватиканська делегація, УКЦ і РПЦ могли спільно відбути розмови.

14 січня попросили митрополита Володимира Стернюка, щоб він зібрав представників УКЦ і з ними прибув до Москви. А що він не міг сам прибути, делегацію на його доручення очолив єп. Філемон Курчаба. До складу делегації УКЦ входили ще Івано-Франківський єпископ Софрон Дмитерко, його помічник єп. Павло Василик, Мукачівський та Ужгородський єпископ Іван Маргітич, Львівський єпископ Юліян Вороновський, о. Григорій Сімкайло, о. Володимир Війтишин, о. Михайло Вашко й Іван Гель, голова Комітету захисту УКЦ. Про квитки на літак подбали члени Ради у справах релігій у Львові. Вилетівши зі Львова 15 січня о 10 год. вечора, делегація прибула після опівночі 16 січня до Москви.

Того ж самого дня відбулася приватна зустріч з Ватиканською делегацією, а потім спільне засідання з представниками РПЦ. До складу представництва РПЦ входили: митрополит Філарет, митр. Ювеналій, архієпископ Львівський і Дрогобицький Іриней і арх. Кирилл.

Ієрархи УКЦ зустрінулися також приватно з Івано-Франківським православним арх. Макарієм, який тимчасом закінчив голодівку.

На розмовах 16 січня в бюро Патріаршого відділу для зовнішніх зв'язків в Данилівському монастирі представники УКЦ спростували всі закиди про „насильницькі дії” українських като-

ликів проти РПЦ, що про них тимчасом широко подавала радянська преса, радіо й телебачення.

Представники РПЦ не заперечували проти спростувань делегації УКЦ і свої попередні заяви в цих справах приписували „помилковим інформаціям” . . .

Загалом розмови відбувалися в приязному тоні, і обидва представництва — УКЦ і РПЦ — погодилися на подальші двосторонні зустрічі в Москві та у Львові. Ватикан також буде весь час інформований про хід розмов і висилатиме своїх представників на деякі із цих засідань. 17 січня розмови закінчилися. Як подало ТАРС цього ж дня, „учасники розмов вважали, що вирішення проблем взаємостосунків між віруючими обох церков на Західній Україні повинно здійснюватися у світлі Євангелія і в дусі братнього діалогу між церквами-сестрами”.⁷⁸

Того ж дня, 17 січня 1990 р., повідомлено, що ієрархи РПЦ і міністер зовнішніх справ СРСР Шеварднадзе домовились на нарадах у Москві, що мусить бути знайдена відповідна розв’язка для УКЦ в діалозі між нелегальною УКЦ і РПЦ в рамках Конституції СРСР.⁷⁹

Кард. Любачівський, зі свого боку, скоментував зустрічі в Москві між УКЦ на Україні і РПЦ як „перший добрий контакт”,⁸⁰ зазначивши, що це сповнює людей надію.

19 січня 1990 р. Папа Римський зустрівся з Ватиканською делегацією, яка повернулась з Москви. З цього приводу ЮПІ подала що, як виглядає, Ватиканській делегації не пощастило „переконати керівників Православної церкви відновити повні права для українських католиків”.⁸¹ Мовляв, незалежно від того, що Папа виразно сказав був Горбачову під час їхньої зустрічі 1 грудня 1989 р., що „замирення між Католицькою церквою і Радянським Союзом залежатиме від задовільної розв’язки українського питання . . .” У прелімінарному повідомленні обох делегацій — Ватиканської і РПЦ — мовилось, що „ще існує багато проблем, що їх потрібно перебороти . . . подальші контакти є потрібні, заки можна буде досягнути відновлення повних прав для українських католиків на практиці . . .” І тому обидві делегації „висловили бажання продовжувати контакти між обома церквами, щоб поглибити й поширити порозуміння, що його вже досягнуто”.⁸²

Щодо „досягнутого”, то дехто з представників УКЦ на Україні був ним таки розчарований, щоб не сказати обурений, про що й мовилось у повідомленні Українського пресового агентства УПА (з 21 січня 1990 р.): на нарадах в Данилівському монастирі „сторони ще раз з’ясували свої позиції . . . , які займали раніше. Тобто: РПЦ вважає храми, які були відібрані від УКЦ, своїми, Унію еклезіологічно недоречною, перехід церковних парафій на

Західній Україні до лона УКЦ — „наси́льством”. В ухваленому комюніке . . . наголошується на „вирішуванні спірних питань в дусі братерської любови”, але думається, що ієрархи РПЦ розуміють під цим відмову УКЦ від своїх справедливих вимог щодо повернення своїх храмів і святинь.”⁸³

Подібно zareагував член Комітету захисту УКЦ, народний депутат України Степан Хмара у своєму листі до Папа Римського. Серед іншого він писав: Ватиканська делегація зайняла неправильну і вкрай шкідливу для нашої церкви позицію. По-перше, пішла на принизливі переговори про становище нашої церкви з Московською патріархією, а не з Московським урядом, який переслідував і руйнував УКЦ. По-друге, разом з делегацією Московської патріархії уклала наскрізь фальшиве і принизливе Московське комюніке . . . „Зберігаючи непорушну вірність Апостольській Столиці і Вашій Святості в питаннях віри, ми, українські католики, рішуче протестуємо проти Ватиканської дипломатії і вимагаємо:

1. Припинити будь-які переговори про долю нашої церкви з Московською патріархією,
2. анулювати Московське комюніке,
3. домагатися переговорів з урядом СРСР про справи УКЦ при участі делегації ієрархії і вірних нашої церкви!”⁸⁴

А назагал, як показалося, данилівські патріарші млини теж поволі мелють . . . До речі, значно повільніше, ніж ватиканські.

У такій ситуації УКЦ на Україні не лишалося нічого іншого як тільки йти далі шляхом доконаних фактів. 23 січня відбувся у Львові, в Преображенській церкві Собор УКЦ, який проголосив легалізацію УКЦ на Україні. Собор виніс зокрема такі постанови:

1. Так званий Львівський собор 1946 року є неканонічний і незаконний.

2. Собор 1946 р. був проведений під загрозою життя для його учасників.

3. Рішення собору 1946 р. не дійсні з самого початку.

4. Собор 23 січня 1990 року є актом легалізації Української греко-католицької Церкви.

5. Представники світської влади повинні повністю реабілітувати УКЦ, як соціальний інститут, компенсувати й повернути всі храми й церковне майно, включно з архівом і бібліотекою митрополита Андрея Шептицького.

В соборі взяли участь понад 200 священників і декілька мирян, серед них Іван Гель та Іван Гречко від осередку НРУ, староста церковної громади Преображенської церкви Мирослав Солтис та інші.

Керував собором митр. Володимир Стернюк, місцеблю-

стителі кард. Любачівського. Інші присутні єпископи: Юліян Вороновський, вікарій Львівської дієцезії; Софрон Дмитерко, ординарій Івано-Франківської дієцезії і його помічник Павло Василик, Іван Семедій, ординарій Закарпатської дієцезії.

Собор тривав понад годину й закінчився панахидою по митр. Андрею Шептицькому й патріархові Йосипу Сліпому.

Після собору кард. Любачівський склав заяву, в якій привітав рішення собору і зокрема наголосив, що „це історичне зібрання показало, що наша Церква на Україні вважає себе легальним тілом і не обмежуватиме себе Львівським псевдо-собором з 1946 р. Я надіюся, що уряд СРСР невдовзі сповнить вимоги нашої Церкви і поширить наше нинішнє право на повний легальний статус”.⁸⁵

Це другий переломовий, справді історичний, акт УКЦ після її виходу з підпілля в серпні 1987 р.

Наприкінці січня 1990 р. місцева влада в Івано-Франківську остаточно передала Воскресенський собор українським католикам, а також Преображенський монастир в Гошові. У відповідь на це 31 січня 1990 р. екзарх Філарет заявив, що це сталося без згоди вірних РПЦ та їхнього архиєпископа Макарія.

Перехід парафій РПЦ до УКЦ і УАПЦ ставив ієрархію РПЦ у щораз складніше становище. Національне відродження народу позначалося також відповідним посиленням і демонстрацією національних елементів в церкві. Було ясно, що щоб протидіяти цьому процесові, самих українських молитовників і требників було замало. Наприкінці січня 1990 р. в Москві відбувся Архиєрейський собор Російської православної церкви, який схвалив положення про екзархати Московського патріархату. Згідно з цим положенням РПЦ на Україні перейменовано на Українську православну церкву (УПЦ). (Це саме зроблено з РПЦ на Білорусії.)

8 лютого 1990 р. у Києві відбулося перше засідання синоду УПЦ, після якого митрополит Філарет провів пресову конференцію. Як повідомляли кореспонденти РАТАУ, Українська православна церква „одержала можливість створити свій Синод, (який) обиратиме екзарха України, архиєреїв, а потім подаватиме свої пропозиції на затвердження їх Московським патріархом і Святішим Синодом”.⁸⁶ Філарет наголошував зокрема на тому, що Синод матиме широке повновладдя, зможе творити свої комісії, займатися видавничою діяльністю, ба навіть підтримувати канонічні зв'язки не тільки з Московським патріархом, а й автокефальними православними церквами. Все це, однак, не могло замаскувати того факту, що перейменування РПЦ на Україні на УПЦ скеровувалось як політично-церковний протизахід в першу чергу проти УАПЦ та що в даному випадку

йшлося власне тільки про перейменування, а не фактичну структуральну та церковно-політичну перебудову РПЦ на Україні в напрямі її української самобутності. Навіть, якщо сама зміна назви й могла декого наївного на низах дезорієнтувати і він ладен задовольнитись обіцянкою Філарета про те, що в „Києві повинна бути церква, в якій би відправлялась Служба Божа по-українському” і що „слід відкрити ще одну семінарію, в якій всі предмети повністю викладатимуть українською мовою”.

На цій же прес-конференції Філарет повідомив про обрання на Синоді УПЦ її представників до Чотиристоронньої православно-католицької комісії, яка була результатом домовленості між Московським патріархом і Римською церквою. Її завданням було мирне полагодження й врегулювання „загостреної в деяких районах Західної України міжрелігійної обстановки”.⁸⁸ УПЦ заступав Львівський архієпископ Іриней (Середний) і протоієрей Олександр Швець. Московський патріархат — Вороніжський митрополит Мефодій; УКЦ закордоном і Ватикан — секретар Ватиканської Конгрегації для східних церков архієпископ Мирослав Марусин (голова делегації) і філядельфійський митрополит Степан Сулик; УКЦ на Україні — Львівський митрополит Володимир Стернюк і архієпископ Софрон Дмитерко з Івано-Франківська.

7 березня 1990 р. у Львові розпочалися переговори Чотиристоронньої комісії. Йшли вони дуже мляво й поволі внаслідок спротиву представників УПЦ і РПЦ погодитися на повернення УКЦ забраних їй в 1946 р. храмів і майна. Ба більше: представники УПЦ і РПЦ відмовлялися навіть визнати УКЦ на Україні як окрему юридичну особу. На знак протесту, наприкінці нарад митрополит Стернюк залишив зал. Коли стало відомо про поведінку представників РПЦ і УПЦ на нарадах, біля готелю „Дністер”, де відбувалися переговори, розпочалися багатотисячні пікетування вірних. 12 березня представники католицької громадськості Львова звернулися до митрополита Стернюка з проханням припинити переговори, а 13 березня розпочалося пікетування Собору св. Юра. Під час нарад представники УПЦ і РПЦ не раз заявляли, що про його повернення УКЦ не могло бути й мови.⁸⁹ 12 березня у Преображенській церкві відправляли разом Службу Богу представники УКЦ на Україні і на Заході. Це була водночас могутня маніфестація підтримки для УКЦ. Присутніх було понад 30 тисяч осіб. Цього ж дня Київське радіо (К-3) взяло інтерв'ю в голови Ватиканської делегації арх. Марусина, який заявив, що „Сьогоднішні переговори — це лише початок нашої спільної праці з Руською православною церквою, Українською

православною церквою та представниками Львівсько-Дрогобицької єпархії. Я гадаю, в майбутньому ми зможемо віднайти правильне розв'язання та врегулювання всіх проблем, що нині ускладнюють відносини між православними та греко-католицькими віруючими".⁹⁰

13 березня 1990 р. закінчилися наради Чотиристоронньої комісії. ТАРС повідомило, що „в ході цих зустрічей та розмов наголошувало, що у відповідності з домовленістю між головою Верховної Ради СРСР Михайлом Горбачовим і його святістю Папою Римським Іоанном Павлом II, церковне положення в західних областях України повинно бути врегульоване представниками обох церков. Тільки після цього органи влади будуть реєструвати громади греко-католиків . . . ”⁹¹

Таке формулювання зокрема з огляду на безуспішне закінчення першого туру нарад Чотиристоронньої комісії у Львові, у багатьох безсторонніх спостерігачів викликало враження, що на цю „реєстрацію греко-католицьких громад” доведеться чекати ще досить довго . . . Хоча, як заявив арх. Марусин кореспондентові ТАРС-у, „комісія оцінює проведену роботу як дуже корисну й вважає, що вона принесе мир і користь для всіх віруючих, для всього українського народу”.⁹² Згідно з ТАРСом, арх. Марусин „також підкреслив, що із зустрічі в Києві (із заступником голови Ради міністрів України — Марією Орлик та в Республіканській Раді для релігій — примітка А. К.) він виніс переконання, що уряд України глибоко зацікавлений у мирному врегулюванні міжрелігійної обстановки в Західних областях республіки”.⁹³

16 березня 1990 р. радіо Київ (К-3) подало деякі частини із спільної заяви Чотиристоронньої комісії, як про неї звітував арх. Феодосій. Згідно з ним, „комісія підкреслює, що це тільки початок процесу у врегулюванні відносин між православними й греко-католиками Західної України, за якими представники обох церков перейдуть до розгляду невирішених питань.

У зв'язку з цим Комісія доручає Представникам Української православної церкви і Української греко-католицької церкви підготувати необхідний матеріал для наступної зустрічі, щоб запобігти непорозумінню і суперечкам.

Комісія звертається до позацерковних організацій із закликом не втручатися в церковні справи.

Не вживати висловів, які зневажали б представників тієї чи іншої концесії, та сіють ворожнечу й непорозуміння. Не втручатися до політичних проблем, не проводити маніфестацій, а також не вдаватися до засобів тиску.

Комісія не рекомендує використовувати в даний час один і той самий храм для обох концесій.

Ті віруючі люди, які претендують на храм, зобов'язані вносити свої пропозиції письмово своєму правлячому єпископу і терпляче чекати рішення. До рішення спірних питань члени комісії від імені своїх церков зобов'язуються виключити всяку можливість насильницького захоплення храмів''.⁹⁴

Три дні пізніше, 19 березня, Пресове бюро УКЦ в Римі повідомило про перервання нарад Чотиристоронньої комісії, яке наступило внаслідок негативного ставлення РПЦ і УПЦ до повернення храмів і майна Українській католицькій церкві, відібраних в 1946 р.⁹⁵ У спільній заяві українських католицьких єпископів мовилося виразно про те, що немає найменшого сенсу продовжувати розмови так довго, як Уряд СРСР і РПЦ не визнають повністю УКЦ. Повідомлено також про вихід митрополита Стернюка з нарад у Львові, на знак протесту.

В повідомленні сказано виразно, що „2. Причиною перервання була постійна відмова Московського Патріархату визнати незаконність Львівського Псевдособору 1946 року. Так довго, як Російська Православна Церква не готова визнати Українську Греко-Католицьку Церкву, як Церкву — установу й юридичну особу (а не тільки громади греко-католиків), і так довго, як Чотиристороння комісія не готова приступити до суттєвих питань, ми не бачимо причини вести далі переговори. Поки вирішяться основні питання повної легалізації й реабілітації Української Греко-Католицької Церкви, не можна вести дальший діалог про ділення храмів між православними й греко-католиками.

3. Українська Греко-Католицька Церква вважає, що все церковне майно, яке відібрали радянські державні власті в період сталінізму, повинно повернутися у власність УГКЦ. Коли держава поверне відібрані храми й інші церковні будівлі, а особливо Катедральний Собор св. Юра, можна буде говорити про найкращий спосіб вшанування потреб православних віруючих. Дальші переговори повинні вестися представниками держави і Ієрархією УГКЦ''.⁹⁶

Однак попри це, в той самий час „Ватикан повідомив, що він вдоволений із прогресу у зусиллях легалізувати УКЦ в Радянському Союзі'', бо, мовляв, як заявив головний речник Ватикану (Джоакін) Наварро, „ця проблема розвивається в такий спосіб, що ми його розцінюємо як позитивний''.⁹⁷ Пресове згенство АП зробило з того висновок, що „принаймі деякі кола в УКЦ займають (в цьому питанні) твердішу позицію, ніж Ватикан''.⁹⁸

Це, однак, не перервало переговорів між Ватиканом і Москвою в іншій площині. Тимчасом пресові агенства повідомили про історичну подію великої ваги: „Ватикан і Москва

встановили офіційні зв'язки у формі „перед-дипломатичних взаємин”, вперше від більшовицької Революції 1917 року”.⁹⁹ Як мовилось в повідомленні Ватикану, його буде представляти в Кремлі апостольський нунцій для особливої місії Франческо Колясвонно, а СРСР у Ватикані — спеціальний посол, що ним 29 березня 1990 р. став Юрій Карлов. Випусник Московського інституту міжнародних взаємин, він вже раніше працював як дипломат в Римі. Від 1987 р. він був членом Виконавчого комітету ЮНЕСКО.

Так „вища дипломатія” — папська і радянська — продовжувала свої ходи — на „вищій паралелі” — на шахівниці Ватикан-Москва. Виглядало, що передача поладнання конфлікту між РПЦ-УПЦ і УКЦ до їхніх власних рук, тобто кажучи іншими словами, пересунення цих справ на „бічну паралель”, була вигідною і зручною не тільки для Москви, а й для Ватикану. Принаймі для його „вищої дипломатії”, за якою стояв Кассаролі та його прибічники.

Тимчасом на Західній Україні склалася нова ситуація внаслідок перемоги Демократичного блоку на виборах до Верховної Ради УРСР, обласних та місцевих Рад, яка відбилася й на церковному полі. 6 квітня 1990 р. Львівська Рада постановила, що РПЦ, точніше УПЦ має передати Собор св. Юра українським католикам. Як можна було сподіватися, це рішення пробували опротестувати патріарх Пімен і митрополит Філарет, але постанова залишалася й надалі всилі.

Українська Автокефальна Православна Церква

Формальне відновлення Української Автокефальної Православної Церкви відбулося в лютому 1989 р. Щоправда, ще влітку 1988 р. були деякі повідомлення на Заході про створення Ініціативної групи відродження УАПЦ, насправді, однак, такої групи реально ще не існувало. В той час у різних колах велися балачки про потребу вдатися до відповідних заходів в цьому напрямі, які й здійснено опісля з ініціативи УГС. Сам задум відновити УАПЦ досить широко дискутувався в колах т. зв. інакодумців ще наприкінці 1960-их — початку 1970-их років, але на перешкоді його реалізації стали масові репресії того часу. Після повернення В. Чорновола та інших активістів правозахисного руху з ув'язнення, цю проблему знову порушено на сторінках журналу „Український вісник” та на форумі „Українського культурологічного клубу”. Влітку 1988 р., коротко перед своїм виїздом закордон, о. Василь Романюк передав у Виконавчий комітет УГС чорновик проекту звернення у справі відновлення УАПЦ і запропонував до Ініціативної групи включити себе, о. М. Сас-Жураковського з Івано-Франківщини та о. Горняка з Львівщини. До ініціативи о. Романюка виконавчий комітет УГС поставився з застереженням, оскільки члени Виконавчого комітету вважали, що кандидатами до Ініціативної групи повинні бути насамперед представники традиційно православних областей, тобто Центральна й Східна Україна, а не Галичина. Цей „камень преткновенія”, до речі, висувався частково й пізніше, а інколи навіть погрожував неприємною і шкідливою конфронтацією між українськими католиками й автокефальними православними. Певні кола УКЦ, зокрема більш радикально настроєні, заступали думку, що, мовляв, автокефальним православним немає чого шукати для себе бази в „католицькій Галичині” і свої зусилля УАПЦ повинна скерувати на Східну Україну”.

З аргументами про те, що УАПЦ знаходила свою базу в західних областях України через наявність тут динамічнішого релігійного життя, в той час, коли на центральних і східних землях існувала порівняно слаба релігійність, внаслідок безоглядної атеїстичної політики режиму в 30 і 40-их роках, ці католицькі кола не погоджувалися, або принаймі не були схильні брати їх до уваги. Про саму силу релігійної динаміки на Західній Україні свідчив, наприклад, той факт, що на три тисячі парафій РПЦ, які були зареєстровані від початку 1988 р. до листопада 1989 р., понад 1,000 знаходились на Україні, причому понад 700 припадало на три західно-українські області — Львівську, Тернопільську й Івано-Франківську.

У випадку католиків йшлося тут, зрештою, просто про збереження і захист власних інтересів. Так, наприклад, як заявила була на початку листопада 1989 р. речниця Пресового бюро УКЦ в Римі, „католики візантійського обряду були занепокоєні встановленням автокефальних парафій (на Західній Україні), тому, що це виглядало як спроба оминуті легалізацію їхньої власної церкви (УКЦ) і повернення їм (католикам) їхніх сконфіскованих місць молитви . . .”¹⁰⁰

Справи ускладнювалися в тих місцевостях, де вірні поділилися між собою на прихильників УКЦ і УАПЦ, а головню там, де в церковні справи безпосередньо чи посередньо втручалася влада, з метою спровокувати суперечки й конфронтацію між католиками і автокефальними православними. Це був, зрештою, тільки ще один приклад „допомоги”, що його давала влада РПЦеркві.

Про ці ускладнення згадав також Іван Драч в січні 1990 р. на науковій сесії Великої Ради Руху з нагоди річниці об'єднання УНР і ЗУНР: „Нас у Русі намагаються розбратати і розсватати. Дехто вже намагається і Скрипника, і Хвильового викинути на смітник, як учора ми там тримали Грушевського і Винниченка. Дехто кричить у Львові: геть православних за Збруч, забуваючи при тому, що справа з відродженням Української Автокефальної Православної Церкви буде складнішою, аніж справа легалізації Української Католицької. Серед наших земляків в Америці й у Канаді немає розбрату і чвар, спонукуваних релігійними відмінностями. Невже не зрозуміло, що все це залежить і від культури наших взаємовідносин, і від нашого розумного опору тим деструктивним силам, які завжди мали поживу з нашого розбрату?!”¹⁰¹

Свідомість цієї небезпеки існувала по обох боках. Були зроблені відповідні заходи, щоб покласти край таким інцидентам. 8 січня 1990 р. на засіданні Ради Львівської обласної філії УГС створено Комітет для взаємопорозуміння між УКЦ і УАПЦ. До складу Комітету ввійшли члени УГС Володимир Яворський, Ігор Копестинський і Михайло Габалевич. Члени Комітету вважали, що реальної підстави для конфронтації між українськими греко-католиками та українськими православними немає, а існуючі конфлікти обома громадами спровоковані властями. Метою комітету було вироблення спільної плятформи і об'єднання зусиль однієї й другої Церков у боротьбі за свої права з РПЦ і партійнобюрократичним апаратом.

Як ми вже згадали, формальне встановлення УАПЦ настало ще в лютому 1989 р. Зусиллями Виконавчого комітету УГС 15 лютого 1989 р. створено Ініціативний комітет відновлення УАПЦ, до складу якого ввійшли: о. Богдан Михайлечко,

священик Святоуспенської Церкви (Латвійська РСР, місто Єлгава, Леона Аеглес II/15); Тарас Антонюк, (Київ, вул. Чкалова 79/39); Анатолій Витченко, (Київ, вул. Копелівська 2а/36); Микола Будник (Житомирська область, Володарсько-Волинський район, село Долобів), Ляриса Лохвицька (Київ, вул. Єриванська 4/72).

Цього ж дня, 15 лютого, Комітет відновлення УАПЦ звернувся до Президії Верховної Ради СРСР, Президії Верховної Ради УРСР і до Міжнародної християнської громадськості з заявою, в якій мовилося: „У духовному житті нашої країни відбуваються важливі зміни. І хоч процес цей непослідовний і суперечливий, вже сьогодні пролито світло на багато проблем, що вимагають негайного вирішення. Одна з них — релігійне питання в УРСР, де віруючим українцям протягом десятиліть наклеювалися ярлики ворогів народу, націоналістів. Корінне населення республіки було позбавлене можливості молитися, проповідувати або вчитися в духовних школах своєю рідною мовою. Ми позбавлені найсуттєвішого, того, що дух святий подарив церкві Христовій у день П'ятидесятниці, коли зійшов на апостолів (Дії святих апостолів 2, 8-II). Принагідно згадаймо також слова апостола Павла в листі до коринтян: „У церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, аніж десять тисяч слів чужою мовою” (Перше посл. до коринтян 14, 19). Єрархія Російської Православної Церкви незаконно узурпувала собі владу над Українською Православною Церквою ще 1685 р., невдовзі після так званого воз'єднання України з Росією, досі не визнає існування окремої української національної релігійної традиції як такої, з її культурою, мовою, обрядовістю, тобто дотримується давніх шовіністичних трактувань національного питання. Православна Україна не може миритися з такою антиєвангельською і антиканонічною практикою.

Ми, як кожна цивілізована нація маємо невід'ємне право на свою незалежну автокефальну церкву. Традиція українського православ'я бере початок ще від хрещення Київської Русі, від великого князя київського святого Володимира, хоч місіонерська діяльність провадилась як з константинопольського, так з римського центрів християнства. Загально церковний розкол стався значно пізніше (1054), але офіційно прийняте нами з Візантії християнство уже від початку мало виразно окреслений православний характер . . . Цю традицію згодом утверджував митрополит Іларіон, який всіляк підтримував ідею східної ортодоксальності християнства, як і всі пізніші українські церковні ієрархи аж до козацьких часів, коли спостерігався найбільший розквіт Української Православної Церкви. Згадаймо церковну й громадську діяльність київських митрополитів

Йова Борецького, Петра Могили, Сільвестра Косіва, велику культурну і місіонерську діяльність Київської Могилянської Академії, православних братств, розкиданих по всій Україні.

Українська Православна Церква, втративши свою незалежність 1685 р., була відновлена в жовтні 1921 р. (Перший всеукраїнський православний собор). Головним рушієм відродження УАПЦ та її автокефалії був митрополит Липківський. За 9 років існування церкви було створено понад 5 тисяч парафій, у яких правили 4,000 священників, 32 єпископи, на чолі з митрополитом.

Своєю діяльністю УАПЦ втілювала євангельські слова, записані у постанові собору 1921 р.: „Так само і Син Людський прийшов не на те, щоб служити йому, а щоб послужити, і душу свою дати на викуп за багатьох!” (Єв. Матв. 20, 28). Майже всі провідні діячі церкви, як члени Всеукраїнської Ради мирян, так і всі єпископи з митрополитом Василем загинули смертю мучеників по таборах, тюрмах та на засланні. Таким брутальним способом була знищена УАПЦ в 1930-ті роки за часів сталінських репресій. Українські храми були масово понижені, залишки пастви знову прилучені до російського православ'я, яке хоч і зазнало переслідувань, але за сталінською системою національних пріоритетів усе таки дістала право на животіння. Однак, Російська Православна Церква не визнає самого факту існування Української Православної Церкви і не спроможна задовольнити потреб віруючих українців.

Тому ми, українські православні віруючі, вирішили створити Ініціативний Комітет відновлення УАПЦ в Україні. Ми ставитимемо питання відновлення УАПЦ перед законодавчими органами СРСР та УРСР, домагатимемося реєстрації релігійних громад УАПЦ, при потребі збиратимемо підписи за відновлення УАПЦ через українське громадянство. Однак, сподіваємося, що до таких масових заходів справа не дійде, що наша церква відродиться безборонно на підставі конституційних гарантій свободи совісті, що стане дійсним доказом демократичної перебудови нашого суспільства. Одночас ми звертаємося до святішого вселенського православного патріярха Димитрія, до УАПЦ закордоном, до православного церковного світу, до міжнародних християнських кіл і людей доброї волі з проханням підтримки.

Ми прагнемо, як всі цивілізовані люди, спілкуватися з Богом у рідних храмах рідною мовою.

15-го лютого 1989

Ініціативний Комітет¹⁰²

Водночас Ініціативний Комітет видав заклик до владик, священників і віруючих на Батьківщині і в діаспорі, в якому

сказано: „Народе Український, споконвіку щирий, довірливий і побожний! Не був ти, ані загарбником ані поневолювачем чужих земель і народів. Не мирився ти із ярмом духовного гніту. Незламність свого духу ти засвідчував у найстрашніші часи свого буття. Коли видавалося, що Київська Митрополія упала — ні! вона ожила в незалежній Галицькій Митрополії. В 1458-ому році знову воскресає Київська Митрополія в стольному граді нашого народу місті Києві. В 17-ому сторіччі набуває розквіту в козацькій державі. Всі козаки горою стали за Українську православну віру саме тому, що переймалися від неї незламним духом волі. Широко відомий той факт, що Митрополит Київський Сильвестер Косів не прийняв угод Переяславської Ради і тим засвідчив, що він твердо відстоює самостійність Української Церкви.

Та не за його волею сталися подальші події. Нищівні руйнування випали тобі, Народе Український, від татаромонгольських навал. Великих утисків зазнав ти від західних сусідів, та й ще тяжчі поневірення випали на твою долю з волі одновірців-московитів. Силоміць поглинувши Українську Церкву в своє захланне черево 1686-ого року, перед тим вивізнивши всіх українських єпископів до Московії, а Україну заселивши єпископами московськими, брутально позбавили Українську Церкву самостійності у виборі єпископів та призначення їх по єпархіях. Заборонили проголошувати проповіді рідною мовою та читання текстів з південнослов'янською вимовою.

Здавалося, що наша Церква, пролежавши в російській домовині понад 250 років, ніколи не воскресне. Та, як фенікс, Українська Церква відродилася з попелу небуття. Жива наша Церква. Її живучість стверджується в 1919-ому році. Утворюється Українська Автокефальна Православна Церква, яка і до нині діє в еміграції.

Віруючий Народе! Наша Церква є на Україні. В Києві організувався Комітет УАПЦ. Він хоче повернути нам нашу віру, вирвати її з Московського Патріархату, хоч і православного, але фактично царславного і вірнопідданого, чужого українському духові.

Народе Український! Наблизилася і твоя година подумати кожний за себе „а яку ж я внесу лепту за святу справу повернення силоміць забраної нашої самостійності, відродження своєї прадідівської віри, повернення своїх традицій, мови, в справу проголошення своєї нівідкого незалежної Української Автокефальної Православної Церкви”. Патріярхи-чужинці не наведуть в нашому домі ладу. Це мусимо зробити самі. „Бо коли хто про своїх особливо про домашніх, не піклується, той зрікся віри і гірш невіруючого” (1 Тим. 5, 8).

Хай пробудиться сумління у владик і священників, які вважають себе за патріотів. Невже байдужість і безхребетність візьме верх над справою християнського служіння своєму народові. Не може далі наш народ залишатися „вівцями без пастирів”. Для того ми пропонуємо:

1) Створювати регіональні Комітети по Відновленню УАПЦ для подальшого злиття їх у Всеукраїнську Православну Раду.

2) У всіх парафіях зібрати парафіяльні збори рішенням, яким заявити свою відмову від послуху Московській Православній Церкві.

3) Про непохитну вірність своїй рідній УАПЦ повідомляти в регіональні комітети.

4) На всіх Богослужіннях споминати Вселенського Патріярха Деметрія I. Комітет по Відродженню УАПЦ”¹⁰³

Важливу роль у сформуванні Ініціативного комітету відновлення УАПЦ відіграв о. Богдан Михайлечко, який до 14 лютого 1989 р. виконував обов’язки священослужителя Російської православної церкви в місті Єлгава, Латвія. Беручи участь в Установчому з’їзді Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка в лютому 1989 р. в Києві, о. Михайлечко у своєму виступі 12 лютого запитав, чи Організаційний комітет з’їзду запросив був представника ієрархії РПЦ. Йому відповіли, що так, запрошений був митрополит Філарет, який обіцяв прийти, але досі не прибув. Михайлечко піддав критиці таку поведінку митр. Філарета й зокрема заявив, що „Це ще раз підкреслює ставлення російської православної церкви до нашої мови і до нашої культури. Ми самі винні в тому, що покинули нашу церкву, відмовилися від неї. Це політика не тільки Сталіна й часів застою, це політика Петра Першого та інших російських царів”.¹⁰⁴

Процитувавши Леніна, отець Богдан підкреслив те місце, де зафіксовано, що за царських часів церква була цілком залежною від держави, а громадянин був залежним від державної церкви.

„Нині становище не змінилося”, — відзначив у своєму виступі в Києві на установчій конференції Товариства української мови отець Михайлечко. „Існує контроль. Існує ганебна реєстрація, як злочинців, релігійних спрямувань різних груп людей. (. . .) Хочу звернути увагу на те, що замість провадити єкуменічну працю в світі, Російська православна церква воює з українською католицькою церквою, з українською автокефальною православною церквою, яка перебуває в підпіллі. Не бачимо в цьому вияву любові. Не виконується і п’ята заповідь Бога: „Шануй батька свого та матір свою, і добре буде тобі, і довго житимеш на землі”. Чому свою Україну ми не дуже любимо, свою матір, свій народ ми також кривдимо, відходили від нього, відступали від його болю . . . Наші державні мудреці, наші

„обранці” забули нас і пішли шляхами блудного сина. Але, нехай ідуть до кінця свого шляху, бо блудний син повернувся назад до батька, до свого народу й покався. Треба чекати, поки наші керівники повернуться до нас обличчям, зрозуміють біль свого народу, свого батька.

Хочу ще звернутися до нашого Тараса, що в недалекому майбутньому безсумнівно ми прочитаємо молитву за упокій його душі українською мовою. Якщо Україна хоче Бога, — зазначив наприкінці свого виступу отець Богдан, цитуючи слова пісні „Ми хочем Бога, він наш батько, ми хочем Бога, він наш цар”, — то ще не вмерла Україна”.¹⁰⁵

Після повернення о. Михайличка до Єлгави церковні власті заборонили йому займатися релігійною діяльністю і potwierдили це рішення на своєму засіданні 17 лютого 1989 р. Інцидент на Установчому з’їзді Товариства української мови й реакція РПЦ на виступ о. Михайличка й стали остаточним поштовхом до створення Ініціативного комітету для відновлення УАПЦ. Так, принаймі, могло виглядати „назовні”, бо на ділі, ґрунт для цього був підготований вже раніше; питання відновлення УАПЦ дискутувалось тимчасом на форумі УГС та в інших колах, і створення Ініціативного комітету не було наслідком випадкових обставин.

Наприкінці лютого 1989 р. митрополит Мстислав і Рада Митрополії УАПЦ в США видали заяву, в якій заявляли про їхню солідарність з Комітетом за Відродження УАПЦ на Україні. В заяві, датованій 24-25 лютого 1989 р. з Соудз Баунд Брук, Нью-Джерсі, мовилось: „Рада Митрополії Української Автокефальної Православної Церкви в США вітає повідомлення про створення на Україні Комітету за відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Ми вітаємо цю Богові угодну ініціативу, як перший вогник Нового відродження на Україні 1000-літньої Православної Церкви українського народу і молимо Всевишнього Бога, щоб, завдяки заходам цих першопроходців, цей вогник спалахнув полум’ям національно-церковного воскресіння.

Рада Митрополії, від імені всієї Української Автокефальної Православної Церкви в США, солідаризується з Комітетом за Відродження УАПЦ і обіцяє йому всебічну підтримку”.¹⁰⁶

На початку березня 1989 р. Комітет повідомив Ленінський райвиконком міста Києва, що 10 березня він плянує відправити панахиду, присвячену пам’яті Тараса Шевченка, біля пам’ятника поетові в однойменному парку навпроти Київського університету. Офіційні органи на різних щаблях відмовилися прийняти заяву Ініціативного комітету під приводом, що такі справи налагоджує Рада для справ релігій. Попри всі свої намагання Ініціативний комітет таки не одержав жодної відповіді

від тих інституцій, до яких він звертався за дозволом.

6 червня 1989 р. Подільський райвиконком відкинув реєстрацію громади УАПЦ, заявивши, що „такої церкви не було і немає . . .” На початку вірні подали були реєстрацію на передачу їм церкви св. Миколи Набережного. Представники районного комітету в справах релігій та міськвиконкому відмовили їм, посилаючись на те, що цю церкву мають передати хорові „Почайне”. Коли ж вірні хотіли зареєструвати себе просто як громаду УАПЦ, їм теж відмовили. Після їхнього звернення до Москви, до Президії Верховної Ради СРСР, їм також не відповіли в справі реєстрації. Як писала „Наша віра” з цього приводу, „У неприйнятті УАПЦ місцева влада діє в тісній згоді з екзархом РПЦ. Зокрема це видно із виступів митр. Філарета, який не тільки не визнає УАПЦ, чи скажімо УКЦ, а й взагалі проявляє себе як противник українства . . . На жаль, це властиво й іншим ієрархам РПЦ”.¹⁰⁷

Справжній перелом у встановленні УАПЦ настав 19 серпня 1989 р. Цю історичну подію названо Третім відродженням УАПЦ. Священики, церковний комітет і парафіяни храму первоверховних апостолів Петра й Павла у Львові підтримали заклик Ініціативного Комітету для Відродження Української Автокефальної Православної Церкви, проголошуючи вихід парафії із підлеглості Московського Патріархату. Звернулися водночас до Вселенського Патріарха в Константинополі Демитрія I прийняти їх тимчасово, до створення власної ієрархії, під свою духовну опіку.

Після відчитання заклику Ініціативного Комітету для Відродження УАПЦ, протоієрей о. Володимир Ярема, під час Богослужіння, прокоментував цей заклик, вказавши на ті численні кривди, яких зазнала Українська Православна Церква під зверхністю московського патріархату, починаючи 1686 роком. Відновлена автокефальність в часи української державности 1918-20 рр., була розгромлена Сталіном в 1927-30 рр. І ось тепер в атмосфері перебудови — нове, третє відродження УАПЦ. Перше було в помонгольсько-татарському лихолітті, друге на початку 20-их років і третє — тепер. В даному часі парафії УАПЦ діють без храмів в Києві, в низці західних областей України і в балтійських країнах. Церква св. Петра й Павла у Львові — перший діючий Осередок УАПЦ в Україні, а тим самим день 19.8.1989 р. є днем третього реального відродження УАПЦ в Україні.

Після богослужіння відчитано заяву — листа до Уповноваженого в справах релігій при Львівському облвиконкомі Юрія Решетила від Виконавчого органу парафіян церкви св. Петра й Павла, в якому мовилось: „Цим листом заявляємо, що

наша церковна громада відмовляється від підлеглості Руській Православній Церкві і приєднується до Ініціативного Комітету Відродження УАПЦ, який існує в місті Києві. Надії на Екзарха України завели нас у безвихіддя. Тому мусимо шукати доріг до визволення. Далі годі терпіти таке зневажливе ставлення до 50-ти мільйонного народу з боку тих, хто повинен би бути духовним провідником народу, а по суті тільки стягає кошти на побудову своїх закладів та ремонт своїх монастирів, не цікавлячись зовсім тим, що наші монастирі стоять порожніми і досі немає духовної української семінарії. Епархія Руської, а точніше Російської, церкви в Україні є ні чим іншим як органом духовного поневолення віруючого українського народу. Від таких вовків, а не пастирів нам треба рішуче відмежуватися. Тому, не ждучи на ніяку ласку, приєднуємося до Київського Ініціативного Комітету і разом з ним шукатимемо собі справжніх духовних провідників. Тимчасово поминатимемо Святішого Вселенського Патріарха Демитрія I, доки знайдуться владики-патріоти, які не лякатимуться осудження з боку московської ієрархії, що давно втратили християнську совість і цілковито підпорядкувалися атеїстичним органом. Ми розуміємо, що в кожній державі є цивільна влада, і радянську владу визнаємо законною владою. Але, зважаючи на постанову, що Церква відірвана від Держави, просимо державні органи не втручатися в наші сутодуховні справи. Ці зобов'язання щодо держави будемо виконувати совісно, але, користуючися з іншої загально-державної постанови, що ніхто не може ображати почуттів віруючих громадян, просимо цю постанову респектувати в найважливішій справі віруючих — вибору духовних провідників. Віруючі зроблять це самі так, як це було в Україні до поневолення Української Церкви царським урядом. Святіших Патріархів ми повідомили телеграмами. Про дальші наші справи повідомлятимемо своєчасно. Подаємо підписи парафіян, які приєднуються до нашої парафії і до нашої заяви, стаючи визнавцями УАПЦ''.¹⁰⁸

На зачитаний лист до уповноваженого в справах релігії при Львівському облвиконкомі Решетила, зразу після Вогослужіння, було складено понад 1000 підписів вірних. З доповненими підписами, яких було біля 1800, цю заяву з датою 21 серпня 1989 р. передано адресатові.

Одну з трьох літургій 19 серпня 1989 р. відправив в храмі св. Петра і Павла о. Михайлечко, який привітав священників, Церковний комітет і всіх парафіян зі створенням першого в Україні діючого храму УАПЦ.

Під час проголошення відновлення УАПЦ в храмі св. Петра й Павла виступив представник українських католиків Іван Гречко, котрий сказав: „Яко львів'янин тішуся, що Десниця Господня

благословила це наше місто на відродження духа українського у справах церковних. Радію, що саме ця церква Петра й Павла, перших верховних апостолів, і що особа о. Володимира, цього священика ерудита, яких є дуже мало, принаймі в мережах Львова, що біла голова цього священика зважилася на цей подвиг. Ці священики — о. Володимир і о. Йоан, і всі Ви любі мої співвітчизники, парафіяни цієї церкви, свідомі напевно того, що ви вчинили оцей подвижницький акт, цей історичний акт.

Я, як греко-католик, повинен би бути, може, проти цього. Чому на території Західньої України утворюється нова парафія УАПЦ? Але свідомість моя українська так змушує мене думати, що ця церква є українська і ми межі собою, греко-католики й українці, які будуть належати до Української Православної Церкви, дійдемо до того екуменізму скорше, як з чужими народами, які визнають православ'я або католицизм. Над цим працювали великі попередники, великі мужі нашої Церкви, як Петро Могила і такі, як великий Митрополит Андрей і такі, як Патріярх Йосип Сліпий, який вмираючи заповідав нам, греко-католикам, любити і боронити нашу УАПЦ, бо то наша Церква, українська.

Я звертаюся до вас як греко-католик, взаємно себе шануймо, взаємно себе підтримуймо. Ми, греко-католики, будемо Вас підтримувати, щоб, не дай Боже, вороги нашої Церкви і нашого національного єднання не кинули між нас якусь кістку незгоди. Ми є діти одного Бога-Христа, і ми є діти Матері нашої України. Нас не повинні ділити чужі люди й вороги наші на дві частини української нації, які себе будуть жадібно поборювати. Це треба нам віднині узяти собі, як програму наших дій. Хто би нам що нашіптував, чи то правдиво чи неправдиво, відбувся цей акт нинішнього дня, він відбувся. І слава Богу, що ми є учасниками цієї події і що ми дожили до цього світлого дня воскресення нашої Церкви і дякуватимемо Богові, що ми якимсь промислом були учасниками цієї важливої події.¹⁰⁹

Про відновлення УАПЦ повідомлено телеграмами патріярха Деметрія I в Істамбулі і Московського патріярха Пімена, митр. Філарета в Києві та митр. Нікодима у Львові.

У телеграмі Деметрієві I сказано:

„Ваша Святосте,

Підписана група українських священиків Ініціативного Комітету по Відродженню УАПЦ, звертається до Вашої Святости з проханням прийняти їх під свою церковну духовну опіку.

Ми повідомляли Його Святість Московського Патріярха Пімена про свій розрив з Московською Патріярхією.

Змусило нас до такого акту ставлення Патріярхії Московської до нас. Зразу ж по Львівському Соборі возз'єднання з Руською Православною Церквою 1946-ого року Патріярхія ліквідувала

ініціативну групу, яка організувала Собор. Руками найманців у-мертвила її головних членів, забрала документи і не виконала пунктів про возз'єднання. Досі немає у Львові духовних шкіл. Єпископи насилані на наші єпархії, є адміністраторами, які принижують і тероризують священників, стягують гроші, а не дбають про духовні справи та моральний стан духовенства. Більшість єпархій силою русифіковано. Наш український народ відчуває себе невільником великоросів.

Оскільки наша Церква від початку свого існування отримувала благословення від Константинопільського Престола, просимо й тепер прийняти нас під свій духовний провід і приділити до одних із діючих в діаспорі українських ієрархів, який має духовний контакт з Вашою Святістю. Якщо Ваша Святість не відмовить нам своєї опіки, просимо дати відомості на адресу протоієрея Володимира Яреми, який мав нагоду цілувати руку Вашої Святости під час візиту у Львові.

Львів

290014,

вул. Ялівець бічна, 11,

Протоієрей Володимир Ярема^{''110}

У телеграмах до ієрархів РПЦ мовилось:

„Група священників Львівської Єпархії заявляє про свій вихід із підлеглості Московському Патріярхату. Більше не можемо терпіти такого середньовічного закріпачення. Створено в 1946-ому році Ініціативна Група по Возз'єднанню з Російською Православною Церквою була фізично ліквідована, документи викрадені, і всі зусилля возз'єднання зліквідовані. Досі нема у Львові духовних шкіл. Єпископи, призначені з єпархії, не виявляють духовного піклування про паству, а тільки піддають духовенство адміністративному свавілля й теророві. Патріярхія ігнорує існування 50-ти мільйонного українського народу. Нам силою нав'язують церковні книги з російським цивільним шрифтом і правописом, вимагають гроші на реставрацію північно-російських монастирів, тоді як наші монастирі українські стоять у руїнах. Подаровані зарубіжними громадами нашому народу Біблії продаються по 50 і більше карбованців. Ювілей Хрещення Києва святкувався не в Києві, а в Москві, хоча Москва в 988 році, — році прийняття Україною християнства, — навіть ще не існувала.

Ми вирішили шукати самі для себе своїх ієрархів, пастирів, не вовків. Переходимо тимчасово в підлеглість Вселенського Патріярха Демитрія I, про що ми просили Його Священство телеграмою.

Протоієреї Володимир Ярема, Іван Пашула^{''111}

21 серпня 1989 р. священники і три члени церковного комітету

храму св. Петра і Павла у Львові звернулися до заступника уповноваженого в справах релігії при львівському облвиконкомі Савчука з заявою, в якій мовилося, що церковна громада названого храму відмовляється від підлеглости Руській Православній Церкві і приєднується до Ініціативного Комітету для Відродження УАПЦ.

Надії на Екзарха України завели нас у безвихід'', вказується в заяві — „тому ми самі мусимо шукати доріг до визволення''.¹¹²

Заяву підписало біля 2000 осіб з числа духовенства, парафіян, а також вірні з інших парафій Львівської області. Підписи продовжували надходити. Вміжчасі священики і вірні вимагали розмов з офіційними чинниками. На розмови був прийнятий тільки настоятель храму св. Петра й Павла о. Володимир Ярема. Бесіда тривала одну годину. Мова йшла не про УАПЦ, а про автономію Української Церкви. При цьому не було ясно, що уповноважений Савчук розуміє під автономією. О. В. Ярема відстоював відродження знищеної в 30-их роках УАПЦ, а уповноважений Савчук запропонував о. Володимирові опрацювати статут УАПЦ і подати його на розгляд уповноваженого. Підписати документ про прийняття заяви, Савчук відмовився.

У вересні 1989 р. при храмі св. Петра і Павла започатковано систематичні навчання релігії для дітей молодшого й старшого віку. Створено дві групи, кількістю понад 200 дітей, різного віку. Обидві групи вів о. Іван Пашула.

Під час свого перебування у Львові (від 17 серпня до 3 вересня) о. Михайлечко як Голова Ініціативного комітету для відродження УАПЦ зустрівся 1 вересня з віруючими Білорусами з Мінська. Вони звернулися до о. Михайлечка з проханням допомогти їм сформувати Білоруську Автокефальну Православну Церкву та Білоруську Греко-Католицьку Церкву. Отець Михайлечко поділився досвідом роботи Ініціативного Комітету про відродження УАПЦ, розповів білоруським віруючим, як започаткувався і розгортається рух по відновленню національних церков на Україні, зокрема УАПЦ і УКЦ, які були знищені російською імперією, і сталінським режимом. Як була проголошена УАПЦ у храмі св. Петра й Павла у Львові та як формуються парафії у Києві, на Волині, у Харкові, в Одесі та інших місцевостях України. Вирішилося, що надалі білоруські віруючі підтримуватимуть постійний зв'язок з УАПЦ і УКЦ.

8 вересня 1989 р. митр. Мстислав, первоієрарх УАПЦ у США видав Архипастирське послання, в якому призначив „о. протоєрея Богдана Михайлечка своїм духовним відпоручником та адміністратором в Україні з обов'язком, під моїм духовним доглядом, організувати, координувати і здійснювати акції для

відновлення на Україні Української Автокефальної Православної Церкви.”¹¹³

Архипастирське послання митр. Мстислава мало свою вагу й значення, оскільки він говорив від імені всієї УАПЦ закордоном, яка налічує понад 400 тисяч вірних, сконцентрованих головню в США й Канаді. Щодо самого назначення о. Михайлечка своїм адміністратором, то воно, було чинним тільки до появи першоїєрарха УАПЦ на Україні, тобто до виступу арх. Іоанна.

Як повідомило РАТАУ, 4 жовтня 1989 р. в столиці України відкрито духовну семінарію РПЦ на тій частині території Києво-Печерського заповідника, яку в рік 1000-річчя запровадження християнства було передано Руській Православній Церкві. „Новий середній навчальний духовний заклад розрахований на чотирирічний курс навчання. Покищо створено два класи — перший і другий. Передбачено викладання української мови і літератури як окремого предмета. Головна дисципліна — біблійська історія — теж викладатиметься українською мовою.”¹¹⁴ До речі, виступаючи на прес-конференції у Львові в травні 1989 р., Філарет заповів був відкриття семінарії на вересень і наголосив, що мовою викладання буде українська мова. Тим часом, як виглядає, тільки біблійська історія заслужила на привілей „державної мови” . . . Так, чи інакше, йшлося тут про ще один захід, щоб протидіяти поширенню УАПЦ. Ідучи, нібито, назустріч вимогам вірних, в той час, як і пізніше, головню після виходу арх. Іоанна з РПЦ, митр. Філарет обіцявав видавати щораз більше релігійних книжок українською мовою, зокрема молитовники, служебники, Євангелії тощо. Він заявляв також, що він не проти того, щоб священники правили по-українському там, де цього собі бажають вірні. У цьому всьому мала й полягати оця нібито „автономія”, що її ладен був „подарувати” митр. Філарет українським вірним в РПЦ.

13 листопада 1989 р. Радіо Київ — 3 подало, що „ряд храмів міста Львова та області перейшли з юрисдикції підпорядкування Руської православної церкви під Українську православну автокефальну церкву”¹¹⁵ і що в зв’язку з цим митр. Філарет приїжджав до Львова, де зустрічався з громадкістю, а не тільки духовенством, і гостро осудив відновлення УАПЦ. Про це повідомив завідуючий відділом атеїзму Львівського інституту суспільних наук АН УРСР Євген Гринів.

Тимчасом стало широко відомо про вихід єп. Іоанна з РПЦ і очолення ним УАПЦ. 14 листопада 1989 р. цією справою займався Священний синод РПЦ. Згідно з офіційними повідомленнями, „на засіданні Священного синоду . . . про те, що сталося, було сказано такими словами: єпископ Іоанн (в мирі Василь Бондарчук), попередньо звільнений через хворобу від

управління Житомирською єпархією, самовільно відправив Божу літургію в храмі святих апостолів Петра й Павла Львівської єпархії, рукопоклав діякона і вчинив розкол, назвавши його „українською автокефальною апостольською православною церквою греко-католицького обряду“, а себе її „перкоієрархом“.¹¹⁶

Як писав Владімір Разуваєв в журналі „Новое время“, в листопаді 1989 р., „ідея незалежної української православної церкви не нова. 1921-го р. на Україні в умовах церковних заколотів з'явилось кілька розколів“. Але, мовляв, „з другої половини 20-их років заколоти поволі вляглись . . . і православні перебували в лоні Руської православної церкви. І от — поворот до старого“.¹¹⁷ Разуваєв не згадував, однак, про те, як це „церковні заколоти влягались“.

Між іншим, Разуваєв писав, що „після заяви Священного синоду залишається ще далі неясним, чому новопоявленому „первоієрархові“ вдалася його дія з такою легкістю. Українська апостольська церква греко-українського обряду „відірвала“ на свою користь від Московського патріархату вже понад 30 парафій (так, у всякому разі, вважає патріарший екзарх України, митрополит Київський і Галицький). І хоча покищо поширення нової церкви обмежене Львівською областю, то, однак, перспективи подальшого посилення розколу наглядні і тому не можуть не непокоїти ієрархів Руської Православної Церкви. Але глибокого аналізу, причин того, що сталося, покищо не зроблено, і розкол пояснюється тільки одним вибухом націоналізму в західних областях України . . .“¹¹⁸

Разуваєв пов'язує відродження УАПЦ з відродженням і зміцненням УКЦ та вказує на надзвичайно складну і тяжку ситуацію для РПЦ: „В такій атмосфері особливо потрібні гнучкість і виваженість у політиці церкви. Ледве чи слід в царині церковної політики розраховувати на благодійну підтримку влади, а коли її виявиться не досить для збереження статусу-кво, нарікати, що, мовляв, греко-католики порушують закон держави в умовах демократії й гласності і не несуть за це жодної відповідальності . . .“¹¹⁹ На думку Разуваєва, „створюється враження, що на Львівщині, як і в низці інших місць, Московський патріархат виявився не готовим до нових політичних умов. Звідси — слабкість церкви, яка уможливила появу розколу . . .“ Разуваєву йшлося, очевидно, про політичні імплікації „розколу“, і він писав: „замало в країні загострення національних проблем, тепер ще й замаячила примара ворожнечі різних конфесій . . .“¹²⁰

У листопаді 1989 р. Московський патріархат говорив про 30 парафій УАПЦ, а в січні 1990 р. їх було понад 200, з виразною тенденцією дальшого росту. В листопаді 1989 р. вся РПЦ в СРСР

налічувала 9,740 парафій, а з них близько 5,700 на Україні. Ба більше: саме парафії на Україні давали РПЦ понад 70% всіх її прибутків.

200 на 5,700 — не співмірне відношення. Але справа не в самому кількісному співставленні, а передусім у тенденціях і перспективах розвитку. Ясно, що крива УАПЦ прямує вгору, в той час коли крива РПЦ в даному випадку пішла й буде йти далі униз. Суть справи в тому, що відродження УАПЦ є складовою, інтегральною частиною цілого, широкого процесу національного відродження, і в цьому її додаткова сила. Так є тепер, так було в минулому.

Про це, зрештою, писали також деякі радянські автори. Федір Турченко і Олександр Ігнатуша зробили це в журналі „Вітчизна” наприкінці 1989 р. На їх погляд, „нерозв’язаність національного питання, позначилася на сфері державно-церковних відносин, створивши ґрунт для національного руху всередині самої церкви. По суті, це була складова частина українського національного руху, в якому, як відомо, брали участь усі верстви українського суспільства, в тому числі й духовенство. Після Жовтневої революції та прийняття декрету РНК „Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”, коли державний контроль над внутрішньоцерковним життям був ліквідований, цей рух став набувати організаційних форм. Яскравим свідченням цього є історія Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка організаційно постала на території Радянської України 1921 року й проіснувала до 1930-го р. . . .

Ця церква виникла на реальному економічному та соціальному ґрунті. Але на її шляху стала адміністративно-командна система, яка утверджуючись, принципово не визнавала ніякого інакомислення, була нетерпима до будь-яких форм суспільної самодіяльності, зводила всю різноманітність духовного життя людей до безликих, спрощених вульгарно-соціологічних схем. УАПЦ стала однією з перших жертв цієї системи. Своєю загибеллю вона сповістила про широке розгортання кривавих злочинів сталінського режиму на Україні”.¹²¹

Нині той церковний рух відродився і росте, попри подальшу „адміністративно-командну” дійсність з застійного періоду проти нього, бо він є органічною складовою частиною загального національного відродження, яке переросло на поважний політичний фактор. І тому зовсім не випадково Установчий з’їзд Народного Руху України за перебудову схвалив був відповідні постанови в справі УАПЦ, як і УКЦ, що про них була мова раніше. Не добачувати, чи не хотіли бачити цієї нової дійсності, означало не здавати собі справи з фактичного стану речей. А це

може тільки привести до помилкових висновків і заходів, шкідливих для всіх зацікавлених сторін.

В 1989 р. РПЦ на Україні опинилася під двофронтовим тиском — з боку УКЦ і УАПЦ. Опинилася вона, як писав Разуваєв, зовсім неприготованою. Але неприготованою не тільки в сенсі браку „гнучкості й виваженості”, а чогось куди більшого й важливішого. Самої „гнучкості і виваженості” тут не вистачало, бо за посталої ситуації потрібна була повна переорієнтація РПЦ, нова концепція церковної політики, яка мусіла йти по лінії шукання партнерського співжиття в екуменічному дусі, а не конфронтації, з УАПЦ і УКЦ. Тільки на такому шляху можна було оминати ударів, сутичок і духовних та матеріальних шкод. РПЦ повинна була залишити українських вірних українським церквам і залишити собі російських вірних, які не бажали включитися в українські церкви. Для цього, однак, РПЦ мусіла здобутись на відповідний масштабний церковний рівень і передусім відмовитися від дотеперішньої імперіальної шовіністичної політики, яка традиційно виповнювала програмову суть РПЦ. На жаль, РПЦ не була до того готова на переломі 1989/1990 років і ледве чи взагалі будь-коли буде . . .

А життя тимчасом йшло далі. 14 грудня 1989 р. в храмі Петра й Павла у Львові відбувся Собор УАПЦ, на якому були присутні священники і члени церковних брацтв з Львівщини, Тернопільщини, Волині, Дніпропетровська та Києва. Як повідомлялось на Соборі, близько ста парафій з діючими храмами і приблизно така ж кількість церковних громад подали вже заяви на реєстрацію їх як вірних УАПЦ, але з боку влади не було на це жодної позитивної реакції.

3 січня 1990 р. в Києві відбулася демонстрація священників і віруючих УАПЦ, в якій взяло участь біля 200 осіб. Серед них були представники парафій Львівщини, Києва, „Всеукраїнського православного братства”, а також члени Комітетів за легалізацію УАПЦ. Демонстранти пройшли з транспарентом „Ганьба зрадникам українського православ'я” від Печерської Лаври до будинку Ради міністрів УРСР. Вони вимагали реєстрації українських православних громад. Демонстранти вимагали також негайного розв'язання конфлікту між УАПЦ і УКЦ, спровокованого партійно-бюрократичним апаратом.

Кілька днів пізніше, 7 січня 1990 р. в Києві на території Софійського Собору відбувся молебень УАПЦ, в якому взяли участь біля 7 тисяч людей. Вірні держали жовто-блакитні прапори і портрети патріарха Константинопольського Демитрія I та митрополита УАПЦ Мстислава. Богослужіння відправляли священники УАПЦ з Києва і Львова — о. Методій Андрущенко і Юрій Бойко, які виголосили також проповіді. Після

богослужіння зачитано Різдв'яне послання первоієрарха УАПЦ на Україні Іоанна. Свято закінчилося виступом вертепів та відспіванням колядок. „Всеукраїнське православне братство” заповіло, що відтепер в усі великі релігійні свята будуть відправлятися молебні біля собору св. Софії, а після Великодня такі богослужіння проводитимуться регулярно щосуботи.

Того ж дня, 7 січня, перед богослужінням міліція затримала біля Володимирівського Собору активіста Комітету відродження УАПЦ Олександра Ткачука, який роздавав киянам запрошення на службу Божу. На запитання, чого його затримали, міліціонери заявили, що є вказівка екзарха України Філарета забирати всіх, хто агітуватиме за УАПЦ. На вимогу віруючих, Ткачука відпустили, однак, 10 січня його викликали в суд і оштрафували на 50 карбованців.

Різдв'яні відправи УАПЦ відбулися й по інших містах, як, наприклад, в Луцьку, 7 січня, біля Хрестовоздвиженського храму. Присутніх було близько 5 тисяч осіб. Відправляв священник УАПЦ о. Олександр Волиник, співав зведений хор. Було зачитано Різдв'яне послання арх. УАПЦ Іоанна.

У вересні 1989 р. УАПЦ почала видавати свій орган „Наша церква”. До складу „Редакційної групи” увійшли: Будник Микола, Орфенюк Михайло і Ткачук Олександр, що його затримала була міліція 7 січня 1990 р. біля Софійського Собору в Києві. До січня 1990 р. з'явилося три номери „Нашої церкви”.

1. Заява про вихід частини ієрархії та духовенства УКЦ в Україні з підпілля, УПС, Рим, 12.8.87.

2. „Учасникам Віденської конференції держав учасниць нарад безпеки і співпраці в Європі — Звернення вірних УКЦ з 20.1.88”, Повідомлення УПСлужби Париж, Архів Радіо Свобода

3. Dr. Theol. Ivan Dacko, “The Millenium of Chistianity in Kievan Rus’ and the Ukrainian Catholic Church”, the address at the Ukrainian Seminar on 27.5.88 at the School of Slavonic and East European Studies at the University of London

4. Александр Нежный, „Третий разговор”, „Огонек” н. 44, 28.10 — 14.11.1989

5. Там же

6. Там же

7. Там же

8. Mark Beeching, "Soviet Official Discusses Draft Law on Religious Freedom" London, NCA, 25.7.89

9. А. Ипатов, „Вопрос волхвам — Войдет ли он в историю как „святой Константин”?”, „Советская Россия” н. 268, 22.11.89, ст. 6

10. Interview with Russian Othodox Priests, Ukrainian Press Service July-August 1989, Rome, ст. 6

11. W.A., "Filaret beharrt auf Verbot der Unierten", "Frankfurter Allgemeine Zeitung", 28.7.89

12. Werner Adam, "Die Russisch-Orthodoxe Kirche gegen Teilnahme des Papstes an Jubilaeumsfeier, Bewegung unter ukrainischen Katholiken, Metropolit Filaret verzichtet auf Wiederholung alter Vorwuerfe", "Frankfurter Allgemeine Zeitung", 29.10.89

13. Слово Блаженнішого Мирослава — Івана в 40-ліття „Церкви в потребі”, „Вісті з Риму”, листопад 1987, Рим, ст. 6

14. А. Доценко, „Звернення єпископату КПЦ до М. Горбачова з 28.1.89, Телефонна розмова з 4.2.89, Архів Радіо Свобода

15. „Святвечір у Грабівці”, Листок Пресслужби УГСПілки н. 52, 10.1.89

16. Віталій Шевченко, „Телефонна розмова” і „Нетелефонна розмова”, „Український вісник” н. 9-10, жовтень-листопад 1987, Київ-Львів, Передрук Закордонного представництва УГС 1988, ст. 243-249

17. „Людина і світ”, н. 1, 1989, ст. 18-23

18. Giancarlo Zizola, "Uniati nella lotta", "Panorama", 26.11.89, ст. 98-103

19. О. Фомин, „Діалог — Перебудова і свобода совісті: Чи подолано стереотипи?”, „Робітнича газета”, 20.8.89, ст. 3-4

20. „Наводя мосты согласия”, „Правда Украины”, 23.5.89, ст. 4

21. М. Балканов, З. Ковтун, „Благославляючи єднання народів — Розмова з митрополитом Київським і Галицьким Філаретом, екзархом України”, „Сільські вісті”, 17.6.89, ст. 3

22. Там же

23. „Два мнения о событии, которое произошло 43 года назад”, „Московские новости” н. 31, 30.7.89

24. Там же

25. Там же

26. Архів Радіо Свобода

27. „Людина і світ” н. 1/89, ст. 18-23

28. Reuters, 16.5.89

29. “Perestrojka — ein holpriger Gebirgspfad”, Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 21.7.89

30. Олесь Гончар, „Виправдати сподівання . . .”, „Літературна Україна”, 29.6.89

31. Роман Федорів, „Біль і крик моєї землі”, „Культура і життя”, 6.8.89, ст. 2

32. “Appel des Landeskomitees der Katholiken in Bayern”, Muenchen, 29.6.89, NCA Bavarian Catholics Appeal to Soviet Government (FF 078/89)

33. Stuart Parrot, “Christians Call for Thatcher to Support Ukrainian Church”, London, NCA, 19.9.89, (FF088/89) і : S. Parrot, CN 088/89, London, NCA, 19.9.89

34. Stuart Parrot, “British Christians Campaign for Ukrainian Catholics”, NCA, London, 1.11.89

35. Winter /NCA, CN093/89, 23.9.89

36. O. Zwadiuk, “US Official Says Fate of Ukrainian Church May Be Decided Soon”, Washington, NCA, 26.9.89

37. Архів Радіо Свобода

38. Архів Радіо Свобода
39. Архів Радіо Свобода
40. Александр Гуревич, „Молебен во Львовє”, „Московские новости” н. 39, 24.9.89, ст. 2
41. Reuter, Phillip Puella, “Ukrainian Says Church Future Hinges on Pope-Gorbachev Meeting”, Rome, 21.9.89, (FF090 /89)
42. Robertiello/NCA, “Pope Says Reform Needs Ukrainian Church Legalization”, Vatican City, 5.10.89 (i:) AP: “Pope Calls For Immediate Legalization of Ukrainian Church”, 5.10.89
43. Леонид Млечин, „Права чеповека — Осенний вариант”, „Новое время” н. 41/89, ст. 34-36
44. Robertiello/NCA, “Soviet Official Stresses Importance of Pope-Gorbachev Talks”, Klingenthal, France, 18.10.89
45. Reuters, Moscow — London, 1.11.89 CN 110/89
46. Радіо Київ — 3, 16.11.89, 21:00
47. NCA/Ukrainian BD of Radio Liberty, “Cardinal Refuses Report of Ukrainian Church Violence”, 10.11.89
48. ПАТАУ, „Обращение архиереев Украинского экзархата”, „Правда Украины”, 19.11.89, ст.2
49. Там же
50. „Заява Священного Синоду православної церкви”, „Робітнича газета”, 22.12.89, ст. 2
51. ПАТАУ, „Спроба захопити православний храм”, „Сільські вісті”, 23.12.89, ст. 3
52. Там же
53. Там же
54. Charles Robertiello/NCA, “High Level Vatican Meeting on Ukrainian Catholics”, Vatican City, 17.11.89

55. Robertiello/NCA, Rome 7.11.89
56. Reuters, "Adamishin Suggests Soviet State to Recognize Uniate Church", Moscow, 22.11.89 (i:(CND/Reuter/CN 122 (RFE/RL)
57. Robertiello/NCA, "Pope Wants Institutionalized Ties with Kremlin", Vatican City, 28.11.89
58. Robertiello/Special, "Rome Officials Unaware of Ukrainian Church Legalization", Rome, 30.11.89
59. AP, "Soviets Open Way to Legalizing Ukrainian Catholic Church", 1.12.89
60. Александр Гуревич, „Перестройка и религия — Признание прав украинских католиков”, АПН, 1.12.89
61. Reuter, "Head of Ukrainian Catholics Calls For Inter-Church Dialog", Rome, 1.12.89
62. Reuter, "Activist Says Move on Church Registration Insulting", Moscow, 1.12.89
63. Архів Радіо Свобода
64. Дивись також: „З дотриманням законності”, „Вісті з України” н. 50, ст. 6
65. „З дотриманням законності”, „Вісті з України” н. 50, ст. 6
66. „У Комітеті держбезпеки УРСР”, „Радянська Україна”, 6.1.90, ст. 3
67. Robertiello/Special, "Lubachivsky Says He Thinks Pope Will Delay Soviet Visit", 7.12.89 (CN032)
68. ТАСС, „Встреча с религиозными деятелями”, 7.12.89, 19:35
69. Автобіографія католицького українського священика Михайла Гаврилів, 1949-1987, Архів Радіо Свобода
70. "Avvenire", 25.11.89

71. „Интервью Архиепископа Калининградского и Смоленского Кирилла о будущем униатской церкви на Западной Украине”, Центральное телевидение (ЦТ), 14.12.89, „Актуальное интервью”, 21:50

72. Там же

73. AFP, Othodox Church No Longer Opposes Allowing Uniate Church”, 27.12.89 (FF 099/89)

74. Там же

75. „1990-й — Как проживем этот год? Тревоги, надежды, планы, Кирилл . . .”, „Литературная газета”, н. 1/90

76. ТАСС, „Беседа представителей греко-католической церкви с журналистами”, Москва, 3.1.90, 18:30

77. Reuter, “Priests, Congregations Ask to Join Outlawed Ukrainian Church”, Rome, 17.1.90

78. ТАСС „Встреча в Московском Свято-Даниловском монастыре”, 17.1.90, 15:30

79. ТАСС, 17.1.90: Радіо Київ — 3, 18.1.90

80. Charles Robertiello, Special, “Ukrainian Cardinal on Moscow Talks”, Rome, 17.1.90

81. UPI, “Pope meets with Vatican Delegation on Ukrainian Church Talks”, Vatican City, 19.1.90

82. Там же

83. Повідомлення УПАгенства, Варшава-Лондон, 21.1.90

84. Там же

85. Повідомлення УПАгенства, Варшава-Лондон, 25.1.90

86. С. Волнянский, А. Троценко, „Создан Синод Украинской православной церкви”, „Правда Украины”, 10.2.90, стор. 4

87. Там же

88. Там же
89. Інформація Івана Геля, Повідомлення УПАгенства з 13.3.90
90. Радіо Київ — 3, 12.3.90, 01:00
91. Станислав Волнянский и Константин Чавага, „В Комиссии по отношениям между православными и греко-католиками”, ТАСС, 13.3.90 18:56
92. Там же
93. Там же
94. Радіо Київ — 3, 16.3.90, 02:10
95. NCA, “Ukrainian Church”, Rome, 19.3.90, RFE/RL CN099
96. Заява Єпископату Української Греко-католицької Церкви в Україні в справі переговорів Чотиристоронньої комісії про відносини між православними і греко-католиками”, Львів, 19.3.90, Архів автора
97. AP, “Ukrainian Catholic Representative Abondens Talks in USSR”, Rome, 20.3.90
98. Там же
99. Charles Robertiello/NCA, “Vatican-Soviet Ties Considered Historic”, 19.3.90
100. Charles Robertiello, Special, “Moves Reported to Launch Ukrainian Orthodox Church”, Rome, 6.11.89 (RFE/RL FF 054)
101. „Вступне слово Голови Руху Івана Драча на науковій сесії Великої Ради Руху з нагоди об'єднання УНР і ЗУНР”, „Літературна Україна”, 18.1.90, ст. 2
102. „За Українську православну церкву”, Листок Прес-служби УГС н. 68, березень 1989
103. „Заклик . . .”, „Наша віра”, н. 1, вересень 1989, ст. 2

104. Григорій Панчук, „Про справу священника РПЦ Богдана Михайличка”, передача Радіо Свобода 16.2.89, Архів Радіо Свобода

105. Там же

106. Резолюція Ради Метрополії УАП Церкви в США в справі відродження УАПЦ на Україні, 25.2.89, Архів Радіо Свобода

107. Лариса Лохвицька, „Події: весна, літо 1989 року”, „Наша віра” н. 1, вересень, ст. 2

108. Архів Радіо Свобода

109. „Слово Івана Гречка”, Повідомлення УЦІС, 5.9.89

110. Архів Радіо Свобода

111. Там же

112. Там же

113. „Архипастирське послання”, Повідомлення УЦІС, 10.9.89

114. РАТАУ, „Відкриття духовної семінарії в Києві”, „Літературна Україна”, Н. 42, 19.10.89, ст. 2

115. Радіо Київ — 3, 13.11.89, 21:00

116. Владимир Разуваев, „Взгляд обозрителя — „Иной алтарь воодрузив”, „Новое время” н. 48/89

117. Там же

118. Там же

119. Там же

120. Там же

121. Федір Турченко, Олександр Ігнатуша, „Українська Автокефальна”, „Вітчизна” н. 12/89, ст. 166-175

ВИБОРИ

Вибори 1989 і 1990 рр. слід розглядати в контексті загального національного відродження нашого народу, незалежно від того, що перевага у цих виборах режимних, консервативних елементів, (зумовлена передусім політикою Щербицького й Івашка), певною мірою, дала не повний і викривлений образ суспільної динаміки. Тим самим вибори не зовсім точно виявили фактичний її стан, тим більше, що під час них режим вдавався постійно до надуживань і порушень виборчого права та прямих і закамуюфльованих махінацій і фальсифікацій, де це йому було можливе. Однак, попри це, вибори на 3'їзд народних депутатів СРСР 26 березня 1989 р. (із повторним туром 14 травня) і до Верховної Ради УРСР та інших місцевих рад 4 березня 1990 р. і також повторним туром 18 березня) — залишаються важливими функціональними показниками стану й сили українського політикуму, передусім національної самосвідомості українства. І то як у загальному, так і в територіальному відношенні. Зокрема вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад дуже виразно показали потужнішу свідомість та більшу громадянську активність Західної України в порівнянні з іншими областями. Це виявилось головню у великій кількості депутатів, які пройшли з Демократичного блоку, перебігу самої виборчої кампанії тощо. З цього погляду слід розглядати вибори принаймі в кількох аспектах, а саме:

а) на тлі загального суспільно-політичного становища на Україні;

б) виборчої політики режиму;

в) перебігу виборів;

г) результатів виборів і пов'язаних з ними висновків.

Та насамперед — трохи статистики. 3'їзд народних депутатів СРСР складається з 2250 членів, з яких 750 призначила партія та контрольовані нею „громадські організації” — Комсомол, профспілки, об'єднання жінок, організації державних працівників, об'єднання ветеранів війни й праці тощо. Решта — 1500 — були до вибору в 750 загально-територіальних і 750 національних територіальних виборчих округах.

384 виборчі округи мали тільки одного кандидата, 953 мали по 2 кандидати, 163 — по 3 і більше (в одному випадку було 12 кандидатів, а це був рекорд!).

Участь населення в голосуванні становила 89.8%. В окремих республіках вона була різна: найвища в Азербайджані — 98.5%, найнижча в Литві — 82.5%. У нас, на Україні — 93.4%. Серед обраних депутатів 87.6% члени партії.

На Україну припало 261 народних депутатів СРСР. Згідно з

„Голосом”¹, вони так розподілялися за своїм соціальним складом:

Соціальна група	всього	по округах	від організацій
1. Державний і партійний та комсомольський апарат	58	50	8
2. Робітники	34	25	9
3. Інженерно-технічні працівники, лікарі, учителі	33	23	10
4. Голови й головні спеціалісти колгоспів і радгоспів	32	15	17
5. Селяни	30	22	8
6. Директори підприємств, командуючі округами, академіки	19	12	7
7. Діячі мистецтва, журналісти	15	9	6
8. Наукові працівники	14	12	2
9. Керівники суспільних організацій на рівні області й нижче	10	0	10
10. Офіцери й курсанти	7	6	1
11. Партійні, профспілкові та комсомольські працівники на виробництві	5	2	3
12. Інші	4	0	4

Прикладаючи „соціальний склад” до громадянсько-політичного, можна рахувати, що представники груп 1, 4, 9 і 11 є людьми режиму, то завжди, чи переважно, оглядатимуться на начальство. Тобто 124 делегати (49%) треба вважати депутатами „партії і уряду”. Цей момент був зокрема сильно виявлений в самій столиці України, де тільки 7 депутатів було із виборчих округів, а 20 від громадських організацій, на всіх 42-х киян — учасників 3’їзду народних депутатів СРСР.

На Україні програли вибори тільки 4 перші секретарі обкому: Іван Ляхов (Ворошиловградська область), Генріх Бандровський (Закарпатська), Яків Погребняк (Львівська — одержав тільки 12% голосів) і Леонід Палажченко (Чернігівська). По всьому СРСР біля 40 перших секретарів обкому програли вибори.

Але це, так би мовити, тільки один бік медалі. Бо водночас стала народними депутатами низка поступових громадських

діячів, такі як Ю. Щербак, В. Яворівський, В. Черняк, С. Конєв, Т. Вакарчук, Р. Братунь, Р. Гром'як, Ю. Донченко, В. Гришук, Алла Ярошинська, С. Рябченко, О. Гончар, Ю. Сорочик та інші. До них слід ще додати Д. Павличка, що його обрано 17 жовтня 1989 р. в Калуші, на місце Ю. Матвєєва. Іван Драч не пройшов тільки тому, що був другим після популярного лікаря Миколи Амосова, відомого з своїх антирежимних поглядів.

У деяких випадках діяв „Єльцинський синдром”, за яким більше голосів отримував той кандидат, якого більше і гостріше критикувала влада. До речі, на Україні, Алла Ярошинська з Житомира побила навіть Єльцинський „рекорд”: в той час, коли за Єльціна голосувало 89.4% виборців, за Ярошинську було — 90.4%!

У Києві програв мер міста Валентин Згурський (проти нього голосували 143,869 голосів, а за — тільки 108) і перший секретар Київського міськкому Костянтин Масик (проти 963,994 голосів, за 569,738). В. Щербицького „обрано” в Дніпропетровську „з тяжкою бідою”. Дехто твердить, що тільки завдяки махінаціям, йому вдалося пройти в депутати, причому 63 тисячі виборців (на всіх 240 тисяч), викреслили його прізвище. В. Івашко — пройшов по партійній квоті.

Під час 3'їзду народних депутатів в Москві поступові делегати з України оформили себе у Республіканський клуб, який на початку охоплював 45-50 осіб.

Початків Республіканського депутатського клубу треба шукати властиво у Київському депутатському клубі, який почав працювати ще в травні 1989 р. Найактивнішими його членами були М. Амосов, В. Гришук, В. Рябченко, В. Черняк, Ю. Щербак, В. Яворівський і кандидати в депутати Д. Гродзінський, В. Іванін, І. Салій.

У липні 1988 р. республіканський депутатський клуб заходився видавати свій орган „Голос”, українською і російською мовами. До складу редакції входили: В. Яворівський (головний редактор), В. Гришук, В. Черняк, Ю. Щербак, А. Жилко-Титаренко, В. Солопенко.

Члени Республіканського клубу входять водночас до неформальної Міжрегіональної депутатської групи (МДГ), яку очолював Андрій Сахаров, Борис Єльцин, Юрій Афанасьєв, Гавриїл Попов, Віктор Палм (єстонець). Група налічує від 350 до 400 депутатів з усього Радянського Союзу.

Республіканський депутатський клуб брав дуже активну участь у підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад і зокрема в боротьбі за альтернативний виборчий закон. 12 серпня 1989 р. Клуб відбув своє чергове засідання в Київському політехнічному інституті, на якому, серед іншого,

ухвалено постанову про створення Комісії у справі підготовки альтернативного проекту Закону про вибори у складі: А. Назаренко, Ю. Сорочик, В. Черняк, В. Яворівський, О. Коцюба, В. Крюков, М. Малишко. Як мовилось у „Резолюції” Республіканського депутатського клубу, члени його вважали, що „проект Закону про вибори, запропонований Президією Верховної Ради УРСР (і оприлюднений 8 серпня 1989 р.), антидемократичний, що дозволяє партійно-державному апарату вирішальним чином впливати на склад Рад”.² Найбільш заперечуваною точкою офіційного проекту Закону про вибори була стаття про квоту для партії та контрольованих нею „громадських організацій”, яка мала гарантувати компартії 150 місць на усіх 600 у Верховній Раді УРСР, як тоді ще стояло в проекті.

У серпні 1989 р. Клуб вислав також „Відкритого листа народних депутатів СРСР від України до депутатів Верховної Ради Української РСР”, в якому закликав своїх колег докласти належних зусиль для демократизації виборчої системи і зокрема до зміни проекту Закону про вибори. Зі свого боку, члени Клубу висунули такі принципові вимоги до майбутнього виборчого Закону:

„1. Одна людина — один голос, без представництва громадських організацій;

2. Прямі пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР;

3. Прямі вибори президента республіки;

4. Вибори на альтернативній основі (більше число кандидатів, ніж місць);

5. Недопущенність впливу виборчих комісій на формування депутатського корпусу.”³

Лист закінчувався закликом: „Пам’ятайте про величезну історичну відповідальність, яка лягає на вас, обранців республіканського парламенту.”

Підписали листа: Ю. Кольцов, Е. Тихоненков, Б. Сушко, Р. Братунь, Р. Федорів, Ю. Сорочик, І. Вакарчук, М. Тернюк, В. Захаров, В. Іванов, Л. Сухов, А. Саунін, В. Зверев, Ю. Бурих, В. Зубанов, В. Чернак, В. Карасьов, В. Гончаров, О. Бойко, Ю. Донченко, Д. Лісничий, Є. Євтушенко, Е. Козін, В. Яворівський, Л. Сандуляк, В. Гришук, А. Назаренко, С. Конєв, Я. Безбах, А. Ярошинська, М. Козирєв, В. Челишев, С. Батраченко, М. Куценко, Ю. Цавро, Д. Смирнов, Т. Сидорчук, С. Рябченко.

Реакція на „Відкритого листа” прийшла дуже швидко. Вже наприкінці серпня 1989 р. „Радянська Україна” опублікувала відповідь „групи народних депутатів СРСР і депутатів Верховної Ради Української РСР” у „Відкритому листі до Міжрегіональної групи народних депутатів СРСР від України”. Після вступної

заяви про те, що „депутати Верховної Ради УРСР, повністю усвідомлюючи відповідальність, яка на них лягає, зроблять все залежне від них для прийняття закону, що виражає інтереси народу і відповідає перебудові”,⁴ вони перейшли в атаку. Передовсім вони виступили проти катероричності вимог до проекту Закону та проти „нагнітання напруженості” і спроб „підмінити розум емоціями”. . . Як далі сказано у листі: „зовсім дивним і неприйнятним є те, що члени міжрегіональної депутатської групи, як свідчить у інтерв'ю „Ленінській молоді” народний депутат СРСР Ю. Сорочик, ставлять ультимативну вимогу: „якщо відповідними органами влади не буде ухвалюватись альтернативний проект, — закликати до бойкоту виборів, включаючи і страйки”. Причому, вже навіть називається день всереспубліканського мітингу — 2 вересня, хоч сам альтернативний проект маєте намір подати до 1 вересня”.⁵ На думку авторів „Листа” „це вже набагато серйозніше, ніж просто емоції чи навіть амбіції”, бо „У час, коли республіка, як і вся країна, намагається вирішити такі складні соціальні та економічні проблеми, заклик до страйків є безпідставним, не тільки неприпустимим, але і вкрай небезпечним з політичної точки зору. Тим більш з боку народних депутатів СРСР. Ми вже були свідками того, до чого призводить поспішність у розробці та прийнятті таких важливих документів, як закон про вибори, на прикладі Естонської РСР. Тож давайте будемо більш відповідальними за свої слова і дії, більш розсудливими і обачними, як і належить справжнім політичним діячам. Що ж стосується проекту Закону про вибори, то ми з свого боку пропонуємо вам звернутись до широкого діалогу з цих питань. Ми готові зустрітись з народними депутатами СРСР від України і обговорити всі проблеми, пов'язані з наступними виборами до республіканської та місцевих Рад. Ми всі в цьому глибоко зацікавлені. При цьому слід враховувати, що остаточне затвердження закону діючою Конституцією УРСР покладено на депутатів Верховної Ради республіки”.⁶

Листа підписали: Бачинський Д. Г., Гуренко С. І., Захаренко О. А., Каліш В. М., Карпенко С. Ю., Малюта О. Л., Хорольська Н. І., Чайка К. Ф., Шибик М. О.; депутати Верховної Ради Української РСР: Атрошенко Т. І., Барг Р. Л., Бахтін Ю. Г., Васильєв О. Ф., Гуртовий В. М., Довгаль В. М., Дмитрієв Г. І., Зноба В. І., Кирилова С. К., Костенко В. І., Кравчук Л. М., Кузнецов В. В., Лада Г. Я., Лукінов І. І., Мазуркова М. І., Платоненко Г. П., Пилипенко В. В., Примачок Ю. Л., Сазанська Р. І., Скопенко В. В., Соболь М. О., Сухорук П. М., Татарська Н. Ф., Титаренко Є. І., Уйварі Е. П., Чумаченко М. Г.

1 вересня 1989 р. РДК проголосив свій Альтернативний

проект Закону про вибори і у вересні 1989 р. Комсомол України, якому приділено було 20 місць у Верховній Раді УРСР, відмовився від своєї квоти (так само зробив Комсомол Білорусії, якому належало 8 місць у Верховній Раді БРСР). Це саме зробила низка парторганізацій України. 25 жовтня 1989 р. Верховна Рада СРСР усунула з проекту Закону про вибори квоту для партії та її додатків („громадських організацій”), причому за усунення було 254 голоси, проти — 85 і 36 утрималися. Три дні пізніше (28 жовтня) Верховна Рада УРСР також усунула статтю про квоту і остаточно визначила день виборів на 4 березня 1990 р. Це була одна із найважливіших передвиборчих перемог, що її виграли громадськість і Республіканський депутатський клуб у виборах.

У листопаді 1989 р. постав Демократичний блок в якому об'єдналися для виборів 43 організації та групи, в тому числі Народний Рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, „Меморіал”, „Зелений світ”, Українська Гельсінкська Спілка, Українська національно-демократична ліга, Товариство Лева, Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка та інші неформальні організації. 18 листопада 1989 р. в Києві у приміщенні профкому студентів КПІ відбулася нарада представників демократичних об'єднань, на якій схвалено Виборчий маніфест Демократичного блоку України. З'ясувавши кризове становище України, автори Маніфесту заявили, що демократичний блок виступатиме за:

- „— реальний політичний і економічний суверенітет України;
- політичний плюралізм, багатопартійну систему, за скасування ст. 6 Конституції УРСР, яка забезпечує привілейоване становище КПСР; (Тимчасом скасовано 6-у статтю — примітка А. К.)

- створення економічної системи України на засадах різноманітності рівноправних форм власності: державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної, змішаної;

- прийняття нової Конституції України, створеної у відповідності до міжнародних угод про права і свободи людини;

- національне відродження українського народу, за вільний розвиток культур і мов національних меншин України;

- реальну свободу віросповідання, за легалізацію Української греко-католицької Церкви та Української автокефальної православної Церкви.”⁷

Всі ці постулати, плюс вимоги охорони навколишнього середовища та обмеження ядерно-енергетичних і хімічних побудов на Україні, творили основну суть виборчих програм кандидатів Демократичного блоку, які їх, звичайно, доповнювали ще своїми специфічними домаганнями, які виходили з місцевих обставин

чи з окремих власних міркувань кандидатів. Так, наприклад, Ростислав Братунь порушив окремо питання про відбудову Львова, як „міста історії та культури”, повернення Народних домів в Галичині громадськості, відтворення у них осередків національно-культурного життя тощо. Знову ж Вячеслав Чорновіл включив у свою програму пункт про федеративний устрій України, якої дехто зовсім не поділяв, або ставився до неї неутрально. Але всі вони зосереджувалися переважно на досягненні державного суверенітету для України, закону про власність, дійсного державного статусу для української мови, свободи віровизнань тощо. З цього погляду, добрим зразком такої виборчої промови була програма Вячеслава Чорновола, яку він охопив у 12 пунктах про закони, за винятком 2-го пункту про федеративний устрій України, що про неї ми саме згадали. Свою програму Чорновіл, до речі, назвав „програмою-мінімумом національного порятунку”, яка базувалася в основному на Декларації принципів Української Гельсінкської Спілки. Від неї, зрештою, він й кандидував. Тому нічого дивного, що його 12 пунктів — це, властиво, взяті з Декларації основні законопроекти, а саме: „1. Закон про державний суверенітет України, який встановлює пріоритет республіканського законодавства щодо союзного (союзні закони мають силу на території Республіки тільки у разі ратифікації їх вищим органом державної влади України); проголошує землю, її надра, води та інші природні ресурси України її національним багатством і неподільною власністю;

2. Закон про державний устрій України, який проголошує її федеративною республікою, що складається із двадцяти федеральних земель, які мають широке самоврядування політичне, соціально-економічне, культурне. Найвищий законодавчий орган Республіки — двопалатна Центральна Рада України. Голова Центральної Ради обирається прямими виборами всіх громадян України;

3. Закон про економічну самостійність України та про регіональний (земельний) госпрозрахунок. Цей закон виводить економіку України з відання як всесоюзних, так і республіканських міністерств (вони перетворюються в госпрозрахункові координаційні комітети), відновлює на реальному ґрунті ради народного господарства земель (раднаргоспи), що створюються місцевими земельними парламентами (земельними радами); тільки їм підкоряються і здійснюють керівництво господарством економічними, а не адміністративними методами — із врахуванням екологічних, демографічних, сировинних та інших характеристик регіонів;

4. Закон про власність, який проголошує рівноправність і

вільну ринкову конкуренцію приватної, кооперативної, акціонерної, муніципальної, земельної, республіканської власності на знаряддя і засоби виробництва, дозволяє для всіх видів власності найману працю (в певних рамках), встановлює гарантії проти концентрації виробництва;

5. Закон про землю і землекористування, який встановлює однакові, диференційовані тільки за якістю та місцезнаходженням земель норми оподаткування за користування землею для всіх державних, кооперативних, приватних та ін. підприємств, установ, закладів, форм; щодо сільськогосподарського виробництва закон проголошує розпуск колгоспів та радгоспів і організацію на їх базі за добровільним вибором виробників незалежних від державних органів сільськогосподарських кооперативів різного типу або приватних ферм із закріпленою в довічне користування землею і обов'язковим державним страхуванням та достатнім кредитуванням на час становлення господарств. Закон встановлює стислі терміни переходу від обов'язкових поставок державі с/г продукції до твердого грошового податку за землекористування і до реалізації всієї виробленої продукції через ринок як запоруки швидшого вирішення продовольчої проблеми;

6. Закон про захист українського довкілля, який встановлює терміни поступної ліквідації атомної енергетики в Україні (до 2000 року), перепрофілювання української економіки із закриттям енергомістких і екологічно небезпечних виробництв, вводить ефективний контроль і сувору відповідальність за екологічні злочини, виділяє кошти на відновні екологічні заходи;

7. Закон про громадянство України, який визначає передумови надання такого громадянства: певний термін проживання в Україні, знання і визнання Конституції та державної мови Республіки;

8. Закон про статус української мови як єдиної державної в межах Республіки, який встановлює поетапне введення української мови в усі сфери життя Республіки з перенавчанням та мовною атестацією адміністративного, господарчого та культурно-освітнього персоналу. Федеративний устрій України дасть можливість урядам таких найбільш етнічно неоднорідних земель, як Донбас чи Крим, при визнанні української мови єдиною державною в республіканському масштабі, вводити на тривалий період дво — чи й тримовність у своїх федеральних землях;

9. Закон про національні меншості України, що гарантує неукраїнським меншостям Республіки (росіяни, євреї, поляки, білоруси та ін.) культурно-національну автономію, а у випадках суцільного замешкання (угорці, греки, румуни та ін.)

адміністративно-національну автономію (національні сільради, повіти та ін.). Окремий пункт Закону проголошує організоване повернення (при матеріальному та іншому сприянні держави) репресованого кримсько-татарського народу в місця колишнього проживання в Криму і утворення в складі України Кримської автономної республіки, у якій із таких основних національностей корінному народові для відновлення його державности будуть надані певні пріоритети (щодо мови, участі в керівних органах та ін.);

10. Закон про вибори, який гарантував би дійсно загальне, рівне й пряме виборче право (ліквідація окремого представництва т. зв. громадських організацій; прямі вибори Центральної Ради, без зайвої проміжної інстанції; прямі вибори Голови Центральної Ради і голів земельних Рад; реєстрація кандидатом в депутати кожного, за кого зібрана встановлена Законом кількість підписів виборців; ефективний народний контроль за ходом і результатами виборів);

11. Закон про громадські організації, який передбачає анулювання дискримінаційної статті Конституції про керівну роль компартії, проголошує рівні можливості, в тому числі матеріальні, участі в політичному житті для всіх партій, незалежних профспілок та інших громадських організацій, без огляду на їх ідеологічну плятформу (крім тих, що закликають до насильства);

12. Закон про вірування, який відновлює легальний статус заборонених в роки тоталітаризму Української Автокефальної Православної Церкви та Української Католицької (центром першої знову став Софійський собор у Києві, другої Святоюрський собор у Львові), проголошує повне невтручання у релігійні справи, право релігійної агітації, вільне існування всіх вірувань — на бажання релігійних громад''.⁸

Згідно з Чорноволом, прийняття і запровадження цих 12 законів створило б справжню базу для відновлення суверенітету України, і після цього мали б прийти закони „другого ряду”: „наприклад, про робітниче самоврядування на державних підприємствах; про національну символіку; новий закон про вибори, мітинги і демонстрації; про недоторканість особи; про розпуск КГБ як політичної поліції; про оголошення злочинцями проти людства організаторів і виконавців репресій в брежнєвські роки та незастосування до них терміну давности тощо''.⁹

А далі, на черзі: опрацювання нової Конституції України та нового союзного договору, який „утверджуватиме договірний характер взаємин між республіками, гарантуватиме найширший суверенітет кожної з них, чітко окреслюватиме вузькі межі компетенції союзних органів''.¹⁰

У серпні 1989 р. Богдан Горинь заявив: „Вважаю, що на першому етапі український парламент в числі першочергових завдань повинен схвалити закон про реальний суверенітет республіки як держави, яка самостійно вирішуватиме свої зовнішні і внутрішні проблеми. У зовнішніх стосунках важливим є укладення договорів з іншими країнами, підтримування з ними взаємовигідних економічних, політичних і культурних зв'язків, обмін посольствами.

Щодо внутрішніх проблем, то, відстоюючи суверенітет України, новий парламент повинен ухвалити закон про економічну самостійність України, національну банкову систему. Всі питання, які впливають із реального суверенітету республіки, тісно між собою пов'язані, а тому в перспективі неминучим постане ще одне питання — про випуск національної валюти українських грошей, досвід у створенні обігу яких, мала вже УНР. Головне, щоб усі ці процеси протікали плановірно, еволюційно, без конфронтацій і гострих зіткнень, при постійному діалозі і порозумінні з різними представниками суспільства, і різними його політичними силами, при постійних контактах із громадськими, політичними і урядовими силами інших республік.

Вважаю, що аналогічні еволюційні процеси, які неминуче настануть в усіх республіках, поступово приведуть до нової децентралізації СРСР як антидемократичної імперської структури, сприятимуть поступовому розпаду імперії і утворенню нових структур — суверенних республік”.¹¹

У всіх виборчих програмах кандидатів Демократичного блоку переважали два основні елементи: реальний суверенітет України і досягнення його еволюційними заходами й методами. Слід також підкреслити, що вимога політичної й економічної суверенності стояла дуже часто також у програмах кандидатів партійного апарату, тільки, очевидно, їхнє розуміння суверенності було іншим, ніж кандидатів з Демократичного блоку. Навіть у зверненні ЦК КПУ „До всіх виборців Радянської України” мовилось що „На шляхах перебудови ми досягнемо економічної, самостійності, державного суверенітету нашої республіки, удосконалимо радянську федерацію і наповнимо її новим демократичним змістом”.¹² Яким мав би бути цей „демократичний зміст”, не важко було здогадатися, коли після запиту „хто і що загрожує сьогодні перебудові”, була відповідь: „З одного боку, це сили, які, прикриваючись гаслами перебудови і спекулюючи на її труднощах, прагнуть дестабілізувати обстановку, використати вибори у своїх вузькоєгоїстичних цілях, зіштовхнути людей на шлях політичних авантур.

Для досягнення своєї мети вони вдаються до брехні, низьких наклепів, нереальних обіцянок. Найбільш екстремістські

елементи не зупиняються навіть перед розпалюванням національної ворожнечі, а то й перед лозунгами братовбивчої „громадянської війни”.¹³

До них додано, згідно з лінією партійного керівництва в Москві, ще й таке: „З іншого боку, є й такі хто не в змозі подолати консервативні настрої і прагне повернути суспільство на старий шлях. Цей шлях веде в глухий кут історії”.¹⁴ Щодо цього останнього, то, очевидно, ні в кого так чи інакше не могло бути сумніву.

Суспільно-політичне тло напередодні виборів народних депутатів СРСР було певною мірою відмінне від ситуації напередодні виборів до Верховної Ради та місцевих рад УРСР. На переломі 1988/89 рр. відчувалися ще дуже міцно, а у всякому разі сильніше, ніж на переломі 1989/90 рр., тверді, застійні лещата партійного апарату. Це й відбилосся відповідно на виборах. Зрештою, вибори 26 березня 1989 року були першими порівняно вільнішими виборами, до яких громадянство йшло без попереднього досвіду.

Виборчі комісії, призначені фактично партійним апаратом, повністю контролювали висування кандидатів в депутати, точніше через окружні виборчі комісії, партія контролювала весь процес найменування кандидатів. Наскільки ефективною була ця „виборча механіка”, свідчив факт „провалення” Івана Драча у Львові, де його підтримувало понад 20 виборчих колективів. З важкими труднощами вдалося пройти крізь сито окружних комісій поодиноким кандидатам, таким, як, наприклад, Алла Ярошинська. До речі, з її балотуванням пов’язана ціла епопея масових переслідувань тих, хто проявив громадську мужність при відстоюванні кандидатури Алли Ярошинської. У квітні 1989 р. відбулися судові процеси над довіреними особами кандидатки Ярошевської, а крім того багато з її активних помічників звільнено з роботи, під претекстом „скорочення кадрів”. Так, за організацію мітингів на підтримку Алли Ярошинської було притягнуто до судової відповідальності Цугоняка Олександра — старшого інженера Житомирського філіалу Київського політехнічного інституту, заступника секретаря партбюро Житомирського філіалу; Мошковського Анатолія, члена КПРС з вищою освітою, радіомеханіка управління внутрішніх справ облвиконкому; Куника Сергія — робітника заводу приладів-автоматів, голову цехового комітету профспілки; Зайка Якова — члена КПРС з вищою партійною освітою, члена Спілки журналістів СРСР і редактора агентства друку „Новини Житомирщини”, а також — Матюшенка Григорія, Пекарського Гавриїла та багатьох інших. Звільнено з роботи одного з активістів передвиборних подій у Житомирі — Zubovenka

Анатолія, а іншому активістові — Анатолієві Михлевському було заявлено, що його звільнять з праці у травні. Переслідували — Мельничука Віталія, кандидата економічних наук, вченого секретаря ради Житомирської філії Київського політехнічного інституту, члена бюро секції молодих економістів Українського республіканського правління Всесоюзного економічного товариства; Борецького Леоніда, члена профспілкового комітету й заступника голови ради трудового колективу об'єднання „Промавтоматика”; Конобаса Олександра — завідуючого лабораторією виробничого об'єднання „електровимірювач”; Васильчука Святослава, редактора житомирського відділу науково-інформаційного центру укрінформ агропром; Петрівного Олександра, кандидата технічних наук, полковника, доцента, старшого викладача Житомирського вищого училища радіоелектроніки й проти-повітряної оборони; Кузнєцова Валерія, завідуючого юридичною консультацією.¹⁵ Звісно, проведення виборчих зборів комісіями відбувалося недемократично. Неофіційним кандидатам ставили, як правило, заздалегідь підготовані провокаційні питання. Слово для дискусії надавали виключно вибраним особам. У Чернівцях, наприклад, обрано було 3-ох кандидатів, двоє з яких — Візнюк і Пеньковська — практично були невідомі чернівчанам. Не можна було сказати, що й третій кандидат — Леонід Кравчук — був їм відомим. Це й привело було до протесту УГС та інших неформальних організацій та громадськості. Але виборчі комісії робили й далі своє. . .

Бували й такі випадки, як у Бердичеві Житомирської області, де балотувався перший секретар Житомирського обкому Василь Кавун. Тут відбулися два масових мітинги, на яких люди протестували проти нього і проти того, що виборча комісія не залишила жодного кандидата, крім Кавуна. Одним із активних організаторів мітингів був військово службовець, підполковник Володимир Чишовий, який повідомив пізніше про те, що військова частина, де він служить, прийшла на виборчу дільницю строем. А виборча дільниця число 9/190 в Гришківцях, не була обладнана кабінами для проведення справжніх виборів. Після своєї заяви, підполковник був засуджений військовими партзборами і протягом одного дня виключений із партії. Далі, командування послало Володимира Чишового до психо-лікарні у місто Львів. Проте підполковник по дорозі втік і прибув до Москви, де зустрівся з представниками центральної преси і керівними особами з ЦК КПРС. Після повернення йому заявили, що 7-ого квітня 1989-ого року над ним відбудеться суд „офіцерської честі”, за те, мовляв, що він відхилився від маршруту до Львова.

Крім підполковника Чишового, активну участь в мітингах брали також — підполковник Рожковський і підполковник Бехтерман. Останній навіть приїхав до Житомира для участі у житомирських мітингах. Обидва також мали неприємності по службі.

З огляду на такі „випадки”, УГС, зокрема її Львівська філія, рекомендувала від самого початку виборчої кампанії бойкотувати голосування, мотивуючи таку настанову тим, що новий закон про вибори фактично антидемократичний та що він дає партійному апаратові можливість контролювати весь виборчий процес. Як показали результати першого туру голосування 26 березня 1989 р. у Львові, заклик до бойкоту не залишився без наслідків. Наприклад, за першого секретаря Львівського обкому Якова Погребняка голосувало тільки 12% виборців.

Напередодні другого туру 14 травня, Львівська філія УГС застосувала більш індивідуальний підхід. На своєму засіданні 26 квітня 1989 р. Львівська філія УГС схвалила бойкотувати вибори у Ленінському, Шевченківському, Червоноармійському районах міста Львова, а також в Бродівському, Бузькому, Кам'янко-Бузькому, Нестерівському, Радехівському, Сокальському, Дрогобицькому і Самбірському районах та у місті Червоноград. А мешканців Залізничного та Радянського районів УГС закликала прийти на вибори й голосувати по бюлетеню Залізничного виборчого округу за Ростислава Братуня, а бюлетені своїх виборчих округів забрати з собою. Згідно з повідомленням УГС, кількість виборців у Львові, які відмовилися від голосування, досягла близько 30%. За винятком виборчої дільниці, де балотувався Р. Братунь, скрізь застосовано бойкот. Згідно з підрахунком незалежних оглядачів, близько 50 тисяч виборців, які пішли до урн у національно-територіальному окрузі, не голосували, а забрали з собою виборчі бюлетені.

Були випадки бойкоту й поза Львівською областю. Наприклад, село Бубнище Долинського району на Івано-Франківщині зовсім збойкотувало вибори на знак протесту, що їм відмовлено відкрити церкву для українського католицького обряду. Так само вчинили мешканці Церківної Долинського району, з такої самої причини.

У Дніпродзержинську не обрано обох офіційних кандидатів, бо виборці послуhalися заклику бойкотувати вибори, протестуючи проти того, що виборчі комісії відкинули пропозицію місцевої екологічної організації висунути власних кандидатів.

* * *

Крайнє негативну роль відіграли численні виборчі комісії також під час виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. Цього разу помітно було їхню ґрунтовнішу й рафінованішу підготовку для виконання цієї ролі, ніж у попередніх виборах. Вихідною виборчої політики партійного апарату було домогтися якнайширшої дискваліфікації кандидатів неформальних, не зареєстрованих на місцях, опозиційних організацій через „відповідну інтерпретацію” закону про вибори. Це стосувалося передовсім самого НРУ, Асоціації „Зелений світ” та Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка.

Нагадаємо, що, наприклад, НРУ офіційно зареєстровано щойно 9 лютого 1990 р., тобто після того, як вже був виготовлений список кандидатів у депутати Верховної Ради. А в випадку „Зеленого світу” — в лютому 1990 р. тільки в місті Києві не зареєстровано з різних формальних причин понад 100 громадян, що їх висунула організація.

Така практика виборчих комісій довела до того, що 16 лютого 1990 р. на виборах до Верховної Ради УРСР Дмитро Павличко, Юрій Щербак і Володимир Яворівський зняли свої кандидатури „на знак протесту проти численних відмов виборчих комісій у реєстрації представників громадських неурядових організацій, рухів і трудових колективів кандидатам у народні депутати різних рівнів”.¹⁶

Як було сказано у їхньому листі: „Використовуючи недосконалість Закону „Про вибори народних депутатів Української РСР” і Закону про вибори до місцевих Рад народних депутатів в Українській РСР, виборчі комісії різних рівнів схвалили ряд дискримінаційних рішень щодо кандидатів організацій, які ми представляємо, — Української екологічної асоціації „Зелений світ”, Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Народного руху України за перебудову.

Висловлюємо щирю подяку трудовим колективам і організаціям, що висунули наші кандидатури до парламенту України. Сподіваємось, що наш крок буде із зрозумінням зустрінутий тими, хто виявив до нас високе довір’я”.¹⁷

27 лютого 1990 р. радіо „Київ — 3” повідомило, що Юрій Щербак подав особисту заяву до виборчої комісії про зняття своєї кандидатури, але цього ще не зробили Д. Павличко і В. Яворівський. До того ж Яворівський продовжував вести активну передвиборчу агітацію. В цій же передачі сказано було про зняття своєї кандидатури головою Президії Верховної Ради УРСР Валентиною Шевченко, попри це, що, мовляв, „надійшло багато телеграм від жителів тих населених пунктів з проханням змінити рішення”.¹⁸ Шевченко, однак, не змінила свого рішення. З того, що загально відомо, вона сподівалася повного провалу на виборах.

Що ж до Руху та інших неформальних організацій, яким відмовили у реєстрації, то, як вже згадано у вищеподаному листі, їхніх кандидатів висунули численні „трудові колективи й організації”, і всі вони разом творили Демократичний блок. Як писав кореспондент АПН „на виборах 4 березня. . . одна із авторитетних політичних сил — НРУ за перебудову — не могла до кінця використати своїх можливостей. Хоч Установчий з'їзд (Руху) відбувся ще у вересні минулого року, Рада міністрів Республіки зареєструвала цю суспільну організацію тільки в лютому. До цього часу реєстрація кандидатів в народні депутати вже закінчилась і Рух був позбавлений можливості брати участь у їхньому висуванні. І все ж таки — активісти НРУ потрапили в число кандидатів. Їх висунули різні трудові колективи. На відбутому в Києві мітингу „За єдність дії”, тиждень перед виборами, оголошено, що кандидатами в народні депутати Верховної Ради УРСР висунуено 130 членів Руху, і 70 осіб, які поділяють його погляди. Підсумок: 200 кандидатів із усіх 3091 зареєстрованих і тих, що претендують на 450 депутатських мандатів до Верховної Ради Республіки. Всього 200 на 3091 — здавалося б, незначна частина, і все ж таки багато хто вважав, що у цих кандидатів є значні шанси на перемогу”.¹⁹

Вирішальним у цьому був, звісно, помітний зріст суспільної динаміки на Україні, який стався саме завдяки посиленій діяльності неформальних організацій. Нагадаймо хоча б про масові передвиборчі демонстрації і мітинги, як приміром, маніфестацію 2 вересня 1989 р. в Києві, організовану членами Міжрегіональної депутатської групи, НРУ та іншими неформалами. Саме тут гостро опротестовано 25% місць у Верховній Раді УРСР для „громадських організацій” та висунуено альтернативний проект Закону про вибори. Не менш вагомими були й пізніші демонстрації в Києві, Львові та інших містах, які мали величезний вплив на пробудження національної і політичної свідомості серед народних мас.

18 жовтня 1989 р. Львівський страйковий комітет, до складу якого входили представники різних неформальних організацій і громадськості, опублікував два пакети вимог до Президії Верховної Ради УРСР у зв'язку з виборами. Зокрема Комітет вимагав, щоб у схваленому законі про вибори, який має публічно — в пресі і на інших форумах обговорюватись в народі, — були гарантовані такі принципи:

- „1) прямі вибори Верховної Ради УРСР;
- 2) Безумовна гарантія реєстрації всіх висунутих кандидатів і недопустимість втручання в їх програми збоку будь-яких органів,

3) Гласні й демократичні вибори членів виборчих комісій на зборах трудових колективів і зборах виборів за місцем проживання, а формування центральної комісії шляхом делегування представників окружних комісій,

4) Недопустимість участі у виборах республіканської і місцевих рад мешканців інших республік;

5) Дотримання принципу рівноправності при висуненні кандидатів, незалежно від їх політичного, державно-адміністративного чи громадського становища і місця проживання в республіці;

6) Альтернативність виборів;

7) Недопустимість обрання депутатів громадськими організаціями;

8) Гарантії рівноправності у передвиборчій кампанії і контролю за виборами для всіх громадських організацій, незалежно від їх реєстрації;

9) Безперешкодна агітація за чи проти кандидатів, а також за бойкот виборів;

10) Кримінальна відповідальність за порушення закону про вибори.

Якщо ухвалений закон про вибори не відповідатиме викладеним принципам, то Львівський страйковий комітет змушений буде оголосити загальний страйк протесту²⁰.

Коротко: посилення національної динаміки й було тим, що відрізняло ситуацію напередодні виборів 1990 року від ситуації напередодні виборів 1989 року. І це попри те, що партійний апарат, усвідомлюючи собі, що сили національного політикуму постійно зростають, (а власні слабнуть), чинив усе, аби тільки виграти вибори. Тому він і вдавався не лише до масовіших, а подекуди рафінованіших радіо —, телебачення —, і пресової кампаній, а й до широкого й послідовного застосування „гнучких” провокацій та адміністративних протизаходів. Взагалі партійний апарат вдавався до далеко соліднішої, ба навіть подекуди „наукової” підготовки до виборчої кампанії 1990 р.

Прикладом цього може служити „інструкція” Якова Погребняка, першого секретаря Львівського обкому з 18 січня 1990 р., що її розпрацював ідеологічний відділ, точніше його Інститут вивчення, формування та прогнозування громадської думки при Будинку політичної освіти. Ствердивши, що „політична ситуація в області позначається наростанням передвиборчої боротьби”, Погребняк наголошував, „нейтралізація діяльності тих політичних сил, що консолідуються на антирадянській основі, можлива й необхідна, насамперед, в напрямку розвінчання популістичних і відверто авантюристських ідей, що містяться в їх передвиборчих

платформах і програмах''.²¹

У зв'язку з цим дуже важливим є постійне, актуальне „інформування населення з питань, на яких намагаються спекулювати сили опозиції. Так багатьма висловлюється думка про необхідність широкого інформування населення щодо структур ввозу та вивозу продукції Львівських підприємств за межі області. Це не тільки економічне, а й політичне питання, на якому лідери неформальних об'єднань будують концепції політичного суверенітету України''.²² Далі в „інструкції'' мовилось про посилену кампанію опозиції проти партії. В цій кампанії „прослідковується чітка орієнтація. . . на очорнення й обмовлення партапарату, огульну критику партійних платформ. Партійні комітети інформують про активізацію роботи опозиції по збору компрометуючих даних на радянських та партійних працівників, господарських керівників. У деяких містах осередки НРУ, під виглядом боротьби за права людини, відкрито приймають громадян, що невдоволені вирішенням своїх особистих питань органами влади, мають до них претензії, скарги, заяви, компрометуючий матеріал на керівництво. Лідери неформальних об'єднань посилили критику партійних органів, обласних керівників у віддалених районах. Сюди цілеспрямовано й регулярно спрямовуються агітаційні групи зі Львова та інших міст області''.²³

Як сказано далі в інструкції, з якою мали ознайомитися секретарі, завідувачі відділами обкому партії та міськкоми і райкоми партії „для практичного використання в передвиборчій кампанії'', „за цих умов першочергового значення набуде вироблення партійними комітетами нової стратегії передвиборчої боротьби, оперативна зміна тактичних прийомів відповідно до змін обстановки. Соціологічна експертиза, аналіза громадської думки дозволяють сьогодні зробити деякі висновки щодо цього''.²⁴

Які ж ці висновки?

„По-перше, на етапі реєстрації кандидатів принципове значення має питання правильного розподілу кандидатів, особливо партійних і радянських працівників, по виборчих округах. Основним критерієм такого розподілу виступає соціально-демографічна структура населення округів. Враховуючи, що радянських і партійних кандидатів підтримують, насамперед, такі категорії населення, як члени КПРС, службовці та військовослужбовці, росіяни та представники інших неукраїнських національностей, пенсіонери, з аналізу структури населення округу можна зробити висновки про ступінь підтримки того чи іншого кандидата. Необхідно врахувати те, що лідерів неформальних об'єднань підтримують

молоді робітники великих підприємств, українці.

По-друге, за результатами соціологічного дослідження на вибір людей в значній мірі вплине знання кандидатами проблем району, округу, де він висувається, наявність конструктивної програми вирішення цих проблем. Тому на користь кандидата, безумовно, зіграє уважний розгляд ним вже до виборів кількох проблем благоустрою, ремонту доріг та ін. по даному округу.

По-третє. Враховуючи велику підтримку виборцями таких громадських організацій як НРУ, ТУМ ім Т. Шевченка, кандидатам від КПРС бажано було б найближчим часом вступити до цих організацій, заручитися їх підтримкою.

По-четверте. Спираючись на досвід минулих виборів та аналізу громадської думки, важливо забезпечити уважний добір і навчання інформаторів, що будуть розносити по квартирах запрошення на вибори, а також листівки та звернення кандидатів. Як показує аналіза, думка інформаторів вплинула на рішення 19% виборців.

По-п'яте. Особливої уваги кандидатів потребує соціальна група пенсіонерів, яких в області 40% від загальної кількості виборців. Громадська думка свідчить про доцільність зустрічей з пенсіонерами за місцем проживання, відвідування багатодітних сімей — інвалідів. Крім того, проведена соціологічна експертиза передвиборчої ситуації свідчить про те, що перемогу на виборах отримає той кандидат, який:

- зуміє провести більше зустрічей з виборцями;
- зможе опублікувати цікавіший матеріал в місцевій, республіканській пресі;
- виступить по радіо чи телебаченні, заздалегідь попередивши своїх виборців;
- зуміє створити собі політичний імідж радикальними виступами на мітингах дохідливою, конкретно і реальною передвиборчою програмою для жителів району;
- заслужить симпатії виборців особистими якостями''.²⁴

Цього рода „макіавеллівські” інструкції не залишалися, очевидно, без практичних наслідків, і реєстр порушень і надуживань Закону про вибори і виборів у цілому — довжелезний. Вистачить, однак, обмежитися поодинокими прикладами, які вповні віддають образ цілості.

У Києві, у низці виборчих дільниць головуючі не допускали спостерігачів та довірених осіб кандидатів до виборчих дільниць, не дозволяли бути присутніми при підрахунках голосів. Наприклад, в Києві в інституті хірургії імені Шелімова (8-ий виборчий округ), виборча дільниця 55-7/55, не допускали їх на дільницю, мотивуючи це тим, що, мовляв, посвідчення не узгоджено з головою районної комісії. До речі, в законі про

вибори такої вимоги немає. Узгодження слід було зробити тільки з представниками комісій цих дільниць, що вони й зробили. Таке саме порушення мало місце в Індустріальному виборчому окрузі н. 8, виборча дільниця 61/61.

У виборчій дільниці 2/2, 165 виборчого округу (до міської ради) незалежним спостерігачам відмовлено у інформації про те, хто проголосував до дня виборів. Знову ж у 20-ому окрузі (виборча дільниця 9/24 — Харківський район) — голова комісії відмовився подати кількість бюлетенів та кількість тих, хто проголосував. Те саме було у виборчій дільниці 18 — 52 (14 округ).

У виборчому окрузі но. 2, виборча дільниця 27/53 запломбовані ще вчора 4 березня скриньки знову відкрито і запломбовано наново. Також багато скриньок, в яких зберігалися заповнені бюлетені тих, хто голосував ще до виборів, були опечатані просто монетою, так, що їх можна було відкривати скільки завгодно. Так, наприклад, була „опечатана” скринька в Березняківському виборчому окрузі но. 2, виборча дільниця 9/9.

Громадські спостерігачі у Ватутінському окрузі но. 3 по виборах до Верховної Ради затримали жінку, яка намагалася вкинути у виборчу скриньку відразу 15 бюлетенів, заповнених за голову Ватутінського райвиконкому Андрющенка.

На деяких виборчих дільницях були випадки видачі декількох комплетів бюлетенів одній особі, а в деяких дільницях раптом закінчувався запас бюлетенів. Деякі виборці не змогли найти свого виборчого пункту; виглядало, що їх просто не взяли на список виборців.

У низці дільниць у сам день виборів ведено агітацію за партійних ставлеників, а в багатьох кабінах були агітаційні листівки. В багатьох виборчих пунктах замість ручок для заповнення бюлетенів вживано олівців, що розминається з інструкцією Центральної виборчої комісії.

У Львові окремим громадянам, що здали свої паспорти на прописку, було відмовлено в голосуванні. В інших, навпаки, видавали по декілька бюлетенів одній особі, навіть не питаючи паспорта. В цьому випадку бюлетені, напевно, сприймалися як дефіцитні товари і тому розподілялися „по блату”. Іноді виборцям видавали бюлетені з заздалегідь викресленими прізвищами кандидатів від Демократичного блоку (ДБ), а інколи проти таких кандидатів стояла позначка „вибув”. Коли свідомі виборці наполегливо казали, що це не так, то голова виборчої дільниці „виправляв помилку”. Такий випадок мав місце на виборчій дільниці ч. 3/3 Шевченківського округу м. Львова, де до Верховної Ради України балатувався Вячеслав Чорновіл. В деяких дільницях цього ж округу, кандидату до Верховної Ради УРСР, 1-му секретарю Шевченківського РК КПУ м. Львова Бойченко

хтось „вмикав зелене світло” — виборці отримували бюлетені, „проголосовані” за партійного керівника району.

Подібно як у Києві та інших містах, у деяких виборчих дільницях довіреним особам кандидатів не дозволили бути присутніми при підрахунках голосів.

6 березня окружна виборча комісія но. 129 по виборах до Львівської міської Ради мусила анулювати результати виборів по цьому окрузі внаслідок фальсифікації виборів дільничою виборчою комісією но, 7/7 та Червоноармійським райвиконкомом.

Під час голосування до виборчих скриньок підкидались бюлетені від неіснуючих виборців з метою забезпечити перемогу функціонерів міському партії 1-го секретаря Волкова та заворга Виноградова. 7 березня на засіданні міської виборчої комісії, її голова Федоришин, який є директором підприємства, на якому друкувались бюлетені, намагався переконати окружну виборчу комісію відмінити своє попереднє рішення про уневажнення виборів по виборчій дільниці но. 7/7. На засіданні відбулося чітке розмежування поглядів на цю справу серед членів дільничої комісії. Працівники апарату не признавали факту фальсифікації народного волевиявлення, а коли цей факт був доведений, то пробували перекласти на „другорядних” членів комісії своє шахрайство.

У Харкові 19 січня 1990 р. проголосив голодівку сталевар Харківського тракторного заводу (ХТЗ) Ігор Король, після того, як йому відмовлено Ордженікідзівською виборчою комісією у реєстрації в кандидати до Верховної Ради УРСР від Товариства української мови ім. Т. Шевченка. В цей спосіб згори запевнено перемогу ставленикові партапарату п/полковникові Батишкову.

Не краще, а радше ще гірше було у „глухій провінції”, де не обійшлося навіть без психіатричних репресій. Так, ще напередодні виборів до психлікарні у селі Високе Охтирського району Сумської області запроторено Миколу Носенка й Петра Рікало за те, що вони виготовляли листівки та агітували за кандидатів Демократичного блоку. (Хотілось би вірити, що це був єдиний випадок. . .)

Порушення Закону про вибори починалося звичайно вже від зборів громадськості по висуванні кандидатів у депутати. Але бували й такі випадки, що такі збори взагалі не проводилися, як, наприклад, у селах Івано-Пуста, Кривче, Германівка та в інших місцевостях Борщівського району Тернопільської області. Висування кандидатів відбулося тут по підприємствах „тихцем”, без попереднього оголошення. Так, два тижні перед виборами до району приїхав міністр мінпромбудматеріалів Шевченко, я-

кий обіцяв за умови, що його оберуть депутатом до Верховної Ради УРСР, безнарядно постачати в район будівельні матеріали на будівництво шкіл і церкви в селі Івано-Пусте та школи в селі Кривче.

Були численні випадки, коли потенційних кандидатів Демократичного блоку керівники підприємств не пускали на передвиборчі збори, як це було, наприклад, з представником НРУ, якого не допущено на технікум механізації, в Борщівську райлікарню і в радгосп „Комсомолец”.

У Велико-Горянській виборчій дільниці Кременецького району ще перед виборами голова сільради Ісків Надія ходила по селі й погрожувала різними обмеженнями, якщо люди не голосуватимуть за кандидатів партії — Мочалка й Ткачука. „1 березня, разом з секретарем парторганізації і головою сільради, вона зібрала „актив” Великої та Малої Горянки і суворо попередила, що всі вони втратять роботу, якщо не проголосують самі і не схилять своїх підлеглих голосувати за Мочалка й Ткачука”.²⁶

На „провінції”, ще більшою мірою, ніж у „центрах”, партійний апарат ігнорував заборону Закону агітувати під час виборів. В с. Івано-Пусте перед входом до виборчої дільниці 4 березня В. І. Гуквак, керівний працівник місцевого заводу, агітував виборців голосувати за міністра Шевченка. Так само чинили адміністративні працівники колгоспу „Нове життя” та сільради.

У с. Дорогичівка Заліщицького району „агітатори” під час голосування заходили до кабін і „консультували” виборців, за кого вони мають голосувати. В місті Залішки у виборчій дільниці 80/54 група учнів ПТУ н. 7, ще 2 березня в присутності вихователя цього училища, під керівництвом іншого учителя „провела” потрібне партапаратіві „голосування”. Під час самого голосування іншим забракло „чомусь” бюлетенів, але їх найшлося опісля більше, ніж треба було. . .

В інших випадках бюлетенів було аж забагато. В с. Худиківці Борщівського району, при підрахунку голосів було виявлено 77 зайвих бюлетенів, і всі за кандидата до районної ради В. А. Рубльовського з місцевого партапарату. Це й привело до протесту осередку НРУ, в якому мовилось:

„Доводимо до вашого відома, що на виборчій дільниці села Худиківці під час проведення голосування допущено грубе порушення закону про вибори в УРСР, а саме: по виборчому окрузі н. 55, де балотувався Рубльовський В. А. по списку нараховувалось 567 виборців, взяло участь в голосуванні 562, при розкритті урни знайдено 639 бюлетенів, в т. ч. за — 389, проти — 294. Таким чином 77 бюлетенів зайві. Вважаємо вибори недійсними, а комісію, яка не виправдала довір’я виборців

недієздатною. Підпис: Голова осередку НРУ Твердохліб''.²⁷

У виборчій дільниці, розміщеній у Борщівській музичній школі, виявлено на 15 голосів більше, ніж усіх виборців. На виборчій дільниці с. Івано-Пусті знайшлося аж 135 „мертвих душ”, які проголосували за присутніх при підрахунках голову сільради Чубая і його секретаря Яківчука.

В 13-ому виборчому окрузі м. Заліщики члени виборчої комісії свідомо не давали тих чи тих бюлетенів окремим виборцям, мотивуючи це браком бюлетенів. Часто відбувалось, як ми вже згадували, дотермінове голосування, причому в низці сіл, не допускали представників НРУ як спостерігачів і перешкоджали в розвішуванні української національної символіки.

У Великій Горянці Кременецького району під час голосування колишня вчителька Євгенія Галяд самочинно викреслювала невігідних партапаратів кандидатів, не питаючись згоди виборців.

У с. Новому Полятівці перед дверима виборчої дільниці стояли партійні агітатори і наказували виборцям, за кого вони мають голосувати. Голова сільради особисто їздила до Ново-Алексинця і Башуків, щоб перевіряти, чи не голосують там за кандидатів Демократичного блоку. В с. Булихові на дільницях нн. 44/26 і 43/27 виборча комісія „вказувала” виборцям, кого викреслювати. На зауваження представників НРУ (подружжя Вашуків), обізвали їх „бандерівцями” та погрозили, що їх звідси викинуть „мозолистими руками трактористів”. . . Так само в с. Сапанові „вказували” виборцям, за кого вони мають голосувати.

Практикували також підміну бюлетенів. У виборчій дільниці на території Кременецького „Лісагу” були навмисно переплутані бюлетені: Курасов — Блошук, Чуба — Бімба.

У с. Поділля Заліщицького району на зборах по висуванню кандидатів до Верховної Ради УРСР по заліщицькому окрузі був обраний голова місцевого осередку НРУ Рудько. Але заходами місцевої бюрократії його не зареєстрували, незважаючи на скаргу 350 виборців. Ба більше: тих, хто організував мітинги протесту, притягли до адміністративної відповідальності. Весь час у районній газеті „Колос” друкувалися брехливі компрометуючі матеріали про активістів НРУ. Це робилось, зрештою, по всій території України, де тільки висувались кандидати Демократичного блоку.

25 лютого 1990 р. секретар парторганізації села Вівся Козовського району М. І. Мазурик обзивав активістів Руху „екстремістами” в інтерв'ю Українському телебаченню. Серед іншого він заявив, що „школа, що ми цих екстремістів не прибрали своєчасно, дали їм розростися. Я надіюсь, що ми свою помилку

ще виправимо. . .''²⁸

У с. Ворвулинці Заліщицького району голова колгоспу проводив агітацію під час голосування, а при виїзді до хворих, нерухомих виборців не дозволяли бути спостерігачам від Руху.

Бували й такі випадки, що кандидатів атакували „через” їхніх довірених осіб. Таку „тактику” застосовано, наприклад, в Харкові проти кандидата в народні депутати Верховної Ради УРСР від Демократичного блоку проф. університету Анатолія Кондратенка. У зв'язку з цим він спрямував до Центральної виборчої комісії телеграму такого змісту:

„3 березня з 13 до 16 години Українське телебачення передало дискримінуючу і образливу для мене, як кандидата в депутати інформацію. Повідомлялось, що моя довірена особа Степан Ісик був учасником бешкету, що відбувся в той день біля 10-ї години, за що, рішенням окружної виборчої комісії ч. 366, був позбавлений статусу моєї довіреної особи. У зв'язку з вищевикладеним заявляю: 1. В інциденті, який відбувся в той день, С. Ісик участі не брав. 2. Ніякого установленого законом розслідування обставин інциденту не було”.²⁹

Застосовували також психологічний тиск супроти кандидатів Демократичного блоку, як у випадку Олеса Шевченка, якого 14 березня викликано до Центральної виборчої комісії, де його повідомлено про передачу до суду його справи. Як сказав голова комісії, заступник міністра юстиції УРСР В. Бойко, йому інкриміновано виступ на несанкціонованому мітингу студентів Київського університету 20 лютого 1990 р. Проти свавільної поведінки правоохоронних органів, які порушили право кандидата у народні депутати на вільне проведення передвиборчої агітації, виступили довірені особи О. Шевченка — Наталія Беліцер, Володимир Лівінський, Сергій Викалюк, Віктор Маргітич і Тамара Серденко.

* * *

І все ж таки, попри всі ті антиправні й злочинні заходи й засоби партійного апарату, Демократичний блок здобув в остаточному підсумку 111 депутатів до Верховної Ради УРСР та значну кількість депутатів до місцевих рад. У першому голосуванні він здобув 38 депутатів, у повторному — 73. Найбільших успіхів він здобув на Західній Україні та в Києві, а передовсім на Львівщині, Івано-Франківщині й Тернопільщині.

У Львівській області, вже в перших виборах — 4 березня, — народ обрав 18 депутатів Демократичного блоку з усіх 24-ох виборчих округів. Серед них були: Іван Драч, Вячеслав Чорновіл, Богдан Горинь, Михайло Косів, Іван Макар, Ярослав Кендзьор,

Ігор Деркач, Ірина Калинець, Ігор Юхновський, Орест Влох та інші. У повторному голосуванні у 6-и округах обрано 6-ох кандидатів Демократичного блоку, тобто в підсумку, всі 24 округи обрали 24-ох депутатів Демократичного блоку. Обрані в другому турі: Євген Гринів, Богдан Котик, Степан Павлюк (представник Руху, переміг першого секретаря обкому Якова Погребняка), Михайло Батіг (редактор газети „Ленінська молодь”), Тарас Стецьків (активіст Руху), який переміг Івана Геля, голову Комітету захисту УКЦ. Гель був обраний, однак, до обласної Ради, яку очолив Вячеслав Чорновіл. До речі, величезною була також перемога Демократичного блоку до обласної Ради на Львівщині, як і у інших областях Галичини.

У Києві Демократичний блок одержав 10 депутатів на 22 округи. Серед обраних: Лариса Скорик, Павло Мовчан, Леся Танюк, Олесь Шевченко, Віталій Карпенко, Сергій Головатий та інші. Олексу Кваса, активіста Руху „переміг” перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко тільки з допомогою 12 тисяч солдатів, які в той час відбували біля Києва маневри і голосували за Івашка у виборчому окрузі, де вибирався Івашко.

У Київській області обрано, однак, тільки 3-ох кандидатів Демократичного блоку (Валентину Ощепко й Олександра Нечипоренка) на 17 округів.

У Донецьку обрано 6 депутатів Демократичного блоку на 9 виборчих округів. Серед обраних: Альберт Корнеєв, Юрій Серебряков, Геннадій Маслюк та інші.

У Волинській області — 6 депутатів на 9 виборчих округів, серед них: Ярослав Дмитришин, Олександр Гудима, лідер Руху на Волині; Андрій Мостицький, Федір Свідерський, Бондарчук кореспондент „Правди України”, який симпатизував із Рухом.

В інших областях Демократичний блок вийшов слабше. Так, наприклад, в Рівенській області на 10 виборчих округів вийшло тільки 3 депутати Демократичного блоку (Микола Поровський, В. Червоний, В. Пилипчук), в Чернігівській — на 13 виборчих округів — 3 депутати Демократичного блоку, в Харківській області — на 28 виборчих округів — 9 депутатів Демократичного блоку, серед них: Генріх Алтунян, В. Голобородько, та інші; в Дніпропетровську — 3 депутати Демократичного блоку (на 34 округи в усій Дніпропетровській області), у Вінниці — 4 депутати Демократичного блоку (на 17 виборчих округів в цілій Вінницькій області), на Закарпатті — 3 депутати Демократичного блоку (Василь Шепя, Віктор Бедзь, Герць) на 11 виборчих округів; в Одесі — 2 депутати Демократичного блоку (на 23 виборчі округи в усій Одеській області). Подібна виборча ситуація склалася і в інших областях, причому в деяких місцевостях, як наприклад, в Дніпродзержинську не обрано ні одного кандидата від

Демократичного блоку.³⁰

В результаті повторного голосування, яке відбувалося в 331 виборчих округах, обрано 330 народних депутатів (у першому голосуванні у 450 округах обрано 112 депутатів). Включених у списки виборців було 27,434,573 осіб, з яких взяло участь у голосуванні 20,830,573, тобто 78.8%. Це є досить високий відсоток.³¹

Підбиваючи остаточні підсумки виборів, слід сказати, що 111 депутатів Демократичного блоку (понад 24%) у Верховній Раді УРСР це поважна політична сила, яка повинна б позитивно позначитися на праці нового радянського парламенту України. Тим більше, що у певних питаннях Демократичний блок зможе, напевно, розраховувати на підтримку окремих депутатів з партійно-адміністративного блоку. З іншого боку, слід було сподіватися, що партійний апарат доклататиме всіх зусиль, щоб послабити на форумі Верховної Ради УРСР Демократичний блок.

9 квітня 1990 р. у Києві відбулася нарада депутатів Демократичного блоку, на якій обговорювалась стратегія й тактика їхньої майбутньої парламентської діяльності. Вирішено об'єднатися у парламентську групу, яка поставила собі за мету поглиблення процесів демократизації в республіці. Знаменно, що серед депутатів, які входять у Демократичний блок від Руху, УГС, Товариства української мови, Асоціації „Зелений світ”, Товариства „Меморіал”, Страйкових комітетів робітничих колективів та інших неформалів, взяв участь також перший секретар Подільського району КП України у Києві Іван Салій.³²

9 квітня 1990 р. Львівська обласна Рада видала відозву, в якій, серед іншого, сказано: „Склалася ситуація, що буде мати величезне значення не тільки для нашого краю, а й для всієї України: влада на Львівщині реально переходить від партапарату до обранців народу. Волею історії, Львівщина стає своєрідним островом свободи, на якому ми покликані довести спроможність народних Рад назавжди покінчити з тоталітарною системою...”³³

У планах Львівської обласної Ради накреслювалося зокрема „вирвати нашу економіку з лабет централізму, запровадити різні форми власності в місті й на селі, привести в дію ринкові механізми...”³⁴

В політичній сфері члени Ради заповідали „вже сьогодні схвалити обдумані рішення, які реалізують одвічні прагнення нашого народу, (і) першим таким кроком стане офіційне утвердження національної символіки на території всієї Львівщини”³⁵

Далі йшла вимога, що „для виявлення волі всіх верств

населення і захисту їх інтересів необхідно, щоб керівники нових Рад, як і працівники правоохоронних органів, на час виконання своїх функцій в органах народовладдя, відмовилися від членства в будь-якій партії. Виконавчі органи Рад повинні бути повністю виведені з-під впливу партійних органів і організацій”.³⁶

Закликаючи до солідарності, підтримки й допомоги всіх громадян України і українців в діаспорі, обласна Рада зазначила, що всі українці мають одну спільну мету: „побудову незалежної Української Держави”.³⁷

Як і можна було сподіватися, не довелося довго чекати на реакцію партійного апарату Івашка й ко. 17 квітня 1990 р. ЦК КПУ, Президія Верховної Ради УРСР і Рада міністрів УРСР „схвалили заяву у зв’язку з політичною обстановкою на Заході республіки”, в якій зазначено, що „в деяких містах і районах під гаслами відродження національної самосвідомості, на виборах до місцевих рад, забезпечили собі більшість націоналістичні сили. Розгорнута ними пропаганда, зокрема, закликає до виходу України з Радянського Союзу, до створення самостійної української держави... Закликаючи до боротьби за вільну Україну, до відмови в службі в Радянській армії, навіть намагаються вербувати добровольців до національних військових формувань. Усі ці проблеми набувають небезпечного характеру, тому що вони нерідко спрямовуються і організуються новоствореними органами влади. У них беруть безпосередню участь народні депутати. Уже перше рішення, практичні кроки органів влади, зокрема, у Львові, містах Червонограді й Стрию Львівської області, Івано-Франківську й Тернополі свідчать про їх деструктивність та сепаратистську суть. Виробляють заходи по блокуванню і невиконанню урядових постанов і рішень, змінюється символіка й державні атрибути... Ця авантюра може дорого обійтися для людей, і вони розуміють ситуацію”.³⁸

Отож, мовляв, на звернення трудових колективів, ветеранів війни і праці, „які вимагають вжиття невідкладних заходів для забезпечення правопорядку, зміцнення законності...” тощо, керівні органи УРСР „запевняють трудящих західного регіону, що будуть вжиті рішучі заходи, щоб Конституція СРСР й Конституція УРСР, радянські закони неухильно виконувалися. Рішення, схвалені органами місцевої влади, які дестабілізують обстановку, загострюють національні відносини, ставлять під загрозу територіальну цілісність республіки, будуть розглядатися як антиконституційні і скасовуватись. Скасовувати або припиняти дію радянських законів місцеві ради не правомочні...”³⁹

Намагання партійного апарату якнайбільше обмежити новообрані Ради на Західній Україні відразу посилилися після то-

го, як одним із перших своїх актів Ради ввели, власне, національну символіку, усунувши зі стін портрети Маркса, Енгельса, Леніна. Керівництву в Києві йшлося передовсім про „знайдення” і застосування законодавчих і адміністративно-оперативних заходів, щоб обтягти компетенції місцевих Рад.

Першим заходом для цього було б вилучення, наприклад, з-під контролю області засобів масової інформації, засобів друку тощо, як це було зроблено в Києві. У цьому вони мали, до речі, „повчальний” приклад від самого Горбачова, який після вибору мером Москви Гавриїла Попова, одного із керівників „Міжрегіональної депутатської групи” і „Демократичної платформи”, президентським указом передав право дозволу на публічні мітинги й демонстрації в Москві — урядові СРСР...

Від самого початку свідомі цього були й члени Львівської обласної Ради, бо вже у своїй заяві вони виразно говорили про те, що „нас спробують задушити економічно, окайданити реакційним союзним і республіканським законодавством. Ми свідомі того, що Верховна Рада України (у нинішньому її складі) не поспішатиме з підтримкою наших демократичних перетворень, або й оголошуватиме їх такими, що суперечать положенням застарілої Конституції УРСР...”⁴⁰ Так воно й сталося.

Але на цей випадок обласна Рада заповідала, що вона звернеться за активною підтримкою безпосередньо до народу всієї України. „Бо втратити наданий нам вперше за десятиліття історичний шанс, ми не маємо права. Історія нам з вами цього не пробачить”.⁴¹

* * *

Результати виборів мали ще, крім того, особливе значення для Демократичного блоку з огляду на щораз слабшу позицію партії. Не тільки національний, а й економічно-суспільний тиск, здатний мобілізувати якнайширші верстви населення, спричинився до цього послаблення. Виразником цього став „ковбасний інцидент” у Чернігові, в січні 1990 р., де в автомашині обласного номенклатурника під час аварії знайдено дорогі харчі, напої тощо. Це, як відомо, призвело до масових протестних мітингів, внаслідок чого мусів залишити свою посаду перший секретар обкому Леонід Палажченко. Цього вимагало населення. Він не був єдиним, який в той чи інший спосіб відійшов під тиском громадськості. „Вийшли на пенсію” чи просто відійшли також такі перші секретарі обкомів, як Анатолій Вінник в Донецьку, Генріх Бандровський в Ужгороді, Іван Посторонко

в Івано-Франківську, Володимир Дикусаров в Хмельницькому, Владислав Мисніченко в Харкові, Ніколай Нівалов в Чернівцях. До речі, такий „відхід перших секретарів” під тиском громадськості не був виключно українським, а всесоюзним явищем. Так було, наприклад, в Калузі, Свердловську, Уфі, Тюмені, в Карелії. Всюди тут партія мусіла поступитися, „зарепрезентувавши” себе як підпору скорумпованих, оброслих салом верхоглядних невігласів і лицемірних ненаситних чинодралів.

Одним з вагомих, далекосяжних наслідків виборів 1990 р, був численний вихід з партії насамперед інтелігенції, що його спровокував партійний апарат своєю заявою до заповідженого Рухом створення нової партії. Після виходу з партії І. Драча і його колег, щораз більше письменників та інших представників творчої інтелігенції вирішили залишити лави партії. Знаменною з цього погляду була, наприклад, заява близько 100 членів партії в березні 1990 р., в якій серед іншого, мовилось: „. . . заявляємо, що наш розрив з партією як з механізмом тоталітарної влади, винної у створенні антигуманного суспільства, де реставровано з певною модифікацією державні засади російської імперії, зумовлений усвідомленням, що процес перебудови залишив цей механізм незайманим. Історія КПРС насичена фактами політичного терору, демагогії і лицемірства. Республіканські органи партії були організаторами й виконавцями запланованого геноциду української нації 1932-33 рр. Під керівництвом партійних ідеологів проводилася жорстока політика русифікації, позбавлення народу основ духовності, знищення історичної спадщини, фізична ліквідація інтелекту України. . . Пророцтво Івана Франка про те, що держава, побудована за рецептом Енгельса, стане тюрмою, страшнішою за будь-які поліційні режими, справдилося. Наш крок не означає зневаги до членів партії. Ми зробили його за велінням совісті, бо не віримо в можливість оновлення суспільства, основою політичної системи якого залишається КПРС. . .”⁴²

Текст цієї „Заяви совісті” за підписом Дмитра Павличка, Івана Драча, Олександра Лавриновича, Волеслава Гейченка, Павла Гановського, Михайла Земляного, Віталія Волохоновича, Віталія Дончика, Михайла Слабошпицького, Сергія Гречанюка, Юрія Цекова, Володимира Яворівського, Галини Антонюк, Василя Яременка, Володимира Муляви, Марії Влад, Катерини Зеленської, Павла Кислого, Юрія Ілленка, Романа Лубківського, Віктора Терен, Романа Іваничука помістила „Літературна Україна” 5 квітня 1990 р.

3 квітня 1990 р. з’явилася „Декларація” 16-х комуністів, які заявляли про свій вихід з партії. Свій крок вони аргументували, серед іншого, нежиттєздатністю й порочністю теорії і державного ладу, побудованого на ній, доказом чого став якраз

610

Радянський Союз. „Гласність розкрила не просто всеохопну кризу як результат порочності самої системи, але й ті злочини, від котрих здригнувся світ, ті методи, що базувалися на брехні й насильстві і мали за мету використати маси як політичний матеріал для руйнації віками формованих цінностей гуманізму, для створення господарчої, політичної, інтелектуальної казарми. . .”⁴³

Далі в „Декларації” мовилось, що „президент країни М. Горбачов, прогресивна група депутатів Верховної Ради, радикальна частина партії за останній час оголосила низку заяв, схвалили закони, які могли б започаткувати демонтаж нерентабельної системи. На наш погляд, початком запровадження нових суспільних відносин стане демонополізація економіки, теорії, ідеології, політики, тобто демократичний розвиток у всіх сферах суспільного життя, на основі плюралізму. Фундаментальною гарантією прогресу і плюралізму є багатопартійна система”.⁴⁴

Нав’язуючи до постанови Великої Ради Руху в Хусті — залишити Рух даховою громадсько-політичною організацією і створити ініціативну групу для сформування нової партії, підписані заявили, що „після успіху Демблоку на виборах постала необхідність створення нової партії, яка б об’єднала демократичні й радикальні сили республіки навколо ідеї побудови суверенної Української держави, запровадження сучасного цивілізованого порядку, створення вільного відкритого суспільства. Виходячи із вище викладених політичних висновків і оцінок, наше даліше перебування в лавах КПРС вважаємо неможливим. Дехто з нас пов’язує свою майбутню політичну діяльність із створенням Демократичної партії України, інші мають намір і далі працювати над здійсненням програми Народного Руху України за перебудову”.⁴⁵

Цю декларацію підписали комуністи С. Герман, І. Гринів, М. Сергєєв, С. Павлюк, П. Шкраб’юк, Р. Іваничук, Е. Мисько, Я. Лялька, Я. Мелех, С. Давимука, Ю. Стефанівський, Б. Якимович, Є. Гринів, Н. Гнатів, О. Гнатів, Б. Козловський. Більшість з них — депутати Верховної Ради або Львівської обласної Ради. Газета „Молода Галичина” (колишня „Ленінська молодь”) 3 квітня повинна була опублікувати цей документ, однак газета не вийшла — топографію було зупинено.

Посилений вихід з партії мав особливе значення на тлі загальної кризи, в якій опинилася КПРС (як у всесоюзному масштабі, так і на Україні). Точніше кажучи, на початку 1990 року партія на Україні (як і в центрі) опинилася на межі двоподілу. І це було куди поважнішим, ніж сам тільки вихід із партії. 19 листопада 1989 р. голова партійної контролю при ЦК КПРС Борис

Пуго заявив, що за минулий рік з партії добровільно вийшли 18 тисяч осіб і, на його думку, це не багато на 19 мільйонів членів КПРС.⁴⁶ Справа, однак, не в кількості тих, що вийшли (до речі, на нашу думку, Пуго „дещо” применшив це число), але у самому процесі виходу з партії, який відбувався на тлі щораз сильнішої діяльності „Демократичної платформи в КПРС” і „Міжрегіональної депутатської групи” та творення фракцій в партії і неоднозначно вів до остаточного двоподілу КПРС та створення нової опозиційної партії. Принагідно згадаємо, що якраз більш-менш в той самий час, коли посилювався вихід українських письменників з КПУ, в Москві, в квітні 1990 р. вийшов з КПРС один з лідерів „Демократичної платформи”, Юрій Афанасьєв. До речі, „Демократична платформа” мала напочатку 1990 року понад 100 філіалів у різних містах Радянського Союзу, в тому числі й на Україні. Вона охоплювала біля 100 тисяч комуністів.⁴⁷

24-25 березня 1990 р. у Харкові відбулася конференція членів КП України, прихильників радикальної демократизації Компартії України, в якій взяло участь 109 делегатів з 21 областей. Конференція схвалила низку резолюцій та звернення до комуністів України. Це була властиво республіканська „конференція незгодних”, яка випрацювала альтернативну платформу партії, поправки до проекту статуту й статусу Компартії України, порядок виборів делегатів на ХХУІІІ з’їзд КП України, звітновиборчу кампанію в партії тощо. Обрано також Координаційну Раду партклубів республіки. Конференція виразно нав’язувала до „Демократичної платформи в КПРС” і всесоюзної конференції із січня 1990 р. До її постанов про створення об’єднання комуністів під цією ж назвою приєдналися більшість делегатів з України, які теж заступають федералістський принцип побудови КПРС, тобто відкидають демократичний централізм і заступають добровільний союз самостійних компартій республік.

„Демократична платформа в Компартії України”, як вони себе формально назвали, засудила, між іншим, як конфронтаційну, постанову Секретаріату ЦК про авторів листа в „Літературній Україні” 8 березня 1990 р.

Як мовилось в одному з повідомлень, „В центрі розбіжностей виявився майбутній статус Компартії України. Якщо частина делегатів наполягала на підкресленій самостійності і відокремленості від керівництва КПРС, то майже половина висловила занепокоєння можливістю розриву з КПРС.

Найбільше голосів одержало таке формулювання: „Конференція вважає першочерговим завданням організаційну й матеріальну незалежність Компартії України, що керується

власною Програмою і Статутом у добровільному ідейно-політичному союзі компартій республік''.⁴⁸

Серед делегатів Харківської конференції було 36 учасників Руху, 17 представників екологічних об'єднань, 50 членів виборчих партійних органів і 30 депутатів, обраних до Верховної Ради УРСР, до обласних та міських Рад. Біля 90% мали вищу освіту. Українців і росіян виявилось майже нарівну.

Так, чи інакше, не тільки КПРС в центрі, а й КПУ, опинилася була не межі розколу, як це коментував кореспондент радіо Київ-2.⁴⁹

Симптоматичним і немаловажним був також той факт, що після виборів 1990 року, покликаючись на вилучення 6-ої статті про керівну роль компартії з Конституції СРСР, в деяких областях України висунуено вимогу і пороблено спроби усунути з підприємств партійні організації. Як подавало ТАРС в другій половині березня 1990 р., „в поодиноких трудових колективах Івано-Франківської, Львівської та деяких інших областей робиться натиск на партійні організації з метою примусити їх вийти з підприємств. . . Під тиском місцевих лідерів Руху і УГС на деяких підприємствах Дрогобиччини вставлено в колективні домовлення вимогу про вивід парторганізацій з підприємств
...’’⁵⁰

ТАРС мало тут на увазі передовсім конференцію трудового колективу Дрогобицького експериментально-механічного заводу при концерні „Газпром'', яка рішила була усунути парторганізацію з підприємств. Притому, тільки 7 членів партії із 30 присутніх, голосували „проти''. Як писала „Зкономика и жизнь'', у Дрогобичі компартія стала опозиційною партією і найвища пора здати собі з цього справу.⁵¹

Прихильники усунення партійного апарату з підприємств заступали думку, що поскільки нині багатопартійність визнано офіційно, то не слід допускати на виборчі відносини будь-які впливи суспільно-політичних організацій. А якщо їх допускати, тоді не однієї політичної організації (в даному випадку компартії), а й всіх інших, що діяли на даному підприємстві.

Намагання усунути партапарат з підприємств викликали велике занепокоєння в Компартії та привели в багатьох випадках до загострення наставлення партії проти Руху і неформалів та до вимагань перевірити власні лави. Як заявляв, наприклад, М. Кончило, один із партійних активістів на цехові н. 2 в тому ж Дрогобицькому заводі, краще мати менше членів партії, „але надійних і вірних'', ніж багато таких, що „коливаються''. . . А загалом, на його думку, „угодовська тактика колишнього першого секретаря Львівського обкому Погребняка по відношенні до самодіяльних організацій — недопустима. Йти таким шляхом

далі — означає розвалити партію. Прийшов час вибирати. . .”⁵²

До речі, було ясным, що післання на пенсію В. Погребняка, який враховував, великою мірою, нову обстановку на Львівщині після виборів, і замінення його В. Секретарюком, було тільки ще одним показником „лінії”, що її в новій ситуації ще далі проводив Івашко і ко.

1. А. Титаренко, „Почему молчала Украинская делегация?“, „Голос“, н. 1, ст. 1

2. „Є Республіканський депутатський клуб“, „Голос“ н. 2, 20.8.89, ст. 1

3. „Відкритий лист народних депутатів від України до депутатів Верховної Ради Української РСР“, „Ленінська молодь“, 15.8.89 і „Радянська Україна“, 25.8.89

4. „Відкритий лист групи народних депутатів СРСР і депутатів Верховної Ради Української РСР до Міжрегіональної групи народних депутатів СРСР від України“, „Радянська Україна“, 25.8.89

5. Там же

6. Там же

7. „Виборчий Маніфест Демократичного Блоку України“, „Віче“ н. 11, листопад 1989, ст. 2

8. В. Чорновіл, „Моя виборча програма“, Повідомлення УПАгенства з 23.8.89

9. Там же

10. Там же

11. Богдан Горинь, „Від імперії — до суверенних республік“, „Ленінська молодь“, 15.2.90, ст. 1

12. „До всіх виборців Радянської України“, „Радянська Україна“, 3.12.89, ст. 1

13. Там же

14. Там же

15. А. Доценко, „Вісті з України”, передача Радіо Свобода 11.4.89

16. Дмитро Павличко, Юрій Щербак, Володимир Яворівський, „До Президії Верховної Ради України, До Центральної Виборчої комісії Української РСР”, „Літературна Україна”, 22.2.90, ст. 1

17. Там же

18. Радіо Київ — 3, 27.2.90, 21:00

19. Владимир Колинко, „Украина: О чем свидетельствуют результаты выборов”, АПН, 12.3.90

20. Два пакети вимог Львівського страйкового комітету, „Президії Верховної Ради УРСР, копія: ЦК Комуністичної партії України”, 18.10.89, Архів Радіо Свобода

21. Я. Погребняк, „К документу н. 66/32, 18.1.90 — Про політичну обстановку в грудні 1989 року”, Архів Радіо Свобода (ЮФ 67, 2.3.90)

22. Там же

23. Там же

24. Там же

25. Там же

26. „Про порушення виборів”, Повідомлення УПАгенства з 12.3.90

27. Там же

28. Там же

29. Повідомлення УПАгенства з 14.3.90

30. Повідомлення УПАгенства з 26.3.90 Повідомлення А. Доценка, представника Прес-служб УГС і НРУ в Москві, з 27.3.90

31. „У центральній виборчій Комісії по виборах народних депутатів Української РСР”, „Радянська Україна”, 24.3.90, ст. 1
32. Радіо Київ — 2, 9.4.90, 07:45
33. „Відозва 1-ої сесії I-ого демократичного скликання Львівської обласної Ради до народу” з 9.4.90, Повідомлення УПАгенства з 12.4.90, Варшава — Лондон
34. Там же
35. Там же
36. Там же
37. Там же
38. Радіо Київ — 2, 17.4.90, 20:45
39. Там же
40. „Відозва 1-ої сесії I-ого демократичного скликання Львівської обласної Ради до народу з 9.4.90, Повідомлення УПАгенства з 12.4.90, Варшава — Лондон
41. Там же
42. „Заява совісті”, Дмитро Павличко, Павло Гановський й інші (біля сто підписів), Повідомлення УПАгенства з 4.4.90
43. „Декларація”, Повідомлення УНВІС-у з 6.4.90
44. Там же
45. Там же
46. ТАСС, Интервью Бориса Пуго советскому ТВ, 19.11.89, 18:44
47. Илья Чубайс, „Демократическая платформа, Что является собой альтернативный проект реорганизации КПСС?”, „Московские новости” н. 15, 15.4.90, ст. 7

48. О. Тертичний, „Прагнемо альтернативи”, Нотатки з 1-ої Республіканської „Конференції незгодних”, „Літературна Україна”, 5.4.90

49. Станіслав Солдатенко, „З партійного життя республіки”, Радіо Київ — 2, 26.3.90, 22:45

50. ТАСС, „Попытки устранить парторганизации с предприятий”, Киев, 24.3.90, 17:33

51. Ю. Корнев, „Что посеем? Что пожнем”, „Экономика и жизнь” н. 18, апрель 1990 года, ст. 2-3

52. Там же

POSTSCRIPTUM

Події 1989/1990 рр. на Україні (як і в цілому СРСР) можуть служити класичним прикладом і доказом правильності твердження Роберта Е. Парка про те, що 20-ому столітті суспільно-політичні процеси й організми розвиваються з куди більшою швидкістю й інтенсивністю, ніж будь-коли за попередніх часів. Доленосним, нестримним темпом розгортались, росли, потужніли і мінялись програми й концепції, організми й установи, колективи й поодинокі люди.

16 липня 1990 Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Попри всю її однобічну декларативність і брак відповідних практичних механізмів для її здійснення, аж ніяк не можна заперечити її історичну вагу як дальшого кроку на шляху до повного національного й соціального визволення українського народу. А сама ідея державної суверенності — хай і у різних розуміннях, — стала інтегральною частиною в програмах всіх національних політичних сил України.

Другий з'їзд Народного Руху за перебудову, який відбувся 26-28 жовтня 1990 року, переформував себе у Народний Рух за національне визволення і виразно став на позиції повної незалежності і самостійності України. Тим часом він зріс і спотужнів чисельно й організаційно. На Другий з'їзд обрано від крайових організацій 2294 делегати, з яких прибуло на конференцію 2125 (серед них 445 делегатів Першого з'їзду, тобто 21%). Ці делегати репрезентували 280 тисяч членів. А взагалі на час Другого з'їзду членів та прихильників Руху на Україні нараховувалось більше п'яти мільйонів. (Щоправда, 48% делегатів були від 3-ох галицьких, крайових організацій — Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської.)

Вилонена з Руху Демократична партія України, стала однією з найбільш перспективних політичних організацій і разом з Українською республіканською партією (УРП) створила стрижень українського політикуму сьогодення. До речі, як повідомило радіо Київ, 21 листопада 1990 року УРП одержала нарешті свідоцтво про реєстрацію 5 листопада від Міністерства юстиції України. Наприкінці 1990 р. оформилася Ліберально-демократична партія України, яка, нав'язуючи до ідейних положень М. Грушевського і В. Вернадського, стала виразником традиційного європейського лібералізму.

Низка колективів наукового і громадського, інформаційно-пресового та адміністративно-політичного життя покинули Компартію. Залишили її ряди також численні представники різних ділянок народного життя поодинокі. Символічним і найбільш показовим прикладом для цього був остаточний вихід

з партії Олеся Гончара, на знак його солідарності з своєю внучкою, яка брала участь у голодовій демонстрації студентів у Києві в жовтні 1990 року. До речі, ця сама демонстрація, організована Українською Студентською Спілкою (Київ) і Студентським Братством (Львів), добилася усунення В. Масола з поста прем'єра України, на його місце обрано Вітольда П. Фокіна.

На Соборі УАПЦ 6 червня 1990 обрано митрополита Мстислава патріархом України, а 12 вересня 1990 відбулися в Києві Установчі Збори Київської Крайової філії Всеукраїнського Православного Братства ім. Андрея Первозванного УАПЦ у приміщенні Спілки письменників України. У листопаді 1990 відбулася врочиста інтронізація патріарха України Мстислава у Києві.

Українська католицька церква (УКЦ) одержала Собор св. Юра, а в листопаді 1990 кардинал Любачівський повідомив про свій намір перенестися до Львова. Тим часом Ватикан знову включився безпосередньо в переговори з Москвою в справі УКЦ.

28 вересня 1990 відбувся в Києві Установчий з'їзд Партії Зелених, яка проголосила себе партією ліворадикального центру. Як і можна було сподіватися, головою її став Юрій Щербак, народний депутат СРСР.

6 жовтня 1990 відбувся Перший конгрес ветеранів УПА в Івано-Франківську, в якому взяли участь представники Івано-Франківської, Підкарпатської і Буковинської областей. Головою Братства обрано Михайла Зеленчука.

10 жовтня 1990 Верховна Рада УРСР прийняла постанову про те, що українці мають служити в армії передовсім на українській території, залишаючи тільки певну квоту для служби поза територією України. Це останнє (про квоту) сталось, очевидно, під тиском „залізобетонної” „Групи 239” у Верховній Раді, яка оформила себе ще 1 червня 1990 відомою заявою „За радянську суверенність України” і стала оплотом комуністичної номенклатури.

А вже раніше постали були численні комітети для створення власних збройних сил України. У вересні 1990 оформився Комітет солдатських матерів України. В його Установчих зборах в Запоріжжі взяло участь 129 делегаток з 22 областей України, де й обрано Координаційну Раду Комітету на чолі з Людмилою Трухмановою. У резолюції цього Першого з'їзду мовилось виразно: „Вимагаємо від Верховної Ради України — не складати нового Союзного договору, перейти на систему професійної армії; повсюдно запровадили принципи добровільного призову у війська КДБ, МВС з осені цього року”. Далі йшла вимога „деполітизації армії” та домагання „внести відповідні зміни до Конституції УРСР, зокрема про зміст і юридичне обґрунтування

військової присяги на вірність народу України, прийняти закон про Збройні сили України, призначити міністра оборони України з числа цивільних осіб. . .”

З’явилися також такі політичні формації, як Народна партія України. 22 вересня 1990 відбулися її Установчі Збори в Дніпропетровську, в яких взяли участь 223 делегати з Дніпропетровська, Павлограду, Донецька, Херсону, Миколаєва, Макіївки, Алушти. Президія з’їзду сиділа під національними і радянськими прапорами та лозунгом: „Державна незалежність для України”. Сам з’їзд проходив російською мовою. Метою НПУ визначено мирне досягнення незалежної демократичної республіки. Головою партії обрано Леопольда Табурянського, народного депутата Верховної Ради УРСР.

Українська національна партія, Всеукраїнське об’єднання Державна Самостійність України, Українська національно-демократична партія (колишня Ліга Леоніда Мілявського), націоналістична СНУМ та деякі інші крайні націоналістичні формації — створили Міжпартійну Асамблею, яка почала переводити реєстрацію „громадян незалежної України”, з метою скликання в майбутньому Національного конгресу на противагу до Верховної Ради УРСР. Цю акцію, між іншим, оформлені у Народну Раду, демократичні опозиційні сили Демократичного блоку, включно з Головою Руху І. Драчем, вважали сумнівною і навіть авантюрною. До речі, в грудні 1990 року УНДП вийшла з Української міжпартійної асамблеї.

Попри частинне утвердження своїх позицій, „Залізобетонний блок” КПУ під керівництвом С. Гуценка і Л. Кравчука, не зупинив впливу членів з своїх рядів. Як писав С. Гуренко в „Радянській Україні” від 17 листопада 1990 року, „найпильнішої уваги вимагає вихід з партії, який досяг на початку року (1990) близько 180 тисяч чоловік. Цифра немала. . .”, як він сам сказав. А потіхи в цьому мало, що, як він водночас заявив, „не слід впадати в паніку”, бо, мовляв, „за цей же час членами партії стали майже 35 тисяч. . .”

А ще раніше, в інтерв’ю для „Вільної України” і „Львовской правды”, „За ясність політичних позицій”, поміщеному в „Радянській Україні” від 3 липня 1990, Гуренко заявив був, що під час опитування понад 1.3 тисячі делегатів на 28-ий з’їзд КПУ, 51.1% заявили за власну програму КПУ, біля 1/3 заявила, що властиво немає в цьому потреби і їм вистачає програми КПРС, а 1% заявився за повний вихід з КПРС. Сам Гуренко сказав, що „більш, ніж тримільйонна Компартія України не може лишатися на правах обласної організації КПРС, як це фактично склалося в минулі часи. . .”

У липні 1990 оформилася на базі Демократичної платформи в КПУ Українська партія демократичної згоди. На спільній

нараді в одній з аудиторій Київського університету Координаційної Ради партклубів України, у республіканський Оргкомітет УПДЗ ввійшли 22 депутати колишньої Демократичної платформи в КПУ, серед них: заступник Голови Верховної Ради УРСР Володимир Гриньов, Голова Комісії ВР УРСР з прав людини Олександр Ємець і секретар тієї ж Комісії Володимир Філенко. На мітингу 16 вересня 1990 у Києві УПДЗ висловився проти союзного договору і за вихід з КПУ, точніше з КПРС.

2 грудня 1990 року на своєму Установчому з'їзді в Києві УПДЗ перейменувала себе на Партію демократичного відродження України. Водночас, програмово вона наблизилася до Демократичної партії України.

Наприкінці 1990 року загострилася боротьба проти союзного договору. Скріпленню антисоюзнодоговірних сил сприяла окремо постава Бориса Єльцина і його прихильників. На тлі цієї боротьби важливими факторами були такі події, як Спільна заява українських і російських депутатів 26 вересня 1990 та підписання договору між Україною і Російською Федерацією (Кравчуком і Єльциним) 19 листопада 1990, що його односторонньо ратифікував парламент України 22 листопада 1990. При цій нагоді сам Кравчук заявив, що, мовляв, це вперше в історії відносин між Росією і Україною укладено договір двох суверенних держав на принципах, визнаних міжнародним співтовариством.

Коротко: попри всі труднощі і перебої, попри нові спроби Горбачова і ко та його відповідників у Києві-зберегти всякою ціною імперію, Україна переходила у новий етап свого національного розвитку.

Ці труднощі й перебої не були легкими. Навпаки. На четвертому З'їзді народних депутатів СРСР в Москві, який закінчився 27 грудня 1990 року Горбачов виразно „перебудувався” в другий бік, поставивши на КГБ, військово-індустріальний комплекс та генералітет і реакційну партійну номенклатуру. Після заміни В. Бакатіна, міністра внутрішніх справ СРСР, І. Пугом, старим КГБістом з Латвії, і „афганцем” В. Громовим, після резигнації Е. Шеварднадзе з поста міністра зовнішніх справ 21 грудня на З'їзді народних депутатів і його перестороги перед небезпекою диктатури та погромницького виступу шефа КГБ В. Крючкова наступного дня, в якому він погрозив, серед інших, також УРП і СНМУ, та вкінці „обрання” Г. Янаєва віцепрезидентом, — не могло бути в нікого жодних сумнівів щодо дальшого курсу Горбачова. Зрештою, вже й раніше Горбачов „позбувся” з свого оточення Александра Н. Яковлева, головного архітекта перебудови і Станіслава С. Шаталіна, автора відомої концепції переходу на ринкову систему протягом 500 днів.

ЗМІСТ

Передмова	iii
1. „Гласність” і „перебудова” на Україні	1
2. Режим Щербицького — Івашка і „республіканська суверенність”	35
3. Мовна політика Щербицького — Івашка	69
4. Державний статус української мови	103
5. Від „Народного фронту” до „Народного Руху за перебудову”	127
6. Полеміка навколо Народного руху	153
7. Навколо обласних установчих конференцій НРУ	191
8. Установчий з'їзд Народного Руху України За перебудову і після нього	235
9. Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка	295
10. Від Української Гельсінкської Спілки до Української Республіканської Партії	315
11. Товариство „Меморіал” і „Білі плями”	379
12. Інші неформали	415
13. Церковні справи	507
14. Вибори	583
15. POSTSCRIPTUM	619

ТОГО Ж АВТОРА:

На новому етапі, в-во „ Пролог’’, 1965 р.

За сучасну концепцію української революції, в-во „Сучасність’’, 1970 р.

Динаміка визвольної боротьби, в-во „Сучасність’’, 1973 р.

Між двома революціями, в-во „Сучасність’’, 1974 р.

До перспектив нашої політики, в-во „ Сучасність’’, 1977 р.

Яка орієнтація?, в-во „Сучасність’’, 1981 р.

Край, еміграція і міжнародні закуліси, видання Політичної Ради ОУН закордоном, 1982 р.

